ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4 / 2015
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК**
Собственник **РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова**

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Жуманбекова Н.З.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 40-23-47;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4 / 2015
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 25.12.2015 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 21,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 285.

Подписано в печать 25.12.15 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 21,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 285.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Әбдуалиұлы Б. Ауыз әдебиеті тіліндегі морфологиялық құралдар қолданысының тілдік ерекшеліктері..... 6
Бадагулова Г.М. Семантика комплексных знаков в условиях билингвизма (на материале русского языка казахстана)..... 11
Байгутова Д.Н., Бегалиева Р.Н., Сапарбаева К.С. К вопросу о методах исследования национального характера..... 16
Бескемер А. Түпнұсқа мен аударманың сәйкестендірілуі: заңды сәйкестіктер теориясы..... 22
Болтрик Е.В., Бейсембаева Ж.А. Особенности перевода территориального диалекта на примере романа «Таинственный сад» Френсис Х. Бернетт..... 27
Боранбаева А.С., Бисембаева А.А. Особенности терминологической лексики..... 32
Борибаева Г.А., Мадиева Г.Б. Топонимдік аңыздар: халықтық этимология мәселесі..... 37
Жаркынбекова Ш.К., Әбдуалиұлы Б., Каирова М.К., Кожаева А.Т. Астана эргонимдерінің құрылымдық жүйесі және ақпараттық қызметі (Білім беру мекемелерінің атаулары бойынша)..... 42
Қабылов Ә.Д. Абай қарасөздеріндегі ирониянын дүниетанымдық қызметі..... 48
Қабылов Ә.Д. Роман сюжеті түзіліміндегі ирония..... 53
Кажыбай А.Т. От текста к интертекстуальности – вечное движение языка (семиотика искусства в зеркале французского постструктурализма: на материале комплексного анализа семиотики искусства в творчестве Ролана Барта)..... 58
Каирбекова И.С., Жандаева У.Ж. «Отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу» фразеологизміндегі әлемнің фразеологиялық бейнесі..... 69
Касенов С.Н. Семантическая нагрузка падежей. Понятие валентности 75
Мейрманова К.С. Широкозначность номинальных фе как проблема лексикографии..... 80
Мустафаева А.А. , Кокеева Д.М. Проблема перевода интернет и компьютерных терминов на русский язык (на материале арабской терминолексики)..... 85
Мұхамеджанова А.Т., Мұхамеджанова Г.Т., Қадыров Ж.Т. Тіл біліміндегі лингвомәдениеттанудың жалпы проблемалары..... 92
Рысбаева Г.Қ. Орхон ескерткіштеріндегі көне түркілердің дүниетанымы..... 96
Сагадиева З.М. Ағылшын тіліндегі окказионал сөздердің қолданыс ерекшелгі және аудама мәселелері..... 105
Сәтенова С.К. Мәдени нышанды тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты..... 110
Сердәлі Б. К. Pr-дағы «Оқиғалы коммуникация»..... 114
Сүлейменова Б.Н. Мәтіннің семантикалық компоненттері..... 118
Таласпаева Ж.С.,.Қадыров Ж.Т Ұлттық-мәдени ерекшеліктердің бейвербалды амалдар арқылы шығарма тілінде берілуі..... 123
Фаткиева Г.Т. Функциональная маркированность лексики книжного стиля 128
Yeskindirova M., Kuldeyeva G., Khukhuni G. Media and conference interpreting: the impact of emotional stress..... 134

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Амалбекова М.Б. , Байниязова Б.Т. Перевод рассказа Д. Досжана «Қымыз» на русский язык (сопоставительный анализ)..... 140
Қызырова Ә.М. «Жаман - жақсы» аксиологиялық категорияның әлемнің паремиологиялық суретінде бейнеленуі..... 145

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Анищенко О.А., Омарова Н.Г. Философская сказка: история жанра..... 151
Гаранина Е.П., Токатова Л.Е. Литературный Павлодар на современном этапе..... 155
Дилдабекова А.К. , Амалбекова М.Б. Творчество А.Нурпеисова и интерпретация его трилогии «Кровь и пот»..... 163
Жанұзақова Қ.Т. Жыраулар поэзиясындағы романтикалық рух..... 168
Жусупов Н.К., Баратова М.Н., Шапауов А.К. Структура жанров в рукописях Машхур Жусипа (миф, были, обрядовые песни, эпос, сказка, пословицы и поговорки, айтыс и т.д.)..... 174
Жусупов Н.К., Баратова М.Н., Шапауов А.К. Сбор и издание фольклора Машхур Жусипа..... 178
Қажыбаева Г.К. М.Жаманбалиновтың балалар поэзиясының бейнелілігі..... 184
Казкенова А.К. Референциальные истории и типы персонажей (на примере романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»)..... 192
Қобланов Ж.Т. Мигель де Сервантестің «Ламанчтық Дон Кихот» романы..... 198
Қобланов Ж.Т. Уильям Шекспирдің тарихи хроникалары..... 204
Қожекеева Б.Ш., Бегманова Б.С. Кесек тұлғалы ақын – шарғын әлғазыұлы..... 208
Кубдашева К.Б. Особенности пейзажных описаний в рассказах О. Бокеева и Ю. Герта..... 213
Кубдашева К.Б. Пространственно-временной уровень рассказов О. Бокеева и Ю. Герта..... 217
Кульдеева Г.И. Роль переводчика в межкультурной коммуникации..... 222
Локтионова Н.П., Забинякова Г.В. Мир детства в произведениях современной литературы..... 227
Махыметова Ж.А. Е.Мырзахметовтің «Көгалдайдың көкшақпағы» романындағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасы..... 236
Мәдібай Қ.Қ., Оспанова Г.Т. Г. Прәлі зерттеулеріндегі әуезовтану мәселелері..... 243
Оразбек М.С., Муталиева Р.М. Архетип образдар және автордың эстетикалық танымы..... 249
Оразбек М.С. Қазақ әдебиетіндегі замандас бейнесі немесе типтік қаһарман..... 253
Темирболат А.Б. Художественное своеобразие романа А. Нурпеисова «Последний долг»..... 258
Турысбекова А.Е. «Күтумен кешкен ғұмыр» романындағы өнерге құрмет пен ұлттық мінездегі керағарлықтар..... 267
Шалабай Б. Көркем мәтінді талдау..... 277
Шортанбаев Ш. А. Ұлт көсемсөзінің ұйытқысы..... 281

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Анафинова М.Л., Оралбаева Б.К. Современные тенденции в подготовке будущих переводчиков..... 287
Кожантаева А.К. Диалогтық оқытуға негізделген сабақтар жайлы бірер сөз..... 291
Кошанова М.Т., Жүндібаева Т.Н. Болашақ маманның кәсіби өзін-өзі анықтауы..... 296
Наурызбекова А. Ж., Аипова Д.Г. Методы активизации профессионального и личностного самоопределения в средней общеобразовательной школе..... 303
Сизов Д.В., Бекбалакова Н.А., Ботабек А.Ә. Фармацевтическая терминология: квантованный учебный текст с заданиями в тестовой форме для студентов медицинских вузов..... 307
Сизов Д.В., Бекбалакова Н.А., Ботабек А.Ә. Оқытушы мен студенттің өздік жұмыстары - кредиттік оқыту жүйесінің басты аспектісі..... 317
Стукаленко Н.М., Бурдыга И.В.Технологизация образовательного процесса как фактор развития этнической толерантности при обучении иностранному языку..... 324
Stukalenko N., Lavrick. R. Feaatures of an individual approach in teaching a foreig language..... 329

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Бурибаева М.А. Рецензия на учебное пособие «Қазақ тілі әлемі» (Астана, 2015)..... 334
Курманова А.К. Бөкен Г.С. Ер есімі – ел есінде («Мәлік Ғабдуллин феноменін зерттеу және зерделеу мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы туралы)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

УДК 398:/82.09+811.512/

Б. Әбдуәлиұлы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
bekzhan_a7@mail.ru

АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ТІЛІНДЕГІ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАР ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ ауыз әдебиетінің тілі қолданысымыздағы жазба әдеби тілдің негізі болып табылады. Оның морфологиялық құрамында қазіргі әдеби нормаға сәйкес келтін және дамуы барысында өзгерістерге түскен кейбір элементтер сақталған. Мақалада салыстыра жүргізілген зерттеулер арқылы олардың жергілікті ерекшеліктер мен көне жазба мұралар тіліне қатысты екені анықталады. Осы фактілерді негізге ала отырып, сонымен қатар ауыз әдебиеті тіліндегі көптік, септік, тәуелдік жалғауларының және етістік категорияларына тән жұрнақтардың қолданысындағы ерекшеліктерге назар аударылады. Ауыз әдебиеті тіліндегі, яғни ерте кездердегі тілдік норманың қазіргі әдеби нормаға әсері мен даму көрсеткіштері зерделенеді.

Кілт сөздер: Диалект, жіктік жалғау, көптік жалғау, тәуелдік жалғау, септік жалғау, лексикалық бірлік, морфологиялық құралдар, жергілікті қолданыс, ауыз әдебиетінің тілі.

Ауыз әдебиеті тілінің морфологиялық құрылымы мен әдеби тілдің өзара байланыстылығы туралы бүгінге дейінгі зерттеулерде біршама айтылғаны белгілі. Тілдік қабатары – лесикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйесінде, яғни жалпы қағидаларында алабөтен өзгешелік жоқ – баршасына біртұтастық тән. Тілдің қазіргі сипаты тұрғысынан осылай бағалғанымызбен, ауыз әдебиетінің тіліне қатысты талдаулар барысында байқалған кейбір ерекшеліктер арнайы атап өтуді қажет етеді. Бұл көне элементтердің осы тілде сақталған нұсқалары деген болжамға жетелейді. Әрқайсысының шығу, қалыптасу тарихы бар. Нормалануы жағынан да әр кезеңдегі сипаты өзіндік ерекшеліктерге ие. Ауыз әдебиеті тілінің морфологиялық құрылымындағы түрлі грамматикалық құралдар мен олардың мағыналарының арасындағы байланыс қазақ әдеби тілінің өткені мен қазіргісінің арасындағы сабақтастықтың бір көрсеткіші іспетті. Ауызша жетті дегенімізбен, бұл тұрғыдан тілдің көне фактілерді сақтау қабілеті де көрініс береді.

Қосымшалардың бірінің орнына екіншісінің қолданылуы – ауыз әдебиеті тілінің ерекшелігіне тән белгілердің бірі. Оны әдеби нормадан ауытқу деп емес, керсінше өткен ғасырлардағы тілдік норманың көрсеткіші ретінде бағалаған дұрыс. Көне түркі жазба мұраларының деректерімен өзара сәйкесетін қолданыстар бұған дәлел. Екіншіден, бұндай ерекшеліктер кейбір жергілікті аймақтарда сақталған. Жинақтай келгенде, көне жазба мұралар тілі, ауыз әдебиеті тілі және жергілікті қолданыстарды өзара салыстыра талдау фольклор тілінің әдеби негіздеріне қатысты белгілерді айқындай түседі. Тұтастай алғанда ауыз әдебиеті тілінің морфологиялық құрылымында қазіргі әдеби нормадан тым алшақ кету байқалмайды. Тек түрлі себептермен сақталып қалған көне элементтер арнайы тоқалуды талап етеді. Кейбір ерекшеліктерге ие қосымшалардың қатарына зат есімнің жалғауларын жатқызуға болады. Әуелі *көптік жалғау және көптік ұғымының* ерекшеліктері туралы бірер сөз. Ауыз әдебиеті тілінде олар түрлі құралдармен беріледі. Негізінен *-лар, -лер*... жалғауы

қазіргі әдеби нормаға сай қолданыстар. Өзіндік ерекшелігімен танылатын нұсқалар да кездеседі: «Қосай ілгері озып жөнеді, құлдарға сендер кейін келерсіңдер деп мынаны айтты: «Алдыңызда алты ақ үй тұрар...» (*Көкше...*). Осы сөйлемдердің адыңғысында «құлдарға», «келерсіңдер» түрінде қазіргі нұсқасына сәйкес қоланылса, «алдыңызда» сөзіндегі *-дар*дың мағынасы (қазіргі қолданыста «алдарыңызда» немесе «алдарыңда») жіктік жалғауының *-ыз* формасы арқылы беріліп отыр. Тілдік зерттеулер тіліміздегі біршама сөздердің құрамындағы -з дыбысының көне дәуірлерде көптік мағына білдіргенін дәлелдеген [1, 116 б.]. Солардың қатарында қазіргі жіктік, тәуелдік жалғауларының көптік формасы мен сыпайы түрі бар. Бұл ауыз әдебиеті тілінде де сақталған: «Қош көргенше дүниеде, Жақсы болғай *күніміз*» (*Асанқайғы...*). Тәуелдік формасында, «Өлгенін ерлер көргесін, Енді *сізден* қорықтым» (*Қыдырбай...*). Бірінші жақ, көптік формада беріліп тұр. Осы секілді қолданыс «Ерлер тегіс жиналған кезде Жәнібек айтты: «Менің елімді шапқан, ала аламай тұрған жауым бар, соны алып *келсеңіз*», - деді» (*Асанқайғы...*). Жиналған ерлердің барлығына арналған сөз «келсеңіз» формасымен айтылады, демек көптік мағына -з қосымшасына жүктелген.

Сонымен қатар, көптік мағына *-ың, -ің* жалғаулары арқылы да беріледі: «...биесінің желісін ағытып, өздерің жылқыны қуып кел*ің*. Егер алты адам шықса ұрып жығ*ың*», – деді (*Көкше...*) сөйлемдеріндегі «қуып кел*ің*, ұрып жығ*ың*» тіркестерінің мәтіндегі мағынасы *-дар, -дер* жалғанбай да көптік мән тудырып тұр. Әдеби норма ретінде қалыптаспаған бұл қосымша қазіргі зерттеулерде жергілікті ерекшелік ретінде қаралады: «*-ың, -ің, -ң* бұйрық райлы етістіктің қазақ говорларында сақталып қалуы, әдеби тіліміздегі *бар-ың-дар, жүр-ің-дер* сияқты сөздерде *барың, жүрің* деген түбірлердің сақталып қалуы ерте кезде қазақ тілінде барың, жүрің тұлғаларының өз алдына дербес қолданылғанын дәлелдейтін сияқты» [2, 105 б.]. Ғ.Қалиев пен Ш.Сарыбаев бұл қосымшаны көптік мәнді, батыс диалектісіне тән деп қарастырса, С.Аманжолов оның оңтүстік диалектісіндегі жекелік мәнді нұсқасына мысал келтіреді [3, 336 б.]. Демек, батыста көпше, оңтүстікте жекеше мағыналы түрлері қолданылады. Көне түркі сөздігінде *-ң* (*-ың, -ің; -уң, -үң, -аң*) қосымшасы екінші жақ, бұйрық әрі көптік мән білдіретіні айтылады [3, 659 б.]. Бұл деректер, ауыз әдебиетінде сақталған көне тіл элементтерінің, яғни ерте дәуірлердегі әдеби норманың сипатынан хабар береді.

Қазақ әдеби тілінің қазіргі нормасы бойынша есептік сан есімдерден кейін көптік жалғауы жалғанбайды (қазіргі кейбір норма бұзушыларды есептемегенде). Көптік мәнде қолданылатын сөздерге де осы талап қойылады. Алайда, ауыз әдебиеті тілінде осы заңдылық барлық жерде бірдей сақтала бермейді:

«Бірнеше асты өзеннен, Бірнеше асты дөңдерден» (*Асанқайғы...*). Бірінші жолда жалғаусыз «өзен» түрінде берілсе, екінші жолда «дөңдерден» болып нормадан ауытқиды. Екінші жағынан бұл поэтикалық тілге тән ерекшелік болса керек – *-дер* тұлғасы жырға тән буын санының толық болуы үшін арнайы жалғанған секілді. Көптік жалғауының буын санына байланысты жалғануы мұнан өзге жыр жолдарында кездеседі: «Ағаң алсын *кектерін*», «Азулы деген *көлдерім*» (*Қобланды...*). «Кек» мағынасы жағынан жалпылық сипатта қолданылатын сөз, сондықтан оған көп адамға қатысты болмаса (мысалы: олар кектерін алды), негізінен көптік жалғауын қабылдамайды. Соңғысында жалқы есім ретінде «Азулы» бір ғана көлдің аты, сондықтан көптік жалғауы жалғанбауы тиіс еді. Белгілі бір өлшемге құрылған жыр жолдарының арасындағы сәйкестіктің сақталуы үшін немесе жырлау кезінде айтылу ырғағын бұзып алмау үшін кей жағдайда жыршылар, осылайша, еріксіз нормадан ауытқыған болса керек.

Көптік жалғауының нормадан айқын ауытқуы «Қырық қыздар күндегідей қарамайды» немесе «Күні бойын аш жүрген үш балалар» (*Қисса Зейне...*) т.б. секілді қолданыстардан көрінеді. Көне түркі жазбаларында бұндай ерекшеліктер кездесетіні белгілі. М.Томанов ғылыми еңбектерінде оған былайша тоқталып өтеді: «Сан есіммен бір тіркесте келген зат есімдер де кейде *-лар* жалғауын қабылдайды: маңа *төрт йеклер* йақын келті. Кейде алдында сан есім айтылған бірыңғай мүшелердің әрқайсысына *-лар* жалғанып қолданылады: *төрт атларым, йылқыларым*» [4, 136 б.]. Талдаулар барысы көптік жалғауының ауыз әдебиеті

тілінде түрлі формалар мен мақсаттарда қолданылғанын көрсетеді. Кей тұстарда көне тұлға элементтері де кездесіп қалады.

Ілік септігінің қолданысындағы ерекшеліктер: Ауыз әдебиті тілінде *ілік септік жалғауының* мынандай ерекшеліктері байқалады: бірінішіден, қазіргі әдеби норма талаптары бойынша жалғанбауы тиіс жерде жалғанады. Мысалы, «Се*нің* үшін мені қорлайды» - деді» (*Асан қайғы*...), «Балаң*ның* алған баламын» (*Қыдырбай*...) – деген жолдардың алғашқысында -*нің* тұлғасының қатысуынсыз да осы мағынаны білдіруге болады әрі әдеби қалыптанған форма – «сен үшін» екені белгілі. Сол секілді екінші мысалдағы ілік септіктің де әдеби нормадан ауытқитын себептері бар – не ілік жалғауынсыз (*Балаң(ның) алған баламын*) қолданылуы тиіс, не іліктен кейін тіркесетін сөздің (*балаңның алған баласымын*) тәуелдік жалғаулы болуы талап етіледі. Осыған ұқсас ерекшелік «Іздеп біз*дің* келген жер...» (*Асан қайғы*...) – деген жолда кездеседі. Мұнда да, ілік жалғауынсыз (*Іздеп біз(дің) келген жер*) немесе ілік септігінде келсе, тәуелдік пен жіктік тұлғалары талап етілер еді (*Іздеп біздің келген жеріміз*). Ал «Се*нің* үшін жолыңда құбандық боп өлейін» (*Алпамыс)* секілді қолданыста, ілік тұлғалы сөзден кейінгі «үшін» шылауының қызметі қазір өз мәнінен айрылған. Оның орнына осы ойды жеткізудің «*сенің жолыңда*...» формасы қалыптасқан.

Барыс септігінің қолданысындағы ерекшеліктер: Батырлар жырларының тілінде қолданылатын барыс септігіне тән бір ерекшелік – басқа да грамматикалық құралдардың қызметінде жұмсалады.

«Соңында қызы ойлады
Қарғабойлы*ға* бару*ға,*
Қарғабойдың алды*на*

Өзінің ойын салу*ға*» (*Қарғабойлы, Қазтуған*). Төрт жерде кездесетін барыс септігінің жалғауы, қазіргі тілдік нормамен салыстырғанда екі түрлі мағынада қолданылады. «Қарғабойлы*ға,* алды*на*» сөздерінің құрамындағы мағынасы бүгінгі әдеби нормаға сәйкес келсе, *баруға, салуға* сөздерінің қолданысында ауытқушылық байқалады. Егер «ойладының» орнына онымен мағыналас «бел буды» тіркесі таңдалса (баруға, ойын салуға), қазіргі қолданысқа жақындар еді. Мәтін ішіндегі мағынасы бару*ға* (бару*ды* ойлады), салу*ға* (салу*ды* ойлады) табыс септігінің қызметінде жұмсалып тұр. Барыс септігінің өзге мағыналы қосымшалардың орнына жұмсалуы мұнан өзге жағдайда да кездеседі. «Сонда Ақшахан: «Япырмай, қалай қылып алармын ол құнанды, не *өлтіруге*, не *алуға*», - деді» (*Қобланды*...) [21 б.]. Осы сөйлемдегі септік жалғаулы сөздер арқылы беріліп тұрған ой: «не өлтіруім керек, не алуым керек» деген ұғымды білдіріп тұр. Айтылмақ ойды екінші сөзбен, «не өлтіру үшін, не алу үшін» мағынасында да қабылдауға болады. Барыс тұлғасының бұл қызметінен, бірінші жағдайда тәуелдік жалғауы мен «керек» модаль сөзінің, екінші жағдайда тұйық етістік пен «үшін» шылауының мағынасы көрінеді. Ал «Айналайын қарағым, Еркек тусаң не етер*ге*» - деп келетін жыр жолдарында барыс септік жалғауы божалды келер шақ есімше тұлғасына жалғанып, «Еркек болып тусаң не етер *еді*» деген мағынада «еді» көмекші етістігінің қызметін атқарып тұр. Тура осы қолданыста «Жөн таппайсың перзентім, Артынан еріп кетер*ге*» (*Қарғабойлы, Қазтуған*), яғни «Артынан іздеп кету*дің* жөнін таппайсың» – деген мағынада, ілік септігінің қызметін алмастырып тұр. Барыс септігінің ілік орнына қолданылуы тағы мынандай мысалдан көрінеді: «Әй, ағамыз, ағамыз, Болдың біз*ге* (біздің панамыз) панамыз» (*Қарғабойлы, Қазтуған*).

Жырлар тілінде барыс септігі кейде табыстың да қызметін атқарады: «Мен бір қиял ойладым, Сол қиялға жету*ге*» (*Асанқайғы, Тоған, Абат*). Кейіпкердің айтпақ ұсынысы әрі қарай басқаша жалғасады, сондықтан «тиянақты ой» осы екі жолдағы сөздердің аясынан табылуы тиіс. Біздіңше «ойладым» сөзі екі жолға ортақ, яғни «сол қиялға жету*ді* ойладым» болса керек. Жыр тілінде ол «жету*ге*» түрінде барыс жалғауы арқылы беріліп тұр. Мәтін ішінде осы ойды, бірнеше жолдан кейін келетін

«Сол тұрған қалмаққа Барсам мен деп ойлаймын», - дейтін жолдар толықтыра түседі (*Асанқайғы*...). «Қарғабойлы, Қазтуған» жырында да осындай қолданыс кездеседі: «Серең деген бір қалмақ, Аттанып еді жетем деп,

Басып ел*ге* кетем деп.

Ол қалмақтың көңілі бар

Ноғай*ға* қуып жетем деп». Осы жолдардағы барыс жалғаулы «елге (елді)», «ноғайға (ноғайды)» сөздері табыс мағынасында жұмсалып тұр. Табыс орнына барыстың қолданылуы тағы мынандай сөйлемде кездеседі: «...алты айлық жолға, әбден *күйге* (*күйі-н*) келтіріңіз, сонда бұл алты айлық жолға ол торы шыдамай өліп қалады». Кейде барыс септік есімше орнына жұмсалады немесе айтылмақ ой граматикалық құралдың осы екі түрімен де (барыс септік және есімше) жеткізуге болатындай формада беріледі: «торыға *мінуге* (*мінетін*) бала бермеңіз» (*Қыдырбай...*).

Шығыс септігінің қолданысындағы ерекшеліктер: Шығыс жалғаулы қосымшалардың қолданысында да жалпылық мән байқалады. Қызметі бойынша қазіргі әдеби нормаға сәйкес келмейтін тұстар кездеседі: «Сіз жалған*нан* той жасаңыз, соған қара атыңызды жаратып, бәйгеге салыңыз..». Жалғау бұл орайда артық жалғанып тұр. Айтылмақ ойды «жалған той» түріндегі құрылым бойынша беруге болады. Алайда «өтіріктен-өтірік сөйлей салады» т.б. секілді тілдегі қолданыстардың қысқарған түрі болуы да мүмкін. Бұл мәселе әлі де терең зерттей түсуді талап етеді.

Көмектес септігінің орнына да қолданылады:

Жалғыз аяқ шаппа жол...

Ерегеспен сол жол*дан*

Батырлар енді құлады.

Етегіне түскенше

Күн де түске толады» (*Асанқайғы...*), яғни төмен қарай түсті. Құлау, құлдилау мағыналас сөздер, яғни *жолдан* емес *жолмен* құлдилады. Осы секілді шығыс септік жалғауының көмектес қызметінде жұмсалуы да кездеседі: «Өз көзіңнен (көзің*мен*) көр деді» (*Асанқайғы...*).

-ма, -ме қосымшасының қолданысындағы ерекшеліктер:

-ма, -ме жұрнақтарының ерекшелігі зат есім тудыру қызметі кезінде байқалады. Қазіргі әдеби нормада оның орнына тұйық етістік тудырушы *-у* қолданылады.

Ауылдың келді адамы

Ол билерді *көрмеге*

Қонақасын сыйлап *бермеге* (манашыұлы Тұяқбай168 б.)

Ай Сарыбай, Сарыбай,

Елітпеге келіппіз,

Ер мен байдың баласын

Телітпеге келіппіз (Көкшенің ұлы Ер Қосай) 114-б.

Келтірілген мысалдағыдай батырлар жырындағы бұл ерекшеліктің себебін қосымшалардың ертерек қызметіндегі өзара жақындығынан іздеуге болады. *-ма, -ме* қосымшасы мен тұйық етістік жұрнағына зат есім тудырушылық қызмет ортақ. Мысалы, әрі етістік, әрі зат есім қызметіндегі жазу, күзеу, қызу, қию (қи-у), ою (ой-у), сызу, түзу т.б. секілді сөздердің құрамындағы у мен аялдама, баспа, кеспе, қоспа, тоспа, бастама, түйме, мінбе, көмбе т.б. құамындағы -ма (-ме) жұрнақтарының қатысуымен жасалған сөздер тілімізде бүгінге дейін сақталуымен қоймай, сөзжасамда белсенді қолданылып келеді. Етістіктен есім тудыру қызметі жағынан өзара жақындықтың бір белгісі ретінде ілгерідегі жыр жолдарын атауға болады. Ауыз әдебиетінің тілінде *-ма* тұлғасы қолданылса, қазіргі тіліміздe *-у* жұрнағы әдеби норма ретінде қабылданып отыр.

Есімше -ар, -ер жұрнақтарының қолданысындағы ерекшеліктер:

Есімше тұлғалы *-ар, -ер* жұрнағының кейбір қолданысында қазіргі әдеби нормадан өзгеше тілдік ерекшеліктер кездеседі. Шақтық мағынадан гөрі, у тұлғалы тұйық етістіктің қызметіне көбірек ұқсайды:

Қызметіңді *етерге*,

Келіп тұрмын қасыңа [17 б.] немесе

«Жөн таппайсың перзентім, Артынан еріп *кетерге*» - деген жолдарда «қызметіңді ет*ұ*ге» немесе «артынан еріп кет*ұ*дің жөнін таппайсың» мағынасында жұмсалып, тұйық етістік қызметін атқарып тұр.

Өздік етістің қолданысындағы ерекшеліктер:

Атайын деп *оңдалды* [27 б.]. Қазіргі тілімізде *оңтайланды* түрінде қолданылады және өздік етіс мағынасын білдіреді. Бірінде *-да* етістік тудырушы жұрнағынан кейін *-л*, екіншісінде зат есім тудырушы *-тай* жұрнағынан кейін *-ла* және өздік етістің *-н* жұрнағы арқылы жасалып тұр.

Ырықсыз етістің қолданысындағы ерекшеліктер

Ырықсыз етіс тілімізде *-ыл, -іл, -л* және *-ын, -ін, -н* тұлғалары арқылы көрінеді. *-ын, -ін, -н* тұлғалары сонымен қатар, өздік етістің де қызметін атқарады. Жыр тіліндегі осы тұлғалардың қолданысында қазіргі әдеби нормамен сәйкеспейтін тұстар кездеседі:

«Қарындасы Хансұлу
Ат артына *мін<u>іл</u>ді»* (*Қыдырбай...*).
«Тұқымы жүйрік бұл деді,
Талай топта шаб*<u>ыл</u>ған*» (*Нұрадын*)
«Жолдас алса *жолда<u>н</u>ып*,

Әкесін іздеп баруға (*Қарғабойлы...*)». Осы жолдардағы *мін<u>іл</u>ді* (мінді немесе мінгізді), *шаб<u>ыл</u>ған* (шапқан немесе шабысқа түскен), *жолда<u>н</u>ып* (жолы болып) етістіктерінің құрылымы жырлар тілінің кейбір ерекшелігін көрсетеді. Өзгелік етіс жұрнақтары осы морфологиялық құрылымдарда мүлде басқа мағынада қолданылып тұр деуге де болмайды, алайда қазіргі әдеби нормаға да сәйкес келмейді.

Бұйрық райлы қолданыстың кейбір ерекшелігі

Ілгеріде көптік жалғауына қатысты кейбір ерекшеліктер туралы сөз болғанда бұйрық райдың осы түрінен мысалдар келтірілген. Алайда қазіргі әдеби нормаға сәйкес келмейтіндіктен ауыз әдебиеті тілінің өзіндік ерекшелігі ретінде мынандай жыр жолдарын атап өтуге болады: «Қазтуғанға *жет<u>ің</u>* деп, Барып хабар *ет<u>ің</u>* деп», «Артық туған алғаным, Көше *бер<u>ің</u>* сіз деді» (*Қарғабойлы...*), «Алдыңызда алты ақ үй тұрар, соның биесінің желісін ағытып, өздерің жылқыны қуып *кел<u>ің</u>*. Егер алты адам шықса ұрып *жығ<u>ың</u>*», – деді» (*Көкше...*). Осы сөйлемдердегі *-ың, -ің* тұлғасының бұйрық мәнді қызметі көне түркілік тілдің бізге жеткен кейбір элементтері болып табылады.

Ілгеріде атап өткеніміздей, көптік ұғымдар мен көптік жалғау тұлғаларының қызметінде, септік жалғауларының бірінің орнына екіншісінің жұмсалуында, етістік категорияларының арасындағы сабақтастықта т.б. секілді морфологиялық құрылымдар жүйесінде қазіргі тілдік нормадан өзгешелеу кейбір ерекшеліктер кездеседі. Алайда оларды жалпы қазақ ауыз әдебиетінің тіліндегі жүйелі ерекшелік ретінде тануға болмайды. Кейбір грамматикалық құралдар қызметіндегі нақтылықтан гөрі жалпылық сипаттың басымдығы, қазіргі әдеби нормамен салыстырғанда, олардың тілдегі орындарының әлі де терең айқындалмағанын көрсетеді.

Екінші жағынан сол дәуірлерге тән тілдік норманың сипатынан хабар берсе керек. Ауыз әдебиеті тілінің морфологиялық ерекшеліктеріне назар аударғанда, ертеден жеткен жәдігерлік болғандықтан, оны жазба мұралар тілінмен салысытыра отырып зерделеудің маңызы зор. Өйткені мұнда сол көне тілдік белгілерді бойында сақтаған элементтер бар. Осы тұрғыдан алғанда қазақ ауыз әдебиеті тілін көне мен жаңаның арасын жалғастырушы алтын арқау ретінде бағалауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Досжан Р. XI-XII ғ. Жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы. – Астана: «Астана полиграфия», 2012. – 320 бет.

2 Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: «Кітап», 1991. – 200 бет.

3 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы: «Санат», 1997. – 608 стр.

4 Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969. – 676 стр.
5 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 262 б.

Қысқарған сөздер

1. *Асанқайғы...* «Асанқайғы, Тоған, Абат».
2. *Алпамыс* – «Алпамыс батыр» жыры.
3. *Көкше...* – «Көкшенің ұлы Ер қосай».
4. *Қарғабойлы...* – «Қарғабойлы, Қазтуған».
5. *Қыдырбай...* – «Қыдырбайұлы Қобланды».
6. *Қобланды...* – «Қобланды батыр».
7. *Қисса Зейне...* «Қисса Зейне Зайуб»
8. *Нұрадын* – «Нұрадын»

В настоящей статье рассматриваются морфологические особенности языка устного народного творчества. Используемые в фольклорных текстах такие морфологические средства как окончания множественного числа, окончания падежей, а также некоторые глагольные категории скрывают новое дополнительное значение. Значение множественности в устном народном творчестве определяется не только с помощью окончаний множественного числа, но и выражается при помощи аффиксов со значением повеления. Также использование падежа, выражающего принадлежность предмета, дательно-направительного падежа вместо падежа с объектным значением, выполнение начальной формой глагола роли суффикса местоимения и др. Это явление характеризует определенный этап развития языковой системы.

The features of the morphological structure of Kazakh folklore considered in the article. The author hold research to determine inconsistencies with the modern language standards. Now some forms of plural endings, case endings and some categories of verbs have a new form, as well changes in the meaning and structure. But it has similarities with ancient Turkic option, as an embodiment of modern literature and performs functional link. In the folklore the plural is expressed using multiple endings, and sometimes using the imperative endings.

УДК 81 1 .161.1

Г.М. Бадагулова
Алматы Менеджмент Университет
Алматы, Казахстан
gal5728@gmail.com

СЕМАНТИКА КОМПЛЕКСНЫХ ЗНАКОВ В УСЛОВИЯХ БИЛИНГВИЗМА (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА КАЗАХСТАНА)

В статье рассмотрены основные точки зрения, существующие в лингвистике и когнитивной семантике, на природу комплексных знаков. Автору статьи было интересно проследить композиционную семантику фразеосочетаний, образованных в русском языке Казахстана. Компонентный анализ и сфокусирование его с данными когнитивной семантики помогли установить границы фразеосочетаний, описать их семное и концептуальное содержание, определить особые черты исследуемых знаков языка в условиях билингвизма и межкультурной коммуникации. Изучение концептуального содержания фразеосочетаний как комплексных знаков позволило классифицировать их как: 1) фразеосочетания, компоненты которых объединены на основе общего концепта; 2)

фразеосочетания, компоненты которых объединяются на основе соотношения концептов "целого и части"; 3) фразеосочетания, компоненты которых объединены на основе стереотипности концептов.

Ключевые слова: комплексные знаки, композиционная семантика, фразеологизм, концептуальное содержание, концепт, билингвизм.

Известно, что язык есть общественное явление особого рода, он наиболее полно отражает и выражает общественное сознание, сознание носителей и творцов языка. Язык находится в беспрерывном движении, изменении, развитии. В русском языке в условиях межкультурного общения создаются новые номинативные единицы – фразеономинации или фразеосочетания. Как правильно заметил В.Г.Костомаров, относительно русского языка новой эпохи о том, что «важно констатировать … массовое напряженное фразеотворчество …На глазах складывается новая фразеология, новая идиоматика» [2, 139].

Фразеологизмы как единицы номинации являются комплексными знаками. Анализ сочетаемости их составляющих всегда привлекал к себе внимание ученых разных лингвистических школ и направлений. Г.Фреге, затем представители генеративной грамматики пытались объяснить природу семантики комплексных знаков. По Г. Фреге, комплексные знаки – это знаки, которые по своему составу представляют собой «композиции» из нескольких готовых знаков языка, а их семантика состоит из композиционных функций значений тех единиц, которые входят в состав сложного знака и отношений между ними [7, 26-27].

Описание комбинаторики знаков, композиционной семантики знаков особо интересовали лингвистов и философов.

Различные направления когнитивной семантики также выдвинули разные версии в разъяснении правил семантической композиции знаков и при этом признали, что «при анализе каждой комплексной единицы надо продемонстрировать, как именно взаимодействуют (не складываются!) значение ее составляющих и какие типы взаимодействия в комплексных знаках разного порядка» [3, 15-16]. Анализируя работы Л.Ленекера, Дж. Р.Тейлора, З.Вендлера по композиции языковых знаков, Е.С.Кубрякова пишет, что «ментальная репрезентация объекта структурирована в виде пучка ассоциируемых с ним признаков, а ситуация использования ее обозначения активизирует лишь ту часть этого пучка, которая может быть «поддержана» либо самой ситуацией, либо партнерами по данной конструкции, т.е. контекстом ее использования» [3, 18].

Лексические единицы и их сочетаемость анализируется Дж. Пустейовским, который ввел в генеративный лексикон представление о так называемых Qualia-структурах. В Qualia-структурах содержатся качественные атрибуты объекта, информация о форме и составе объекта, о функциях и предназначении объекта. Иначе, в семантической структуре слова, которая называет тот или иной объект или процесс, содержатся концепты, характеризующие объект или процесс. А при актуализации слова из его концептуальной структуры отбираются определенные концепты [4, 409-441].

Мысль Дж. Пустоевского о Qualia-структурах продолжена и развита в исследованиях А.П. Бабушкина о концептах разных типов и методике их выявления в лексике и фразеологии [1, 52-57]. Понимая концепт как "дискретную единицу коллективного сознания, которая хранится в национальной памяти носителей языка в вербально обозначенном виде", А.П. Бабушкин пишет: "…через анализ семем мы получаем доступ к сфере идеального в языке и выявляем, объективируем концепты" [1, 53]. И далее: "По характеру сем, эксплицируемых в словарном определении, можно судить о различиях в концептах, стоящих за конкретными языковыми единицами» [1, 54].

Все рассмотренные нами концепции (как лингвистического, так и когнитивного плана) исключительно важны и для понимания семантики фразеономинаций, появившихся в русском языке Казахстана в условиях межкультурного общения. Применение компонентного

анализа и сфокусирование его с данными когнитивной семантики позволили нам установить границы фразеосочетаний, их семное и концептуальное содержание. На основе того, каким образом в концептуальном плане созданы комплексные знаки – фразеосочетания, есть возможность представить их как 1) фразеосочетания, компоненты которых объединены на основе общего концепта; 2) фразеосочетания, компоненты которых объединяются на основе соотношения концептов "целого и части"; 3) фразеосочетания, компоненты которых объединены на основе стереотипности концептов.

1. Фразеосочетания, компоненты которых имеют общий концепт или концепты. Данные фразеосочетания, в свою очередь, можно группировать а) на те, у которых общее концептуальное содержание основана на одинаковых семах или семе, составляющих данный знак (*пенсионный фонд, оффшорная зона, вещевая барахолка, частный предприниматель, частное предпринимательство, дебатный турнир, рекламный ролик, рекламный щит, валютный рынок, аннуитетные платежи, ипотечное кредитование и т.д); б*) общее концептуальное содержание связано словообразовательными способностями одного из компонентов (*межконфессиональное согласие, межкультурное общение, межнациональное согласие, межгосударственный союз, Евразийский Союз); в) общность концепта достигается сочетанием сем "абстрактность" и "конкретность" (официальный дилер, частное предприятие и т.д.).*

Например, фразеосочетание *пенсионный фонд* – это финансовая организация, куда поступают некая часть денежных средств", заработанных людьми, где эти средства накапливаются до достижения ими (людьми) пенсионного возраста. Первый компонент 'пенсионный' имеет значение – "то, что относится к пенсии" и содержит денотативные семы – «денежное обеспечение», «отношение – иметь касательство к чему-, кому-нибудь» и «нечто, то –явление , предмет». Слово «фонд» толкуется как «организация, которая ведает (принимает и распоряжается) денежными средствами, поступающими к ней для каких-нибудь социально значимых целей» и содержит семы: «организация», «денежные средства», «социальные цели». Оба компонента фразеономинации «пенсионный фонд имеет в своей семантической структуре общую сему «денежные средства». Данная сема позволяет образовать фразеономинацию «пенсионный фонд», в котором сохраняются семы двух ее составляющих: «организация», «денежные средства», «социальные цели». Сема «социальные цели» уточняется: «социальные цели – пенсия» и появляется новая сема «накопление, ресурсы, запасы». Компонентный анализ слова, выявление семантической структуры лексем помогает определить идеальную сущность слов и фразеономинации. В семах фиксируются результаты когнитивных усилий человеческого разума – концепты. Слово "пенсионный" содержит концепт *денежные средства* , и слово *фонд* также имеет в своем составе, в числе других, концепт *денежные средства*. В данном ФС содержится одинаковый концепт «деньги», что и способствует выражению некоего единого целого.

Общий концепт имеют сочетания слов, которые, как и ФС «пенсионный фонд», относятся к экономической сфере. «Оффшорная зона» – *это особая территория, где созданы наиболее благоприятные условия для ведения бизнеса.* Лексема «оффшорная», один из компонентов фразеосочетания означает – «то, что имеет отношение к оффшору, т.е. к особой территории, где созданы благоприятные условия для развития бизнеса». Структура данного слова складывается из таких сем, как «отношение», «особая территория», «благоприятные условия», « для бизнеса». Семантическая структура лексемы «зона» – состоит из таких компонентов, как «пространство между какими-нибудь границами», «особая территория». Компоненты сочетания «офшорная зона» содержат общую сему «особая территория», которая предопределяет наличие общего концепта «особая территория». Общность в концептуальном содержании составляющих дает нам возможность причислять данное сочетание к фразеономинации.

Комплекс словесных знаков «вещевая барахолка» также объединена общим концептом, который в лингвистической единице передается одинаковой семой «вещь».

Общность концепта способствует возникновению фразеосочетания *частное предпринимательство.* Фразеосочетание «ч*астное предпринимательство»* состоит из следующих компонентов*: «частное»,* который толкуется как «*относящийся к личному, индивидуальному владению, деятельности»,и «предпринимательство», т.е. люди – владельцы предприятия, частники.* Наличие общих сем «частная деятельность», «относящийся к личной, индивидуальной деятельности», «владелец» создает новое концептуальное содержание новой номинативной единицы.

Компоненты фразеосочетания *дебатный турнир* содержат общие семы «состязание», «прения», а объединяющей семой для компонентов двух последних фразеономинаций (рекламный щит и рекламный ролик) является сема «изображение».

Фразеосочетаниями являются и такие комплексы вербальных знаков, как *спонсорская помощь, спонсорские взносы и спонсорские деньги*. В первой номинативной единице присутствует общая сема «помощь», «помогать», что и способствует образованию данного фразеосочетания. А в фразеосочетаниях *спонсорские взносы* и особенно в *спонсорские деньги* сема «помощь» конкретизируется (тот, кто помогает, помогает деньгами).

Одинаковое концептуальное содержание лексем всегда ведет к образованию фразеономинаций. Так появились номинативные единицы *межконфессиональное согласие, Евразийский Союз, межкультурное общение, межгосударственный союз, межнациональное согласие.* Интересным в этом ряду является фразеономинации со словообразовательным элементом *меж-* в первом компоненте номинативной единицы: *межконфессиональное согласие, межкультурное общение, межгосударственный союз, межнациональное согласие.* Семы «взаимодействие», «между субъектами» выражаются в согласуемом слове присоединением префиксальной морфемы «*меж-».* Смысловая структура компонента «согласие» состоит из сем «единомыслие», «общая точка зрения», «единодушие», «дружеские отношения», «взаимодействие», «между субъектами». Семы «взаимодействие», «между субъектами», «общая точка зрения», «согласие», «единодушие» вводят общие концепты «связь» и «взаимодействие».

В номинативной единице *Евразийский Союз,* в котором сема «объединение, союз» в компоненте «Евразийский» передается с помощью сложения частей слов Европа и Азия, также присутствует общие концепты «связь», «взаимодействие». Концепты «связь» и «взаимодействие» содержатся и в фразеономинациях *межкультурное общение, межнациональное согласие и межгосударственный союз.*

В фразеосочетаниях *официальный дилер, частное предприятие, малое предпринимательство, средний бизнес, малый бизнес* общность концепта достигается сочетанием сем « абстрактность» и «конкретность». Так, например, фразеономинация *официальный дилер* содержит в себе статусный компонент, который передается словом *дилер,* а слово *официальный* конкретизирует статус, а также вносит положительную коннотацию в фразеосочетание.

Невольно вспоминается высказывание Ив Суитсер о том, что «даже в простейших случаях сочетания прилагательного с существительным наблюдается совсем непростое сложение смыслов, но нечто гораздо более сложное …»[5, 131].

2. Фразеономинации создаются на основе соотношения концептов «целого и части». В сочетаниях слов ***казахская диаспора, тюркский мир, Тюркская Вселенная*** общими для их компонентов являются семы «нация», «мир», «Вселенная». Семы более общего характера конкретизируются семами, согласующихся слов: «нация» и «конкретное название нации – казах»; «мир» и «тюрки». А в сочетаниях «городской акимат», «областной акимат», «городской маслихат», «областной маслихат» соотношение части и целого также способствует об их целостности, что позволяет говорить об этих единицах как о фразеономинациях. Фразеономинации подобного типа относятся к социальным, политическим областям человеческого знания,

3. Фразеономинации созданы на основе концептов, указывающих на стереотипность ситуации. Использование когнитивной теории (концептуальной интеграции или активизации

фреймов) позволяют осмыслить и объяснить формирование комплексных знаков языка, в частности таких, как *расчетный показатель, арендная плата, союз четырех, потребительская корзина, компенсация вкладов, легализация капитала.*

Так, семантические процессы, которые привели к образованию фразеономинации «расчетный показатель» могут быть объяснены и описаны с когнитивной точки зрения. В данном фразеосочетании заключены стереотипные ситуации, которые связаны с такими процессами как рассчитать (учесть данные), арендовать, объединяться потреблять, компенсировать, легализовать. Во всех фразеосочетаниях наблюдается определенная закономерность: семантическая ориентированность на человека. Человек, субъект в этих фразеосочетаниях присутствует, но он не выражен языковым знаком, однако он есть в данной ситуации и является активным ее участником. Фреймовый характер семантики фразеосочетаний подтверждается и тем, что все приведенные нами фразеономинации соотносимы с определенными блоками знания. Здесь необходимо вспомнить утверждения Ч.Филлмора о том, что «в семантике фреймов считается необходимым давать представление о … знании при описании вклада, вносимого в семантику языкового выражения отдельными лексемами и грамматическими конструкциями, а также при объяснении процесса создания и интерпретации текста из семантических представлений его компонентов [6, 222-254].

Таким образом, номинативная деятельность в региональном варианте русского языка в условиях межкультурной коммуникации и билингвизма имеет свою специфику.

Список литературы

1 Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии иметодика их выявления // Методологические проблемы когнитивной лингвистики.- Воронеж, 2001.

2 Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. М.: Педагогика-Пресс, 1994.

3 Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика и проблемы композиционной семантики в сфере словообразования // Известия РАН. СЛЯ. 2002. № 1.

4 Pustejovsky G. The generative lexicon // Computational Linguistics, 1991. Vol. 17. № 4.

5 Sweetser E. Compositionality and Blending: semantic composition in cognitively realistic framework. In Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology. Ed. by T.Janssen and G.Redeker. Berlin – New-York, 1999.

6 Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. 1988.

7 Фреге Г. Смысл и значение // Фреге Г. Избранные работы. М.: Дом интеллектуальной книги, 1997. С. 26–43.

Мақалада комплексті сөзтіркесінің ерекшеліктері туралы айтылады. Осы сөзтіркестер топтары туралы тіл біліміндегі, когнитивтік семантикадағы ғалымдардың көзқарастарын айта келіп,, автор компоненттік және концептуалды әдістерді қолданып, комплексті сөзтіркестерінің қос тілділік ортадағы семантикасының ерекшеліктерін айқындайды. Комплексті сөзтіркестерінің концептуалды мағынасына қарай, автор бұларды үш топқа бөледі. Олар: 1)компоненттері ортақ концепт арқылы біріккен сөзтіркестері; 2)компоненттері «тұтас/бөлшек» негізінде байланысқан сөзтіркестері; копоненттері стереотиптік концептер негізінде біріккен сөзтіркестері.

The article describes main points of view that exist in linguistics and cognitive semantics on the nature of complex signs. The author of the article was interested in tracing the compositional semantics of phrasal combinations which were formed in the Russian language in Kazakhstan. The componential analysis and the focus on its use with cognitive semantics data helped to set the border lines of phrasal combinations, describe their same and conceptual content, to determine peculiar characteristics of the language signs under study in the conditions of bilingualism and intercultural communication.

The study of the conceptual content of phrasal combinations as a complex of signs has allowed to classify them as: 1) phrasal combinations, components of which are combined on the basis of the common concept; 2) phrasal combinations, components of which are combined on the basis of correlation of the concepts of "the whole and the part"; (3) phrasal combinations, components of which are combined on the basis of stereotyping concepts.

УДК 413.18:811.1/.8

Д.Н. Байгутова, Р.Н. Бегалиева, К.С. Сапарбаева
ЮКГПИ
Шымкент, Казахстан

К ВОПРОСУ О МЕТОДАХ ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

В статье рассматриваются вопросы становления и развития новой отрасли знаний – этнопсихологии, связанной с определением менталитета этноса, его культуры, языка и сознания. Авторы описывают содержание проводимого ими пилотажного эксперимента по шкале толерантности / интолерантности и отмечают перспективность дальнейших исследований этого направления.

Ключевые слова: менталитет, этнос, национальный характер, этнопсихология, этническая идентификация

Проблемы национального менталитета, национального характера, национальной психологии особенно интенсивно стали исследоваться в последнее время учеными смежных наук – антропологии, этнической психологии, этнопсихолингвистики, психологии культуры и др. Наметившиеся еще в 30-е годы прошлого столетия две противоположные тенденции во взглядах на национальный характер и национальное сознание (с одной стороны – абсолютизация психологического, индивидуально-специфического подхода, с другой стороны – преобладание социального, универсально значимого) за последние десятилетия претерпели немало изменений, интерпретаций, уточнений, обусловленных новыми экспериментальными исследованиями, но, тем не менее, остались противопоставленными друг другу.

Из данного концептуального положения могут быть сделаны два парадоксально противоположных в психологии культуры вывода, определяющих позиции разных ученых во взгляде на этническую обусловленность культуры, опосредованную языком: психологический, индивидуалистический подход к изучению данной проблемы, с одной стороны, и социальный, универсально значимый, с другой.

Решение этих проблем, на наш взгляд, следует искать с применением комплексного подхода к национальному сознанию как сложному системному объекту, принимая во внимание и беря за основу лишь рациональное и убедительное во взглядах ученых – приверженцев разных концепций, избегая их предвзятости и тенденциозности. Убедительным, на наш взгляд, является утверждение современного психолога И. Кона, высказанного в книге «Национальный характер – миф или реальность?» о том, что различия в национальном характере, которые мы интуитивно схватываем, являются «частью практического процесса социального взаимодействия», а в этнических стереотипах сконцентрирована вся история национальных отношений. [1, 136]. Следовательно, о них (индивидуальных национальных чертах характера) можно судить, только исходя из опыта

истории и культуры всего народа в целом.

Вместе с тем, исследование проблемы национального сознания, национального характера невозможно без учета взаимоотношений между языком, культурой и мышлением, что заставляет нас обратиться к истокам такого (деятельного) рассмотрения названных категорий в работах немецких лингвистов прошлого века И.Г. Гердера и В. Гумбольдта, положивших начало психологическому направлению в лингвистике.

Обсуждая взаимосвязь языка и сознания, И. Гердер утверждал, что теория познания должна исходить из исследования языков. По его мнению, особенности национальных языков оформляются в соответствии с нравами и характером мышления народов [2, 86].

Идея В. Гумбольдта о том, что «язык связан с формированием духовной силы нации», определяет отношение к пониманию языка не как к некоторой субстанции, продукту деятельности (*Ergon)*, а как активного начала, как деятельности духа, духовного процесса (*Energeia)*. Творческая сила языка, в понимании Гумбольдта, проистекает из взаимопроникновения духовного своеобразия данного народа и строя языка: «Форма каждого языка находится в неразрывной связи с духовными задатками народа, с той силой, которая порождает и преобразует эту форму…Различия между языками суть нечто большее, чем просто знаковые различия; … различные языки по своей сути, по своему влиянию на познание и чувства являются в действительности *различными мировидениями*». [3, 380]. Другими словами, по мнению В. Гумбольдта, различные языки – это не различные обозначения одного и того же предмета, а разные видения его.

Линия гумбольдтианского понимания влияния языка на мышление ощутима в работах Ш. Балли, Ж. Пиаже, К.Л. Стросса, в американской антропологической лингвистике и этнолингвистике, а также в современных исследованиях российской и казахстанской психолингвистики и в когнитивной лингвистике (А.А.Леонтьев, Е.С.Кубрякова, Е.Ф.Тарасов, А.А.Залевская, М.М.Копыленко, Э.Д.Сулейменова, В.С.Ли, З.К.Ахметжанова, З.К.Сабитова, Л.К.Жаналина, и др.).

В своих исследованиях языкового сознания мы исходим именно из позиций такого учета взаимоотношений между языком, культурой и мышлением, с позиций понимания языка как деятельностного начала, способа отражения и своеобразной интерпретации объективного мира.

Этническая природа языкового сознания обусловлена пониманием феномена человеческого сознания, функционирующего в интракультурной среде, где отличия «своего» и «чужого» социокультурного опыта проявляются наиболее явственно. Проявление такого, этнически отличного от других, самосознания (самоощущения) обеспечивает адекватную деятельность психических и ментальных систем представителя определенной этнической общности, развитие его когнитивных способностей, а также его взаимодействие с окружающим миром с целью приспособления к нему, своеобразной адаптации или его изменения согласно личным представлениям человека о нормах и условиях совместного проживания. В результате такого «приспособления» сформированные в этническом сознании «картины мира», «образы сознания» могут трансформироваться, корректируя отражение реального мира в «зеркале» собственных внутренних ощущений и понятий, как бы «раскрашивая» этот реальный мир в соответствии со своим мировидением в разнообразные этнокультурные цвета [4, 157].

В этой связи возникает вопрос: когда, на каком этапе движения «от мысли (образа) к слову» мир понятий «одевается» в этническую форму?

Без сомнения, именно язык как основной этнодифференцирующий признак любого этнокультурного сообщества с помощью системы своих значений и ассоциаций создает этническую неповторимость, именно язык «раскрашивает мир в этнокультурные цвета».

Вместе с тем, язык хотя и основной, но не единственный компонент этнической культуры. Феномен этноса заключается и в поведении его членов, его психологии и ментальности, поступках и взаимоотношениях, что отражается и закрепляется в национальных *традициях* (устойчивых элементах культуры), *обычаях* (традициях в

соционормативной сфере культуры), *в быте* и *повседневном поведении* (принятых в определенном социуме нормах общения), в национальном искусстве и проч. При этом, «язык и культура не могут быть *причиной* этнической общности, они служат лишь ее *индикатором*» [5,48].

В контексте речевой деятельности вербальные формы рассматриваются как специфические формы закрепления в языке содержания мыслительных образов, в силу чего язык иногда называется косвенной формой отражения реальности.

Движение от мысли к слову обусловлено активизацией целой системы компонентов, обеспечивающих в форме образов, схем, символов, фреймов и прочего – чувственное отражение реальной действительности в сознании, реализуемое в интенциях речевого высказывания, в формировании замысла речевого сообщения. Этот процесс свойственен представителям любого языкового (этнического) коллектива, ибо он имеет надэтническую природу. Этнокультурную выраженность трансформируемая мысль приобретает в процессе вербализации.

Таким образом, язык служит основным отправным моментом движения мысли и способом ее выражения; язык опосредует также контроль за процессами самосознания и самоощущения. Следовательно, язык не только соотносится с мыслительными процессами, но и обусловливает субъективные состояния языкового сознания и самосознания.

С помощью языка расширяются сферы познания человека; язык – инструмент порождения, хранения и трансляции нового знания; одна из его главных функций и заключается в трансляции смысла, представляющего собой «основное измерение человеческого бытия и сознания» [5,86]. Сознание представителя определенной этнической общности воспринимает окружающий мир соответственно сложившимся в этой общности правилам и нормам.

Понятие «этнического сознания» необходимо дополняется понятием *этнического самосознания***,** трактуемого нами как осмысленное восприятие людьми отличительного положения своей этнической общности в системе отношений с другими этносами, осознание своей принадлежности к данному этносу и пониманию его интересов. «Этническое самосознание, безусловно, связано с процессом выделения этноспецифических элементов духовной и социальной культуры, и, фиксируя этнопсихологические характеристики, оно определяет психологическое противопоставление одной этнической общности другой» [6,49].

Потребность ощутить себя в некотором «своем» пространстве, физическом и социальном, есть потребность самоидентификации с социумом, где жизнь любого индивида регулируется одними и теми же нормами, теми же привычками и условностями. Такая потребность может носить и надэтнический характер (ощущение принадлежности к определенной макроструктуре общества – государству), но коренится такая потребность в природе *архаического этнического сообщества*, в глубинах истории развития человеческого общества и сохраняется на разных этапах его развития.

Этническому сознанию свойственна универсальность отражения этнического бытия, охватывающего все формы его осознания и отражения.

Таким образом, язык, ориентированный на описание ментальных процессов, является одним из основных механизмов интерпретации этнического сознания и самосознания личности и этноса в целом.

Долгие годы в СССР существовал негласный запрет на исследования в области этнической психологии и ее важнейшей сферы – психологии межэтнических отношений; при этом социально-психологический анализ межнациональных отношений подменялся декларативным утверждением межнациональной гармонии, равенства и бесконфликтности, которые, в соответствии с насаждавшейся идеологией, должны были привести к появлению новой надэтнической общности – советского человека. В современных условиях все более интенсивного сотрудничества между культурами вопросы психологических последствий культурных контактов приобретают особую остроту и актуальность.

Одной из проблем, относящихся к этому направлению, является проблема этнической идентификации, этнических стереотипов, этнических предрассудков, что определяет толерантность / интолерантностьв межкультурной коммуникации. В последнее время появилось немало работ социологов, этнологов, психологов, лингвистов, с разных сторон исследующих эту проблему [4, 5, 7, 8, 9, 10, 11 и др.]. Социологи и этнографы к настоящему времени много сделали в том, что касается качественного описания и распространенности этнических стереотипов. Менее ясными остаются психологические механизмы, лежащие в основе их формирования и обусловливающие их содержательные, структурные и динамические особенности.

Сравнение результатов различных исследований позволяет выявить интересные закономерности межэтнических взаимодействий, их противоречивость и неоднозначность. Так, согласно «гипотезе контакта» большая частота межэтнических связей ведет к уменьшению этноцентризма и стереотипности оценок, способствует улучшению отношений между группами. Однако частота контактов может быть окрашена разным эмоциональным восприятием аутгруппы, в том числе предубежденностью, предшествующей напряженностью, что может привести к усилению враждебности и антагонизма. В большинстве работ, выполненных в русле так называемой теории «социальной идентичности», отмечается, что внутригрупповой фаворитизм как предпочтение своей группы является довольно устойчивым, универсальным механизмом межгруппового поведения. При этом отмечается, что возможна различная интенсивность проявления ингруппового фаворитизма в зависимости от особенностей ситуации, значимости сравнительных критериев, социального статуса групп и т.п. (см.: 11,12,13 и др.), вплоть до самоотчуждения: «…самоотчуждение казахской нации, недостаточный уровень самосознания достигли в годы советской власти такой степени, что русскоязычные казахи верхом цивилизованности провозгласили овладение русским языком, русской культурой, при частичном забвении собственной национальной культуры, языка» [11, 77].

Этническая идентичность является составной частью социальной идентичности, это своеобразная психологическая категория, которая проявляется в осознании своей принадлежности к определенной этнической общности. Этническая идентичность – это не только осознание своей тождественности с этнической общностью, но и оценка, значимость членства в ней, разделяемые этнические чувства. Другими словами, этническая идентификация – это чувство принадлежности к собственному этносу, солидарности с ним; это, прежде всего, результат когнитивно-эмоционального процесса осознания себя представителем собственного этноса, определенная степень отождествления себя с ним и обособления от других этносов.

В настоящее время внимание исследователей все больше привлекает идея о том, что этническая идентичность содержит в себе, кроме поверхностного осознаваемого, более глубокий неосознаваемый, когнитивно-эмоциональный, психосоматический слой.

Исследованию именно этой когнитивно-психологической составляющей посвящены некоторые труды российских ученых [7, 8, 9, 10 и др.], которые разработали интересные и эффективные методики по определению типов и трансформации этнического самосознания.

Особую актуальность эти работы приобрели в постсоветский период – в период больших социальных переломов, «перестроек», этнокультурных изменений. В начале 90-х годов, когда атмосфера насилия становилась все более ощутимой, публицисты, писатели, ученые активно обсуждали психологические факторы, которые определяли рост нетерпимости в обществе и постоянные поиски врага. Остро встала проблема межэтнической толерантности / интолерантности, которая требовала своего объяснения и решения.

Казахстан в этом плане считался наиболее благополучным регионом, но и он не избежал определенных преобразований в общественно-политической, социокультурной и экономической сферах.

В этот период нами были проведено по методике ДТО массовое анкетирование с представителями двух самых крупных этносов Казахстана – русского и казахского, причем, с учетом гендерного фактора (см. 7, стр. 190-191: анкета «Я такой человек, который…»).

Качественно-количественный анализ материала, собранный по этой методике, был призван выявить следующие типы этнической идентичности [7, 192-194]: *гипоидентичность* (этнонигилизм, этническая индифферентность), *норма* (позитивная этническая идентичность) и *гиперидентичность,* или *этноцентризм* (этноэгоизм, этноизоляционизм, национальный фанатизм).

- этнонигилизм: ощущение этнической неполноценности, ущемленности, отчуждение от собственной этнической группы;
- этническая индифферентность: космополитизм, идеология «гражданина мира»;
- норма, или позитивная этническая идентичность: сбалансированное соотношение позитивного образа собственной этнической группы с позитивным ценностным отношением к другим этническим группам, высокая степень толерантности и готовность к межэтническим контактам;
- этноэгоизм: наиболее лояльный вид этноцентризма, безобидные формы восприятия мира через призму конструкта «мой народ»;
- этноизоляционизм: убежденность в превосходстве своего народа, в признании необходимости «очищения» национальной культуры, ксенофобия;
- национальный фанатизм: готовность идти на любые действия во имя так или иначе понятых этнических интересов, вплоть до этнических «чисток» и оправдания любых жертв в борьбе за благополучие своего народа.

Мы позволили привести здесь полный список анкеты-вопросника Г.У. Солдатовой [1, 190-192] и систематизацию в общих чертах типов этнической идентичности в ознакомительных целях для тех, кому интересны такого рода исследования и кто не знаком с работами этого ученого. Безусловно, границы между названными типами этнической идентичности условны и подвижны, так же, как и вопросы-индикаторы для каждой выявляемой группы.

Наши исследования проводились в гг. Шымкенте, Таразе, Алматы и в областных центрах с представителями разных слоев молодежи и студентов от 17 до 27 лет общим количеством более 200 человек, хотя для сравнения нами намеренно было привлечено и 35 человек среднего и преклонного возраста. Возрастной состав имеет определенный смысл: к 20-25 годам становление личности, иерархия ценностных категорий и прагматических установок уже завершается, так что на ближайшие два-три десятилетия можно прогнозировать некоторые характеристики массового языкового сознания в казахстанском обществе, когда респонденты будут составлять его наиболее активное ядро. Количественный состав участников эксперимента (245 человек) был представлен четырьмя группами – примерно поровну по 110 человек мужчин и женщин, казахов и русских из числа молодежи и 35 человек (20 женщин и 15 мужчин) старшего возраста.

Процитируем некоторые выводы и суждения предпринятого исследования. «В самом общем виде наиболее толерантными к национальным (как, впрочем, идеологическим и социальным) различиям можно считать наиболее урбанизированные категории населения крупных городов, столиц, где сложились исторические предпосылки модернизированного общества и его ценностей – индивидуальная автономность, культурная селективность, высокая оценка инновативности и плюрализма. Это напрямую связано с низким уровнем авторитарности и идеологизированности в старом «советском» смысле» [14, 56].

По истечении нескольких лет нам показалось интересным провести аналогичное социопсихологическое исследование [см.15] и сравнить полученные данные между собой, чтобы попытаться ответить на вопросы: какова природа этнических взаимоотношений в современном Казахстане и как она влияет на этнические процессы, происходящие сегодня в обществе.

В настоящее время в русле кафедральных исследований по координационному плану Договора ИЯз РАН под руководством Н.В.Дмитрюк нами активно ведется сбор экспериментального материала и его систематизация. Мы расширили географию исследования, стремимся увеличить количество респондентов и их этнический состав: помимо этнически однородных групп русских и казахов добавили группу маргиналов (дети смешанных браков и казахов, для которых родным языком является русский), выделить группу казахов-оралманов и включить представителей других этнических групп (корейцы, уйгуры, узбеки и др.), проживающих на территории Казахстана.

Что касается законченных выводов о нынешней этнопсихологической ситуации, то о них говорить пока рано, но сделанные нами предварительные фрагментарные подсчеты и анализ экспериментальных материалов показали, что в течение прошедшего десятилетия явственно наметилась динамика роста позитивной этнической идентичности в целом, хотя и с отдельными отклонениями от нормативной составляющей (в разной степени интенсивности проявления качеств) в разных регионах республики.

Список литературы

1 Кон И.С. К проблеме национального характера В кн.: История и психология.//Под ред. Б.Ф. Поршнева и Л.И. Анциферова. Изд. 2-е. М.,1993, с. 122-158.

2 Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. М., 1997.

3 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985.

4 Дмитрюк Н.В. Языковое сознание: лингвокультурологические исследования. Монография.//Saarbrücken, Palmarium Academic Publishing. Germany, 2012. – 238.

5 Фесенко Т.А.Этноментальный мир человека: опыт концептуального моделирования. – Автореф. дисс. … докт. филол. наук. – М., 1999.

6 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975.

7 Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. М., 1998.

8 Лебедева Н.М. Социальная психология этнических миграций. М.,1993.

9 СтефаненкоТ.Г. Этнопсихология. М, 1999.

10 Дробижева Л.М. Национализм, этническое самосознание и конфликты в трансформирующемся обществе.//Национальное сознание в России. М.,1994.

11 Айтымбетов И.А. Проблемы самосознания и этнической идентификации // Известия НАН РК, Серия общественных наук, 1993 № 3.

12 Геллнер Э. Нации и национализм. М.,1992.

13 Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие. М.:МГУ, 1990.

14 Дмитрюк С.В. Поиск межэтнического равновесия: культура и толерантность. М., 2000 – 84 с.

15 Дмитрюк Н.В. Этническая идентификация в социопсихолингвистическом аспекте (эмпирические исследования) // Материалы международной конференции «Язык и толерантность». КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 2007.

Мақалада этнос менталитетін, оның мәдениетін, тілі мен сапасын айқындауға байланысты тіл білімінің жаңа саласы – этнопсихологияның қалыптасуы мен дамуы мәселелері қарастырылады. Авторлар мектептерде толеранттылық/интолеранттылық жөнінде өздері өткізген пилоттық эксперимент мазмұнын сипаттап, осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының одан арғы келешегін белгілеп көрсетеді.

The article deals with the formation and development of a new branch of knowledge - ethno psychology related to the definition of ethnic mentality, culture, language and consciousness. The authors describe the contents of a flight conducted an experiment on the scale of tolerance / intolerance and celebrate the prospect of further research in this direction.

ӘОЖ: 347.78.034

А. Бескемер
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
beskemer_a@enu.kz

ТҮПНҰСҚА МЕН АУДАРМАНЫҢ СӘЙКЕСТЕНДІРІЛУІ: ЗАҢДЫ СӘЙКЕСТІКТЕР ТЕОРИЯСЫ

Аударма –толығымен шеттілді түпнұсқаға бағытталған тіларалық байланыстыру түрі. Аударма түпнұсқада қамтылған ақпараттың өзге тілдегі көшірмесі ретінде қарастырылады. Аударманың қатысуы арқылы жүзеге асырылатын тіларалық коммуникация қатысушы коммуниканттары бір тілде хабар алысатын жағдайда сөйлесімнің жоғары деңгейдегі түсініктілігі қамтамасыз етіледі. Бір тілде хабар алысу кезіндегі мәтін тыңдаушы мен жеткізуші үшін коммуникативті деңгейде тең және біртұтастыққа біріктірілетіні секілді, аударма мәтіні де түпнұсқа мәтініне коммуникативтілігі жағынан тең деп саналады. Мұндай жағдайдағы аударманың міндеті – қабылдаушының тілінде жасалып жатқан мәтіннің түпнұсқаның толыққанды коммуникативті көшірмесі ретінде қабылданып, онымен сәйкестендірілетіндігіне дейінгі тіларалық коммуникацияның түрін қамтамасыз ету.

Кілт сөздер: аудармашылық сәйкестік, заңды сәйкестік, функционалдық сәйкестендірілу, мазмұндық сәйкестендірілу, құрылымдық сәйкестендірілу

Аударматануында ұсынылған алғашқы лингвистикалық теориялардың бірі Я.И.Рецкердің 1950 жылы пайда болған «Заңды сәйкестіктер теориясы», аталмыш теория көпшілік ортаға ғалымның «Туған тілге аудару барысындағы заңды сәйкестіктер туралы» атты мақаласының шығуынан кейін кең тарала бастады. Әйтсе де ғалымның пікіріне ұқсас ойлар 1953 жылы жарық көрген А.В. Федоровтың «Аударма теориясына кіріспе» еңбегінде де айтылды. Осы ғалымдар жасап шығарған теория көрші елде шығарылған аударматану ғылымына қатысты көптеген оқулықтар мен анықтамалықтарға негіз ретінде пайдаланылды. Оның үстіне, теорияны Л.С. Бархударов сатылай зерттеді, оның жекелеген элементтерін В.Н. Комиссаров пен В. Коллер өз концепцияларында келтірді және т.б. Заңды сәйкестіктер теориясының оң жағы ең алдымен,оның ғылыми тұрғыдан дәлелденген теория болуында еді. Ол өзіне дейін болған импрессионистік көзқарас пен аудармаға деген үстіртін ойды, оның сапасы мен маңыздылығы туралы бұрынғы пікірге толықтай қарсы қойылды. Осы теорияға сәйкес аудармашылық қызметті процесс ретінде қарастырып, оның нәтижелерін сараптаудан өткізуге болады. Басқаша айтқанда, аударма процесін орындау барысында сөз не сөз тіркесінің бірнеше нұсқалы аудармасының сәйкесін таңдап алу мүмкіндігі туындады. Оның нәтижесі болып саналатын – аударма мәтінін де – заңды сәйкестіктерді орындау тұрғысынан сараптауға мүмкіндік туды.

Авторлар аудармашының өз жұмысын орындау барысында жай ғана өз түйсігі не шабытына сүйеніп емес, нақты заңдылықтарды басшылыққа ала отырып, жұмыс атқаратындығын дәлелдеді. Заңды сәйкестіктер теориясын құрастыруда эмпирикалық негіз ретінде практик аудармашылардың көп жылғы тәжірибелері алынады. Федоров пен Рецкердің ерекше жетістігі ретінде, олардың аударма ретінде тек қана көркем аударманы танып қоймай, аудармалық мәтіндерге енгізген бірқатар алуантүрлілікті айтуға болады. [1, 384]. Олар көркем аударманы кей жағдайда қабылдаса да, негізгі назар өзге салаларда қызмет атқарған аудармашылардың жұмыс тәжірибелеріне берілген болатын. Өз ізденістерін зерттеушілер аударматанудың көптеген күрделі мәселелерінің шешімдері жинақталған материалдарға негіздеді.

Практикада орын алған жағдайларды қарастыру қорытындысының нәтижесінде ғалымдар әр жағдайда лингвистикалық шарттамаларының әртүрлі болуына қарамастан, аудармашылардың көп ретте өзара ұқсас шешімдер қабылдайтынын байқады. Сондықтан, аудармашы тіларалық сәйкестіктерді іздеу барысында пайдаланатын ең жалпылама сәйкестіктерді табуға болатындығы айқын болды. Заңды сәйкестіктер теориясы салыстырмалы тіл білімінің негізінде тек тілдік әрекет ретінде пайда болғаны белгілі. Өз шегінде ғасырдан астам уақыт ішінде тілдердегі ұқсастықтар мен ерекшеліктерді табу бойынша жүргізілген зерттеулер жүргізіліп, дәлелді материалдар мен жинақталған тілдік құбылыстарды теориялық түсіндірудің құралдары жасап шығарылған болатын. Заңды сәйкестіктер теориясы лексикадан, синтаксиске, синтаксистен мәнерге дейінгі алуан түрлі тілдік өлшемдерге өз әсерін тигізіп үлгерді. Аударма теориясының лингвистикалық негізінің қалыптасқаны туралы жаңалық та лезде таралып кетті.

Мұндай құбылыс көптеген практик-аудармашылар, оның ішінде көркем аудармамен айналысатындар тарапынан қарсылыққа ие болды.Олар жаңа пайда болған ғылыми бағытты шығармашылық әрекет ретіндегі аудармаға қауіп ретінде қабылдады. Лингвистердің енді бір тобы аудармашылық зерттеулерді тек қолданбалы лингвистика аясында жүзеге аксып, сонымен шектелетін құбылыс ретінде ұғынды. Бұл күнде, араға жарты ғасыр уақыт өткеннен кейін ғылыми бағытқа деген скептикалық көзқарастар теорияның тұрақты емес екенін көрсетті. Рецкердің теориясының негізгі мағынасы бір тілден екінші тілге аударма жасау кезінде есепке алынатын сәйкестіктерді классификациялаудан көрінеді.Бұл топтауда сәйкестіктердің үш тобы бар: 1) барабарлықтар; 2) баламалар (олар кейде «нұсқалық сәйкестіктер"деп те аталады); 3) дәлме-дәл ауыстырулар. Барабарлықтар деп контекстке тәуелді емес ТТ бірліктерінің АТ бірліктеріне сәйкестік құбылысы аталады. Ең алдымен, олар – бірмағыналы терминдер. Мәселен, ағылшынша the United Nations тіркесіне қазақтіліндегі Біріккен Ұлттар Ұйымы тіркесі сәйкес келеді.

Мұндай сәйкестіктердің саны көп болмағанымен, олар әрдайым тұрақты болуымен ерекшеленеді. Екінші топ – баламалар, немесе нұсқалық сәйкестіктер – бұл топтағы алғашқыға қарағанда, сөздердің көбірек саны жинақталған. Оларды баламалар деп атауымыцздың себебі, ТТ берілген бірлігі мен АТ оған сәйкес келетін бірлігі арасында баламалық қатынастар қалыптасады: ТТ берілген бірлігіне сәйкес АТ синонимдік қатарынан берілген контекстке ең жақсы сәйкес келетін нұсқа іздестіріледі. Басқаша айтқанда, бұл кезде бірмағыналы сәйкестіктер емес, ТТ және АТ сәйкес бірліктерінің тобы жинақталады. Әрбір жаңа жұп сөз контекстке сәйкес анықталып отырады. Мәселен, ағылшын тіліндегі fair сөзін қазақ тіліне адал және әділ деп екі мағынада аударуға болады. Ал fair share тіркесін әділ сөзін пайдалану арқылы әділ бөліс деп келтіреміз. Келесі fair deal тіркесі адал сөзінің көмегімен «адал келісім» болып аударылады. Ағылшын сөзі пайдаланылған тіркестің контексті арқылы оның қазақша сәйкестігін таңдап алуға болады.

Заңды сәйкестіктердің үшінші тобын Рецкердің топтауында баламалы ауыстырулар жасақтайды. Мұндай тәсілді аудармашы түпнұсқа тіліндегі бірліктерді есепке алмай, аударма тілінде негізгі мағынаны беру керек болған жағдайда ғана пайдаланады. Осы тұстан Рецкердің классификациясындағы кемшіліктерді байқауға болады, өйткені барабарлықтар мен нұсқалық сәйкестіктерді баламалық ауыстырулармен теңдестіруге мүлдем болмайды. Расында алғашқы екі топтағы тәсілдер негіз ретінде тілдік бірліктерді пайдаланып, оларды сәйкестіктер ретінде сипаттайды, ал үшінші топ ТТ және АТ жүйелеріндегі бір біріне сәйкес келетін бірліктерді емес, ТТ және АТ жүйесіндегі қандай да бір сәйкестіктерді орнатуға байланысты аудармашының әрекеттеріне жүгінеді яғни аударманың тәсілдері зерттеледі. Аударма тәсілдері ретінде Рецкер дифференциалданбаған және абстракт ұғымдарды нақтылау, ұғымдарды логикалық дамыту, антонимдік аударма мен толықтыруларды атайды. Кешірек бұл тізімге «тұтастай қайта мағыналау» тәсілі қосылды, яғни бұл кезде аудармашы берілген тіркестің негізгі мағынасын есепке алмай, оны сөйленімнің тұтас мағынасына мойын арта отырып, аударуы аталады. Мұны тұрақты тіркестердің аудармасы арқылы оңай дәлелдеуге болады {A good riddance! — Скатертью дорожка? Жолың әне!). Бұл жерде Рецкер

өз классификациясын аударманы жасау барысындағы аудармашының жеке әрекеттерімен байланыстырады. Ғалым оны сол секілді аудармашылардың кәсіби даярлығын көтеру үшін де қолдануға ұсынады. Рецкердің тұжырымына сәйкес, аудармашының санасында әуелі барабарлықтар, одан соң баламаларды іздеу орындалады. Егер таңдалған нұсқалардың ешқайсысы сәйкес келмесе, ол сәйкес ауыстырулардың көмегіне жүгінеді[2;204]. Аудармашыларды оқытуда да осы кезекке иек артқан дұрыс: алдымен оларды барабарлықтарды табуға үйретіп, содан кейін баламаларды тауып, соңғы кезекте сәйкес ауыстыруларды жүзеге асыруға баулыған дұрыс.

Рецкер теориясында ерекше назар, сәйкестіктерді автоматты түрде таңдап алу әрекетін тыйып, аудармашылық әрекеттің шығармашылық мазмұнын қамтамасыз ететін, барабарлықтарды заңсыз тұрғыда табуға аударылады. Рецкер ұсынған заңды сәйкестіктер классификациясы аударма барысында автордың өзі тарапынан да, аударма ғылымындағы өзге теоретиктер тарапынан да бірнеше рет нақтылауға ие болған болатын. Мәселен, барабарлықтарды талқылаған кезде, олардың біржақты және екіжақты болатындығы айтылды. Жоғарыда келтірілген the United Nations — Организация Объединенных Наций, Біріккен Ұлттар Ұйымы тіркесі екіжақты барабарлықтар қатарына жатады, өйткені аталмыш тіркес қазақ тіліне әрдайым бірдей болып аударылады. Қазақ тілінен ағылшын тіліне аудару процесі жүзеге асқанда да, дәл осындай құбылыс байқалады. Бірақ «тілдік бірлікті өзге бір тілдің терминдеріне қатысты бірмәнді интерпретациялау біржақты бағытта ғана орын алады» [1;56]. Мәселен, орыс тіліндегі ЭВМ сөзі {электронно-вычислительная машина) ағылшын тіліне computer болып аударылады, ал ол қайтадан орыс тіліне аударылу кезінде не ЭВМ, немесе (бұл аударма әсіресе соңғы уақытта ерекше танымал болып барады) компьютер болып тәржімаланады. Екінші топқа қатысты Швейцер баламалардың бірнеше түрлерін бөліп атауды ұсынады (нұсқалық сәйкестіктер). Баламалар жоғарыда келтірілген ағылшын тіліндегі fair сөзі мен оның қазақ тіліндегі екі аудармалық нұсқалары «әділ» және «адал» сөздері синонимдік қарым-қатынаста болады.

Әйтсе де ТТ аудармашының қоластындағы баламалар синонимиясы қандай да бір балама не нұсқалық сәйкестіктің таңдалуына контекст әсер ететін идеографиялық (мағына деңгейінде) немесе стилистикалық {жақсы, керемет, тамаша) түрде ғана болмауы мүмкін. Ол абсолютті яғни контекстке мүлдем бағынбайтын түрде де кездеседі: мәселен, ағылшын тіліндегі Grand Jury сөзін бірдей деңгейде Жоғарғы Қазылар алқасы деп те, Жоғарғы Сот кеңесшілері деп те аударуға болады. Сәйкесінше, контекстегі бірмәнділік / көпмәнділік пен контекстке тәуелділік / тәуелсіздік, Швейцер атап көрсеткендей, әрдайым сәйкес келе бермейді. Оның үстіне түпнұсқа тілінде қолданылатын көпмағыналы сөздер аударма тіліне бір-біріне синоним болып табылмайтын сөздердің көмегімен аударылады. Біздің талқылағалы отырғанымыз тілдегі омонимдер турасында болмақ. Мәселен, ағылшын тіліндегі «fair» сөзі қазақ тіліне «адал» деп те, «ақсары» деп те аударылуы мүмкін. Қазақ тіліндегі сәйкестіктің дұрысын таңдап алу үшін, «fair» сөзінің ағылшын тіліндегі мәтінде пайдаланылған мағынасына байланысты болады.Айталық. егер біз «by fair means» тіркесін аударатын болсақ, оның аудармасы қазақ тіліне «адал жолмен/ адал» болып аударылады. Ал егер, fair сөзі fair hair тіркесінде пайдаланылған болса, оны «ақсары шашты» деп аудару керек. Рецкер ұсынған аударма тәсілдерін сипаттауда бірқатар кемшіліктер де жіберілгенін айта кету керек.

Мәселен, антонимдік аударма арналған бөлімде антонимдер жоқ бейнелеулер берілген. Біз талқылап отырған мысалдарда, ТТ сөйленімдер АТ сәйкес тұрақты тіркестерімен ауыстырылады: Take your time — Не спешите, Асықпаңдар; Mind your own business — Не вмешивайтесь в чужие дела, Өз жұмысыңды біл. Бұл кезде аталмыш сөздер терминология тарапынан қиындық тудырса да, аудармашының тәржімасында нақты және дәл аударылған. [3, 174] атап көрсеткендей, « сәйкестіктер классификациясының әдемі ғимаратында кейбір аяқталмай қалған тұстар бар екендігін»: классификациялардың біртұтас базасының жоқтығын; бірмәнді барабарлықтар өз құрамына бірден артық лексеманы қамтуы салдарынан, олардың лексикалық қамту аясының түсініксіз қалыпта қалады (мәселен,

терминологиялық сөйленімдерде, фирмалардың логотиптік ұрандарында, тыйым салу жазбаларында). Алексеева сол секілді сәйкестіктердің бірмәнділігі мен олар кездесетін мәтіндердің параметрлері қатынастарын зерттеуді де ұсынады. Оның болжамы бойынша, мәтін типі аудармашының сәйкестік таңдау кезіндегі еркіндік дәрежесін көрсете алады. Коммисаров талқылаған материалдардың мысалдары негізінде[3, 98], ол бірмәнді барабарлықтар тілдік те, сөйленімдік те бола алады деген пікір айтады.

Сыншылар Рецкердің теориясының тым нормативті екендігін айтқан болатын. Осы себептен өзінің келесі жұмыстарында Рецкер аударманың шығармашылық сипаты туралы баяндады. Заңды сәйкестіктер теориясына қатысты басқа да ескертулер айтылған болатын, бірақ жалпылай қарағанда, теорияның негізгі құндылығы алғаш рет аударма процесін түсіну және оның нәтижелерін бағалау мәселелеріне байланысты маңызды түйткілдерге жауаптар табылған болатын. Лингвистикалық аударматану теориясын жасамдау мен дамытуда Рецкердің сіңірген еңбегі ұшан-теңіз.

Кез келген сөйлеу актісінде Ақпарат дереккөзі (сөйлеуші немесе жазушы) және оны қабылдаушы (тыңдаушы немесе оқушы) арасында қатынас қалыптасады. Жіберілген хабарламадан онда жасырынған ақпаратты алудың барлық қажетті шарттамалары сақталған жағдайда да әрбір қабылдаушы өзінің жеке қызығушылықтары, мен коммуникацияға қатысу барысында көздеген мақсаттарына сәйкес, білім деңгейіне әуелгі ақпараттан өзіне ұғынықты деңгейдк ғана ақпарат көлемін қабылдайды. Сондықтан кез келген хабарлама өзара сәйкес келмейтін екі бірдей формада тіршілік етеді: жіберуші жеткізген хабарлама (тыңдаушыға арналған мәтін), және қабыладушыға келіп жеткен хабарлама (тыңдаушыға арналған мәтін).

Аударма теориясы ғылымы үшін бір хабарламаның түр өзгерісі болып табылатын бұл екі форманың өзара коммуникативті теңдікте тұрғаны ерекше құнды саналып отыр. Олардың тепе-теңдікке ұмтылуын келесі мысалдардан көре аласыз:

1. Олардың арасында жоғарғы деңгейдегі ортақтық болады, өйткені олар берілген тілдік ұжымның барлығына тең жеткізілетін ақпаратты қамтитын бірдей тілдік бірліктерден құралады.

2. Сөйлесудің шынайы шарттарында қажетті түсіністікті қамтамасыз ету үшін олардың арасында толық деңгейдегі ортақтық болады. (Егер мұндай түсіністікке бірден қол жеткізілмесе, хабарламаны қабылдау дәлдігін ұлғайту үшін коммуниканттар қосымша ақпаратпен алмасуы мүмкін.)

3. Сөйлесу актісі жүзеге асу барысында екі форма біртұтас қалыпқа қосылады, ал коммуникацияға қатысушылар олардың арасындағы ерекшеліктерді байқамайды да, алынған хабарлама берілген хабарламамен бірдей деп санайтын олар үшін екі форма арасыңдағы өзгешеліктер олар үшін мүлдем маңызсыз болып қалады. Сөйтіп коммуниканттар үшін мазмұны барлық адамға таныс, хабарламаны қабылдап, таратуға мүмкіндік беретін біртұтас мәтін болатындығы айқын. Сөйлесім екі бөлек тілде сөйлейтін коммуниканттар арасында да жүзеге асыруы мүмкін. Бұл жағдайда тіларалық (екітілді) коммуникация орын алады. Қабылдаушы өзіне түсініксіз тілде жазылған не айтылған ақпаратты қабылдауға дәрменсіз болғандықтан, тіларалық коммуникация аралық сипатқа ие болады. Әртүрлі тілде сөйлеуші коммуниканттардың сөйлесімі кезіндегі міндетті шарт оларды қосушының, яғни тіларалық байланысты қамтамасыз етуші, хабарламаны қабылдаушының түсіну дәрежесіне дейін тілдік формаға жеткізетін байланыс қажет болады (басқаша айтқанда, хабарламаны қабылдаушы тілінде жеткізетін). Тілдерді байланыстырушы әуелгі хабарламадағы ақпаратты ұғынып алып, («түпнұсқа») оны басқа тілде жеткізуге міндеттеледі. Сондықтан аталмыш қызметті екітілділіктің сәйкес дәрежесін меңгерген, яғни екі тілде еркін сөйлейтін адам ғана орындай алады [3, 34].

Тіларалық сөйлесім барысындағы аралық қызметін былай қойғанда, аудармашы көп ретте тіларалық байланыстыру шегінен шығып кететін коммуникативті қызметтерді де орындауға мәжбүр болады. Әдетте мұндай құбылыс аудармашы коммуникацияға қатысушылармен тікелей байланыста болатын ауызша аудармада орын алып жатады. Бұл жағдайда аудармашы коммуниканттардың бірінің сұрауы бойынша немесе

коммуникацияның шарттарына сәйкес ақпараттың жеке дереккөзі ретінде қызмет атқарып, қосымша түсініктемелер беріп, түпнұсқаның мазмұнынан сәйкес қорытындылар шығарып немесе орын алуы мүмкін қателерді нұсқауы мүмкін. Ауызша аудармашы да, жазбаша аудармашы да өз міндеттерінің атқарылуын ақпаратты жеткізуші, редактор не түпнұсқаны сынаушының әрекеттерімен үйлесімде орындай алады. Түпнұсқа мәтінінде берілген ақпараттың жеткізілуі тіларалық сөйлесімнің түпкі мақсатына сәйкес тіларалық байланыстырушы көмегімен әртүрлі формада және толыққандылықтың әртүрлі дәрежесінде жүзеге асады. Ондай мақсат коммуникацияға қатысушылар тарапынан не тіларалық байланыстырушының өз ырқымен анықталуы мүмкін. Тіларалық байланыстырудың екі негізгі түр бар: аударма және сәйкес транскодтау [2, 231]

Аударма –толығымен шеттілді түпнұсқаға бағытталған тіларалық байланыстыру түрі. Аударма түпнұсқада қамтылған ақпараттың өзге тілдегі көшірмесі ретінде қарастырылады. Аударманың қатысуы арқылы жүзеге асырылатын тіларалық коммуникация қатысушы коммуниканттары бір тілде хабар алысатын жағдайда сөйлесімнің жоғары деңгейдегі түсініктілігі қамтамасыз етіледі.

Бір тілде хабар алысу кезіндегі мәтін тыңдаушы мен жеткізуші үшін коммуникативті деңгейде тең және біртұтастыққа біріктірілетіні секілді, аударма мәтіні де түпнұсқа мәтініне коммуникативтілігі жағынан тең деп саналады. Мұндай жағдайдағы аударманың міндеті – қабылдаушының тілінде жасалып жатқан мәтіннің («аударылып жатқан тілде» - АТ) түпнұсқаның толыққанды коммуникативті көшірмесі ретінде қабылданып, онымен сәйкестендірілетіндігіне дейінгі тіларалық коммуникацияның түрін қамтамасыз ету. Түпнұсқа мен аударманың сәйкес келуі қабылдаушылар тарапынан функционалдық, құрылымдық және мазмұндық қатынастарда қарастырылады. Түпнұсқа мен аударманың **функционалдық** сәйкестендірілуі келесі жолмен жүзеге асады. Аударма түпнұсқа авторының төл шығармасы ретінде қабылданып, сол тұлғаның есімімен жарыққа шығарылады, түпнұсқа секілді талқыланып, одан үзінділер де келтіріледі, тек бір ерекшелігі, мұның барлығы өзге тілде жүзеге асырылады. Түпнұсқа мен аударманың **мазмұндық** сәйкестендірілуі келесі жолмен жүзеге асады. Аударманы қабылдаушылар аударма мәтіні түпнұсқа мәтінін толықтай қайта жасамдайды, яғни аударма тіліндегі мәтін түпнұсқа тіліндегі мәтіннің тілдік құралдары арқылы қайта құрылымдалады деп сенеді.

Түпнұсқа мен аударманың **құрылымдық** сәйкестендірілуі келесі жолмен жүзеге асады. Аударманы қабылдаушылар аударма түпнұсқаны жалпылай ғана емес, жекелеген бөлктері арқылы да қайталайды деп сенеді. Аудармашы тәржіманы жасау барысында өз жанынан артық ешнәрсе қоспай, өзгертпей не алып тастамай, түпнұсқадағы ақпараттың құрылымы, мажмұны мен тәртібін сол қалпында аударма тілінде қайта жасақтайды. Түпнұсқа тіліндегі мәтіннің көлемі мен тарауларының саны аударма тіліндегі дәл осы мәтіннің көлемі, тараулар санымен нақ сәйкес келуі қажет. Егер түпнұсқада қандай да бір ой екінші бөлімнің басындща айтылған болса, аударма тіліндегі мәтінде де дәл сол ой екінші бөлімнің басында айтылуы тиіс. Тіпті аудармашы өзіне түпнұсқа мәтінінен өзге бөлшек енгізуге тиіс болған жағдайда да ол мәтіннің мазмұнын нақтырақ жеткізу үшін жасалады.

Сөйтіп, аударманы тіларалық байланыстың түрі ретінде келесі шарттарға сәйкес анықтауға болады: а) аударма тілінде түпнұсқа тіліндегі мәтінге сәйкес мәтін жасақталады; б) мұндай мәтіннің коммуникативті құндылығы қабылдаушылардың аударма мәтінін түпнұсқа мәтінімен функционалды, мазмұндық және құрылымдық қатынастарда қарастырып, анықтауынан кейін бекітіледі. Аударма мәтінін пайдаланушылар үшін ол әрдайым түпнұсқаны ауыстырып отырады.

Список литературы

1 Алексеева И.С. «Введение в переводоведение» Учеб. пособие для студ. филол. и лингв фак. высш. учеб. заведений. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 352 с.

2 Рецкер Я. И. Перевод и переводческая практика. – М.: Междунар. отношения, 1974. – 216.

3 Молдагалиева Ж.Т. Проблемы поэтики перевода. – А., 2007;

Данная статья представляет собой системное исследование, посвященное актуальной переводоведческой проблеме – выявлению закономерного переводческого соответствия и оценке адекватности перевода. В ней рассматриваются и сравниваются структурное, функциональное и содержательные виды соответствий и сохранение стилистических средств оригинала при переводе и передача структуры межфразовой связи оригинала при переводе. Результаты вносят свой вклад в теорию переводоведения, определяя наиболее оптимальные соответствия при переводе, то есть сохранение структуры стилистических и выразительных средств оригинала.

This article presents a systematic study of the actual translating problems as identifying logical conformity and evaluating adequacy of the translation. The authors also considers and compares such types of translation conformity as structural, functional and conceptual types of correspondences, and the preservation of the original stylistic means in the translation and transmission of the original structure of inter-phrase connection with the translation. The results contribute to the theory of translation studies determining the most appropriate compliance with the translation, that is, the preservation of the structure of stylistic and expressive means of the original.

УДК 88181-11811’373

Е.В. Болтрик, Ж.А. Бейсембаева
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казакстан
e.boltrik@mail.ru, zhannabei@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДИАЛЕКТА НА ПРИМЕРЕ РОМАНА «ТАИНСТВЕННЫЙ САД» ФРЕНСИС Х. БЕРНЕТТ

Диалекты (территориальные, социальные) любого языка представляют собой определенную сложность как только становятся объектом перевода на другой язык. Именно с такими трудностями сталкиваются переводчики детского романа «Таинственный сад» Ф.Х.Бёрнетт, опуская в переводах даже самые основные особенности одного из наиболее крупных северных диалектов – йоркширского диалекта. Зачастую эти особенности передаются использованием в тексте перевода просторечных, разговорных и устаревших форм.

Ключевые слова: диалект, территориальный диалект, йоркширский диалект, перевод диалекта.

Произведения англо-американской писательницы и драматурга Фрэнсис Элизы Ходжсон (Ходгсон) Бёрнетт по праву входят в золотой фонд зарубежной детской литературы. Это такие романы и рассказы для детей, как «Маленький лорд Фаунтлерой» (1886), «Маленькая принцесса» (1905), «Таинственный сад» (1909-1911). Последний роман повествует о судьбе двух маленьких героев, окруженных безразличными взрослыми,

которым приходится самостоятельно справляться в жизни с множеством трудностей и лишений.

Детский роман Ф.Х. Бёрнетт “The Secret Garden” [1] («Таинственный сад») был не раз переведен на русский язык. Это переводы Н.Демуровой [2], А.Иванова и А.Устиновой [3], Р.Рубиновой [4], Л.Сидоровой [5], Г.Гура [6]. Данный роман вызывает у читателей, как оригинала, так и переводов, неподдельный интерес не только своим содержанием, красочным описанием происходящих событий и сопереживанием маленьким главным героям, но и собственно вопросами перевода йоркширского диалекта на русский и другие языки. Именно этим и обусловлен выбор данного романа для анализа и выявления способов перевода территориального (социального) диалекта с одного языка на другой язык, с одной культуры на другую культуры, с одной литературы на другую литературу.

История в романе начинается в самом большом графстве на севере Англии – Йоркшире – в конце XIX начале XX веков. Главная героиня романа – маленькая, обделенная вниманием своих родителей девочка – Мэри Леннокс, впервые попадает в Англию после того, как погибнут в Индии от вирусной болезни все ранее окружавшие ее люди. В поместье своего дяди Арчибальда Крэйвена Мэри встречает не только много новых друзей, но и заброшенный сад, о котором она заботиться, и куда она впоследствии приведет своего больного двоюродного брата Колина Крэйвена. «Таинственный сад», как называет его Мэри, расцветает и оживает благодаря ее труду и заботе, а вместе с садом расцветает и меняется и сама Мэри. Так как события романа происходят, как мы уже упомянули, в графстве Йоркшир, Мэри, приехавшая из Индии (в то время входящей в состав Британской империи), встречает новых друзей (служанка Марта, ее младший брат Дикон, их мама миссис Соуэрби и т.д.). В романе местные жители, представители более низкого социального класса (служанки, кучера, садовники и т.д.) говорят на йоркширском диалекте, который с легкостью познает и овладевает наша маленькая героиня.

Предлагаем перейти непосредственно к сравнительно-сопоставительному анализу отрывков оригинала и нескольких вариантов перевода на предмет сопоставления и выявления способов воссоздания элементов йоркширского диалекта в русском языке. Когда Мэри проснулась рано утром в свой первый день в Миссэлтуэйт Мэнор, она была удивлена всем тем, что увидела вокруг себя: темная просторная комната, гобелен на стенах, тлеющий камин и пустырь (степь). В ответ на вопрос, который Мэри тут же задала молоденькой местной служанке Марте, она впервые услышала местный диалект “That’s th’ moor. Does tha’ like it?” Мэри хотелось узнать, что именно она видит перед собой, глядя в окно, и когда Марта ответила ей, что это пустырь, наша героиня была всецело разочарована. При сравнительно-сопоставительном анализе оригинала и вариантов перевода можно увидеть следующее:

Оригинал	**Перевод А.Иванова и А.Устиновой**	**Перевод Р.Рубиновой**
“That’s th’ moor. Does tha’ like it?”	– Эт пустошь, – ответила девушка. – Нравится?	Это степь, – сказала она с широкой, добродушной улыбкой. – Она тебе не нравится?

В оригинале мы видим употребление территориального диалекта, который ярко выражен не только грамматическими погрешностями в речи местной служанки Марты, но и фонетическими особенностями: **th’** вместо полной формы **the**; **tha’** вместо правильного **that**; **does**, которое должно употребляться с местоимениями 3-го лица единственного числа, здесь употреблено с местоимением **you**, т.е. не “ **do you**?”, а “**does you**?” В переводе А.Иванова и А.Устиновой мы также можем наблюдать неполное и некорректное использование русского указательного местоимения. Однако это единственная попытка передать особенности йоркширского диалекта в русскоязычном варианте авторов. В остальном (к примеру,

«нравится?») мы не видим каких-либо стилистических, грамматических или фонетических отклонений от нормативной русской речи, что предполагало бы присутствие какого-либо диалекта в русском языке. В варианте перевода Р.Рубиновой мы также наблюдаем полное опущение йоркширских особенностей в тексте перевода, ведь это вполне правильные русские формы «это степь» и «Она тебе не нравится?».

Сравнительно-сопоставительный анализ оригинала и двух переводов позволяет нам сказать, что в двух вариантах русскоязычного перевода особенности употребления английского диалекта в оригинале полностью или частично утеряны в тексте перевода. Рассмотрим способы перевода еще одного примера из английского оригинала:

Оригинал	**Перевод А.Иванова и А.Устиновой**	**Перевод Р.Рубиновой**
“That’s because tha’rt not used to it,” Martha said, going back to her hearth. “Tha’ thinks it’s too big an’ bare now. But tha’ will like it.”	– Это из-за того, что ты еще не привыкла. Пустошь спервоначалу всем кажется чересчур голой и неуютной. Зато как приглядишься, тебе уж точно понравится.	Это потому, что ты к ней не привыкла, – сказала Марта, идя назад к камину. – Ты думаешь, что она слишком большая и обнаженная? Но она тебе понравится.

В данном примере мы видим яркие отличительные особенности йоркширского диалекта: фонетические особенности: форма **tha’rt** вместе правильной формы **you’re**; форма **tha’**, означающая личное местоимение **you**; неправильное произношение сочинительного союза **and** и сокращение его до формы **an’**; грамматические особенности: **tha’ think<u>s</u>** вместе правильной формы **you think**.

Сравнительно-сопоставительный анализ приведенных выше вариантов перевода на русский язык показал, что А.Иванов и А.Устинова передают особенности английского территориального диалекта просторечным русским «спервоначалу» и разговорными «зато» и «уж», в то время как Р.Рубинова вновь не использует в тексте перевода каких-либо просторечных или любых других форм, отклоняющихся от литературных языковых норм.

Рассмотрим более объемный отрывок текста оригинала и два предложенных варианта перевода на русский язык:

Оригинал	**Перевод А.Иванова и А.Устиновой**	**Перевод Р.Рубиновой**
“Aye, that I do,” answered Martha, cheerfully polishing away at the grate. “I just love it. It’s none bare. It’s covered wi’ growin’ things as smells sweet. It’s fair lovely in spring an’ summer when th’ gorse an’ broom an’ heather’s in flower. It smells o’ honey an’ there's such a lot o’ fresh air – an’ th’ sky looks so high an’ th’ bees an’ skylarks makes such a nice noise hummin’ an’ singin’. Eh! I wouldn’t live away from th’ moor for anythin’.”	– Да, – начищая до блеска решетку камина, отозвалась Марта. – Обожаю эти места. И совсем тут не голо и не отвратительно. А весной, как начинают цвести вереск и утесник с ракитником, пустошь становится прямо невестой на выданье. Такой аромат меда стоит! И воздуху столько! Пчелы жужжат, жаворонки заливаются! Ну музыка, да и только! Да приплати мне хоть тысячу фунтов, ни за что не поеду жить далеко от пустоши!	– Конечно, – весело ответила Марта, вытирая каминную решетку. – Я люблю степь. Она вовсе не обнаженная. Весной там чудесно, когда цветет вереск и дрок; тогда там пахнет медом и столько простору и воздуху, небо кажется таким высоким-высоким! А пчелы и жаворонки поют и жужжат, и шум такой приятный. О, я бы ни за что не покинула степь!

В данном отрывке оригинала мы вновь видим широкое употребление автором оригинала Ф.Х. Бёрнетт йоркширского диалекта, когда героиня Марта с большой любовью и вниманием описывает пустырь (степь), в которой она выросла и живет вместе со своей большой семьей. И вновь мы видим как фонетические, так и грамматические особенности рассматриваемого диалекта:

опущение последнего звука/фонемы в словах:

1) отсутствие звука **[ð]** в конце слова, в данном случае в предлоге **wi'**;
2) аналогичным образом звук **[d]** не произносится в конце сочинительного союза **an'**;
3) отсутствие звука **[f]** в конце предлога родительного падежа **o' (of)**;
4) сонорная фонема **[ŋ]** в конце слов, например, growin', singin', anythin', hummin', произносится как упрощенное **[n]**;
5) произнесение определенного местоимения **the** как th', что показывает опущение в устной речи безударной согласной фонемы **[ə]**;
6) устаревшее английское **"aye"**, что в переводе означает «положительный ответ» на вопрос (**«да»**);
7) употребление разговорного **"eh"**;
8) употребление указательного местоимения **"that"** там, где это совершенно неуместно (Aye, **that** I do – Yes, I do);
9) использование отрицательного **"none"** вместо правильного **"not"**;
10) использование сокращенной формы глагола is ('s) вместо правильного множественного числа "are" после перечисления (gorse, broom and heather).

Предлагаем рассмотреть какие из этих особенностей диалекта и просторечия были воссозданы в вариантах перевода А.Иванова и А.Устиновой и Р.Рубиновой. В первом варианте перевода мы видим полное соблюдение норм и узуса литературного русского языка, за исключением, пожалуй, просторечной формы – употребление существительного «воздух» в родительном падеже («воздуху»). Такой же пример мы наблюдаем и в переводе Р.Рубиновой: «простору», «воздуху». В остальном оба варианта перевода, как видно из приведенного анализа, не передают просторечные и устаревшие формы, разговорный стиль, какие-либо грамматические и фонетические отклонений в речи. Все это говорит об утрате в рассматриваемых вариантах перевода даже самых наиболее известных особенностей йоркширского диалекта.

Оригинал	**Перевод А.Иванова и А.Устиновой**	**Перевод Р.Рубиновой**
"Well," said Martha, evidently not in the least aware that she was impudent, "it's time tha' should learn. Tha' cannot begin younger. It'll do thee good to wait on thysen a bit. My mother always said she couldn't see why grand people's children didn't turn out fair fools – what with nurses an' bein' washed an' dressed an' took out to walk as if they was puppies!"	– Значит, придется теперь научиться, – нисколько не оробела горничная. – По-моему, как раз пора. И возраст у тебя подходящий, чтобы привыкнуть о себе позаботиться. Моя матушка всегда говорит: «Прямо удивляюсь, Марта, как это в богатых семействах дети не все в дураков вырастают! Потому как их и одевают, и моют, и выгуливают чуть не на привязи, будто щенков».	– Если так, то тебе пора научиться, – сказала Марта, очевидно, не подозревая, что говорит дерзости. – Это не слишком рано. Тебе будет очень полезно самой ухаживать за собой. Моя мать всегда говорит, что не понимает, почему это у важных бар дети не вырастают набитыми дураками: ведь у них всегда няньки и их всегда другие моют и одевают, и гулять выводят, точно щенят.

В отрывке оригинала мы вновь наблюдаем все особенности йоркширского диалекта. Это, в первую очередь, использование **tha'**, означающего личное местоимение **you**, и формы

thysen вместо стандартного **yourself**. Это и использование староанглийского thee в значении объектного местоимения **you**. Это вновь неполное произнесение сочинительного союза and (an'). Во-вторых, это грамматические погрешности в тексте оригинала: 3-ей формы глагола как **took out** (вместо необходимого, согласно правилам грамматики английского языка **taken out**) и единственного числа (**was**) перед существительным множественного числа **puppies**.

В переводе А.Иванова и А.Устиновой ощущаются намеки на неграмотную речь героини Миссис Соуэрби: **привыкнуть о себе позаботиться**, **вырастают в дураков**. Этим самым авторы попытались показать в тексте перевода не принадлежность героини к какому-либо территориальному или социальному диалекту, а ее социальный уровень и принадлежность к более низкому и необразованному классу. В переводе Р.Рубиновой мы тоже наблюдаем некий оттенок старорусского спича: у важных бар, точно щенят.

Итак, проведенный сравнительно-сопоставительный анализ текста оригинала и двух переводов на русский язык позволили нам выявить следующие особенности йоркширского диалекта, использованного в детском романе «Таинственный сад»: грамматические погрешности (несоблюдение согласования между подлежащим и сказуемым, единственным и множественным числом и т.д.), фонетические «неточности» (опущение последнего согласного или гласного звука в произношении слов), использование устаревших и просторечных форм и многое другое.

Тем не менее, как показал сравнительно-сопоставительный анализ оригинала и двух вариантов перевода, особенности йоркширского диалекта остаются лишь особенностями оригинала, т.е. английского текста. Нам позволяет сделать такое утверждение тот факт, что в приведенных переводах А.Иванова и А.Устиновой и Р.Рубиновой только изредка употребляются разговорные и устаревшие формы, а все разнообразие и оригинальность йоркширского диалекта остались для читателей русскоязычных переводов не совсем раскрытыми и познанными. И это, в первую очередь, обусловлено тем фактом, что диалекты одного языка, содержащие в себе территориальные, социальные и другие особенности одной страны, невозможно полноценно воспроизвести в тексте на другом языке, даже если язык перевода сам по себе богат диалектами, просторечными формами и другими видами контаминированной речи.

Список литературы:

1. Burnett, Frances Hodgson. The Secret Garden. New York, 1911.

2. Заповедный сад: Повесть / [Пер. с англ. и послесл. Н.Демуровой]. – На рус. и англ. яз. – М.: УРАО, 2000. – 380 с.

3. Бернетт Ф. Таинственный сад / Перевод с англ. А.Иванова и А.Устиновой; Оформл. серии и ил. А.Власовой. – М.: Астрель: АСТ, 2000. – 320 с.

4. Таинственный сад / Пер. с англ. Р.Рубиновой. – М.: Астрель: АСТ, 2004. – 319 с.

5. Таинственный сад, повесть Ф. Бернетт – пер. Л. Сидоровой. – М.: Астрель: АСТ, 2006. – 186 с.

6. Таинственный сад: [Для детей] / Фрэнсис Бернетт; [перевела с англ. Г. Гура]. – СПб.: Библия для всех, 2002. – 287 с.

Кез келген тілдегі диалектілер (аумақтық әлеуметтік) басқа тілге аударылатын аударманың нысаны болғанда белгілі бір қиындықтар туындайды. Ф.Х. Бернеттің балаларға жазған «Құпия бау-бақша» атты романын аударғанда аудармашылар қиындықтарға тап болады Солтүстік диалектілердің ең ірісі – йоркшир диалектісін аударғанда, негізгі ерекшеліктеріне қарамастан, аудармада түсіріп тастайды. Бұл ерекшеліктер аударма мәтінінде жиі ауызекі сөйлесу және ескірген формалар ретінде беріледі.

Dialects (territorial, social) in any language become a certain complexity when they are subjected to translation into another language. It is such difficulties that are faced by translators of

children's novel "The Secret Garden" by F.H.Bërnett. They prefer omitting in their translations even the most basic features of one of the largest of the northern dialects – Yorkshire dialect. Often, these features are reproduced in the translation text be means of colloquial, conversational and obsolete forms.

УДК 81/33

А.С. Боранбаева, А.А. Бисембаева
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
aya_bor@mail.ru, bissembayevaaigul@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

На сегодняшний день происходит значительное увеличение количества терминов, обращение к известным научным теориям представляется, безусловно, интересным и в определенном смысле полезным, поскольку в их терминологических системах оригинальным способом раскрывается содержание терминов, вызывающих споры и разногласия в современной науке.

Ключевые слова: терминология, терминосистема, термин, терминоэлемент

Одним из главных путей развития языка является определение статуса научного языка, упорядочение состава терминологических единиц, определение эффективных путей методов изучения их содержания. Рост количества и повышение качества научных изысканий в этой области, безусловно, ускорит и процессы становления научного языка.

Связывая различные области знаний, терминология занимает особое место в развитых языках. Поэтому любая лингвистическая теория, стремясь отразить состояние литературных языков, рассматривает круг вопросов и проблем, касающихся изучения терминологии. Принимая во внимание научно-технологический прогресс и интенсивный процесс всеобъемлющей глобализации, терминологический аппарат различных наук требует пристального внимания.

Терминология динамично меняется от состояния научно-технического прогресса. К одной из актуальных проблем относится проблема перевода терминов и составление терминологических словарей. Данный аспект актуален для Казахстана, в котором происходят социально-экономические изменения, а состояние полиязычия находит отражение во всех отраслях науки и требует особого внимания. Все это напрямую связано с развитием отдельных терминосистем, описание которых заинтересовывает, как и отечественных языковедов, так и зарубежных ученых.

Терминологическая лексика отражает более высокий уровень познания действительности и обобщения в терминах самых существенных признаков обозначаемых явлений. Следовательно, термин является многосторонней, наиболее четкой и емкой характеристикой предмета или явления.

Термины и терминология давно являются предметом пристального внимания лингвистов, которые высказывают различные точки зрения на природу терминов и терминологии. В научной литературе существует множество определений терминологии и термина. Одно из них: "Под терминологией какой-либо области знания мы понимаем систему терминов, которые выражают совокупность специфических понятий, рассматриваемых в конкретной области. Термин, независимо от того, будет ли он составлен

из одного слова или нескольких, имеет смысл только как член определённой терминологической системы".

Вопросы о том, что представляет собой термин как знак и единица языка, каковы его функции, какое место занимает он в лексической системе, рассматривали многие отечественные лингвисты (В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Д.С. Лотте, А.А. Реформатский, О.С. Ахманова, Ф.П. Филин, В.М. Лейчик, В.П. Даниленко, Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин, А.С. Герд, А.И. Моисеев, В.А.Татаринов, Н.Б. Гвишиани, ПН. Денисов, Л.А. Капанадзе, Т.Л. Канделаки, А.В. Суперанская, С.В. Гринев, Г.П. Немец, И.М. Кобозева, Т.Х. Каде, Л.Ю. Буянова, С.Г. Казарина и др.).

В их трудах изучались языковая и понятийная системность терминов, генетический состав специальной лексики, парадигматическая и иерархическая организация таксонов, их взаимосвязь в семантическом объёме терминов; терминообразовательная парадигматика, иерархические и функциональные отношения между терминируемыми понятиями и т.д.

Приведем примеры терминов: атрофия, численные методы алгебры, диапазон, зенит, лазер, призма, радиолокация, симптом, сфера, фаза, низкие температуры, керметы. Термины, значительная часть которых является интернациональными словами, - это условный язык науки.

Для образования терминов используются следующие средства: 1) метафорический перенос названия: петля (спорт.), таз (мед.), пастушья сумка (бот.) — сходство формы; подушка (геол.), парус (арх.), золотое сечение (иск.) — сходство функции; 2) лексико-словообразовательный способ: луноход, дымоуловитель — сложение основ; биоинженерия, электрозапись, ультраакустика — использование заимствованных элементов био -, электро-, ультра - и др.; 3) заимствование слов: лазер, алгоритм, сканер.

Термины должны точно выражать специальные понятия. Каждая отрасль науки оперирует определенными понятиями и терминами. Эти слова составляют терминологическую систему данной отрасли науки или техники. «…Термины в области лексики и формула в области синтаксиса являются теми идеальными типами языкового выражения, к которым неизбежно стремится научный язык» [1, 110].

В составе терминологической лексики можно выделить несколько "слоев", различающихся сферой употребления, особенностями обозначаемого объекта. Термины могут быть общеупотребительными (общенаучная терминология) и узкоспециальными (термины данной области знания). Узкоспециальная лексика даётся в словарях с пометами, указывающими на принадлежность слова к определённой специальной сфере: ав. (авиация), анат. (анатомия), биол. (биология), воен. (военное дело), лингв, (лингвистика), мат. (математика), психол. (психология), физ. (физика) и т. п.

Элементы терминосистем могут включаться в разные системы, обслуживающие разные отрасли знания, например: морфология – в языкознании и в ботанике. Однако в пределах одной терминосистемы термин должен быть однозначен, моносемичен, одного терминологического поля. Недопустимы многозначные термины, обозначающие величины, расчетные понятия. Современные терминологические системы не всегда совершенны, допускают многозначность, что нарушает требование, предъявляемое к «идеальному» термину: одно значение должно быть закреплено только за одним термином.

Полисемичными являются такие термины, как нагревание, давление, прозрачность, звукопроводность, теплоемкость, морозостойкость и др. Термин «прозрачность», например, в одном случае обозначает свойство, вдругом – величину, характеризующее свойство. Многозначными иногда оказываются терминоэлементы (слова или части слов, входящие в состав сложных терминов и терминов-словосочетаний, но имеющие самостоятельное значение). Так, в термине «живая сила» терминоэлемент сила употребляется в значении энергии, а в термине «лошадиная сила» – в значении мощности. По степени точности термины можно разделить на правильно ориентирующие, нейтральные и неправильно (или ложно) ориентирующие. «Правильно ориентирующими» являются термины, внутренняя форма которых не противоречит реальному значению и ориентирует (указывает) на

существенный признак именуемого данным термином объекта (например, прошедшее время, вопросительное предложение, электродвигатель и т. п.). К нейтральным относят термины, буквальное значение которых не распознается или в состав которых входят признаки, не раскрывающие содержания понятия, связанные не с самим понятием, а с обстоятельствами его появления.

Неправильно ориентирующими считаются термины с терминоэлементами, не соответствующими реальному значению термина. Например, в географии под термином «восстановленный растительный покров» понимается покров, «мысленно восстановленный, а в действительности не существующий». Термин ложно ориентирует, так как «восстановленные» леса могут быть понятны как реально существующие. Терминологические системы, как правило, не имеют синонимов: термин соотносится с одним научным понятием, имеет одну дефиницию. Однако распространено такое явление, как дублетность. Чаще всего, источником дублетных терминов является параллельное употребление собственного и заимствованного слова-термина. Как разновидность научной лексики в современном языке активно выделяется и все более обособляется производственно-техническая и профессионально-терминологическая лексика, в которую входят различные наименования: а) технических процессов, производственных операций; б) их результатов (по общеязыковой метонимической модели): дегазация, дождевание и так далее.

Существует такое фоновое свойство термина, которое стало уже традиционным постулатом терминоведения, а именно структурность данной языковой единицы. Тем самым любое рассмотрение отдельно взятого термина является сугубо условным. Сущность термина определяется его структурными (системными) свойствами [1, 56]. В подтверждение этому можно привести наиболее полный список таких требований, который мы находим в работе Т.Р. Кияка «Лингвистические аспекты терминоведения»:

1. Термин должен удовлетворять правилам и нормам соответствующего языка.
2. Термин должен быть систематичен.
3. Для термина характерно свойство дефинитивности, то есть каждый термин сопоставляется с четким отдельным определением, ориентирующим на соответствующие понятия.
4. Термину свойственна относительная независимость от контекста.
5. Термин должен быть точным.
6. Термин должен быть кратким (данное требование нередко вступает в противоречие с требованием точности, то есть полноты термина).
7. Термин должен стремиться к однозначности. Мысль об однозначности термина в последнее время оспаривается многими лингвистами, в связи с этим Т.Р. Кияк подчеркивает важность следующего уточнения: «однозначности следует добиваться в пределах одной терминосферы, ибо на уровне нескольких подъязыков полисемия терминов – явление довольно распространенное» [2, 9]. К.Я. Авербух в свою очередь, утверждает, что анализ реального функционирования терминов приводит к выводу о том, что «полисемии в сфере терминов в собственном смысле нет», а все случаи отклонения термина от моносемичности он объясняет его неверным употреблением [3, 39]. В противовес данной точке зрения С.Б. Никитина, говоря об однозначности термина, утверждает, что «однозначность – это свойство идеального термина, а не реальной единицы научного обихода» [4, 29].
8. Для терминологии не характерна синонимичность, мешающая взаимопониманию.
9. Термины экспрессивно нейтральны.
10. Термин должен быть благозвучным [2, 8].

Терминоэлементы, обеспечивающие выражение категориального признака в структуре ряда безэквивалентных терминов, могут быть калькированы, хотя отсутствие видового понятия в ПЯ препятствует идентичности восприятия языковой единицы носителями ИЯ и ПЯ.

Рассмотрим безэквивалентные составные термины ИЯ, возникшие на основе одного ключевого термина и обозначающие противопоставляемые друг другу понятия, не дифференцируемые в ПЯ: Basic earnings per share – базовый доход на одну акцию (без учета дробления акций), акциялардың бөлшектенуінсіз бір акциядан түскен базалық табысы diluted earnings per share – уменьшенный в результате дробления акций /разводненный доход на одну акцию, акциялардың бөлшектенуі нетижесінде азайтылған/ бір акциядан түскен молайтылған табыс; Basic net profit per share – чистая базовая прибыль на одну акцию (без учета дробления, разводнения), бір акциядан түскен таза негізгі табысы diluted net profit per share – разводненная чистая прибыль на одну акцию (уменьшенная в результате дробления акций), бір акциядан түскен молайтылған таза табыс; термин dilutive securities – ценные бумаги, разводняющие капитал, капиталдарды молайтатын құнды қағаздар [6, 158].

В данном случае сложность представляет передача компонентов basic, diluted, dilutive: в русской и казахской терминологии не произошло выделения категории разводняющих ценных бумаг и соответствующей дифференциации понятий для обозначения доходов до разводнения капитала и в результате разводнения. Предлагаемый перевод-калька с использованием определений базовый, разводненный и разводняющий (последние формируются на основе термина разводнение капитала) может закрепиться в русском языке, хотя на настоящий момент нуждается в комментарии.

При переводе антонимичных терминов – listed company (компания, акции которой продаются на фондовой бирже; акциялары фонд биржасында сатылатын компания) и publicly traded company (компания, акции которой продаются на внебиржевом рынке; акциялары биржадан тыс нарықта сатылатын компания) мы используем описательный перевод, так как в результате калькирования была бы образована лексико-грамматическая структура, не отвечающая нормам русского и казахского языка и не позволяющая адекватно передать значения терминов.

При анализе приемов перевода безэквивалентных составных терминов выявляются следующие закономерности.

1) При переводе безэквивалентной терминологии может быть использован разъяснительный (описательный) перевод с ИЯ на ПЯ: Holding gain – доход от увеличения стоимости активов; актив бағасының қымбаттауынан түскен пайда; Stock option plans – программа льготного приобретения персоналом акций компании; қызметкерлер тарапынан компания акцияларының жеңілдікпен сатып алынуы.

Описательный перевод позволяет передать значение термина достаточно точно, но многокомпонентное словосочетание усложняет синтаксическую структуру соответствующего предложения текста ПЯ.

2) При переводе подавляющего большинства безэквивалентных терминов может быть применен прием калькирования: temporary difference – временная разница; уақытша айырмашылық; identifiable assets – идентифицируемые активы; сәйкестендіретін жабдықтар; unremitted earnings – неоплаченные доходы; төленбеген табыс; unrealized gain – нереализованная прибыль; іске асырылмаған табыс и т.п.

3) При калькировании могут использоваться грамматические и лексические трансформации: Dilutive effect – эффект разводнения (замена части речи: имя прилагательное – имя существительное); молайту әсері; Valuation allowance – оценочный резерв (замена части речи и лексическая замена); бағалау қоры и т.п.

4) При калькировании безэквивалентных составных терминов ИЯ могут использоваться и лексико-грамматические трансформации – в частности, экспликация связующих компонентов или декомпрессия одного из терминоэлементов: sale-lease back transaction – сделка по продаже имущества на основе возвратного лизинга; қайтарылма лизинг негізінде мүлік сату мәмілесі; termination income benefit – денежное пособие, выплачиваемое по истечении срока действия договора; келіімшарт мерзімі біткенде төленетін жәрдемақы; customer acceptance– приемлемость товара для покупателя; сатып алушы тарапынан тауардың қабылдануы [6, 286].

Анализ экстралингвистических факторов, обусловливших несоответствие систем понятий ИЯ и ПЯ, показал, что основной причиной безэквивалентности терминов ИЯ являются принципиальные различия в казахстанских и российских системах, проявляющиеся в отсутствии в ПЯ целого ряда понятий. Кроме того, терминология отчетности казахского и русского языков отражает недостаточно высокий по сравнению с развитыми англоязычными странами уровень развития некоторых сфер казахстанской и российской экономика: в частности, рынка ценных бумаг, кредитных отношений, что приводит к меньшей роли соответствующих хозяйственных операций в управлении компаниями Казахстана и, как следствие, отсутствию ряда терминов в ПЯ [5, 528]. Термины являются единицами языкового и профессионального знания, обеспечивающими эффективность межкультурной коммуникации. По этой причине наибольшую практическую значимость при переводе текстов имеет эквивалентный перевод терминологии. Сопоставление терминов казахского, русского, английского языков позволяет выявить их структурные и семасиологические особенности и классифицировать проблемы их перевода. Формально-семантический и семасиологический анализ позволяет сделать вывод о том, что точность передачи категориальных признаков, выражаемых терминоэлементами, приводит к точности передачи значения самого термина, которое может быть выражено различными языковыми средствами.

Различия в лексическом составе и грамматической структуре терминов имеют объективные лингвистические причины: английские термины, в структуру которых входит субстантивный определяющий компонент (имя существительное либо именная группа), не могут быть переведены на казахский и русский языки без расхождений в морфосинтаксической структуре, обусловленных различиями в грамматическом строе языков. Расхождения в грамматической структуре не препятствуют передаче значения выражаемого терминоэлементами интегрального или дифференциального признака. Все это позволяет переводчикам рекомендовать транскрипцию, транслитерацию и калькирование (в том числе с применением грамматических трансформаций) как приемы перевода безэквивалентной терминологии. Перевод терминов, отличающихся по лексическому составу, представляет собой определенную практическую сложность: он требует от переводчика как понимания значения термина ИЯ, так и знания терминов ПЯ и не допускает калькирования.

Список литературы:

1. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. – 1989. – 110с.

2. Азаматова А.Х. О параметрах типологизации международных терминоэлементов // Вестник КазНУ. Сер. филологическая. – Алматы, 2003. – 66с.

3. Авербух, К.Я. Терминологическая вариантность; теоретические и прикладные аспекты // Вопросы языкознания. 1986. №6.

4. Лейчик В.М. О языковом субстрате термина// Вопросы языкознания. 1986. №5.

5. Татаринов В.А. Теория терминоведения. – М.: Московский лицей, 2006. – 528с.

6. Кусаинов А.К. Казахско-русский, русско-казахский терминологический словарь: Экономика. – Алматы: Рауан, 2000. – 286с.

Ғылыми-техникалық даму барысында терминология үнемі өзгеріп тұрады. Маңызды мәселелердің бірі теминдер аудармасы мен терминологиялық сөздіктер жасау. Аталған мәселе, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер орын алып, көптілділік барлық ғылым салаларында көрініс тауып жатқан Қазақстан үшін де өзекті және ерекше назар аударуды талап етеді. Бұл жеке термин жүйелерінің дамуымен тығыз байланысты: олардың сипаттамасы отандық және шет елдік ғалымдардың назарын аударуда. Терминологиялық лексика шындықты танудың жоғары деңгейін көрсетеді және құбылыстың ең маңызды белгілерін жалпылайды. Сәйкесінше, термин зат немесе құбылыстың ең нақты және жан-жақты сипаттамасы болып табылады.

Terminology dynamically changes the state of the scientific and technical progress. One of the most pressing problems is the problem of terms translation and making dictionaries of term system. This aspect is relevant to Kazakhstan where social and economic changes take place, and polylingualism is reflected in all fields of science and requires special attention. All this is directly related to the development of some term system the description of which arouses native and foreign linguists' interest. Term system vocabulary reflects a higher level of reality cognition and term generalization of the most significant signs of designated phenomenon. Consequently, term is a multilateral, precise and capacious description of an object or phenomenon.

УДК' 81

Г.А. Борибаева, Г.Б. Мадиева
әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
gboribayeva@languagepolicy.org, gmadi@mail.ru

ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАР: ХАЛЫҚТЫҚ ЭТИМОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазақ жерінде кездесетін топонимдік аңыздар қарастырылып, аңыздардың этимологиясы халықтық этимология негізінде анықталған. Аңызға толы топонимдік атаулардың географтар, тарихшылар, лингвистер тараптарынан зерттелуі салыстырылған. Географиялық тарихи атаулардың танымал деген, этимологиясы көп талқыға түскен атаулар қамтылған. Сол атаулар өздеріне тиесілі аңыздармен салыстырыла көрсетілген.

Түйін сөздер: халықтық этимология, топонимдер, топонимдік аңыздар, жер-су атаулары, тарихи атаулар

Аумағы кең, тарихы терең Қазақстан мемлекеті Еуразия құрлығының орталық бөлігінде орналасқан. Көлемі жағынан дүниежүзі бойынша тоғызыншы орынды иеленген ел ауданына жер шарының халық мекендеген құрлық бөлігінің – 2%-ы, Еуразия кеңістігінің – 5%-ы тиесілі. Әлемге белгілі Каспий, Арал теңіздері, Маңғыстау түбегі, Тянь-Шань, Жоңғар Алатау, Тарбағатай таулары мен Орал, Жайық, Сырдария, Балқаш, және т.б. өзен-көлдері антикалық дәуірдегі Геродот, Македонский, Птоломей, Страбон бастаған философтармен қатар белгілі қытай, араб, орыс және Еуропа зерттеушілерінің қызығушылығын тудырып, еңбектерінде көрініс тапқан. Сан алуан географиялық нысандарды қамтыған Қазақстан топонимдерінің бүгінгі таңда зерттеуге нысан болуының да өзіндік себептері бар. Осы тұрғыда белгілі ғалым Т. Жанұзақ былай дейді: «Қазақ топонимдері құрамы мен құрылысы және шығу тегі – этимологиясы жағынан алуан түрлі. Олардың құрамында ежелгі заман мен ерте орта ғасыр, ортағасырлық және жаңа замандық топонимдердің бары тарихи құбылыс. Бұл атаулардың кейбіреулері Сақ, Қаңлы, Үйсін, Ғұн дәуірлеріне тән болса, біразы Орал-Алтай тіл бірлестігі кезеңіне, енді бір тобы көне түркі тіліне, ал басым көпшілігі қазақ тіліне, байырғы сөздерімізге хас болса, шағын тобы араб, парсы, монғол, славян (орыс, украин, поляк т.б.) тілдерінен енгендер» [1, 13].

Қазақстан жерінде кездесетін топонимдердің жалпы саны әлі күнге дейін нақты анықталмаған, дегенмен С. Абдрахманов: «Егерде республикамыздың 1 шаршы метріне бір атаудан шақ келетін болса, онда жалпы топонимдер саны, шамамен, 2,5-3 млн болар еді» [2, 41] дей келе 32 томдық «Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогы» жайындағы мақаласында: «Республиканың барлық облыстары бойынша 120 мыңдай жалпы географиялық атаулары, оның ішінде: 91,7 мыңы жеке гео-

графиялық объектілердің атаулары, соның 32,4 мыңы оронимдер (жота, тау, шоқы, төбе, қырат, үстірт, жол, төбешік, қорған, ойыс, сай, жырасай, шатқал, қолат, өзек, жыра, үңгір, жон, арал, түбек, құм, тереңсай, аңғар, қоныс және т.б. атаулар), 27,0 мыңы гидронимдер (өзен, көл, шығанақ, өзен тармағы мен тарамы, ескі арна, құрғақ арна, бұлақ (көз, қайнар, тұма), көлтабан, ұсақ қопа (ильмень), жайылма тармағы (ерік), бөген, тоған, канал, арық, сор, батпақ, құдық және т.б. атаулар), 24,6 мыңы елді мекен атаулары, 7,4 мыңы зират, 0,2 мыңы орман-тоғай, 0,2 мыңдайы аумақтық-әкімшілік бірліктер атаулары» қамтылғандығын көрсетеді [3].

Ал, тілші ғалым Т. Жанұзақ өз зерттеуінде: «Тек қана өзен аты 85 мың болса, көл аттары 50 мыңның үстінде» [1, 5] деп атап өтеді. Егер де Т. Жанұзақтың мәліметі бойынша санасақ, бір ғана өзен-көл атаулар саны 135 мыңнан асып түседі.

Топонимдік атаулар санын нақты белгілеуге дейінгі мәселелерді шешіп алмай, нәтижелі жұмысқа жетпейтініміз анық. Өйткені, А. Әбдірахманов топонимдерді зерттеу жайында былай деп көрсетеді: «Топонимдерді географтар, тарихшылар, тіл мамандары т.б. өз қажетіне қарай зерттеді, өз мақсатына пайдаланды, барлық ғылымдар үшін бірыңғай және универсалды методы болған жоқ». Сол себепті, топонимист болу үшін география, тарих және лингвистика мамандықтарын толық меңгеру қажеттігін жеткізеді [4, 38]. Мұндай алғышарттардың болмауы, қарапайым статистикадан бастап, географиялық атаудың этимологиясын ашуға дейінгі процестегі біркелкісіздікті тудырады. Мәселен, тілшілер топонимдерді лексикалық, грамматикалық тұрғыда бөлшектеп, мағынасын ажыратып, салыстырмалы әдістерді пайдаланады. Ал географтар, көп жағдайда географиялық тұрғыда орналасуын, сыртқы пішініне, келбетіне назар аударады, тарихшылар өз кезегінде тарихта болған оқиғалар мен аңыздарды алға тартады. Осыған дәлел ретінде Ерейментау топонимінің зерттелуін қарастыруға болады.

Ерейментау – Ақмола облысының шығыс бөлігінде орналасқан тау. Этимологиясын алғаш зерттеген географ ғалым Ғ. Қоңқашпаев бұл атаудың моңғол тіліндегі эрэ (ер, еркек) және эмэ (әйел) деген сөздерінен шыққан деп жорамалдап, таудың кейбір тастары еркек пен әйел мүсіндеріне ұқсас екендігін атап өтеді [5, 91]. Тілші ғалым А. Әбдірахманов Ғ. Қоңқашпаевтың «эре + эме + н» болып жіктелуін дұрыс деп санап, ондағы е дыбысы қазақ тілінде ей тізбегіне көшкен, ал н дыбысы көне түркі-монғол тілдерінде ерікті құбылыс деп көрсетеді. Ал халық арасында аңыз ретінде айтылып жүрген «Ерімен» деген сөздің Ереймен түріне көшуіне тілдік ешбір қажеттік жоқ және бұл тұжырым «халықтық этимология» деп белгілейді [4, 104].

Т. Жанұзақ жоғарыда берілген анықтамаларды атай келе, өз тұжырымын былай негіздейді: «Бұл Ерейментау атауы – пайда болуы, қойылуы шарты жағынан ескі атау. Сондықтан да оның шығу төркіні мен мән-мағынасы әлі толық анық емес. Біздің пайымдауымызша, бұл атау жалпы есім сөздерден жасалмаған, атақты батыр немесе белгілі ру атынан (этноним) қойылған болу керек. Атаудың бірінші сыңары ер – «батыр», ей және ман – қосымша тұлғалар. Салыстыр.: Көб+ей, Кер+ей, Ер+ман, Бек+ман, т.т.» [1, 165].

«Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогында» нысанның орналасқан жері, сыртқы пішіні, түсі, жануарлары мен өсімдіктерінің ескеру секілді ұстанымдар тау және тау сілемдерінің этимологиясын зерттеуде ұтымды нәтиже бергендігін алға тартқан географ ғалым С. Абдрахманов Ереймен тауы өз атауын қазақ тіліндегі ерейген, ербиген деген сөздермен байланысты деп көрсетеді. Олай деуінің себебін, таудың оңтүстік-шығыстан солтүстікке қарай Сарыарқа шекарасынан Солтістік Қазақстан жазығына дейін 90-100 км-ге ебедейсіз күйде созылып жатқандығымен және жеке дара төбелерінің едірейіп тұрғандығымен байланыстырады [2, 164-165].

Анықтамалардан байқағанымыздай, географ ғалымдар сыртқы пішініне көбірек мән берсе, тілші ғалымдар сөздің ішкі мағынасы, сыртқы формасы мен тілдік құбылыстарға басымдылық танытады. Этимологиялық зерттеу жөнінде Ғ. Мұсабаев былай дейді: «Этимология ғылымы сөздің төркінін тексергенде нақтылы жағдайларды ескере отырып, сыртқы пішіні мен ішкі мағынаның тұтастығын көздейді. Олардың бірлестігінің заңдылығын

ашады. Сыртқы тұлға мен ішкі мазмұн қабысып келгеннің өзінде де ол сөздің мағынасы осы күндегісінен басқа болуы мүмкін» [6, 131]. Топонимдердің шығу төркінін зерттеуде этимологияның атқаратын рөлі ерекше. Этимологияны ғылымда кейде сөздің шығу төркіні, шығу тегі, уәжі деп те атайды. С. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақовтың сөздігінде мынадай анықтама беріледі: «Этимология – сөздердің төркіні. Тіл білімінде этимологияның «народная этимология», яки «ложная этимология» деп аталатын түрі бар, оны роман тілдерінде паронимическая аттракция деп атайды» [7]. Анықтамада кездескен «халықтық этимология», «жалған этимология», «паронимиялық аттракция» терминдерімен қатар, «деэтимологизация» (сіңісу), «реэтимологизация» (қайта этимологияны шығару), «ремотивация» (қайта уәжін анықтау), «переразложение» (жылысу), «қызықты этимология», «көпшілік қолды этимология» терминдері де этимология процесінде орын алады. Әр бір терминге жеке тоқталып, іске асу барысын анықтайық.

Белгілі ғалым зерттеуші Ә. Қайдаров этимологияны ғылыми және қарапайым, яғни ғылыми емес, не халықтық деп екі топқа бөледі. Ал халықтық этимологияға «ғылыми негізге емес, әр түрлі жорамал-жобаға, жеке адамдардың өз тұжырымдарына, ел аузындағы аңыз-риваяттарға байланысты болғандықтан неше алуан болып келеді» деген анықтама береді. Мазмұнына қарай «жалған этимологияға» («ложная этимология») және «көпшілік қолды этимологияға» («популярная этимология») бөледі [8, 31]. Ә. Қайдаровтың «көпшілік қолды этимологиясын» Ғ. Әнесов «қызықты» этимологиялар қатарына жатқызады: бұл топқа газет, журнал беттерінде жарық көрген көпшілік қолды (научно-популярный) материалдар жатады.

Этимологияның бұл түрі көпшілік қауымға ұсынылатын және этимологиялық ізденістің барша қауымға ақпараттық-танымдық материал ретінде ұсынылады. Ерекшелігін «сөздіктер мен түрлі жазба ескерткіштерге сілтеме беру, өзінен бұрын айтылған пікірлерге сүйеніп, олардан цитата келтіру жағы өте аз. «Қызықты» этимология – ғылыми этимологияның көкжиегін кеңейтіп, оның жетістіктерін үлкен орбитаға шығарып, қалың бұқара арасына таратар өте қажетті «елші» сала» деп сипаттайды [9, 109].

Халықтық этимологиямен (ағыл. folk etymology, pseudo-etymology, reanalysis) бірге жарыспалы түрде «паронимиялық аттракция» (paronymic attraction) атауы қолданылады. Пароним (көне грек тілінде παρα- – аралас, шектестік мағынасындағы сөз алды қосымшасы, ὄνομα – «есім») – дыбысталуы жақын, бір түбірлес, жалпы грамматикалық белгілері ортақ, қолданылуында мағыналық ерекшеліктері бар сөздер [10]. Аттракция латын тіліндегі attractio – тартылу, тарту, жақындату мағынасын береді. Сонымен пронимиялық аттракция дыбысталуы жағынан ұқсас туыс не туыс емес сөздерді қолданыста бір-біріне мағыналастыру, жақындату. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан облысында кездесетін Қазығұрт орониміне байланысты мынадай ынқтамаларды «халықтық этимологияға» жатқызуға болады (1-кесте):

1-кесте. «Қазығұрт» орониміне байланысты халықтық этимологиялар

Атау	**Сөз мағынасы**	**Атау мағынасы**
Қазығұрт	«қазы» – ет, тағам түрі, «құрт» – тағам түрі	халқы мал жайылымына ыңғайлы болғандықтан, атау мал еті мен сүт өнімдерінің молдығын білдіреді
Қазығұрт	«қазық» – жерге қағуға арналған құрал, «ұрды» – етістік, ұру етістігінің өткен шақтағы мағынасы	аңыз бойынша Нұх пайғамбардың кемесі осы тауға тоқтап, алғашқы қазық қақты, қазық ұрды деген мағынамен қойылған делінеді

Қазығұрт тауы – аңыз бен құпия сырға толы ороним. Барлығына белгілі аңыз бойынша, таудың басында Нұх пайғамбардың кемесі қалған. Сол үшін де қасиетті мекен саналады. Атаудың шығу төркініне байланысты айтылған пікірлер реті көп, соның бірі де алғашқысы ғалым Қ. Өмірәлиевтің анықтамасы. Оның пікірі бойынша, Қазығұрт атауы ең алғаш араб

географтарының зерттеуінде Кркрд деп кездескен. Бұл сөздің Гаркерд, Газкерд, Газкурд, Гузкерд, Геркурд, Гуркурд деп оқуға көне беретінін ескеріп, екі компоненттен (гер-курд) тұратындығын айтады. «Ежелгі керқұрт түріндегі фонетикалық құрамының қазқұрт түріндегі өзгерісі – біріншіден, р > з жағдайларындағы өзгеріс. Екіншіден, керқұрт > кезқұрт > қазқұрт ақырында Қазықұрт жағдайында е>а түріндегі өзгеріс те түркі тіліне тән құбылыс» [11, 78-84]. Бұл атауға Т. Жанұзақ мынадай түсініктеме береді: «Атаудың бірінші сыңарындағы қаз сөзін тайпа, ел аты деп білсек (Қазбек, Каспий, Қастек, Қазалы, Қазтауы, қазан, Қаз елі сөздерімен тікелей баланысты), екінші сыңарындағы ғұр сөзін ғұз (оғыз) тайпасының ескі нұсқасы, р/з алмасуы нәтижесінде туған тарихи (салыст. қыр/қыз) фонетикалық құбылыс болуы ықтимал деп қараймыз. Алғашқы атауы Қаз биігі, Қазтауы болып, ол тауды кейінгі замандарда ғұздар иемденгенде, ғұр (ғұз) тайпа атауы жаңадан қосыла айтылып, Қазығұр (т) аталған болар деп топшылаймыз» [1, 172].

«Сіңісу» (деэтимологиязация) мен «жылысу» (переразложение) ұғымдары бір мағынада қолданыла алады: бастапқы этимологиялық мағынасын жоғалту. Деэтимологизация туыстық байланысты білдіретін дыбыстардың өзгеріске ұшырауынан, бірқатар көне аффикстердің өнімсіздігі салдарынан пайда болады. Деэтимологизация салдарынан сөз бастапқы мағынасын жоғалтып қана қоймай, әрі қарай бөлшектеуге де келмей қалады. Мәселен, ауызекі қолданыста Алматы қаласының атауын – Аты, Шымкент қаласының атауын – Шым деп қысқарту кездеседі. Орыс ғалымы О. Трубачев сөзге әсер ету нәтижесі жөнінен деэтимологизацияға қарсы бағытта іске асатын «реэтимологизация» терминін ұсынады [12, 201]. Лингвистикада реэтимологизация терминімен қатар, халықтық этимолдогиядан (Э. Ферстман) басқа, «ложная этимология», «наивная этимология», «лексикалық ассимиляция» (Н. Крушевский), «семасиологиялық ассимиляция» (И.А. Бодуэн де Куртенэ), «ремотивация» (О. Блинова) және тағы басқа атаулар пайдаланылады.

Халықтық этимология – халық ауыз шығармашылығының ажырамас бір бөлігі, фольклорға тән сипаттарды өз бойына жинаған, сөздер мен сөз тіркестерін талдаудың субъекттің жеке қабылдауына байланысты шыққан ой қорытындысы. «Халықтық этимологияны» басқаша атаудың қажеттігі жоқ деп санайтын Р. Гельгардт өз зерттеуінде бұл терминнің өзге терминдерге қарағанда көп кездесетіндігін және әлемдік лингвистикаға терең сіңген қолданыс екендігін алға тартады [13, 274]. Халықтық этимология тек сөздің сыртқы пішініне орай жасалған талдау емес, оның бойында халық даналығы да жатыр. Аңыздар мен ертегілер, әпсана, хикаяттар – халық шығармашылығы ғана емес, халықтың басынан кешкені, көргені, түйгені, атадан балаға жеткен мұрасы.

Топонимдік аңыздар тек жыр атауының себептерін түсіндіріп қана қоймай, жартылай тарихилық мән үстейді, яғни белгілі өмірде болған бір оқиғаны баяндайды. Тарихи аңыздың негізгі нысаны – жер атауының шығу тарихын баяндау емес, керісінше сол кездегі тарихи оқиғаны барынша өз қалпында беруге талпыну [14, 162]. Баянауыл – Павлодар облысындағы тау, аудан орталығы және аудан аты. Атаудың шығу төркінін анықтауда Ғ. Қоңқашбаев былай дейді: «Атау моңғолдың баин (бай) + ола (тау) деген сөздерінен алынған. Жергілікті қазақтар тауды Баянаула деп атайды, ал оның Шығыс биік жотасын Жақсыаула, батыс аласа жотасын Жаманаула деп атайды. Л. Левшиннің, П. Рычковтың еңбектерінде «Баян-ола», «Баянаула» болып жазылған. Ш. Уәлиханов өз еңбектерінің бірінде Баянаула монғол сөзі екенін түсіндіріпті» [5, 89]. А. Әбдірахманов атаудың баянауыл болып өзгеруінің себебін – өзге облыс қазақтарының әсерінен десе [4, 80], Т. Жанұзақ өз тіліміздің айтылу әрі жазылуына бейімделуінен болған құбылыс деп атап өтеді [1, 158]. Баянауыл атауына байланысты халық арасында кездесетін аңыз да аз емес. Оның барлығының уәжі адам есімі – Баянмен түсіндіріледі. Бабалар сөзінің жүз томдық кітабына [15, 74-76] енген аңыздарға сәйкес, І-нұсқада «Бай Ана ауылы» тіркесінен шыққан делінсе, ІІ-нұсқада Қарабай атты байдың қызы Баянға байланысты қойылған деседі. Аңыздар мен ертегілерге сәйкес, Баян деген сұлу қыз болған екен, қызға айттырып келушілер жол-жөнекей «Баянның ауылы қайда?» деп сұрағаннан Баянауыл аталып кетіпті-міс.

Атақты 16 нұсқалы «Қозы Көрпеш – Баян Сұлудың» ең көне нұсқасы Шөже айтқан жыр. Ол жыр бойынша, Баянауыл өңірі ғана емес, айналасындағы бірқатар жер-су атауларының қойылу себептері айтылады. Жырдың толығырақ мазмұны мынадай: «Ноғайлы жұртында Қарабай мен Сарыбай дейтін екі бай болады. Екеуі де перзентсіз екен. Аңда жүріп дос болады. «Үйдегі кісіміз жүкті» деп, екеуі де буаз маралды атпайды. Әйелдері жүкті екенін біліскен соң, бала тумастан бұрын іштегі балаға ежекабыл ретімен белкұда болысады. Ұзамай сүйіншіге екі адам келіп, Сарыбайдың әйелі Мамабикеден ұл туғанын, Қарабайдың әйелі Қарагөзден қыз туғанын хабарлайды. Екі әке серттесіп, ұл мен қызды қоспақ болады. Сарыбай құдалықтың қарғы бауы үшін Қарабайға Айбас дейтін құлын береді. Бірақ Сарыбай үйіне жетпей, аттан құлап өледі. Қарабай антын бұзып, «қызымды жетім ұлға бермеймін» деп, Өлеңтінің аяғын өрлей Аягөзге көшеді. Бұған Әлжаппар дейтін құлы мұрындық болады. Қарагөз наразы. Көшкен күні Қарабайдың сабасы жарылады. Сол жер Аққөл, Жайылма атаныпты. Қырық нары арып, жолда өледі. Аягөзге барған соң, Ноғайлының биі Сұлтанғазы Қарабайдың аулын ерулікке шақырғанда, Ноғайлы Шақшақ байдың бал асы Қодар Баянға ғашық болады. Тоқсан мырза Баянды алмаққа Қарабайға жалшы болады. Айбас Баянға: «Алтын айдар, шоқ белбеу жарың бар, соны әкелемін» деп, қанатты қара биеден туған Бақа айғырға мініп қашады. Сәлемдемеге Баянның домбырасын, бет моншағын, қарқарасын, алтын сандығын, ақ жамшысын алады. Айбастың қашқанын біліп, Қодар сегіз құлмен Итішпес көлінде қуып жетіп, атысады. Айбас Қодарлардың мініп келген он алты атын атып түсіріп, шөлде жаяу қалдырады. Қодарларды жеңіп, ілгері жүреді. Бірақ адасады. Алдынан өткелсіз қалың орман шығып, Баянның домбырасы мен моншағын ұмытады. Содан ол жер «Домбыралы», «Моншақты» атанған дейді. Сандығы қалған жер – «Алтын сандық», «Ақшатау», Бақа айғырдың тоқтаған жері – «Тоқырауын жәмшілі», қарқарасы түскен жер – «Қарқаралы-Қазылық», Бақа айғырдың жауыр болған жері – «Жауыр бұғы», Баянның туған жері – «Баянауыл» атанған [16]. Байқағанымыздай, жырда 9 бірдей атаудың шығу тарихы баяндалған. Дегенмен, бұл атаулар ғылыми түрде дәлелденбеген.

Атадан балаға берілетін осы секілді жыр, дастан, өлең, әңгіме, аңыздар – бірқатар топонимдік атауларға қызығушылық тудырып, зерттеуге себепкер, кейде, негіз болып жатады. Тарих толқынында кездескен саясат негізінде көне атаулары өзгеріске ұшыраған топонимдерді тек қана ауыздан ауызға берілген аңыз, әпсана, өлең, дастандардан, тарих қойнауынан іздей аламыз.

Аңыздар кейде жекелеген адамдардың қиялымен жаңа түсіндірмелерге, кейде керісінше, адамның танымы мен арман-қиялынан туған анықтаулар аңыздарға ұласып жатады. Қайткенде де бұл түсіндірмелер қазақ халқының ойы мен арманынан, қалауы мен танымынан хабардар ете алады.

Әдебиеттер тізімі

1 Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.

2 Абдрахманов С. А. Топонимика Казахстана: транслитерация и этимология названий. – Алматы, 2012. – 182 б.

3 Абдрахманов С. А. Қазақ жерінің каталогы // Егемен Қазақстан 2013 жыл мұрағаты, www.egemen.kz

4 Әбдірахманов А. Топонимика және этимология, 2010

5 Конкашпаев Г. Географические названия монгольского происхождения // известия АН КазССР. Сер. филол. Вып. (II) 1. Алма-Ата, 1959.

6 Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.

7 Кенесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Алма-Ата, 1966 183 с.

8 Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. Жауапты ред. Ә.Т. Қайдаров. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.

9 Әнесов Ғ. Қазақ тіл біліміндегі этимологиялық зерттеулердің негізгі бағыттары // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. Жауапты ред. Ә.Т. Қайдаров. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.

10 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 ж.

11 Өмірәлиев Қ. «Қазықұрт» және оған қатысы бар топонимдер жайлы. // «Қазақстан мектебі», 1967, №4. 78-84 бб.

12 Трубачев О. Н. Приемы семантической реконструкции // Сравнит.-ист. изучение языков разных семей. Теория лингвист. реконструкции. М., 1988. С.197—222.

13 Народная этимология и культура речи // Избранные статьи. – Языкознание. Фольклористика / Вступит. Статья и ред. чл.-кор. АН СССР С.Г. Бархударова. – Калинин: Маск. рабочий, 1967

14 Паңгереев А. Топонимдік аңыздар һәм ел тарихы // Жұлдыз. № 9 қыркүйек 2010 159-162

15 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т.80: Топонимдік аңыздар. – 416 б.

16 Қозы Көрпеш – Баян сұлу // www.el.kz, 04.12.2012

В статье рассматриваются исторически известные географические названия казахской топонимики. На основании народной этимологии определяется происхождение этих названий. Приводятся сопоставительные данные исследований географов, историков, лингвистов об истории наименований, основанных на легендах. Анализ проанализированных топонимов в современное время является актуальным, т.к. их этимология до сих пор относится к спорным вопросам.

The article considers toponymical legends in Kazakh land, etymology of legends is defined on the base of folk etymology. There is given comparative analysis of place names by geographers, historians, linguists. It covers most considered, famous geographical-historical names / titles. They are compared with their own legends.

ӘОЖ 82. 207'61

Ш.К. Жаркынбекова, Б. Әбдуалиұлы, М.К. Каирова, А.Т. Кожаева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Казақстан
zharkyn.sh.k@gmail.com, bekzhan_a7@mail.ru, kairova_mk@mail.ru, asel--82@mail.ru

АСТАНА ЭРГОНИМДЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚЫЗМЕТІ*
(Білім беру мекемелерінің атаулары бойынша)

Бұл мақалада ономастиканың елеулі түрі болып табылатын эргонимдердің құрылымдық жүйесінің елордадағы көрінісі қарастырылады. Әсіресе қоғамдық-әлеуметтік маңызы бар нысандар, оның ішінде білім беру мекемелері атауларының берілуіндегі ерешеліктері сипатталады. Астана қаласындағы аталған білім беру мекемелерінің аталуында өзіндік ерекшеліктер бар. Өзге оқу орындарына қарағанда жалпы қала мектептерінің баршасына ортақ жүйелілік байқалады. Сондай-ақ, атаулардың тарихи-әлеуметтік мәні мен олардың ақпараттық қызметіне талдау жасалады.

Кілт сөздер: ономастика, тіл саясаты, ономастикалық кеңістік, эргоним, мемлекеттік саясат.

Тұрмыстық қажеттіліктердің жаңа түрлері пайда болып, мәдени қатынастар дамыған сайын оған байланысты ұғым-түсініктер де өз ішінен жіктеліп, қала ономастикасынан өзіндік орын иеленіп келеді. Солардың қатарына эргонимдерді жатқызуға болады. Қазақ тілі білімінде бұл термин арқылы білдірілетін ұғымның мазмұнына С.Иманбердиева, Г. Мәдиева өз зерттеулерінде арнайы тоқталады.

Орыс ғалымдарының берген анықтамалары мен ол туралы пікірлеріне талдаулар жасап, көтерілген мәселелермен қатар қайшылықтарды да ашып көрсетеді. Олардың еңбектеріндегі ара жігі ашылмай жүрген *эргонизм, прагматоним, урбаноним, ктематоним, эргоурбаноним, ойкодомоним* секілді терминдердің мағынасы мен әрқайсысының өзіндік ерекшелігін айқындайды.

Сондай-ақ, қазіргі кезде ономастиканың топонимика, астронимика, антропонимика, зоонимика сияқты эргонимия да мекеме, ұйым, қоғам, кеңес т.б. жиынақтаушы, біріктіруші және олардың атауларын зерттейтін саланың терминдік атауы ретінде қазақ тіл білімінде орныға бастағанын айтады [1, 6-7].

Кейінгі еңбектерінде терминге нақты қалыптасқан ұғым ретінде мынандай анықтама ұсынады: «Эргоним – оним түрі; іскер адамдардың бірігуі, ұйымдар мен мекемелер, корпонрациялар т.б. атауы, мыс.: Таң телекомпаниясы, Қайрат футбол қоғамы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті т.б.» [2, 188]. Осы анықтаманы басшылыққа ала отырып, біз Астана қаласы бойынша барша білім мекемелерінің атауын «эргоним» терминінің аясында қарастырамыз.

Эргонимдер қазіргі таңда қаланың құрылымдық жүйесінде елулі маңызға ие болып отыр. Тұрғындардан бастап, түрлі мақсаттармен сырттан келетін қонақтарға дейін негізінен оның қызметіне тәуелді.

Эргонимдердің негізгі қызметі – белгілі бір нысан туралы ақпарат беру. Бұл ақпараттар оның сыртқы сипаты, ішкі мазмұны, тұрған орны, айналасындағы нысандар, осы нысанға қатысты белгіл бірі оқиғалар мен пікір-көзқарастар туралы болуы мүмкін.

* Мақала «Разработка принципов научно обоснованной номинативной политики г. Астаны в контексте формирования казахстанского ономастического пространства» атты ҚР БжҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді.

Мысалы, астана көшіп келген алғашқы кезде Ақмола қаласы тұрғындарының тілінде қалыптасқан, мекен жайды көшесімен емес, сол ауданда тұрған белгілі бір нысанның атауымен айту дағдысы болатын, оны көпшілік қабылдап, тілімізде бүгінге дейін сақталып келеді. Әсіресе түрлі жарнамалар мен хабарландыруларда «Қазақстан дүкенінің маңайында», «Еуразия университетінің маңайында», «Встреча жақта («в районе Встречи»)» т.б. түрінде қазір де осылай беріліп жүр. Бұл таза ақпараттық қолданыстар болып табылады.Нысанның сыртқы сипаты мен қай жерде орналасқандығын анықтау үшін ең бірінші оның атауын пайдаланамыз. Қаладағы көпшілікке кеңінен танымал ірі мекеме немесе ғимарат өзінің тұрған жері арқылы айналасындағы нысандарға сілтеме жасайды, ол туралы ақпарат алудың жеңілдеуіне қызмет етеді.Қала тұрғындары бір-біріне жөн сілтеуі үшін, күнделікті қатынаста өздеріне белгілі-белгісіз көптеген атауларды пайдалануы мүмкін. Мысалы:48-мектептің жанында, «Қазақстан» спорт сарайынан бір аялдама өткенде т.б. Қарбаласқа толы өмірде қажеттілікті тез арада қамтамасыз ету үшін кез келген адам осындай ақпараттық қызметке жүгінеді. Бұл тұрғыдан эргонимдердің әлеуметтік сипаты көрініс береді. Мыңдаған, миллиондаған тұрғыны бар үлкен қалалардың тұрмысын эргонимдерсіз елестету қиын, сондықтан оларды зерттеп, бір жүйеге келтіріп отыру да үлкен қажеттілік. Соның ішінде ақпараттық қызметі мен мазмұнын терең талдап, қолданбалық тұрғыдан дамытып отыру да үлкен міндеттердің бірі. Өйткені, қаладағы ономастикалық атаулар белгілі бір нысанды білдіру қызметімен ғана шектелмейді, ол арқылы берілетін ақпараттардың барлығы, міндетті түрде, жекеменшік заңды тұлғалардың және мемлекеттің мүдделерімен сәйкес келуі тиіс.

Мақала көлемінде сөз еткелі отырған эргонимдеріміз, *мектептердің , орта арнаулы оқу орындарының және жоғары оқу орындарының атаулары* бойынша топтастырылмақ. Астана қаласының эргонимдері, соның ішінде білім беру мекемелерінің атаулары қазірге дейін біршама өзгерістер мен дамуды басынан кешірді. Бұл бір жағынан Тәуелсіздік жылдарында жүргізілген білім жүйесіндегі реформалардың нәтижесінде ішкі мазмұнға енген жаңарулардың да көрінісі болып табылады. Атау деп біз әдетте бір сөзден кейде бернеше сөздің бірігіп, кірігуінен жасалған бүтін тұлғаны айтамыз. Алайда, мемлекеттік жүйенің дамуымен бірге қалыптасып отыратын түрлі талаптарға байланысты атауға деген сұраныстың шарттары да өзгереді. Ішкі мазмұнның көпқырлылығы мен ондағы негізгі әрі маңызды ақпараттардың тұтынушыларға көрінуін қамтамасыз ету шарттары атаулардың күрделенуіне алып келіп отыр.

Сыртқы сипаты, яғни құрылымдық өлшеміне қарай олар әртүрлі болып келеді. Ал қызметі жөнінен эргонимдерге, яғни білім мекемелерінің атауларына уақыт сұраныстарынан туындаған көптеген міндеттер жүктеледі: берілетін ақпараттардың айқындығы, барынша толықтығы, айтуға ыңғайлылығы, таңдалған сөздер мен сөз тіркестері мағыналарының дәлдігі, тілдік нормаларға сәйкестігі т.б. Осы тұрғыдан алғанда тарихи, дәстүрлі атауларға тән құрылым мен мазмұнға өзгерістер енгені рас. Айтуға жеңіл, ықшам болмаса да, бірнеше сөз тіркестерінен тұратын құрылымдарды, белгілі бір мекемені нұсқап, сол туралы ақарат беріп тұрғандықтан, қолданбалық тұрғыдан атау ретінде қабылдаймыз. Астана қаласындағы аталған білім беру мекемелерінің аталуында өзіндік ерекшеліктер бар. Өзге оқу орындарына қарағанда жалпы қала мектептерінің баршасына ортақ жүйелілік байқалады. Мысалы, толық атауы: Астана қаласы Білім басқармасының «№ 1 мектеп-лицей» мемлекеттік мекемесі.

Қаладағы сексенге жуық мектептің барлығының атауы осы үлгімен жасалған. Көркемдік, айтуға жеңіл ықшамдылық, жарнамалық т.б. секілді мақсаттардан гөрі ақпараттық сипат басым: мектеп Астана қаласында орналасқан, жалпы саны жетпіс сегіз (соңғы мектептің нөмірі бойынша алынып отыр), барлығы бір орталықтан басқарылады немесе сол орталыққа бағынады, ішкі мазмұны жағынан мектеп жасындағы оқушыларға білім беруге арналған, жекеменшік және коммерциялық емес т.б. Осынша білім мекемесі бола тұрып, ешқайсысының атауында жарнамалық белгілердің байқалмауы жарнамаға деген сұраныстың жоқтығын көрсетеді. Яғни, атаулардың біртұтас жүйесінен барлық мектептердің бірыңғай білім бағдарламасымен оқытылатынын, барлығына бірдей мүмкіндік қарастырылғанын байқауға болады. Ал білім сапасы немесе т.б. артықшылықтары атауларынан көрінбейді. Жарнамаға сұраныстың жоқтығы – екінші жағынан, ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан бекітілген мектептегі білім стандарты көпшілікке белгілі және орта немесе арнайы кәсіптік білім алу жалпыға бірдей міндеттелген. Өмірдің мәні, болшақтың бастауы ретінде баланың мектепке баратыны шындық, сонымен қатар ол мемлекет жүктеген парызды атқарып жүргенін сезінеді, сондықтан қалай болғанда да, білім берушіге де, алушыға да ортақ орындалуы міндетті шарт ретінде қабылданады. Бұл өз кезегінде жарнамаға деген сұранысты төмендетеді.

Білім беру мазмұны бойынша және қарастырылатын жағдайлары жағынан өзіндік ерекшеліктерге ие мектептер бар. Білім басқармасының қарамағында болғанмен, олардың басқалардан өзгешеліктері атауларынан көрінеді. Астана қаласы Білім басқармасының «Дарынды ер балаларға арналған қазақ-түрік лицей-интернаты» мемлекеттік мекемесі, Астана қаласы Білім басқармасының «Дарынды қыз балаларға арналған қазақ-түрік лицей-интернаты» мемлекеттік мекемесі, Астана қаласы Білім басқармасының «Зерде» дарынды балаларға арналған мектеп» мемлекеттік мекемесі секілді атаулардың да өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл атаулардың бір-бірінен айырмашылығы бірінің қыздарға, екіншісінің ұлдарға арналғандығы және т.б. Бәріне ортақ ақпарат –дарынды балаларға аналғандығы және оны қазіргі Қазақстан жағдайында әрі жарнамалық сипаты ретінде тануға да болады. Дарынды балаларға арналған мектептерге деген талпыныстың жоғарылығы осының айғағы.

Тілдік құрылымы бойынша «Астана қаласы», «Білім басқармасы», «мемлекеттік мекеме», «дарынды ұл балалар», «дарынды қыз балалар», «дарынды балалар» секілді

бірнеше сөз тіркесінен тұрады. Барлығы бірігіп сөйлем құрап тұрған жоқ, керісінше әрқайсысы белгілі бір ақпараттарды бере отырып, біртұтас атаудың құрылымдық бөлігі қызметін атқарып тұр. Біртұтастық ресми орындар үшін аса маңызды – құжаттарда ресми тіркелген нұсқасы ғана беріледі. Құрамындағы сөздер мен сөз тіркестерінің орны ауыстырылмайды немесе бір сөздің орнына синонимін қолданылмайды. Бұл берілетін ақпарат дәлдігіне нұсан келтіреді. Айтылуы мен жазылуының белгілеген үлгісі кез-келген жерде бірізділіктің сақталуына мүмкіндік береді.

Ал көпшілік қолданыс атаудың айтуға да, естуге де және есте сақтауға да қолайлы болуын талап етеді. Сондықтан, біршама ықшамдалады. Алды-артындағы білім басқармасына, мемлекеттік мекемеге қатыстылығын білдіретін сөз тіркестері ескерілмейді, себебі оған деген сұраныс жоқ. Ақпарат құралдарында немесе жалпы мектеп туралы ақпарат беруге арналған хаттарда толық атауымен қатар, негізінен мынандай үлгілерде де қолданылады: Астана қаласы № 8 орта мектебі, Астана қаласы № 1 мектеп-лицейі, Астана қаласы Ғафу Қайырбеков атындағы № 2 мектеп-гимназиясы, Астана қаласы Нұркен Әбдіров атындағы № 33 балабақша-бастауыш мектебі, Астана қаласы Райымбек батыр атындағы № 50 «Қазғарыш» мектеп-лицейі т.б. Ал ауыз-екі қолданыста мүлде қысқарып кетеді. № 37 орта мектеп, №48 мектеп-лицей, № 3 мектеп-гимназия т.б деп, жартылай айтылады да, кейде бәленбайыншы (37 - мектеп т.б.) деп рет санымен аталады, тіпті айналасындағы сөздердің бәрі қысқартылып, нөмірі ғана қалатын кезі де болады. Бұлайша атау мектептің ішкі мазмұнына қатыссыз, тек ғимаратына ғана сілтейді. Мысалы, 58-мектепке барамын немесе 58-де оқимын.

Соңғысы коммуникативтік қатынас барысында құрылған мәтін ішінде осы санның мектепке қатысты екенін білдіретін ақпарат болғанда немесе «елу сегіз» деп мектепті тану жалпы жұртшылыққа мәлім болғанда қолданылады. Сонымен қатар, «Айбергенов мектебі», «Райымбек мектебі» не «Қазғарыш» түрінде де қысқаруы мүмкін. Мұнан шығатын қорытынды – қазіргі күрделі атаулар мен олар арқылы берілетін ақпараттар талап пен сұранысқа сәйкес өзгеріп отырады. Атау құрамындағы мекеме туралы ақпарат беруге қабілетті кей сөздер сол қызметті жеке тұрып та атқара алуы мүмкін. Табиғаттарындағы өзіндік ерекшеліктерге байланысты атаулар мен ақпараттар арасындағы байланысқа қатысты мәселелерді бір-бірімен сабақтастықта, мәтін ішінде кешенді түрде қарастырған абзал.

«Орта арнаулы оқу орындары» деген тіркесті атау ретінде қарастырсақ, осы дәрежедегі білім беретін мекемелерді жинақтаушы, топтастырушы қызмет атқарып тұрғанын байқаймыз. Барлығы Астана қаласы бойынша жиналған атауларды бір арнаға тоғыстыратын «колледж» сөзімен аяқталады. Жалпы жұртшылық қазір атау құрамындағы бұл сөз арқылы түрлі бағыттардағы кәсіптік білім беретін мекемелерді таниды. Барлығындағы ортақ ақпарат білім дәрежесі мен кәсіпке қатыстылығы. Жалпы колледж сөзінің шығу тегі ағылшынның *college* және латынның *collegium* — «серіктестік, достастық» мағынасындағы сөздерінен шыққан – негізінен Ұлыбритания, Британ достастық елдері және АҚШ-тың білім жүйесіндегі оқу мекемесі. Оқушыларға берілетін білім деңгейі бойынша көледждердің үш түрі қалыптасқан: 1. Жоғары мектеп дәрежесіне сәйкес (университеттер немесе автономды ЖОО-лар қатарына кіреді). 2. Орта және жоғары білім беру мекемелерінің ортасындағы аралық білім жағдайындағы. 3. Орта мектептің жоғарғы сыныптарына сәйкестендірілген оқу орны. Астана қаласындағы колледждер туралы көпшілік ұғымында, белгілі бір мамандыққа бейімдеу, алғашқы негіздерін үйрету және арнаулы кәсіп мамандарын даярлау мақсатындағы оқу орны деген түсінік қалыптасқан. Ақпараттық мазмұнына қарай топтастырсақ, көпшілігінің атауы құрамында дайындалатын мамандық көрсетілген: «Экономика-заң колледжі», «Қазақ заң колледжі», «Медициналық колледж», «Политехникалық колледж», «Көлік және коммуникациялар колледжі», «Экономика, технология және тағам өндірісін стандарттау колледжі», «Гуманитарлық колледж» т.б. Енді біразының атауында қай мекемеге қарасты екенін анықтайтын ақпараттар қамтылған. Мысалы, *Астана қаласының әкімдігінің қарамағындағы*: Астана қаласы әкімдігінің «Техникалық колледжі» МКҚК», «Астана қ. әкімдігінің «Медициналық колледжі» МКҚК», Астана қаласы әкімдігінің

"Энергетика және байланыс колледжі" МКҚК, Астана қаласы әкімдігінің "Технологиялық колледжі" МКҚК, *Қазақ тұтыну одағының* «Қазтұтодағының Сауда-экономикалық колледжі», *ЖОО-лар жанынан ашылған*: «М. Тынышбаев атындағы көлік және коммуникациялар академиясының Ақмола колледжі», «Д.А. Қонаев атындағы университеттің Астана қаласындағы колледжі», «Қаржы академиясы» Ақмола қаржы-экономикалық колледжі», «Қазақ гуманитарлық заң университетінің колледжі», «Қазақ технология және бизнес университетінің колледжі» т.б. Атау құрамындағы МКҚК (мемлекеттік комуналдық қазыналық кәсіпорын) де өзіндік мәліметтер береді. Мысалы, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 1 наурыздағы N 413-IV «Мемлекеттік мүлік туралы» Заңында негізгі ұғымдарға берілген анықтамаларда «қазыналық кәсіпорын – мемлекет жедел басқару құқығында бөліп берген мүлкі бар коммерциялық ұйым», ал «коммуналдық мүлік – әкімшілік-аумақтық бөліністердің мүлкі» - деп көрсетілген [3].

Кей жағдайларда білім саласында қызметті жүзеге асыратын ведомствоға бағынысты мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорындар өндіретін және сататын тауарларға (жұмыстар мен қызметтерге) бағаларды (тарифтерді) белгілеуге және бекітуге уәкілетті мемлекеттік орган ретінде танылады [4]. Осы тұрғыдан қарағанда атау құрамындағы қысқарған анықтама оқу мекемесінің құқықтық мәртебесін айқындап беріп тұрғанын байқауға болады. Қысқаша толқталып өткеніміз – жалпы көпшілікке белгілі жайттар, ал нормативті құжаттар талабы бойынша қарастырғанда, мұндағы әр сөздің астарында әлі де талай талап пен жауапкершілікке негізделген ақпараттардың тұрғаны анық.

Колледж атауларында жарнамалық сипат аңғарылмағанымен, сұранысқа ие, болашағы үлкен деп есептелетін мамандықтардың атау құрамынан көрінуі осы оқу орындарының беделіне әсер етіп отырады. *Бизнес, экономика, инновация, технология, медицина-техника, медико-фармацевтика* т.б. секілді ұғымдар қазір қоғамға серпіліс әкелуші жаңалық ретінде жұртшылық санасынан оң әсерімен орын алған, сондықтан бұл бағыттағы салалар бойынша білім алуға ұмтылушылар саны да жоғары. Астана қаласындағы колледждердің көпшілігі коммерциялық кәсіпорын ретінде өз қызметтерін жарнамалауға мүдделі. Ақылы бөлімдерге студенттердің көбірек түсуі немесе оларды көбірек тарту білім мекемесінің мақсаты мен міндеттерінен туындайтын талап. Бұл екінші жағынан бәсекелестіктің дамуы мен білім сапасының артуына да ықпал етеді. Қазіргі қоғамдағы сұраныстың бір көрінісі – үш тұғырлы тіл саясаты колледждер атауынан көрініс тапқан: «Лингва» шет тілдер колледжі. Бұл атаудыңда өзіндік жарнамалық мәні бар екені рас.

Астана қаласында оннан аса *жоғары оқу орындары* жұмыс істейді. Түрлі бағыттарда білім береді. Олардың атаулары негізінен ішкі мазмұны туралы ақпараттық сипатқа құрылған: ЖОО-ның мәртебесі, берілетін білімнің бағыты мен түрі, тұратын жері (Астана) т.б. Осылай жүйелесек, мемлекет тарапынан белгіленген ұлттық мәртебесі бойынша «Қазақ ұлттық өнер университеті» мен «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің» атаулары басқалардан бөлекше тұрады, сонымен қатар «Мәскеу мемлекеттік университеті Қазақстан филиалының» атауы құрамында да мемлекеттік мәртебе көрініс береді. Ал «Қаржы академиясы», «Астана медицина университеті», «Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті», «С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті», «Қазақ технология және бизнес университеті», «Қазақ инженерлік-техникалық академиясы», «Қазақ гуманитарлық заң университеті», «Еуразия гуманитарлық институтының» атауларында берілетін білімнің бағыты мен түрі, мақсаты мен міндеттері туралы ақпараттар қамтылған. «Тұран-Астана» университеті мен «Астана» университеттерінің атауында ішкі мазмұн туралы ешқандай ақпарат қамтылмаған, тек Астана қаласындағы ЖОО екенін ғана білінеді. Қазіргі таңда алыс-жақын шетелдермен байланыс жасамайтын оқу орындарының өте аз екені белгілі бола тұра, ақпараттық табиғат туралы сөз болғанда халықаралық сипат беретін атауларды да атап өтуге болады. Мысалы, бұл ерекшелік «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» мен «Еуразия гуманитарлық институтының» құрамындағы «Еуразия» сөзінен көрініп тұрса, «Мәскеу

мемлекеттік университеті Қазақстан филиалы» атауында Ресей астанасы «Мәскеу» арқылы беріліп тұр.

Астана қаласындағы оқу орындарының ұлт қайраткерлерінің есімдерімен аталуы туралы да кейбір мәселелерге тоқтала кетуге болады. Қазіргі кезде қайраткерлер есімі негізінен елге сіңірген еңбегін елеп, мәңгілік есте сақтау үшін беріледі. Егер ономастикалық атаулар табиғатындағы ерекшеліктер тұрғысынан келер болсақ, аты берілген тұлғаның сол оқу орнына тікелей қатысы болуы керек. Мысалы, Аманның сайы – Аман есімді адам немесе ру осы сайды жаз жайлағандықтан осылай аталған; Байторы – бидің зираты тұрған жер аты, әуелі зират, кейіннен сол аймақ тұтас бидің есімімен аталған. Қазақ даласында өзге де осы секілді көптеген кісі немесе ру атымен аталатын жерлер бар. Атаулардың әуелін солармен байланыстырсақ, қала эргонимдерінің дамуында да осы тарихи әрі табиғи заңдылықтарды басшылыққа алу артықтық етпейді. Мысалы, қаладағы оқу орнының бірі «М. Тынышбаев атындағы көлік және коммуникациялар академиясының Ақмола колледжі» деп аталады. М. Тынышбаев Алаш Орда үкіметінің мүшесі және оның төрағасының орынбасары, тарихшы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш *теміржол қатынастарының инженері*. Тұлғаның мамандығы мен оқу орнының білім бағытында өзара сабақтастық бар. ҚР ММ ТК «Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК – Тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш білім министрі ғалым, ақын, педогог, осы орталықтың негізін қалаушы Шайсұлтан Шаяхметұлының атымен аталады. Сол секілді Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің атауы мен университеттің алдына қойған мақсатының арасында байланыс бар: Еуразия кеңісігіндегі ықпалдастық мәселесі ғылымда біраздан бар. Оның негізін қалаушы – ғалым Л.Н.Гумилев.

Ал оқу орнының ашылуына Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Еуразия» идеясы негіз болып отыр. Осыған байланысты бұл университеттің алдына жауапты міндеттер жүктелген. Атаудың жалпы мазмұнында дайындалатын мамандықтар туралы ештеңе айтылмағанмен, осы идея мен мақсат, міндеттер қамтылған. Астана қаласындағы біршама оқу орындары осылай кісі аттарымен аталады. Олардың білім беру бағыты мен алдына қойылған өзіндік мақсаттары атауымен үнемі сәйкес келе бермейді. Ілгеріде атап өткеніміздей, тұлғаны ұлықтау үшін оған ешқандай қатысы жоқ мекемеге атын беру үрдісі әлі де кездеседі. Келесі бір назар аударатын мәселе – «Тұран-Астана» университеті, «Тұран» колледжі т.б секілді атаулардың мағынасынан оқу орнына қатысты белгілі бір ақпараттарды түсу қиын, бірақ бұл бірен-сарандарында болмаса, барлығына бірдей тән олқылық емес.

Қолданбалылық ерекшеліктері бойынша алып қарағанда эргонимдердің ақпараттық мазмұнға негізделуінің маңызы зор. Өйткені, тарихи (диохрониялық) тұрғыдан да, сипаттамалық (синхрониялық) тұрғыданда да атаулардың негізгі мақсаты белгілі бір нысан туралы қандай да бір мәлімет беру. Әсіресе қазіргі ақпараттық қамтамасыз етуге баса мән беріліп отырған өскелең заманда, атауларға деген сұраныстың өзі олардың қолданысқа ыңғайлы, жан-жақты жетілген болуын талап етеді. Астана қаласы білім мекемелерінің атауларын біртұтас құрылым ретінде қарастырғанда, олардың негізгі мақсат үдесінен шыға алатынын, алайда әлі де жетілдіре түсетін жақтарының бар екенін байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Иманбердиева С. Қала ономасткасының кейбір мәселелері. – Алматы: «Арқас», 2004. – 136 бет.

2 Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Астана: «Атамұра», 2005. – 240 бет.

3 Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 1 наурыздағы N 413-IV «Мемлекеттік мүлік туралы» Заңы.

4 Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» 2001 жылғы 23 қаңтардағы, «Мемлекеттік мүлік туралы» 2011 жылғы 1 наурыздағы заңдарына сәйкес Астана қаласының әкімдігі **қаулысы.**

В настоящей статье рассматриваются эргонимы города Астаны, их структурные особенности. Важным представляются объекты, имеющие общественно-социальную значимость, среди них наименования учреждений образования, особенности их наименования. Наименования учреждений образования города Астаны имеют свою особенность. По сравнению с другими учебными заведениями школам города свойственна определенная системность в наименовании. Кроме этого проведен анализ эргонимов их социально-историческому значению и информационной функции.

The given article observes ergonyms of Astana city and their structural features. Objects of social significance are important, among them there are items of educational institutions, peculiarities of their naming. Besides, the analysis of ergonyms has been made according to their social-historical significance and informational function.

ӘОЖ 82 – 7(045)14

Ә.Д. Қабылов
Ш.Есенов атындағы КМТИУ
Ақтау, Қазақстан
adlet_kabylov@mail.ru

АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ ИРОНИЯНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада автордың дүниетанымы мен эстетикасына байланысты мазмұндық категория ретінде Абайдың қарасөздеріндегі ирония қарастырылады. Ирония тек тілдік құбылыс қана емес, ол белгілі бір дәрежеде ділмен, ұлттық характермен, даралық темпераментпен және басқа да факторлармен байланысты болады. Ирониянының сипаты автордың жеке тұлғасына, оның әлеуметтік мәртебесіне, эстетикалық көзқарасына, этикалық түсініктеріне тәуелді болмақ. Бұлар тек тілдік құралдармен берілген ирониядан да, сондай-ақ көбінесе экстралингвистикалық құралдармен жасалған ирониядан да көрініс табады. Мақалада қарасөздердің идеялық-мазмұндық ерекшелігіне талдау жасала отырып, ондағы ирониянының сипаты нақты мысалдар арқылы сарапталады. Ирониянының өмірлік құбылыстарға авторлық көзқарасты білдіру құралы ретінде қызмет ететіні, ақын ирониясының философиямен суарылған дүниетанымдық қызметі пайымдалады.

Тірек сөздер: ирония, өзіндік ирония, ирониялық көзқарас, ирониялық категория, субъективтік қатынас, екіұдай мағына.

Қазақ прозасындағы ирониясы даму сөз еткенде, Абайдың қарасөздеріне тоқталмай кетуге болмайды. Ұлы ақынның қарасөздерінің идеялық-мазмұндық сипаты оның өлеңдерімен сабақтас, көп ретте ақын өлеңдерінде көтерген мәселелерді дамыта әңгімелеп, оқырманына мейлінше ұғынықты ету мақсатын көздегені анық.

Абайдың қарасөздері туралы М.Әуезов: «Стиль, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінесе, адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді», – дейді [1, 16]. Ақынның қарасөздері терең ойлар мен парасатты пайымдарға бай. Ақын өзі өмір сүріп отырған қазақ қоғамындағы өзекті мәселелерге ойшыл ретінде назар аударып, өз пайымдарын ұсынып отырады. Қарасөздер тақырыбы мен түрі жағынан түрлі сипатта болғанымен, олардың қай-қайсысында да автор ойшыл-гуманист, реалист сыншы ретінде танылады.

Абай қарасөздерінің өзіндік ерекшелігі – оларда ақын өзіндік пікірімен көрінеді, аз сөзге көп мағына сыйғызып, көңілге түйгендерін қысқа да нұсқа етіп, тұжырымды ойлармен береді. Ақын көптеген қарасөздерінде қоғамдағы жөнсіздіктерді, ел билеушілерінің теріс қылықтарын, қазақтың бойындағы жат мінездерді өлтіре сынайды.

Қарасөздердің басты қасиеті – олардың сыншылдығында. Сыншылдық сарынның өзегі кейде байсалды байлам, байыпты ой-толғау болса, көбінесе ақын ащы күлкі, зілді кекесін, мысқылымен көрінеді. «Абайдың сыны, мысқылы жеңіл мазақ емес, зілді ашу. Ол ел мініне күліп қана қоймайды. Сол мінездің жөнсіз бетін ашып, халық алдында масқара етіп, одан безіндіріп отырады», – дейді Х.Сүйіншәлиев [2, 100].

Абайдың сатирасы туралы М.Әуезов, Т.Кәкішев, Т.Қожекеев т.б. ғалымдардың еңбектерінде ақынның қазақ қоғамы мен адам міндерін сынайтын өлеңдері барынша талданады. Т.Кәкішев «Абай сатирасында саяси сарыннан гөрі моралистік сарынның басым болатынын» айтады [3, 85].

Ақынның қарасөздерінде ирония кең тыныспен, кейде астарлы, көбінесе ашық келіп, ақын ойының астарындағы мысқылдық райды танытып отырады. М.Әуезовтің: «Өзінің адамгершілік, әлеуметшілдік, ағартушылық ойларын айтуда Абай педагогикалық жақсы әдісті қолданады. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Сатылап отырып үгіт-насихат асырады» [4, 211], – деуінен қарасөздердегі ойнақы тәсілді аңғаруға болады. Осы еңбегінде абайтанушы ғалым: «...қара сөз ой тереңдігі жағынан да көп өлең сөздерден тайызырақ, сәл ғана шындықтардың өріс-өрісін байқатқандай болады», – деп қарасөздердегі астарлы-тұспалды, оқушыны ойландыратындай мысқыл-кекесіндік өрнекті ишаралайды [4, 212]. Б. Кенжебаев «Абайдың қарасөздерінің басым көпшілігі сын, сықақ жөнімен сюжетсіз жазылғанын» айтады [5].

Абай өлеңдеріндегі сияқты қарасөздерінде де қазақтың әдеби тілінің, сондай-ақ әдеби классикалық стилінің негізін салғаны аян. Ақынның «автор – кейіпкер – тыңдарман» жүйесіндегі эстетикалық үштағанның арқауын негіздегені туралы ғалым А.Исмақова өзінің «Қазақтың көркем прозасы. Поэтика, жанр, стиль» еңбегінде нанымды дәлелдейді. Абай ирониясы да оның классикалық стилінде орнығып, кейінгі прозада өзінің көркем сабақтастығын тапты [6, 6].

Абай «Екінші сөзінде» сарт (өзбек), ноғай, орыс халықтарымен салыстырып, қазақтың өзге халықтардан артықшылығы болмаса да (қайта кемшілігіне меңзейді), міншілдігін, дөрекі өзімшілдігін мысқылдайды: «Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдайым-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмаш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім» [7, 96].

Абай ирониясы – ақынның өмір тәжірибесінен түйгендерін ой елегінен өткізіп, өз халқының мінез-құлқындағы жөнсіздіктерге жаны ашып, өмір философиясын еркін парықтай отырып, оқырмандарына тұжырыммен толғайтын, көбінесе олармен ой бөліскендей, сырласқандай болып түйіндейтін экзистенциалдық сипаттағы ирония. Қарасөздердегі ақынның стиліне тән сипаттардың бірі – ойды өткірлеу мақсатында көбінесе ирониялық сарынды ұстап отыратыны. Ақынның концептуальдық ирониясының өзегі тыңдаушысына (оқырманына) әсер ету, көтеріп отырған мәселесінің өзектілігіне назар аударту үшін ерекше екпін түсіре жеткізу болып табылады. Өлеңдеріне қарағанда қарасөздерінің «ой тереңдігі жағынан тайызырақ» (М. Әуезов) болуының себебі де осыдан. Ақын «батырып айтуды», сөйтіп, тиген жерін ойып түсіруді мақсат еткен сияқты.

Абай қарасөздерінің ашық моральдық бағыттылығы өзі бейнелеп отырған жағдайларды оқырманның анық түсінуіне, сондықтан оны барынша өзектендіре көрсетуге бағдар жасайды. Жұрттың мінез-құлқы мен іс-әрекеттеріне түсінік беру мен бағалауда ирониялық көзқарас өзіндік өткірлік дарытады.

Автордың айтпақ ойының, бейнелер құбылыстың мәнін өзектендіру және оған ерекше екпін түсіру – ирониянның маңызды міндеттерінің бірі. Мұндайда сол көрсетілетін жайға,

объектіге ойындық қатынас та орын алады. Бұл ойын объектінің идеалдық мәні мен қазіргі жағдайының арасындағы сәйкессіздікті ашуға ықпал етеді.

Абай ирониясына парадокстік, пародиялық сипаттар тән. Автор қоғамның сырқаттарын әшкерелегенде көбінесе қазақтың кейбір мінездерін негізге ала отырып, соларды пародиялық тұрғыдан анықтап көрсетуге бағдар жасайды. Ақынның бейнелеуіндегі мінез-құлықтар мен әдет-қылықтар сол заманның (қазіргінің де) адамдарына тән әрі түсінікті қалпымен әсер етеді.

Ақынның концептуальдық ирониясының маңызды тәсілдерінің бірі – ішкі мәтін (подтекст) болып келеді. Қарасөздерде ақын көпшілікке тән кейбір ортақ ой-түйіндерді жиі пайдаланып, оларды ирония нысаны етіп отырады. Мұндай амал сын объектісінің нақтылығын дәйектейтін әрі соған орай талдау мен тәпсірлеу шарттарын белгілейтін маңызға ие. Сондықтан Абайдың қарасөздерінде ішкі мәтіндер, негізінен, қазақтың мінездерін, танымы мен пайымын әйгілеуге қызмет етіп отырады. Мысалы: «Саудагер несиесін жия келгенде, «тапқаным осы, біттім деп, алсаң – ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазамын ба?» дейтұғыны болушы еді ғой» («Он алтыншы сөз»); «...Мойнын бұрып қойып: «Өй, тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба» – деп бұлғақтап, немесе: «аяғаным жаным ба? Өй, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек! Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма» деп қалшылдайтұғын кісі көп қой» («Отызыншы сөз»); «Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?» – дейді. Я болмаса, «жә, жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің», – дейді. Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» – деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады» («Отыз алтыншы сөз»).

Қарасөздердегі Абай ирониясы көбінесе астарлы болмай, тура кекесін, ашық мысқылға құрылады. Автор өзінің ой-тұжырымдарын қашан да қисынды дәлелге құрады. «Үшінші сөзінде» ақын: «Осы күні қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсің» деген сөз» [6, 98-99], – дей келе, үш жылға сайланатын болыстың бірінші жылы өзін сайлаған елге жағынумен, екінші жылы кандидатпен аңдысып, ал үшінші жылы сайлау жақындап, тағы да болыс болып қалармын ба деген дәмемен өтеді дейді. Бұдан соң Абай болыс сайлауы туралы өз ойларын ортаға салады. Мұндағы ирониялық колорит тұспалмен, «мақтағандай болып тұрып» емес, мақалдың мәнін нақты жағдайды мысқылмен дәлелдеп көрсетуінен көрінеді. Мұндай әжуалы-мысқылдық рай қарасөздерде жиі көрініп, дидактикалық, үлгі-насихаттық сарынға жалғасады. Мысалы, «Бесінші сөзінде»: «Қазақтар «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсың», – деп, кейбір мақалдарды сынайды.

Абай мақалдарды ғана сынап отырған жоқ, сол арқылы қазақтың бойындағы жағымсыз қасиеттерді де түйреп отыр. Мұндай мақалдардағы тұжырымдардың кейбір адамдардың теріс ниет-пиғылынан, түсінік-түйсігінен туғандығын еске салады.

Абайдың болыс-билерді, байларды, ұрылар мен сұмдарды сынайтын қарасөздерінде сыншылдық мысқыл сатиралық қуат алып, ащы әжуаға ұласады. «Сегізінші сөзінде» «Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?» деген сұрақ қоя отырып, болыс пен биді, байлар мен сұмдарды сынайды. Бұл ашық сын емес, талдауға құрылған сатиралық ирония: «Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де озық кісіміз, өзіміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтамыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де қолы тие ме?..»; «Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық ақыл, ғылым, білім – еш нәрсе малдан

қымбат демейді. Мал болса құдай тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білім-ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме?»

Ал «Тоғызыншы сөзде» өз халқынан көңілі қалған ақынның ызалана келе түңіліспен түйіндейтін ойы ащы әжуаға тіреледі: «Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде әттеген-ай, сондай, сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге».

Абай салмақты ойға құрылған қарасөздерінде де өз пайымдарын кейде жеңіл әжуаға жыға баяндайды. Мысалы, «Жиырмасыншы» және «Жиырма бірінші сөздерінде» жалығу мен мақтан туралы ақын қысқа болса да тереңнен толғап, қызғылықты ой қорытады. Мұндай пайымның қисындық, психологиялық дәлелі мығым, жіктемелері өмір тәжірибесінен алынғандығымен сенімді. Мысалы, жалығудың мән-маңызын талдағанда, оның философиялық астарын да аңдатып өтеді: «...Бірақ осы жалығу деген әр нәрсені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын – бәрінің баянсызын біліп, жеткен, ойлы адамнан шығады. Хаттаки ғұмырдың баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын».

Ирония өмірлік құбылыстарға авторлық көзқарасты білдіру құралы ретінде қызмет етеді. Қарасөздерінде Абай сұрақ қоя отырып, оған жауап іздеу арқылы ақиқатқа жету тәсілін жиі пайдаланады. Көбінесе, сұрақты ортаға тастағандай болып, оқушысын да ізденуге жетелейді. Ол, әдетте, әуелі тақырыпты аңғартып алып, сосын оны талдауға көшеді. Мысалы, «Жиырма екінші сөзінде»: «Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлейін деп ойладым», – деп өзіне сұрақ қойып алып, сосын байды, мырзаны, болыс пен биді, тағы басқаларды сын тезіне салады. Сөйте келе, кекесінмен түйіндейді: «Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік? Өзі құрттанып шашылған болыс-билер тұра тұрсын. Әлбәттә, амал жоқ, момындығынан «Ырыс баққан, дау бақпас» деген мақалмен боламын деп бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштықпен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң, һәм соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадым.»

«Жиырма үшінші сөзде» «қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбанышты» саралайды. Автор адам мінезіндегі қайшылықты сипаттарды сынауда өзіндік өрнек табады. Басқа да кейбір «сөздеріндегідей», мұнда әуелі мінез-құлықтағы кейбір сипаттарды ішкі мәтін арқылы көрсете отырып, оларды қарсы сауалдар тастау арқылы талдайды. Мұндағы риторикалық сұрақтардың өзінен олардың жауаптары көрініп отырады әрі кекесіндік-мысқылдық мәнімен ерекшеленеді: «Оның қуанышы: елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса қуанады.

Айтады: құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе?» деп. Оған құдай тағала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болады деп? Я білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнен жаманшылығы асқан, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп? Жаманға салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы болад-дағы. Жүз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса жарар, алдында неше ат бар деп сұрар, артында қалған ат нешеу деп сұрағанның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?»

«Жиырма алтыншы сөзде»: «Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, күреске түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында, бір хайуанның өнерінің артылғанына, я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар?» – деп, бәсеке-байрақтың астарында даңғазалық пен әсіре мақтанның жатқанын мысқылдайды.

Абай ирониясының сипаттарына екі түрлі қылықты шендестіре отырып, мінез-құлықтағы қайшылықты айқындаушы риторикалық сұрақ түріндегі мысқыл арқылы ашу да

тән. Мысалы, «Қырқыншы сөздегі»: «Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, өз елінде сонан артық адам болса да, танымайтұғыны қалай?»; «Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе табыла қоятыны қалай?»; «Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай?» т.б.

Қорыта айтқанда, Абай ирониясы – Ф.Шлегель айтқандай, «ирониялық эпизодтарға негізделген» ділмарлық ирония емес, философиямен суарылған поэтикалық ирония. Мұндай ирония «өзінің құдіретті тынысымен» поэтикалық туындыға тұтасымен кірігеді, онда «бәріне, оның ішінде өз өнеріне, рақымшылығы мен данышпандығына да жоғарыдан қарап, барлық шарттылықтардан шексіз асқақтана беретін көңіл-күй жатады» [8, 282-283].

Әдебиеттер тізімі:

1 Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы, 1945. – 316 б.

2 Сүйіншәлиев Х.Ж. Абайдың қарасөздері. – Алматы. ҚМКӘБ, 1956. – 151 б.

3 Кәкішев Т. Абайдың сатирасы // Абай тағылымы. – Алматы. Жазушы, 1986. – 85 б.

4 Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы. Санат, 1995. – 320 б.

5 Кенжебаев Б. // Социалистік Қазақстан. №168, 15 қыркүйек, 1945.

6 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. – Алматы. Ғылым, 1998. – 394 с.

7 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы. Жазушы, 1986. – 200 б.

8 Шлегель Ф. Критические фрагменты // Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2-х томах. Т 1. 1983.

В статье рассматривается ирония как содержательная категория, связанная с мировозрением и эстетикой автора, на материале «Слова назидания» Абая. Ирония не чисто языковое явление, она в определенной степени обусловлена менталитетом, национальным характером, индивидуальным темпераментом и другими факторами. Характер иронии находится в прямой зависимости от личности автора: его социального статуса, эстетических взглядов, этических представлений и т.д. Это и отражается в соотношении иронии, выраженной только языковыми средствами, и иронии, выраженной преимущественно экстралингвистическими средствами. Анализируется соотношение стилистического и концептуального типов иронии. Автор рассматривает специфику использования иронии в произведениях поэта, их экспрессивно-эмоциональную окраску и художественно-стилистические функции на основе конкретных языковых фактов.

The article discusses the irony as a meaningful category associated with the ideology and aesthetics of the author on the article "words of edification" by Abay. The irony is not a purely linguistic phenomenon, it is to some extent due to the mentality, national character, the temperament of the individual and other factors. The character of the irony is directly dependent on the personality of the author, his social status, aesthetic views, ethical concepts, etc. This is reflected in the ratio of irony, marked only by means of language, and irony expressed predominantly by extralinguistic means. Ratio of the stylistic and conceptual types of irony is analysed. The author considers the specifics of the use of irony in the works of the poet, their expressive and emotional, artistic and stylistic features based on the specific facts of language.

ӘОЖ 82 – 7(045) 05

Ә.Д. Қабылов
Ш. Есенов атындағы КМТИУ, Ақтау қ., Қазақстан
adlet_kabylov@mail.ru

РОМАН СЮЖЕТІ ТҮЗІЛІМІНДЕГІ ИРОНИЯ

Мақалада М.Мағауиннің «Көк мұнар» романындағы ирониянының сюжеттік деңгейдегі қолданыстары қарастырылады. Стильтүзуші ирониянı талдағанда шығарманың кейіпкерлер жүйесімен тығыз байланысты ирониянының сюжеттік-фабулалық сипанына назар аударған жөн. Мұнда ирониялық «модальдылық» айқын көрініп, шығарманың негізгі идеясы мен автор ойын мейлінше анық аңғаруға мүмкіндік береді. Ирония негізінен кейіпкердің басты мінез қырларын ашып көрсету мақсатында өткірлеу үшін қолданылады. Автор өз кейіпкерлерінің даралық сипаттарын сырттай да, олардың характерлері арқылы танытуда да ирониянı қолданып отырады. Мақалада ирония автордың дүниетанымдық мақсаты жинақталатын болмысты көркем бейнелеудің терең мазмұндық формасы ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: стильтүзуші ирония, роман, авторлық интенция, ирониялық леп, характер, ситуация.

Көркем шығармадағы ирониянының стильтүзушілік орнын талдауда шығарманың кейіпкерлер жүйесімен тығыз байланыста болатын ирония қызметінің сюжеттік-фабулалық деңгейіне назар аудару лазым. Мұндай ирониялық «модальдылықтың» кейде реттілікпен, кейде түрлі шиеленістер арқылы мейлінше айқын аңғарылатынын байқауға болады. Бұл шығарманың негізгі идеясы мен сол арқылы автордың мұрат-мақсаты туралы тұжырым шығаруға да мүмкіндік береді [1,126].

Сюжет тек оқиғалардың реттілік тізбегі, олардың себеп-салдарлық байланыстары мен сол оқиғалар арқылы ашылатын кейіпкерлер болмысының көрінісінен ғана емес, сондай-ақ лейтмотивтік тұрғыдан баяндаудың да түрлі формаларынан тұрады. Сюжеттік құрылым автордың белгілі бір мақсатына, жазу шеберлігі мен баяндау мәнеріне де байланысты.

Г.Бахматова символистік романдардағы лейтмотивтік және сюжеттік баяндаудағы мазмұндық материалдың берілу ерекшеліктері туралы «фабулалық деңгейде дүние көрінісі, ондағы хаос, қателіктер, шығындар.., ал лейтмотивтік деңгейде терең мән мен үйлесім, руханилық пен дүниенің заттық дүние ізденістері ашылады», – дейді. [2,13-14]. Қазіргі прозада да сюжеттік желінің ширығуындағы әрекеттің немесе күңіл-күйдің, характердің немесе жалпы жағдайдың жетекші орын алуы, кейіпкер мен автордың үндес толғамдары, диалогтік, ішкі монологтік ағыстардың жүзеге асуы секілді сан-салалы баяндау қалыптары шығарманың сюжеттік сипатына әсер етіп отыратынын көруге болады.

Кейбір прозалық шығармаларда авторлық интенция басымдық алып, авторлық-интеллектуальдық әлеует маңызды роль атқарады, көркем мәтіндегі философиялық-психологиялық пафос тереңдей түседі, мұндайда сюжеттік желі суреткер концепциясын танытуға қызмет етіп, баяндаушылықтан гөрі сипаттаушылық қалып алып отырады. Авторлық қатынас, негізінен, автордың тікелей көрінуінен гөрі кейіпкердің жан әлемі, көңіл дүниесі арқылы танылады.

Роман сюжеті түзіліміндегі ирониянының көріністеріне көрнекті қаламгер М.Мағауиннің «Көк мұнар» романы негізінде талдау жүргізіп көрелік. Романның орталық кейіпкері Едіге – талантты жас, болашағынан үлкен үміт күттіріп жүрген филолог аспирант. Алғашында Едігенің бойынан дарынды жас адамға тән өзіне сенімділік, алған бағытынан қайтпайтын өрлік, ұлттық руханияттың маңызын түсініп, соған өзін бағыштаған тастүйін табандылық көрінеді. Ғылыми атақ-абыройдың көкжиегі көрініп тұрғанына ешбір күмәні жоқ, әне-міне дегенде өзінің ойлаған мақсатына жетіп, ұлттық ғылымға үлкен жаңалық қосарына сенімді

еді. Кейіпкер болмысын ашуда авторлық баяндауды кейіпкердің жан дүниесіндегі түрлі толқулар мен шалқуларды қамтитын «қос үнді» стиль ширатып отырады. Осылайша авторлық ирония кейіпкердің өзіне-өзі сыни көзқараспен қарап, қайрау мен қадағалауды, тоқтам мен тұқыртуды қатар алып жүретін кекесіннен де көрініп отырады.

Романдағы орталық кейіпкер Едігеге қатысты сюжеттік астарда параллель екі психологиялық антижелі тартылады: кейіпкердің асқақ көңілі мен өзіне деген зор сенімінен көрінетін және оған қарама-қарсы – келе-келе өзіне күдікпен қарап, қайрап отыратын сыни көзқарастағы ішкі ойлары. Осы қос импульс алма кезек түсіп, ақырында екіншісі басымдық алады: өмірдің рухани соққысынан бой тасалаған кейіпкер белсенді әрекет арнасынан ығысуға мәжбүр болады.

Романдағы орталық кейіпкерге қатысты ирония оның кемшілігін бүркемелеу арқылы жағымсыздықты келекелейтін астарлы кекесін емес, қайта жағымды кейіпкердің бойындағы сенімділіктің, жасампаздықтың, жауапкершіліктің салмағын арттырып тұратын өзіндік көркемдік әдіс: «Жалпы, Едіге мықты жігіт. Гүлшат біле ме екен, Едіге – ғажайып болашақ күтіп тұрған адам. Иә. Ол – өзіне тағдырдың ерекше миссия жүктегеніне, ұлы істер тындыру маңдайына жазылған жан екендігіне кәміл сенеді. Гүлшат біле ме екен, Едігенің керемет жазушы екенін, тамаша ғалым екенін! Білмейді. Өзінің сүйген қызы күмәнданады, басқа жұрт қайдан мойындасын...» [Мағауин М. 3,351].

Кейіпкер ойында ұялайтын осындай сенімділік жас адамға тән өзіндік даралықты айқындайтын ұлғайтпалы леппен қарқын алып отырады: «Қазақ деген аз халық. Наполеонды туғыза алмады, оның есесіне Едігені берді...» [3,351]. Едігенің: «...мен – ерекше туған адаммын. Менің бойымда Елтеріс, Естемилер, Күл-Тегіндер заманындағы көшпенділердің қаны бар. Құла-Шора дегенді естіп пе ең? Естіген жоқсың. Мен солмын...» [3,352], – деген сөздерінде даңқты бабалар дәстүріне адалдық, өмірлік позицияны айқындайтын тұлғалық кредо, ұлттық бастаулардан тамыр тартқан асқақ рух жатыр. Бұл жағдайда азаматтық позиция оптимистік ирониямен өрнектеліп, тұлғалық дамуға серпін беретін рухани ұстынды айқындайды.

Едіге – құр қиялдың емес, нақты істің адамы және өзіне қояр талабы да жоғары. Бір жағынан, өзінің атқарып тастаған ісіне көңілі толмауы, екінші жағынан доцент Б.Тәңірбергенов секілді ғылым жолында жүрген айналасындағы кейбір жандардың жөнсіз тірлігі, оның үстіне өмір сүріп отырған қоғамдағы рухани сұраныстың өзі ойлаған межеге кереғарлығы – осының бәрі қосыла келе ғылым жолындағы жастың қадамына тұсау бола береді. Едіге өзіне сын көзімен қарап, әрбір ісін жоғары талап тұрғысынан бағалауға үйренген.

Кейіпкердің мұндай сыни көзқарасымен қатар, оның аумалы-төкпелі ойлары мен сана қалтарыстарындағы психологиялық құбылыстарына авторлық түсініктеме де тиісті мән үстеп отырады: «...Ол жас еді. Сондықтан шолақ ойлап, келте қайыратын. Көп қателесетін. Небір күштілерді қалыпқа түсірген өмір өзінің алдына да талай рет ащылы-тұщылы сабақ тартар деп ойламаған кезі» [3,366].

Кейіпкердің рухани дүниесіндегі қайшылық – алға қойған мақсат пен оны орындау жолындағы табандылықтың орнына, өзінің тындырған ісіне көңілі толмауы, өзіне деген сеніміне селкеу түсуі, сөйтіп барлық жоспарынан уақытша бас тартып, шегініс жасауы. Едігенің жан дүниесіндегі психологиялық өзгерістер кейде байыпты байламдармен, көбінесе ирониялық-пародиялық леппен баяндалып отырады. Ирониялық-гротескілік баяндау машығы кейіпкердің оқшаулану, өзімен-өзі болу, ойға алған ісінен түңілу сарындарымен астасып жатады.

Едігенің айналасындағылармен қарым-қатынасы оның идеялымен қабыспай, біртіндеп басқа арнаға ауысып отырады. Бірте-бірте кейіпкердің өмірден алған өткінші әсері мен сәттік көңіл-күйіне құралатын импрессионистік сәттерге ойысады. Мұндай кереғарлық жағдай роман сюжетінің дамуындағы әлеуметтік-психологиялық талдаулармен сәтті уәжделіп, нақты мотивировкаға құрылады.

Экзистенциялық күдік, айналасына, қоғам мен адамдарға деген сенімсіздік арнасы бірте-бірте өрістей түседі. Кешегі жігерлі, өзіне-өзі сенімді, алғыр да албырт жас енді басқа қырынан көрінеді: өзіне риза болмау, бастаған ісінен, алған бағытынан түңілу сарындары басымдық алады.

Автор ирониясының сыры – кейіпкердің жоғары мұраттарға ұмтылғанымен, шын мәнінде, оған керісінше ақиқат тағдырдың рухани тоқырауға кезігуінде жатыр. Мұнда иронияның негізінде жататын қарама-қайшылық, Чарльз Гликсбергтің сөзімен айтқанда, «адамның өмірдің мәнін іздеуге ұмтылуы мен ол мәннің болмай шығуы арасында, шындыққа, ақиқатты шыңдауға ұмтылдыратын интеллектуалдық құштарлық пен ол ақиқаттың табылмайтынын түйсіну арасында» [4,5].

М.Мағауиннің «Көк мұнар» арқылы кезінде қазақ романының құрылымына алып келген жаңалығы – автордың қазіргі заман мен тарихты сабақтастыра бейнелеу ерекшелігі болатын. Шығарманың композициялық құрылымындағы мұндай ерекшелік автордың көркемдік ұстанымына қызмет етеді. Өйткені, композиция автор ойының «коды», «кілті» болып табылады. Осы «кілт» арқылы шығармадағы сюжеттік арнаның да, сондай-ақ концептуальдық тұжырымның да белгілі бір арқауы шешіліп отырады.

Екі уақыттық-кеңістіктік параллельдегі сабақтастықтың мәні екі деңгейде көрінеді: сюжеттік желі бойынша баяндалатын кейіпкердің өмір-тіршілігіндегі күнделікті ағым және кейіпкер-жазушы романының мазмұнын қамтитын оқиғалардың жинақтық-эпизодтық үзіктері. Яғни, аспирант Едігенің өміріндегі бүгінгі күні өтіп жатқан оқиғалар мен жазушы Едігенің жазылып жатқан романында суреттелетін тарихи оқиғалардың мазмұны өзара сабақтасып отырады. Бұл екі желінің байланысы тек суреткер мен оның шығармасының сабақтастығы ғана емес, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде тарихи оқиғадан туындайтын жайт пен кейіпкердің қазіргі тірлігіндегі көңіл-күйінің әуенімен де үндесіп жататын әлеуметтік-психологиялық астарды да қамтиды.

Едіге мен Гүлшат арасындағы махаббат линиясы ара-тұра ирониялық леппен де баяндалады. Мұндағы кекесіндер көбінесе жалпылық мән алып, адамгершілік мінез, психологиялық ахуал арқылы өмірдегі түрлі ситуацияларды бағалауды қамтып отырады. Автор көбінесе талдау арнасындағы жайттарды парадокстік сипатпен өрнектейді. Романда ирония, сондай-ақ, жағымсыз кейіпкердің образын ашуда да қызметке келеді. Бердібек туралы оның портреті арқылы мысқылды суреттер жасайды, мұндағы ирония бірте-бірте пародияға ұласады.

Әдеттегі жағдайда байыпты көрінетін кейбір сөйленістер контекске қарай ирониялық мағына алатыны болады. Мысалы, Күлдәрі ақынды кездестіргенде ойлайтын мына сөзінде мысқылдық мән бар: «Адам бақытты шақтарында танысып, біліскен кездейсоқ жандардың өзін кейін сол күндердің көзіне балап, ежеттес сырласындай көреді екен. Сағынады екен ғой...» [3,403]. Бұл жолдарда кейіпкердің күйінішті көңіл күйінің жайын көрсететін, бір кездегі өзін бақытты сезінген шақтарының бір белгісі ретіндегі танысын (жағымсыз бейне болса да) жақын тартып, қимасқа балау сарынында ызалы кекесін жатыр.

Едігенің доцент Б.Тәңірбергеновпен сөйлескен сөздерінде, профессормен соңғы кездесуіндегі екеуінің арасындағы диалогте ирониялық тыныс бар. Кейіпкер өз көзқарасына жат көріністер мен құбылыстарды ұшыратқанда, оған тікелей қарсы келуден гөрі кекесінмен қабылдауға бейім өзімшілдік, кейде іштей салмақтауға бейіл қорғаншақтық өріс алады. Романдағы лирикалық-философиялық ағыстар, ой мен сезім стихиясы, лирикаға тән ішкі сезімдік өрнектер, кейіпкердің ой ағыстары мен онымен астасып жататын авторлық ремаркалар сюжетке қосалқы мән үстеп отырады.

Жоғарыда айтылған мағауиндік баяндау ерекшеліктері – авторлық интенциядағы басымдық сипат, субъективтік психологизм, тарих пен қазіргі заманның сабақтастыра бейнеленуі, сюжеттің екінші планға ауысып отыруы, лирикалық-философиялық толғаныстар, көңіл-күйлік әуендер ыңғайындағы поэтикалық интонация – «Көк мұнардың» сюжетіндегі өзіндік ерекшеліктерді көрсетеді.

Өзінің табиғатында ирония мағыналық жағынан жан-жақты да көп қырлы. Бұл тұрғыда ол талдаудың күрделі механизмдерін қажет етеді. Ирония күнделікті өмір-тұрмыстың келеңсіз жайларымен ғана шектеліп қалмай, ол қоғамдық-әлеуметтік өмірдің терең қойнауларына бойлайды, түрлі түйткілдерді терең жинақтап, тұрмыс пен адам табиғатының мәңгілік мәселелерін кең қарымдылықпен қамтып отырады.

«Бернелеу сатираға қарағанда иронияға үйлесімдірек, ал гротеск, абсурд, фантастика, гипербола, метафоралар ирониянының арқасында метафизикалық сипат алады. Бұл тұрғыда сатираны ирониянының бір көрінісі (ирония – тек, сатира – түр) ретінде қараған дұрыс секілді», – деп жазады О.В.Иванова [1,136].

Романның Алла тағаланың адамды жаратуы туралы тарауы ойнақы-әзілдік ырғақпен баяндалады. Баяндау арнасында ирониялық реңк тұрақты қалып алып отырады. «Құдайдың қателесуі» ирониялық тұжырымы адамдар қауымының өзімшілдік, қорқаулық, пасықтық, бақастық, іштарлық, сатқындық секілді қасиетсіз сипаттарын мысқылдауға қызмет етіп тұр. Бұл шынында «Құдайдың қателесуі» емес, «адамдардың алжасуы» концепциясын астарлайды: «Алдына нақты жоспар құрып, шаруашылыққа ақылмен кірісудің орнына жалаң шабыт жетегіне еріп кеткен жасаған жаббар ие өзінің туындысының сыртқы тұлғасын, тән көркін ғана қызықтапты, оны әйтеуір басқа мақұлықтарға ұқсатпауды мұрат тұтыпты. Жалаң көрсеткішті ғана қуған соң өндіріс өнімі сапасыз болып шығыпты...». Жоғарыдағы ирониянының сипаттық ерекшелігі оның баяндау стиліне де байланысты. Автор құдайды айыптау түріндегі талдауды әдеби-фольклорлық әңгімелеу мен саяси публицистикалық стильді сабақтастыра пайдаланып, ойнақы баяндайды.

Назар аударатын бір қызғылықты жағдай – кезінде мадақ ретінде айтылған сөздің уақыт өте келе, басқа бір дәуір туғанда кекесіндік мағынаға ие болатыны бар, алайда: «Адамзат құдайды талақ етіп, өзін құдай деп жариялаған темір ықылым – жиырмасыншы ғасыр еді бұл. Сол жиырмасыншы ғасырда ғарышқа самғап, Айдан асып, Марсқа жеткен, беті әжім-әжім кәрі планета Жердің тең жарым территориясына өзінің қанатының көлеңкесін түсіріп тұрған қуатты алып держава еді бұл...» [3,310], – деген жолдарда мәтіннің астарынағы кекесін бүгіп жатқанын байқау қиын емес. Демек, осы тараудың тұжырымында заман мен қоғамды, өркениеттің барысын мадақтаудың астарында тек уақыттың ырқына сенім артқан ирония жатқаны анық.

Мұндай ирониялық тәпсірлеулер енді бірде архивтің сыры мен сипатын кейіптендіре суреттеу арқылы көрінеді: «Үйрен де жирен» деген мақалға «Біл де ұмыт» деген қосымша жалғады; әйтеуір бір заманда мұқтажға жарары анық, ал дәл қазір қажет емес. Дүниенің бар жақсылық, жамандығын, бар қулық, сұмдығын, бар даналығын бойына жинап алып, қысқы тынымға жатқан аюша мүлгіп ұйықтай беретін архив ақсақалдың ең басты қасиеті де осында ғой» [3,400].

Ал кейіпкердің оқу машығын талқылайтын тұста көркем шығармаларды таңдау қисынымен таныстырып өтеді: «...Бұрын оқылмаған романдар – қауіпті: кез келген бетінен, бір қалыпты терілген бейкүнә әріптердің астынан мина жарылуы мүмкін. Өзіне мәлімдерін оқу көңілсіз: ойына қай-қайдағыны түсіреді, ал жекелеген беттер мен тұтас тарауларын қалдырып оқыған дүниеде не құн қалмақ...» [3,402].

Едігенің қазақ тарихына арналған романына көңілі толмауы – кейіпкердің өз бағдарынан бас тартып, шығармашылық істен тайқуының себептерінің бірі. Мұның себептерін талдауда кейіпкер шығарманың өзіне ұнамаған көркемдік кемшілігінен емес, өз заманына жақпайтын идеялық бағытынан екенін ойымен тұспалдайды. «Әлі де күмән көп-ті. Сөйткенмен де бір нәрсеге анық көзі жеткен. Озық үлгілі роман, жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысында жасаушы жұртшылықтың шамына тимейтін, көпшілік көңілінен шығарлықтай тарихи хикая бұлай жазылмауға тиіс екен. *Өгіз өлмесін, арба сынбасын. Бірақ қасқыр мен ешкіні қайықсыз дариядан қалай өткізбексің*...» [3,438], – деген жолдар тек кейіпкердің ішкі сезімін, бағалаушы сипатын ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге онда өз заманының суреткерлік шындыққа қатынасын, идеологиялық қысымды тұспалдайтын сарын да жатыр.

Кейіпкер өмір-тірлікті пародиялап отыр, қоғамдық сана мен адам табиғатындағы кейбір өзімшілдік мінездер, эгоистік-амбициялық болмыс қырлары әжуаланады. Кеңестік кезеңдегі идеологияның шығармашылық тұлғаларға қойған қатал талабы, цензуралық тыйым, коммунистік партияның саясатына сәйкеспейтін тақырыптарға, әсіресе ұлттық тарихқа қатысты шығармаларға қойылған тосқауыл ирониянының көмегімен тұспалданады.

«Ішкі» ирониядa жазушы «көбінесе қисындылықпен ирониялайды. Кейіпкер сөздеріндегі фразалардың терең (ирониялық) мағынасы шығарманың жалпы мәтінінде ашылады, мұндайда ирониянының мәнін кейіпкердің алдағы іс-әрекеттері мен сөздері, жалпы оқиғаның алдағы өрістеуі ашып отырады. «Ішкі» ирония мүмкіндігінше динамикалы дамиды және баяндау процесінде аңғарылады: ол мүмкіндігінше оқырманның таңғалуын талап етеді, оқырманның көңілі қалғанға дейін ол санасында бекіп те үлгереді [5,455].

Шынында да, «Көк мұнар» романының басы мен соңындағы Едігеге деген оқырманның көзқарасында айтарлықтай өзгеріс болатыны анық. Романның басында Едіге секілді талантты да талапты жастың алғырлығы, білімқұмарлығы, табандылығы оқырманды таңғалдырып отырса, келе-келе бұл сезімге селкеу түсіп, ақырында өз бағытынан тайқып, уақытша болса да «шегініс жасауға» мәжбүр болған кейіпкерге оқырман әлдебір сенімсіздікпен, аяушылықпен, тіпті ызамен қарауы заңды. Бұл кейіпкеріміздің нашарлығынан, талапсыздығынан емес, ғылым мен шығармашылық ізденіс жолындағы кедергілерге қарсы тұруға қауқарсыздығынан, өз махаббатын қорғауда жалған намысқа бой алдыратын жігерсіздігінен орын алады.

Оның өзін «дүниенің тұтқасымын» деп санайтын тым өзімшіл, бірбеткей болмысын автор «ішкі» ирониямен әжуалайды. Едігені автор сияқты оқырман да біржақты кіналамағанмен, оның іс-әрекет, «тірлігіне» деген ойлы ирония жатыр. Бұл мысқыл трагикалық ирониядан жақын, өйткені тағдыр талқысы кейіпкеріміздің бүкіл арман-мақсатын, болашаққа деген сенімін тас-талқан етіп, алыс қиырдан бір-ақ шығарады. Шығарманың эпилогында автор бас кейіпкердің сегіз жылдан кейінгі өзгерген, ұнамсыз мінез-құлықтарынан арылғанан еске салады. Алда қандай өмір тұр, оны нақты айту қиын, әйтсе де кейіпкеріміз ендігі жерде өмір сабағын ескеріп, өз бойына лайықтап іс қылары хақ.

Романның баяндау стиліндегі «ішкі» ирония шығарманың соңына дейін бір тінін селдіретпей, бірде ашық, көбінесе астарлы қалыппен өріс алып отырады. Автор кей жағдайда заманға, қарыштап дамып келе жатқан қоғамға мадақ айтып отырғандай көрінгенмен, мәтіннің ішкі астарында мысқыл-келеке жатқанын аңғаруға болады. Жазушы романда суреттелетін жайлардан сабақ ұсынса да, пессимизмге бой алдырмай, қорытынды пайымды қайшылықты екіұдайлық екпінмен баяндап, әйтеуір түбі бір жақсылық болар деген тұспалға меңзеп, ирониялық леппен аяқтайды.

М.Мағауиннің көптеген шығармаларында автордың өмірбаяндық деректерін еске түсіретін ретроспективтік оқиғалар негізге алынады, әсіресе шығармашылық тұлғаның, әдебиетші ғалым мен тарихшы жазушының өмірінен алынған эпизодтар жиі кездеседі. Тарихы шындықты, өмірден алынған оқиғаларды негізге алу арқылы автор кейіпкерге, оның ой-санасына, жалпы тіршілікке қатысты ирониянының көмегімен қоғам шындығына да жарық түсіреді. Жазушы шығармаларындағы күлкі поэтикасын талдау арқылы ондағы комизмнің түр тудырушы сипатына көз жеткізуге болады, яғни олардағы комизм характерлерге, стильге, сюжетке, жанрға ықпал етіп отырады. Жазушы шығармаларындағы ирония кей жағдайларда характер түзушілік қызмет атқарады. Жазушы ирония арқылы әлеуметтік сипаттағы және психологиялық образ-типтер жасауға бейім. Көркем ирония арқылы дүниеге поэтикалық жинақтық көзқарас та көрінеді.

М.Мағауин жасаған характерлер мен ситуацияларда ирониялық баяндау, бейнеленер жайды кекесін арқылы, мысқылға сүйей тәпсірлеу жиі ұшырасады. Ирониямен бейнеленер жағдайларда байыпты мазмұн жатады. Ирония сюжет түзуші фактор ретінде М.Мағауиннің суреткерлік мәнеріне оқиға барысын баяндауда күтпеген ракурс, өткір перипетиялық, бейнелеудегі парадостылық сипат секілді ерекшеліктер дарытып отырады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Иванова О.В. Ирония как стилеобразующее начало в романе Ф.Сологуба «Мелкий бес». Дисс. на соискание ученой степени канд. фил. наук. – МГУ им. М.В.Ломоносова, 2000. – С. 210.

2 Бахматова Г. Концептуальность орнаментального стиля русской прозы первой четверти XX в. // Научные доклады высщей школы. Филол. науки. – М., 1989. №5. – С.10-17.

3 Мағауин М. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Жазушы, 1990. – 446 б.

4 Glicksberg Ch. The lronic Vision in Modern Litereture. – Nague. Nijhoff. 1969. – p.11.

5 Полоцкая Э.А. Внутренная ирония в рассказах и повестях Чехова // Мастерство русских классиков. Советский писатель. – 1969. – С. 438-493.

В статье рассматривается стилеобразуюшая ирония на материале романа М.Магауина «Голубое марево». При анализе стилеобразуюшей иронии необходимо обратиться к тесно связанному с персонажной сферой сюжетно-фабульному уровню реализации иронии. Именно здесь ироническая «модальность» прослеживается наиболее последовательно и зримо, что позволяет наиболее объективно судить о центральных идеях произведения и замысле писателя. Ирония проявляется в основном в авторской речи с целью заострения, выделения основных черт характера героя. Автор, дающий своим героям яркие индивидуальные характеристики, использует иронию при описении и внешности, и характера персонажей. В статье ирония рассматривается как глубоко содержательная форма художественного освоения действительности, в которой могут воплощаться мировозренческие установки писателя.

The article discusses the style forming irony based on the novel "Blue haze" by M.Magauin. While analyzing style forming irony it is necessary to refer to fable plot level of implementation of irony closely related with the character sphere. Exactly here ironic "modality" observed most consistently and visibly that allows the most objective judge of the central ideas of the work and ideas of the writer. The irony is manifested mainly in the author's speech, with the aim of sharpening, highlight the main features of the hero. The author gives his characters bright individual characteristics, uses irony when opisenii and appearance, and the nature of the characters. In this article the irony is considered as deeply meaningful forms of artistic assimilation of reality, which may be implemented outlook and installation of the writer

УДК: 101.1:314.952 (=512.122)

А.Т. Кажыбай
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

ОТ ТЕКСТА К ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ – ВЕЧНОЕ ДВИЖЕНИЕ ЯЗЫКА (СЕМИОТИКА ИСКУССТВА В ЗЕРКАЛЕ ФРАНЦУЗСКОГО ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМА: НА МАТЕРИАЛЕ КОМПЛЕКСНОГО АНАЛИЗА СЕМИОТИКИ ИСКУССТВА В ТВОРЧЕСТВЕ РОЛАНА БАРТА)

От структуралистов, вернее от языковеда Фердинанда Соссюра, постструктуралисты переняли триаду: знак – означающее – означаемое. Так как, по их мнению, язык служит основой человеческого существования в мире и мы конкретно воспринимаем вещи и явления лишь потому, что они имеют названия, окружающая

действительность для человека – сплошной текст. Основное отличие постструктурализма от всех предыдущих теорий, включая структурализм, состоит в том, что ни один знак не является стабильным, что не существует какой-либо закономерности – абсолютно все может и должно быть подвергнуто философскому «расшатыванию», поскольку нет ничего вне текста и кроме текста. Так дешифруются сам процесс познания и понятие истины. В этой связи, актуальность исследования семиотических концепций Ролана Барта обусловлена особым статусом языка в контексте гуманитарного знания. Изучение семиотики самым непосредственным образом связано с уяснением сущности доминирующих тенденций XX века, происходящих в области семиотических исследований, рассмотренных в культурологическом контексте.

Ключевые слова: текст; интертекстуальность; дискурс; семиотика искусства; знак; деконструкция; денотация и коннотация как продуктивные уровни «мифологии».

В своей актовой лекции, прочитанной при вступлении в должность заведующего кафедрой литературной семиологии в Коллеж де Франс 7 января 1977 г., Р. Барт говорил: «...В течение долгого времени я стремился вписать свою работу в рамки науки (литературной, лексикологической и социологической), я все же вынужден признать, что мною созданы одни только эссе, а это – двусмысленный жанр, где противоборствуют письмо и анализ» [1, 545]. Таким образом, в одно и то же время Барт стремился и к научному анализу, и к противостоянию этому анализу как репрессивной разновидности дискурса. Этим обусловлено его двойственное положение в истории гуманитарной науки. Можно сказать, что Барт играет роль посредника между теоретическими конструкциями Деррида, Лакана и Фуко и практикой литературного анализа.

В различные периоды своего творчества Барт обращался к разным методологическим приёмам. Неизменной оставалась только его борьба против власти идеологий. «Никакой власти» [1, 569], – заявил он в своей актовой лекции. При этом Барт был убеждён в том, что любая идеологическая критика должна и может быть только семиологической. Семиология Барта не даёт читателю никакого оружия или метода, которым он мог бы воспользоваться. Ц. Тодоров [2, 324] писал даже, что тексты Барта обманывают ожидания читателя, поскольку идеи его не кристаллизуются, но, напротив, распадаются. Сама жизнь Барта была во многом протестом против всяческих авторитетов, т.е. против «власти» идеологий.

В «Нулевой степени письма» (1953) Барт утверждает, что «не бывает Литературы без языковой морали» [3, 53]. Язык, которым пользуется писатель, представляет собой совокупность предписаний и навыков, общих для конкретной эпохи. Поэтому письмо выступает как двойственное образование – оно 1) возникает на «очной ставке» между писателем и обществом» и 2) ведёт писателя от социальных целей творчества к его «инструментальным истокам» [3, 57]. Письмо – одновременно и форма языкового выражения, и форма принуждения. Всякая власть (или видимость власти) всегда вырабатывает собственное аксиологическое письмо, где слово становится одновременно и средством констатации факта, и его оценкой. При этом, в силу своей двусмысленности, письмо представляет власть и как то, что она есть на самом деле, и как то, какой она хотела бы выглядеть. Даже традиционная поэтическая лексика определяется привычным употреблением слов, а не созидательным актом. Современная поэзия, продолжающая традиции А. Рембо, считает Барт, уже не подчиняется социализированному, дискурсу, поскольку слово здесь сводится к «нулевой степени», т.е. выступает в своей категориальной форме. Этот новый тип поэзии означает переворот в понимании природы: распад нового поэтического языка на отдельные слова влечет за собой разложение природы на изолированные элементы. Такой язык в своём стремлении к обособленности разрушает любую возможную этическую установку. С этого момента, собственно, перестает существовать само письмо – остаются одни только стили, и они позволяют человеку

обратиться к объективному миру, не заслонённому исторически сформировавшимися образами.

В «Мифологиях» (1956) Барт анализировал расхожие представления современного буржуазного общества, складывающееся в неявный тоталитаризм. «...Одна из главных наших бед, – говорит он, – удручающий разрыв между научным знанием и мифологией. Наука быстро движется вперёд, а коллективные представления не поспевают за ней, отстают на целые столетия, коснеют в заблуждениях под влиянием власти, большой прессы и ценностей порядка» [4, 110]. «Мифологии» представляют собой анализ идеологических иллюзий, которые властные структуры общества потребления транслируют посредством «мягких» семантических механизмов.

Мифом может стать всё, считает Барт, поскольку наш мир бесконечно суггестивен. Любой предмет может перейти из «замкнуто-немого» существования в состояние слова и «открыться» для усвоения обществом, т.е. обрести социальное применение. Семиология как наука о формах, изучающая значения независимо от их содержания, постулирует соссюровскую эквивалентность означающего и означаемого, однако человек всегда воспринимает не просто один элемент за другим, а всё соотношение, которым они соединены; таким образом, есть означающее, означаемое и знак как итог ассоциации первых двух. Миф представляет собой вторичную семиологическую систему: итог ассоциации понятия и образа, который в первичной системе был знаком, в мифе оказывается означающим. Таким образом, миф содержит в себе две семиологических системы: 1) язык-объект – система естественного языка или аналогичных ему способов презентации; 2) метаязык – сам миф, представляющий собой вторичный язык, на котором говорят о первичном. Поэтому означающее выступает в мифе 1) как смысл, т.е. итоговый член первичной системы и 2) как форма, т.е. исходный член системы мифа.

Миф может быть прочитан тремя различными способами: 1) как «простая» система – означающее рассматривается как нечто пустое; 2) как обман – если означающее рассматривается как наполненное, где смысл деформируется под давлением формы; 3) как двусмысленность – если означающее рассматривается как целостная неразличимость смысла и формы. Миф представляет собой семиологическую систему, т.е. систему ценностей; однако потребитель мифов принимает их значение за систему фактов. Таким образом, семиологическая система прочитывается как система фактическая. Поэтому мелкобуржуазная мифология приводит к скрытому в терминологии расизму в отношении к «первобытным» народам или к самоуверенной глухоте суда, не слышащего объяснений крестьянина, говорящего на «некультурном» языке. Мифология мелкобуржуазного сознания зиждется на «здравом смысле», представляющем собой «агрессивную форму классового сознания» [4, 143], как своего рода органе восприятия; его задача заключается в установлении простейшего равенства между видимым и сущим. В силу этого возникает даже своеобразная мелкобуржуазная «реальность», в которой всё поддаётся подсчёту и в которой подвергается осуждению «интеллектуал, то есть личное сознание, или даже лучше сказать – личный Взгляд» [4, 230]. С позиций «здравого смысла» судят и философию. («Конечно, – говорит Барт, – вы можете судить о философии от имени здравого смысла; но беда в том, что ни «здравый смысл», ни «чувство» ничего не понимают в философии, а вот философия-то понимает их очень даже хорошо» [4, 82]). Миф импрессивен, его прочтение происходит мгновенно – сразу и целиком. Даже если впоследствии он будет опровергнут рациональными объяснениями, его действие от этого не исчезает. «Поздний» Барт говорил о том, что «мелкобуржуазный» – предикат, который можно приклеить к любому субъекту, в том числе и к самому Барту. Это же относится и к «тексту», который фигурирует в теоретическом дискурсе как чистая партитивность. «...Текст и мелкобуржуазность образуют одну и ту же мировую субстанцию...; у них одна и та же дискурсивная функция – функция универсального оператора ценности» [5, 163].

Воображаемый мир, конструируемый буржуазной мифологией, имеет следующие основные фигуры: 1) «прививка» – небольшие дозы открыто признаваемого зла; 2) изъятие

из истории предмета, о котором повествует миф, так что предмет становится неисторичным; 3) тождество – редуцирование всякого *иного* до общепринятых образов или экзотики; 4) тавтология – определение предмета через него же самого; 5) «нинизм» – мифологическая фигура, в которой две противоположности оцениваются одна с помощью другой и в итоге отбрасываются («ни... ни...»); 6) квантификация качества – сведение любого качества к количеству, что позволяет «дешевле» постигать реальность; 7) констатация – тяготение мифа к форме максимы, скрадывающей следы рукотворности мира.

По Барту, миф ничего не скрывает и ничего не демонстрирует. Его тактика заключается в отклонении и деформации, что достигается «протаскиванием» некой понятийной интенции, так что миф – это всегда «чрезмерно обоснованное слово» [4, 256]. Для этого миф и вырабатывает вторичную семиологическую систему: «не желая ни раскрыть, ни ликвидировать понятие, он его натурализует» [4, 255]. Так классический буржуазный гуманизм всегда помещает в глубине Истории Природу (в этом и заключается главный принцип мифа); предполагается, что под многообразием исторических форм скрывается некая единая природа человека. Этому подходу Барт противопоставляет прогрессивный гуманизм, стремящийся под лживым налётом «Природы» обнаружить Историю и, таким образом, рассматривать Природу исторически. Получая от мира историческую реальность, которая определяется тем, как её создавали или использовали люди, миф отражает эту реальность в виде природного образа.

Уже в работах «достструктуралистского» периода Барт намечает основные темы своего творчества – коннотативные механизмы создания «мифологий», репрессивность мелкобуржуазных «мифологий» и необходимость борьбы против идеологий семиологическими средствами. Однако идеологические знаки здесь ещё рассматривались в «вертикальном» измерении – как отношение между коннотирующим и коннотируемым членами, т.е. как знаки вне системы [1, 6].

К сходной проблематике Барт обращается в книге «Система моды», формально нацеленной, как он сам говорит, на «перевод» одежды в язык». Поскольку одежда сама по себе уже представляет систему знаков, она не попадает в ведение лингвистики или семиологии. Однако система вещей не может обойтись без языка: слово служит обязательным и неизбежным посредующим звеном любого знакового образования. Поэтому одежда не может стать значимой без слов, которые «одаривают» её означаемыми и означающими и делают смысловой системой.

Соссюр утверждал, что семиология «шире» лингвистики. Барт предлагает перевернуть эту формулу: семиология составляет часть лингвистики, ведь «человек обречён иметь дело с языком» [6, 33], а значит, следует идти от учреждающего слова к учреждаемой им реальности. В применении к конкретной работе Барта это означает: идти от слова Моды к реальности одежды. Коллективное воображаемое современного западного общества следует моде во всём. («Можно, пожалуй, сказать, – заметила Ю. Кристева, – что коль скоро весь лингвистический инструментарий употребляется на то, чтобы понять «моду как смысл», само это понимание превращается в дополняющую его противоположность: смысл предстаёт как определённого рода мода»). Это воображаемое образуется по принципу желания, однако имеет интеллигибельную субстанцию – «желания вызывает не вещь, а её имя» [6, 34] – и потому становится предметом лингвистики как науки о воображаемых мирах. Ещё одно расхождение Барта с теорией Соссюра: знаковая система, утверждает он, основывается не на отношениях означающего и означаемого (как в символе), а на отношениях между означающими: любой знак существует благодаря своему окружению, а не своим «корням» [6, 61].

«В одежде как внешнем расширении кожи можно видеть как механизм управления теплом, так и средство социального определения Я» [7, 135], – писал М. Маклюэн, солидаризуясь с позицией Барта. Всякая вещь (у Барта речь идёт о дамских платьях) имеет технологическую, вербальную и иконическую структуры. Между этими структурами осуществляются дискретные переходы, операторами которых выступают шифтеры (Барт

понимает термин «шифтер» более широко, чем Р. Якобсон, у которого шифтерами являются элементы, расположенные между кодом и сообщением) – «переключатели» трёх видов: 1) от реальности к образу, 2) от реальности к языку и 3) от образа к языку. Высказывание моды образует две взаимосвязанных информационных системы – языковую (естественный язык) и «вестиментарную», в которой одежда означает либо внешний мир, либо моду. Лингвистика различает в языке план выражения и план содержания, которые связаны отношением; эти два плана и отношение составляют единую систему, которая может стать простым элементом более широкой вторичной системы. Таким образом, мода имеет ту же структуру, что и Миф (кстати, то же касается и кино).

Язык действует на уровнях денотации и коннотации. В плане денотации он создаёт и оберегает смысл, «создавая множество знаков там, где реальность, располагая лишь континуальным материалом, не может вырабатывать тонких значений» [6, 310]. При этом возникает система, основанная не на утилитарных, а на семантических (и только на них) факторах. Сам же язык и придаёт этой системе устойчивость, сопротивляясь подвижности реальных вещей. В плане коннотации язык создаёт идеологии: «знаки превращаются в рациональные оправдания, означающее теряет свою тонкую дискретность, а означаемое делается неопределённо-латентным» [6, 311]. Поэтому создаваемые обществом культурные объекты одновременно и произвольны (как знаковые системы) и обоснованны (как рациональные процессы).

Коннотативная система, говорит Барт, есть система, план выражения которой сам является знаковой системой [8, 299]. Во время написания «Мифологий» Барт был уверен в том, что коннотация представляет собой уровень идеологии, тогда как на денотативном уровне высказывания он был склонен видеть область, свободную от идеологического наполнения. Уже к середине 1960-х гг. Барт расстаётся с этой иллюзией и признаёт, что в повседневной языковой практике денотативный уровень идеологизирован, хотя и выдаёт себя за нечто «естественное». При этом коннотативные системы мимикрируют под денотативные высказывания. Таким образом, «система коннотативного сообщения «натурализуется» именно с помощью синтагмы денотативного сообщения» [8, 318].

В информационных системах II порядка, как правило, существует диспропорция между означающим и означаемым: система, в которой мало означающих и много означаемых, порождает тревогу, поскольку каждый знак в ней может читаться по-разному; система, в которой много означающих и мало означаемых, вызывает умиротворение и эйфорию. При этом, хотя означающее постоянно распространяет смысл через знаковую структуру, этот смысл – не что иное, как само означающее. Мода представляет собой систему, которая отказывается от смысла, не теряя при этом зрелищности знакового процесса. Буржуазность, говорил Барт в «Мифологиях», изобрела обычай имитации. Однако в промышленную эпоху имитировали в основном драгоценные материалы, а в XX веке подделка стала функциональной и открыто заурядной. Так, пластмасса отменяет иерархию веществ и создаёт новые формы. Поэтому мода бессодержательна, но не бессмысленна. Подобно логике, она представляет собой бесконечные вариации одной и той же тавтологии. «Это своеобразная машина, поддерживающая смысл, но не фиксирующая его...» [6, 321].

Не только одежда, но и всё, с чем сталкивается человек в повседневной жизни, становится знаковыми системами. К примеру, западное общество «думает» о пище, причём это мышление осуществляется в форме мифологизированных представлений: в нашем сознании функций нашей пищи всегда неизбежно содержится некое представление о современности, и борьба между гастрономией и диететикой представляет собой конфронтацию между традиционными и современными ценностями. «...Пища всё время тяготеет к превращению в ситуацию» [6, 377].

Семиотика, говорит Барт, – это наука, изучающая «то, как люди придают смысл вещам» [6, 416]. Вещь в обыденном понимании – то, что для чего-то служит. Однако всякая «полезная» вещь несёт в себе некий «смысл, который не покрывается её применением». Вещь имеет две координаты – 1) символическую (отсылка к некоторому означаемому) и 2)

классификационную, в силу которой мы и располагаем вещь в некотором месте таксономической системы, навязываемой нам социумом. При этом вещь полисемична и поддаётся различным смысловым прочтениям. Культура, говорит Барт, всё больше и больше открывается нам как универсальная система символов, регулируемая одними и теми же операциями. Это символическое поле обладает единством, и культура во всех аспектах представляет собой язык. У. Эко очень точно подметил эту склонность Барта «прочитывать» весь мир, подобно античным исследователям знаков, интересовавшимся прежде всего природным миром и только вследствие этого – миром вещей, образов и эмблем.

Таким образом Барт «прочитывает» в 1964 г. рекламную фотографию, вычленяя в ней три сообщения [9, 40–51]: 1) языковое, 2) иконическое, в основе которого лежит некий код, и 3) иконическое сообщение, не имеющее в своём основании никакого кода. Вообще, любое изображение полисемично: под слоем его означающих залегает «плавающая» цепочка означаемых, так что тот, кто «прочитывает» изображение, может концентрировать внимание на одних означаемых и игнорировать другие. Поэтому Барт считает, что иконические означающие обладают свободой – в противоположность означающим текста, всегда играющим репрессивную роль. Фотография как таковая ещё не несёт в себе никаких знаков; этими знаками она испещряется в момент рассматривания человеком, который берёт знаки из своего культурного кода. На уровне денотативного сообщения (сообщения без кода) фотографическое изображение представляет собой «ирреальную реальность» бытия-в-прошлом, и только благодаря зрителю она обретает знаки коннотативного сообщения. Задача денотативного сообщения состоит в том, чтобы натурализовать сообщение символическое и таким образом придать вид естественности семантическому механизму коннотации. В коннотативном же измерении изображение есть «конструкция, образованная знаками, извлекаемыми из разных пластов наших словарей (идиолектов), причем любой подобный словарь, какова бы ни была его «глубина», представляет собой код, поскольку сама наша психея (как ныне полагают) структурирована наподобие языка» [1, 313]. В поздние годы Барт возвращается к этой мысли в своей книге о фотографии. Нетрудно заметить, что Барт опирается на концепцию Ж. Лакана – отсюда и концепт «плавающего» («скользящего») означаемого, и представление о том, что психика структурирована как язык.

Любой дискурс (т.е. «сверхфазовый словесный комплекс» [6, 427]), которым пользуется человек, выстроен таким образом, что излагаемые факты функционируют как индексы. Так, в историческом дискурсе означаемые могут располагаться на двух уровнях – 1) имманентном излагаемому материалу и 2) трансцендентном всему историческому дискурсу и передаваемым через личную тематику историка. В первом случае означающее включает в себя смыслы, которые историк волевым актом приписывает сообщаемым фактам; во втором – отсылает к определённой философии истории. Таким образом, исторический дискурс представляет собой идеологическую (воображаемую) конструкцию. Факт обладает лишь языковым существованием как элемент дискурса, однако «делает вид», будто является «копией» того, что существует во внеструктурной «реальности».

В свой структуралистский период Барт (хотя и сомневаясь в существовании структурализма как школы или течения) искал человека-производителя смыслов [1, 259]. Однако уже к концу 1960-х он стал утверждать, что текст не нуждается в авторе. Текст есть многомерное пространство, где сочетаются и «спорят» друг с другом различные виды письма, ни один из которых не является исходным: «текст соткан из цитат, отсылающих к тысячам культурных источников» [1, 388]. Всё это многообразие сходится в некоем фокусе, которым является не автор, но читатель – читатель как точка схождения видов письма, не имеющий никаких индивидуальных черт. «Читатель, – говорит Барт, – это то пространство, где запечатлеваются все до единой цитаты, из которых слагается письмо; текст обретает единство не в происхождении своем, а в предназначении, только предназначение это не личный адрес; читатель – это человек без истории, без биографии, без психологии, он всего лишь некто, сводящий воедино все те штрихи, что образуют письменный текст» [1, 390].

В своей знаменитой статье «Смерть автора» (1968) Барт утверждал, что «письмо – та область неопределенности, неоднородности и уклончивости, где теряются следы нашей субъективности, чёрно-белый лабиринт, где исчезает всякая самотождественность, и в первую очередь телесная тождественность пишущего» [1, 384].

Автор существовал не всегда: его изобрели в Новое время благодаря английскому эмпиризму, французскому рационализму и протестантскому принципу личной веры. Однако, с точки зрения современной лингвистики, «высказывание как таковое – пустой процесс и превосходно совершается само собой» [1, 387]; автор – всего лишь тот, кто пишет, так же как «Я» – всего лишь тот, кто говорит «я». «...Субъект акта высказывания, – замечал Барт в другой статье, – ни в коем случае не может совпадать с субъектом поступков, совершённых вчера; содержащееся в дискурсе я более не является местом, где восстанавливается человеческая личность в непорочной цельности накопленного ею опыта» [6, 469]. Язык знает «субъекта», но не личность, и этим «субъектом» все возможности языка исчерпываются. Однако язык, функционирующий в виде текстовых фрагментов, всё-таки имеет некую точку схождения – читателя, причём этот читатель не представляет собой персону с личной историей, он совершенно безлик и выступает как функция чтения. Именно таково, по Барту, рождение читателя, которое приходится оплачивать смертью автора.

Эта позиция, согласно которой автор полностью устранялся из текста, а этот последний оказывался неконтролируемым пространством языковой игры, в литературной критике и литературоведении конца 1960-х гг. была едва ли не общепринятой. Однако в наше время лишь немногие мыслители придерживаются подобных взглядов. В ходе работы парижского коллоквиума «Как обстоят дела в теории литературы?» (28-29 мая 1999 г.) одним из ведущих теоретических направлений оказалась «генетическая критика» – продукт компромисса между структурализмом и герменевтикой (на коллоквиуме «генетическую критику» представлял Э. Марти). Возвращение герменевтики в литературную теорию означает прежде всего отказ от концепта «смерти автора», выдвинутого Бартом и Фуко. В процессе герменевтического текста с необходимостью возникает некий предполагаемый автор как виртуальный субъект эстетической деятельности.

Литературный текст вновь оказывается ответственным высказыванием некоего определённого лица, вписанного в исторический контекст. Движущийся в том же направлении А. Компаньон в своём «Демоне теории» показывает, что историко-литературное исследование текста должно основываться на предположении единства авторской интенции. На коллоквиуме в мае 1999 г. против лозунга «смерти автора» активно высказывались М. Бюффа, А. Виала и Ж.-Л. Диаз, назвавший идею «смерти автора» – «лжедемократией чтения». Но всё это будет позже, а пока, в конце 1960-х, «смерть автора» представляется несомненной.

В начале 1970-х гг. в творчестве Барта происходит методологический поворот. В статье «Мифология сегодня» (1971) автор «семиологического проекта» подверг переоценке свою раннюю работу «Мифологии», заявив, что за прошедшие с момента её написания пятнадцать лет изменилась «наука о чтении, под взором которой миф, словно животное, долго наблюдаемое в неволе, становится уже иным объектом» [6, 475]. Иными словами, изучающая миф семиология сама стала частью мифа: «ныне любой студент умеет разоблачить буржуазность или мелкобуржуазность той или иной формы..., – говорит Барт с изрядной долей самоиронии, – иначе говоря, сложилась своя мифологическая эндокса – разоблачение, демистификация (или демифизация) сами превратились в дискурс, корпус фраз, катехистическое высказывание...», так что теперь нужно уже не разоблачать мифы, а «раскачивать» сам знак как таковой – не выявлять латентный смысл высказывания, но расщеплять репрезентацию смысла высказывания как таковую, не заменять или очищать символы, а подвергать критике символическое как таковое. Так рождается новая программа Барта – программа исследования интертекстуальности: «не просто перевёртывать (или исправлять) мифическое сообщение, выворачивая его с изнанки налицо, денотацией вниз и

коннотацией вверх, природой наружу и классовым интересом в глубину, – но изменять сам объект, порождать новый объект, которым займётся новая наука...» [6, 477].

Такой ход размышлений на рубеже 1960-х – 1970-х гг. привёл Барта к созданию деконструктивной теории анализа художественного произведения, которую сам он назвал «текстовым анализом» и практиковал до 1973 г. Барт говорил, что выработать концепцию Текста ему помогли Ж. Деррида, Ю. Кристева, Ж. Лакан и М. Фуко. Любопытную оценку этого поворота в исследованиях Барта дал в интервью 1980 г. Ж. Делёз: «он занимался фонологией, затем семантикой и синтаксисом, но добавлял к ним все больше и больше прагматики, прагматики интимного языка, когда язык пронизывается изнутри обстоятельствами, событиями и действиями» [10, 44].

Текст, говорит Кристева, это не коммуникативная речь, кодифицированная в грамматике, поскольку он не ограничивается тем, что репрезентирует реальную действительность. Концепция репрезентации вообще вызывает острую критику Кристевой. Когда текст что-то обозначает, он вызывает смещения в репрезентируемом объекте и тем самым участвует в преобразовании реальности, которую «застаёт в данный момент в её незамкнутости» [11, 34]. Текст трансформирует логическую и грамматическую организацию языка и переносит в неё соотношение социальных сил; при этом текст двояко связывается с реальностью и двояко прочитывается: вступает в связь с языком и с обществом. Текст нарушает и трансформирует семиотическую систему, регулирующую социальный обмен, и в то же время размещает в дискурсных инстанциях активно действующие инстанции социального процесса. Это значит, что текст в целом не является знаком, он не именует и не детерминирует ничего внешнего по отношению к нему.

Текст представляет собой специфическую зону социальной действительности, т.е. истории, и вместе с тем препятствует отождествлению языка как системы, коммуницирующей смысл, с историей как линейным целым, т.е. препятствует созданию символического континуума, претендующего занять место линейной истории. Вместо линейности истории текст позволяет увидеть стратификацию истории, состоящей из различных типов означивающих практик. Поэтому текст становится «площадкой», на которой разыгрываются (практически осуществляются и презентируются) эпистемологические, социальные и политические перемены.

Опираясь на эту предложенную Кристевой позицию, Барт принципиально важное значение придаёт чтению. «Проблема чтения – это сейчас передний край науки... Коль скоро мы начинаем писать, и писать по-новому, мы должны учиться иначе читать», – писал Ж. Деррида, выражая общее настроение постструктуралистов.

Главная работа Барта «третьего» периода – «S/Z» – имеет своей задачей «расшатать идеологию, натурализовавшуюся в литературном произведении, вывернуть наизнанку притаившиеся в нем идеологические знаки» [12, 10]. В своем объемном произведении «S/Z» Барт заявляет: «Текст в современном, созвучном эпохе смысле, который мы хотим этому слову придать, фундаментально отличается от литературного сочинения, он не эстетическое произведение, а практика означения (pratique signifiante), он не структура, а возведение структур (structuration), он не объект, а усилия и игра, он не общность закрытых знаков, имеющих смысл, который следует обнаружить, а объем следов в перемещении». Далее, специфичность любого текста, утверждает Барт, не является его неотчуждаемым атрибутом наподобие названия или авторской подписи; это – «подвижная специфичность», оформляющаяся и складывающаяся из всей бесконечной совокупности текстов, языков и систем и возобновляющаяся в каждом новом тексте [12, 31]. Поэтому оценка текста может быть связана только с практикой письма. Существуют 1) «текст-письмо» («то, что можно написать») и 2) «текст-чтение» или классический текст («то, чего написать уже нельзя» [12, 32]). Таким образом, оценку текста производит читатель, который при этом находится в парадоксальной ситуации: все знают, что читать – значит декодировать буквы, слова, смыслы, структуры, и с этим Барт не спорит; однако по мере того как со смысла снимаются ограничения, поскольку чтение начинает двигаться «без тормозов», читатель (и в этом,

говорит Барт, его «структурное призвание») оказывается в диалектически противоположной роли: «в конечном итоге он не декодирует, а до-кодирует; он не дешифрует, а производит, накладывает друг на друга различные языки, он бесконечно и неустанно пронизывается ими; его суть в этой пронизанности» [6, 498], – писал Барт в 1975 г.

Анализ конструкции текста, которым занималась классическая риторика, считает Барт, упускает из вида множественность текста, ведь в нём всё находится в процессе ежесекундного и многократного означивания и никак не сопряжено с итоговой структурой как целым. Конкретный текст следует анализировать поступательно. При этом каждый конкретный текст «стоит всех прочих текстов», поскольку «сама литература есть не что иное, как единый и единственный текст». Такому поступательному анализу бальзаковской новеллы и посвящена работа «S/Z», воздерживающаяся от «чрезмерной структурации» и не допускающая «переизбытка структурности».

Барт расчленяет текст новеллы А. Бальзака «Сарразин» на лексии – короткие, примыкающие друг к другу фрагменты, – и в каждой лексии выявляет означаемые. Означаемые, выявленные Бартом, тяготеют к пяти кодам: 1) герменевтический код, задача которого заключается в выделении формальных единиц, позволяющих «сконцентрировать, загадать, сформулировать, ретардировать и, наконец, разгадать загадку»; 2) семантический код – подвижные единицы, способные вступать в сочетания с другими единицами того же типа, создавая характеры, атмосферу, образы, символы; 3) символический код – единицы формы, позволяющей нам вступить в область символического поля; 4) проайретический код – действия, организующиеся в последовательности, опирающиеся на эмпирические, а не на логические основания; 5) культурный код – цитации, т.е. извлечения из какой-либо области знания. «...Все культурные коды, – пишет Барт, – будучи составлены из множества цитации, в совокупности образуют небольшой, диковинно скроенный, свод энциклопедических знаний, некую нелепицу: эта нелепица как раз и образует расхожую «реальность», к которой приспосабливается и в которой живет индивид» [1, 411].

Анализ литературных кодов у Барта не стал основополагающей методологической схемой. Как отмечает И.П. Ильин, «создается впечатление, что Барт вводит понятие «код» лишь для того, чтобы подвергнуть его той операции, которая и получила название «деконструкции». В. Лейч говорит, что Барт с самого начала «играл» со своими кодами: используя их, он тут же высказывает сомнение в их аналитической пригодности. Впрочем, эти «коды» превосходно иллюстрируют бартовское понимание «текста».

Вернёмся к «S/Z». Пять кодов образуют собой сеть, через которую пропускается любой текст (точнее, «будучи пропущен через нее, он и становится текстом»). Таким образом, «код – это перспектива цитации, мираж, сотканный из структур; он откуда-то возникает и куда-то исчезает – вот все, что о нём известно». Каждый код воплощает один из Голосов, сплетающихся в текст: голос Истины, голос Личности, голос Символа, голос Эмпирии, голос Знания. Это и есть письмо.

Человеческое знание, считает Барт, может участвовать в становлении мира лишь через ряд сменяющих друг друга метаязыков, каждый из которых отчуждается определившим его моментом. Поэтому научные исследования всегда находятся как бы в подвешенном состоянии: любая аналитическая система в свою очередь становится объектом анализа в рамках системы более высокого уровня. Так что «семиолог – это тот, кто, именуя и понимая окружающий мир, в тех же самых терминах выражает и свою грядущую смерть».

Существуют упрощённые варианты языков – марксистский, психоаналитический, христианский и т.п., – выступающие идеологическими орудиями. Однако язык капитализма, говорит Барт, – это «докса, форма бессознательного, короче, идеология по самой своей сути». Буржуазия рассматривает язык как простое орудие или роскошь; простонародье пользуется стереотипами мелкобуржуазной культуры (карнавал и словесные игры Средневековья ушли в прошлое). Текст, всегда образованный при помощи языка, не может оказаться за пределами языка. Поэтому текст всегда отбрасывает идеологическую тень. В языке всегда присутствуют продукты Воображаемого – слово, письмо, речь, фраза,

«языковые перебои». Сам писатель – тоже продукт языка. Невозможность построить жизнь за пределами некоего бесконечного текста Барт называет интертекстом. В этой интертекстуальности исчезает личность. Обрести себя можно только через обретение «тела-наслаждения»: «я обретаю не свою «субъективность», а свою «индивидуальность» – фактор, определяющий отграниченность моего тела от всех прочих тел и позволяющий ему испытывать чувство страдания или удовольствия: я обретаю своё тело-наслаждение, которое к тому же оказывается и моим историческим субъектом». Удовольствие не позволяет тексту вернуться к «морали истины», без него даже теория текста может стать очередной философией смысла.

Разделение языков в современных обществах обусловлено прежде всего их отношением к Власти. «Объектом, в котором от начала времен гнездится власть, является сама языковая деятельность, или, точнее, ее обязательное выражение – язык». По отношению к Власти Барт предлагает выделять 1) энкратические виды дискурса (языки) (возникающие «под сенью Власти») и 2) дискурсы акратические (вырабатываемые вне Власти). Энкратический дискурс нечёток, расплывчат и выглядит как «природный»; таков язык массовой культуры. Акратический дискурс резко отделён от «доксы» (т.е. «парадоксален»), такой язык зиждется на мысли, а не на идеологии. Таковы марксистский, психоаналитический и структуралистский дискурсы. Акратические дискурсы вырабатывают своего рода «оружие» против Власти. Барт выделяет три типа дискурсивного оружия: 1) демонстрация аргументов, приёмов защиты и нападения; 2) фигуры системности, позволяющие изгнать из дискурсивной системы противника (отрицание психоанализа есть форма психического сопротивления, которая входит в ведение психоанализа); 3) сами фразы акратического дискурса угрожающе-императивны. Всё это создаёт очередные фикции, говорит Барт, и только в письме может быть открыто признан фиктивный характер агрессивных видов речи. Западная культура зиждется на разделении двух видов языковой деятельности: 1) «слушание», т.е. деятельность понимания, и 2) «язык желания», т.е. активный отбор воспринимаемого. Этот второй вид деятельности уже представляет собой производительную активность и может противостоять фикциям. Отсюда и вырастает письмо. «Письмо атопично; не отменяя войну языков, но смещая её, оно предвосхищает такую практику чтения и письма, когда предметом обращения в них станет не господство, а желание» [1, 540].

Едва ли не все исследователи творчества Барта говорят о его эволюции от структурализма к постструктурализму, подразумевая произошедший в его поздних работах поворот от понятия «структуры» и вообще всяких жёстких структур в описании знаковых систем к свободной критике и «удовольствию от текста». Это, безусловно, справедливо, как и утверждения о том, что поздний Барт стал «ненаучен» и маргинален. Однако можно взглянуть на творческую эволюцию французского мыслителя иначе. С самого начала своего научного творчества Барт выступает борцом против всякого рода тоталитаризма. Прочитывая, в традициях структурализма, весь мир как текст, он ищет пути преодоления тоталитаризма дискурсивного, который он склонен отождествлять с мелкобуржуазным мышлением. «Нулевая степень письма» и «Мифологии» представляют нам, собственно, не Барта-структуралиста, но лишь Барта, использующего в собственных целях структуралистские концепты, позволяющие ему разоблачить дискурсивное мифотворчество, которое он обнаруживает повсюду в окружающем его мире.

Позже он обнаруживает, что создал собственную мифологему, и что структурализм тоже не что иное, как мифотворческий метод. Это тупик, из которого нельзя выбраться, пользуясь всё теми же структуралистскими приёмами. Это значит, что Барт должен расстаться со структурализмом. Если последний претендовал на научность, следует уйти от науки. Классическое понимание оппозиции «читатель – текст» более не приемлемо, ведь читатель здесь становится не живым и чувствующим человеком, но «субъектом» в самом дурном рационалистическом понимании, а текст-объект противостоит ему как нечто данное извне и прозрачное для взора читателя. Ломая эту оппозицию, Барт говорит об

«удовольствии от текста», эротизируя сам процесс чтения. Сексуальность – то, что никогда не укладывается в рационалистические схемы, а потому может служить залогом спасения от субъектно-объектного схематизма.

Вместе с тем, Барт говорит о «смерти автора» и (под влиянием Кристевой) интертекстуальности. Пишущий человек в мифологическом мелкобуржуазном пространстве становится механическим приспособлением для записи знаков. Барт вновь констатирует тоталитарный характер письменной культуры, основывающейся на фиксации. Автор пребывает во власти литературных кодов; этот концепт убеждает более своим революционным пафосом, нежели литературоведческой проработанностью. Барта часто критикуют за отождествление всех компонентов письменной культуры с буржуазностью. Однако его утверждение о том, что «автор» и институт авторского права рождаются в промышленную эпоху и не являются универсальной ценностью для всех времён и народов, едва ли возможно убедительно опровергнуть.

Что же касается «ненаучности» его поздних работ, Барт едва ли нуждается в каких бы то ни было оправданиях: он сам охотно признаёт свой отказ от «научности» и свою маргинальность. Отказавшись от структуралистского «метода», он не предлагает взамен никакой новой методологии или совокупности процедур. Однако отказ от структурализма ещё не даёт постструктурализма, и причислить Барта к этому последнему течению можно лишь по внешним признакам и общей направленности его деконструирующей деятельности. Скорее, имеет смысл говорить об общей интуиции, не покидавшей Барта на протяжении всей его творческой биографии – интуиции тотализирующего мифологического дискурса, путей избавления от которого он искал всю жизнь.

Поиск освобождения от «мифологии» как раз и стал для Барта освобождением, и в этом заключается уникальность его творческого пути. В этом отношении можно отметить одновременно сходство и различие Барта и Кристевой. И тот, и другая требовали освобождения «письма» как революционного преобразования, однако «ранняя» Кристева настаивала на создании «научного» и даже «материалистического» семанализа. При этом в 1970-х Кристева, как и Барт, была вынуждена отказаться от претензий на строгую научность.

Следует сказать ещё несколько слов о «смерти автора» – мощной методологической установке, позволившей Барту произвести свой «текстовый анализ». П. Рикёр подверг критике позицию Барта, с которой производится исключительно анализ структуры текстов, а намерения авторов не принимаются во внимание. При этом язык оказывается имманентным самому себе и не имеет никаких выходов за свои пределы. Конечно, Рикёр прав – именно эта опасность погубила лингвистическую философию.

Список литературы

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика, поэтика: Пер. с фр. / Р. Барт; Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: «ПРОГРЕСС», 1994. – 615 с.
2. Тодоров Ц. Теории символа / Ц. Тодоров; пер. с фр. Б. Нарумов. – М.: «Дом интеллектуальной книги», 1998. – 408 с.
3. Барт Р. Нулевая степень письма / Р. Барт; сост., науч. ред., авт. предисл. и коммент. Г.К. Косиков. – М.: «Академический проект», 2008. – 430 с.
4. Барт Р. Мифологии: монография / Р. Барт; Пер. с фр. С. Зенкина. – М.: «Изд.-во им. Сабашниковых», 2004. – 314 с.
5. Барт Р. Ролан Барт о Ролане Барте = Roland Barthes par Roland Barthes / Р. Барт; пер. с фр. и послесл. С. Зенкина. – М.: «Ад Маргинем Пресс», 2012. – 223 с.
6. Барт Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры / Р. Барт; Сост., пер. с фр. и вступ. ст. С. Зенкина. – М.: «Изд.-во им. Сабашниковых», 2003. – 511 с.
7. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: внешние расширения человека / Маршалл Маклюэн; перевод с англ. В.Г. Николаева. – [2-е изд.]. – М.: «Гиперборея», 2007. – 462 с.
8. Барт Р. Империя знаков / Р. Барт. – М.: «Праксис», 2004. – 142 с.

9. Барт Р. Camera Lucida. Комментарий к фотографиям: Пер. с фр. / Р. Барт; Послесл. и коммент. М. Рыклина. – М., 1997. – 223 с.
10. Жиль Д. Переговоры. 1972–1990. Пер. с франц. и вступ. ст. В.Ю. Быстрова. СПб.: «Наука», 2004. – 234 с.
11. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Составитель, отв. редактор Г.К. Косиков. Пер. с фр. Г.К. Косикова и Б.П. Нарумова. – М., «РОССПЭН», 2004. – 325 с.
12. Барт Р. S/Z / Р. Барт; Пер. с фр. Косикова Г.К. и Мурат В.П.; Общ. ред. и вступ. ст. Косикова Г.К. – 2-е изд., испр. – М.: «УРСС», 2001. – 230 с.

XX ғасырдың екінші жартысында структурализм ағымының орнын басқан ірі құбылыс – постструктурализм. Ол – мәдениеттің, адамзат өркениетінің барлық салаларын қамтыған күрделі әлеуметтік-философиялық ағым. Бастапқы уақытта бірыңғай тіл білімі мен лингвистикаға ғана телінген бұл құбылыстың жекелеген ғылымдардың дамуы үшін де берері көп болды. Постструктурализмнің ірі өкілі әрі теоретигі Ролан Барттың әдебиеттану, философия тарихы мен ғылымдар методологиясы, мәдениеттанудағы іргелі ізденістері мен салиқалы тұжырымдамалары жалпы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарға сіңісіп, ондағы тың идеялар, іргелі концепциялар тууына септігін тигізбей қоймады. Р. Барт шығармашылығындағы өнер семиотикасының кешенді сараптама зерттеулерін жүргізу барысында қазіргі таңда постстркутурализмнің дәуірінде туындаған іргелі концепцияларды саралап, талдап, маңыздылығын айқындау әдебиеттанудың әрі қарай дамуын болжау үшін қажетті.

From the structuralists, the faithful from the linguist Ferdinand de Saussure, poststructuralists adopted triad sign – signifie-signified. Since, in their view, the language is the basis of human existence in the world, and we particularly perceive things and events just because they have a name, the surrounding reality for the man – a continuous text. The main difference between post-structuralism from all previous theories, including structuralism, is that no one character is not stable, it does not exist any laws – everything can and should be subjected to philosophical «loosening» because there is nothing outside the text, and in addition text. So decrypted the process of learning and the concept of truth. In this context, the relevance of the study of semiotic concepts of Roland Barthes due to the special status of the language in the context of the humanities. The study of semiotics is directly related to the clarification of the essence of the dominant trends of the XX century, originating in semiotic studies reviewed in a cultural context.

ӘОЖ 801.31 (5Қ)

И.С.Каирбекова, У.Ж.Жандаева
А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан
Kairbekova_1966@mail.ru

«ОТЫЗ КҮН ОЙЫН, ҚЫРЫҚ КҮН ТОЙЫН ҚЫЛУ» ФРАЗЕОЛОГИЗМІНДЕГІ ӘЛЕМНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Мақалада фразеологизмдердің семантикасындағы қазақ халқына тән әлемнің фразеологиялық бейнесі анықталады. Әлемнің фразеологиялық бейнесі халықтың ұлттық менталитеті мен дүниетанымының мәдени-тарихи тәжірибесін бейнелейді. Әрбір тілдегі әлемнің фразеологиялық бейнесінің өзіндік ерекшелігі болады. Ол тіл тұтынушы халықтың ментальді өзгешелігін танытады. Фразеологизмдер когнитивтік парадигмада ақпарат түрлерін анықтауға жағдай жасайтын микромәтін ретінде қарастырылады.

«Отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу» фразеологизмінің қазақ дүниетанымындағы ұлттық ерекшелігі «отыз күн бойы түрлі ойын-сауық арқылы халықтың көңілін көтеру, қырық күн бойы халықты сыйлап, құрметтеу, тойдыру» деген ішкі формасындағы прототипімен анықталады.

Кілт сөздер: әлемнің фразеологиялық бейнесі, семантика, прототип, эмоция, экспрессия, ішкі форма, концептуалдық құрылым.

Әлемнің фразеологиялық бейнесі қарапайым таным негізінде қалыптасатын әлемнің қарапайым бейнесі болып табылады. Фразеологизмдерде бейнеленген жағдаяттар ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысты болатын тілдік тұлға іс-әрекеттерінің стереотиптеріне айналады. Әлемнің фразеологиялық бейнесін зерделеу барысында ментальді ақпаратты анықтау үшін зерттеудің синхронды және диахронды әдістері қатар қолданылады. "Во фразеологии синхроническое и диахроническое тесно переплетаются, сложный характер фразеологизма постоянно накладывает отпечаток на целостное значение сочетание" [1, 44].

Фразеологизмдерде халықтың бай тарихи тәжірибесі сақталады. Фразеологизмдердің семантикасындағы мәдени референция халықтың ұлттық тәжірибесі мен халық даналығына негізделген білім қорын үш түрлі жолмен жеткізеді: 1) кешенді түрде, фразеологиялық мағынасы негізінде; 2) ұлттық-мәдени ерекшелік бөлшектеніп берілуі мүмкін; 3) ұлттық мәдениетті прототиптер негізінде бейнелейді.

Әлемнің тілдік бейнесінің ең тұрақты бөлігі ретінде әлемнің фразеологиялық бейнесін атауға болады, себебі фразеологизмдердің қалыптасуы ұзаққа созылатын үдеріс, қоғамның даму барысында тілдің фразеологиялық қоры көп өзгеріске ұшырамайды. Әлемнің фразеологиялық бейнесі фразеологизмдердің эмоциялық және экспрессиялық сипаты негізінде халықтың ұлттық менталитеті мен дүниетанымының мәдени-тарихи тәжірибесін бейнелейді. Болмыс нысандарын әр ұлт түрліше таниды. Бір халыққа тән фразеологиялық әлем бейнесіндегі көрініс екінші бір халықтың фразеологиялық әлем бейнесінде болмауы да мүмкін, себебі басқа тілдік құралдар арқылы таңбаланып, вербалданады. Демек, әрбір тілдегі әлемнің фразеологиялық бейнесінің өзіндік ерекшелігі болады, бұл тіл тұтынушы халықтың ментальді өзгешелігін танытады. Фразеологизмдерді когнитивтік парадигмада зерделеуде бұл тілдік бірліктердің тілдің семантикалық кеңістігінде жеткізетін барлық ақпарат түрлерін анықтауға жағдай жасайтын микромәтін ретінде қабылдаймыз. Бұл парадигмада фразеологиялық бірліктер макрокомпоненттерінің мағынасымен сәйкес келетін когнитивті әрекеттердің келесідей түрлері анықталады: денотаттық талдау, белгіленуші таңба туралы тілде қалыптасқан түсінікті сөздіктердің көмегімен анықтау; тілдік тұлғаның әлемнің фразеологиялық бейнесін қалыптастыруда концептіні түзудегі уәждік белгілер негізінде уәждемелік талдау; фразеологизмдердің тууына негіз болған бейнелердің когнитивтік құрылымдарын талдау және сол концепті халықтың ұлттық танымындағы құндылықтар жүйесіндегі орнын анықтау тұрғысынан сипаттауды қажет етеді. Концептілік зерттеу этностың лексикасы мен фразеологиясында сақталған әлемнің мәдени-ментальді бейнесін ашуға мүмкіндік береді. Әрбір этнос қоршаған әлемді өзінше таниды, яғни өзіндік "әлемнің тілдік бейнесін" жасайды. Этностың таным ерекшелігін ұғынуда мәдениетті түсінудің кілті болып табылатын тірек концептілер ерекше орын алады. Концепт этностың рухани өмірінің ұжымдық қазынасы және ғасырлар бойы қалыптасқан ұжымдық тәжірибесі негізінде жинақтаған білім қоры, ол әрқашан мәдени реңкке ие болады, сондықтан да ол ментальді дүниетанымды түсінуде басты компонент ретінде танылады.

Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Зерттеу барысында фразеологизмдерді адамның әлем туралы мәдени түсініктерінің жиынтығы болып табылатын әлемнің фразеологиялық бейнесін жасайтын концепт ретінде тани отырып, дүниетанымымыздағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивтік бірлік ретінде қарастырылады. Тілдік

тұлға фразеологизмдердің тууына негіз болған уәждік белгі, бейнені өзінің әлем бейнесі мен дүниетаным ерекшелігі негізінде таңдайды. Сондықтан фразеологизмнің мағынасы мен оның ментальді ерекшелігі екінші бір когнитивтік құрылым арқылы анықталады. Фразеологизмдердің пайда болу негізіндегі ұлттық таным ерекшелігін І.Кеңесбаев, Ә.Болғанбайұлы, Ғ.Қалиұлы сынды ғалымдар бейнелілікпен ұштастырады: "Көптеген фразеологизмдердің жасалуына адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы бейнесі болған. Мысалы, жауыр болды (әбден мезі қылды, ығыры шықты) деген тұрақты тіркестің негізінде көп мініліп арқасы жара болған аттың бейнесі елестейді. Басында атқа байланысты шыққанмен, қазіргі кезде ол мағынасы ұмытылып, қайта жасалынып, адамға байланысты айтылады. Сол сияқты т.б. фразеологизмдердің жасалуына да, сөз жоқ, адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы себеп болғандығын танып білуге болады" [2, 256]. Мұндай түрлі ұқсастықтар негізінде қалыптасатын ассоциациялық бейнелі көріністер тілдік бірліктің ішкі формасын тудырады.

Д.О.Добровольский, А.В.Кунин сынды тілшілер фразеологиялық бірліктің семантикалық құрылымын қалыптастыруда ішкі форманың маңыздылығын көрсетеді. А.И.Федоров фразеологизмдердің ішкі формасын халық үшін бір кезде маңызды болған, жиі қайталанған белгілі бір жағдай, құбылыс, оқиға туралы нақты көрініс, бейне ретінде анықталады.

Д.О.Добровольский фразеологизмдердің ішкі формасын тілдік әлем бейнесі мен фразеологиялық әлем бейнесін байланыстырушы құрал ретінде таниды [1, 39]. Фразеологизмдерге тән басты белгілердің бірі бейнелілік болатынын ескерсек, ол фразеологизмнің ішкі формасында көрініс табады. Ішкі форманың когнитивтік сипаты басқа когнитивті құрылымдардың көмегімен анықталады. Когнитивті лингвистикада тілдік бірліктің ішкі формасы субьектінің лигвокреативтік ойлау ерекшелігін айқындау үшін зерделенеді.

Қазіргі тіл білімінде фразеологизмдердің ішкі формасының зерделенуі түрлі бағыттылығымен ерекшеленеді. Кейбір тілшілер фразеологизмнің ішкі формасын оны қалыптастыратын уәждік бейнелілік ретінде таниды (В.В.Виноградов, А.В.Кунин т.т.). А.В.Кунин ішкі форманы тілдік бірліктің семантикасындағы бейнелі бөлшектерінің күрделі жиынтығы ретінде қарастырады. Зерттеуші ішкі форманы "прототип мағынасы мен фразеологизм мағынасының деривациялық байланысына негізделген уәждік бейнелілік" ретінде таниды [3, 149]. Алайда "ішкі форма" ұғымы тек "бейнелілік" ұғымымен ғана шектеліп қалмайды.

Ю.А.Гвоздев ішкі форманы фразеологизмдердің негізгі белгісі, бейнелілікті қосымша белгісі ретінде көрсетеді.

А.А.Потебня ішкі форманы "мазмұнның берілу тәсілі, сөздің ең жақын этимологиялық мағынасы" ретінде таниды. Когнитивті лингвистикада тұрақты тіркестердің семантикасындағы бейнелілік сөздіктегі берілген түсініктемесі негізінде анықталмайды, фразеологизмнің ішкі тұрпаты негізінде ашылады, яғни лексика-фразеологиялық бірліктерді когнитивтік тұрғыдан талдау барысында прототиптік мағына компоненттерінің қайта тану сипаты мен тәсілдері анықталады. Фразеологизмнің құрамындағы бейнені анықтап, оның тууына себеп болған уәжді ашу үшін фразеологизмнің ішкі формасын саралаймыз. Фразеологизмнің ішкі формасы бейненің немесе ұйытқы сөздердің негізінде концепті вербалдайтын тілдік бірліктің семантикалық бөлшектерінің негізінде көрініс табатын уәждік, ұғымдық белгісі арқылы, ал оның бейнелілік белгілерін сөздің тіркесімділік қасиеті негізінде концептің түрлі мәнмәтінде қолданылуы арқылы анықталады.

Фразеологизмдік ұйытқы сөздердерге тән белгілерді тілшілер Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев көрсетеді: "Фразеологизмдердің қалыптасуына семантикалық жағынан негізгі ұғымды білдіріп, басқа сөздерді өз айналасына топтастырып, идиомаландырып тұратын сөздер болады. Бір кездерде фразеологизмдердің тууына түп қазық, тірек болған сөздерді фразеологиялық ұйытқы сөздер дейміз". Ғалымдар тілдегі кез келген сөз фразеологизмдерге

ұйытқы болмайтынын, тек халықпен бірге жасасып келе жатқан байырғы сөздері ғана болатынын айтады [2, 208-209].

Фразеологизмдердің құрамындағы ұйытқы сөздер негізінде концепт өлшемдері анықталады. Олар: бейнелілік, ұғымдық және құндылық. Концептің бейнелілік сипаты – көру, есту, терімен сипау, дәмі арқылы сезіну бойынша жадымызда қалатын заттар, құбылыстар мен оқиғалардың белгілері негізінде сипатталатын практикалық білімнің релеванттық белгілері. Ал концептің ұғымдық сипаты – концептің тілдік таңбалануы. Оның мағынасы, сипаттамасы, құрылымы мен дефициясы. Концептің құндылық сипаты – бұл психикалық түзілімнің жеке тұлғаға да тілді тұтынушы этносқа да маңыздылығы. Концептің құндылық сипаты концепті анықтауға мүмкіндік береді. Құндылықтар аспектісінде қарастырылатын концепт жиынтықтары әлемнің құндылық бейнесін жасайды. Мұндай ментальді құрылымда этнос үшін аса мағызды семантикалық доминанттар сол халыққа тән мәдениетті қалыптастырады да тілде көрініс тауып, ғасырлар бойы сақталады [1, 52]. Жоғарыда айтылған пікірлерді саралай келе, фразеологизмдердің ішкі формасындағы ұйытқы сөздер ұғымдық белгілерді анықтайды, бұл сөздер концепт құрылымын түзуге қатысады. Ұғымдық белгілерді анықтау үшін тек түсіндірме сөздіктер ғана емес, сонымен қатар этимологиялық, синонимдік, диалектологиялық сөздіктер мен түрлі мәдени дереккөздер қолданылады.

Фразеологизмдердің құрамындағы ұйтқы сөздеріне этимологиялық талдау жасау арқылы фразеологиялық бейненің мәнін, фразеологизмнің жасалуына негіз болып, кейін уәжділігі жойылған сөз тіркесінің алғашқы мағынасын анықтап, ұлттық тұрғыдан құнды, ерекше мәнді бірліктерді анықтауға мүмкіндік туады.

Қазақ тілінің фразеологиялық әлем бейнесінде "***отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу***" концепт-фразеологизмі – қазақ халық ертегілері дискурсында жиі қолданылатын актив концепт. Фразеологиялық сөздікте бұл фразеологизмге "той-думан жасау, тойлау" деген ұғымды білдіретінін көреміз: Отыз күн ойын, қырық күн тойын қылды көне. Той-думан жасады [4, 563]. Фразеологизмнің осы мағынасына негіз болған ұйтқы сөзді анықтаймыз. Той-думан, тойлау деген сөзжасамдық парадигмадағы уәждік негіз "той" сөзі. Осы сөздің денотаттық мағынасының қалыптасуы этимологиялық және түсіндірме сөздіктерде көрініс тапқан. Этимолог Ә.Нұрмағамбетов "той" сөзінің қалыптасуындағы үш түрлі мағынасын көрсетеді: "...Біріншісі – қарынды толтыра тамақ ішу. Бұл мағына түркі тілінде қазір де ерте заманда да қолданылған. Екіншісі – жиын, топ. Үшіншісі – тунгус-манчжур тілдеріндегі – "қонақ ету, сыйлау, құрмет көрсету"... Біздің ойымызша, мағына жағынан тығыз байланысты үш "той" тұлғасы бастарын қоса келгенде, қуанышқа арналған мерекенің басты белгілерін құрастырып тұрғандықтан оның атауын той деп тағайындауға тура келген. Осылайша жиналып, бас қосып, ойын-сауық, ішіп-жеммен өтетін, сый-сияпат көретін қуанышымыз "той" атауын алған" [5, 271]. Сонда "той" сөзі үш уәжділік белгі негізінде қалыптасып, ол уәждер тілдік бірліктің тарихымен астасып жататынын байқаймыз. Келесі кезекте сөз арқылы берілген ұғым мазмұнының көлемін анықтау мақсатында түсіндірме сөздіктегі мағынасына назар аударсақ, бұл сөздің екі мағынасын көреміз: Той зат. 1. Қуанышты жайға байланысты ел шақырып, өткізілетін ырду-дырдулы жиын, ойын-тамаша. 2. Біреудің не бір нәрсенің құрметіне байланысты өткізілетін салтанатты мереке. Той-думан зат. Ырду-дырдулы ойын-сауық, тамаша [6, 162]. Той сөзінің синонимдік парадигмасына зер салсақ, екі синонимдік қатар түзілетінін көреміз: ойын-думан, ойын-сауық, той, думан. Бірінші қатарда: мейрам, мереке, той [7, 399], ал екінші қатар 11 бірліктен тұрады: той-думан, той-дүрмек, ойын-сауық, сауық-сайран, ду-думан, ду-дүрмек, қызық-думан, той-тамаша, той-тобыр, той-томалақ [7, 527]. "Той" сөзінің сөздіктерде берілген денотаттық мағынасында жиын, той, ойын сөздерді көрініс тауып, этимологиялық сөздіктегі үш мағанасымен астасып жатқанын байқалады.

Фразеологизмдердің концептуалдық құрылымын талдау "той" ұйытқы сөзі арқылы жасалған "***отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу***" деген фразеологиялық концептің қазақ ертегілердің мәнмәтіндегі көрінісі арқылы қазақ халқының құндылықтар жүйесіндегі алатын

орны анықталады. "Алтын құс және сұр қасқыр", "Сыйқырлы қыз", "Ералы батыр", "Ханның қойшысы" ертегісінің мәнмәтінде бұл концепт-фразеологизм ата-анасы баласының құрметіне жасалатын той ретінде көрініс табады. Онда баласын үйлендіру, қызын тұрмысқа беру мақсатында *отыз күн ойын, қырық күн тойын қылады*. Концепт-фразеологизмнің ментальді ұғымдық өрісі елдің көңілін ойын-сауықпен көтеру, жиналғандары тойдырып тамақтандыру ретінде мазмұндалады. Бұл түсінік "Қырықтың бірі Қыдыр" деген халық даналығымен астасып, баласының болашағына деген халық танымында ғасырлар бойы қалыптасқан жарқын ниетті меңзейді. Мысалы, «Алтын құс және сұр қасқыр» ертегісінде: "...Шаһарға келген соң әкесімен көрісіп, екі ағасын малға құл қылып қояды. Мына баласына хан сүйікті қызын қосып, *отыз күн ойын, қырық күн тойын істеп,* өз орнына хан қойыпты" [Қазақ ертегілері 1988: 33]. "Сыйқырлы қыз" ертегісінде: "...Қыз ренжиді: – Мен әкемді өлтіріп келіп едім, сен ақырында мынадай істедің? – деп. "Қате менен, ұмытып кеткенім рас", – деп ақырында әке-шешесіне айтып, алдынан қыз келіп өтіп, кәдіңгідей келін түсіреді. Хан *отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып,* жігіт екі қатын алып, мұратына жетті" [8, 153]. "Ералы батыр" ертегісінде: "...Хан Ералы батырдың барлық тілегін орындап, қызын қайта ұзатып, Күнханның қызын қайта әпіріп, *отыз күн ойын, қырық күн тойын жасады*" [8, 164].

"***Отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу***" концепт-фразеологизмінің "Ғыпша", "Ханның қойшысы", "Күлшаһар" сияқты келесі бір ертегілер тобында себеп-салдарлық қатынаспен ұштасып концептуалдық құрылымы күрделене түседі. "Ғыпша" ертегісінде бұл концептің семантикасы жоғарыдағы ертегілерден өзгеше, жаңа сипат алады. Ол тұрмысқа шығу үшін орындалатын қыздың шарты ретінде көрініс тауып, жігіт сол шартты орындау үшін *отыз күн ойын, қырық күн тойын қылады*: "..Ғыпша патшаның баласына бару үшін *отыз күн ойын, қырық күн тойымды жасап,* нақ жетпіс күн өткен соң, жетпіс бірінші күні некемді қиғыз, онан қалса, жетпіс күн өткенше менің зерігіп қалмауым үшін үлкен алаң жасат, оның ортасына алтын діңгек орнат, сол алаңда алтын діңгек түбінде айтыс, палуан күресі сияқты сан алуан тамаша болу керек. Мен сарайдың төбесінде отырып, көңілімді ашып отырайын, – дейді» [8, 36]. Бұл ертегіде "*отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу*" концептісінің прототипі көрініс тапқан. Ертегі мәтіні бұл фразеологизмнің негізгі уәждік белгісінен көрініс беріп, тура мағынасындағы тіркесті анықтайды. Ертегі мазмұнына үңіле отырып, тіркестің әрбір сыңары тура мағынасында қолданылып отырғанын байқаймыз. Әрі тойдың ажырамас бөлігі ойынның айтыс, палуан күресі сияқты сан алуан тамашамен астасып жатқанын көреміз. Бұл туралы тілші А.В.Кунин былай дейді: "Фразеологизмдердің прототипі фразеологизмнің синхрониялық және диахрониялық тұрғыдан деривациялық байланыста болатын негізгі этимологиялық мағынасы, тек тілдік бірліктер ғана емес, тарихи оқиға, реалий, дәстүр, діни наным-сенімдер мен оған тән белгілер, олардың ассоциациялық байланыстары, ортақ білім қорымен астасып жататын оның уәждемесі болып табылады" [3, 51]. Сонда той жасау кезінде ежелден жиын, топты қонақ ету, сыйлау, құрмет көрсетумен бірге ойын-сауықпен көңілін көтерудің де болғанын байқаймыз, яғни фразеологиялық бірліктің прототипі анықталды.

"Ханның қойшысы" ертегісінде хан қызын беру үшін жігіттің өнер үйренуін талап етеді де өнер үйреніп, патшаны тәнті қылады, сондықтан хан қызын беріп, той жасайды: ...Хан: «Өнеріңе болайын, жарайсың!» –деп, *отыз күн ойын, қырық күн тойын беріп,* өзінің орнына баланы хан қояды да қызын береді [8, 185]. Бұл ертегілерде "*отыз күн ойын, қырық күн тойын жасау*" концептінің семантикалық өрісінде субъект белгілі бір әрекеттерді орындаған жағдайда ғана қыздың тұрмысқа шығуы немесе әкесінің қызын беруі іске асырылады да сол шарт іске асқан жағдайда ғана орындалатын себеп-салдарлық қатынасты анықтайды.

"Күлшаһар" ертегісінде ғашықтықтан құса боп өлді деген баласы қайта тірілгенде хан қуаныштан әрі баласын үйлендіру үшін *отыз күн ойын, қырық күн тойын жасайды:* "...Баласы мен келінін үйіне апарып, патшаның көзіне көрсеткенде патша көзімен көріп нанады. Мұнан кейін патша ат шаптырып, халқына жар салып *отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап,* үлкен мереке істеді" [8, 234]. Бұл ертегі мәтінінде бұған дейін байқалмаған "мереке" синонимі көрініс тауып, "*отыз күн ойын, қырық күн тойын жасау*" концептісінің

мағыналық өрісі кеңейіп, бір отбасының елеулі оқиғасы, халықтық сипат алып, ұғымның концептуалдық құрылымы "көпшілікке ортақ қуаныш" семасын қосып алғанын байқаймыз.

Қазақ ертегілерінде "***отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу***" концептісі қуанышты жағдайға байланысты өткізілетін "той" деген мағынасында да көрініс табады. Мысалы, "Аққоян" ертегісінде басты кейіпкердің ер жігіт ретінде сынақтан сүрінбей өтіп, елге аман-есен оралуына орай *отыз күн ойын, қырық күн тойын істейді:* "...Мұның артынан Аққоян іздеп келсе, екі ағасы Аққояннан айрылғанына қуанып, елін көшіріп әкетіп, той қылып жатыр екен. Әке-шешесін құл қылып, қатынын күң қылған екен. Аққоян барған соң, ағалары қорқып қашады. Оларды ұстап алып, халықты жинап, өміріндегі көргенін айтқан соң, көпшілік екі ағасын қолымен ұстап өлтіріп беріпті. Бүкіл елі Аққоянның аман-есен келгеніне *отыз күн ойын, қырық күн тойын істепті*" [8, 174]. Осы мағына "Күлшаһар" ертегісінде баласы жоқ патшаға Қыдыр қайыршы кейіпінде келіп, бата беріп, патша әйелінің бала тууына байланысты анықталады: "...Кәміл тоғыз ай он күнін бітіріп, патшаның әйелі босанады. Туған баласы қыз болады. Патша *отыз күн ойын, қырық күн тойын жасады,* үлкен қуанышқа бөленді" [8, 230].

Қазақ ертегілерінің мәтмәтініндегі "***отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу***" концепт-фразеологизмін талдай отырып, оның мағынасы этимологиядағы жиын, топ, қонақ ету, сыйлау, құрмет көрсету деген мағынасымен және түсіндірме сөздіктегі жиын, ойын-тамаша салтанатты мереке, ойын-сауық, той, думан мағынасымен ұштасып жатқанын көреміз."*Отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу*" концепт-фразеологизмі тура мағынасында жұмсалған сөз тіркесінен қалыптасып ("Ғыпша" ертегісі), онда фразеологизмді тудыруға уәж болған фразеологиялық бейнесі нақты көрініс тапқаны анықталды. Әрі тойдың ажырамас бөлігі "ойын" компонентінің ұғымдық мазмұны анықталып, оның түрлі ұлттық ойындар және айтыс өнерімен астасып жатқаны ашылды. Демек, той жасау кезінде ежелден жиын, топты қонақ ету, сыйлау, құрмет көрсетумен бірге ойын-сауықпен көңілін көтерудің де болғанын байқаймыз, яғни "ойын" сөзі өнер ретінде танылған. Бұны қазіргі қазақ тілінде қолданыста жүрген «ойын» сөзі қуаттай түседі. Мысалы: Актерлердің ойыны тамаша, әрбір кейіпкер шынайылығымен есте қалады (ЕҚ. 2012. №47). Талдау нысаны болған "*отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу*" концепт-фразеологизмінің қазақ ертегілерінде репрезентациялануының негізінде үш түрлі концептуалдық аясы анықталды: 1) қызын тұрмысқа беру, ұлын үйлендіру; 2) тұрмысқа шығу немесе қызын берудің негізгі шарты; 3) елеулі оқиға, үлкен қуаныш. Демек, қазақ халқының дүниетанымындағы "*отыз күн ойын, қырық күн тойын қылу*" концепт-фразеологизмінің ұлттық ерекшелігі "отыз күн бойы түрлі ойын-сауық арқылы халықтың көңілін көтеру, қырық күн бойы халықты сыйлап, құрметтеу, тойдыру" деген ішкі формасындағы прототипімен анықталады. Осы фразеологизмдердегі отыз-қырық сан есімдері қазіргі кезде тілімізде ментальді маркерленген символдық мәнге ие сөздер.

Әдебиеттер тізімі

1 Добровольский Д.О. Национально- культурная специфика во фразеологии (I) // ВЯ. 1997. – С. 37-48.

2 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь. 2006. – 263 б.

3 Кунин В.А. Курс фразеологии современного английского языка. –Москва. Высшая школа, 1996, –381 с.

4 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы. Арыс. 2007. – 796 б.

5 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. –Алматы: Рауан. 1994. – 304 б.

6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: Ғылым. 9 том. 1986. –559 б.

7 Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс. 2007. – 640 б.

8 Қазақ ертегілері. 3-том. –Алматы: Жазушы. 1988. –317 б.

В статье в ходе анализа культурной референции в семантике фразеологизмов определяется фразеологический образ, свойственный казахскому народу. На основе эмоционального и экспрессивного описания фразеологизмов фразеологический образ мира изображает культурно-исторический опыт познания мира и национальный менталитет народа. Фразеологический образ мира в каждом языке имеет своеобразные особенности, он показывает ментальные различия народа носителя языка. При изучении фразеологизмов в когнитивной парадигме рассматриваются как микротекст, создающий условия для определения всех видов информации, которое доставляет семантическое пространство фразеологизмов. Национальная особенность фразеологизма «30 дней играть, 40 дней праздновать» в познании мира казахского народа определяется прототипом во внутренней форме «30 дней подряд веселить народ с помощью игр-развлечений, 40 дней подряд уважать, почитать, накормить народ».

In this article in the way of analysis of cultural references in semantics phraseology is determined phraseological figure peculiar to the Kazakh people. On the basis of emotional and expressive description of phraseology phraseological image of the world shows the cultural and historical experience of the knowledge of the world and national mentality of the people. In the study of phraseology in the cognitive paradigm are considered as micro text, to create conditions to identify all kinds of information that delivers semantic space phraseology. National phraseologism feature "30 days to play for 40 days to celebrate" in knowledge of the world is determined the prototype of the Kazakh people in the inner form of the "30 days in a row to entertain people through games, entertainment, 40 consecutive days of respect, honor, feed the people."

УДК 81.1

С.Н.Касенов
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКАЯ НАГРУЗКА ПАДЕЖНЫХ ФОРМ . ПОНЯТИЕ ВАЛЕНТНОСТИ

В данной статье речь идет об определении и содержании понятия «семантическая нагрузка падежных форм», о том, что количество падежных форм и их значение в том или ином контексте зависят от семантики и сочетательных свойств предикатных лексем. Различаются синтаксические и семантические валентности, выделяемые на разных уровнях описания языка. Синтаксические валентности выявляются на поверхностном уровне, а семантические – на глубинном, смысловом. Содержанием семантических валентностей предикатных лексем являются роли участников ситуации (агенс, пациенс, инструмент, место и др.). Эти роли суть части лексического значения прежде всего предикатных лексем.

Ключевые слова:семантика, валентность, поверхностная и глубинная структура, актанты и сирконстанты.

Семантическая нагрузка падежных форм в современном русском языке уменьшается в связи с проявлением тенденции к аналитизму в передаче грамматических значений. Это подтверждается экспансией предложно-падежных форм, ростом омонимии,

распространенностью нулевых падежных показателей, активным функционированием аналитических существительных типа *кутюрье, салями, сальдо и др.*

Говоря о семантической нагрузке падежа, необходимо отметить тот факт, что до сих пор нет однозначной трактовки данного понятия, и оно остается достаточно размытым, что, однако, не мешает изучать отмеченное явление как лингвистический факт.

Прежде чем перейти к непосредственным языковым наблюдениям, необходимо, как кажется, прибегнуть к метаязыку, с помощью которого необходимо представить свое понимание семантической нагрузки падежа.

Выше говорилось о том, что так называемое падежное значение создается, формируется за счет контекстуального окружения: **управляющий компонент +/- предлог + словоформа в определенном падеже.** Как следует из сказанного, семантическая нагрузка каждого падежа может быть выведена по следующей формуле: [контекст + падежная основа] – падежная флексия. Вот эта разница (падежный формант) и вбирает в себя понятие семантической нагрузки.

Однако было бы наивным и самонадеянным с нашей стороны полагать, что приведенная выше формула так легко и просто разъясняет такое противоречивое понятие, как семантическая нагрузка.

Семантическая нагрузка у падежа возникает в том случае, когда существует возможность выбора различных падежных форм, то есть именно тогда у падежной формы возникает собственное номинативное значение. В противном случае номинативное значение падежной формы равно нулю, то есть падежная форма содержит лишь синтаксический элемент значения.

Таким образом, выбор падежной формы предопределен контекстом (ср. мнение В.А. Плунгяна: в употреблениях *кто, кого, огнем и мечом, каждому свое* «видна очень существенная семантическая нагрузка падежа, никоим образом не сводимая к так называемому «сильному» (т.е. к чисто синтаксическому) употреблению» [Плунгян, 2000, 167]. Эти случаи аналогичны примерам с предлогами: *После бала; за и против.*

Кроме того, семантическая нагрузка падежа зависит еще и от типа контекста, в котором падежная форма употребляется. С этой точки зрения выделяются следующие типы контекстов, противопоставленные друг другу по степени их влияния на семантическую нагрузку падежей:

1.Многозначные и однозначные контексты.

2. Нейтрализующие контексты.

3. Законченные и незаконченные контексты.

В многозначных контекстах (таких, которые допускают падежные противопоставления) семантическая нагрузка падежа выше, чем в однозначных (таких, в которых представлена словоформа данного падежа). Это можно проиллюстрировать следующими примерами: (1) *Я прочитал письмо*…;(2) *Я вышел из*…

(1)–многозначный контекст, который допускает подстановку двух словоформ разных падежей, в результате чего описываются разлиные ситуации (ср.: *Я прочитал письмо* ***отца*** *и Я прочитал письмо* ***отцу)***

(2) – однозначный контекст, в котором возможно употребление лишь одного падежа – родительного [*Я вышел из дома (со двора)*]. Чем выше вероятность появления формы данного падежа в контексте, тем меньше семантическая нагрузка данного падежа в этом контексте. Например, при подстановке в контекст *Я поблагодарила сына за*…более вероятной является слово *чай* (винительный падеж), однако возможна словоформа *чаем (*творительный падеж). Нагрузка творительного падежа в плане семантики, безусловно, выше нагрузки винительного падежа в этом контексте: словоформа *за чаем* представляет собой свернутую пропозицию (т.е. обозначает положение дел, событие, ситуацию. Ср.: *поблагодарил его во время чаепития; Я поблагодарил его, когда мы пили чай).*

В нейтрализующих контекстах возможна подстановка различных падежей, выполняющих одну и ту же функцию, то есть описывающих одну и ту же ситуацию.

Нейтрализующими являются контексты в следующих примерах: *швырять камни – швырять камнями*, *залить воду – залить водой*и т.д. С этим типом контекстов связана синонимия падежных значений.

В законченных контекстах нагрузка падежа максимальна, потому что они не обусловливают никаких падежей. В незаконченных контекстах семантическая нагрузка падежа минимальна, так как они обусловливают подстановку падежа или падежей. Оба типа контекстов, как правило, являются однозначными. Для подтверждения этого положения можно сравнить следующие примеры: (1) *Ученик читает…;*(2*) Ученик выполняет…;(*3*) Художник нарисовал картину.* (4*) Он гордился…* Можно сразу догадаться, что каждая пара контекстов допускает только винительный и творительный падежи, но (1) и (3) контексты являются законченными , а (2) *и* (4) контексты -незаконченными. Употребление падежей в законченных и незаконченных контекстах приблизительно соответствует сильному и слабому синтаксическому управлению.

Выше уже отмечалось , что семантика существительного во многом предопределяет его падежную функцию, то есть значение падежной формы можно определить по принадлежности существительного к определенному семантическому классу (одушевленное/неодушевленное, вещественное/абстрактное). В таких случаях семантическая нагрузка падежа минимальна.

Если говорить о степени участия формального выражения (флексии) в семантической нагрузке падежа, то она у большинства русских падежей сравнительно невысока. Это объясняется прежде всего, как было сказано, ростом омонимии падежных флексий, экспансией предложно-падежных форм и возможностью функционирования неизменяемых существительных. Среди лингвистов существует мнение о том, что категория падежа может быть нефлективной. Это положение нашло отражение в работах сторонников семантической теории падежа и концентрированно представлено в работах Ч.Филлмора , который считает, что в конечном итоге все языки схожи с точки зрения содержания, а в качестве форм выражения падежных значений могут быть использованы различные языковые средства, такие, как аффиксация, супплетивность, порядок слов и т.д. При установлении семантических функций падежа и выборе той или иной падежной формы соответственно возрастает роль контекста.

Выбор падежной формы контекстом зависит предопределен семантикой предикативной лексемы и зависит от ее валентности.

Под валентностью (лат. Valentia – сила) понимается способность слова сочетаться с другими элементами. В лингвистику это понятие впервые было введено С.Д. Кацнельсоном.

Количество валентностей может быть различным. Различаются словаавалентные (*знобит, смеркается*), одновалентные (*грустить, спать*), многовалентные, т.е. двух-, трех- и более валентные (*писать, резать, ударить, послать*). Максимальное количество зависимых падежей равно четырем. В случае одновременного употребления четырех падежей противопоставлены объект, субъект, адресат и способ действия (инструмент). Например: Он (им.п.) отправил сестре (дат. п.) деньги (вин. п.) почтой (твор. п.). В подобных контекстах семантическая нагрузка падежных форм достигает максимальной степени.

Таким образом, чем больше падежных противопоставлений, обусловленных валентностями главного слова, содержит контекст, тем выше семантическая нагрузка падежных форм.

В современной лингвистике выделяют два вида валентностей- **синтаксические** и **семантические**.

Синтаксические валентности выделяются на поверхностном уровне описания языка.

Валентности присущи разным частям речи, однако для построения высказывания особенно важны валентности глагола, центром высказывания является действие, обычно обозначаемое глаголом. От него прямо или косвенно зависят остальные члены предложения/высказывания.

Слова, реализующие валентности глагола, называются **актантами**, или действователями, или аргументами. В традиционном синтаксисе актанты соответствуют подлежащему или дополнению. Слова, не заполняющие никакой валентности, но также находящиеся в зависимости от глагола, называются **сирконстантами**(в традиционном синтаксисе это обстоятельства). Например, в предложении *Бабушка с трудом разбудила внучку* слова *бабушка и внучку*-актанты (они заполняют две валентности глагола *разбудить); с трудом* – сирконстант, т.е. не реализует никакой валентности указанного глагола: выражение значения образа действия необязательно при глаголе *разбудить*.

Очевидно, поэтому ЕжиКурилович относит творительный падеж в разряд семантических падежей в первичной функции с наречным значением.

Семантические валентности слова, в отличие от синтаксических, выделяются не на поверхностном уровне, а на глубинном (смысловом). Указанный вид валентности впервые начал исследовать Чарлз Филлмор.

Семантические валентности - способность глагола присоединять к себе семантические актанты, т.е. участников ситуации, среди которых выделяются субъект (***Мама*** *вяжет*), объект (*читать* ***книгу***), адресат (*звонить* ***сыну***), инструмент (*резать* ***ножом***), место (*находиться* ***в санатории***).

И.М. Кобозева подчеркивает, что понятие **актанта** и **валентности** нередко смешивают, что ни в коем случае недопустимо, т.к. они имеют разную логическую природу. «Если семантический актант Л- некоторое значение, отличное от значения самого Л, и переменное в том смысле, что в разных предложениях со словом Л оно разное, то семантическая валентность слова Л -это постоянное внутреннее свойство самого Л., обусловленное его значением. Содержание семантических валентностей слова – это роли участников ситуации – агенс, пациенс, инструмент, место и т.п. Эти роли суть части лексического значения данного слова [Кобозева,2000, с.140].

Семантические валентности при изменении формы главного слова не изменяются, если ситуация остается прежней. Ср.: (1) *Сын* ***прочитал*** *книгу*; (2) *Сыном* ***прочитана*** *книга*; (3) ***Прочтение*** *сыном книги*.

В (1), (2), (3) описывается одна и та же ситуация. У главного слова ***прочитал (прочитана, прочтение)*** две семантические валентности – **субъектная и объектная**, но выражаются они по-разному, то есть синтаксические валентности будут разные.

В (1) субъект (*сын*) – подлежащее, имеет форму именительного падежа , объект (*книгу*) – прямое дополнение в форме винительного падежа.

В (2) субъект (*сыном*) –дополнение, выражен существительным в форме творительного падежа, а объект (*книга*) – становится подлежащим. Это пассивная конструкция, где субъект и объект поменялись местами в соответствии со страдательным значением глагольной формы (*прочитана*).

В (3) субъект *сыном* при отглагольном существительном – в творительном падеже, объект – в родительном падеже.

Соотношение семантических и синтаксических валентностей называется **моделью управления**. Это понятие введено в лингвистику И.А. Мельчуком и Ю.Д. Апресяном. В типичном (стандартном) случае каждой семантической валентности соответствует определенная синтаксическая валентность. См. пример (1).

Однако в русском языке достаточно глаголов с более сложными отношениями между семантическими и синтаксическими валентностями. Глаголы *находиться, лежать, стоять, располагаться*имеют семантическую валентность места. Локальное значение может быть выражено и при некоторых других глаголах: *пить чай за столом, танцевать в зале*, однако в последних случаях слова со значением места *за столом, в зале* не заполняют валентность глаголов, т.к. в семантике глагольных лексем не содержится локальный компонент значения. А при глаголах со значением «занимать определенное положение в пространстве» место необходимо указывать в обязательном порядке. Ср.: *Музей находится* (?). Такие глаголы называются синсемантичными, или информативно недостаточными. Они обязаны

реализовать свою семантическую валентность, тогда как синтаксические формы выражения этой валентности у них могут быть разные. *Музей может находиться в городе, около города, за городом и т.д.*

Сказанное выше можно (и нужно) спроецировать на отношения между компонентами словосочетания с типом подчинительной связи управления. Говоря о характере связи, можно легко сделать вывод о необходимости и обязательности связи между управляющим словом – глаголом (*находиться*) и управляемым (*в городе, за городом*) и предсказующем характере этой связи. Все это в очередной раз доказывает изоморфизм единиц морфологического и синтаксического уровня.

Значительная часть глаголов имеет валентность не на предмет, а на целую ситуацию. Например, ср. :*Он посоветовал мне* ***отдых*** *на море - Он посоветовал мне* ***отдохнуть*** *на море*. Такие валентности имеют несколько способов выражения: (1) – винительный падеж, (2) – инфинитивная форма глагола. В подобных случаях инфинитив в предложении выполняет синтаксическую функцию дополнения и определяется как объектный.

Список литературы

1 Плунгян В.А. Общая морфология. Введение в проблематику. М., 2000, с.162-163, 167.

2 ФиллморЧ.Дело о падеже//Новое в зарубежной лингвистике.-М.:Прогресс, 1981, Вып.X, стр. 369-495.

3 Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности/Вопросы языкознания, 1987, №3, стр. 20-32

4 Курилович Е.Проблема классификации падежей//Очерки по лингвистике. М., 1962, стр. 175-203

5 Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М., 2000, стр. 140.

Аталған мақалада «септік тұлғаларының семантикалық жүктемелілігін» анықтау және оның түсінік мазмұны, яғни, септік формалары мен оның мәнінің мәнмәтіндегі предикаттық лексемаларының семантикасы мен байланыстыру қасиеті сөз болады. Тілдің әр деңгейлерінде айқындалатын синтаксистік және семантикалық валенттілік ажыратылады. Синтаксистік валенттілік үстірт деңгейде, ал семантикалық терең мағыналық деңгейде анықталады. Предикаттық лексемалардың семантикалық валенттілік мазмұны ретінде жағдаят қатысушылары (агенс, пациенс, құрал, орын және т.б.) болып табылады. Бұл, негізінен, предикаттық лексемалардың лексикалық мағыналарына тиесілі.

The given article is devoted to the description of "semantic assignment of case forms". It states that the quantity of case forms and their meanings on a given context depends on the semantics and combinative qualities of predicative lexical units. There are syntactical and semantic valencies according to levels of a language. Syntactical valencies are conveyed by forms and semantic valencies are based on meaning. The content of semantic valency can be defined by the roles of participants in a situation (agent, patient, instrument, location, etc.)

УДК 801.3

К.С. Мейрманова
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
asanali_super@mail.ru

ШИРОКОЗНАЧНОСТЬ НОМИНАЛЬНЫХ ФЕ КАК ПРОБЛЕМА ЛЕКСИКОГРАФИИ

В предлагаемой статье проводится анализ фразеологического значения на материале номинальных фразеологических единиц немецкого языка, рассматривается проблема разграничения широкозначности от многозначности. Актуальность изучения широкозначных ФЕ определяется в установлении особенностей, присущих семантике данных знаков с целью адекватной кодификации их значения в лексико-и фразеографии. Предметом рассмотрения данной статьи является проблема широкого значения номинальных ФЕ и их лексикографическое отражение в различных словарях на конкретных примерах. В статье уделяется внимание особенностям и специфике номинации данной группы ФЕ.

Ключевые слова: полисемия, широкозначность, фразеологизация, лекико-и фразеография, коннотация, сигнификативное значение

Одну из наиболее актуальных проблем семасиологии представляет значение фразеологических единиц, ибо в нем отражается и закономерности слова и сочетания слов, парадигматики и синтагматики. Категория фразеологического значения была предметом исследования многих языковедов, которая рассматривается в едином ряду знаков вторичной номинации. Однако, являясь средством номинации, они обозначают кусочки действительности избирательно. Фразеологизмы в отличие от лексем структурированы сложнее, они многочленны, что предполагает учитывать процесс семантической трансформации, которую переживают данные единицы при фразеологизации. Новое значение переменных единиц могут возникать тогда, когда их конкретное содержание может быть перенесено на основе внешнего, внутреннего или функционального сходства на другой денотат. Переменные синтагмы и предложения обозначают конкретную ситуацию, фразеологизация же состоит в абстрагировании конкретных ситуаций через метафорический, метонимический перенос номинаций, что несет собой дополнительные, семантически дифференцированные особенности.

И.И.Чернышева отмечала денотативно-референциальную комплексность, присущую семантике ФЕ, что вытекает из ее многочленной структуры [1]. Эта семантическая особенность характеризуется тем, что наряду с семантическим ядром значение ФЕ обладает также дополнительным семантическим свойством или дифференцирующе - конкретизирующей семой. Так, например, ФЕ, «sich bei jmdm lieb Kind machen «означает sich bei jmdm ein gutes Ansehen verschaffen und dadurch Vorteile verschaffen sich einschmeicheln».

В этом отношении особенно показательна семантическая структура номинальных ФЕ, которые образовались от других структурных классов и наследуют их мотивацию. Эта семантическая характеристика фразеологизма особенно видна при исследовании ФЕ в лексико-фразеологических семантических полях, что позволило установить значительное преобладание полипризнакового типа номинации у ФЕ [2], обеспечивающего их высокую информативность [3]. Эта область исследований систематизирована и уточнена.

Фразеологическая номинация – это экспрессивно-оценочная, коннотативная номинация. Участие ФЕ в номинации определяется субъективной значимостью объективных явлений. Отсюда ФЕ служат в основном для коннотативного обозначения

предметов и явлений (внутреннее участие, эмоциональное переживание субъекта). Обозначение ФЕ не типично для классов денотативного характера. Выявлена шкала активности участия ФЕ в номинации различных референциальных областей [4]. Рассматривается также участие в номинации отдельных компонентов цельнопереосмысленных ФЕ. В классификации собственно ФЕ А.Д.Райхштейна (экспр., экспр.-ном., ном.-экспр.) для установления номинативной потенции ФЕ вводится дополнительный критерий – денотативно-сигнификативная сложность ФЕ, то есть внимание уделяется семантической организации ФЕ [4].

В связи с развитием лингвистики текста и коммуникативных исследований, с уточнением функционирования ФЕ в различных типах текста, всё большое применение находит понятие «широкого значения» как лексических, так и ФЕ, которые были выявлены в ходе экспериментов и языкового анализа полисемантических единиц.

Широкая семантика ФЕ имеет множество конкретизирующих значений, скрытых сем, которые реализуются в том или ином контексте, оставаясь суженным вариантом одного предельно абстрактного, обобщенного значения ФЕ. Широкое значение в его противопоставлении узкому имело место в ряде таксономических описаний семантики лексических единиц. Имплицитно широкозначные слова типа русск. вещь, дело, факт, англ. thing, body, person, man и так далее выделялись в отдельный разряд лексико-семантической системы того или иного языка как слова общего значения известными лингвистами прошлого. Н.Н.Амосова впервые дала наиболее общепринятое научное определение широкого значения как «значение, соотносимое с понятием широкого объёма, содержащее максимальную степень обобщения, проявляющееся в чистом виде лишь в условиях изоляции слова из речи и получающее известное сужение и конкретизацию при употреблении данного слова в речи» [5]. Данное определение принималось многими лингвистами как исходное при изучении лингвистических знаков с широкой семантикой.

Подобно лексическим единицам для отдельных фразеологизмов также свойственна широкозначность, которая может быть определена как значение, содержащее самую общую абстрактную идею, которая уточняется, конкретизируется в речевой ситуации.

Необходимость в изучении широкозначных ФЕ объясняется как практическими, так и теоретическими потребностями. В практическом плане, в первую очередь потребностями лексикографии в деле адекватной кодификации их в словарях, необходимостью выделения более объективных критериев инвентаризации смысловых структур ФЕ. В теоретическом аспекте – необходимостью разграничения широкозначности от полисемии и их принципиальным отличием друг от друга.

Изучение широкозначных ФЕ определяется в установлении особенностей, присущих семантике данных знаков с целью адекватной кодификации их значения в лексико-и фразеографии. Значение знака в специальной литературе определяется как обобщенное отражение признаков предметов, явлений объективного мира, исторически закрепленное за данным знаком и ставшее его внутренней формой. Именные ФЕ, представленные в специальных словарях, имеют наряду с некоторыми отличиями также ряд особенностей. Специфика номинальных ФЕ состоит в том, что номинации подлежит не столько сам «кусочек действительности», сколько его оценка, характеристика. Характеризующее начало является необходимой составной частью значения ФЕ. Так, Л.А.Болгова также отмечает особый характеризующий тип значения именных ФЕ, заключающееся в максимальной наполненности сигнификата и сведении конкретной денотативной направленности к нулю[6]. Извлечение конкретного денотата из контекста и введение его в словарное определение приводит к замене сигнификативного характера дефиниции и введение в них внешних элементов, ср.: Mädchen für alles – Klassensprecher. Далее, с данными особенностями семантики (характеризующий тип значения) связывается частое их употребление в качестве предикатива. Например: Kennen Sie Herrn Roland? – Ja? Aber ich kann nicht viel über ihn sagen. Er ist ein stilles Wasser.

В.П. Губарев также подчёркивает, что «оценочным значением» более всего обладает такие фразеологизмы, которые сравнительно легко вовлекаются в сферу именного сказуемого [3]. Поэтому значение качественной оценки особенно характерно для именных и адъективных фразеологизмов, ср.: ein weißer Rabe, ein totgeborenes Kind, ein unbeschriebenes Blatt и др. Все они стилистически маркированы. Однако значение подобных фразеологизмов обусловлено особенностями семантики, доказательством чего является то, что в предложении они могут быть и субъектом и объектом. Ср.: In einer gesonderten Abteilung lagen die hoffnungslosen Fälle. Всё же ведущим аспектом значения у номинальных ФЕ является коннотативный.

Семантический сдвиг во ФЕ создает образную мотивированность значения, который образует семантику широкого плана, обладающую высокой степенью абстрактности и способностью ситуативной конкретизации в тексте. Коннотативный компонент значения фразеологизма в отличие от аналогичного компонента лексической единицы вторичного образования обладает потенциальной способностью к увеличению экспрессивного потенциала через модификацию компонентного состава. Именно этим связана специфика выражения коннотации через раздельнооформленные образования.

Значение широкозначного фразеологизма имеет структуру, состоящую из некоторой совокупности элементарных семантических компонентов (сем), образующих широкую понятийную основу, которая является как бы инвариантом значения, а отдельные семантические варианты – её вариантами. А так как они построены на многокомпонентной основе, фразеологизмы по сравнению со словами имеют больше возможностей для индивидуального и более дифференциального варьирования инварианта образной основы.

У номинальных ФЕ широкое значение отмечается лишь у тех единиц, у которых предметная отнесённость семантики отступает на задний план, а оценочность является актуальной. Ср. номин.ФЕ ein stilles Wasser, ein blauer Brief, ein unbeschriebenes Blatt.

Так, например, (noch) ein unbeschriebenes Blatt в зависимости от контекста означает «(ещё) не известен», „тот, кто себя ещё не проявил“: «Niemand kennt ihn bis jetzt. Er ist für uns alle ein unbeschriebenes Blatt. Или (noch) ohne Kenntnisse, Erfahrungen Wir können daraus einiges von ihm erwarten - er ist ja kein ein unbeschriebenes Blatt (mehr). Или же «наивность, чистоту, непорочность» выражает: Sie ist ein unbeschriebenes Blatt.

В лексикографических источниках мы сталкиваемся с неадекватной кодификацией значения широкозначных номинальных ФЕ. Исходя из данного положения необходимо уточнить понятие «широкого значения» номинальных ФЕ и дать анализ лексикографической фиксации номинальных ФЕ с целью выявления адекватности – неадекватности отображения данных ФЕ в современной лексико- и фразеографии. Предполагается при исследовании семантики номинальных ФЕ рассматривать значение ФЕ в исходной форме как инвариантов в системе языка и искать возможности конкретной реализации потенции ФЕ в целом. Функционирование ФЕ – более сложный процесс, он не ограничивается только чистым воспроизведением, а сопровождается различного рода преобразованиями их лексико-семантических и структурно-грамматических особенностей. Нередко такие окказиональные видоизменения диктуются особыми стилистическими задачами коммуникации. Функционирование ФЕ выдвигает вопрос о взаимодействии значения фразеологизма с его окружением. Дистрибутивные связи ФЕ обуславливаются, прежде всего, его семантическим потенциалом, что может способствовать расширению его значения.

Широкозначность номинальных ФЕ можно определить как значение, обладающее одним предельно обобщенным сигнификативным значением, выражающим широкое по охвату фактов и явлений действительности понятие, что предполагает наличие множества ситуативных реализации в речи и характеризуется максимальной степенью абстракции. Значения номинальных ФЕ входят в семантическую систему языка. Денотатами ФЕ в системе языка служат не индивидуальные, субъективные, а социально закреплённые типизированные представления об определённых явлениях. Со своими денотатами ФЕ соотносятся через посредство сигнификатов, закреплённых языковым узусом. Вне контекста

они обладают способностью соотноситься с разнообразными явлениями и ситуациями, подводимыми под определённые денотаты. Итак, денотатом номинальных ФЕ является ситуация. Абстрактность, недифференцированность семантики широкозначных номинальных ФЕ вызывает определённые трудности при их лексикографической кодификации.

В современной лексикографии нет единой системы кодификации широкозначных ФЕ, нередко они фиксируются как полисемантичные единицы под цифровыми или буквенными обозначениями, что не всегда соответствует действительности. Рассмотрим, например кодификацию следующего фразеологизма kleine Fische в наиболее представительных словарях. В словаре MDI даны такие значения: 1. Das sind geringfügige Dinge, unbedeutende Hindernisse. 2. Das sind nur kleine (Neben-) Gewinne. 3. Das sind ganz leichte, einfach zu erledigende Dinge. То же самое и в НРФС: 1. мелочь, пустяк (о том, что можно достать без особого труда), 2. всякая мелочь (несущественное), 3. мелочь, сущие пустяки (б.ч. о незначительных денежных суммах), 4.мелочь, мелочи, пустяк, пустяки (по сравнению с чем-то). Думается, что эти значения не являются разными значениями полисемантичного фразеологизма, что ФЕ kleine Fische вовсе не является многозначным. Мы же имеем дело с различными ситуативными реализациями предельно обобщенного широкого значения, ср.: ugs.: Angelegenheiten, Dinge, Vorkommnisse, die nicht ins Gewicht fallen, nicht von Bedeutung sind, Kleinigkeiten: das sind alles bloss kleine Fische (GWDS), или в LSR: … bedeutungslose oder leicht zu bewältigende Dinge.

Из двух фразеологических словарей (НРФС и МДИ) методом сплошной выборки были отобраны около 300 номинальных фразеологизмов, из числа которых 30 ФЕ, кодифицированных в словарях как многозначные подвергаются нами рассмотрению. Неадекватность отображения значения многих из них не вызывает сомнения. Эти же фразеологизмы были проверены по словарям GWDS и LSR, WDG.

В результате анализа фиксации фразеологического значения обнаружилась следующая картина. У одних ФЕ обобщённое значение более или менее представлено во всех исследуемых словарях, как, например, у ФЕ «ein stilles Wasser» в НРФС: разг. тихоня (по внешнему виду), скрытый (или замкнутый) человек, букв. тихий омут. Сравним кодификацию его в других словарях: «jmd., der seine inneren Gefühle und Ansichten nicht zeigt – (MDI), stellt, zurückhaltend in der Äußerung seiner Gefühle und Ansichten (und) schwer zu durchschauen sein – GWDS, ruhig, verschlossen, auch: undurchsichtig sein, vgl.,das Sprichwort Stille Wasser gründen tief.»

Обобщённое значение ФЕ «ein weisser Rabe» дается в словарях GWDS и LSR: große Seltenheit, Ausnahme, ein Individualist, то же самое и у ФЕ der alte Adam: die alten Fehler, Gewohnheiten, Ansichten u.s.w.

А у ФЕ «Der Handel und Wandel» обобщенное значение представлено лишь в словаре GWDS, в то время как в остальных словарях даются или несколько конкретных реализации, как в НРФС, или же широкое значение сводится к одному явлению, ср.: Wirtschaftsleben: Handel und Wandel kamen wieder in Gang.

Неадекватность кодификации значения номинальных ФЕ в исследуемых словарях объясняется тем, что значения ФЕ в данных источниках, т.е. в данных словарных определениях часто конкретизируются, что характерно для употребления ФЕ в данном специальном контексте. Или широкая понятийная основа ряда номинальных фразеологизмов сводится к единичным явлениям, а сигнификативная характеристика толкования значения заменяется прямым указанием на денотат. Например, в словаре НРФС отдельные ситуативные реализации широкого значения фразеологизма ein hoffnungsloser Fall перечислены и отграничены друг от друга при помощи цифроваых обозначений: 1. безнадёжное дело, 2.разг. неисправимый человек, 3. неизлечимо больной.

В словаре WDG кодифицировано одно ситуативно реализованное значение von einer Person (umgs. scherz. Du bist unverbesserlich). Обобщённое значение этого фразеологизма

дано в GWDS: sich in einer bestimmten Weise darstellende Angelegenheit, Sache, Erscheinung, Vorkommnis, Ereignis.

Неадекватность отражения широкой семантики псевдомногозначных номинальных ФЕ в НРФС создаётся в результате выделения в качестве отдельных значений: 1.различных способов перевода на русский язык, 2. русского эквивалента и его толкования. Например, различные способы перевода на русский язык даны в виде самостоятельных значений у фразеологизма ein armes Würstchen: 1.несчастное существо, бедняга, страдалец, 2. жалкий тип, где самостоятельно выделенные значения различаются стилистическими оттенками, в первом случае оттенок сочувствия, во втором – презрительно, однако, и то и другое выражают одно общее абстрактное понятие, ср. кодификацию в MDI: ein Mensch, der zu bedauern ist . GWDS: ugs. unbeachtetes, hilfloses, schwaches Wesen.

То же самое можно сказать и о фразеологизме Tun und Treiben, к которому в НРФС дано в качестве отдельных две ситуативные реализации и различные способы перевода на русский язык: 1. поведение, действия, поступки, образ действий, 2. образ жизни, житьё-бытьё, ср.в GWDS дано geh., (das) was jmd. tut, treibt: nach jmds Tun und Treiben fragen.

Неправильна, вероятно, кодификация в словаре такого фразеологизма как ein leichtes Mädchen, где под отдельными цифровыми обозначениями даны: 1. разг. девица лёгкого поведения, 2 легкомысленная девица.

Для ФЕ ein altes, älteres (hohes, höheres) Semester в НРФС дано обобщенное значение: 1. человек в годах, старичок, старикан, где речь идёт, по всей видимости, не вообще о старом человеке преклонного возраста, а о молодом, но уже и не юном человеке и конкретное значение: 2. Шутл. немолодой студент, «старичок», применительно к студенту старших курсов. Ср.: ein nicht mehr junger Mann –MDI, ugs., scherz.: ältere Person, jmd., der nicht mehr sehr jung ist – GWDS.

Представляется справедливым замечание Л.А.Болговой о нецелесеобразности включения в словарные дефиниции ФЕ максимального количества толкований их употребления, так как в данном случае парадигматическая и синтагматическая оси анализа совмещаются, и обобщающая словарная дефиниция заменяется перечнем конкретных употреблений. Для данной ФЕ достаточна, на наш взгляд, фиксация первичного и обобщённо-производного значений. Знание последнего позволит правильно толковать возможные, не предусмотренные словарём случаи ситуативных реализаций широкой семантики фразеологизма.

Как видим, несмотря на довольно длительную историю изучения широкозначности в лингвистике, лексикографическая трактовка ещё не разработала особой методики описания широкой семантики и неправильно толкует их как многозначные. Существование широкого значения связано с закреплением в языке результатов абстрагирующей мыслительной деятельности отождествления (обобщения). Широкозначные номинальные ФЕ будучи абстрактными выражают обобщенное понятие в самом общем виде, недетализованы, характеризуются особым соотношением понятийного и денотативного компонентов в парадигматическом и синтагматическом аспектах (то есть в плане системы языка и в плане её речевой реализации).

В парадигматическом плане широкозначные ФЕ соотносятся с классом денотатов. В синтагматическом – осуществляет селекцию денотата из широкого класса и начинает соотноситься с единичным денотатом, и в речи как бы наполняется конкретным смыслом. Полученное конкретное значение есть семантический вариант широкого значения, само же широкое значение является инвариантом. Семантические варианты его определяются одной дефиницией, в которой каждый раз присутствуют дополнительные частные характеристики. Сведение семантических вариантов широкого значения к своему инварианту осуществляется при помощи операции обобщения, материалом для которой служат дефиниции семантических вариантов: в них выявляется общий элемент, а всё остальное, т.е. менее существенные частные характеристики игнорируются.

Список литературы

1. I.I.Cernyseva. Feste Wortkomplexe des Deutschen in Sprache und Rede. M., 1980.
2. И.А. Бангерт. Специфика семантики языковых знаков косвенной номинации. КД, М., 1980.
3. В.П.Губарев. Проблема семантики разнооформленных знаков прямой и косвенной номинации современного немецкого языка. КД, М., 1981.
4. А.Д.Райхштейн. Тексты лекции по фразеологии современного немецкого языка. Вопросы фразеологической семантики. М., 1981.
5. Н.А.Амосова. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
6. Л.А. Болгова. Фразеологическая вариативность и механизмы фразообразования. КД, М., 1974.

Словари

GWDS – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden unter Leitung von Dr. Drosdovski. Mannheim-Wien-Zürich 1981.

MDI – Moderne deutsche Idiomatik von W.Friedrich. München, 1976.

LSR – Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. L.Röhrich. Bde 1-2, 1976, Herder. Freiburg- Basel –Wien.

The presence of certain features, such as polidenototavity, desemantization, polyfunctionality determines the allocation of phraseology, along with multi-units. However widely meaning crosses the polysemy, making it difficult to identify the wide variations in the value of phraseological units. With these features linked inadequate fixation of PU in lexical - and phraseography. For example, we set the rated PU causes inadequate codification of broad significance. It should be noted the importance of such work in the lexical and phraseography for the delimitation of the polysemy of wide-meaning.

Фразеологизмдердің көпмағыналы бірліктрімен қоса полиденатавті, десемантизация сияқты қөпфункционалды түрлерін анықтауға болады. Дегенмен кең мағыналы мен көпмағыналы фразеологизмдерді анықтау қиынға соғады. Осы ерекшеліктерден адекваттық емес фиксациямен байланыс болады. Осы мысалдардың негізінде біз адекваттық емес кодификация себептерін білуге тырысамыз. Осындай жұмыстар барысында лексикалық фразеография көпмағыналылығы полисемиядан басқа екенін атап өткен жөн.

УДК 81'25

А.А. Мустафаева, Д.М. Кокеева
Казахский университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
rummana@mail.ru, dmkbuddy@mail.ru

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА ИНТЕРНЕТ И КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕРМИНОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК (НА МАТЕРИАЛЕ АРАБСКОЙ ТЕРМИНОЛЕКСИКИ)

Вопрос перевода терминов перевода в общем и терминов Интернет и компьютера с арабского на русский язык продолажет привлекать внимание исследователей по сей день. Тем не менее частный вопрос о проблеме перевода арабских терминов информатики, включающей две области – компьютерной и Интернет, на русский язык, который не

исследован в работах ни зарубежных, ни отечественных ученых, остается нерешенным и неисследованным.

Ключевые слова: перевод, термины, лексика, компьютерный, Интернет, арабский, русский.

На сегодняшний день с применением компьютеров и Интернет, проникших и проникающих во все отрасли, связана большая доля деятельности, начиная от касс в магазинах, железнодорожных отделениях до космического спутника, следовательно, термины информатики, представляющие основной пласт компьютерной и Интернет лексики, распространены во многих областях. Однако для выявления трудностей перевода терминов информатики необходимо определить те специфические аспекты терминологических единиц (в рамках области информатики), которые позволят нам правильно их изучить. Перевод терминов рассматриваемой области, как и перевод терминов других областей, характеризируется некоторыми проблемами.

Как отмечает А.М. Ахмед, «как слово, дефинирующее понятие, специальный термин вообще не переводится на другой язык. Поэтому в уже общепризнанном европейском определении термина, приведенном Левандовским (Lewandowski), среди свойств термина отмечается наличие его эквивалента в других языках» [1, 91].

Тем не менее, если учесть то, что многие термины информатики образуются по способу калькирования, то перевод выполняет ведущую роль. Формирование Интернет и компьютерной терминологии любого языка берет свои истоки в терминообразовании американского английского языка (путем калькирования, транслитерации/транскрибирования). Исследуемые термины, в отличие, например, от религиозных терминов, терминов литературных произведений, универсальны. Основной задачей переводчика в переводе текста информативного характера является **поиск эквивалента**, однако адекватность должна сопровождаться и некоторыми другими факторами, такими как логика, фоновые знания. На первый взгляд кажущийся довольно простым, по сравнению с переводом текстов с культурной нагрузкой, поиск эквивалента при переводе текста с терминами информатики представляет также довольно сложный процесс. Исследуя вопрос о переводе терминов информатики, мы обнаружили следующие проблемы:

1. Омонимия. Как уже стало ясно из первого раздела, омонимия представляет собой, наряду с общей терминологической проблемой, также проблему в процессе перевода терминов, в частности передачи терминов информатики. Одинаково звучащие термины разных терминосистем относятся к омонимии. Широкое применение омонимии в терминологической лексике арабского языка (как и в любом другом языке) вызвано в первую очередь ограниченностью памяти человека, поэтому функционирование одного термина в двух и более терминологических полях – естественный процесс, следовательно, в терминологии информатики используются термины, употребляющиеся и в других терминологиях. К примеру, термин **«الحساب»** [al-Hisaab] нашел свое применение в **банковской терминологии** в значении *счет* (документ, отражающий состояние финансовых расчетов и обязательств, фиксирующий наличие денежных вкладов и т.п. [2, 1026]), в **Интернет терминологии** *аккаунт* (механизм ведения записей, используемый сетями и многопользовательскими операционными системами для учета работы авторизованных пользователей [3,]), **в спортивной** – *счет* (напр. матч (партия шахматная) закончился со счетом 3:3), **в математической** – *задача* (упражнение, решающееся при помощи вычисления). При наличии проблемы, связанной с омонимией, как и с другими проблемами передачи терминов, огромная роль отводится переводчику, а точнее его знаниям в области, из которой осуществляется перевод.

2. Полисемия или многозначность термина, как одна из проблем в процессе перевода, «приводит к нечеткости, неопределенности его содержания и, как следствие, к возможной неразберихе в его понимании» [1, 95]. Однако в данной ситуации немаловажным фактором

оказывается зависимость термина от контекста: хотя среди требований, предъявляемых к термину, выделяется его контекстуальная независимость, полисемичный термин нередко становится связанным с содержанием текста. Это и послужило поводом для обоснования мнения некоторых исследователей о том, что стремление к однозначности – это лишь желаемое свойство термина. Терминология информатики арабского языка не стала исключением, она не смогла ограничить себя от многозначности, к примеру, термин информатики «مسار» [Masaar] наряду со значением *путь доступа* имеет и другое значение *дорожка* (заполняемая диска), термин «الكتابة» [al-Kitaaba] запись («حماية ضد الكتابة» [Himaya Didda al-Kitaaba] защита от записи) и набор на клавиатуре, «تحديد» [Tahdiid] устанавливать границы и выделить, «تنسيق» [Tansiiq] форматирование и параметры, «خط مائل» [Hat Maa′l] сэш (косая черта «/») и курсив и т.д.

3. Синонимия, как подтверждает А.М. Ахмед «является наиболее серьезной проблемой, имеющей место в терминологии информатики и программирования в результате заимствования. …Многие заимствованные термины имеют свои синонимы (в основном национальные), что может влечь за собой нежелательные последствия. Следует подчеркнуть, проблему синонимии в рассматриваемой терминологии нельзя сводить к заимствованию: большее количество синонимов (а также вариантов) появилось на базе национальных терминов» [5, 239]. С проникновением компьютера и Интернет в страны Арабского мира возникла необходимость в формировании терминолексики данных областей. Как уже стало известно из предыдущего раздела, посвященного терминообразованию, термин информатики проходит несколько этапов в арабской терминологии. Первым этапом является арабизация термина. Арабизированные термины также могут привести к непониманию термина-оригинала. Если учесть тот факт, что лексика терминологии информатики в первую очередь обязана английскому в его американской версии, то передача арабизированной лексики с арабского языка на русский не представляет труда переводчику, знающему английский язык, даже на уровне пользователя словаря. Еще одним преимуществом переводчика является совпадение транскрибированной лексики в арабской (адаптированной под арабскую графику) и русской терминосистемах информатики. Поэтому передача терминов «كمبيوتر» [Kumbiyutur], «إنترنت» [Internet], «سكانير» [Skaniir], «إنترانت» [Intranet], «ويب» [Uib], «فيروس» [Firuus] и т.д. на русский язык осуществляется достаточно просто: *компьютер, Интернет, сканер, Интранет*, *Веб, вирус*. Однако далеко не всегда транскрибированный термин в арабском языке имеет такой же вариант в русском. Ярким примером служит термин «ماوس» [Maus] (англ. mouse), который переводится как мышь. Интерес вызывает аналогичная ситуация в русской терминологии информатики, где заимствованных терминов больше, чем в арабском, например: «программа» от англ. program (в арабском «برنامج» [Barnaamazh]), «ксерокс» – Xerox («تصوير» [Tasuiir]), «процессор» – processor («معالج» [Mua'alizh]) и др. Несмотря на то, что значительная доля русских терминов информатики транскрибирована и транслитерирована с английского языка, что в свою очередь облегчает процесс перевода, к примеру, «chip» чип, «printer» принтер, «site» сайт, «bite» байт и т.д. В связи с большим применением методов калькирования или описания в арабском терминообразовании информатики методы транслитерации и транскрибирования не нашли широкого применения. Поэтому английский язык является не только неисчерпаемым источником формирования терминосистемы, но и залогом правильной передачи многих терминов на ПЯ.

Тем не менее, в терминологии информатики переводчик часто сталкивается с проблемой синонимии в процессе передачи арабских национальных терминов. Так термин *дисковод* может переводиться на арабский язык как «مشغّل الأقراص» [Mushaggil ul-Aqraas], «محرّك الأقراص» [aMuharrik ul-Aqraas], термин *скачивать* как «حمّل» [Hammala], «نزّل» [Nazzala], термин *пароль* как «كلمة المرور» [Kalimat ul-Murur], «كلمة السر» [Kalimat us-Sir], «كلمة العبور» [Kalimat ul-'Ubuur], термин *аудио-* как «سمعي» [Sam'i], «صوتي» [Sauti], *межстрочный интервал* – «التباعد» [at-Tabaa'ud], «الفراغ بين السطور» [al-Firaag Bayna Sutuur], *пробел* – «الفراغ» [al-Firaag] и «المسافة» [al-Masaafa]. Однако следует отметить, что не всегда число синонимов для передачи одного значения не превышает двух-трех. Если в разделе 1 настоящего

исследования наряду с общепринятыми терминами «الحاسب», «الحاسب الآلي», «الحاسوب», «الكمبيوتر» нами представлены термины «رتابة», «منظام», «منظمة», также употребляющиеся в значении «компьютер», то терминологи Саудовской Аравии Х.И. ал-Михна и А.С. ал-Майман в исследовании «Арабизация компьютерных терминов» («تعريب مصطلحات الحاسب الآلي») отмечают применение и других 8 синонимичных терминов, таких как «الحاسب الإلكتروني», «العقل الإلكتروني», «الحاسبة الإلكترونية», «الحيسوب», «المحساب», «النظامة», «الحُسابة», «المحسبة» и «الحَسابة» [5, с. 19-20]. Следовательно, перевод нередко становится результатом неправильного понимания оргинала переводчиком, что вызвано в первую очередь большим количеством синонимичных терминов в арабском языке. В процессе перевода встречаются однокоренные термины-синонимы, например термин «завершение» переводится как «إنهاء», «نهاية» от корня «نهى», термин «соединение» как «اتصال», «توصيل» от корня «وصل».

Как уже отмечалось, основным источником формирования терминосистемы информатики является английский язык (в его американской версии), в данном подъязыке влияние французского, английского (британский), итальянского, турецкого, персидского и др. языков незначительно. Однако самостоятельная терминологическая деятельность академий арабского языка и их несогласованность между собой приводят к формированию нескольких терминов, обозначающих одно понятие. Нами был рассмотрен термин «*хакер*» (взломщик) на материалах терминологии Саудовской Аравии «هاكرز» [Ĥakirz], Ливана « هاوي الكمبيوتر» [Ĥaaui ul-Kumbiyutur], Египта «متسلل» [Mutasallil] («مخترق» [Muhtariq]) и Марокко «متطفل». Переводчику, впервые столкнувшемуся с этими терминами, будет сложно определить их значения. Если рассмотреть *марокканский* вариант в дословном переводе – *паразит*, то он образован от глагола «تطفل» пролезать, втираться, быть паразитом, *ливанский* в дословном переводе *любитель компьютера*, *саудовский* «هاكرز» (от англ. «hackers» хакеры: окончание «-s» множественное число), *египетский* от глаголов «تسلل» *проникать, пробираться* и «اخترق» *проникать, пронизывать*. В изучаемой терминосистеме, несмотря на то, что большая роль отдается английскому в его американской версии, западные страны-завоеватели не перестают оказывать влияние на формирование терминологической лексики некоторых арабских стран и по сей день.

4. Отсутствие специальных двуязычных словарей терминов информатики представляет не менее важную проблему в процессе перевода. В настоящем исследовании в связи с отсутствием специальных арабско-русских и русско-арабских словарей были использованы англо-арабские, арабско-английские, русско-английские, англо-русские словари информатики. Однако в работе с такими словарями переводчику необходимо выполнять работу на двух этапах, первый из них заключается в использовании арабско-английского, а второй – англо-арабского словарей. Для перевода термина «رابط» [Raabit] на русский язык на первом этапе был использован арабско-английский словарь «coupler», а на втором – англо-русский словарь в значении «адаптер, модем».

Несмотря на позднюю фиксацию терминов в словарях, роль, которую выполняет словарь в переводческой деятельности, значительна. Существующие общеязыковые арабско-русские, русско-арабские словари не отражают современную арабскую терминологию, в частности терминологию информатики. Базовые термины информатики, такие как компьютер, принтер, процессор и др., на сегодняшний день активно проникающие и использующиеся во многих отраслях, не были отражены в большом арабско-русском словаре (2000г.) Х.К. Баранова, русско-арабском словаре В.М. Борисова, русско-арабском студенческом словаре (2003г.) Н.Х. Уасуфа. В кратком русско-арабском общественно-политическом словаре (2003г.) В.И. Соловьева и Э.В. Яковенко были даны термины компьютер «كمبيوتر» [Kumbiyutur], компьютерный вирус «فيروس كمبيوتر» [Firuus Kumbiyutur], компьютерщик «مهندس كمبيوتر» [Muĥandis Kumbiyutur] [6, 181], программист «مهندس كمبيوتر» [Muĥandis Kumbiyutur] [6, 346] (для последнего наиболее оптимальным вариантом является термин «المبرمج» [al-Mubarmizh]). Иначе обстоит дело с общими англо-арабскими словарями, в том числе англо-арабским словарем Дж. Малика (2007г.), англо-арабским и арабско-английским словарем М. Баалбаки и Р.Баалбаки, а также Оксфордским англо-англо-

арабским словарем (1999г.), где многие фундаментальные компьютерные термины были отражены, к примеру, термин компьютер «الكمبيوتر», «العقل الإلكتروني», «الكمبيوتر», термин клавиатура «لوحة المفاتيح», «لوحة المفاتيح», принтер «طابعة», «آلة طابعة», сканер «سكانر», «آلة المسح», « أداة أوتوماتيكية فاحصة» и др.

5. В процессе перевода знание словообразовательных средств арабского языка позволяет правильно интерпретировать и, соответственно, четко подобрать эквивалент в ПЯ. Аффиксы и корень, составляя структуру термина, представляют две части, обладающие самостоятельными значениями. Переводчик, сталкиваясь с новым термином, состоящим из двух частей (корня и аффиксов), а также проводя морфологический анализ, реже обращается к словарю, что позволяет сэкономить время и освоить новую лексическую единицу. Следовательно, **незнание ресурсов словообразования**, вызывая трудность, представляет проблему и, соответственно, порождает неверный перевод. Четко проведенный морфологический анализ термина осуществляется с определения части речи термина и значения аффиксов, что помогает переводчику быстро найти в словаре необходимый термин или при отсутствии термина в словаре самому «изобрести». Однако иногда в результате «самостоятельной изобретательности» переводчиков одно понятие начинает иметь несколько языковых знаков в ПЯ, что ведет к синонимии.

6. Несоответствие грамматических форм арабского и русского языков - характерное явление в переводе терминов информатики. В рассматриваемой терминологии арабского языка наибольший интерес представляет употребление масдаров (имени действия) в отличие от русского, где в функции их эквивалентов используются глаголы в неопределенной форме (инфинитив). Примером морфологического несоответствия, а именно, имя действия в одном языке и глагол в неопределенной форме в другом, служит ряд терминов, среди которых «قص» [Qis] *вырезать*, «تحديد» [Tahdiid] *выделить*, «لصق» [Lsq] *вставить*, «نسخ» [Nash] *копировать*, «إعادة التسمية» [I'aadat ut-Tasmiya] *переименовать*, «إرسال» [Irsaal] *отправить* (файл, письмо), «إنشاء» [Insha′] *создать* (папку, файл), «حفظ باسم» [Hifz Biism] *сохранить как*, «إغلاق» [Iglaaq] *закрыть* и др. Тем не менее, в передаче терминов, в частности терминов, обозначающих процессы, наблюдается морфологическое соответствие, к примеру: «تنسيق» [Tansiiq] *форматирование*, «تحديد» [Tahdiid] *выделение*, «نسخ» [Nash] *копирование*, «حفظ» [Hifz] *сохранение*, «طباعة» [Tiba'a] *распечатывание*, «مسح» [Mash] *сканирование* и т.д. К грамматическому несоответствию в рассматриваемой терминологии также относится применение абсолютного масдара (المصدر المطلق) в арабском языке, который в терминологии информатики не нашел широкого применения. В результате анализа терминов данной отрасли мы обнаружили следующие сочетания в значении «дважды нажать, щелкнуть» с использованием абсолютного масдара: «**ضغط ضغطا** مزدوجا» [Dagata Dagtan Muzdauizhan] и «**نقر نقرا** مزدوجا» [Naqara Naqran Muzdauizhan], что в дословном переводе означает *нажать двойным нажатием.*

Другой вид грамматического несоответствия выражается в передаче прилагательных в русском языке «левый» (يسار) [yasaar], «правый» (يمين) [yamiin], которые в арабском подъязыке информатики образуются в форме превосходной степени имени прилагательного «أفعل» [Af'al] («أيمن» [Ayman] досл. *самый правый*, «أيسر» [Aysar] *самый левый*), например, для передачи «*левая кнопка мышки*» используется «الزر الأيسر للفأرة», а для «*правой*» – « الزر الأيمن للفأرة».

Также использование изафетной конструкции в арабском языке не могло не отразиться и на его терминологии, что также создает проблему, вызванную грамматическим несоответствием. Для иллюстрации можно привести большое число терминологических словосочетаний, употребляющихся в изафетной конструкции и передающихся на русский язык в форме адъективного составного термина, например, «رأس الصفحة» [Ra′s us-Safha] (досл. голова страницы) имеет эквивалент в русском – *верхний колонтитул*, «جهاز الكمبيوتر» [Zhihaaz ul-Kumbiyutur] – *мой компьютер*, «نظام التشغيل» [Nizaam ut-Tashgiil] – *операционная система*, «سطح المكتب» [Sath ul-Maktab] – *рабочий стол*, «محرر النصوص» [Muharrir un-Nusuus] – *текстовый редактор*, «استمرار الضغط» [Istimraar ud-Dagt] – *нажатое состояние* (кнопки

мышки для копирования символа, предложения) и др. Приставка «пере-» (англ. «re-») в арабской терминологии передается как первый член изафетной конструкции «إعادة» [I'aada], к примеру: «إعادة الإرسال» [I'aadat ul-Irsaal] *переслать*, «إعادة التسمية» [I'aadat ut-Tasmiya] *переименовать*, «إعادة الإنشاء» [I'aadat ul-Insha′] *пересоздать*, «إعادة التسجيل» [I'aadat ut-Tasshiil] *перезаписывать*, «إعادة التشغيل» [I'aadat ut-Tashgiil] *перезагрузить* и др. Поскольку в арабском языке конструкции с «إعادة» относятся к изафету и соответственно требуют второго зависимого члена в функции имени, то проблема в переводе, о которой пойдет речь ниже, также заключается в несоответствии грамматической категории при передаче на русский язык, где «пере-» выступая аффиксом, также может использоваться как перед глаголом, так и перед именем.

В современной терминологии Интернета в связи с необходимостью работать без проводов, шнуров, активно стали употребляться составные термины, такие как «الفأرة اللاسلكية» [al-Fa′rat ul-Lasilkiya] *беспроводная мышь*, «الطابعة اللاسلكية» [at-Tabi'at ul-Lasilkiya] *беспроводной принтер*, «لوحة المفاتيح اللاسلكية» [Lauhat ul-Mafatiih il-Lasilkiya] *беспроводная клавиатура* и «الشبكة اللاسلكية» [ash-Shabakat ul-Lasilkiya] *беспроводной Интернет*. Следовательно, в русском языке термин *беспроводной* образован при помощи присоединения приставки «бес-» к слову «проводной», а в арабском (اللاسلكي) и английском языках (wireless) – сложения «سلكي» [Silki] (wire) и «لا» [La] (less). Говоря о беспроводной связи, следует упомянуть о технологии так называемой «Bluetooth» (досл. синий зуб), которая в арабском языке транскрибируется в английской версии «بلوتوث» [Blutuuś], а при переводе на русский язык сохраняется полностью английский вариант.

7. Несмотря на то, что терминология информатики характеризуется отсутствием **эмоциональности,** присущей литературным произведениям, в процессе анализа терминологических единиц были зафиксированы термины и терминологические словосочетания, которые по причине их переносного значения с эмоциональным оттенком создают трудность при их передаче. Термин «القنبلة» [al-Qunbula] (досл. бомба) используется в значении «*бомба*» (поставленная программа с целью повредить систему тайным образом), а составной термин «الصندوق الأسود» [as-Sunduuq ul-Asuad] также сохранил свой дословный перевод «*черный ящик*» для передачи элемента аппаратного или программного обеспечения с неизвестной внутренней структурой. Однако для переводчика наиболее сложный процесс наблюдается в переводе терминов с переносным значением, когда дословный перевод (основной) не может оказать помощь переводчику. Так, например, термин «الانفجار» [al-Infizhaar] (досл. взрыв) употребляется в рассматриваемой терминологии в значении «сломаться» (аварийное завершение работы: в случае неспособности программы выйти из сложной ситуации корректным образом), термин «التغذية» [at-Tagźiya] (досл. кормление, питание) – *подача* (бумаги в принтер), «الموصل المؤنث» (досл. женский коннектор) – *разъем-розетка* (разъем с одним или несколькими гнездами, в которые вставляются контактные штырьки), «المنطقة الخلفية» [al-Mintaqat ul-Halfiya] (досл. задний регион) – *фон, фоновый режим*, «الباب الخلفي» [al-Bab ul-Halfi] (досл. задняя дверь) – *лазейка* (для получения доступа к программе в обход ее защиты), «المفتاح الساخن» [al-Miftaah us-Saahin] (досл. горячая клавиша) – *быстрая клавиша* (для быстрого переключения к какой-либо программе) и т.д.

8. Недостаточные фоновые знания. Неотъемлемой частью профессиональной деятельности переводчика является его хорошее знание не только двух и более языков, но и той сферы, в которой происходит переводческий процесс. Как мы упомянули выше, словарь оказывает существенную помощь переводчику, однако правильный выбор необходимого термина всегда остается за переводчиком, для этого необходимы фоновые знания. Совокупность семантики терминологических единиц и фонового знания позволяет переводчику быстро понять контекст и соответственно правильно перевести текст. В процессе перевода терминов информатики как вида специального перевода следует учитывать тот факт, что терминология, кроме совокупности терминов, представляет собой совокупность научных знаний, и дефиниции терминов создаются на базе научных понятий. Следовательно, переводчик, занимающийся специальным переводом, не может ограничить

себя знанием только терминов отрасли. Четкий и профессиональный перевод – это работа, связанная с терминами и фоновыми знаниями. Поэтому недостаточные фоновые знания нередко становятся причиной неверного перевода. Таким образом, среди требований, предъявляемых к специальному переводчику, кроме его знаний языков, чутья, профессионализма и т.д., необходимо указать наличие фоновых знаний.

9. Иностранная аббревиатура. Несмотря на то, что в исконной арабской терминологии информатики количество аббревиатурных терминологических единиц незначительно, в английской аналогичной терминосистеме, являющейся источником пополнения терминолексики компьютерного подъязыка, в частности арабского, их количество велико. В процессе перевода с английского на арабский язык переводчики используют два способа: транслитерация/транскрибирование FAX («Facsimile» *факс*) → «فاكس» [faks] и описание (расшифровка) OS («Operating system» *операционная система*) → «نظام التشغيل» [Nizaam ut-Tashgiil]. Однако при передаче сокращенных арабских терминов, образованных по первому способу (транслитерации и транскрибированию) на русский язык переводчик часто сталкивается с проблемой арабского языка-посредника (между английским и русским), что вызвано в первую очередь «разграничением» между арабским письмом – вязью и английским – латиницей. Примером может быть термин «Modem» («**Mo**dulator-**Dem**odulator» модулятор-демодулятор), который в процессе передачи на арабский язык «مودم» [mudm] (или «موديم» [mudiim]), в связи с отсутствием буквы «о» заменен буквой «و» [uau]. Следовательно, арабская буква «و» может передавать две английские буквы «w» и «о». В данной ситуации оптимальным способом будет обращение переводчика к языку-источнику (английский) для достижения верного результата.

Таким образом, проблемы перевода терминов информатики касаются лингвистических аспектов, что заключается в синонимии, полисемии, омонимии, несоответствии грамматических категорий, а также факторов, связанных с профессиональными качествами переводчика, в том числе недостаточные фоновые знания, незнание словообразовательных ресурсов. Не менее проблематичным является вопрос об отсутствии специальных арабско-русских и русско-арабских словарей, способных оказать существенную помощь переводчику.

Список литературы

1 Амер Мухаммад Ахмад. Некоторые проблемы перевода религиозного термина // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. – 2007. – № 2 (39). – С. 90-101.

2 Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов / С.И.Ожегов; Под. общ. Ред. Проф. Л.И.Скворцова. – М.: ОНИКС, 2005. – 1200 с.

3 Англо-русский и русско-английский словарь компьютерной лексики / Авт.-сост.: Мизинина И.Н., Мизинина А.И., Жильцов И.В. – М.: ОЛМА-Пресс образование, 2004. – 572 с.

4 Амер Мухаммад Ахмад. Заимствование и проблемы упорядочения терминологии информатики и программирования в русском и арабском языках // صحيفة الألسن دورية علمية سنوية محكمة. – 1999. – № 15. – ص. 213-249.

5 خالد بن إبراهيم ، أحمد بن صالح. تعريب مصطلحات الحاسب الآلي. – الرياض، 2010. – 29 ص

6 Соловьев В.И., Яковенко Э.В. Краткий русско-арабский общественно-политический словарь. – М.: Восточная литература, 2003. – 510 с.

Қазіргі терминтану мен аударматану салаларында кеңінен қарастырылатын мәселелердің бірі – бір тілден екінші тілге терминді аудару, соның ішінде араб тілінен орыс тіліне Интернет пен компьютер саласы бойынша терминологиялық бірліктерді аудару өзекті болып табылады. Бұл мәселеде сөздіктердің жинақталуы мен олардың басып шығарылуы ұзақ мерзімді қажет ететіндіктен, Интернет пен журнал беттерінде пайда болған терминдерді жүйелеп, оларды аударудағы қиындықтарды классификациялау маңызды факторлардың бірден бірі екенін де ескеруіміз керек.

The question of translation terms generally and translation the Internet and computer terms from Arabic into Russian particularly attracts the attention of researchers to this day. Nevertheless, the private issue of the problem of translation Arabic terms of computer science, including two areas the computer and the Internet, into the Russian language, which is not studied by researcher of our country, remains unsolved and unexplored.

УДК 811.512.122’42

А.Т. Мұхамеджанова, Г.Т. Мұхамеджанова, Ж.Т. Қадыров
М. Қозыбаев атындағы СҚМУ
Петропавл, Қазақстан
elnur-09@list.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДЫҢ ЖАЛПЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Мақала тіл мен мәдениеттің байланысынан туындаған жаңа бағыт – лингвомәдениеттануға арналған. Лингвомәдениеттану – мәдениет пен тіл бірлігінің жиынтығын кешенді түрде қарастырып, жүйесін белгілейтін тіл білімінің бір саласы. Тілде бейнеленетін, тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтарды өзінің зерттеу нысаны ретінде қарастырады.

Тірек сөздер: тіл және мәдениет, лингвомәдениеттану, тілдік тұлға, әлемнің тілдік бейнесі, лингвомәдени бірлік

Тіл арқылы ұлттың мәдениетін тану мәселесі тіл білімінде көтерілгелі біршама уақыт өткені белгілі. Жеке бағыт ретінде терең дамып кетпесе де, лингвомәдениеттанудың алғышарттары Ф. фон Гумбольд, Ф. де Соссюр, И.Г. Гердер, Я.Гримм, Р.Раск, Р.Ладо, Э.Сепир, А.А. Потебня, Ш. Балли, Ж. Вандриес, И.А. Бодуэн де Куртене, Р.О. Якобсон, М. Қашқари, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Х.А. Арғынбаева және т.б. отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде көрініс бере бастаған. Ал XX ғасырдың соңында лингвистикада тілді құрылымдық жүйесінен тыс, лингвомәдени аспектіде түсіндіруді талап ететін көптеген фактілер дүниеге келді. Біздің пікірімізше, оның пайда болу себебін жаһандану үдерісіне қарсы туындаған оппозициялық көзқарастардың қалыптасуымен түсіндіруге болады. Бұл бағыттың негізгі ұстанымы ретінде келесідей идея алынды: тіл мен мәдениет тығыз байланысты, тіл мәдениет аясында пайда болады, дамиды және мәдениет таратушысы. Ғасырлар тоғысында аталмыш идеяға негізделген жаңа ғылым – лингвомәдениеттану пайда болды. Қазір батыстық, ресейлік және қазақстандық лингвомәдениеттану халық мәдениетінің тілде берілген және бекітілген көрінісін зерттеп, бірегей феномендер – «тіл» мен «мәдениеттің» өзара байланысы мен қарым-қатынасын қарастыруға мән бере бастады. Осы бағыттың негізін қалап, қалыптасуына елеулі үлес қосқан В.В. Воробьевтің, В.В. Красныхтың, В.А. Масловаңың, А.Т. Хроленконың, Ю.С.Степановтың, В.Н. Телияның, В.И. Карасиктің, Ю.Д. Апресянның, Г.Г. Слышкиннің, В.М. Шаклейннің, А.В. Костиннің, А.Д. Шмелевтің, Н.И. Толстойдың, Е.А. Яковлеваның және Ә.Қайдар, Р.Сыздықова, М.Копыленко, Т. Жанұзақов, Е. Жанпейісов, Ш. Сарыбаев, О. Нақысбеков, Н. Уәлиев, Р. Шойбеков, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, Г. Сағидолда, С. Сәтенова, А.Алдашева, Р.Авакова, З.Ахметжанова т.б. орыс, қазақ ғалымдарының еңбектерін атамай өтуге болмайды.

Лингвомәдениеттану бойынша кей зерттеушілердің сипаттамалары былайша түйінделеді: профессор В.В. Воробьевтің пікірінше, «қазіргі таңда лингвомәдениеттану – мәдени құндылықтардың таңдамалы және ұйымдасқан жиынтығын, сөйлеуді туындатудың және қабылдаудың коммуникативтік үдерістерін, тілдік тұлғаның тәжірибесін және ұлттық менталитетті зерттейтін, тілдік «әлем бейнесін» жүйелі сипаттайтын және оқытудың білім беру, тәрбиелеу мен зияткерлік міндеттерін орындайтын жаңа филологиялық пән деп сенімді айтуға болады» десе [1], В.В. Красныхтың тұжырымы бойынша, «лингвомәдениеттану – мәдениеттің тіл мен дискурстегі көрінісін, бейнесін және тіркелуін зерттейтін пән. Ол әлемнің ұлттық бейнесін, тілдік сананы, менталды-лингвалды кешеннің ерекшеліктерін зерттеумен тікелей байланысты» екенін айтады [2, 12]. Ал В.А. Маслованың «Лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың тоғысында пайда болған және халық мәдениетінің тілде көрініс берген, бекітілген ерекшеліктерін зерттейтін ғылым» - деген анықтама береді [3, 30]. Қазақ тіл біліміндегі аударма саласының лингвомәдениеттанулық сипатын зерттеп жүрген ғалым А.Алдашева аталған жаңа бағыттардың отандық тіл біліміндегі көрінісі туралы былай дейді: «Орта ғасырдың соңғы бөлігінде, ғасырлар тоғысқан тұста әлемдік озық лингвистика тілтанымның теориялық бағыттарын имманентті; структуралық лингвистикадан өзгешелеу жаңа арналарға яғни тілді жеке адаммен, оның ойлау өрісімен және рухани-практикалық қызметімен байланыстыра қарауға қарай бет бұрып отыр. Когнитивті, антропологиялық лингвистика деп аталатын мүлде жаңа салалардың қатарында соңғы жылдары «лингвокультурология» деп аталатын бағыт та аталып келеді. Бұлардың қай-қайсысы да – қазақ тіл ғылымы төселе қоймаған соны салалар» [4, 221].

Тіл – ақпарат жеткізуші құрал. Тіл арқылы жалғыз ақпарат қана емес, өн бойына шоғарланған ұлттың танымы мен көзқарастары бірге таралады. Бұл тұрғыдан тіл – мәдениеттің бір бөлігі ретінде танылады. Мәдениет – адамның әлемді және өзін материалды, әрі рухани тұрғыда тануының нәтижесі. Адам – тіл мен мәдениетті жасаушы әрі қолданушы. Тіл мен мәдениеттің бір-біріне әсері, өзара байланысы мен қатынас процесі біртұтас жүйе түрінде өмір сүреді. Демек, лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны тіл білімі мен мәдениеттану пәндерінің қиылысқан жерінен табылады. Лингвомәдениеттанудың зерттеу пәні ретінде төмендегідей объектілерді атауға болады:

- лингвоелтану объектілері – эквивалентсіз лексика;
- аңыздар, ырымдар және салт-дәстүрлердің тілдегі формалары;
- тілдің өзара қатынасы;
- сөйлеу әрекеті;
- сөйлеу этикеті және т.б.

Мәдениеттің тілдік және коммуникативтік бірліктердегі көрінісі, яғни мифтерде, аңыздарда, салттарда, дәстүрлерде, фольклорлық және діни дискурсте тіркелген архетиптік түсініктер жиынтығы, екі немесе одан да көп тілдердің материалында анықталатын бірліктердің ерекшелігі (ішкі форма, құрылым, деңгейлік ерекшелік, тіркесімділік, қолдану жиілігі, ассоциативтік ореол және т.б.) – лингвомәдениеттану пәнінің аясында қарастырылатын мәселелер болып табылады.

Лингвомәдениеттанудың негізгі түсініктері – әлемнің ұлттық тілдік бейнесі, лингвомәдениеттану концептісі, лингвомәдени бірліктер, ұлттық тілдік тұлға. Осы түсініктердің қатарында лингвомәдени бірліктер термині ерекше орын алады, ол өз мазмұнына ұлттық бөлікті топтастырған тілдік және коммуникативтік бірлік ретінде анықталады.

Лингвомәдени зерттеулер тіл иеленушісінің менталитеті арқылы анықталатын сөйлеу актісінің басым өлшемдерін, сөйлеу клишелерін, күнделікті қарым-қатынастағы және қатал ритуалды этикеттік жағдаяттардағы тіл иеленушілерінің вербалды және бейвербалды әрекеттерін анықтауға бағытталған.

Лингвомәдениеттанудың өз алдына ғылыми бағыт ретінде дамуының төмендегідей себептері бар:

1) Әлемде жаһандану үдерісінің қарқынды дамуы, әрқилы мәселелерді шешу кезіндегі түрлі халықтардың әрекеті мен қатынасында әмбебап сипаттардың белең алуы және осы орайдағы әркімнің (тайпа, ұлт, халық) өзіне тән ерекшеліктердің ескерілу қажеттігі;

2) Білімнің шектес салаларының (психология, әлеуметтану, этнография, мәдениеттану, саясаттану және т.б.) өкілдері қол жеткізген жетістіктерді лингвистердің меңгеру қажеттілігі;

3) Лингвистикалық білімнің қолданбалы жағы, яғни сөздің, фразеологиялық бірліктердің, жалпыға белгілі мәтіндердің, формулды этикалық жағдаяттардың және т.б. мағыналарында бекітілген ұжымдық тәжірибенің шоғырланған тұжырымының құралы ретінде тілді ұғыну қажеттілігі.

Дамуы барысында қазірге дейін лингвомәдениеттанудың өз ішінен бірнеше бағыт айқындалып отыр:

- тарихи тегі әртүрлі, бірақ бір-бірімен байланыста болған этностардың лингвомәдени ерекшеліктерін зерттеу – салыстырмалы лингвомәдениеттану;
- тілде көрініс берген және сақталған әртүрлі мәдениеттің ерекшеліктерін зерттеу – салғастырмалы лингвомәдениеттану.
- белгілі уақыт мерзіміндегі бір этностың лингвомәдени жағдайының өзгеруін зерттеу – диахрондық лингвомәдениеттану;
- нақты лингвомәдени жағдаятты зерттеу – жеке әлеуметтік топтың, этностың мәдени тұрғыдан алғанда ерекше кезеңдегі лингвомәдениеттануы;
- лингвоелтанымдық сөздік құрастыру – лингвомәдени лексикография;

Лингвомәдениеттану синхрондық бағытта ғана болмайды, заманауи нормалар мен сөйлеу әрекеттері ережелерінің арақатынасын анықтау және әдеби, ритуалды, мифологиялық мәтіндердің мазмұны мен мағынасын толық түсіну үшін халықтың тілі мен мәдениеті дамуының ертедегі сатылары туралы мәліметке де ие болуы керек. Лингвомәдениеттанудың басты ерекшелігі – қандай да бір құбылысты мәдениет аясында да, тіл аясында да қарастыруында.

Лингвомәдениеттану лингвоелтаным, этнолингвистика, мәдени антропология, мәдениетаралық коммуникация, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, прагмалингвистика, мәдениеттану, этнография, когнитивті лингвистика, бейвербалды қатынас теориясы, ареалды лингвистика, зерттелетін тілдің әлемі, тіл философиясы секілді шектес пәндермен үнемі байланыста болып отырады. Шектес пәндердің базасын пайдаланып қоймайды, адам, тіл және мәдениет туралы әртүрлі пәндердің зерттеушілері үшін де маңызды әрі қажетті материалдар ұсынады.

Лингвомәдениеттанудың негізгі ұғымдары: *әлемнің ұлттық тілдік бейнесі, мәдени концепт, лингвомәдени бірлік (лингвокультурема), ұлттық тілдік тұлға.*

Әлемнің ұлттық тілдік бейнесі – белгілі мәдениетке тән дүниетанымның ерекше ұлттық тәсілінің, әлем бейнесі элементтерінің тілде (барлық деңгейінде) көрінуі. Ұлттық тілдердің және ұлттық сананың ерекшелігі тілдің әртүрлі деңгейінде тіркелген материалдық және рухани мәдениетпен, табиғи және әлеуметтік ортаның шарттарымен, өмір салтымен, ерекше мазмұнмен және қызмет тәсілдерімен шарттасады. Әлемінің ұлттық тілдік бейнесі әр халыққа (этнос), әр лингвомәдени қоғамға тән. Ол адамның әлемге, табиғатқа, өзге адамдарға, осы қоғамның мүшесі ретіндегі өзіне қарым-қатынасының типін қалыптастырады, әрекет нормаларын, соның ішінде адамның қоғамдағы сөйлеу әрекетін анықтайды. Әлемнің ұлттық бейнесі аталмыш этнос әлемінің ұлттық тілдік бейнесін қалыптастырады, яғни бұл ұлт танымының тілдегі көрінісі.

Концепт лингвомәдениеттанудың негізгі бірліктерінің бірі ретінде мейлінше зерттелген, дегенмен әртүрлі бағыттарда аталмыш термин өзгеше сипатқа және мазмұнға ие болады. Бұл терминге қазіргі кезде танымдық, адамның білім тәжірибесі мен санасының қатынасын білдіретін ақпараттық қызметі, ұлттың психикалық немесе ментальділік ресурстарын түсіндіру бірліктері және басқа қырларынан анықтамалар беріліп жүргені белгілі. Жинақтай айтқанда, «концепт – қоғам туралы ұлттық-мәдени-танымдық

ақпараттардың тілден көрініс табуы және адамның әлем туралы мәдени түсініктері бейнеленген ғаламның тілдік бейнесі», - деп тұжырымдауға болады.

Лингвомәдени бірлік таңбалар арқылы көрінетін тілдің (тілдік мағынаның) ғана емес, мәдениеттің (тілден тыс мәдени мағынаның) сегменттерін қамтиды, лингвистикалық және экстралингвистикалық мазмұнды тоғыстырады. Қазіргі тіл білімінде тіл мен мәдениеттің элементтерін шоғырландырып, яғни жинақтап, синтездейтін «лингвокультурема (*лингвомәдени бірлік*)» [1, 5] және соның аясында «лингвомәдени өріс», «лингвомәдени компетенция» деген түсініктер қалыптасып, түрлі объектілермен жұмыс істеуде жиі қолданылып жүр. Соның ішінде лингвокультурема терминін алғаш ұсынған – В.В.Воробьевтың пікірінше, лингвокультурема – лингвистикалық және экстралингвистикалық ұғымдардың диалектикалық байланысы болып табылатын кешенді деңгейаралық бірлік [1, 45].

Ұлттық тілдік тұлға дегеніміз тілдік сананың иесі, яғни тілдік кеңістікте – коммуникативтік қатынаста өмір сүретін адам. Тілдік тұлға көпқырлы құрылымды білдіреді. Тілдік тұлғаның типтері зерттеу пәніне қатысты анықталады, ол тұлға – этномәдени, әлеуметтік, психологиялық; тіл – сөйлеу мәдениетінің, тілдік норманың және т.б. типтері тұрғысынан зерттелуі мүмкін. Бұл белгілер бойынша тіл болмысы тілдік тұлға арқылы анықталады. Жалпы ұлттық тілдік тұлға тілдік сана (ұжымдық және индивидуалды) мен сөйлеу әрекеті (адамның өмір салты мен мінезін көрсететін коммуникативтік әрекеттердің саналы және бейсаналы жүйесі) арасындағы байланыстырушы дәнекер болып табылады. Лингвомәдениеттану үшін тілдік тұлға тілдік санадағы, мәдени құрамдас бөліктің сөйлеу қызметіндегі көрінісімен қызықты, яғни зерттеу барысында адамның сөйлеу қызметі қалай болғанда да белгілі бір ұлттық мәдениетке тиесілі екені анықталады. Осы аталған негізгі ұғымдардың аясында лингвомәдениеттану терминінің жалпы болмысы сомдалады.

Сонымен, лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттану тоғысында пайда болып, халықтың мәдениеті мен тілінің әрекеттестігін зерттейтін ғылым. Тіл мен мәдениеттің әрекеттестігінде, түптеп келгенде, этностың рухани негізі көрініс береді. И.Е.Ерғалидің пікірі бойынша: адамның рухани негізі – символдардың мағыналық өлшемі, өзін үнемі іздеу, табу, жоғалту және қайта кенелу. Адамның рухани негізін анықтау қаншалықты сәтті жүзеге асса, адамның адам ретіндегі субстанционалды-рухани интенциясын көрсететін оның тәуелсіздік деңгейі соншалықты анықталады. Осылайша, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеу адамның рухани құндылықтары мен рухани әлемін қалыптастыру барысында елеулі рөлге ие болды. Бұл ғылыми арнаның бастауы орыс тіл білімінде ресейлік ғалымдар Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев, А.А.Потебня еңбектерімен жалғасып, XIX ғасырдың сексенінші жылдарында фольклор аясында тіл мен мәдениетті сабақтастыра зерттеудің жаңа бағытын пайдаланған Н.И.Толстой, В.Иванов, В.Н.Топоров сияқты ғалымдардың этнолингвистикалық зерттеулері атаулы саланың ғылыми негізін биік сатыға көтеріп жіберді. Ресейлік ғалымдар өз зерттеулерінде нақты бір тілдің тарихын сол ұлттың мәдениеті, тарихы, этнографиясымен тығыз байланыстыра қарастырды.

Лингвомәдени бірліктер таңба-функция бола отырып, коннотативтік мағынаға ие; бірнеше коннотативтік таңбалаушыны көрсетеді; қабылдаушылардың санасында өзектіленеді немесе өзектіленбейді; оларды туындатқан идеологиялық мән-мәтін белсенді өмір сүріп тұрған кезде олар да белсенді қолданылады.

Тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметін күшейту, оның әлеуетін көтеру үшін сол тілде сөйлеушілердің дүниетанымын, ұлттық болмысын анықтау қажет. Қазіргі таңдағы «тіл мен ұлт біртұтас» деген қағидаға сәйкес ұлтты, мәдениетті тіл арқылы тану – тіл біліміндегі жаңа салалардың бірі. Ұлт пен мәдениетті ықпалдасқан (интеграциялық) сипатта қарастыру – лингвомәдениеттану бағытының еншісіндегі мәселе. Лингвомәдениеттану лингвистиканың өз алдына қалыптасқан дербес саласы екенін мойындағанымызбен, әлі де болса негізгі ұстанымдары мен межелері, тұжырымдамалары нақтылана қоймаған ғылым. Екіұдай түсінік тудыратын пікірлер әлі де тереңірек ізденістерді қажет ететінін жоққа шығара алмаймыз.

Әдебиеттер тізімі
1 Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы). М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 1997. - 332 с.
2 Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология . М., 2002. - 284 с.
3 Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. М., 1997. - 289 с.
4 Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы, 1999. – 161 б.

Статья посвящена новому направлению современной лингвистики – лингвокультурологии. Главной задачей этой науки является изучение и описание взаимоотношений языка и культуры, языка и этноса, языка и народного менталитета, она создана на основе «триады» - «язык, культура, человеческая личность». Также рассматриваются основные понятии лингвокультурологии.

Article is devoted to the new direction of modern linguistics – a cultural linguistics. The main task of this science is studying and the description of relationship of language and culture, language and ethnos, language and national mentality, it is created on the basis of "triad" - "language, culture, the human person". Also the main are considered concept of a cultural linguistics.

ӘОЖ 415.61

Г.Қ. Рысбаева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
Алматы, Қазақстан,
guldarhan@inbox.ru.

ОРХОН ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Түркі халықтарының мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ескерткіштердің бірі – бүкіл әлемге әйгілі болған VIII ғасырдағы Орхон ескерткіштері. Орхон-енисей ескерткіштері бір емес, бірнеше түркі тілдеріне ортақ, жалпы түркілік мұра. Онда негізінен VI-VIII ғасырдағы тарихи деректерді баяндаумен қатар, түркі тайпаларының салтын, мәдениетін, күн көру жайларын сөз етеді. Ескерткіштердің негізгі идеясы – түркі тайпаларының ғасырлар бойы аңсаған мақсаты, өз елінің тәуелсіздігі мен өз халқын, жерін ішкі-сыртқы жаулардан қорғау. Көне түркі халықтары, яғни біздің арғы ата-бабаларымыз өздері жасаған рухани асыл мұраларын, ерліктерін құлыптастарға, тақтатастарға ойып жазып қалдырған. Орхон-енисей ескерткіштерідегі яғни Күлтегін, Тоныкөкке арналған ескерткіштегі жазулардан көне түркі халықтарының Тәңірге, Күнге, От пен Суға табынып, тағзым еткенін толық аңғаруға болады. Көне түркілердің Тәңірге табынған наным-сенімі – ұзақ дәуірдің жемісі. Көне түркілердің ежелгі дүнетанымынан туындағанын жазба деректерден «Жеті», «Төрт» киелі сандарының ұйтқы болуынан туындаған тіркестер беріледі.

Тірек сөздер: Орхон-енисей ескерткіші; Күн, От, Су, Ұмай ана; Алла, Құдай, Тәңірі; киелі сандар «Жеті», «Төрт».

Түркі халықтарының мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ескерткіштердің бірі – бүкіл әлемге әйгілі болған VIII ғасырдағы Орхон ескерткіштері. Орхон ескерткіштері қатарына VII ғасырдың аяғы мен VIII ғасырдың бас кезіндегі Орхон, Сэлэнгі, Тоғула (Тула) өзендерінің аңғарларынан табылған Құтлық қаған, Білге қаған, Күлтегін, Тонықөк, Күллі Чор ескерткіштері жатады. Ондағы жазулар көбіне оңнан солға қарай, жоғарыдан төмен қарай екі түрлі оқылады.

Көне түркі халықтары, яғни біздің арғы ата-бабаларымыз өздері жасаған рухани асыл мұраларын, ерліктерін құлыптастарға, тақтатастарға ойып жазып қалдырған. Орхон-Енисей бойындағы құлпытастардағы жазулардың барлығы халық тарихын баяндап тұр. Онда ел, отан қорғау мотивтері кең орын алған. Сондықтан болар, бұл ескерткіштердегі өлеңдердің басым көпшілігі халқын, жерін жаудан қорғауда және шапқыншылармен болған ауыр шайқаста асқан-ерлік көрсеткен батырларға, сонымен бірге соғыста мерт болған жауынгерлерді мадақтауға арналған.

Айталық, Күлтегін, Тонықөкке арналған құлпытастағы жазулардың культтік мағынасы болды. Мәселен, Күлтегін, Тонықөкке арналған ескерткіштегі жазулардан [1, 44] көне түркі халықтарының *Тәңірге, Күнге, от пен суға* табынып, тағзым еткенін толық аңғаруға болады:

Күлтегіннің кіші жазуында:	*Аудармасы:*
Теңрі йарлықадуқын үчүн,	Тәңірі жарылқағандықтан,
Өзім қутым бар үчүн,	Өзімнің бақытым болғандықтан,
Қаған олуртым.	Қаған отырдым.
Қаған олурып, йоқ,	Қаған болып, жоқ,
чығай будунуғ қоп қобартдым	кедей халықты көп көтердім,
Чыған будунуғ бай қылтым.	Кедей халықты бай қылдым,
Аз будунығ үкүш қылтым.	Аз халықты көп қылдым.
Тонықөк/Тонықук жазуында:	*Аудармасы:*
Тәңрі анча теміс ерінч:	Тәңірі (сонда) былай деген екен:
Қан бертім, қануңун қодуп,	Хан бердім, ханыңды тастап
ічікдің.	бағындың.
Ічікдүк үчүн	Бағынғаның үшін (басқаға)
Теңрі өлүтміс ерінч,	Тәңірі (сені) өлімші етті,

Осыдан-ақ, көне түркі қағандарының көктегі Тәңір жолынан айнымауға тырысқанын байқауға болады. Демек, Көне түркілердің Тәңірге табынған наным-сенімі – ұзақ дәуірдің жемісі.

«Тарихи деректерге қарап «тәңірі» сөзінің көне түркі жазбаларында екі түрлі мағынада қолданылғанын көреміз. Алғаш ол биік тау шыңына қатысты айтылса керек. Кейін ислам дінінің әсерімен семантикалық өзгеріске түскен. Сөйтіп бізге мәлім «құдай», «алла» деген мағынаға ие болған, – дей келе, Т.Қоңыратбаев «Көкке табыну культін біз Қытай жазбаларынан да жиі ұшыратамыз. Олардағы атауы – шань. Демек, «Тянь-Шань» – тау шыңы, «шаньжүн» – тауды мекендейтін тайпа (жүн) атауы болмақ. Мұны біз Сымя Цяннің тарихи жазбаларынан анық көреміз» – деп өз ойын білдіреді [2, 62]. Ежелгі түрік әулеті өздерінің ұғымындағы ең биік шыңды Хан Тәңірі деп атауы кездейсоқ емес. Бұл да – Тәңіріге табыну мен қастерлеудің бір түрі.

«Тәңірі» сөзі – түркі тілдерінде өте ерте заманнан келе жатқан культтік мағынада жұмсалатын сөз екенін айттық. «Тәңір» сөзінің этимологиясын С.Ақатаев: «Таң» және «ер» сөздерінің бірігуінен шығуы мүмкін деп қарастырады. «Бірінші буын «таң» автордың пікірінше күннің шығуымен байланысты болса, «ер» – түркі тілдерінде ер адамды білдіреді. Осы тұрғыда Тәңір «Күн адам», «Аспан адам», яғни құдай дегенді білдіреді» [3, 69].

«Көк Тәңірі» мен «Аспан» екеуі екі ұғым. Түріктанушы Қ.Сартқожаұлы «Тәңірі» мен «көк аспан» бір ұғымда жұмсалмайтындығын былай түсіндіреді: «*Teŋir*» (Тәңір) – бұған дейінгі барлық аудармашылар «көк аспан» деп аударып келді. «Тәңір» – байырғы түркілердің табынатын, жаратушы жалғыз құдайы. Тәңір, адам, табиғат жанды, жансыз

дүниенің жаратушысы. *«Teŋir teg teŋiride jaratmyš Türük bilige qaγan»* деген сөйлемді барлық зерттеушілер «Небопадобный, неборожденный Бильге каган» Н.Х.Оркун *«Gode benzer gokte (mevcud)olmus bilge hakan»* деп аударған. Бұлардың аудармасы бойынша «аспан іспеттес, аспаннан жаралған» боп келеді. Тәңір – көк аспан емес. Сондықтан, біз «Тәңір текті, Тәңір жаратқан» деп аудардық. Байырғы түркі, парсы қытай деректеріндегі «Нұрдан жаралған» дегеннің көне аналогы болмақ» [4, 120]. Демек, тәңірі – исламнан бұрынғы түркі халықтарының негізгі діні. Олар ата-бабаның аруағына сыйынып, аспанға, күнге, айға табынды және отты тазартушы күш ретінде таныды.

Түркі халықтары қандай істі бастаса да, атқарса да және мақсат, мүдделерін жүзеге асырса да ең әуелі, көктегі Тәңірге шын беріле тағзым етіп, *«Тәңірім қолдай көр», «Менің тәңірім», «Менің жарылқаушым, жаратушым»,* деп Тәңірді өздеріне ең жақын қамқоршы тұтқан. Екіншіден, түркілердің «Менің Тәңірім» деуі – осы дінді өздері тудырғандығын танытады. Бұған «Оғызнама» шығармасындағы «Тағы бірде Оғыз қаған Тәңірге жалбарынды. Содан айналаны қараңғылық басқанда көктен бір жойқын жарық түседі. Оғыз қаған арнайы барып қараса – маңдайында оттай жарқыраған меңі бар аса сұлу қыз көреді. Оғыз қаған соған үйленеді. Ол үш ер бала туады. Олардың біріншісіне Күн, екіншісіне Ай, үшіншісіне Жұлдыз деп ат қояды. Одан кейін аңға шыққанда үлкен ағаш қуысында отырған сұлу қызға үйленіп содан көрген балаларына Көк, Тау, Теңіз деп есім береді. Солардың құрметіне Оғыз қаған үлкен той жасап, ел-жұртқа жарлық беріп: «Міне, мен сендерге қаған болдым, біздің таңбамыз береке болсын, ұранымыз көк бөрі болсын. Көк туымыз болсын, Көк шатырымыз болсын», – деген жолдар дәлел болады [5, 32].

Көк Тәңіріне сыйынған, көк пен жерге табынған сонау көне түркілердің мифтік танымы тілек-бата сөздерде айқын көрінеді. Бата сөз мәтінінде көбінесе *Алла, Құдай, Тәңірі* секілді культтік сөздер жиі кездеседі. Бұл культтік сөздерді бір-біріне ауыстырып қолдана береді. Бұл, әрине, қазақтардың наным-сенімдерінің бір ерекшелігі. Бата сөздерде: *«Құдай жарылқасын!», «Құдай оңдасын!», «Тәңірі ием жарылқап, әулиелер қолдасын!», «Жарылқа, Тәңірім, қабыл ет, жарылқаудың қамын ет!», «Тәңірі берген несібең, тепкілесе кетпесін!», «Құдай өзің жарылқап, жолыңды оңғарсын!»* деген сияқты фразеологизмдер жиі кездеседі. Кейде, дәстүрлі баталарда: Қыдыр, бақ, бақыт құсы, бақ дәулет, құт береке тәрізді сөздер айтылады: «Жорытқанда жолың болсын, жолдасың Қыдыр болсын!», «Әуелі құдай оңдасын, содан соң Қыдыр орнасын!», «Бақ қарасын, Қыдыр дарысын!», «Берсін десең, берейін бата, дарысын Қыдыр ата. Қыдырың қияласын, періштең ұяласын», т.б. Сондай-ақ, адамдар бір-біріне жақсы тілек айтқанда қалыптасқан тұрақты тіркестерде де «Алла, Құдай, Тәңірі» секілді культтік сөздер жиі кездеседі. Мәселен: Құдай жарылқасын! Құдай тілеуіңді берсін! Құдайдың құлағына шалынсын! Алла жар болсын! Алланың нұры жаусын! Тәңірі оңдасын! Тәңірі пана болсын! т.б.

Тонықөкке арналған ескерткіштегі жазулардан культтік мағынада жұмсалатын ежелгі түркі халықтары үшін Көк пен жерден кейін тұрған құдіретті күш – әйел тәңірісі *Ұмайға* табынып, тағзым еткенін мындай жыр жолдардан аңғаруға болады:

Тонықөк жазуында:	*Аудармасы:*
Теңрі, Ұмай, удуқ йер – суб басы	Тәңірі Ұмай, қасиетті жер- су
берті ерінч,	жеңіс берген.
Неке тезербіз, үкүс тійін,	Көп деп неге қашамыз,
Неке қоркұрбіз, аз тійін...	Азбыз деп неге қорқамыз...

Ұмай – ертедегі Орталық және Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке-молшылық құдайы болған. Бұл әйел құдайы Тәңірден кейін екінші орын алған. Ұмай анаға қырғыздар, алтайлықтар, тувалықтар, шорлар және хакастар табынған. Кезінде Шоқан Уәлиханов қырғыздардың «Майнекең болайын!» деген ант-суын осы Ұмай ана есімінен іздестірген. Өйткені «майнеке» деген сөз май, неке деген екі сөзден тұрып, «май» бөлігінің алдындағы дыбысы түсіп қалған Ұмай ананың аты болып шығады. Сондай «Ұмай ана сияқты желеп-жебеушің болайын!» деген мағынаны білдіреді екен. Демек, қазақ, қырғыз тілінде оның есімі *«Май-ене», «Май-ана»* түрінде

сақталса, хакас тілінде *«От ине», «От инезі»* тіркестері *«От ене, от енесі, от иесі»* түрінде сақталып, келін түсіру кезінде Ұмай анаға табыну нышандары байқалды. Мәселен, қазақ халқының ғұрпында жаңа түскен жас келінді табалдырықтан оң аяғымен аттата сала *«От ана», «Май ана», жарылқа!»* – деп отқа май құйғызады. Осы ізгі ниетті ақ тілеуді «От Ана» – қазақтардың мифологиялық кейіпкері Үт бикеш те, ал «Май Анамыз» – Ұмай Ана.

Көне түріктер Ұмайды көктен түскен, қолында балаларды қорғауға арналған алтын садағы бар өте сұлу әрі қайрымды, жымия күлген жас әйел бейнесінде елестеткен. Мұндай бейнелер Күлтегін, Көшө-Цайдам кешеніндегі тас мүсіндерде, балбал тастарда кездеседі. Баланың ата-анасы өз ұрпағы ұзақ сапарға шығарда, жаумен шайқасқа аттанғанда әуелі Ұмай ананың қамқорлығына тапсырады, қауіп-қатерден, тосын ажалдан қорғап жүруді тілейді. Сондай-ақ, ежелгі түркілер дінінің негізі бірінші Көкке (Тәңір), екінші Жерге (Жерге-Суға, Иер-Суб) сыйыну болатын. Бұлар нақ Көктің еркімен билік құрып отыр деп санаған түрік қағандарды «Көк тектестер және Көкте туғандар» деп атады. Үшінші Ұмайға сыйыну болатын. Ұмай – от басы мен бала-шағаны қорғаушы саналған. Ұмайға сыйынушылық Алтайдың кейбір түркі тілдес тайпаларының наным-сенімінде XIX ғасырдың аяғына дейін сақталған.

Түркі тілдес халықтар Күн культін құдіретті, қасиетті құбылыс деп, *От культін, Су культін* жоғары бағалап, құрмет көрсетіп, оған сыйынған [6, 74]. *Күнге табынуының* алғашқы баспалдақтары «Авеста» кітабыннан көрніс тапқан. Күн құдайы «Хваршед яшт» деп аталады. Авеста кітабында Күнге арналған гимн онға жуық жыр шумақтардан тұрады. Онда әлемге нұрын төккен аспандағы күннің құдіретті күшін, қуатын айта отырып, бір ой мен келесі ойды, бір оқиға мен келесі оқиғаны тұтастыра жалғастырып жібереді. Күнге арналған гимнге табынушылар күніне үш рет: таңертең, түсте, кешке, яғни, күн шығарда, күн тастөбеге көтерілгенде және күн батарда оқу көзделген. Әр айда қанша уақыт болуы керектігін мөлшерлеуде де әр күннің атуымен батуы аралығын алған. Мысалға, Зороастризм ілімі негізінде де әр айда 30 күн бар. Мұнда әр күн бір құдайға бағышталып, соның атымен аталған. Әр айдың он бірі – Күн құдайына арналған [7, 186]. «Күн туымыз болсын, көк шатырымыз болсын» деген сөйлем арқылы түркі халықтары аспан әлемін киелі деп санағанын көреміз. Бүгінгі күні қазақ елінің байрағының көк болуы, күн шапағының суреттелуі сол сияқты Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан елдерінің байрағында ай мен жұлдыздың символдық көрсеткіш ретінде көрініс табуы көне түркі дәуіріндегі танымнен байланыстығы. Түркілер танымында аспан – киелі. Құдіретті күшті жаратушы Тәңір аспанмен астасып жатады. Сондықтан аспан түстес, аспандағы ай, күн, жұлдыздарды түркі халықтары мемлекеттерінің рәміздерінде орын алуының өзі олардың түпкі танымының бір екенін айқындайды.

Зороастризмнің негізі – ***От культіне табыну***. От – жарылқаушы құдай, Күннің жердегі бір бөлшегі ретінде қарастырылған. Отқа табынудың арғы тегі сол Күнге табыну болып шығады. Ежелгі адамдар күннің жарығы мен жылуының пайдасын ерте түсінген, сол күннің жарығы мен жылуының символы ретінде жерге от жаққан. Жер шарының терістігін мекендеген халықтардың отқа деген ықыласы, әсіресе айрықша болса керек. Өйткені мұнда қыс ерте түседі, ауа райы суық. Сондықтан да олар отты күннің жердегі символы ретінде үнемі жағып, жылынған болса, от мерекесін олар жаздың күні емес, қыс айларында, суық түскен кездерге ыңғайлап өткізген.

Түркі тілдес халықтардың көпшілігінде Отты жоғары бағалап, құрмет көрсетіп, оған сыйынған. От қырғыз, ұйғыр, қарақалпақ, қарачай-балқар тілінде – от; өзбек, татар тілдерінде – ут; азербайжан тілінде – од деп аталады. От сөзінің семантикалық мағынасы әр түрлі болып келеді. Айталық, герман, иран тілдерінде ол «*құдай*» мағынасын берсе, көне славян тілінде «*күн*» деген мағына берген.

Отқа табыну – қазақ халқының ежелгі заманнан бері жалғасқан нанымдарының бірі. Отты халық өте жоғары бағалап, қасиетті әулие деп ұқты. Алғаш күн күркіреп, найзағай ойнағанда, *«сүт көп, көмір аз»* деп үйді айнала жүгіріп ожаумен ұру ырымы да оттың құдіретті күшіне жалбарынудан шыққан болу керек. Ойымызды Ш.Уәлихановтың: «Түркі

халықтарында, әсіресе қазақтарда отқа әулиеше табыну бар» деген тұжырымы дәлелдей түседі [8, 208]. От сөзінің өте жоғары қастерленіп, құдай сөзімен тең қолданылғанын тіліміздегі «*От ана»* тіркесінен байқауымызға болады. Хакас тілінде *«От атан»* деп әйел от құдайын айтқан, Бутанаевтың сөздігінде бұл сөз «Почтительное обращение к богине огня» деп түсіндіріледі [9, 75]. Осы мағынада *«От инее», «От инезі»* тіркестері де әйел құдайына қаратып айтылған сөздер, оның қазақша мағынасы *«От ене, от енесі, от иесі». «От иесі»* матриархат дәуірінен қалған. Осыған байланысты әдет-ғұрыптар, аңыз-ертегілер көптеп кездеседі. Бұл ертегілердің кейбіреулерінде жалмауыз кемпір бейнесі *от (ошақ*) иесі ретінде суреттелінеді. Оты сөніп қалған қыз жалмауыз кемпірден от алып, үйіндегі ошақты жағады. Осыдан келіп қазақ елінде үй ошағынан «от алу» ғұрпы шыққа керек. От культіне байланысты әдет-салт, ырым-жоралар өте ерте заманнан жалғасып келеді.

Адамның тіршілігінде оттың алатын орны зор, оның бірнеше бейнелік, символикалық қасиеті бар.

Біріншіден, ертеде отты тамақ пісіруге, үй жылтуға, қараңғы түнде жарық етуге пайдаланды. *«Жаурасаң от жақ, қорықсаң от жақ, қарның ашса от жақ»* деген нақыл сөз осыдан келіп шыққан. М.Жұмабаевтың «От» өлеңі осы айтылған таным түсініктерді көрсетеді:

Шынында, менің өзім – от,
Қысылған қара көзім де – от.
Мен оттан, от – менен.
Жалынмын, мен жанамын,
Оттан туған баламын.
Оттан басқа тәңірі жоқ.

Екіншіден, отта аластатқыш қасиет бар. Отта бәле-жаладан сақтаушы, күнәдан тазартушы күш бар деп есептейді. Соған сәйкес ертеде ел бір жұртқа көшкен кезде жұрттың орнына от жағып, адамды да, малды да екі оттың арасынан өткізіп тазартады. Бұл әдет, яғни ырым – аластау деп аталады. Аластаған кезде: *«Алас, алас, әр пәледен халас, от, от тазарт бізді әр пәледен»* – деп айтады. От түтінімен аурудың төсегін, жас баланың бесігін, киімдерін аластайды.

Үшіншіден, оттың тазартқыш қасиеті бар. Қазақ, қырғыздар отқа табынып, оны барлық жаманшылықтан сақтаушы, тазартушы ретінде құдірет тұтады. Анимистік наным бойынша өлген адамның жаны оттан, от жарығы шырақтан қорқады. От адамға қамқорлық етумен бірге, ол оның жауы да болады. Өйткені ол мылқау, мейрімсіз, тілсіз жау. От адамдарға үрей, қорқыныш сезімін тудырады. Сондықтан өлген адамның жаны үйіне қайта оралмасын деген ниетпен оның басына шырақ қойылып, түні бойы күзетілетін болған. *«Қырық күнге дейін өлген адамның тәні бұзылмайды»* деп білген ата-бабаларымыз *«Жатқан жері жарық болсын!»* деген мақсатпен де қырық күнге дейін күн сайын шырақ жаққан. Бұл салт отқа табыну ғұрпы мен оның жылтқыш, тазартқыш қасиетіне сенуге байланысты пайда болған.

Су культі. Түркі халықтары суға тағзым етіп, бұлақ атаулыны қастерлеген. Олардың нанымы бойынша судың да тәңірі болады, су иесі – Сүлеймен деп қадір тұтқан. Мәселен, «Су иесі Сүлеймен», «Су иесі Пайғамбар», «Су Сүлеймені», «Суын ішкен құдыққа түкірме» деген сөйлемдер судың қасиет-киесіне байланысты айтылған. Су иесін, су культін яғни су құдайын құрметтеу көне түркі ру-тайпаларымен бірге жасасып, әлі жалғасын тауып келе жатқандығын, сол наным қырғыз халқының арасында бүгін де сақталып тұрғандығын С.М.Абрамзон зерттей келіп: «Бұл құдайға құрбандық шалу әрекеті жаңбыр жаумай, құрғақшылық болғанда ұйымдастырылады. Онда әр шаңырақтан бір қой немесе жеті күлше алып өзеннің жоғары жағына барады», – деп тұжырымдаған [10, 133]. Дәл осындай салт дәстүр қазақ халқында да болған. Оны «тасаттық» дейді. Бұл арабтың «тасалдық» – құрбан шалу деген сөзінен шыққан. Құрғақшылық болып, жаңбыр жаумай, шөп шықпаған жағдайда халық ортадан мал шығарып тәңірден жаңбыр тілеп «тасаттық» жасаған. Оны қорым басына немесе өзен жағасына барып, өткізетін болған. Үлкендердің айтуынша, осыдан кейін көбінесе жаңбыр жауатын болған. Бұл салт қазір де бар.

Түркі халықтарының магиялық және анимистік нанымдарының негізінде байырғы түркі заманынан бермен қарай қоршаған табиғатқа табынудан туындайтын – киелі жер-су иелері. Анимистік, магиялық және шамандық нанымдар бойынша қазақ, қырғыз, өзбек, татар, қарақалпақ, алтай, хакас, якут және басқа түркі халықтары кез келген тау мен тас, бастау мен бұлақ, өсіп тұрған кез келген ағаштың киесі бар деп сенген. Мифологиялық сөздікте *«Су иесі»,* қырғыздарда *«Суу ээси»,* татарларда *«Йорт иясе»,* хакастарда *«Шерсуг»,* қарқалпақтарда *«Су анасы»* деп көрсетіледі. Мысалы, *«Су иесі Сүлеймен»* деген фраза моңғолдарда мүлдем жоқ. Алайда, осы фраза *«Суу-энези Сулай-Каан»* деген формада алтай бақсыларының «алқышында» кездеседі:

Балык сууда Палай-Каан,
Тал таптылу Талай-Каан,
Суу-энези Сулай-Каан [11, 108]

«Суу-энези Сулай-Каан» немесе «Су иесі Сулай-Каан» деген фразаның түбірі «су» деген сөзден өрбіп, су құдайы «Су иесі» «Су анасы», «Су енесі» деген мағынаны береді. Хакастарда «*Су иесі Суғдай-хан, жел иесі – Чилдей-хан»* деген сөйлем бар. [12, 52] Омбылық татарларда Ертіс пен Сүлеймен әлемді жаратушылар, екеуі бірігіп орманды, жын-періні, адамды жаратқан соң ұсқыны жаман Сүлеймен өзеннің тереңіне жасырынып, елге көрінбейтін болған деген аңыздар бар [13, 144-146]. Бұл сюжетте де Сүлеймен судың рух-иесі, су иесі, су құдайы ретінде көрінеді. Демек, *«Су енесі Сулай-Каан» мен «Су иесі Суғдай хан»* деген фразалар кәдімгі әлемдік діндерде кездесетін (иудей, христиан, ислам) Дәуіт пайғамбардың баласы Сүлеймен патшаның бейнесі ғасырлар керуенінде тоғысып, астасып, тұстасып кеткенін көрсетеді.

Сондай-ақ, *Су культіне* деген құрмет әлі де бар. Су – зороастризмде өзінің маңызы жағынан отқа жақын тұрған табиғат күші. Сумен емдеу, сумен ұшықтау, сумен үшкіру сияқты халықтық медицина тәсілдері су құдіретін, киелі табиғатын мойындауға негізделген. Бұл барлық халықтарға тән. Су – адам өмір тіршілігінде аса қажетті, онсыз өмір сүруге болмайтын табиғат байлығы. Су – өте қасиетті. Сондықтан, *«Суға түкіруге болмайды», «Суға дәрет сындыруға болмайды», «Суды лайлауға болмайды»* деген тыйым сөздер қалған. Суды қарызға сұрамайды немесе қарызға бермейді. Сумен қатар өзеннің культ екенін түсінеміз. Өзен ұғымы қазақтарда өмір сүруге қажетті. *«Өзен аралағанның - өзегі талмайды»* дейтін мақал-мәтелден өзеннің балығы бар, оны жеуге болатынын, өзеннің қажеттігін, өзенге деген танымдық ұғымның, өзенге деген құрметтің бар екенін түсінеміз.

Сонымен қатар, көне түркілердің ежелгі дүнетанымынан туындағанын жазба деректерден ***«Жеті», «Төрт»*** киелі сандарының ұйтқы болуынан туындаған тіркестерден де культтің бар екенін көруге болады.

Күлтегін ескерткіші – ежелгі түркі ханының Күлтегін деген баласының зиратына орнатылған құлыптас. Ескерткіште тасқа жазылған 250 жол бар. Осы құлпытастағы жазулардан да «Жеті» санының киелі екенін төмендегі үзіндіден оқи аламыз:

Күлтегіннің үлкен жазуында:	*Аудармасы:*
Қанум Елтеріс қағануғ,	Әкем Елтеріс қағанды,
Өгім Елбілге қатұнығ.	Шешем Елбілге қатынды
Теңрі төпесінте тұтұп	Тәңірі төбесіне ұстап,
Иегерү көтүрміс ерінч.	Жоғары көтерген екен.
Қанум қаған йіті йегірімі ерін ташықмыс.	Әкем қанға он жеті ер еріпті.
Ташра йорыйур, тійін, күү есідіп,	Шетте жортып жүр дегенді естіп
Балықдақы тағықмыс,	Қаладағылар өрлепті,
Тағдақы інміс,	Таудағылар індепті.
Тіріліп йетміс ер болмыс.	Жиылып жетпіс ер бопты.
Теңрі күч біртүк үчүн,	Тәңірі қуат берген соң,
Қаңұм қаған сүсі бөрі тег ерміс,	Әкем қағанның әскері бөрідей бопты.

Ағысы қоң тег ерміс,	Жаулары қойдай бопты.
Ілгерү-құрығару сүлеп	Ілгері-кейін аттанып,
тірміш, қобартмыш.	жинапты, көтеріпті.
(Қа)мұғы йеті йүз ер болмыс,	Қолы жеті жүз ер бопты.
йеті йүз ер болып...	*Жеті жүз* ер болып...
Қаңым қаған бунча...	Әкем қаған осынша...
Қырық артуқ (ы) йіті сүлмес,	*Қырық жеті* рет аттанды,
Иегірмі сүңіс сүңісміс,	Жиырма айқас жасады [1, 47].

Күлтегін *жеті* жасында әкеден жетім қалады. Он үш жасқа келгенде ер атанады. Он алты жасында қару-жарақ асынып, ел намысын, халық кегін қуып табғаштарға аттанады. Жиырма бір жасында (үш жеті) Тадықын чурдың Боз атына мініп, Чача Сеңүнмен айқасады. Жиырма алты жасында қырғыздарға, отыз жасында қарлұқтарға, отыз бір жасында аздар мен оғыздарға шабуыл жасайды. Сөйтіп қырық жеті жасында қайтыс болғаны туралы ескерткіш жазуында анық көрсетілген:

«Күлтегін қон йылқа житі ягірмика ұчды. Тоқұзынчы ай житі отузқа йоқ әртүртіміз... Бітіг ташын бічін йылқа житінші ай житі отузқа құп алқадымыз... Күлтегін өліп қырқ артық жеті...».

Аудармасы мынадай: «Күлтегіннің қой жылғы он жетіде жаны ұшты. Біз оны тоғызыншы айдың 27 күні жерледік... Мешін жылғы жетінші айдың 27 күні басына тас орнаттық. Күлтегін 47 жасында өлді...» делінген.

Табғаш тіліндегі мәліметтер бойынша Күлтегін 732 қой жылының 17-сі күні қайтыс болды, оны 9-айдың 27-күні жерледі. Мешін жылғы 7 айдың 27 күні басына тас орнатты. Ол 47 жасында өлді делінген.

Мұндағы жетінші ай, тоғызыншы ай, т.б. ежелгі түркі халықтарында ескерткіштегі адам жасы, оқиғалардың жыл көрсеткіштері «жеті»-ге байланысты.

Тонықөк жазуында:	*Аудармасы:*
Елтеріс қаған біліг есін үчүн,	Елтеріс қағанның ақылдылығынан,
алпун үчүн	батырлығынан
Табғачқа йеті йегірмі сүңүсді,	Табғаштармен жиырма жеті рет соғысты.
Қудаңқа йеті сүңүсді,	Құтандармен жеті рет соғысты
Оғузқа бес сүңүсді.	Оғуздармен бес рет соғысты [1, 75-76].

«*Төрт*» санының ұйтқы болуынан *төрт бұрыш, төрт бұлұң, әлемнің төрт бұрышы, төрт тарап, төрткүл дүние, төрт бағыт* сияқты тіркестер өте ерте қалыптасқан. Мәселен, Көне тілде «бұлын» сөзі «бұлұң» болып жазылған, мағынасы «бұрыш», «құбыла», «жақ» деген сөздерді білдірген. «Күлтегін» жазуындағы «төрт бұлұң қоп йағы ерміс» – «(дүниенің) төрт бұрышындағы (халықтар) оларға (яғни, түркілерге) жау болған еді» делінген, мұнда да біз «төрт бұлұң» атауының VIII ғасырдағы көк түркі танымына болғандығын көруге болады. Түрік тілдес халықтар жерді, дүние кеңістігін төрт бұрышты («төрт булуқ») деп ойлаған. Бұл төрт бұрыш «ілгеру» (күн шығыс), «құрығару» (күн батыс), «біргеру» «күн ортасы» (оңтүстік), «йырғару» – «түн ортасы» (солтүстік) деп аталған.

«Күлтегін» жырында Білге қаған өз жері мен халқының көптігін былайша баяндайды:

Күлтегіннің кіші жазуында:	*Аудармасы:*
Ілгеру – күн тоғсыққа,	Ілгері – күн шығысында,
Біргеру – күн ортусыңару,	Оң жақта – күн ортасында
Құрығару – күн батсықына,	Кейін – күн батысында,
Йырғару – түн ортусыңару	Сол жақта – түн ортасында
Анта ічрекі будун қоп	Осының ішіндегі халықтың бәрі маңа көрүр маған қарайды [1, 40].

«Күлтегін жазуындағы» *төрт бұрышқа* қатысты мынадай мәліметтерді мысал ретінде келтіруге болады:

Күлтегіннің үлкен жазуында:	*Аудармасы:*
Түрт булұң қой йағы ерміс,	Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,

Сү сүлепен,
Төрт булуңдақы будуныҕ
Қоп алмус, қоп баз қылмыс,
Башлыҕыҕ йүкүнтүрміс,
Тізлігіг сөкүрміс,
Ілгерү-Қадырқан йышқа тегі,
Керү – Темір Қапуғқа тегі
қонтұрмыс...

Сарбаздарымен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен,
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген,
Ілгері-Қадырқан қойнауына дейін,
Кері – Темір қақпаға дейін
жайлаған... [1, 44].

«Күлтегін жазуындағы» *tört buluŋ/төрт тарапқа* қатысты мынадай үзінділерді келтіреміз: *Tört buluŋ* qop (qoup-C.K) jaγy ermis. Sü sülepen tört buluŋdaqy bodunγ (quup -C.K.) qop almys. Qop (quup -C.K.) baz qylmys. Bašlγγγ jükündürmis, tizligig sökürmis. - *Төрт тараптағылар* қарсы жау болған. Қол аттандырып *төрт тараптағы* халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген.

Сондай-ақ, Күлтегін кешенінде айшық таңба салынған ақсұр граниттен жасалған *төрт бұрыш* текшетас болған. Ортасына дөңгелектеп тесік-ойық шығарған. Дүниенің төрт бұрышы бейнеленген *текшетас – Бөд Тәңірінің (böd teŋri) символы. Бөд «böd»* байырғы түріктердің иесі болған. Яғни текшетас – Қаған тағының киесі. Бұл тақ киесіне *әлемнің төрт бұрышына* ие деген мағынада айшық таңбасы қашалған. Текшетастың сызба суреті Гурван-Мандал тауының жартасына сызылған. Ал, «*Айшық*» әлемнің *төрт бұрышын* мегзеген символ [14, 157].

«Төрткүл дүние». «Төрткүл» – түркілердің төл сөзі, ол да «төрт бұрыш» дегенді білдіреді, өйткені «күл» сөзінің бір мағынасы – «бұрыш». «Төрткүл дүние» тіркесі лиро-эпос жырларында кездеседі. Мысалы: «Жолдастарының нақақ сөзіне ерген Қобыланды құлынға ертерек мінбек болады. Құлын дариядан өтіп бір төрткүлдің үстіне барып түседі. Одан әрі құлын жүрмейді. Қобыланды құлынды жүргізейін десе жүгені жоқ, ұрайын десе қаруы жоқ, біраз дағдырып қалады /«Батырлар жыры»/.

Түркі халықтарының мәдениетінде адам есімдеріне де үлкен көңіл бөлінген. Культтік лексемалардың антропонимиялық қордағы үлесін қазақ тіліндегі есімдер ғана емес, араб, парсы тілдерінен енген антропонимдер де құрайды. «Алла» араб тілінен, «Құдай» парсы тілінен енген, «Тәңірі» көне түркі тілінен, «Жаппар», «Жаратушы» қазақ тіліндегі баламасы. *Аллаберген, Құдайберген, Тәңірберген, Аллаберді, Құдайберді, Тәңірберді, Құдайқұл, Тәңірқұл, Жаппар, Жаппарқұл, Жаппарәлі* деген сияқты жаратушы күштерге қатысты туындаған ер адамдардың есімдері қазіргі таңда да өте сирек кездеседі.

Дәл осындай ұқсастықтар басқа да түркі тілдес халықтарда да бар. **«Алла», «Құдай», «Тәңірі»** культтік сөздері түркі-татарлардың да адам есімдерінде: *«Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Кудайбакты, Ходайбакты, Тәңребиргән, Тәңребирде, Тәңрекол, Тәңребирдиев, Тәңребирдин, Тәңрегулов»* деп кездессе, қырғыз халқында да жаратушы күштерге байланысты қойылған *«Алдаберди, Теңирберди, Кудайберди»* деген адам есімдері кездеседі, «алла биргән», «алла биргәнем», «алла бабасының улы/қызы» деген когнитивтік бірліктер балаларын еркелеткенде жиі айтылады. *«Аллаберген, Тәңірберген, Жасағанберген, Құдайберген»* сөздеріне мәндес *«Тілепберген», Тілеуберген, «Тілеуқабыл»* деген кісі есімдерінің де негізгі мәні – баланы алладан тілеп жүріп көргені мен тілегенінің қабыл болғаны деген мағынада жұмсалады. Атаудың екінші сыңарындағы *«берген», «қабыл»* сөздерінің де туынды сөздің мағынасына қосатын сөзжасамдық мәні бар.

Қорыта келе, Орхон-енисей ескерткіштері бір емес, бірнеше түркі тілдеріне ортақ, жалпы түркілік мұра. Онда негізінен VI-VIII ғасырдағы тарихи деректерді баяндаумен қатар, түркі тайпаларының салтын, мәдениетін, күн көру жайларын сөз етеді. Ескерткіштердің негізгі идеясы – түркі тайпаларының ғасырлар бойы аңсаған мақсаты, өз елінің тәуелсіздігі мен өз халқын, жерін ішкі-сыртқы жаулардан қорғау. Сондай-ақ, Күлтегін, Тонықөкке арналған ескерткіштегі жазулардан көне түркі халықтарының Тәңірге, күнге, суға, Ұмай анаға табынып, тағзым еткенін және «Жеті», «Төрт» киелі сандарының ұйтқы болуынан

туындаған тіркестердің адам жасына, оқиғалардың жыл көрсеткіштеріне қатысты екенін аңғардық.

Жоғарыда келтірілген түркі тілдеріндегі адам есімдерінің мағыналарында ортақ ұғымдық, дүниетанымдық байланыс бар екені аңғарылды. Бұл үш тілдегі адам есімдерінің айтылуы жағынан фонетикалық өзгеріске түскенімен, семантикалық мағынасы бірдей.

Әдебиеттер тізімі

1 Күлтегін: Көне түркі жазба ескерткіші. /Көне түркі тілінен аудар. М.Жолдасбеков. – Алматы: Жалын, 1986. -80 б.

2 Қоңыратбаев Т.Ә. Ә.Қоңыратбаев зерттеулеріндегі түркология мәселелері. Кан. дисс. ... – Алматы, 1993. -139 б.

3 Ақатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов. Дисс. ... докт. философ. наук. – Алматы, 1995. -С.69.

4 Сартқожаұлы Қ. Орхон мәтіндерінің аудармасы. //Тіл және қоғам. 2004. № 1.-Б.108-121.

5 Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М., 1959. -247 с.

6 Рысбаева Г.Қ. Tapinma Terimlerinin Etnolengüistik Tanımı. //KÜTÜR EVRENİ. Universe of Culture. 2013. Yil.4 Sayi. №15. -S.73-79.

7 Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестинской И.Стеблин-Каменского. – М.: Дружба народов, 1992. -207 с.

8 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. -560 б.

9 Хакасско-русский историко-этнографический словарь. /БутанаевВ.Я. –Новосибирск, 1999, 235 с. - С.75.

10 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Киргизстан, 1990.-410 с.; Абрамзон С.И. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.. 1971, -403 с.

11 Телеутский фольклор //Сост., вступит. Ст., запись, пер., коммент. Д.А.Функа. – М.: Наука, 2004. -183 с.

12 Бутанаев В.Я. Национальная религия хакасов и формирование личности //Altaica.Новосибирск, 1994. 4. -С.52.

13 От Урала до Енисея. (народы Западной и Средней Сибири). Кн. 1. – Томск: Изд-во Том. Ун-та, 1995. -186 с.

14 Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. -360 б.

В статье рассматриваются исследования о древне-тюркских верованиях со стороны теории «Языковая картина мира». Орхоно-енисейская письменность является общим наследием не только для одного языка, но и для всех тюркских языков. Статья посвящена антропониме арабо-персидского происхождения, которое, посвящено культам «Алла», «Кудай», «Тенгри» и связанным с ними когнитивным фразеологизмам в тюркских языках. Центральное место из древних верований всех тюркских народов (казахов и тюрков-татар) до принятия Ислама было занято культом Тенгри, который был верховным божеством Слова «Кудай», «Алла», «Тенгри» синонимичные культовые слова среди тюркских народов.

The article considers the research of ancient Turkish believes from the point of «Linguistic Map of the World» theory. Orkhon-Enysei inscription is the general heritage of not only one language, but for all the Turkic languages. And article considers anthroponomy of the Arab-Persian origin that are devoted to the cults of the «Alla», «Kudai», «Tangri» and related to them cognitive phraseologies in Turkish languages. The central place of the ancient beliefs of all Turkic people (Kazakhs and Turki-Tatar) before the Islam acceptance was occupied by a cult of Tengri, which was the Supreme deity. Words «Kudai», «Alla», «Tangeri» among the Turkish people are synonymous cult words. The majority of them has male names on the basis of these roots.

ӘӨЖ: 811.111’42

З.М. Сагадиева
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
Z.Sagadiyeva@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ОККАЗИОНАЛ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛГІ ЖӘНЕ АУДАМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала ағылшын тіліндегі көркем шығармаларда кездесетін окказионал сөздердің қолданысы мен олардың қазақ және орыс тілдеріне аудармасын жан-жақты саралап, талдауға арналған. Окказионал сөздер көркем шығарма мазмұнын ашуға, автор идеясын толық түсінуге, аударманың баламалы жасалуына негіз болатын басты мәселелердің бірі. Окказионал сөздер жеке өздері және мәтін деңгейінде қарастырылып, олардың лингвистикалық және экстралингвистикалық ерекшеліктері көрсетілген.

Түйін сөздер: окказионал сөздер, интерпретация, сөзжасам, мән-мәтін, аялық білім.

Кез келген тіл – тірі ағза сынды үнемі өзгеріп, дамиды және бұл бізге қандай да бір тілде жаңа құрылымдар мен құбылыстардың пайда болуын бақылауға мүмкіндік береді. Лексикалық деңгей өзгерістерге ең тез ұшырайтын қабат. Өз динамикасының арқасында аталған деңгей көптеген зерттеушілердің қызығушылығын туғызады. Уақыт өте келе кейбір сөздер қолданыстан шығып, өзектілігін жоғалтады, мағынасын өзгертеді және тілде қайта жаңғырады. Әдетте, бұл алға жылжумен түсіндіріледі: жаңа құбылыстарды нақты сипаттайтын жаңа лексикалық бірліктерге деген қажеттілік туындайды. Көптеген жаңа сөздер әдебиеттің әр түрлі жанрларындағы жазушылардың арқасында пайда болады.

Соңғы он жылдықта қазақ және ағылшын тілдерінде оның лексикалық деңгейіне де әсер еткен көптеген өзгерістер орын алды. Лексикалық жүйенің жаңаруы қоғамда орын алып жатқан үрдістердің бір көрінісі. Ескі қоғамның таза тілінің орнына жаңа заманның кенет еркін тілі келді. «Еркін тілдің» басты белгілерінің бірі окказионал сөздердің кең қолданыс табуы. Тілдің либерализациясындағы басты көшбасшылар бұқаралық ақпарат құралдары, олар тілдің жаңалықтарды бірден қозғалысқа енгізеді және өзіндік сөз қолданыстарды ойлап табады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр окказионализмдер ғасыры деп те аталалы.

Заманауи тіл білімінде зерттелетін маңызды мәселелердің арасында «аударма» деп аталатын тіларалық әрекеттің лингвистикалық аспектілері маңызды орын алады. Аудармадағы негізгі мәселелер тілдердегі лексикалық, грамматикалық және стилистикалық айырмашылықтармен анықталады.

Түпнұсқа мәтін мен аударманың мағыналық жақындығы эквиваленттілік деп аталады. Аудармашылық эквиваленттіліктің шегі түпнұсқа мәтіннің мүмкін максималды (лингвистикалық) мағынасының аударма барысында сақталуы аталады. Әр жеке жағдайда түпнұсқаға мағыналық жақындық әр түрлі дәрежеде және әр түрлі тәсілмен қол жеткізіледі.

Поздеева Е.В. өзінің «Окказиональное слово: воспроизведение и перевод» еңбегінде окказионал сөздердің аударылу ерекшеліктерін атап көрсетті. Окказионал сөздер жаңа мағына мен жаңа форма болып табылады, бұл өз кезегінде олардың аудармасындағы қиындықтарды туғызады. Окказионал сөздер тілде бар немесе берілген тілдегі мүмкін үлгілер бойынша құрылады. Осылайша әмбебап, аналогия заңы жүзеге асады (белгісіздің белгілі арқылы көрініс табуы) [1, 58].

Аударма барысында түпнұсқа мәтінді қабылдау және түсіну кезеңінде, сонымен қатар аударманы жасау барысында автоматизм мен шығармашылық орын алады.

Аудармашылар окказионал сөздерді аудару барысында олардың формасына жүгінеді, яғни сөз жасалған сөзжасам үлгісіне негізделіп «жаңа сөзге» түсініктеме беруге тырысады. Сөз бөліктерінің грамматикалық мағынасы жайлы білімді пайдаланып, оны құраушы

компоненттерге бөлуге және грамматикалық құрылымына негізделіп мағынасы жайлы болжам жасайды. Алайда, бұл негізінен нақты бөліктерге бөлінетін окказионал сөздерге ғана қатысты.

Окказионализм интерпретациясына оның құраушы бөліктері ретінде тілдік дерек пайдаланылатындығына немесе аялық білім мен мән-мәтіндік тілдік деректің пайдаланылуына қарай окказионализмдерді келесі топтарға бөлеміз:

1. «Айқын» окказионализмдер, олар құрылымы бойынша түсінікті. Мұндай окказионализмдер мән-мәтіннен де тыс түсіндіріледі, себебі оның құраушы бөліктері семантикалық мазмұны жайлы толық ақпаратты береді. Оның коммуниканттары арасындағы семантикалық қарым-қатынас оңай анықталады.

2. Мән-мәтінді окказионализмдер, олардың прагматикалық және семантикалық маңызы тек мән-мәтін арқылы анықталады.

3. Мәдени шарттас окказионализмдер, олардың құраушы компоненттері арасындағы қарым-қатынас ешқандай мағына бермейді, сондықтан олардың интерпретациясы тілден тыс «аялық білім» негізінде жасалады.

Окказионализм интерпретациясына құрылымының тигізетін әсеріне келер болсақ: авторлық окказионализмдер әдебиетте лексиканың үлкен қабатын құрайды. Ол нақты заттар мен іс-әрекеттер атауынан бастап, жаңа мүмкін емес, қиял-ғажайып кейіпкерлерге дейінгі атауларды қамтиды. Бұл жерде номинация мәселесі ерекше маңызға ие: заттың, ұғымның немесе құбылыстың мағынасымен және дыбыстық, графикалық формасымен қатынасы. Сөз екі жақты табиғатқа ие, ол дыбыстық форма мен мағынаның бірлігі.

Шығармада арнайы құрылған лексикалық бірліктер арасында кез-келген оқырманға танымал, окказионал деп саналмайтын сөздер мен бір шығармада ғана тән сөздер де болуы мүмкін.

Автордың окказионал сөз жасауы оның сипаттауға тырысып отырған әлем бейнесімен байланысты. Жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуы, соның ішінде «окказионал сөздер» оқырманға шығарманың шындығына «енуге» мүмкіндік береді. Көптеген окказионал сөздер мен сөз тіркестерінің аударылатын тілде сәйкес баламасы жоқ. Аудармашы оларды аударылатын тілде бар сөзбен алмастыруға немесе өзінің «окказионал сөзін» ойлап табуға мәжбүр [2; 352].

Сенімсіздік жағдайының арқасында шығармашылық бастама іске қосылады. Аудармашы аударманың дұрыстығы жайлы өз болжамын контекст және өзінің экстралингвистикалық білімінің көмегімен нақтылауға тырысады.

Қандай да бір окказионал сөздің дұрыстығы жайлы пікірінің қате емес екеніне сенімді болмай және өз болжамын сөздік арқылы тексере алмай (окказионал сөздердің негізінен баламасы болмайды) аудармашы өзіндік таңдау жағдайына түседі. Сол арқылы ол окказионал сөздің қандай да бір нұсқасына қатысты шешім қабылдайды.

Аударымдылық теориясы ойдың логикалық құрылымына және тілде семантикалық унерверсалиялардың болуына негізделеді. Тілдер арасындағы семантикалық айырмашылықтар қатынас барысында тілдік және жағдаяттық контекстке байланысты бейтараптанады. Аударма барысында қажетті семантикалық балама жеке сөдер емес, тұтастай мәтін арасында қол жеткізіледі.

Мәтіннің функционалды мүмкіндіктері оны аударма барысында жеткізілу мүмкіндігімен анықталады. Негізінен, рационалды-ақпараттық мазмұн жеткізіледі. Алайда, адекватты аударма мәтіннің мағыналық мазмұнын толықтай жеткізуді ғана емес, оның прагматикалық мүмкіндіктерін жеткізуді де талап етеді. Ол үшін аудармашы экстралингвистикалық факторларды ескеріп аударма мәтініне тиісті өзгерістер енгізеді. Мәтіннің жалпы және оның құраушыларының аударымдылығы екі түрлі мәселе болып табылады.

Кез-келген көркем мәтінде ресми аударуға келмейтін элементтер кездеседі. Аударма тілінде баламаның болмауы аударма мәтінінде лексикалық бірліктер мағынасын жеткізу мүмкін емес дегенді білдірмейді. Ол үшін окказионал сәйкестіктер құрылады. Жалпы тілдік

нормадан ауытқуларды аудырылмайтын элементтер деп санауға болады. Мәтін: аударылмайтын коммуникативті маңызға ие мазмұн элементтері аударылатын элементтерден көп болған жағдайда аударылмайтын болып саналады. Аудармашының міндеті күрделі, сондықтан аударма үрдісін шартты түрде екі кезеңге бөлеміз.

Аударманың бірінші кезеңі – мәтінді түсіну. Алдымен, аудармашы автордың жеткізуге тырысқан мағынасы мен қолданған тілдік бірліктерімен сәйкестендіреді. Сонан соң, аудармашы рецепинт қабылдайтын мағына мен автор қолданған тілдік бірліктерді салыстырады. Және соңында, қабылдаушының мағынасы мен автор жеткізуге тырысқан мағынаны салғастырады.

Аударманың екінші кезеңі. Аудармашы бір мәдениеттегі мәтінді екінші мәдениетке ауыстырады. Ол аударманың тілдік белгілерінің мағынасын түпнұсқа мәтінді оқушының қабылдайтын мәтінімен сәйкестендіреді. Сонан соң, тілдік бірліктер мағынасы мен аударма мәтіннің оқырманы қабылдайтын мағыналарыды салғастырады, ол өз кезегінде түпнұсқа мәтіннің мағынасымен салғастырылады.

Осылайша, аудару дегеніміз салғстыру мен өзіндік үлес қосу. Аудару үрдісінің қиындығы аудармашыға бірнеше мағынамен бетпе-бет келуге тура келетіндігінде, ал ол мағыналар негізнен субъективті сипатқа ие. Сонымен қатар, аудармашының кәсібилігімен аударма үрдісінің субъективтілігі өзара байланысты болады. Бір мәдени негізден әдеби шығарманы екінші мәдени негізге алмастыру өте күрделі. Бұл мағынада аударма қиындығы объективті сипатқа ие.

Окказионал сөзді екінші тілде жеткізу қиынығы тіларалық коммуникация тұрғысынан аударма тілінде баламаның болмауымен сипатталады және окказионализмді екінші тілде жеткізудің негізгі мәселесі оның «мәдени фонын» жеткізу қажеттілігінде. Лингвистикалық әдебиеттерде окказионал сөздердің көптеген атаулары кездеседі, алайда бұл мәселені зерттеуші авторлардың басым бөлігі (И.Г. Дегтярь, Б.В. Кривенко, В.В. Лопатин) авторлық тілдік «жаңа құрылымдар» үшін қалыпты келесі сипаттамаларды атайды:

Әдетте бір реттік қолданыс үшін жасалады және бір сәттік контексте өмір сүреді; Жеке тұлғаның сөзжасам қажеттілігімен байланысты, жаңа сөз жасам ұстанымымен жаслады; Жалпы қолданыстағы сөздерге қарағанда әлдейқайда көр мағыналық мәнге ие; Көптеген жағдайларда тілдік нормаларға сәйке с келмейді [3; 67].

Жоғарыда аталған сипаттамалар олардың аудармасын мүмкін емес етеді. Оларды жеткізу барысында, аудармашы сөзжасамға жүгінуге мәжбүр. Сонымен қатар, авторлық «жаңа құрылымдардың» жоғары мағыналық және көңіл күй элементтеріне қанық болуы оларды аударма барысында түсіріп тастауға болмайтындығын көрсетеді. Аударма барысында сәйкестіктер пайда болады және олар аудармашының жеткізуге тырысып отырған түпнұсқа мәтіннің стилімен, аударма тілінің ерекшеліктерімен, аудармашының шығармашылық тұлғасымен шартталады. Аудармашылық окказионализмдер біртекті емес. Олардың арасында негізгі үш категорияны бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, бұл жеке – аудармашылық лексикалық окказионализмдер, яғни аудармашы түпнұсқа мен аударма контекстіне сәйкес жеке-авторлық функция мен мағынаға сәйкес жасаған сөздері. Оны аудармашы әр түрлі сөзжасам үлгілері негізінде ойлап табады.

Екіншіден, окказионал сәйкестіктердің тағы бір түрі, лексикалық жұптар, онда қалыпты (жеке авторлық сөз немес түпнұсқа сөзтіркесі емес) орнына түпнұсқаның лексикалық бірлігінің орнына ұғымның мағынасы бойынша сәйкес келмейтін аудармада сипатма немесе сөз беріледі. Мұндай баламалар түпнұсқа мен аударма тілдің лексико-грамматикалық жүйесіндегі, түпнұсқа мәтіннің ұлттық ерекшеліктеріндегі, контекстегі айырмашылықтарға бола пайда болады. Мысалы, егер түпнұсқа мәтінде қандай да бір тілдік элементтің немесе көркемдік құрал мағынадан маңызды болса, алайда аудармашы бұл бірліктің мағынасын сақтай алмаса, мағыналық нақтылықты көркемдік құралға «құрбандыққа» шалады.

Үшіншіден, окказионалық сәйкестіктің тағы бір түрі аудармашылық кірме сөздер және оларды тудырушы бірліктер-түпнұсқа реалиялары.

Қорытындылайтын болсақ, авторлық окказионал сөздерді жеткізу негізінен көп жағдайда аударылатын тілдердің ерекшеліктері мен сөзжасам жүйесіне тәуелді. Мұндай бірліктерді аудару барысында түпнұсқа мәтіннің окказионал сөзінің жасалу үлгісіне негізделі керек, алайда бұл әр түрлі тілдік жүйелердің айырмашылықтарына байланысты орындала бермейді. Окказионал сөздердің семантикалық, дыбыстық, стилистикалық реңктері жартылай немесе толықтай жеткізілмейді.

Әдебиет әрқашан да тілдің негізі және оның дамуын анықтайтын басты құбылыс. Осы орайда окказионал сөздерді жазушының шеберлігі арқылы пайда болған қолданыстар ретінде зерттеу керектігі назарға ілінеді. Яғни, окказионал қолданыстарды тілдің динамикалық жүйесінің белсенді процесінің бірі ретінде қарастыру аса маңызды.

Окказионал сөздердің басты мақсаты жаңа мағына мен жаңа форма құру екендігін ескерсек, оның аударма барысында белгілі бір қиындықтар туғызатыны анық.

Окказионал сөздер жаңа мағына мен жаңа форма бейнесі екендігі айқын, бұл оларды аудару барысында айтарлықтай қиындықтар туғызады. Окказионал сөздердің мағынасы әдетте мағыналық ассоциациялардың қосындысы болып табылады. Окказионал сөздердің формасы да жаңа, яғни жаңа мағына берілген тіл үшін жаңа формаға енгізілген. Окказионал сөздердің жасалуын зерттей отырып, біз тілдің жеке аспектісін, оның шығармашылық жағын зерттейміз. Ол жалпы тілдік ережелерге емес тілдік мүмкіндіктер мен сөйлеушінің оларды жүзеге асыру қабілетіне байланысты. Окказионал сөздер тілдің жаңа сөздер жасауда неге қабілетті екендігінің өзіндік көрінісі.

Сонымен қатар окказионал сөздердің формасы деңгейінде таптаурындылық та байқалады. Яғни таптаурындылық сөзжасам үлгісі деңгейінде көрініс табады. окказионал сөздер белгілі болғандай тілде бар сөзжасам үлгісі бойынша немесе берілген тілдік жүйеде бар мүмкіндіктер бойынша жасалады. Осылайша, әмбебап аналогия заңы іске асады (белгісізді белгілі арқылы білдіру). Окказионал сөздердің жасалуы ғана емес, оларды қабылдау, түсіну мен басқа тілге аударуда да шығармашылық пен стереотиптердің бірігуі жүзеге асады. Автоматизм мен шығармашыл аударма барысында түпнұсқа мәтінді түсіну, қабылдаумен қатар аударма мәтінін жасауда да орындалады.

В. Фон Гумбольдтың тілдің адамды айналдыра сызған шеңбері жайлы ойын окказионал сөздердің аудармасы жайлы айтар болсақ, сөз формасы аудармашыға қатысты шеңбер сызады деуге болады. Әдетте, окказионал сөздер аудармасы мен интерпретация нұсқалары формаға ие (мысалы, unwish - қаламау, teleputers –телепьютерлер). «Жаңа сөзге» түсініктеме беруге тырыса отырып, аудармашылар өздеріне белгілі мәселеден – сөз формасынан, ол құрылған сөзжасам моделінен бас тартады. Сөзді құраушы компоненттереге бөлуге және сөз бөліктерінің грамматикалық мағынасы жайлы білімді пайдаланып, өзіндік «грамматикалық гипотеза», яғни грамматикалық құрылымына негізделген, сөз мағынасы жайлы гипотеза құруымыз қажет. Бұл жағдайда окказионал сөздерді компонент бойынша түсіну мен аудару жүзеге асады. Алайда, бұл тәсіл негізінен «айқын», нақты бөліктерге бөлінетін окказионал сөздерге қатысты екендігін атап өту қажет. Күрделі құрылым, әдетте, әр түрлі аудару тәсілдерін қажет етеді (алайда, олар да, окказионал сөздернің сөзжасам моделінен шығады) [4,151].

Сонымен, окказионал сөзді түсіну мен аударудағы стереотиптілік, ең алдымен сөздің сөзжасам моделінің көрінісі болып табылады. Шығармада арнайы жасалған лексикалық бірліктер арасында кез келген оқырманға белгілі "робот", "бластер", "космолет", "андроид" сынды сөздермен қатар, тек бір ғана шығармаға тән сөздер де кездеседі. Мұндай лексикалық бірліктер үш түрлі болуы мүмкін: *фонетикалық*-тілде тіркелмеген фонемалар жиынтығы (grok, slan, kzin); *морфологиялық* –морфемалардың әдеттен тыс тіркесі (wirehead, corpsicle, hidinged, lowtechs); *синтактикалық* – сөздердің әдеттен тыс тіркесуі (touchsculture, flash crowd).

Мәтін авторының «окказионалды» сөздерді жасауы, оның сипаттауға тырысып отырған әлем бейнесімен тығыз байланысты. Жаңа лексикалық бірліктердің, соның ішінде окказионал сөздердің пайда болуы оқырманға шығарма шындығына енуге мүмкіндік береді.

Мысалы, Ларри Нивен «Flash Crowd» әңгімесінде өз кейіпкерінің мамандығын *roving newstaper* деп атаған. *«Newstaper»* сөзі оқырманға басты кейіпкердің телекамераны пайдаланатын тілші екендігін көрсетуге, яғни газеттердің орнын теледидар жаңалықтары басқандығын айқындауға арналған. Ал әңгіменің атауына келетін болсақ, оның мағынасы тек шығарманы оқыған соң ғана белгілі болады. Мұндай окказионал сөздер мен сөз тіркестерінің аударма тілінде эквиваленті жоқ және болуы мүмкін емес. Аудармашы оларды аударма тілінде бар сөзбен алмастырады немесе өзінің «окказионал сөздерін» ойлап табады.

Екінші жағдайда қиындық тек, окказионал сөздер мен сөз тіркестерінің эквивалентсіздігіне ғана келіп тірелмейді. Оларды түсінудегі маңызды құрал контекст болып табылады. Сонымен қатар, окказионал сөздерді аударудағы маңызды фактор аудармашының жалпы эрудициясы. Әлемнің өзіндік бейнесінен басқа әлем бейнесін елестете алмайтын аудармашы, аударма тілінің оқырманына түпнұсқа тілдегі әсерді жеткізе алмайды.

Аудармашының шығармашыл бастамасы «сенімсіздік» жағдайы ақылы өткірлене түседі. Қандай да бір окказионал сөзді түсінуінің дұрыстығына сенімді бола алмағандықтан және өз аудармасын сөздіктен тексере алмағандықтан (окказионал сөздердің сөздікте эквиваленті болмайды) аударамшы гипотезаны контекст және экстралингвистикалық білімі арқылы беруге тырысады. Аудармашы өзіндік таңдау жағдайында, яғни оған қандай да бір нұсқаға қатысты шешім қабылдауға тура келеді.

Аударманың принципиалды мүмкіндігі ойлау жүйесінің логикалық құрылымына және тілде сементикалық универсалиялардың болуына негізделеді. Тілдер арасындағы семантикалық алшақтықтар сөйлеу барысындағы тілдік және жағдайлық контекст арқылы жоққа шығарылады. Аудармаға қажетті семантикалық эквиваленттік жеке элементтер арасында емес, толықтай мәтін арасында орнайды. Мәтіннің функционалды параметрлері аударма барысында жеткізудің әр түрлі жолдарымен сипатталады. Басқа жақтарына қарағанда рационалды-ақпараттық мазмұны көбірек беріледі. Алайда, толыққанды аударма тек түпнұсқа мәтіннің мағынасын толықтай беруді ғана емес, сонымен қатар оның прагматикалық мүмкіндіктерін көрсетуді де қамтиды. Ол үшін аудармашының экстралингвистикалық факторларды ескере отырып, аударма мәтініне тиісті өзгерістер енгізуі қажет. Мәтіннің толықтай және оның жеке бөліктерінің аударылуын ажырата білу қажет. Кез келген мәтінде ресми аударуға келмейтін элементтер болады. Аударма тілінде эквиваленттің болмауы аударма мәтінінде лексикалық бірліктің мағынасын беру мүмкін емес дегенді білдірмейді. Ол үшін окказионал сәйкестіктер жасалады. Шынайы аударылмайтын элементер деп жалпы тілдік нормадан ауытқуларды ғана айтамыз.

Аудармашының міндеті өте ауыр. Шартты түрде аударма үрдісін екіге бөлеміз: алдымен, аудармашы автор пайдаланған тілдік бірліктерді ол беруге тырысқан мағынамен теңестіреді. Сонан соң, аудармашы берілген тілдік бірліктердің мағынасын мәтінді оқушы оқырман алатын мағынамен теңестіреді. Және ең соңында ол оқырман алатын мағына мен автор мағынасын теңестіреді. Алайда бұл аударманың бірінші – мәтінді түсіну кезеңі. Ары қарай аудармашы бір мәдени ортадан екіншісіне өтеді. Түпнұсқа мәтіннің мағынасын алушы мен аударма тіл таңбаларының мағынасын теңестіреді. Бұл аударманың екінші кезеңі. Окказионал сөздер дәл осы «мәдениеттер сұхбатын» жоқа шығаратын объективті және субъективті факторлардың бірлігі десек те болады. Тіл аралық коммуникация тұрғысынан алғанда, окказионал сөздерді басқа тілде берудің басты қиындығы оның эквивалентінің жоқтығында. Мәдениетарлық коммуникация тұрғысынан алғанда окказионал сөздерді басқа тілде берудің негізгі мәселесі оның «мәдени фонын» жеткізу қажеттілігі.

Хампира Е. екі тіл мен мәдениеттің, екі ұлттық әлемнің бейнесінде бірнеше аймақтың бар екендігін айтады: «түпнұсқа тіл мен мәдениет аймағы, ол аудармада берілмейді; қабылдаушы тіл мен мәдениет аймағы және қаым қатынасқа түсуші мәдениет пен тіл аймағы». Окказионал сөздердің тіл мен мәдениетке қатысты алғашқы екеуіне жататындығы анық [5, 43]. Осылайша, аударма тенестіру мен толықтыру мағынасына ие болады. Аударма үрдісінің қиындығы аудармашыға бір ғана мағынамен емес, объективтіден гөрі субъективті сипатқа ие бірнеше мағынамен жұмыс істеуге тура келетіндігіне саяды. Аударма үрдісінің

субъективтілігі сонымен қатар аурмашының кәсіби қабілетіне де байланысты. Сондай ақ, көркем шығарманы бір мәдениеттен екінші мәдениетке еш қиындықсыз көшіру мүмкін емес. Бұл мәселеде аударма үрдісінің қиындығы объективті сипатқа ие.

Әдебиеттер тізімі

1 Поздеева Е.В. Диссертация: «Окказиональное слово: воспроизведение и перевод». – Москва: 2002. – 58 с.

2 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: 1980. – 352 с.

3 Виноградов В.С. Введение в переводоведение. –Москва: 2001. – 67 с.

4 Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: Учебное пособие. – Калининград: Университет Калининграда, 1997. – 151 с.

5 Хампира Е. Проблематика окказионального слова. – Москва: Высшая школа, 1972. – 43 с.

В статье рассматриваются окказионализмы, встречающиеся в художественных произведениях английского языка, и их перевод на русский и казахский языки. Авторские окказионализмы позволяют раскрыть идею автора, интерпретировать и правильно передать на языке перевода. Окказионализмы рассмотрены как отдельно, так и в контексте, раскрыты их лингвистические и экстралингвистические особенности.

In the article considered nonce-words from fiction in the English and its translation into Russian and Kazakh languages. Nonce-words can reveal the author's idea, to interpret and correctly transflate to the target language. Nonce-words considered separately and in the context of the disclosure of their linguistic and extra-linguistic features.

УДК 81’37

С.К. Сәтенова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
Астана, Қазақстан
satenova_sk@enu.kz

МӘДЕНИ НЫШАНДЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Берілген мақалада эмоционалды тұрақты тіркестердің құрамы мен құрылымы, тілде қалыптасу негіздері, тұрақталу себептерінің зерттелуі, сайып келгенде, оқырман қауымды оның тек тілдік табиғатынан хабардар етіп қоймай, этнос өмірімен астасып жатқан мызғымас тұтастығымен, этнолингвистикалық, экстралингвистикалық факторлары қарастырылады. Олардың кейбірі уақыт өте келе семантикалық тұрғыдан дамып, жаңа үстеме мағынаға ие болса, енді бір тобы өзінің бастапқы мәнін де, ауыспалы мәнін де сақтаған.

Кілт сөздер: этнолингвистика, мәдени нышанды тұрақты тіркестер, сөздердің этнолингвистикалық сипаты, қазақтың салт – дәстүрлері, әдет–ғұрыптары

Тұрақты тіркестердің құрамы мен құрылымын, тілде қалыптасу негіздерін, тұрақталу себептерін зерттеу, сайып келгенде, оқырман қауымды оның тек тілдік табиғатынан хабардар етіп қоймай, этнос өмірімен астасып жатқан мызғымас тұтастығымен, этнолингвистикалық, экстралингвистикалық факторларымен қызықтырады. Олардың кейбірі уақыт өте келе семантикалық тұрғыдан дамып, жаңа үстеме мағынаға ие болса, енді бір тобы өзінің

бастапқы мәнін де, ауыспалы мәнін де сақтаған. Тілдегі кейбір еркін тіркестер уақыт өте келе ықшамдалып, қолдануға даяр, аз сөзбен терең ұғымды білдіретін тұрақты тіркеске айналған. Бұл мақалада қазақ тіліндегі бірқатар тұрақты тіркестер этнолингвистикалық тұрғыдан талданып, олардың құрамындағы сирек кездесетін, мағынасы күңгірттенген кейбір бірліктерге сараптама жасалады.

Этнолингвистиканың мәні мен қызметі шетел және отандық тіл білімінде біршама зерттелген. Осы орайда, этнолингвистика саласының зерттеу нысанын, мақсат–міндеттерін, бағыт–бағдарын айқындаған Н.И. Толстой, Ә.Т. Қайдар, М.М. Копыленко, Е.Жанпейісов т.б. еңбектерін ерекше атап өткеніміз жөн болар. Тұрақты тіркестердің шығу төркіні жайында сөз қозғағанда, тарихи ізі көмескіленген, салт–дәстүр, әдет–ғұрыпқа, діни наным–сенімдерге байланысты туындаған кейбір сөз оралымдарының қайнар көзі мен қалыптасу кезеңі, себеп-салдары айтылады. Мысалы, этнографиялық еңбектерде не әдеби, фольклорлық туындыларда *айдарлысын құл, тұлымдысын күң [тұл]* етті тіркесі жиі қолданылады. Бұл бейнелі сөз оралымының халық басынан кешірген тарихи кезеңге, шапқыншылыққа байланысты туындағаны, "жау бейбіт елді шауып алып, тұтқындап, ер–азаматын құл, қыз–келіншегін күң етті" деген мағынаны беретіні түсінікті. Алайда осы тіркестің құрамындағы бүгінгі күні сиректеу қолданылатын *айдарлы* мен *тұлымды* сөздері өскелең ұрпаққа түсініксіздеу болуы мүмкін және олардың қатар қолдануының этнолингвистикалық мәні бар. Тұрақты тіркестің тілдік табиғатын түсіну үшін оның жалпы мағынасын үстірт қарап топшыламай, осы ұғымдарды қалыптастырған тарихи дәуірге зерделеп қараған жөн. Сонымен, *айдарлы* деген кімдер және *айдар тағу* нені білдіреді? Бұл сұрақтарға жауар беру үшін энциклопедиялық деректерге сүйенелік.

«Ертеректе перзент көрмей зарығып жүріп, аяқ астынан ұлды болса, оның төбесіне бір шоқ шаш қойып, оған маржан-моншақ араластырып өріп қоятын салт болған. Кейбір хан ұрпақтары мен бай-манаптар да жақсы көрген ұлдарының төбесіне айдар қойды. Құлдың, күңнің балаларына айдар қойғызбаған. Бұл дәстүрдің де өзіндік мәні бар. Төбесінде айдары бар балаларға үлкен кісілер ерекше назар аударып, ондай перзенттерге сүйіспеншілікпен қарап, көрген жерде қастарына шақырып, аты-жөнін сұрап, ықылас-баталарын беріп отырады. Қазақтың халық ауыз әдебиетінде *айдарлы (ұл), тұлымды (қыз), алтын айдар, шоқ белбеу* т.б. фразеологиялық тіркестердің жиі кездесуі бұл салттың этномәдени өмірде кеңінен таралғанын көрсетеді. Айдардан не тұлымнан зорлап айыру оның иелерінің әуелгі әлеуметтік статусынан айрылғандығын бейнелейді. Батырлар жырында көп кездесетін *тұлымдысын тұл қылды, айдарлысын құл қылды* тәрізді сөз орамдары жеңілген жақтың мүлдем әлсірегендігін білдіреді. Айдарды бала жеті жасқа немесе он үш жасқа келгенше тілдің көз-сұғынан сақтайды деп алғызбаған» [1, 86]. Фольклорлық туындыларда балуан денелі жауынгерді *жауырыны қақпақтай, айдары үлкен тоқпақтай* деген сипаттамаларды кездестіруге болады. *Тұлым* сөзінің сөздікте екі түрлі мағынасы берілген: 1) жас балалардың, шекесіне, шүйдесіне қойылатын ойма шаш, тұлымшақ; 2) қыз баланың өруге келмейтін қысқа шашы [2, 418]. Қазіргі кезеңде айдар, тұлым қою ғұрпы сиректеу кездеседі. Ата–бабамыз отты тәңірдің адамға жіберген сыйы деп түсініп, оны қастерлеп, киелі санаған. Мысалы, жас келін үйдің босағасын алғаш аттағанда отқа май салады. Келіннің үлкендерге әкелген сыйлығын "отқа салар" деп атаған. Сонымен қатар, жаңа туған жас сәбиді бесікке бөлерде: *алас–алас, әр пәледен қалас* деп бесікті отпен аластап, аластаған отын күлге тастайды [3, 46]. Оттың құдіретіне, қасиетіне сенген халық ертеректе қыстаудан көктеуге не жайлауға көшерде екі жерге от жағып, бүкіл көшті, "барлық пәле – жала осы жерде қалсын" деген ниетпен, оттың арасынан өткізген [4, 195]. Аластаудың бұл түрі мал індеті болғанда да жасалады, жерге жағылған оттың ортасынан көш не малды өткізгенде "алас – алас, отқа қалас" дейтін болған [4, 202]. Бертін келе *алас – алас, отқа қалас; алас – алас, әр пәледен қалас* тіркестері құрамы тұрақты, мағынасы тұтас, қолдануға даяр тілдік единицаға айналған. *Аузын үріп, аяғын сырып [сыпырып], табанын қырып өсірген* тұрақты тіркесі «әлпештеп өсірген, бағып–қаққан бала» деген ауыспалы мағынада да қолданылады. Мысалы:

Екеуі де өз қолымнан боталатқан, пәлендей інгенімнен туған, *аузын үріп, аяғын*

сыпырған түйем еді [ҚТФС. 68-б.] деген сөйлемде талданып отырған тұрақты тіркес өзінің бастапқы номинативті мағынасында қолданылса, енді келесі сөйлемде ол ауыспалы түрде "әлпештеп өсірген бала" бейнесін суреттейді: … Әке – шешесінің көзі тірі, соларға келіп сәлем беріп кетсе болмай ма? Біздің жаққа қарап аяғын баспады–ау. *Аузын үріп, табанын қырып өсірген* әкесі мен шешесі не жазды [ҚТФС. 68-б.]. *Аузын үріп, аяғын сырып [сыпырып], табанын қырып өсіру* фразеологизмінің түп–төркіні жаңа туған төлді мал санатына қосудағы малшы қауымының атқаратын ауыр бейнетіне байланысты. Бұл мәселе ғалым Ж.Бабалықұлының еңбегінде кеңінен сипатталады: "…Төлдің шаранасы қалың болып, тұмсығы шаранаға оралып туғанда, дер кезінде *шаранасынан сыпырып, аузын үрлеп*, оның тыныс алуына көмектесу қажет. Өйткені, енесі шарананы жалап – жұқтап ашқанша немесе төл өзі булығып, тулап жүргенде тұмсығы, аузы ашылмаса, тұншығып өліп кетуі мүмкін. Төл денесін сыбастыра орап тұратын жылпылдақ шарананы енесі басынан – аяғына дейін жалауы тиіс, егер ол төлдегенде қиналып, әлсіреген болса, оған иесі көмектескен дұрыс" [5,102].

Міне, осы бір табиғи құбылысты бейнелейтін сөз тіркесі белгілі бір ұқсас, біркелкі аялық элементтерге орай [сылап–сипау, жағдай жасау, күту] ауыспалы түрде жас, әлпештеп өсірген бала образын бейнелеуде де жұмсалады. Алайда, оны дұрыс түсіну үшін ата-бабамыздың кәсібі – мал өсіру, төлді күтіп- баптау тәсілдері жөнінде хабардар болуымыз қажет. Көненің көзі іспеттес, діни наным – сенімге байланысты туындаған *сүт көп, көмір аз* тұрақты тіркесінің шығу төркіні Ш. Уәлихановтың "Қазақ арасындағы шаман дінінің қалдығы" деген еңбегінде этнографиялық тұрғыдан былайша түсіндіріледі: "Күн күркіреп, найзағай жарқылдағанда әйелдер үйінен қолына шөміш алып, жүгіріп шығады да, *сүт көп, көмір аз* деп күбірлеп, шөмішімен үйін сабалайды. Осыдан кейін үйіне кіріп, шөмішін есік жақтағы керегенің көгіне іледі де, әлгі сөзді тағы да қайталап, босағаға айран құяды. Бұл ырым қазақтардың күннің жауғанына қуанып, жер көгерсін, мал тойынып сүтейсін деген тілегінен туындаса керек" [6, 182]. Қазіргі уақытта *сүт көп, көмір аз* тұрақты тіркесінің этнографиялық негізі көмескіленіп, мүлде басқа, "істің немен тынары белгісіз, көз жетпейді" деген мағынаны білдіреді. Мысалы: Қараменденің айтқаны: Нұрланнан кейін сендердің алдыңа бала әкеліп салғанымша, *сүт көп, көмір аз* [ҚТТС.8-том, 432-б.].

Құлындағы сақауын, құнандағы тісеуін айтты [қопарды] фразеологизмі «дәнеңе қалдырмай, барлығын айту, бар кінәні үйіп–төгу» деген мағынаны білдіреді. Осы тіркестің шығу төркінінің мал ауруына байланыстылығы Ж.Бабалықұлының еңбегінде сипатталады: «Жылқы құлын күнінде «сақау» дейтін ауруға (сағағында болады) жиі ұшырайды. Бұдан оның тамағының безі ісініп, енесін еме алмайтын халге жетеді, ал, құнан күнінде сүт тістері түсіп, берік тістер шығады, мұны «тісеу» деп атайды. Демек, ескі дауларын ұмытпай, бүге–шігесіне дейін қалдырмай айтатын кісі қылығын бейнелі түрде *құлындағы сақауы, құнандағы тісеуін айтты [қопарды]* дейді» [5, 190]. Ал енді осы фразеологизмнің адамға қатысты ауыспалы мағынада қолдануындағы логика мен уәжді түсіндіруде тағы да сол этнолингвистикалық факторға сүйенуге тура келеді. Жылқы төлінің өсу үдерісінде табиғи түрде болатын болмашы ауру–сырқауы мен ісі түсіп отырған адамға ұсақ–түйек нәрселерді сөз қылған кісінің келеңсіз әрекеті арасындағы сәйкестіктіктерге байланысты *құлындағы сақауын, құнандағы тісеуін айту* тіркесі адамның іс–әрекетін бейнелі түрде сипаттау барысында қолданылады.

Қазақ халқының басынан кешкен тарихи кезеңді суреттейтін тұрақты тілдік бірліктердің бірі – *қазақ қайың сауғанда, қырғыз Гиссар ауғанда…* Бұл – XVII – XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығынан қалған қанатты сөз. Онда елінен, жерінен ауып, қуғын көрген, ашығып, азап шеккен қазақтардың қайың қабығын сорған, қырғыздардың тәжік тауын паналаған, *Гиссар* ауған кездері бейнеленген [7, 142]. Белгілі жазушы Б. Қыдырбекұлы осы оралым құрамындағы *қайың сауу* тіркесіне мынадай этнолингвистикалық сипаттама береді: "…Қайың сауу" қалың қазақ алғаш 1723 жылы қалмақтар шабуыл жасап, қазақтар шығарға өр, кірерге көр таппай, бет–бетіне тентіреп кеткенде болды. Елінен, ерінен айырылған халық шұбырындыға ұшырады; қан өзен болып аққан заманда халық тентіреп, қаңғып, біреуі жегжат–жұрат қуалап күн кешсе, енді бірі кәдуілгі сыңсыған орманға кіріп,

қайынды тесіп, оның сөлін ағызып не сорып күн көреді. Ел еңіреген, табаны тіліниіп тентіреген сол жағдайлар кейін "қайың сауып кетті" ұғымын қалыптастырды [8, 230].

Демек, *қазақ қайың сауғанда, қырғыз Гиссар ауғанда* тұрақты тіркесінің шығу төркіні қазақ халқы басынан өткерген осы қиын–қыстау кезеңдерді сипаттайды. Осындай көненің көзі іспеттес б*ілсе барымта, білмесе сырымта* тіркесінің тілде қалыптасу тарихын С. Мұқанов жесір дауы, жер дауы, рулық талас–тартыспен байланыстырады: "Барымта – жәбірлік көрген елдің (рудың, атаның) қарсыластарынан зорлықпен мал, әсіресе жылқы айдап алуы. Әдетте, бұл әрекет түн мезгілінде жасалады. "Барымта" ру намысына жататын ұғым болғандықтан, намысқа шаппайтын ағайын қалмаған. Олар өзіне қарсылас елдің кез келген жылқысын айдап әкетіп, білдірмей сіңіруге тырысқан. Қазақтың б*ілсе барымта, білмесе сырымта* деуі содан шыққан" дейді. Осы айтылған деректер этнограф ғалым А.Е. Левшин еңбегінде де кездеседі [9, 304]. *Аттанып барып жылқы алған, ат үстінен ұйқы алған* тіркесі де барымтаға байланысты қалыптасқан. Демек, тұрақты тіркестердің әрқайсысының қалыптасу кезеңі, тарихи негізі бар. Бір мақаланың аясында барлығын қамту мүмкін емес, сол себепті салт–дәстүрге, әдет–ғұрыпқа, діни наным–сенімге, тарихи өтпелі кезеңдерге байланысты туындаған кейбір мәдени нышанды тіркестер ғана қарастырылды.

Әдеби шығармаларда, фольклорлық туындыларда діни наным – сенімге орай қалыптасқан тіркестер де аз емес. Солардың бірі – *бал аштырып, бақсы ойнату*. Бал ашу, бақсы ойнату түрлері жөнінде белгілі саяхатшы, этнограф–ғалым А. Левшин өзінің көріп, көңілге түйгендерін былайша сипаттайды: ...Жауырыншы қойдың сүйегін етінен ажыратып, оны әбден күйіп, шытынағанша отқа ұстайды. Сонан кейін шытынаған, жолақ–жолақ іздерге қарап отырып, өткен–кеткенді айтып, болашаққа болжам жасайды. Бал ашушылардың екінші тобын ырымшы (рамчи) деп атайды. Олар құран оқып, аруақтарды шақырып отырып, жанып жатқан отқа қойдың тоң майын салады да, от алауының түсіне қарап отырып сәуегейлік етеді, ал жұлдызшы белгілі бір жұлдыздарға қарап отырып жорамал жасайды.

Осы еңбекте ауру кісіге бағышталған бақсы ойыны да суреттеледі. Бақсының жәйлап қобызын тарта отырып тербетілгені, бірте–бірте жұлқынып, ышқынып, аузынан ақ көбігі, үстінен тердің " шүмектеп" аққаны, кей бақсылардың қатты қыздырылған темірдің, көмірдің үстінен жалаңаяқ жүретіні, қылышты, пышақты жұтатыны нақты деректер арқылы баяндалған [9, 65]. Демек, салт–дәстүр, әдет–ғұрып немесе тарихи оқиға ғана емес, сырт көзге елеусіздеу көрінетін бал аштыру, бақсы ойнату тәрізді халықтың наным –сенімдері де тілде көмескі тартқан іздерін қалдырып отырған. *Батырдан – сауға, аңшыдан – сыралғы.* "Ертеде өлімге немесе ауыр жазаға кесілген адамға *сауға*, яғни кешірім, бостандық немесе жеңілдік сұрайтын дәстүр болған. Мұндай күрделі іске беделді, сөзі өтімді кісілер арнайы жіберіледі. Сауға сұраған кісі тиісті құн, шығынды өтеп, екі елді бітімге келу жолына шақырады. Ал, *сыралғы* – қанжығасы қанданып, олжалы келе жатқан аңшыдан немесе саятшыдан сұралатын жол. Дәстүр бойынша, олжа бірінші кездесіп сыралғы сұраған кісіге берілуі тиіс" [10, 40]. *Батырдан сауға, аңшыдан сыралғы* тұрақты тіркесінің төркіні жоғарыда баяндалған жөн–жоралғыларда жатқанымен, бертін келе біреуден олжа дәметкенде, бір затқа көңілі кеткенде немесе әлдебір кісіні арашалап қалуға тырысқанда да қолданылатын болған.

Сонымен, қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің басым көпшілігі белгілі бір құбылысқа немесе тарихи оқиғаға байланысты туындаған және олардың кейбірі семантикалық тұрғыдан дамып, жаңа үстеме мағынаға ие болған. Уақыт өте келе ықшамдалып, бейнелілік қалпын сақтаған тұрақты тіркестер қолдануға даяр, аз сөзбен терең ұғымды білдіретін тілдік бірлікке айналған. Халық өмірімен тығыз байланысты мәдени нышанды тұрақты тіркестерді арнайы зерттеп, олардың этнолингвистикалық төркінін айқындаудың танымдық және тәрбиелік мәні зор.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. –Алматы: DPS, 2011,736 б.

2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2011,798 б.
3 Қазақтың салт – дәстүрлері. Алматы: Рауан, 1994, 46 – б.
4 Арғынбаев А. Қазақ халқындағы жанұя және неке. Алматы: Ғылым, 1973, 195 – б.
5 Бабалықұлы Ж. Мал ауруларының қазақша атаулары. Алматы: Қайнар.1986, 102– б.
6 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы: Жазушы, 1985, 182 – б.
7 Төреқұлов Б. Қанатты сөздер. Алматы: Жазушы, 1977, 142 – б .
8 Қыдырбекұлы Б. Алатау. Алматы: Жазушы, 1991, 230 – б .
9 Левшин А. Описание киргиз–кайсацких орд и степей. Этнографические известия. Спб.1832, ч.3, С. 304.
10 Қазақтың салт – дәстүрлері мен әдет–ғұрыптары. Алматы: Ана тілі, 1994, 40, 43–б.

Возникновение большинства устойчивых сочетаний казахского языка обусловлено какими-то явлениями или историческими событиями в жизни народа, в результате которых трансформировалась их семантика и содержание наполнилось новым смыслом. Культурно-маркированные устойчивые сочетания тесно связаны с жизнью народа, его чаяниями, бытом, традицией и обычаями. Исследование этнолингвистических основ возникновения устойчивых сочетаний представляется актуальной темой современных исследований.

Origin of the majority of set expressions of the Kazakh language is caused by some phenomena or historical events in life of the people as a result of which semantics and contents were transformed and filled with new sense. Culturally marked set expressions are tightly connected with life, expectations, traditions and customs of the people. The research of ethnolinguistic bases of origin of steady combinations is represented as an actual topic of the modern researches

УДК 070.4

Б.К. Сердәлі
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
aksari@mail.ru

PR-ДАҒЫ «ОҚИҒАЛЫ КОММУНИКАЦИЯ»

Мақалада PR жұмысында айрықша орын алатын «оқиғалы коммуникацияның» ақпарат туғызушы себеп-салдары мен маңызы сөз болады. Әсіресе, баспасөз қызметінің мақсатты аудиториямен, журналистермен жұмысындағы әлсіз және күшті тұстары кеңінен талданады. БАҚ-пен өзара келісім-шарттар түзу қарсаңында туындайтын даулы мәселелер турасында жағдайдан шығудың нақты мысалдары келтіріліп, алдын-ала жоспарланған іс-шараның өтпей қалуына немесе кейінге шегерілуіне себеп болатын салдарлар қарастырылады. Өз бетінше «әрекет ету құралы» арқылы мақсатсыз жұмыстың неге апарып соғатыны талданады. «Ақпараттық себеппен» жұмыс істеу кезінде баспасөз хатшысы ұстанар әдіс-тәсілдер ұсынылады.

Кілт сөздер: оқиғалы коммуникация, ақпараттық себеп, баспасөз қызметі, қоғаммен байланыс, баспасөз хатшысы.

«Оқиғалы қарым-қатынас» термині PR-да жиі қолданылатын «ақпараттық себеп» ұғымымен тығыз байланысты. «Ақпараттық себеп» деп отыроғанымыз - сыртқы аудиторияға өте қызықты болып көрінетін оқиғалар тізбегі. Мәселен, әлдебір оқиға қоғамдық пікір туғызды делік, ол пікірталасқа себеп болады да, осы арқылы кезектен тыс баспасөз мәслихатын шақырып, көпшілікке түсіндірме жасауға тура келеді. Яғни, «оқиғалы қарым-қатынас» ұғымы арқылы баспасөз қызметінің сегменті пайда болады, соның нәтижесінде «ақпараттық себеп» туындайды. Әрі қарай БАҚ өкілдері тікелей қатысатын белсенді процесс басталады.

Оқиға баспасөз қызметінің мақсатына қызмет ету үшін міндетті түрде ол мақсатты аудиторияның мүддесін қамдауы тиіс немесе елді қызықтыратындай күтпеген сипат алуы керек. Мысалы, жел тұрып, қураған ағаш машинаның үстіне құласа, ол жаңалық емес, өйткені ондай оқиға жиі кездеспесе де болып тұрады, ал автомашина ағаштың үстіне құласа, бұл жаңалық. Ол қоғамдық пікір тудырып, ел назарын аударады.

Баспасөз қызметінің қатысуымен ұйымдастырылған оқиғалардың басым бөлігі ақпараттық себепке айналуы тиіс. Сонда ғана ол мақсатты аудиторияны өзіне тарта алады.

Ақпараттық себеппен жұмыс істеу кезінде мынаны ескеру керек: мекеменің ішкі өміріне қатысы бар оқиғалар (мысалы, компания басшысының акционерлер алдында сөйлеген сөзі) сыртқы аудиторияға қызығушылық тудырмауы мүмкін. Сол үшін баспасөз қызметі ақпаратты сыни тұрғыдан бағалап, хабарлама түрінде жазады. Яғни оқиғаға мән бере отырып, баспасөз үшін маңызы бар мәселеге ғана көңіл аударады.

Оқиғаның қоғамдық мәні бар жаңалық болуы маңызды емес, бастысы – сол оқиғаның БАҚ ықпалымен мақсатты аудиторияның қызығушылығын тудыруында. Қоғаммен байланыс қызметкерлерінің пікірінше, жаңалықтың 80%-ын ақпараттық себеп салдарында өндеп, адамдардың белгілі бір тобына қызықты етіп беруге болады екен. Бұл әрі баспасөз қызметінің белсенділігін арттырады.

Егер мекемеге БАҚ-тың назарына ілігіп, оқиғаға тікелей қатысу міндеті жүктелсе, ақпарат кеңістігін ақпаратпен жаулап алу жұмыстарын атқаруға тура келеді. Сондықтан өмір ағысымен жылжи беруге, үнемі табиғи сипаттағы оқиғамен шектеліп, жоспарлы жұмыспен қанағаттана салуға болмайды.

Бірінен соң бірін, кезегімен ақпарат алаңын қалыптастырып, сол мақсатта нәтижеге жетудің бірден-бір тәсілі – «оқиғалы қарым-қатынасты» қалай іске асырудың жолдарын іздеу. Кейбір ғалымдар «арнаулы іс-шаралар өткізетін мекеме ашуды» ұсынады. Бірақ «арнаулы оқиға» PR-дың жеке әдісі ретінде мәртебе ала алмайды, олар коммерциялық құрылымның құрамында болып қана қоғамдық өмірге етене араласа алады. Қазіргі кезде оқиғалы менеджемент *public velations*-тың жеке бағыты болып отыр [1, 121].

Біздің пайымдауымызша, «оқиғалы қарым-қатынастың» ықпалымен арнайы ұйымдастырылған шаралардың саны мен аясы өте кең. Бұған соттың арнайы ұйымдастырған отырыстары да, айғақты материалдарды әшкерелеу де, сондай-ақ, басқа да көптеген шаралар жатады.

Енді «оқиғалы қарым-қатынасқа» енетін іс-шаралардан мысал келтірейік: баспасөз мәслихаттары; баспасөз турлары, саммиттер, БАҚ өкілдері қатысқан дөңгелек үстелдер; мекеменің бастамасын қолдайтын немесе қол жинайтын интерактивті жиындар; мерекелік шаралар, жәрмеңкелер, көрмелер, қамқорлық акциялары; мекеменің өнімін виртуалды желі арқылы жарнамалау жобасын жасау; корпоративті логотип пен төлұран тудырушыларға сыйлық тағайындау.

Жоғарыда келтірілген тізімде біз тек «оқиғалы қарым-қатынас» шарасына жатады-ау дегендерін ғана тіздік. Бұл жерде біздің жеке мүмкіндігіміз ғана ескерілді, ал шын мәнінде баспасөз қызметі бұдан басқа да көптеген шараларды өткізуге қауқарлы. Кез-келген PR-қызметі БАҚ-пен өз бетінше қарым-қатынас жасай алады, сондықтан журналистерге бағытталған іс-шаралар баспасөз қызметі аясында атқарылса ерекше сипат алатыны даусыз.

«Оқиғалы қарым-қатынастың» міндетті шарттарының бірі – келешекте болатын жаңалықтарды көпшілікке жеткізіп тұру.

Түсінікті болу үшін «оқиғалы қарым-қатынастың» үш түрлі базалық категорияларын атап өтейік: ақпарат алмасу үшін жұмыс іс-шарасын өткізу және қолданушылардың қанағаттануын жаңа біліммен қамтамасыз ету (семинар, конференция т.б.); ақпарат берудің белгілі бір бұқаралық іс-шараларын өткізу, мақсатты топтың белсенділігін арттыру, қызықты бағдарламалар жобасын әзірлеу; эмоциональды әсер ете отырып, белгілі бір аудиторияға қызмет етудің іс-шарасын өткізу.

Кез-келген оқиға жоғарыдағы категориялардың біріне енеді, өйткені мұндай жіктеу барлығына ортақ. Оларға мыналар жатады:

- уақыты мен орны
- қолданушылары
- әрекет құралы
- жоспарланған нәтиже

Оқиғалардың барлық элементтері бір-бірімен тығыз байланыста. Себебі өтетін орынды таңдау, қолданушылардың қарым-қатынасқа түсетін ортасын белгілеу алға қойған мақсатқа жетудің нәтижесін бере алады. Мысалы, ірі келісім-шарттар түзу қарсаңында туындайтын даулы мәселелер тосын оқиға болып қабылданатындықтан іс-шараның өтпей қалуына немесе кейінге шегерілуіне себеп болады. «Әрекет ету құралы» арқылы біз оның неге апарып соғатының жақсы білеміз. Бұлар көбіне мекеменің мақсатына қарай айқындалады. Оқиға нәтижесі де жағдайдаға ықпал ету процесіне байланысты түйінделеді. Баспасөз қызметі міндетті түрде мынаны ескеруі керек: орта деңгейлі немесе ірі оқиғалар БАҚ арқылы берілгенде көпшіліктің санасында 3-4 күнге дейін сақталады.

Қоғамдық байланыс жүйесінде оқиғаның төмендегідей жіктелуі қалыптасқан: Кімге меншіктелуіне қарай (өзінікі немесе басқанікі); Жалғасын табуына қарай (бір немесе бірнеше); Мақсатты аудиториясына қарай (бір немесе бірнеше).

Қай категорияға жататындығына қарамай, әрбір оқиға PR үшін нәтижелі құрал болып табылады. Егер жағдайды дұрыс болжап, шығармашылық тәсілмен жұмыс жүргізілсе іс нәтижелі болады.

Сонымен, “оқиғалы қарым-қатынас технологиясын” қолдану арқылы аса ауқымды мәселелерді оп-оңай шешуге болатынын білдік: Мекеменің БАҚ-та сілтеме келтіру индексін арттыру; Мекеме қызметіне, жобаларына деген жұртшылықтың назарын аудару; Қоғамдық пікірталастарды жиілету; Имидждік өнімдер (күнтізбе, блокнот, буклет, қаламсап т.б.) тарату арқылы мекеменің брендін қалыптастыру; БАҚ өкілдерімен, сараптау мекемелерімен, мүмкіндігі басым әріптестермен, мемлекеттік орган қызметкерлерімен, басқарма өкілдерімен, шешім қабылдайтын тұлғалармен, VIP-қызметкерлерімен байланыс орнату; Мекемені жарнамалауға мол мүмкіндік ашатын бәсекелестік жұмыстар жүргізу, олардың зор мүмкіндіктерін пайдалану; Алынған мәтіндерді, фото және бейне материалдарды болашақ тұсаукесер қызметінде пайдалану [2, 95].

Аталған жұмыстардан алынған нәтиже мұнымен бітпейді. Іс-шаралардың оң ықпалы мекеменің ішкі имиджінің артуына әсер етеді: Баспасөз қызметкерлерінің кәсіби деңгейін арттыру; Корпоративтік мәдениетті нығайту, мекеме қызметкерлерінің баспасөз қызметіндегі беделін көтеру; Ішкі ақпаратты (корпоративтік газет, ғаламтор, қабырға газеті т.б.), фото және бейне материалдарын қолдану; Басшылар алдына атқарылған жұмыстар жөнінде кең көлемді есеп даярлау.

Кез келген нәтижелі оқиға төменде көрсетілген механизмдер арқылы жүзеге асады:

1) Қарама-қайшылық тудыру немесе оған рұқсат алу;
2) Мақсатты аудиторияны қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету;
3) Болған оқиғаны бүркемелеу;
4) Стратегиялық бастамаға ие болу;
5) Бәсекелестің қате әрекетін әшкерелеу;
6) Басқалардың қорларын (беделін, құзыреттілігін) қолдану.

Аталған ұстанымдар өнертапқыштардың теориялық шешімдері негізінде жасалған. Олар мәселені шешудің әр түрлі тәсілдерін ұсынады.

Енді оқиғалы қарым-қатынас технологиясын қолданудың негізгі факторларын санамалап өтейік:

1. *Мекеменің танымалдылық деңгейі.* Мекеме өз беделін арттыруды талап еткен жағдайда, «оқиғалы қарым-қатынас технологиясын» аз шығын жұмсап-ақ қамтамасыз етуге болады. Оқиғаны сапалы ұйымдастырудың, сондай-ақ, мекеме беделін жақсы жағына қарай өзгертудің зор әсері бар. Ол үшін мекеменің әлсіз жоғын азайтып, керісінше, күшті жағын арттыру керек.

2. *Сыртқы конъюнктура* оқиғалы қарым-қатынас технологиясын қолдану туралы қабылданған шешімге орасан зор ықпал ете алады. Оған сыртқы жағдайлар: бәсекелестердің белсенділігі, күтпеген кездейсоқ жағдайлар (форс-мажор), басқа субъектілермен қарым-қатынас т.б. ықпал етеді. Әсіресе, соңғы жағдайдың іс-шараларды жоспарлауда айтарлықтай ықпалы мол. Дәстүрлі кезеңдерде ақпараттың және іскерлік белсенділіктерлің бәсеңдейтінін де ескеру керек. Егер біз жоспарлауды желтоқсан, қаңтар, мамыр, тамыз айларына белгілесек, PR нәтижесін аз алатынымызды ескеруіміз керек. Неге осы шараларды басқа айларға жоспарламасқа? Біз атап отырған айларда мерекелер де көп, демалысқа шығатын мерзімдер де жетерлік. Бұлар ақпаратты пайдаланатын белсенді тұтынушылар азаятын кезең.

Сондай-ақ, іс-шара өткізетін апта күнін таңдаудың да мәні зор. Іс-шара өткізуге ыңғайлы күндерге сейсенбі, сәрсенбі жатады. Бұл ақпараттық себептерге өте қолайлы мерзім. Егер акция дүйсенбі күні өтсе, оған журналистердің назары онша аумайды. Бұл күні журналистер үшін одан да басқа маңызды оқиғалар өте көп болады. Ал бейсенбі, ертеңіне жұма газетке қол қоятын күн болғандықтан, газетшілердің мұрындарынан сүрлігіп, қолдары тимей жататын нағыз аласапыран кезеңі. Жұма күнгі іс-шараны тіпті адамдар есітпей қалуы да мүмкін. Себебі демалысқа жақын күндері адамдар жаңалыққа оншалықты назар аудара бермейді. БАҚ-тар тек дүйсенбі күндері ғана негізгі материалдар мен маңызды хабарларды жинақтай бастайды. Сол үшін мынандай ережелерді есте ұстау керек: аймақтық газеттер дүйсенбіге шықпайды, өйткені олар жұма күнгі жаңалықтарды “ескірген” деп қабылдамайды. Сондықтан аптаның ең қолайлы күндері сейсенбі және сәрсенбі болып есептеледі. БАҚ-тың басым бөлігі осы күндері молынан жаңалықтар беріп, аудиторияны өзіне тартады.

3. *Баспасөз қызметі қорларының саны* «оқиғалы қарым-қатынас технологиясын» қолдануға қажетті аудиторияның болмауынан шектеліп қалуы мүмкін. Брифингке арналған арнаулы бөлменің, баспасөз мәслихатын өткізетін арнайы орынның, полиграфиялық материалдарды тарататын технологияның ойластырылмауы бұл іске кедергі келтіруі мүмкін. Мұндай жұмыстар алдын ала жоспарланып қана қоймай, күтпеген оқиғаға да (басшының мекеме жұмысы бойынша жоспардан тыс есебі, журналистердің өтінішімен түсірілетін сюжеттер т.б) дайын тұруы тиіс. Сондықтан баспасөз қызметі сыртқы ортаның кез-келген шақыруына үн қосу үшін қажетті қорларды толық меңгеруі қажет. Тәжірибеде мынандай жағдайлар жиі кездеседі: баспасөз қызметі тиісті қорлары болмағандықтан (техникалық мүмкіндіктермен жабдықталған баспасөз орталығы және т.б) өз бетінше әрекет ете алмайды. Мұндай жағдайда өзара тиімді келісім-шарт түзіп (мысалы, осы мекемеге деген ниеті түзу журналистермен келісім-шарт аясын кеңейтіп, қабылданған тараптан іс-шараны өткізуге қосымша қолданушылар тартып), жұмысты нәтижелі ұйымдастыруға болады.

4. *Баспасөз қызметі өкілдерінің дағдылық деңгейі.* Барлық іс-шаралардың нәтижесі оңды қорытынды бере бермейтіні заңды. Баспасөз қызметінің кемшін жұмысы оған деген журналистердің сенімін азайтады. Басқа да мақсатты аудиторияның көзқарасы өзгереді. Әрине, оқиғаны ұйымдастыру оңай шаруа емес, ол белгілі бір тәжірибені қажет етеді. Аталған технологияны қолдану арқылы «нәтижені» жоғалтып алмаймыз ба деп қорқудың қажеті жоқ. Тәжірибе «оқиғалы қарым-қатынас» шарасын мекемедегі бірнеше қызметкердің бірлесе өткізе алатынын көрсетіп отыр. Барлық мәселе баспасөз қызметінің іс-шараны қалай өткізуді талап етілуіне байланысты болмақ. Бірқатар мемлекеттік мекемелерде бұл жұмыс

тұрақты жүргізіледі. Сондықтан оның технологиясы жеткілікті дәрежеде қалыптасқан. Аталған жұмысқа азғантай қызметкерлер тобын бөліп қойса да шаруа бітіп жатады. Мемлекеттік мекемелердің баспасөз қызметтерінің ерекшелігі – іс-шараларды алдын-ала жоспарлап қоятынында. Мұндайда баспасөз қызметіне тек жұмысты орайымен ұйымдастыру міндеті ғана қалады.

Әдебиеттер тізімі

1 Почепцов, Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века [Текст] / Г.Г. Почепцов. - М.: Рефл-Бук, 1999.

2 Карпушин, Д.И. Пресс-релиз: правила составления [Текст] / Д.И. Карпушин, Д.А. Чикирова. - СПб.: «Питер», 2007.

The article considers that when working with information about the need to take into account the fact that the events that are important for the internal life of the organization, often of no interest to the outside public. In this case, the press service should critically evaluate information and make a major stake on those situations that are most promising in terms of media promotion.

Статья рассматривает, что при работе с информационными поводами необходимо учитывать тот факт, что события, имеющие большое значение для внутренней жизни организации, часто не представляют никакого интереса для внешней общественности. В этом случае пресс-служба должна критически оценивать информацию и делать основную ставку именно на те ситуации, которые наиболее перспективны в плане медийной раскрутки.

УДК 811.512.122’37

Б.Н. Сүлейменова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
samaltu@mail.ru

МӘТІННІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ

Қазіргі тіл білімінің маңызды мәселелері тізбегінде мәтіннің мазмұны, семантикалық құрылымы тақырыптары актуалды мәселе ретінде қарастырылады, Мақалада көркем мәтіннің семантикалық құрылымы, мәтін мазмұнының жекелеген макрокомпоненттері, олардың мәні, семантикалық компоненттері иерархиясына арнайы талдау жасалады. Әдеби шығарма семантикасын қалыптастыруда, көркем мәтіннің дербестік категориясының негізгі репрезентанты ретінде, автор мен персонаждың рөлі сипатталады.

Кілт сөздер: семантикалық құрылым, актуалды семантикалық кеңістік, виртуалды кеңістік, мәтіннің антропоорталығы, сегментация, хронотоп, автор интенциясы.

Соңғы жылдары антропологиялық және когнитивті лингвистиканың дамуы нәтижесінде көркем мәтіннің семантикалық ұйымы жөніндегі түсінік өзгерді, курделенді және байи түсті. Мәтін лингвистикасына қатысты қалыптасқан зерттеулердің мынадай бағыт-бағдарларын көрсетуге болады: негізгі қасиеттері тұтастық пен тығыз байланыстылық болып табылатын мәтіндік зерттеулер, көркем шығарманың мазмұн мен формасын (тілін)

бірлікте алып қарастыратын зерттеулер, мәтіннің семантикалық ұйымдасуында мәтінді құрайтын бірліктердің көркем шығарма тілінің басқа компоненттерімен байланысын, мәтінді семантикалық құрылым ретінде қарастыратын зерттеулер. Мәтінтанушы ғалымдардың зерттеулерінде мәтінінің өзіндік белгілеріне тұтастық және байланыстылық (И.Р.Гальперин, Ю.А Сорокин, бөлшектену (А.И. Новиков), аяқталғандық (Сорокин Ю.А, Г.В. Колшанский) жатқызылады.

Көркем прозалық шығармалар мәтіндері поэтикалық мәтіндермен салыстырғанда өзіндік сипатқа ие болып келеді. Мәтіннің мұндай категориялық белгілеріне мәтінтанушы ғалымдар уақыт пен кеңістік және себеп-салдарды жатқызады [1].

Көркем мәтінде әрекет ету ықпалы орын және уақыт бойынша шектелмеген. Бұған көп ғасырлар бойы өзектілігін жоғалтпаған және әр кезеңде түрліше түсініп, қабылданған ұлы өнер туындылары куә. Осыдан келіп, мәтіннің мазмұн мен формасы, мәтіннің семантикалық ұйымдасуы, мәтінді құрайтын бірліктердің байланысы сияқты категориялық белгілерді сипаттау қиындығы туады. Мәтіндегі ойды қатыстылық жағынан созыңқылығын ескере отырып, зерттеушілер (И.Р. Гальперин, Г.К Гак) оның ең мәнді бөліктерін: образдар жүйесін, тақырыптық сарындарын, идеялық-бейнелік мазмұнын, авторлық бағамдауларын ашуға тырысады [2], [3]. Мәтін мазмұнының бұл компоненттері түрліше көрсетіледі және әр түрлі комбинация, көлемдермен ерекшеленіп, қандай жағдайда да мәтін мазмұнын сипаттау кезінде түрлі классификацияларда қиюласады.

Мәтіннің семантикалық ұйымдасуында мәтіңңің мазмұны, уақыт пен кеңістік және себеп-салдар ерекше маңызды рөл атқарады. Бұл маңызды бөлшектер ойлауды құрайтын бөлшектерге жатады. Кеңістік – қатарлас нәрселердің орналасу тәртібін көрсетсе, уақыт – қатарлас нәрселердің бірін-бірі ауыстыруын, себеп-салдар – бірінен екіншісінің пайда болуына әкелетін құбылыстардың байланысын көрсетеді.

Кез келген ұлттық тіл үшін концептуалдық кеңістіктің мәні, сөз шығармасының мәдениеті, дамуы мен баюынан көрінеді. Тілдің байлығы сөздік қордың байлығы немесе грамматикалық мүмкіндігінен ғана анықталмайды, сонымен бірге, адам мен оның ұлтының ұлттық тілінің концептуалды әлемі мен концептаясымен өлшенеді.

Мәтінді семантикалық құрылым ретінде қарау, мәтін мазмұнының сегментация проблемасын алға шығарады, ал мәтін ақпараты квантының топтастырылуы үшін түрлі терминдер ұсынылады, соның ішінде «мағына» термині ғылыми әдебиеттерде әзірше бірізділі түсіндірілмейді. Бірқатар мәтін зерттеушілерінің пікірінше, әдеби шығармалардың мағынасы контекстердің барлық жиынтығынан пайда болады. Мұндай салыстырудан басқа, көркем мәтіннің мәні мен мазмұны теңгермелеу көзқарасы да бар. И.Р. Гальперин мазмұн жиынтығы дегенді жөн санайды. Оның ойынша, «мағына мүшеленбейді, мазмұн мүшеленеді. Мазмұн, негізінен, қайталанбайды. Мағына қайталануы мүмкін» [2].

Әр түрлі қарапайым мәтін фрагменттері мәтінде бейнеленген ситуашиялармен қатынасқа түседі, әрі бұл ретте түрліше топтастырылады: денотат ретінде, білдіру немесе атауыш, заттық ұғым ретінде. Мәтіннің семантикалық компоненттерін білдіретін терминологияның көптүрлілігі бойынша, мәтінді талдаудың семантикалық бірлігіне ізденіс жүргізіліп, концепциясы (тұжырымдамасы) жасалуда. Бұл бірліктердің жалпыға танылған жүйесі әзірше жоқ, сондықтан нысанды материалдық та, идеалдық та сипатта бейнелейтін әр түрлі текті мәтіндік бөлшектер қарастырылады.

Бірқатар зерттеулерде көрсетілгендей, мәтінде семантикалық бөліністік –иерархия байқалады. «Ол құрамды бөліктерді неғұрлы ұсақ бөлшектерге бөлетін иерархиялық бірлік ретінде өмір сүреді» (Адмони). Мәтіннің семантикалық компоненттерінің иерархиясын И.В.Арнольд мәтіннің реттілік формаларының бірі ретінде қарастыруды ұсынады: «ол тек иерархияны ғана көрсетпейді, эстетикалық әсер туғызады, қабылдауды жеңілдетеді» [4]. Мәтіннің семантикалық компоненттерінің мағына деңгейін орнықтыру, олардың иерархиясын анықтау әзірше терең әрі бірізді емес. Сондай-ақ мәтіннің семантикалық құрылымы концепциясында, мәтін мазмұнының жекелеген макрокомпоненттері мәні туралы тұрақты түсінік бар. Жалпы қабылданған түсінік бойынша, мәтін мазмұны семантикалық

компоненттері иерархиясының биігі жеке - авторлық концепциясы әлемінен танылады немесе кез-келген туынды болмыстың объективті әлемін субъективті образ арқылы елестетеді. Бұл қоршаған ортаны өзінше қабылдаудың әмбебап сипаты әрқашан өзін жасаушының сипатын алып жүреді. Осыдан келіп, көркем мәтіннің қайшылықты құпиясы келіп шығады: болмысты көрсете отырып, суреткер өзін таниды және керісінше, өзінің ой-ренішін көрсете отырып, ол айналасын, ондағы өзін бейнелейді. Осының нәтижесінде, көркем шығарманың негізі, өзін жасаушыдан аулақтай отырып, бір мезгілде оның белгісін өзінде сақтайды, яғни өзін жасаушының бейнесін (автордың образы) және объективті болмыстың келбетін (ортаның образы) береді.

Соңғы жылдары антропологиялық және когнитивті лингвистиканың әсерінен көркем мәтіннің семантикалық ұйымы жөніндегі түсінік өзгерді, курделенді және байи түсті. Осының салдарынан, мәтін, бір мезгілде авторлардың кодтаудың арнаулы жүйесін қолдану, яғни, тілдік актінің түрлілігі, автор (адресант) пен оқырман (адресат) арасындағы қарым-қатынас нәтижесінде пайда болатын екі кешенді құрылым ретінде түсіндірілді. Мұндай ұғым мәтін семантикасы интерпретациясының ерекшелігін көрсетіп, А.И.Новиковтың әлденеше рет астын сызып дәлелдегеніндей, «тікелей түсіну нәтижесіне сәйкесетін ойдың образдылығын құрайды. Бұл нәтиже, берілген мәтінді құрайтын тілдік құралдардың жиынтығы әсерінен туатын, сол сияқты оны түсіну үшін алынатын ақпараттар арқылы көрініс береді» [5].

Ең күрделі тілдік белгі - мәтіннің мазмұндық қырын анықтау үшін «семантикалық кеңістік» термині пайдаланыла бастады, бұл жағдайда оның қолданылуы көп мағыналылықпен және мәтін кеңістігі категориясы ұғымының кеңдігіне байланысты басқа да мәтіндік құбылыстардың қиюласуымен ерекшеленеді. Көптеген лингвистер мәтін кеңістігінің түрлілігін көрсетіп, олардың ерекшелігіне талдау жасайды.

Кеңістік категориясында мәтін екі аспектіде қарастырылады, олар: мәтін – таңбалардың біркелкі орналасуының жиынтығы, мәтін – мағыналардың жиынтығы. Мәтіннің кеңістігі туралы өте сыйымды және бейнелі ойды Ю.А.Сорокин айтады: «Кез келген мәтін кеңістігі жабық, ол өзіне өзі баға бере алады. Әрі ол аз дегенде екі полюсті: таңбалар алаңы (таңбалық дене) және семантикалық (когнитивті, эмотивті – аксиологиялық) алаң. Бұлардан басқа, потенциалды немесе виртуалды шындық бар» [6]. Осы ой семантикалық кеңістіктің виртуалдығы мен актуалдығына қатысты неғұрлым кеңірек А.И.Новиковтың еңбегінде беріледі: «Мәтінге қатысты кеңістіктің бірнеше түрі мен оны мүшелеудің түрлі тәсілдері туралы айтуға болады. Біріншіден, мәтіннің өзі материалдық нысан ретінде, оның тілдік бірліктері белгілі бір реттілікпен орналасқан кейбір екі мөлшерлі кеңістік құрайды. Оған семантикалық болып табылатын, таным аясындағы басқа кеңістік сәйкеседі. Осыдан келіп, мұндай кеңістіктің екі түрін ажыратуға болады: виртуалды және актуалды. Виртуалды кеңістік мәтіннің жасалу процесінде мазмұнды бірліктерді іріктеумен көрініп, ой механизмінде жүзеге асады. Актуалды семантикалық кеңістік – ой – толғам нәтижесі қалыптасып, тұтас мәтін ұғымы берілетін алаң» [7].

Мұндай жағдайда, мәтіннің өзіндік семантикалық құрылымы менталды құрылу, менталды кеңістік ретінде танылып, өзіндік ерекшелігімен термин болып бекітіліп, мәтін мазмұнының атауышы түрінде таңдалады.

Сонымен, мәтіннің семантикалық кеңістігі – бұл, біріншіден, сөз, сөйлем, күрделі синтаксистік (виртуалды кеңістік) тұтастық – тілдік таңбалар жиынтығын, автор интенциясын беретін әдеби шығарма, екіншіден, оқырманның кабылдау процесіндегі (актуалды семантикалық кеңістік) мәтіннің интерпретациясы арқылы жасалатын менталдық құрылу.

Семантикалық кеңістіктің осы ерекшелігі, яғни оның бірлігін, байланыстары мен қатынастарын құрайтын деңгейде қалыптасуы әрі бір мезгілде мәтіннің тууы мен қабылдану процесі А.И.Новиковқа мазмұн мен ой категориясында мәтіннің семантикалық құрылымы мүшеленуінің екі дәстүрлі тәсіліне жаңа позицияда қайтып оралуға мүмкіндік жасады: «Мазмұн мәтінде айтылатын шындықтың фрагменттерін жасайтын менталдық құрылым

болса, ал мағына (ой) - осы шындық туралы ой, яғни мәтінде берілетін ойдың интерпретациясы. Мазмұн дүниедегі заттардың объективті денотативті (референтті) құрылымдарда беріледі. Мағына интуитивті біліммен байланысты басқа текті бірліктерде беріледі» [7]. Осылайша мәтін мазмұны қайтадан оның денотативті – референциалды негізімен тікелей байланысады, ал мағына семантикалық кеңістіктің интерпретациялық компонентімен (екі жақты интерпретация – автор және оқырман), оның концептуалды бағдарымен байланысады.

Семантикалық кеңістіктің мұндай бинарлылығы, мәтіннің сыртқы материалдық құрылымы мен ішкі мазмұнының қатыстылық сипатына байланысты. Мәтіннің айтылуы (бірізді вербалды кеңістік) мен оның мазмұны (менталды семантикалық кеңістік) жоспарының арасында бір мәнді сәйкестік, үйлесімділік жоқ, керісінше, кеңістіктегі қарама-қайшылық, сыртқы және ішкі тартыс орын алады. Мәтіндегі мұндай қайшылық «оның бірізді созылыңқылығы, осындай немесе басқаша бірізді емес, иерархиялы түрде репрезентациялануы тиіс. Мәтіннің семиологиялық ұйымындағы диалектикалық қарама-қайшылықты алып тастау, мәтін кеңістігінің суреттеуімен (яғни сөз, сөйлем немесе мәтін бөліктерінің орналасуы) аяқталып, осы ретте мәтіндегі білдіруші және білінуші туралы қосымша ақпараттар беруге қабілетті болып, символикалық және индексалды элементтерге тәуелсіз түрде беріледі [7].

Осылайша, көркем мәтіннің менталды семантикалық кеңістігі, тек қана көрінетін, тікелей эксплицитті мағынаны ғана емес, имплицитті мағынаны да кең, анық көрсете алады.

Көркем мәтіннің семантикалық кеңістігін зерттеу (оның эксплицитті және имплицитті мағынасының жиынтығы), міндетті түрде «адам», «уақыт», «кеңістік» секілді мәндік әмбебаптарды білдіреді (Гальперин, Гак, Новиков т.б.).

Бұл ретте, әсіресе «адам» әмбебабы көрсетіледі. «көркем мәтіннің барлық бірліктері және олардың арасындағы формалды-мағыналық қатынас, оның құрылымдық және концептуалдық негізі ретінде адам бағытына тәуелді». Бұдан басқа, әсіресе, әдеби шығарма семантикасын қалыптастыруда, көркем мәтіннің дербестік категориясының негізгі репрезентанты ретінде, автор мен персонаждың ролі ерекшеленеді.

Новиков: «Көркем мәтіннің макроқұрылымында тікелей және жанама құралдардың көмегімен,автор мен персонаждың антропоорталық атауышы қатысады. Бұл көркем мәтіннің түгелдей антропоорталық сипатының болатындығын білдіреді, өйткені «өнер сыртқы дүниенің балама суретін емес, ... субъективті дүниенің суретін - адамның тұтас әрі толық түрдегі ішкі рухани өмірін жасайды. Мұның нәтижесінде «әрбір ұлы жазушы - бұл жаңа адамның ашылуы», - деген ой айтады [7]. Яғни, адам, оның ішкі әлемі, рухани ізденістері мен реніші үнемі әдеби туындының негізін құраған, құрап та келеді.

Осыған байланысты, бірқатар зерттеулерде көрсетілгендей, семиологиялық жаңарудағы көркем мәтіннің негізгі белгісі, олар «өздеріне тек шындық туралы ақпаратты ғана емес, өмірге деген эмоциялық қатынастарымен, әсемдік пен қанаттануды сезінуімен қызықтыра алады». Эмоциялық мазмұн – мәтіннің семантикалық құрылымының негізгі компоненті екенін батыл айтуға болады, ол шығарманың бүкіл тігісін бойлап, оқырмандарын селқос қалдыра алмайды (М.Б.Храпченко, Е.А.Гончарова).

Мәтіннің антропоорталығы, оның семантикалық кеңістігіндегі адамның эгоцентристік позициясымен (автор және персонаж бейнесімен) сәйкес. Адам - әдеби шығарманың орталығы, ол баяндаудың субъектісі әрі эстетикалық көркем танымның объектісі.

Әдеби шығармадағы «адам» әмбебаптармен (универсалий) қатар, «уақыт» және «кеңістік» те өзара байланыса отырып, мәнді орынға ие (бұл «хронотоп» терминімен беріледі). Адам мәтінде уақыт пен кеңістік аясында бейнеленеді: ол шартты түрде белгілі бір орынға байланысты және нақты мәтіндік уақытта өмір сүреді. Автор мен персонаж категориясын зерттеудегі белгілі маман Е.Н. Гончарова «хронотоп пен персонаж категориясына қатысты екі бағыт бар. Бір жағынан, көркем уақыт пен кеңістік, персонаж категориясы сияқты, автор категориясымен когнитивті объективті қатынаста байланысып, мәтінде жүзеге асатын авторлық «әлем концептісінің» мәнді бір бөлігін көрсетеді. Екінші

жағынан, хронотоп, көркем оқиғалар мен әрекеттер дүниесінде екі реттік өзінің өмір сүруінде персонаж образдарының кеңістік-уақыт нақтылығы үшін қызмет етеді және үйлесімділік пен сипаттылық қызметін қатар атқарады», - дейді [8].

Сонымен, автор образы категориясымен бәсекелесетін «уақыт» және «кеңістік» категориялары, олардың орта туралы білімін байқап, үйлестіру және сипаттау функцияларын атқарады. Орын мен уақыт бейненің типі мен характерін анықтайды. Бұған мысалға Б.Майлиннің «Заман», «Сары ала тон», «Зәкіржан молда» және т.б. әңгімелеріндегі Жайлыбай бай, Сейпен, Зәкіржан және т. б. алуға болады. Осылайша, «адам», «уақыт» , «кеңістік» категориялары көркем мәтіннің семантикалық кеңістігінің қажетті атрибуттары болып табылады, яғни олар мәтін құрау функциясын атқарады. Бұл функциялар көркем шындықтағы кеңістік – уақыттық ұйымда шартты, ойдан шығарылған, немесе шындық өмірге жақын тұрғыда көрініс береді. «Адам», «кеңістік», «уақыт» әмбебап мағына мәтіннің семантикалық кеңістігінің доминанты болып табылады, ал оларға сәйкес мәтін категориялары жалпы мәтін құраушы қызметін орындайды. Көркем мәтіннің семантикасын қалыптастыруда бұл категориялардың мәнділігін ескере отырып, арнайы зерттеу мен лингвистикалық талдауды жасауды талап ететін семантикалық кеңістік аясын бөліп алу қажет.

Мақалада көркем мәтіннің мағынасы проблемасы, құрылымы, компоненттерінің бір мағыналық тұтасымға ұйымдасу ерекшелігі анықталып, талданды. Мәтін өз алдына аяқталған бірлік ретінде композициялық, семантикалық тұтастыққа ие болып келеді және оны құрайтын әр компонент нақты мазмұнды жеткізуге қызмет етіп тұрады; Сонымен бірге мәтіннің семантикалық ұйымдасуында уақыт пен кеңістіктің рөлі ерекше.

Әдебиеттер тізімі

1 Кеншінбаева Ж. Қазақ мәтініңің семантикалық-интонациялық мүшеленуі (эксперименталды-фонетикалық зерттеу); филол. ғылымд. канд... автореф.- Алматы, 2005.- 25 б.

2 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.

3 Гак Г.К. О семантической организации текста// Лингвистика текста. Материалы научной конференции. М., 1974.

4 Арнольд И.В. Стилистика декодирования. Курс лекций. Л., 1974.

5 Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. М., 1983.

6 Сорокин Ю.А. Текст и его пространство// Категоризация мира: пространство и время. М., 1997.

7 Новиков А.И. Семантическое пространство текста и способы его членения// Категоризация мира: пространство и время. М., 1997.

8 Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста. М.,1983.

Текст как культурная единица коммуникации, как средство концептуализации мира обладает: а) смысловой завершенностью; б) целостностью образа содержания; с) информацией, непосредственно выраженной в письменном высказывании и представляет значительный интерес для исследования. В статье рассматриваются основные компоненты семантической структуры текста. Особое внимание уделяется структурным единству содержания текста, а также описанию иерархических отношений семантических компонентов.

Text as a cultural unit of communication, as a means of conceptualizing the world has: a) semantic completeness; b) integrity of the image content; c) information directly expressed in the written statement and is of considerable interest for the study. The article deals with the main components of the semantic structure of the text. Particular attention is paid to structural unity of the content of the text as well as the description of hierarchical relations of semantic components.

ӘОЖ 811.512.122

Ж.С.Таласпаева, Ж.Т. Қадыров
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл, Қазақстан
talaspaeva@inbox.ru

ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМА ТІЛІНДЕ БЕРІЛУІ

Мақалада өзара қатысымда маңызды орын алатын бейвербалды амалдар қарастырылады. Жазушы М. Мағауин шығармаларындағы кейіпкерлердің тілінде көрінетін кинемалардың сипаты айқындалады. Салт-дәстүрге, ұлттық мінезге байланысты қолданылатын бейвербалды амал-тәсілдердің қазақ халқының өмірінде алатын орны нақты мысалдар арқылы көрсетіледі.

Кілт сөздер: бейвербалды амалдар; менталитет; ұлттық дүниетаным; мінез-құлық; ұлттық феномен; тілдік қарым-қатынас.

Бейвербалды амалдар әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрсеткіші болып табылады, себебі олардың мағыналық астарында халық өмірінің бүкіл қыр-сыры,болмысыкөрінеді. Осы орайда бейвербалды амалдар халқымыздың ұлттық-менталдық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлықтарының бірі болып саналады.

Қазақ ұлты салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа бай халық. Жас сәби «іңгәләп» жар салып жарық дүниеге келгеннен, адам қартайып бұ дүниемен қоштасқанға дейінгі аралық олардың әрбір баспалдағы, әрбір кезеңі өзіне лайықты той-томалақпен, қуанышпен аталып өткен. Тіпті ақырғы демі бітіп, соңғы сапарға аттанған адамды арулап жөнелтудің өзі де халқымыздың өзіндік ерекшелігі мол ғажап салты болып қалыптасқан. Тілсіз қарым-қатынасқа деген қызығушылық ежелгі дәуірлерден бастау алды. Ұлы грек философы Платон дене қимылдарын қолдануды жоғары бағалаған. Тіпті екі мың жыл бұрын өмір сүрген Цицерон шешендерге барлық қимылы ишаралармен үстемеленуі тиіс екендігі жайлы кеңес берген.

Ғалымдардың теориялық тұжырымдарында санасыз адам дәуірінен саналы адамның қалыптасу дәуіріне дейінгі аралықта миллиондаған жылдар өткені жайында, сол саналы адамдардың өзі алғашында ым-ишара тілі арқылы қарым-қатынас жасағандығы дәлелденді. Міне, осындай ұзақ дамудың барысында адамдар арасындағы қарым-қатынас тәсілдерінің бірі – бейвербалды амалдар қанша ғасырлар өтсе де, әрбір этнос болмысы мен қарым-қатынасында күні бүгінге дейін сақталуда.

Бейвербалды амалдарды зерттеу алғаш Г.Спенсер, В.Вундт, Ч.Дарвин еңбектерінен бастау алады. Профессор Бердвиссл адамдар қарым-қатынасында жеткізілетін хабардың 38%-ы сөз, ал 65%-ы бейвербалды амалдардың көмегімен берілетіндігін тұжырымдайды [1,7б.].

Қарым-қатынастың бұл түрі қазақ тіл білімінде тек соңғы жылдар жемісі болса да, бейвербалды амалдардың қызметі туралы ойларды, терең тұжырымдарды ертеден кездестіруге болады. Атап айтсақ, бейвербалды амалдар туралы көзқарастар, алғашқы ойлар қазақ филологиясының тұңғыш профессоры Қ.Жұбанов еңбегінде кездеседі. Ғалым бұл туралы былай дейді: «Ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толығады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінуге болады» [1,7б.]. Қ.Жұбановтың ойынан бейвербалды амалдар ауызекі тілдің ажырамас бөлігі екенін, сонымен қатар қарым-қатынасқа көмекші компонент ретінде рөл атқаратынын аңғаруға болады. Ғалым бейвербалды амалдардың қатысымдық қызметімен қатар, ұлттық-мәдени ерекшелігіне талдау жасайды. Олардың әр түрлі халықтарда өзіндік

сипатымен, ерекше жүйесімен қолданылатындығын ескеріп, сол арқылы әр түрлі халықтың этиникалық әрі психологиялық табиғатын сұрыптауға мүмкіндік беретінін айтып кетеді. Коммуникативтік актіде қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпына қатысты бейвербалды амалдар өзіндік көркемдік танымммен ерекшеленеді.

Бейвербалдық сипатқа ие қазақ халқының салт-дәстүрінің бірі – сырға салу. «Сырға салу» амалы ерте кезден келе жатқан дәстүр екені белгілі. Ертеде дәстүр бойынша, әдетте үйінде оң босағада отырған қызы болса, керегедегі түскиізге сырға іліп қоятын. Бүгінде «сырға салу» - құда түсуге барғанда болашақ келіндерінің құлағына сырға тағу дәстүрі ретінде сақталған. Құда түсудің ертеректе қолданылған бір амалы – қамшы іліп кету. Қызды көруге келген жігіттің әкесіне шешесі «Қызымның ұнағаны рас болса, белгі тастап кет» деген. Жігіт әкесі «құдалықтың басы осы болсын» деп үйдің төріне қамшысын іліп кеткен. Осындай жоралғыдан кейін ол үйдің қызы «үкі таққан қыз» атанған. Яғни қамшы бұл дәстүрде құдалықтың бір белгісі болып табылатыны байқалады. Қамшыға байланысты тағы бір бейвербалды амал - «қамшы тастар». Үй иесі үйінде болмаған кезде жолаушы қамшысын тастап, басқа үйге кетеді. Бұл амал қайта соғамын деген мағынаны білдірген. Қазақ халқы еш уақытта «қанша балаң бар?» деп сұрамаған. Жөн-жосық білетін адам керегеде ілулі тұрған қамшының санына қарап, ол үйдің қанша баласы бар екенін, оның нешеуі ұл, нешеуі қыз екенін айтқызбай-ақ болжап білген.

Қазақ халқында ант ету, ант беру дәстүрінде *құранды кеудеге басу, нан ұстау, нан жеу, тілінен қан шығару* сияқты қимылдары да кездесіп отырады. Психолог М.Мұқанов сарқыт беру, аң байлау, ауыз тию, ерулік беру, келген адамға ішек-қарын беру, күйеуге төс беру, жолаушының түсуі, ақ байлау сияқты дәстүрлерді де ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдар қатарына жатқызады [1, 13б.].

Ұлттың тұрмыс-тіршілігінің астарлы мағынасын айнытпай аңғартатын осындай амалдар жазушы М.Мағауин шығармаларында шебер қолданылған. Мысалы, Қатар қонысымен, екі орда бірін-бірі ерулікке шақырғанда мүлде басқаша кейіпте көрген [2, 21б.]. Қасында өңшең құла жорға мінген бес жігіт. Бір ауылға түстенеді. Екіншісіне қонады. Үшіншісінде мүлде ерулеп қалады. Қайда барса да жұрт құрметпен қарсы алады. Біреулер Жабағы бидің баласы деп сыйлайды. Біреулер домбырашылық өнерін тамашалауға құмартып құрақ ұшады. Кім қандай ниетте, кім неге иілді – Тоқсаба парықтамаған. Барлар құлын сойды, тай сойды. Жұрттар жалғыз саулығын шалды [3, 17б.].

Ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдардың мағыналық астарында халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің бүкіл қыр-сыры жан-жақты сақталған. Көптеген салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарда ата-бабаларымыз тіл қатпай-ақ түрлі іс-әрекеттер, дене қимылдарымен көп нәрсенің мән-жайын жеткізе білуге тырысқан.

Халқымыздың ерте заманнан келе жатқан салт-дәстүрлерінің бірі – *бата беру.* Бата негізінен екіге бөлінеді. Бірі – оң бата (ақ бата), екіншісі – теріс бата. Әдетте, оң бата жолың болсын, ісің сәтті болсын деген жақсы тілекті білдіреді. Оң бата берерде адам *екі алақанын алға қарай жайып тұрып,* ақ тілегін, адал ниетін айтып, *қос қолымен бетін сипайды.* Бата оқылған кезде үлкендер жас ұрпаққа амандық тілеп, адамгершілік пен имандылыққа бейімдеп, тәлім-тәрбиенің жолын көрсеткен. М.Мағауин шығармаларында бата беру дәстүрі молынан ұшырасады. Қазақ дәстүрінде жайылған дастархан батасыз өтпеген. Мұның өзі бір жағынан, үй иесіне ілтипат көрсету болса, екінші жағынан, нанды қадірлеу, ас-суды құрметтеу нышанын білдіреді.

Алдымен Ел-Тұрар сұлтан, содан соң қалған жұрт *батаға бет сипасымен* үш жігіт боз биенің шашалығына қыл шылбырды салып жіберіп, теңките жығып салды [4, 17б.]. - *Бата жаса,* сұлтаным! – деді Төбет тізерлей отыра қалып, бірі бүтін, бірі оқтаудың басындай шолтиған *екі қолын қатарынан жайып* [2, 91б.]. - Ал қазір, мына Тоқсаба өзіңіздей өнерпаз болады деп кәміл сенсеңіз, ата жолымен *ақ батаңызды беріңіз* [3, 12б.]. Шәкіртіне қадала қарап аз бөгелді де, *алақанын жайды.* Дүр сілкініп, тегіс *қол жайған* жұрт күткендей, батасын ұзақ созбады, мақамдап та айтқан жоқ [3, 12б.].

Батаның екінші түрі – теріс бата. Бұл риза болмағанда айтылады. Мұндай кезде қатты ренжіген адам, *екі қолын теріс қаратып* тұрып, ауыр-ауыр сөздер айтылады. Халық танымында «теріс бата алған адамның жолы болмайды» деген ұғым қарғысқа ұшыраудан, лағнет айтудан туған. Екі қолын теріс қаратып бата беру – қазақ халқында ер адамдар қолданысында кездеседі. Осындай қарғыс мәнді әйел қолданысындағы бейвербалды амалдардың бірі – *омырауын көкке сауу*. Бұл кинема магиялық қарғыстан шыққан. Ананың ақ сүтін халқымыз киелі деп түсінген. Теріс бата алу - ең ауыр жаза, кешірілмес күнә болып саналған.

Жазушы шығармаларында қол жаю, бет сипау кинемалары, аруақтарға бағыштап құран оқу, дұға оқу, құдайға мінәжат тілеп жалбарыну жағдаяттарында қолданылады. - Иә, тәңірім! – деді Ел-Тұтар оқыс қатайып. Саусақтарын тарбитып жая, *екі қолын бірдей көкке созды*. – Бозқасқаның қаны – азаматтың ары. Бозқасқаның еті – ақсақалдың неті. Бозқасқаның сүті – ел-жұртымның құты. Ием – өзің, кием – Жер-Ана, Су-Ана. Ақ адалға қуат бер! Арам мен бұзыққа тұзақ сал! Пәтуа, бірлікке келген қарындас қауым өзіңнің жолыңа айтқан қасиетті құрбандықты қабыл ал! [4, 17б.] *Екі қолын көкке соза,* күңірене дауыстады ма, ерні ғана жыбырлап, үздіге сыбырлады ма, әлде жан-жүрегімен тіл қатып, үнсіз толғанды ма – өз де аңдамаған [36, 493б.]. - Аллаһу акбар! – деді Құл-Мұхамед те көңіл айтқандай, көлеңкелі кейіппен *бетін сипап.* Сосын әуелгі арнаға қайта ауған [1, 417б.].

М.Мағауин шығармаларындағы бейвербалды амалдар бірде ел өмірінің шындығын көрсету үшін қолданылса, бірде шығарманың стильдік реңкін арттыру үшін жұмсалады. Халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жалғасып келе жатқан дәстүрінің бірі – *қонақ күту.* Қазақта қонақты қарсы алуға, тиісті орынға отырғызуға, дастархан басында қонақ күтуге, қонақты аттандыруға байланысты бейвербалды амалдардың түрі көп. Қонақты алдынан қарсы алып, аттан түсіріп алғанының өзі қазақ халқының қонақжайлылығынан хабар береді.

Осыдан соң, Ораз-Мұхамедті ағайын адамдай *қолтықтап,* алға бастаған [1, 230б.]. Хан басымен кішілік танытып, Жаһаншаны *қолтықтан демеп* өзі түсірген [4,168б.] Амандасу рәсімі көбінесе, жазушы шығармаларында түрліше баяндала келіп, ұлттың, халықтың дәстүріне, мәдениетіне ұласып жатады. Қазақ халқында қолдасып амандасу – бар ықыласыммен сәлемімді қабыл алыңыз дегенді білдіреді. *Қол беріп амандасты*, құшақтай алып, бетінен сүюге шақ қалды [5, 176б.].

Коммуниканттар көптен бері бірін-бірі көрмеген жаңдай сағынышын білдіру үшін де дене қимылдарын – құшақтасу және төс түйістіру кинемаларын қолданады. Мысалы, Ораз-Мұхамед еміне ұмтылып, *төс түйістіре құшақтаспақ* еді [4, 240б.].

Өзі келіп, көшпенділер рәсімімен оңды, солды *төс қағыстыра құшақтаған* [4, 267б.].

Кінәлі екеу алдымен *төс түйістіре құшақтастырылды*, содан соң қақ ортаға, сұлтанның қарсы алдына отырғызылды [2, 52б.]. Атын байлап, айылын босатқан соң, үй иесі есікті ашып алдымен қонақты кіргізеді. Төрге сырмақ жайып, «төрлетіңіз, төрлетіңіз» деп жылы шырай көрсетеді. Қонағының астына көрпе, шынтағына жастық төсеп, ілтипат білдіреді.

Төрге жайғасып отырып, амандық-саулық, мал-жайын сұрасқан соң, Тоқсаба кенет көптен ұмытқаны есіне түскендей, қалбалақтап орнынан тұрды [3, 73б.] - Қадір-құрметтеріңе мың да бір алғыс, *төрлетіңдер,* - деді сұлтан [2, 46б.].

Төр – қазақ салтында аса құрметті проксемикалық лакуна. Бұл – ең сыйлы орын. Демек, «*төрдің»* әлеуметтік, ұлттық, саяси мәні бар. Қазақ дәстүрінде қонақты, сыйлы адамды төрге отырғызу салты атадан балаға мирас болып келе жатқан игі дәстүрлеріміздің бірі. Қазақ қоғамында төрге байланысты белгілі бір этикеттік нормалар қалыптасқан. Халық салтында қақ төрге бас қонақ отырады. Дәрежесі мен атағына, жасына қарай қалған қонақтар бас қонақтың оңы мен солынан орын алады. Қонақ үстіне қонақ келсе жасы кіші қонақ жасы үлкеніне ығысып орын береді. «Бұрынғы қонақтың соңғы қонаққа орын беруі» сонан қалған дәстүр. Отағасы қонақтан төмен отырады. Қазақ халқында *«төр»* ұғымымен қатар *«босаға»* ұғымы да бар. Босаға – есіктің кіре беріс жері. Төрдің төрінен оң жақты – оң босаға десе, сол

жақты – сол босаға деп атаған. Төрге жасы үлкен, құрметті адам отыратын болса, босағаға жасы, жолы кіші немесе сол үйдің балалары мен келіндері отырады.

Үй иесі әйел келген қонаққа сусынды немесе шайды қос қолдап немесе шыныны оң қолымен ұстап, сол қолдың білегіне тигізіп, еңкейіп ұсынады. Бұл қонаққа деген ыстық ықыластың бір түрі. Қазақ халқында сусын мен шайға тойған кезде кесенің бетін алақанымен жабуы немесе кесені төңкеріп қоюы да жиі ұшырасады. Осы бейвербалды амалдармен синонимдес кинеманың бірі – дастарханның шетін қайырып қою. Бұл кинема да шайың мен сусыныңа тойдым деген мағынаны бере отырып, жергілікті ерекшеліктерге байлынысты қолданылып отырған.

Қонақты аттандырарда үй иесі әйел есік ашады. Отағасы қонақты сол қолтығынан демеп өзі аттандырады. Міне, осындай кинемалардың барлығы – ізет пен құрметтің белгісі. Қонақты күле қарсы алу, аттан түсіру, төрге отырғызып, шынтағына жастық төсеу, сусынды қос қолдап ұсыну, кетерде қолтығынан демеп аттандыру – барлығы сый-құрмет бейвербалды амалдары болып табылады. Міне, осындай бейвербалды амалдар арқылы М.Мағауин «қонақ десе ішер асын жерге қояр» қазақтың жайдары да қонақжай мінезін даралай түседі.

Коммуникативтік актіде адамдардың дене қалыбы маңызды рөл атқарады. Қарым-қатынас кезінде адамдар тұрып, жантайып, малдас құрып, жүрелеп отыруы мүмкін. Ер адамдардың малдас құрып отыруы және әйел адамдардың бір аяғын бүгіп жамбастап не болмаса тізесін бүгіп отыруы – қазақ халқының дүниетанымынан, мәдениетінен, этикетінен хабар береді. Профессор жасыл мақпалды жұмсақ тахтаның үстінде иығына қоңыр түбіт шәлі жамылып, *малдасын құрып*, газет оқып отыр екен [6, 210 б.].

Көрпе үстіне алқалай тізілген, ерлері малдас құра, әйелдері көйлектерін төгілте, *тізесін бүге жайғасқан*, ес-түстен айырылып, ұйып отырған кісі саны – отыз қаралы [3, 21б.].

Екі тізесін астына бүгіп отырған Ай-Шешек орнынан жеңіл тұрып, төрге қарай басты [2, 30б.]. Қазақ халқының мәдени өмір салтында әлі де сақталып келе жатқан дәстүр – арыздасу немесе бақұлдасу. Адам өлім халіне жеткен кезде туған-туыс, ағайын-жекжат жанына келіп, қоштасып, соңғы айтар сөзін тыңдайды. Бір-бірінен кешірім сұрайды. Сонымен қатар қарым-қатынастың вербалды түрімен бірге бейвербалды амалдар кеңінен қолданылады. Мысалы, қолынан ұстау, бетінен сүю, құшақтасу, маңдайынан иіскеу т.б.

Теңселіп аз тұрды да, әп-сәтте созыла ұзарып, он жасар баладай ересек тартқан, өңінде бақиға арқалай кеткен азап таңбасы ғана бар, тыныш ұйықтап жатқан Сүйініштің *аяғын құшып, еңіреп жылады* [2, 475 б.]. Күні-түні дертті баласының басында болған Ділшат-сұлтаным *бет-аузын жыртып, дауыс салып жылады* [2, 475].

Әз-ханым қара мақпал шапанының етегін жайып жіберіп, Сүйініштің *қабірін құшақтап, өксіп жылап жатқанын* көрді [2, 478 б.]. Қазақ халқында бұрын өлген адамның әйелі, апа-қарындастары мен қыздары, келіндері шаштарын жайып жіберіп жоқтау айтатын. Қара киім киіп, үйіне кісілер келіп көңіл айқан сайын дауыс салатын болған. Кейбіреулерінің күйініштерінің күштілігі сондай, өз бетін өзі тырнап, жаралап тастайтыны да кездесіп отырған. Сонау көне замандарда түркі тайпалары өлген адамға қатты қайғырып, марқұмның тумалары шашын жұлып, бетін тырнап, құлағын кесіп, өздерін қорлайтын әдет болған. Оның мәнісі «өлген адамның артында қалып, онсыз сүрген өмірде не мән бар?» деген ұғымнан шыққан.

Қазақ әйелдері жоқтау айтқанда «басым қаралы, бетім жаралы» деген тіркесті жиі айтады. Бұл жөнінде Ы.Алтынсарин «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі» атты еңбегінде: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттерінде де жара соншалықты көп түседі», - дейді [1, 22 б.]. Қаза сыры әркімге-ақ аян еді. У ішкізген. Кім ішкізгені де анық. Алтын тәжден айрылып қалам деп қорыққан Василий. Ел тағдырынан тақ мұраты қымбат екен. Табыт басында *шашын жұлып жылапты* дейді [4, 359 б.].

Мелшие бақырайып сәл отырды да, екі сұқ саусағымен қатар *бет жыртып,* шегіне тайғанақтай орнынан көтерілді [4, 83 б.].

Қарым-қатынастың көңіл айту жағдаяты аса күрделі. Көңіл айту дәстүрінде қарым-қатынастың вербалды түрімен қатар, бейвербалды түрі де ерекше қызмет атқарады. Көңіл айтушылардың "ой бауырымдап" ат қойып, дауыс салып келуі, аза тұтушылардың көңіл айтушылармен құшақтасып көрісуі, аза тұтушы әйел адамдардың үй ішінде дауыс айтып жоқтауы – көңіл айту дәстүріндегі бейвербалды амалдар болып табылады. Аза тұтушыларға көңіл айтушылардың жылап, құшақтасып көрісуі – қайғыға ортақтықты білдіретін бейвербалды амалдар. Жоқтаудың тағы бір үлгісі – жер бауырлап жылау. Бұл жылау жазушы шығармаларында жас жігіттің жарым көңілін білдіреді. Мысалы, Кенет *жер бауырлай жата қалып, жылағысы* келді [2, 67 б.].

Ертеректе қадірлі азаматы өлген қаралы ауыл киіз үйдің түңлігінен, кейде жапсарынан аза туын іліп қоятын болған. Егер өлген адам жас болса, қызыл түсті жалау; орта жастағы адам болса, қара түсті жалау; қарт адам болса, ақ түсті жалау ілінетін. Бұл жөнінде Ш.Уәлиханов қысқаша болса да, баға жетпес мәлімет беріп кеткен. Айтып кететін бір жайт, қаралы үйде қандай адам өлгенін осындай бейвербалды амалдар арқылы жүргінші-жолаушыға білдірген. Арғы дәуірлерде суық хабарды сөзбен айтудан гөрі түрлі ишара, дене қимылдары, шартты белгілермен жеткізу салты басым болған. *Қара жамылу, бетін тырнау, шашын жұлу*, *қаралы ту тігу* т.б. осы сияқты бейвербалды амалдардың барлығы қазаның хабаршысы қызметін атқарған. Осындай ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдарды шығармаларында пайдалану – жазушы шеберлігінің бір қыры. Қаламгердің салт-дәстүрлік негіздегі бейвербалды амалдарды қолдана отырып, халық өмірінің шындығын берумен қатар, оның ұлттық ерекшеліктерін де бейнелеп көрсететіндігін байқадық.

Салт-дәстүр, әдет-ғұрып әр түрлі бейвербалды амалдар арқылы орындалып, толығып отырады. Сондықтан әр ұлттың өзіндік келбеті оның салт-санасынан, рухани мәдениетінен байқалары анық.

Әдебиеттер тізімі

1 Нұрсұлтанқызы Ж. О.Бөкеев шығармаларындағы бейвербалды амалдар. Фил.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындаған дисс.автореф. – Алматы: 2006. – 30 б.

2 Мағауин М. Аласапыран: Тарихи роман. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2009. – 496 б.

3 Мағауин М. Көкбалақ. Роман, әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2004. – 248 б.

4 Мағауин М. Аласапыран: Тарихи роман. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2009. – 416 б.

5 Мағауин М. Көк мұнар. Роман. – Алматы: Раритет, 2004. – 224 б.

6 Сейсенова А.Д. Лингвистикалық мәдениеттану этикет формаларын салғастырмалы талдау. Фил.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындаған дисс.автореф. – Алматы, 1998.- 26 б.

В статье рассматриваются невербальные средства общения, которые имеют немаловажное значение в межличностной коммуникации. Выявляется характеристика кинетических компонентов речи героев произведении писателя М.Магауина. Приводятся конкретные примеры из произведения относительно национального характера, традиции.

The article considers the non-verbal means of communication that is important in interpersonal communication. Identified characteristic of the kinetic components of speech in the works of the writer M.Magauina. The literary word is presented in poetry as a mirror of the author's individual attitude to the reality, of the special perception of the world.

УДК 801.3:070

Г.Т. Фаткиева
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
fatkieva_2005@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ МАРКИРОВАННОСТЬ ЛЕКСИКИ КНИЖНОГО СТИЛЯ

Статья посвящена проблеме изучения и описания стилистически маркированной лексики книжного стиля в периодических изданиях на русском языке, опубликованных в Республике Казахстан. В работе представлен анализ выявленных единиц, эксцерпированных из газетных текстов прессы Казахстана за 1994–2004 гг., актуальных для одного из сложнейших периодов – периода становления суверенного Казахстана. Учитывая характер употребления маркированных единиц книжных стилей, можно отметить, что количественный состав этих слов невысок, но их значимость существенна.

Ключевые слова: язык СМИ, стилистическая маркированность, книжный стиль,

Для печатных изданий последних десятилетий присуща принципиальная схема функционально-стилевого расслоения современного русского языка, стилистический динамизм или сочетание контрастных стилистических элементов. Все это является результатом того, что, язык газеты в своем составе содержит единицы всех функциональных стилей, что в свою очередь, приводит к модификации публицистического стиля и выделения его «газетно-публицистического подстиля» [1] или «языка СМИ» [2].

Анализ официальной и неофициальной прессы Казахстана за 1994–2004 годы («Казахстанская правда», «Степной маяк», «Аргументы и факты. Казахстан»), дает основание утверждать, что стилистически маркированная русская лексика в языке средств массовой информации имеет неоднородный состав. Общее количество выявленных стилистически маркированных слов разговорного и книжного стилей составляет 3018 единиц. Степень использования разных стилистически окрашенных единиц в языковом пространстве напрямую связано с официальным и независимым статусом газеты. Лексический состав языка казахстанских газет включает в себя компонентный состав стилистически маркированной лексики, который отличается в количественном и качественном отношениях. Функциональной маркированностью в языке казахстанских газет отличаются единицы разговорного (разговорные, профессиональные и просторечно-жаргонные единицы) и книжного (собственно книжные, высокие, официальные и терминологические единицы) стилей. Отдельного рассмотрения на наш взгляд, требует корпус экспрессивно-эмоциональных слов, относящихся как к разговорному, так и книжному стилям, но отмеченных в лексикографических источниках особой маркировкой и придающих языку газеты в определенных случаях специфическую, не свойственную ей окрашенность и эмоциональность.

В данной статье представлена стилистически маркированная лексика книжного стиля.

Общеизвестно, что лексика книжной разновидности характерна для научного, официально-делового, публицистического и художественного стилей речи. В книжной лексике «выделяются несколько-стилевых разновидностей: официально-деловая, научная, газетно-публицистическая, которые, в свою очередь, могут быть подразделены на дополнительные подгруппы. К книжной примыкает и лексика художественной литературы. Выделение подобных стилевых разновидностей обусловлено выполнением одной (или одновременно нескольких) из основных социально-значимых функций языка: общения, сообщения и воздействия» [3]. Стилистически маркированные единицы книжного стиля речи придают серьезность, основательность тона изложения, несколько возвышают предмет описания.

К маркированным элементам книжного стиля мы относим единицы, отмеченные в словаре С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой [4] пометами «книжн.», то есть книжное, «офиц.», то есть официальное, «высок.», то есть высокое и термины, которые маркируются в указанном лексикографическом источнике пометой «спец.». Маркированные единицы книжной разновидности составляют 27,1% 816 лексем от всего корпуса стилистически маркированной лексики, выявленной нами из русскоязычной казахстанской прессы. Как видим, процент ее в лексическом составе газетно-публицистического стиля невысок, но функциональная роль при этом весьма значительна. Так как «книжная лексика связана с выражением основной стилевой направленности передовой статьи. Оба экстралингвистических фактора (и директивность и публицистичность) обусловливают книжный речевой строй, книжную окраску языка передовой» [5, 10]. Слова книжного характера необходимы, когда идет речь о социально значимой информации. Такие маркированные единицы применяются в выступлениях выдающихся и общественных политических деятелей, в языке законодательных актов, придавая тексту торжественный патетический тон.

В своем общем составе слова, относящиеся к книжному стилю, придают языку средств массовой информации официальность, книжность, пафос, выделяются своим содержанием, акцентируют внимание на определенных значимых, иногда для определенной области знания, высказывания. Поэтому целесообразно будет рассмотреть в составе функционально маркированной лексики книжного стиля как собственно книжные, высокие, официальные слова, так и терминологическую лексику. В корпусе функционально маркированной лексики книжного стиля выделяются: книжные, официальные, высокие слова; терминологическая лексика.

Наиболее подробно рассмотрим первую группу слов, в состав которой входят книжные, официальные, высокие слова. Следует отметить, что распространенным компонентом данной функционально маркированной группы являются собственно книжные слова, маркирующиеся в словарях пометой «книжн.». «Книжная лексика – это органическая принадлежность публицистики, как и других книжно-письменных стилей. <…>. Она очень продуктивна в газетно-публицистической речи, о чем весьма красноречиво свидетельствуют многочисленные газетные тексты, в которых книжная лексика используется без определенного стилистического задания в сообщениях об обычных событиях и фактах, даже о бытовых явлениях» [1, 94]. Их количество в языке казахстанских газет составляет 405 единиц, что составляет 49,7 % от корпуса маркированных лексем книжной разновидности. Следует отметить, что «для выражения публицистичности, создания пафосности, приподнятости тона в передовых используется лексика, несущая ярко выраженные признаки книжности, часто «высокая» лексика. Разумеется, мера, состав, интенсивность стилистической окраски этой лексики зависит от предмета, темы, но функциональная роль «высокой» лексики в передовых статьях весьма существенна» [6, 10]. Поэтому в состав книжной лексики «включаются книжные поэтические, книжные риторические, книжные официальные и другие слова. Все они объединяются высокой степенью интенсивности книжной окраски (своеобразной экспрессией книжности)» [1, 94].

Рассматривая единицы книжного пласта, Г.Я. Солганик отмечал, что «само понятие «книжная лексика» неоднородно и многопланово. Газету, публицистику интересует и «питает» прежде всего книжная лексика, играющая существенную роль в пополнении газетных слов. Часть ее закреплена за газетой и имеет характерную стилевую окраску (социально оценочную). Другая часть книжной оценочной лексики встречается как в газетно-публицистическом стиле, так и в других разновидностях литературного языка. Она не имеет специфической газетно-публицистической окраски. Широкое использование ее в газете обусловлено огромным значением принципа оценочности в стиле публицистики. Эта лексика близка газете, но не составляет ее характерного фонда» [1, 94]. Безусловно, слова с книжнооценочной окраской употребляются в языке периодических изданий последних десятилетий. Но с изменением общественно-политического строя в языке средств массовой информации изменился и состав книжной лексики. Маркированными становятся единицы,

связанные с общественно-политической, социальной организацией общества. Анализ языкового материала показал, что наиболее частотными в языке периодической печати рассматриваемого периода являются книжные слова, связанные с официальными отношениями в области экономики, политики, социальной сферы.Приведем блок контекстов, содержащих словоформы от стилистически маркированной единицы «*субсидия*»: «*Первое оговаривает вопросы доступа к рынкам, экспортных* ***субсидий*** *и поддержки агросектора*» (Казахстанская правда, 2002.10.31); «*Правила* ***субсидирования*** *стоимости услуг по доставке воды сельскохозяйственным товаропроизводителям на текущий год*» (Казахстанская правда, 2003.05.21).

Выделенная единица в лексикографическом источнике имеет помету «книжн.»: «Субсидия (**книжн**.) Денежное или натуральное пособие со стороны государства, учреждения» [4, 777]. Как показывает фактический материал, данная единица весьма долгое время была востребована публицистическим стилем.

Интерес представляет и пример с функционально маркированным словом *фальсификация*, относящимся к корпусу книжных стилей и характеризующим официальность отношений. Приведем примеры включения данной единицы и ее форм в газетные тексты: *«..., а торговля* ***фальсифицированной*** *водкой и спиртом не просто продолжается, но и набирает темп*» (Казахстанская правда 1996.04.17); *«По ее мнению, цифра принявших участие в голосовании по официальным итогам явно завышена, в чем и выразилась* ***фальсификация*** *итогов выборов»* (Степной маяк, 1999.12.24).

Далее продолжает ряд слов активно использующихся в публицистических текстах официального, общественно-политического, экономического характера лексема *альянс*. Приведем несколько примеров: *«Натовский* ***альянс*** *вмешался в чисто внутреннее дело Югославии…»* (Степной маяк, 1999.04.04); «*В апреле этого года казахстанская компания «Фалкон» - основная координирующая компания промышленно-финансового* ***альянса****, в состав которого входят 3 спиртовых и 2 водочных завода (в их числе ОАО «Тараз» и алматинский ликеро-водочный завод), - представила в Брюсселе нашу страну во всемирном салоне вин и ликеро-водочной продукции «Мондьаль»-2000*» (Казахстанская правда, 2000.05.09); «***Альянс*** *принесет выгоды стране*» (Казахстанская правда, 2002.10.04). В толковом словаре на принадлежность слова к «высокому» стилю указывает соответствующая помета: «Альянс (**книжн**.) Союз, объединение» [4, 22].

Представленные контексты показывают, что выделенные единицы характеризуются официальностью, точностью, некоторой патетичностью, что является их отличительным признаком в языковом пространстве нейтральных общеупотребительных лексических единиц. Маркировка слова в словарях соответствующей пометой только подтверждает ее особый статус. Среди маркированных единиц книжных стилей большой корпус существительных, которые в силу своей номинативной функции могут закрывать многие лакуны текстов на общественно-политические темы. Высокой частотностью употребления характеризуются такие стилистически маркированные единицы как: *консолидация, коммюнике, декларация, унификация, оппозиция, конъюнктура, экспансия, аккредитация,идентификация* идр.

Функциональной маркированностьюкнижного типа характеризуются и глаголы, несущие как оценочную окраску, так и социально-политическую коннотацию. Высокая частотность у лексем *констатировать, координировать, баллотироваться, апробировать, нивелировать, унифицировать, локализовать, идентифицировать, форсировать, эскортировать* и другие.Приведем некоторые примеры контекстов: *«Он* ***констатировал*** *повсеместно тяжелое положение, сложившееся с пенсиями, в кокшетауском районе, назвал худшие случаи, но этим не успокоил, а распалил стариков еще больше»* (Степной маяк, 1995.04.18); *«Словом все оттягивала, оттягивала, пока жесткой реальностью не* ***констатировался*** *диагноз: рак вне излечимой стадии»* (Степной маяк, 1995.05.27); *«К сожалению, надо* ***констатировать****, что Запад крайне неохотно прислушивается к мнениям»* (Аргументы и факты. Казахстан, 2003.09.№38) и др. Маркированность данного

слова подтверждается соответствующей пометой в словаре: «Констатировать (**книжн**.). Установить (-навливать) наличие, несомненность чего-н.» [4, 291], кроме того, это слово является продуктивным «книжным» синонимом нейтральным единицам.

Приведем еще несколько контекстов, содержащие указанные выше глаголы: *«**Координирует** всю эту работу глава сельской администрации Николай Мартемьянович Заремба»* (Степной маяк, 1995.04.04); *«Всю научную и организационную работу **координирует** государственноепредприятие «Инфракос–Экос»* (Аргументы и факты. Казахстан, 2003.10.№40) и др. → «Координировать (**книжн**.) Согласовать, установить целесообразное соотношение между какими-н. действиями, явлениями» [4, 294]; «*Поговорив после лекции А. Мухамбетовой и Раймбергеновых с преподавателями и музыкантами, я увидела, что взгляды их изменились в желаемом направлении, что они получили наделенный стимул, заряд, желание скорее **апробировать** на практике услышанное и увиденное*» (Степной маяк, 1994.04.24.); «*Участие в глобальных процессах образования не должны разрушать, **нивелировать** культуру и традиции, позитивный опыт национальной образовательной системы*» (Казахстанская правда, 2004.06.08) → «Нивелировать. <…>. 2. *перен*. Уравнивая, сгладить, уничтожить различия между кем-чем-н. (**книжн**.)» [4, 416];«*Создать налоговый процессуальный кодекс, **унифицировать** систему бухгалтерского налогового учета*» (Казахстанская правда, 1999.03.02); *«Терапевтические методы лечения у нас **унифицируются** по всей республике»* (Аргументы и факты. Казахстан, 1995.10.№ 41) и др. → «Унифицировать (**книжн**.) Привести к единообразию» [4, 834]; «*Тут дело в том, что инвалид настолько **идентифицировал** себя с должностью, что вне этой роли он уже себя представить не может*» (Казахстанская правда, 1998.11.06); «*Поэтому порой, когда до «потеряшек» дело доходит, личность погибшего **идентифицировать** бывает невозможно*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2002.01.№7) и др. → «Идентифицировать (**книжн**.). Установить совпадение, идентичность» [4, с. 236]; *«На днях наше управление должно **эскортировать** почетных гостей из США»* (Аргументы и факты. Казахстан, 1994.06.№ 26) и др. → «Эскортировать (**книжн**.) Сопроводить эскортом» [4, 913]. Все выделенные функционально маркированные слова книжного стиля зафиксированы в толковых словарях русского языка, сопровождаются пометой «книжн.».

Таким образом, в языке казахстанских СМИ представленная группа глаголов является наиболее продуктивной в корпусе функционально маркированной лексики книжного стиля, их характер книжности указывают и лексикографические источники с помощью помет.

Менее частотными, но не менее актуальными по семантике, являются слова: *инспирировать, инкриминировать, декретировать,конгломерат, сентенция, инсинуация.* Приведем некоторые контексты: «*Разве это нормальное явление, когда родители заранее и планомерно готовят своему чаду бумаги о якобы слабом здоровье, **инспирируют** программу стационарного лечения по поводу сотрясения головного мозга или энуреза*?!» (Казахстанская правда, 1998.10.16) → «Инспировать (**книжн**.) 1. Внушить кому-н. какой-н. образ действия, мыслей» [4, 248]; «*В ответ на **«инсинуацию»** корреспондента гражданином Елеушовым был дан ответ в виде интервью в областной газете «Знамя труда*» (Казахстанская правда, 1995.01.17) → «Инсинуация (**книжн**.) Клеветническое, порочащее кого-н. измышление» [4, 248]; «*Удачные **сентенции** прозвучали сегодня на семинаре*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2001.04.№14) → «Сентенция (**книжн**.) Нравоучительное изречение» [4, 712] и др. Как видим, все выделенные единицы относятся к функционально маркированной лексике книжных стилей. Данные слова составляют непродуктивный ряд, знакомы не каждому читателю, часто требуют семантизирующих контекстов, затрудняют воспринимаемость текста.

Следующая группа функционально маркированной лексики книжных стилей, по словам Г.Я. Солганика, «выступает в качестве позитивнооценочных газетных слов» [1, 94]. В эту группу включаются книжные слова поэтического, риторического, высокого, а также и официального характера. Такие лексемы можно встретить в языке художественной литературы, научном и газетно-публицистическом стиле. Отличительным признаком

позитивнооценочных книжных слов от представленной выше стилистически маркированной лексики «высоких» стилей является маловыраженная социально-политической направленность. Приведем примеры:«*Начальник пытался нас* ***поработить****, но ему не удалось*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2000.09.№36) → «Поработить (**книжн**.) 1. *Кого-что*. Обратить в рабство. 2. *перен*., *кого* (*что*). Полностью подчинить себе» [4, 564]. Значение, представленное в контексте, является образным, что тоже указывает на его маркированность по отношению к другим единицам контекста. Употребление выделенного слова характерно не только для языка СМИ, оно активно используется и в других книжных стилях. Следующие примеры также демонстрируют отражение «высокого», «книжного» в публицистических текстах: «*Раньше в любом селе библиотека была заведением самым почитаемым, куда с почти* ***благоговейным*** *чувством шел и млад и стар*» (Казахстанская правда, 2000.06.16) → «Благоговейный (**высок**.) Исполненный благоговения» [4, 49]; «*Вот на большой фотографии мы — члены институтского комитета комсомола — молодые,* ***одержимые***» (Степной маяк, 1998.10.28) → «Одержимый (**книжн**.). 1. Всецело охваченный (каким-н. чувством, переживанием, мыслью)» [4, 445]; «*Поэтому говорить, что я являюсь* ***апологетом*** *прошлого нельзя — я к этой категории не отношусь*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2000.07.№29) → «Апологет (**книжн.**). Тот, кто выступает с апологией кого-чего-н.» [4, 27] и др. Выделенные слова по своему лексико-семантическому содержанию выделяются среди нейтральной лексики своей позитивнооценочной окраской. На эту патетическую окраску указывают и словари. Маркеры лексикографического источника подтверждают вхождение этих слов в корпус функционально маркированной лексики книжного характера.

Интерес представляют и контексты с содержанием единиц позитивнооценочного характера: «*Решил сделать* ***благодетельный*** *поступок*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2000.04.№16) → «Благодетельный (**книжн**.). Благотворный, полезный» [4, 49]; *«Пожелали экологам успехов на их нелегком* ***поприще*** *первый заместитель Акима г. Кокшетау В. Мартынов и другие»* (Степной маяк, 1999.06.09) → «Поприще «**высок**.». Область деятельности» [4, 562]; *«Каждый уносил в душе* ***озарение****, полученную даже от короткого общения с необыкновенным учителем»* (Степной маяк, 1999.07.07) → «Озарение (**книжн**.). <…>. 2. Внезапное прояснение сознания, ясное понимание чего-н.» [4, 448]; «*На щеках Айсулу, словно* ***багрянец****, лежал профессиональный макияж*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2001.02.№6) → «Багрянец (**книжн**.). Багровый цвет» [4, 33]; «*А представительство ассоциации в Степногорске с полным правом можно считать* ***детищем****Казбековой*» (Казахстанская правда, 2004.03.05) → «Детище <…>. 2. перен. О том, что создано собственными трудами, заботами (**высок**.)» [4, 163]; «**Оглашенные** здесь цифры выборов совпадают с большинством наших» (Степной маяк, 2003.12.18) → «Огласить. 1. Прочесть вслух для всеобщего сведения, объявить (**офиц**.). <…>.» [4, 163]. Все выделенные слова в рамках газетно-публицистического стиля являются позитивнооценочной маркированной лексикой. В них чувствуется высокая, пафосная оценка, на это указывает и толковый словарь. Таким образом, представленные дефиниции показывают наличие позитивной, высокой, официальной оценки представленных слов. В отличие от слов с яркой социально-политической направленностью на первый план у такого рода стилистически маркированных единиц выступает оценочность, «своеобразная экспрессия книжности» [7,95]. Также нами выявлены следующие позитивнооценочные слова в языке периодических изданий Казахстана: *безотлагательный, вдохновитель, единомыслие, единоплеменник, миросозерцание* и др. Все указанные слова несут высокую позитивную оценку, в лексикографических источниках отмечаются пометой «книжн.» или «высок.». Следовательно, данная группа слов отличается своим пафосом.

Следующая группа стилистически маркированных единиц книжного характера, формируется из книжной устаревшей лексики. Единицы этой группы могут придавать как положительно, так и отрицательно оценочную окраску контексту. Употребляются они редко,

но их использование усиливает общий положительно или отрицательно оценочный фон газетного контекста.

Среди стилистически маркированных устаревших слов книжного характера, выражающих негативную оценочность, выделяются такие единицы, как *злопыхательствовать, злодеяние, каратель, оскорбитель, смрад, порицает, посягать, тлетворный, тщетно.* Приведем некоторые примеры с указанными лексемами: «*Противники* ***злопыхательствовали****, зная об увлечении акима бильярдом, шутят: вся жизнь — под цвет сукна*!» (Степной маяк, 2003.05.22). Словарная статья подтверждает принадлежность выделенного слова к книжным стилям, а также содержит дополнительное содержание на временной срез использования: «Злопыхательствовать (**устар. книжн**.). Вести себя злопыхателем, относиться к кому-чему-н. со злобным раздражением, предвзятостью» [4, 230]. В семантике слова заложена негативная сема, что подтверждает ее негативную роль в тексте. Приведем другие примеры: «*Наконец, ООН никогда ни на чей нейтралитет не* ***посягала***» (Казахстанская правда, 2002.09.12) → «Посягнуть (**книжн**.). Совершить посягательство на что-н.» [4, 570]; «*Ведь Русская православная церковь* ***порицает*** *эти действия*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2001.11.№44) → «Порицать (**книжн**.). Относиться к кому-чему-н. неодобрительно, с порицанием» [4, 564]; «*Я пыталась воспрепятствовать этой публикации, но* ***тщетно***» (Аргументы и факты. Казахстан, 1996.11.№47) → «Тщетный (**книжн**.). Бесполезный, безрезультатный» [4, 818] и др. Практически все историзмы и архаизмы, включаемые авторами в публицистический текст, имеют отрицательную оценочность, но различаются лишь степенью ее проявления. Данные лексикографического источника указывают на негативнооценочную характеристику устаревшей лексики, но на их принадлежность к «высокому» стилю указывает помета «книжн.».

Рассмотрим позитивнооценочные маркированные слова, восходящие к книжной устаревшей лексике, продуктивность которых также невелика. Среди них в публицистических текстах нами выявлены следующие слова: *сетовать, пестовать, рукотворный, ибо, прозорливый* и др.Приведем несколько примеров: «*Инициаторы подобных переименований* ***сетуют****, что это следы джунгарского нашествия, имена завоевателей, но ведь это наша история, хорошая она или плохая*» (Казахстанская правда, 2000.05.20) → «Сетовать (**книжн**.). Жаловаться, роптать» [4, 714]; *«И отрадно, что нынешний президент Мубарак следует по героическому пути своего прозорливогопредшественника, который так отрадно* ***пестовал*** *его»* (Казахстанская правда, 1994.09.02) → «Пестовать. 1. То же, что нянчить (устар.). 2. *перен*. Заботливо, любовно выращивать, воспитывать (**высок**.)» [4, 515]; *«****Ибо****большинство граждан к этому «пиру» наверху отношения не имеют»* (Аргументы и факты. Казахстан, 1994.05.№22) → «Ибо, *союз* (**книжн**.). Потому что, так как» [4, 235]. Все указанные единицы стилистически маркированного корпуса восходят к устаревшей лексике позитивно оценочного характера, принадлежность к функционально маркированной лексике книжного стиля демонстрирует лексикографический источник, отмечая пометами «книжн.» или «высок.», а также некоторые дефиниции дополняются пометой «устар.»

Таким образом, наиболее продуктивной является функционально маркированная лексика книжного стиля, имеющая помету «книжн.» и часто используемая в текстах на общественно-политическую тему. Далее выделяем «высокие» слова с позитивно оценочным характером. Такая лексика выделяется своей «высокой» окраской, придает текстам пафосность.

Учитывая характер употребления маркированных единиц книжных стилей, можно отметить, что количественный состав этих слов невысок, но их значимость существенна. Употребление данной лексики в текстах публицистического стиля крайне необходимо, так как подобного рода слова передают социально-значимую информацию, точность, официальность и патетичность происходящих событий.

Список литературы

1 Солганик Г.Я. Лексика газеты. – М., 1981. – 112 с.

2 Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь: учеб. пособие. – М.: Флинта: наука, 2008. – 264 с.

3 Лексика разговорных стилей речи// http://www.lingvotech.com/talkstyle.

4 Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4 изд., дополненное. – М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. – 944 с.

5 Жирмундский В.М. Национальный язык и социальные диалекты. – М., 1976.

6 Солганик Г.Я. Язык и стиль передовой статьи // Стилистика газетных жанров. – М., 1981. – 230 с.

7 Александрова О.В. Язык средств массовой информации как часть коллективного пространства общества // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – С. 89-98.

Мақала Қазақстан Республикасы орыс тілді мерзімді басылымдардағы кітаби стилдегі стильдік маркерленген лексиканың зерттелу мен сипаттау мәселелеріне арналған. Жұмыста егеменді Қазақстанның қалыптасуындағы күрделі кезең – 1994-2004жылдар аралығындағы Қазақстан прессасының газет мәтіндеріндегі анықталған бірліктерге талдау жасалынған. Кітаби стильдегі маркерленген бірліктердің қолданылу ерекшелігін ескере отырып, бұл сөздердің сандық көрсеткішінің аздығына қарамастан маңыздылығын анықтауға болады. Аталған лексиканың публицистикалық стиль мәтіндерінде қолданылуы ерекше қажетті. Себебі осындай тұрпатты сөздер әлеуметтік-маңызды, дәлдікті, болып жатқан жағдайлардың ресмилігі мен қатаңдығын бере алады.

The article is devoted to the study and description of stylistically marked lexis of bookish style in Russian periodicals published in the Republic of Kazakhstan. It gives analysis of lexical units taken from newspaper articles written in 1994-2004, that is, one of the important periods in the history of our country. Considering the usage of marked units, it can be noted that quantity of these units is not so big, but their function is of great importance as their usage is extremely necessary in texts of publicistic style by reason of that such words usually convey socially important information, they make the speech concrete and official.

УДК 80/81 (075.8)

M. Yeskindirova, G. Kuldeyeva, G. Khukhuni
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Moscow Region State University
Astana, Kazakhstan; Moscow, Russia
Manshuk-eskindirova@yandex.ru

MEDIA AND CONFERENCE INTERPRETING: THE IMPACT OF EMOTIONAL STRESS

The article under consideration aims at discussing the impact of emotional stress on media and conference interpreting. The authors of the article also try to analyze the physiological data of stress responses during media and conference interpreting. It is out of the question that emotional stress has a bad influence on an interpreter and results of his/her performance during interpreting. Are there any methods to cope with the problem? So, the authors of the following article try to

realize the problem itself and give some recommendations for interpreters how to be successful during interpreting and be not dependent from their emotional state.

Key words: emotional stress, media interpreting, conference interpreting, information, concentration, environment, distraction, disturbance, communication, audience, stress factors

In the literature there are numerous references stating that interpreting is a highly stressful occupation that places special demands on those exercising the profession. More often than not the interpreter is very highly strung and must in his profession stand a long and continuous strain which is hard to bear interpretation requires that one have nerves of steel. When he interprets, the interpreter is under pressure. Most imperative is a quality perhaps best defined by the modern slang word 'unflappability', or coolness under pressure the ability to work under stress for long periods, [1, 89]. It is true that conference interpreters work under conditions which psychologists generally consider to involve objective stress factors: information overload, the tremendous amount of concentration required, fatigue, the confined environment of the booth, etc. Case reports describing live TV interpreting indicate that media interpreting is generally perceived as being even more stressful than simultaneous interpreting in other settings, [2, 245]. It involves special stress factors stemming from at least 3 different sources:

1. Physical environment: When working for TV, the interpreter may have to sit in the newsroom or in a separate studio rather than in a soundproof booth and will be subject to all sorts of visual and acoustic distractions and disturbances. In the majority of cases the interpreter has no direct view of the speakers but receives the visual input via a monitor. Whereas in a conference setting speakers and participants usually interact with each other, communication in the case of TV broadcasts is in one direction only. The interpreter receives no feedback from the audience, [3, 123].

2. Work-related factors: Quite often, on TV, interpreting has to be done late at night and/or on short notice with little opportunity for preparation. Whereas in an ordinary conference setting the interpreter can get used to a speaker with a particular accent or speaking style, on TV this is often impossible given the brevity of a live performance. Besides, the sound quality may be poor. Together with other occasional technical problems, e.g. feedback of the interpreter's voice, this adds to the difficulties, [4, 234].

3. Psycho-emotional stress factors: Knowing that s/he is interpreting for an audience of hundreds of thousands or even millions, the TV interpreter is more keenly afraid of failure than during ordinary conferences. Newspapers will not hesitate to report critically, and TV viewers do not understand or appreciate the difficulties the interpreter may be facing. Empirical evidence has shown that the expectations of the quality of media interpreting are particularly high. The media interpreter's performance is frequently judged against that of the TV moderator or newsreader, and the standards regarding voice and diction are very high. Sometimes media interpreting is even called "a different sort of world" (AIIC Technical and Health Committee 2000).

The present study sets out to examine whether interpreters' subjective impressions of the greater stressfulness of live TV interpreting can be confirmed by physiological stress measurements.

Stress research

Stress studies generally focus on three different components: (1) stressors, i. e. the stimuli producing stress responses (sometimes also called objective stress), (2) responses/performance, and (3) intervening variables.

Stress-producing factors and stress responses can be observed, whereas the intervening variables can only be assessed indirectly by questioning subjects or measuring their stress responses, [5, 241].

Stressors

Generally, we can differentiate environmental, mental and social stressors. Environmental stressors include factors such as noise, heat, vibrations, lack of sleep, alcohol and hypoxia; typical

mental stressors are tasks requiring attention over long periods of time, decision-making and monotony; examples of social stressors are changes of social status, and competition.

The impact of the work environment or, more precisely, temperature, humidity and air quality in the booth, were investigated in earlier studies [6, 135]. Over the years, the Technical and Health Committee of AIIC (International Association of Conference Interpreters) has contributed towards considerable improvements in the design of booths and sound equipment (ISO and IEC standards), thus reducing environmental stress for interpreters. Furthermore, AIIC has developed working conditions designed to alleviate fatigue and ensure high-quality performance (e.g. proper manning strength and a recommendation that simultaneous interpreters should take turns approximately every 30 minutes).

Responses/performance

Studies in this particular field try to analyze the causes underlying a decrease of individual performance, e.g. visual or acoustic disturbances interfering with the intake of information, disturbances of information processing, motor or speech disturbances interfering with information output. The impact of prolonged turns (more than 30 minutes) on the quality of interpreters' output was investigated in a pilot study by Moser-Mercer, Künzli and Korac in 1998.

Intervening variables

The so-called intervening variables have a decisive influence on the type of responses produced under certain kinds of stress. They include personality factors, such as information output an individual's self-confidence or the way s/he judges a situation. Such factors decide whether an individual perceives a situation as stressful or not. This stress experience is also called subjective stress. What is stressful for one person may not be so for another.

Ergopsychometric studies, i.e. psychological testing under stress as compared to neutral conditions, carried out by Guttmann and collaborators at the Department of Psychology of the University of Vienna, confirmed the well-known phenomenon that there are persons who show an unchanged or even increased performance level under load (so-called consistent performers), while others with an equally good performance level in a neutral, stress-free atmosphere tend to fail in stressful situations.

In a pilot study, the State and Trait Anxiety Inventory was used to compare conference interpreters with the normal population in terms of anxiety levels. The results lend support to the hypothesis that, like successful athletes, conference interpreters have better situation-dependent control over their feelings of anxiety and seem to be able to label their anxiety in a positive way. This suggests that they belong to the category of "consistent performers", i.e. persons who are able to maintain an even performance under stress.

Nevertheless, in the Cooper Study [7, 641], which was commissioned by AIIC and involved a total of 826 AIIC interpreters, 45% of the respondents indicated that over 40% of the stress in their lives was work-related. Almost 20% stated that over 60% of stress was due to work.

Physiological measurements in stress research

Besides studying psychological stress and environmental factors, researchers have also examined the stressfulness of work by using objective physiological measures. Physiological responses are measured to assess the subjective stress a person associates with a particular situation. Changes of physiological functions are used as an indicator of emotional and mental processes. A wide variety of physiological parameters, e.g. heart rate, blood pressure, cortisol levels and psychogalvanic response, can be used for this purpose. However, some physiological parameters are easier to record than others and are, therefore, more widely used [8, 231].

Earlier studies on interpreters were carried out by Klonowicz in 1994, who measured blood pressure and heart rate before and after 30-minute turns; Tommola and Hyönä in 1990, who carried out pupillometric studies during simultaneous interpreting; and Moser-Mercer, Künzli and Korac in 1998, who measured cortisol and immunoglobulin concentrations after prolonged turns. More recently, AIIC has commissioned a comprehensive study of workload in simultaneous interpreting, to understand the causes of workload, stress and burnout.

Stressfulness of live TV interpreting vs. conference interpreting (Pilot study)

The pilot study described below is part of an ongoing empirical investigation carried out by a PhD student working under the author's supervision in cooperation with the Department of Psychology of the University of Vienna. It sets out to examine the stressfulness of conference and media interpreting by using objective physiological parameters.

Method

As it is considered important to conduct psychophysiological stress research under natural conditions, it was decided to use a method that (1) can be applied in live interpreting situations and (2) permits the continuous recording of physiological parameters.

The saliva test used by Moser-Mercer et al. to determine cortisol and immunoglobulin concentrations is a somewhat complicated procedure, as witnessed by their description:

Test tubes were provided before the test session, after 30 minutes and at the end of each test session. Subjects were instructed to remove the test tube stopper, take the sterile cotton rolls out of the test tubes, put them in their mouths and chew them slightly for exactly two minutes. Then they had to push the saliva-filled cotton rolls back into the test tubes, seal the tubes with the stoppers and return them to the investigator. The subjects were instructed not to eat, and to rinse their mouths well with water 10 minutes before the first saliva collection [9, 47].

Even though this method might be applied in a conference setting, it could not be used during live media interpreting.

For the present study, the following two parameters were chosen: (1) pulse rate and (2) galvanic skin response or skin conductance level (SCL).

When we are alarmed or stressed, we sweat slightly more than usual. Sympathetic activation of the sweat glands causes a decrease of the electrical resistance of the skin and a consequent increase of skin conductance. Sensitive electrodes placed on the skin, e.g. on the palm or ventral surface of the digits, can detect this, allowing us to measure changes in galvanic skin resistance or skin conductance. This parameter has been found to respond very sensitively to sensory or emotional stimulation.

With present-day equipment, such as the Insight Instruments biofeedback system used in the present study, skin conductance and pulse rate can be recorded at the same time with minimum inconvenience to subjects: two electrodes are placed on the ventral surface of one of the digits of the left hand (in right-handed persons) and secured with a Velcro strap.

The purpose of the study was (1) to determine whether physiological stress responses can be observed during conference interpreting, and (2) to find out whether physiological stress is even higher during live TV interpreting.

The empirical set-up was as follows:

An interpreter's pulse rate and skin conductance level (SCL) were continuously recorded throughout her work at a 5-day medical conference (German/ English) in early June 1999. □

The same interpreter's pulse rate and SCL were recorded while she was interpreting during the live TV broadcast of Prince Edward's wedding on June 19, 1999. □

Some of the first results of this ongoing research are reported below.

Results and discussion

It should be pointed out that the examples illustrating the interpreter's pulse rate and skin conductance (SCL) in the two different settings (medical conference vs. live TV broadcast) are not directly comparable, because neither the overall duration of measurement nor the measurement intervals in the two situations were identical. The sample taken from the medical conference has a total length of approx. 27 minutes (1640 seconds). Measurements were taken at 28-second intervals. The total recording time during live TV interpreting was approximately 131 minutes (7781 seconds), with measurements being taken at 131-second intervals. Owing to equipment overload, only the first 87 minutes, i.e. 40 measurements, could be evaluated. Nevertheless, the results obtained clearly reveal significant differences in the physiological stress levels in the two settings.

A sample of the pulse rate recordings obtained during the medical conference: with the exception of a slightly higher value at the very beginning, the interpreter's pulse rate remained below 80 throughout the 27-minute turn. Most of the time it was somewhere in the 70s.

During the live TV broadcast (lower half of the figure), however, the interpreter's pulse rate was consistently above 80. The physiological data clearly confirm the interpreter's subjective impression of higher stress.

The SCL (skin conductance level) appears to be an even more sensitive stress indicator. In the sample taken from the medical conference setting, there were only minor fluctuations of the SCL, ranging from 0.9 to 1.2.

During live interpretation on TV there was a sharp, quick rise from approximately 1.1 to a maximum of 3.4 before the curve leveled off, a clear sign of elevated physiological stress.

It should be noted that the interpreter was not working at all during the first 45 minutes or so and, what is more, knew that she would not have to work until later

At a first glance it may perhaps appear somewhat surprising that, during an admittedly difficult medical conference, the interpreter's physiological parameters were within the normal range and no marked signs of elevated stress were observed. It should be borne in mind, however, that experienced conference interpreters can be expected to cope with the demands of a technical conference. It is important to underline that the findings presented here are only the very first results of an ongoing research project. There is a wealth of data that must be examined and analyzed in greater detail.

However, even these first results leave no doubt that interpreters' subjective impressions of greater stress during live TV interpreting can be confirmed by objective physiological measurements.

1 Herbert J. The Interpreter's Handbook: How to Become a Conference Interpreter, Genève, Librairie de l'Université, 1952, pp. 89-90.

2 Gravier M. Preface to Seleskovitch, 1978, pp. 245-278.

3 Seleskovitch D. Interpreting for International Conferences, Washington, D.C., Pen and Booth, 1978, pp. 123-156.

4 Roland R.A. Translating World Affairs, Jefferson, NC/London, McFarland, 1982, pp. 234-289.

5 Longley P. "Aptitude Testing of Applicants for a Conference Interpretation Course", in The Theoretical and Practical Aspects of Teaching Conference Interpretation. Ed. by L. Gran and J. Dodds, Udine, Campanotto, 1989, pp. 241-243.

6 Kurz I. "Interpreters: Stress and Situation-Dependent Control of Anxiety", in Transferre Necesse Est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Translation and Interpreting. Ed. by K. Klaudy and J. Kohn, 1997, pp. 135-136.

7 Cooper C.L., Davies R. and Tung R.L. "Interpreting stress: Sources of job stress among conference interpreters", Multilingua 1-2, 1982, pp. 641-653.

8 Zeier H. "Psychophysiological stress research", Interpreting 2/1-2, 1997, pp. 231-249.

9 Moser-Mercer B., Künzli A. and Korac M. "Prolonged turns in interpreting: Effects on quality, physiological and psychological stress (Pilot study)", Interpreting 3/1, 1998, pp. 47-64.

В данной статье рассматривается влияние эмоционального стресса при осуществлении устного перевода, конференц-перевода и перевода телевизионных передач. Авторы статьи также стараются проанализировать физиологические данные реакции организма при процессе конференц-перевода и перевода телевизионных передач. Безусловно, что эмоциональный стресс плохо влияет на переводчика и результаты его деятельности при устном переводе. Существуют ли методы, способные справиться с этой проблемой? Таким образом, авторы статьи постарались понять сущность проблемы и привести несколько рекомендаций устным переводчикам, как успешно осуществить устный перевод и не быть зависимым от своего эмоционального состояния.

Берілген мақалада эмоционалды күйзеліcтің БАҚ пен конференция аудармасына тигізетін әсері қарастырылады. Сонымен қатар мақала авторлары БАҚ және конференция аудармасы барысында кезделтін күйзеліске қарсы жауап жайлы психологиялық мәліметтерді сараптауда, эмоционалды күйзеліcтің аудармашы мен оның жұмыс нәтижесіне кері әсер ететіні сөзсіз. Мәселені шешудің басқа жолдары барма? Мақала авторлары мәселені шешуге және аудармашыларға аударма барысында эмоционалдық көніл-күйден тәуелсіз болуға кеңес беруге тырысты.

УДК 82-2

М.Б. Амалбекова, Байниязова Б.Т.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Медико-технический колледж
Астана, Казахстан
maraluspen@mail.ru, Shika_nur@mail.ru

ПЕРЕВОД РАССКАЗА Д. ДОСЖАНА «ҚЫМЫЗ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

В статье приводятся результаты сопоставительного анализа перевода на русский язык рассказа казахского писателя Дукенбая Досжанова «Кымыз». Первый перевод был сделан А. Орловым, затем Г. Бельгером. Автор считает, что перевод Г. Бельгера является наиболее полным и качественным, и приводит факты в доказательство этого.В переводе А. Орлова допущено много случаев опущения больших отрывков текста оригинала, содержащих интересную этнографическую информацию.

Ключевые слова: перевод, переводческие трансформации, замены, опущения, адекватность, статистические данные

Рассказ известного казахского писателя Дукенбая Досжана «Қымыз» [2, 101-118] переводился на русский язык дважды: в 1982 г. в сборнике «Ветер Львиная Грива» был опубликован перевод А. Орлова и в 1996 г. в сборнике «Книга судеб» перевод Г. Бельгера.

Проведенный нами анализ перевода Г. Бельгера был опубликован в литературно-художественном журнале «Керуен» [1]. В данной статье будет представлен сопоставительный анализ переводов А. Орлова и Г. Бельгера. Можно отметить, что даже при беглом прочтении обоих переводов становится очевидным, во-первых, что перевод Г. Бельгера является наиболее полным и адекватным, во-вторых, что для перевода А. Орлова, который, вероятно, не владел казахским языком, подстрочный перевод был сделан Г. Бельгером. К такому выводу нас приводит, во-первых, прекрасное знание Г. Бельгером казахского языка и его огромный опыт подстрочникиста, во-вторых, поразительное совпадение лексического наполнения, грамматического оформления, построения синтаксических конструкций, знаков препинания и т.д. в текстах обоих переводов. Ср. Голубоватая жилка у запястья билась еле заметно. Глаза глубоко запали, но сейчас были чисты и странно блестели [3, 284; 4, 508]; С кереге свисали два вместительных саба – кожаных мешка: один из шкурки жеребенка, второй – из шкуры дошади-трехлетки. Снаружи мешки лоснились, блестели, точно выдра осенью [3, 286; 4, 512]; Актате вылила кумыс из торсука, но не весь, а оставила немного... Понятно, что остаток послужит хорошей закваской. Потом, встав на одно колено, она левой рукой расширила горловину торсука, а правой перелила в него молоко... Крепко-накрепко завязав торсук сыромятным ремешком, она положила его себе на колени и начала легонько покачивать, будто убаюкивала малыша. Тихо стало в юрте. Даже молоко в турсуке не булькало.... Потом, очнувшись, приподняла угол текемета – кошмы с узорами, положила торсук на сырую землю, на пожелтевшую... траву и тщательно укрыла сверху [3, 291; 4, 519].

Таких примеров полного совпадения обоих текстов перевода можно привести много, но в то же время в переводе А. Орлова есть некоторые «коррективы» (опущения, добавления, перестановки, замены), например, после описания саба во втором из приведенных выше

контекстов (Снаружи мешки лоснились, блестели, точно выдра осенью) опущено предложение Такой блеск является лишь тогда, когда кумыс насквозь пропитает шкуру (ср. текст оригинала: Сабалардың сырт жүні құндыздың күзгі түгіндей күреңітіп, жылтырап кетіпті, ішіндегі қымыз табы өтсе өстеді [2, 107]). В третьем примере первое предложение у А. Орлова заканчивается многоточием (оставила немного…, у Г. Бельгера - словом «на донышке» (ср. оригинал: өйтсе де тым сарықпады [2, 112]). В этом же контексте есть замены, на первый взгляд вроде бы незначительные, но при подобной замене теряется какой-то лиризм повествования (ср. у А. Орлова: Она качала торсук на коленях так долго, что, я видел, начала уже подремывать [3, 292], у Г. Бельгера: …так долго, что, казалось, даже вздремнула [4, 519], оригинал: Ақтәте қалғып кеткендей болды [2, 113]). Нецелесообразным является замена в следующем предложении: у А. Орлова контекст с четкой констатацией факта, где резкость тексту придает краткое прилагательное «должен» в сочетании с неопределенной формой глаголов «выдерживаться, согреваться, охлаждаться»: Кумыс так и должен был выдерживаться – согреваться сверху и охлаждаться сыростью снизу [3, 292]. У Г. Бельгера это предложение наполнено тихим восторгом, преклонением перед священнодействием Актате, наслаждением от предстоящей дегустации этого божественного напитка, что выражается страдательными причастиями «выдержанный, охлаждаемый, согреваемый», именами существительными «в тени, в прохладе», и здесь не просто «сырость», от которой становится неуютно и холодно, а «охлаждаемая земляная», которая несет облегчение в эту июльскую жару, когда происходят события, описываемые в рассказе: Кумыс, выдержанный в тени, в прохладе, согреваемый сверху и охлаждаемый земляной сыростью снизу, становится, говорят, божественным напитком [4, 519] (ср. оригинал: Астынан дым тартып, үстінен жылу ұрып, көлеңкеде, сарқындымен ашыған қымызға тең келер дару сусын болмайды деседі [2, 113]). Объяснения следующей замене в переводе А. Орлова мы не можем найти: в оригинале: ...оң қолымен торсықтын ауызын керіп қойып, сол қолымен шелектегі сүтті сыздықтата құйды [2, 112], у Г. Бельгера: Она правой рукой расширила горловину турсука, а левой – перелила в него молоко [4, 519], у А.Орлова: она левой рукой расширила горловину торсука, а правой перелила в него молоко [3, 291] (замена правой и левой руки).

В результате замен в переводе А. Орлова **1)** часто ослабевает динамизм повествования, ср. жарбиманың шелегі даңғырлап [2, 114], у Г. Бельгера: Коротышка неистово гремел ведром [4, 521], у А. Орлова: хозяин погромыхивал ведром [3, 293] (выстраивается ряд: даңғырлап (от даңғырлау - ʻ1. греметь, грохотать, лязгать’ [5, 211]) – неистово гремел – погромыхивал); Бірден басқа шауып, жүйкені талмаусыратты [2, 116], у Г. Бельгера: Хмель мгновенно ударил в голову [4, 523], у А. Орлова: Хмель забирал мягко [3, 294]; Қауақтағы қымызға піспек салып ұзақ толғады [2, 115], у Г. Бельгера: Сначала она долго болтала; бултыхала мутовкой [4, 522], у А. Орлова: Сначала она слегка взболтала его мутовкой [3, 294]; ...әйтеуір жүрегімді қозғап-қозғап жіберді [2, 103], у Г. Бельгера: …только я тоже разволновался [4, 508], у А. Орлова: Я задумался [3, 284]; **2)** снижается экспрессия контекста: ...ақ отауға лақ етіп жарық төгілді [2, 107], у Г. Бельгера: и в юрту заструились тугие снопы лучей [4, 512], у А. Орлова: и в юрте стало совсем светло [3, 286]; бүйірі қып-қызыл [2, 107], у Г. Бельгера: краснобокий [4, 512], у А. Орлова: золотистый [3, 287] (в тексте оригинала использована превосходная степень имени прилагательного); Түні бойы көкпар қызығы қымыз қызуына қосылыпты деседі [2, 105], у Г. Бельгера: тушили буйную страсть хмельным кумысом [4, 510], у А. Орлова: наслаждались хмельным кумысом [3, 286]; **3)** меняется оценка объекта: в тексте оригинала собака представлена ленивой, нерасторопной (төрткөз, маңқ-маңқ үрді [2, 105], плюгавый хозяин ругает пса Ашаршылық басыңнан кетпегір иттің баласы; Бұл да бір ит болып үрсе қайтеді. Тамағынан жіліншік өткендей қомағай), у Г. Бельгера это большеглазый, брюхатый пес [4, 512], где сочетанием «брюхатый пес» (лексема «пес» сама по себе имеет отрицательную коннотацию [ср. 6, 113]) передается отрицательная оценка собаки, у А. Орлова пес превращается в черного волкодава [3, 286], которого навряд ли хозяин награждал бы перечисленными нелицеприятными эпитетами; **4)** изменяются

субъектно-объектные отношения, например, в тесте оригинала и в переводе Г. Бельгера посуду протирала Актате, а у Орлова посуду протирает молодка – жена соседа (Ақтәте қымыз құйятын ыдыстарды өзі сүртті [2, 115], Протирая сухим чистым полотенцем посуду для кумыса, Актате... [4, 522], у А. Орлова: Приятно было наблюдать за легкими, ловкими движениями молодицы. Начала она с того, что перетерла сухим чистым полотенцем всю посуду на полке [3, 294]. Сюда же можно отнести случаи, когда имеет место замена субъекта или объекта: шал шықты [2, 105], вышел плюгавый заспанный старичок [4, 511], у А. Орлова - ...откинув полог юрты, вышла Актате [3, 286]; жарбиманың шаңқылы [2, 108], визгливый голос коротышки [4, 515], у А. Орлова: чей-то визгливый голос [3, 288]; Өз басым әңгіменің анық-қанығына көз жеткізген емеспін [2, 105], у Г. Бельгера: Меня лично это никогда не интересовало [4, 511], у А. Орлова: Нас, мальчишек, это не интересовало [3, 286]. В конце рассказа говорится, что маленький кувшинчик из джиды, говорят, бережно хранится в инкрустированном ларце белой тетушки (перевод Г. Бельгера; ср. оригинал: сол бір ыдыс бұл күнде женешемнің сандығында сақтаулы деседі [2, 118]), у А. Орлова же рассказ заканчивается словами: А драгоценный сосуд стоит у меня на столе – маленький кувшинчик из красной джиды... [3, 296].

Но большее недоумение вызывают не столько эти замены и некоторые добавления, которые в принципе не нарушают общую информационную картину поверствования, сколько невероятных размеров опущения! При анализе перевода Г. Бельгера мы отмечали, что имееют место опущения, которым, по теории перевода, подвергаются чаще всего семантически избыточные слова, значения которых могут быть извлечены из контекста, но анализ перевода рассказа «Кымыз» показывает, что часто встречается опущение оборотов и деталей, не являющиеся избыточными. Их можно считать интерпретациями переводчика, авторскими вариантами. Например, в переводе Г. Бельгера рассказа «Қымыз» встречаются следующие опущения: Ақтәтенің ел айта беретін қымыз жасау құпиясын көргім келіп өліп барам [2, 112] – Мне не терпелось увидеть секрет закваски кумыса, о котором так много говорили в аулах [4, 519] - здесь опущено имя Актате, которая владела особым секретом закваски, и именно его хотел увидеть Далабай. Данная информация, на наш взгляд, является важной и ее надо было сохранить; ...сырттағы шілденің керімсалы мен шыбын-шіркейіне көлегей боп әрідек лықылдай соққан лептен көлең ете түседі [2, 101] – Тюлевые занавески от легкого дуновения чутко колыхались [4, 506] - опущена информация, что шелковые занавески были защитой, заслоном от июльской жары и мух. Можно было бы указать на июльскую жару, и это усилило бы эффект температуры в комнате, содержащейся в предыдущем предложении – В комнате было прохладно и сумрачно; Ең ғажабы ыдысты шайған жоқ. Көзім жетті, торсықтағы сүтке жалғыз тамшы да су қоспайды [2, 112] – здесь применено опущение, видимо, в связи с тем, что эта информация уже была в тексте перевода на с.517 – От одной капли воды кумыс становится уже не тот. Доить кобылиц следует только в сухой подойник.

Опущение интересной этнографической информации в следующем предложении можно объяснить только сложностью, объемностью ее передачи для русскоязычного читателя, так как надо было объяснить казахские обороты көкпар салыпты, қарымта қайырып, которые и несут здесь смысловую нагрузку. Ср. Сол жолы Ақтәтенің отауына көкпар салыпты. Ақтәте білектері көгерген көкпаршыларға қарымта қайырып, бата сұрап, ту серкесін шығарып берген екен [2, 105] – ...и оттуда прямиком – до юрты молодой тогда Актате. <...> Актате приветила удалых всадников, выволокла приятный сердцу дар – тушку козла и получила благословение [4, 510]. В результате того, что опущены, не разъяснены указанные казахские выражения (көкпар салыпты, қарымта қайырып), текст перевода воспринимается совсем по-другому, и непонятно, куда делась тушка козла, за которую боролись джигиты? Дядя прискакал к юрте Актате просто так? Откуда и тушку какого козла выволокла Актате, почему эта тушка козла – приятный сердцу дар и т.д. Поэтому использование в данном контексте опущения, на наш взгляд, не оправдано.

К сожалению, опущен один из содержательных, философских отрывков в самом конце рассказа - о прошедших годах, взгляде на жизнь и испытываемых после тридцати лет ощущениях: ...жақсы ыдыс көнерді. Отызға шықтым. Алда көзге суық, көңілге жат, тайғанақ жолды қырықтың қырқасы жатты. Қырық дегенің шаршаған жүректің сүреңсіз, дамылсыз дүрсілін тыңдау,тағы да жастық ауылынан өашықтай түсу, тағы да шаштың сиреуі, тағы да жақсылардың кемуі, тағы да бойдағы күштің сарқыла түсуі еді [2, 118]. Завершающим аккордом рассказа являются еще два опущенных слова, которые именно выражают идею рассказа – о взаимоотношениях людей в казахском социуме: кісіліктің, қимастықтын куәсі – свидетельство человечности/ благородства, того бесценного, прекрасного, о чем остро сожалеешь.

Конечно же, все опущенные Г. Бельгером отрывки оригинала отсутствуют в переводе А. Орлова, но помимо этого в перевод А. Орлова не вошли очень большие и важные части оригинала. В [1] мы отмечали, что рассказ «Қымыз» можно обозначить как энциклопедию культуры казахского народа, отражающую философию быта казахов. Несомненно, бесценным в рассказе является, описание процесса изготовления кумыса, его разновидностей, посуды, в которой подают кумыс, но самым главным все же является репрезентация взаимоотношений в казахском социуме, когда поведение, поступки каждого персонажа являются отражением его отношения к окружающим. В переводе А. Орлова опущено очень много этнографической информации. Остановимся на них.

Рассказ «Қымыз» начинает со слов «- Ағаң шақырып жатыр», и далее дается описание комнаты, где лежит больной дядя (Бөлменің іші ала көлеңке, қоңыр салқын екен. Қос терезе кең ашалған [2, 101]), рассказа о том, какой был дядя до болезни (Ағаны дімкәс алғалы жылдан асты. Кешегі Ұлы Отан соғысының өртіне күйіп шыққан, сосынғы Сыр бойының көп бейнетіне белшеден батып шыныққан томардай денесі әуелде дертке сыр бермеді [2, 102]), проявления болезни (Сосын «асқа зауқым шаппайды», - деді, сосын, «ас өтуі қиындап жүр», - деді, міне екі айдың жүзі, - сар жамбас болып төсекте жатыр [2, 103]).

Вся эта информация занимает полторы страницы текста оригинала. В тексте Г. Бельгера она представлена в полной мере, например, рассмотрим перевод приведенных выше примеров: В комнате было прохладно, сумрачно. Окна распахнуты [4, 506]; Год назад подстерегла дядю хворь. Закаленный в недавно отгремевшей кровавой бойне, а потом в изнурительных заботах и хлопотах послевоенного присырдарьинского аула, он долгое время не показывал виду, не поддавался болезни [4, 507]; Потом он жаловался на отсутствие аппетита, а вскоре заявил, что пища в горле комком застревает. Последние два месяца он уже не вставал с постели... [4, 508].

У А. Орлова этот отрывок оригинала полностью опущен, и перевод начинается с момента разговора дяди и племянника: Далабай, қарағым, - деді аға [2, 103] - - Далабай…дорогой мой… - тихо сказал дядя [3, 284] (у обоих переводчиков текст этого отрывка совпадает полностью, вплоть до знаков препинания).

Опущено в переводе А. Орлова описание убранства юрты Актате: белая шелковая занавеска; просторная деревянная кровать с серебрянной инкрустацией, атласные одеяла и пышные подушки; полка для посуды с причудливыми вырезками и набивками,сделанная мастером-краснодеревщиком Акадилем; березовый жбан, в котором пенилось, пузырилось кобылье молоко; изящная чашка, расписанная золотом и отделанная по краям отполированным рогом козла; светло-коричневая чашка (в оригинале: тау сағыздай сары зерен [2, 110]), умело выточенная из цельного бруска джиды: Вся посуда в идеальной чистоте. Казалось, я видел не повседневную домашнюю утварь, а редкие музейные экспонаты. Каждая вещица – создание какого-нибудь известного мастера. Собранные вместе, они играют причудливыми отделками и украшениями, подчеркивая самобытное искусство умельца [4, 513].

Рассказывая о мастерах, которые сделали эту посуду, автор оригинала размышляет о неувядаемом наследии, выражающем их безудержную тягу к жизни: Суреттеуге тіл жетпейтін қазымыр өнерін ел ішіне қалдыратын, тарататын. Сөйтсем, сол кісілердің өмірден

кеткісі келмегені екен ғой. Өлмейтіндер ғана артына өлмес өнер қалдырады [2, 110] (перевод Г. Бельгера: Они не хотели, чтобы вместе с ними умирало, исчезало редкое творение их рук и таланта, и стремились распространить в народе свое дивное искусство. В этом выражалась их страстная тяга к жизни. Лишь бессмертные оставляют после себя нетленную память [4, 516]. В переводе А. Орлова этот отрывок также опущен.

Интересны в оригинале и в переводе Г. Бельгера рассказы Актате о способах приготовления кумыса, вкус и качество которого зависит от возраста кобылицы: Кумыс из молока кобылицы-трехлетки дают гостю, с которым приятно вести задушевную беседу... Кумыс от кобылицы-четырехлетки предпочитают поэты и влюбленные... Еще ценнее кумыс из молока кобылицы-пятилетки, которым угощают батыров-храбрецов перед боем или послов, ведущих переговоры. Шальным, перебродившим, горьким, как зелье, кумысом спаивают бродяг, шаманов-торгашей. «Каждый кумыс имеет свой вкус, свои качества и свое предназначение. Не зная это, готовить сусло, кумыс – святотатство! Зачем срамить священный напиток предков?... [4, 515-516].

Опущен у А. Орлова отрывок в 20 строк книжного текста, где описывается посуда, в которой делают кумыс: конек, торсук, бурдюк-мес, тай-саба и кунан-саба, березовый (обязательно!) жбан, кавак.

Приведенные выше отрывки важны тем, что они отражает бытовую картину жизни казахов, но в то же время раскрывает философию взаимоотношений в казахском социуме, ипотому их опущение в тексте перевода является большой профессиональной ошибкой переводчика.

Чтобы выявить масштабы опущений в тексте перевода А. Орлова, можно привести для сравнения объем оригинала, перевода Г. Бельгера и А. Орлова. Текст оригинала занимает 17 страниц (со 101 по 118 с.) книжного текста форматом А5, перевод Г. Бельгера - 19 страниц (с 506 по 525 с.), у А. Орлова – 11 страниц (с 284 (текст на полстраницы) по 296 с. (текст также на полстраницы), но при этом надо отметить, что шрифты текстов оригинала и перевода Г. Бельгера одинаковые (обычный книжный шрифт), у А. Орлова же шрифт крупнее, и если бы шрифты у всех трех текстов были бы одинаковыми, то можно предположить, что текст А. Орлова был бы еще меньше по объему.

Можно привести еще такие доводы для доказательства неполноты и, соответственно, некачественности перевода А. Орлова: его текст перевода короче на 460 строк книжного текста по сравнению с переводом Г. Бельгера. Необходимо отметить, что на одной странице стандарного книжного текста форматом А5 помещается 45 строк. Следовательно, текст А. Орлова короче текста Г. Бельгера минимум на 10 страниц. Если же при этом учитывать еще и то, что у Г. Бельгера тоже есть опущения при переводе, то текст А. Орлова сокращается еще на порядок по сравнению с текстом оригинала.

По нашему мнению, Г. Бельгер в свое время сделал подстрочный перевод для перевода А. Орлова, который был опубликован в 1982 г., как мы отмечали в начале статьи, но Г. Бельгера, по видимому, не удовлетворило качество перевода А. Орлова, и потому в 1996 г. Г. Бельгер опубликовал свой вариант перевода, более полный и качественный.

Список литературы

1 Амалбекова М. Перевод рассказа Д. Досжана «Қымыз» на русский язык// «Керуен». - № 1 (40), 2015. – С. 69-79.

2 Досжанов Д. Қымыз// Екі томдық таңдамалы шығармалар. 2-і том. – Алматы: «Жазушы», 1990. – 101-118 б.

3 Досжанов Д. Кумыс (перевод А. Орлова)// Ветер Львиная Грива. – М.: «Молодая гвардия», 1982. – С. 284-296.

4 Досжанов Д. Кумыс (перевод Г.Бельгера)// Книга судеб. – Алматы: Онер, 1996. – 506-525.

5 Қазақша-орысша сөздік. Казахско-русский словарь. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 962 с.

6 Словарь русского языка. В 4-х тт. – М.: Русский язык, 1982.

Мақалада қазақ жазушысы Автор мырза Бельгер беру ең жан-жақты және сапалы болып табылады, және оны дәлелдеуге фактілер келтіреді деп санайды. Дүкенбай Досжановтың «Қымыз» әңгімесінің орыстілінедегі аудармасының салыстырмалы талдауы беріледі. Бірінші аудармасын А. Орлов, содан кейін Г. Бельгер жасады. Автордың ойынша, Бельгердің аудармасыең жан-жақты және сапалы болып табылады, және оны дәлелдеу үшін фактілер келтіреді. А. Орловтың аудармасында қызықты этнографиялық ақпаратты қамтитын, көптеген жағдайлар түсіп қалған.

The article presents a comparative analysis of the Russian translation of the story "Kymyz" by the Kazakh writer Dukenbay Doszhanov. The first translation was made by A. Orlov, then G. Belger. The author believes that G. Belger's translation is the most comprehensive and high-quality, and he cites facts to prove this fact. In Orlov's translation there are a lot of cases of omissions of large fragments of the original text that are valuable for their interesting ethnographic information.

ӘОЖ 88181-11811'373

Ә.М. Қызырова
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана, Қазақстан
kyzyrova888@mail.ru

«ЖАМАН - ЖАҚСЫ» АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КАТЕГОРИЯНЫҢ ӘЛЕМНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ СУРЕТІНДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ

Қазақ, ағылшын, орыс тілдеріндегі «жақсы- жаман» бағалар салыстырмалы түрде беріліп, жаманның ісіне жағымсыз түрде сипаттау, жақсыны мадақтау арқылы мақал-мәтелдерге жаман іске бармауға, жамандық жасамауға шақырады. Мақалада салыстырмалы баға көрініс береді. Сөйтіп, «жаман-жақсы» құндылықты категориялар паремиологиялық бірліктерде аксиологиялық қызметті қарастырады.

Түйін сөздер: паремиология, аксиология, дүниетаным, мақал-мәтелдер.

Бүгінгі таңда антропоортақтық бағыттың тіл білімінде кең көлемде дамығаны оның дүние бейнесін жасауда маңызды рөл атқаратындығымен байланысты. Тіл иесінің дүние бейнесінде бекіген ұжымдық философиясы жеке тұлға, тіл өкілі «әлемдегі» өз орнын табуда ұстаным етіп басшылыққа алады, өмірлік іс-әрекетіне өлшем етеді, тілімен сипаттап жеткізеді. Демек, тілдегі адам әрекеті өмірдегі адам әрекетінен, оның әлемді, ортаны, өзін тануға, игілігіне жаратуға деген талпынысынан адамның бүкіл болмысы, қабылдаудан бастап ойлау ретінде сезінуге дейінгі когнитивтік үдерістердің барлығы қамтылады. Б.А. Серябряниковтың адамның психикалық іс-әрекетінің сезіну, қабылдау, елестеу, ойлану(өз санасын дамыту), барлық жақтары қатысады. Дүниетанымммен байланысты ғана үдерісті жеке қарау ақталады. Адам әлемді сезінеді, елестетеді, бақылайды, түсінуге тырысады, таниды, дүние туралы ұғымдарды ой елегінен өткізеді, талдайды, бейнелейді және табиғат сырын пайымдайды дүниенің бір болып өзін сезінеді, дүниені кескіндейді өзіне өзі болашақтағы әлем туралы елестерді көз алдына келтіреді. Әлемнің бейнесі дүниетанымдық, дүниесезімдік, дүниепайымдамалық, дүниеқабылданымдық, қарастық, дүниеелестетім, дүниебағалау, дүниетүсінім актілерде жүзеге асырылады [1, 20].

Әлемнің суретін үш тұғырдан тануға болады: онтологиялық гнесеологиялық, аксиомалық әлем суретінің онтологиялық деңгейі дүниені мәнді тұтастық деген танымен байланысты. Әлемнің суретінің гнесеологиялық деңгейі этносты таным және ойлану тұғырынан зерттеп, әлемнің суретін дүниені рухани-практикалық үдерістегі объективтік хал-ахуал мен әлеуметтік өмірдің объектісінің өзара әрекеттесуінің нәтижесі деп санайды. Ал этнос әлемнің суретінің аксиологиялық деңгейі келесі факторлар арқылы анықталады: біріншіден, этнос қоршаған табиғи және әлеуметтік мәдени ортада өзгешелік болмысын қалыптастырады; екіншіден, осы өзгешеліктік болмыс екі жақты көрініс береді; себебі бір жағынан нақты, реалды болмыс болса, екінші жағынан ол субъективтік дүние, яғни этностық мәдениетін құратын дүниетаным ретінде жүзеге асырылады.

Қарама-қарсылық сезімді және ақыл-ой елегінен өткізіп қабылдау үдерісінде маңызды оппозициялық жұпта қарастыру - ойлау үдерісінің білімдерді топшылдау кезінде қолданатын басты тәсілі. Сондықтан да оппозициялық жұптар адамның санасының дамуында бірінші орынға не болады. Белгілі француз ғалымы Ш. Баллидің пайымдауынша, «адамның ойы жүйрік, ол тез арада біріне-бірі қарама –қарсы сөздері оңайлықпен тауып ойлауға бейімділігі, өйткені біздің санамызда ұғымдар жұптық түрде орналасқан, сондықтан да біз бір сөзді есімізге түсіргенде, екіншісі де еске келеді» [2, 192].

Тепе-теңдік пен қарама-қарсылықтың үйлесімсіздігі адамның ойлау әрекетінің іргелі болған элементтерді салыстыруы қарастыру негізінде айырмашылықтарын табу арқылы айқындалады. Қайшылық заңы ойлау әрекетінде негізгі рол атқарады. Дж.Келли тұлғаның когнитивтік теориясында қарама-қайшылық заңының оңдылығын атап көрсеткен. Ғалымның ойынша, тұлғаны жүйелі түрде көрініс беретін конструктор құрайды. Оларды адам әлемнің түсіндіріп келешекте болатын құбылыстарды білу үшін қолданады. Дербес конструкттар қарама-қайшылықты үрдісінде жақын – контраст оппозициялардан тұрады. Қажет: екі элемент бір біріне ұқсас болуы керек, ал үшіншінің олардан айырмашылықтары бойынша жіктелінеді. Екі ұқсас элементтер ұқсас конструкттар полюсын құрайды, оларға ұқсамайтын элемент конструкттық қарама-қайшылықтағы конструктін құрайды. Егерде біз тек ғана ұқсастық немесе контрасивтік полюстарды ғана пайдалансақ онда біз конструкттың табиғатын түсіне алмайсыз [3, 384].

Когнитивтік іс-әрекеттің бір ерекшелігіне адамдардың жұптар арқылы бір нәрсені ой иелігінен өткізуді жатқызуға болады, өйткені бір затты екінші затқа қарама-қарсы қойып, қайшылықта сипаттау туғаннан бері, санасыз түрде қолданатын біздің ойлану үрдісіміздің стратегиясы болып табылады.

Осындай қайшылық – үйлесімсіздік ұстанымы негізінде паремиологиялық бірліктер де ұйымдастырылған. Біздің жұмысымызда қайшылық – үйлесімдік өзінің байланыста болған үш жағының бірлігі болып қарастырылады: біріншіден тілдік сананың когнитивтік тетігі ретінде екіншіден, мақал-мәтелдердің мазмұнын паремиологиялық тәсіл арқылы сипаттау тәсілі түрде; үшіншіден, сөзді тіл арқылы ұйымдастыратын қағида түрінде. С.Г. Лазуткинге сүйенсек, мақал-мәтелдер екі бөлімнен тұрады. Оның екі бөлім негізінде құрылуы мақал-мәтелдердің құрамындағы деректі зат, бейне, құбылыстардың бір жағынан өзара байланыстыруын білдірсе, екінші жағынан қайшылықтарын көрсетеді [4, 17]. Бином, яғни мақал-мәтелдің негізін құрайтын жұрттық қатынастағы компоненттер тек қана қарама-қайшылықта болмайды, олар ассоциативтік жақындық, ұқсастық арқылы да жұптық топтың мүшесі болады.

Сондықтан да З.К. Тарланов «қайшылық-үйлесімсіздікті» паремиологиялық бірліктерді құрайтын универсалдық ұстанымға жатқызады [5, 414]. Ал Г.Л. Пермяковтың пікірінше, мақал-мәтелдердің тақырыбына әртүрлі сөздерді, кейбір ой-тұжырымдарды немесе адамдардың іс-әрекеттік салаларын жатқызуға болмайды, өйткені оның негізгі тақырыбы ретінде қарама-қайшылықтағы мәндерді, яғни инварианттық жұптарды қарастыру қажет [6, 107].

Осындай инварианттық жұптарға келесілерді жатқызуға болады: «еркек-әйел», «алыс-жақын», «жаман-жақсы», «кәрі -жас», «әке-шеше», «қыз-жігіт», «жарлы-бай», т.б.

Бинарлық қарама-қайшылық жүйесі әлемнің архетиптік моделіне жатады. Бұл мифологиялық, ежелгі танымда даму бастаған модельдер жиынтығы. Әлемнің мифологиялық моделіне келесі анықтама беруге болады: мифологиялық модель қысқартылған және қарапайым түрде көрініс берген әлем туралы түсініктердің сомасы. Осы түсініктер белгілі халықтың салт-дәстүрлеріне сәйкес алынып, жүйелі және операциялық тұғырдан қарастырылады [7]. Әлемнің мифологиялық моделінің мәнін сараптау үшін әлем туралы эмпирикалық ақпаратты жүйелеумен шектелмеу керек, ол үшін нақты дүние туралы маңызды мәлімет беретін семиотикалық кодтарды зерттеу қажет. Семиотикалық кодтар жүйелі түрде жүзеге асырылады, олар бір-бірімен үйлестірілген, сондықтан да олар жалпы универсалдық жүйені құрып соған ғана бағынады.

Субъективтік дүние этностық, оның өкілдерінің құндылықтық бағдарларының, субъектінің бағаларының, субъективтік жағымды не жағымсыз қатынастарының, әр адамның іс-әрекеттерге, мінез-құлыққа, құбылыстарға өзінің ойлау өресі жеткенше, өз түсінігі шеңберіндегі берген бағаларының жиынтығы болып табылады. Б.К. Момынова «бағалауыштық-сөйлеушінің өз тарапынан құбылыс пен затқа, іс әрекет атауына берген бағасы, көзқарасы, оған деген қарым қатынасы деп тұжырымдайды» [8].

К. Есенова бағаның мынадай анықтамасын ұсынады: «Баға не бағалай сөйлеу салты дегеніміз – сөйлеушінің нысанаға алған нәрсе жөніндегі мақұлдау, қарсылық, ықылас не тілек т.б түріндегі көзқарасын білдіретін пайымдауы, стильдік қосымша мағына мен мағыналық реңктің негізі бір түрі» [9, 63].

Баға экспрессивтік – бағалауыш лексика, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, паремиологиялық бірліктерде «жаман-жақсы» ұғымы кең көлемде көрініс тауып, халықтың бағалауыштық көзқарасын, дүниетанымын белгілі жақсы жаман қылықтарға қарым-қатынасын көрсетеді. «Жаман-жақсы» аксиологиялық категориясын когнитивтік тұғырда зерттесек, әр қоғамның қоршаған орта, құбылыстар іс-бірдей, екінші жағынан әр-түрлі болады. Әр халық іс-әрекеттерге мінез-құлыққа, құбылыстарға өзінің өресі жеткенінше өз түсінігі шеңберінде баға береді. Көбінесе «жақсы-жаман» баға халықтарда бірдей болуы мүмкін, себебі бұл абсолюттік баға. Егер «баға» ұғымын логикалық тұғырдан қарастырсақ, «жақсы-жаман» барлық бағалар екі топқа бөлінеді: 1) «Абсолюттік бағалар » оларды тұжырымдауда жақсы, жаман, талғаусыз (бәрібір) сияқты терминдер қолданылады; 2) салыстырмалы бағалар: жақсырақ, жаманырақ немесе артық,кем, бірдей сияқты терминдердің көмегімен білдіреді.

Бағалау құрылымына кіретін имплицитті элемент бағаланатын объект табиғатымен тығыз байланысқан бағалау шкаласы болып табылады.

Бағалау шкаласы жөнінде айта келсе, Н.Д. Арутюнов бағалауыш шкала үдей түсу белгісінің болуы мен сипатталатын, ол едәуір қозғалмалы және осы белгінің мөлшері ұлғаю мен кему сияқты екі бағытта өрістейтіндігін ескертеді [10, 13-14].

Бағалау шкаласының арасында бейтарап өріс орналасқан жағымды және жағымсыз өрістер бар деп Е.М. Вольф атап өткен [11, 49-50]. Бағалауға жататын мағынаның негізі «жақсы-жаман» белгілерге негізделеді. Олардың ассириясы «жақсы» нормаға сәйкес және оларды арттыруды, ал «жаман» әрдайым нормадан ауытқуды көрсетуден тұрады. Логикалық түсініктегі бағалау құрылымының негізгі компоненттері осы.

Бағалаудың мәнін, табиғатын түсінуде негізгі тоқталып қажет ететін түсінік – бағалау типологиясы. Баға типологиясы әр түрлі белгілердің негізінде құрылуы мүмкін. Бұл белгілер бағалау әдісі (абсолютті) салыстырмалы, аксиологиялық интерпретация (оң «+» теріс «-») бағалау негіздемесі (рационалды және эмоционалды) деп бөлінеді. Бағалауыштыққа жатқызылатын мағыналардың негізгі өрісі «жақсы-жаман» белгісіне қатысты болатынын Е.М. Вольф айтқан болатын. «+» немесе «-» белгісіне байланысты баға былай жіктеледі. Оң, жағымды (мемиоративті) және теріс, жағымсыз (пейоративті, дерогативті).

«Жақсы-жаман» белгісі тілде қолданылатын аксиологиялық мағыналардың екі негізгі типтерінің бірі – жалпы бағалауды құрайды. Бұл бағалау мағынасы «жақсы», «жаман» лексемалары кейбір синтаксистік конструкциялар арқылы көрініс табуы мүмкін.

Қазақ, ағылшын, орыс тілдеріндегі «жақсы- жаман» бағалаушылық категориясы келесі бағаларды көрсетеді. 1) «жақсы- жаман» бағалар салыстырмалы түрде беріліп, жаманның ісіне жағымсыз түрде сипаттау, жақсыны мадақтау арқылы мақал-мәтелдерге жаман іске бармауға, жамандық жасамауға шақырады, қараңыз: *қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады? Жақсы жерге түскен келін, жаман жерге түскен келін-келсап; жақсымен талас, жаманға жуыма* (М.Қашқари); *Жаман деген атың шыққанға дейін жаман ойлы адаммен бір жүрме (құтып); жаманмен жолдас болма; Жаманға жуыма-қанша таза болсаң да кірлеп кетеді (С.Сарайи); Жаманды жуытпа, жаныңа жамандық әкеледі* (Ю.Баласұғұн); *Жаман қылық-ауыр жүк. Жаман қылық өз дұшпаны істемегенді істейді* (Ю.Баласұғұн). *При хорошем плотнике у плохого руки трясутся. Из плохого хорошее не сделаешь; К доброму плохое не пристанет. К хорошему грябись, от плохого шестом суйся; Учись хорошему, плохое на ум не пойдет; не умеешь сделать хорошего, старайся не делать и дурного.* Орыс тілінде «хорошее», «плохое-дурное» салыстырмалы түрде келтіріледі, осы тілдегі де мақалдар жақсыға мелифативтік баға беріп, жаманды негативтік түрде сипаттайды.

Ағылшын тілінде: *A bad peace is better than a good victory* (жақсы жанжалдан жаман татулық артық); *A bad compromise is better than a good lawsuit* (плохой компромисс лучше, хорошей ссоры).

«Жаман» бағасы мақал-мәтелдерде жалпы түрде беріліп қоғамның мүшелеріне жаманның қасиеттерін сипаттау негізінде жаман қылықтарды жағымсыз етеді, ондайларға жақын болмауды ескертеді: *A bad beginning is a bad ending* (плохое начало ведет к плохому концу); *A bad workman quarrels with his tools* (жаман жұмысшы құралдарын білмейді); *Bad custom is like a good cake better broken than kept, a* (жаман әдетті тәтті бәліш, сияқты сақтамай, тез құрту керек); *bad news has wings* (жаман хабарлар орнында жатпайды); *A bad reaper never had a good shears (*жаман қырқушының ылғи да қайшысы кінәлі); *A bad shearer never had a good sickle (жаман шолғыншының шалғыны үнемі жаман болады*). Қорқақ-мейірімсіз, жаман-қайырымсыз; *Жаман жігіт ұрысқақ; Жаман теке сүзіскек; Жаманның тілі өз аяғын шалар; Жаман етікші біз таңдайды, жаман жігіт қыз таңдайды; жаман айтпай жақсы жоқ; жаман бастасақ, жаман аяқтарсың; жаманға сырыңды айтсаң жаргға жығады. Екі жаман қосылып, есен болса жақсы еді; загорем вместе сиживают, вместе ухживают. У плохой птицы и песни плохие.*

Демек, бұл контекстілерде «жаман» лексемасы абсолюттік бағаны жүзеге асырып, «жаманның» қасиеттерін сипаттай отырып, одан неге аулақ болу керек екенін дәлелдейді. Бұл контекстілерде жаманның келесі қасиеттері бейнеленеді: епсіз, өз ісін білмейтін адамдар, үдірейтін, қара хабарлар (қорқынышты, себебі жаман ылғи да қайғы-қасіретпен бірге жүреді), қайырымсыз, ашуланшақ, бұзық, өсекшіл, т.б.

3) «Жақсы» бағасы жағымды, ол адамның ісін алға бастап, сәтті болуға себін тигізеді. Жақсы адам өзінің төңірегінде де жақсыларды жинайды, адамға жақсылық жасасаң, ол өзіне қайтады. Сондықтан жақсы қылықтарды үлгі санап, соларға бейімделу керек. Жақсы адамды, жақсы жанды мадақтау керек, мысалы: *A good dog deserves a good bone (жақсы итке жақсы сүйек лайық); A good example is the best sermon (жақсы сөз-жарым ырыс); A good face is a letter of recommendation (жақсы бет ұсыныс беретін хатпен іспеттес); A good wife makes a good husband (жақсы әйелдің күйеуі де жақсы); A good Jack makes a good Jill (жақсы Джектің Джиллы да жақсы); A good anville does not fear the hammer (жақсы атос балғадан қорықпайды); A good murksman may miss (жақсы мерген де оғын тигізе алмай далаға жібереді); A good name is better than riches (ақшасынан көк тиын жоқ болса, атағы жақсы); A good beginning makes a good ending (жақсы бастама –істің жартысы); A good appetite is the best sauce (шабыт –ең жақсы тұздық); A good beginning is half of the battle (жақсы бастама-істің жартысы); A good appetite is the best sauce (шабыт-ең жақсы тұздық); A good friend is my nearest relation (жақсы дос-ең жақын туыс); A good horse cannot be of bad colour (жақсы ат жаман түсті болмас); Good counsel does no harm (кемел кеңестің кесірі болмас); Cood masters make good servants (жақсы қожаның малайы да жақсы); Cood wine*

needs no bush (жақсы тауар өзін өзі мақтайды); Cood clothes open all doors (жақсы киім барлық есікті ашады).

Ағылшын тілінде «жақсы» лексемасы субъективтік пейоративтік жағымды анықтамалар беру арқылы объектіге эмоционалдық қатынасты білдіреді, жақсы болу қасиетінің өтімділігін көрсетеді (жақсы бет, жақсы қожа, жақсы ат) т.б.

Сонымен қоса, «жақсы» лексемасы халықтың өмір суру тәсілімен шұғылданатын іс-әрекеттерімен байланысты. Егерде қазақ, орыс тілінде «жақсы» аксиологиялық категориясы адамның жағымды қасиеттелрін мадақтаса, ағылшын тілінде «жақсы» ұғымы рекламалық іс-әрекетте ықпал ететін, суггестивтік, яғни иландыру қызметін орындайды (good wine good clothes good face) т.б.

Қорыта айтқанда «жаман жақсы» аксиологиялық категориялары қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде әмбебаптық категория ретінде жүзеге асырылып, әр түрлі бағаларды (жағымды,жағымсыз) көрсетеді. «Жақсы» лексемасы үнемі меморативтік «+» бағаны көрсетіп, жақсының қасиетін үлгі ретінде пайдалануға болатынын ескертеді, жақсының қасиеттерін сипаттайды. Жақсы қасиеттер оң, жағымды, олар халықтық жағымды құндылықтық бағдарларын айқындайды, жақсы қасиеттер мақал-мәтелдерде мадақталынып, сол үлгілерге еріп, өзінің мінез-құлығын түзеу керек деген ақыл айтатын сөз; жақсы адам болу-ерекше қасиет, оның қасындағы адамдар да осы қасиетке ие; жақсы адам жамандыққа ұшыратпайды, ол барлық жерде өтімді, өзін сөзін өткізе алады. Сонымен қоса, жақсы қасиет заттарға, жануарларға да тиімді қасиет. Ол заттың сапалы екенін растайды. «Жаман» жақсы іс-әрекетке тартпайтын, кері тартып, адамды жолынан адастырады, жаман қылықтарға итеріп отырады. Жаман адам ашуланшақ, қорқақ, ұрысқақ,ептілігі жоқ, үнемі қайғы-қасыреттерді тартып алады, сондықтан жаман қасиеттен аулақ болу керек,-дейді паремиологиялар бірліктер.

Мақал-мәтелдерін көбінде жаман-жақсы антитезалық контрастық қарама-қарсылықта болып, «жақсы-жаман» қасиеттер салыстырылады, неге жақсы болу керек, неге жаман болмау керек екені түсіндіріледі. Бұл жағдайда салыстырмалы баға көрініс береді. Сөйтіп, «жаман-жақсы» құндылықты категориялар паремиологиялық бірліктерде аксиологиялық қызметті орындап, адамдардың мінез-құлығын түзетуде, реттеуде маңызды рөл атқарады.

Список литературы

1 Серебрянников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. – М.:Наука,1988.

2 Балли Ш. Французская стилистика. –М;1961.

3 Первин Л., Джон О. Психология личности: Теория и исследования. – М: Аспект Пресс, 2001.

3 Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. –М.: Высшая школа, 1990.

4 Тарланов З.К Русские пословицы: синтаксис и поэтика. – Петрозаводск; Изд-во Петрозаводского ун-та, 1999.

5 Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988.

6 Цивьян Т.В.Модель мира и ее лингвистические основы. – М.Комкнига, 2006.

7 Момынова Б.Қ. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс,2003.

8 Есенова Қ. Баға немесе бағалай сөз саптау// Қазақ тілі мен әдебиеті, 1996. – №7-8.

9 Арутюнова Н.Д. Типы значений. Оценка.Событие факт. – М.:Наука, 1985.

10 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985.

В статье рассмотрена экспликация аксиологических норм «жақсы-жаман» в паремиологических единицах разных языков. В статье представлено описание оценочности как языковой категории в современной лингвистике. Категория оценочности рассматривается в рамках прагматики, аксиологической теории, является важной и актуальной темой научных изысканий ученых-лингвистов, философов, логиков. Нами дается обоснование аксиологического подхода к изучаемым лингвистическим явлениям.

Наблюдаемое сегодня сближение антропоцентрического, когнитивного и функционального подходов к изучению языковых единиц способствует более полному проникновению в область языка, связанному с оценочной семантикой.

The article is dedicated to the axiological norms "good and bad" in the paremiiological units of different languages. The present article describes evaluation as a contemporary linguistic category. The category of evaluation is considered within the framework of pragmatics, semiotics, and the theory of axiology. It is an important and relevant issue in scientific research works of linguists, philosophers, logicians. The substantiation of axiological approach to the studied linguistic phenomena has been presented. The convergence of anthropocentric, cognitive and functional approaches currently observed in the analysis of language units promotes a complete penetration into the language, connected with the semantics of evaluation.

УДК 801.8

О.А. Анищенко, Н.Г. Омарова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
olga_alex62@mail.ru, nurlugul@list.ru

ФИЛОСОФСКАЯ СКАЗКА: ИСТОРИЯ ЖАНРА

Статья посвящена одному из популярнейших жанров в фольклоре и литературе народов мира - сказке. Описываются жанровые особенности сказки, отличительные признаки литературной (авторской) сказки. Литературная сказка рассматривается как самостоятельный жанр, приводятся различные подходы к классификации литературных сказок. Прослеживается возникновение и развитие жанра философской сказки.

Ключевые слова: литературная сказка, фольклор, жанр, философская сказка, миф, образ автора.

Сказка занимает одно из самых весомых мест в детской художественной литературе. Отражая те доминирующие ориентиры, которые были свойственны человечеству в определенный период его истории, «сказка является «вечным» способом художественного человеческого бытия, «метафорой жизни» [1, 138]. Во все века сказка была призвана учить добру. Она хранит в себе нравственные постулаты и передаёт их от сердца к сердцу.

Популярность жанра сказки свидетельствует о том, что читатель стремится окунуться в вымышленный, чудесный мир, где можно отвлечься от насущных проблем и взглянуть по-другому на изображаемую действительность. Как известно, само слово «сказка» происходит от русского слова «сказывать», «говорить», что напоминает о фольклорных истоках жанра, о его «устности». Обратимся к словарным определениям жанра сказки. Широко и многозначно представлено толкование сказки у В.И.Даля: «Сказка - «сказанье, рассказ, повесть, преданье. (...) Сказка - вымышленный рассказ, небывалая и даже несбыточная повесть сказание» [2, 190]. Названы типы сказок: богатырские, житейские, балагурные, докучные. В Толковом словаре русского языка С.И.Ожегова зафиксировано два основных значения слова «сказка»: «1. Повествовательное, обычно народнопоэтическое произведение о вымышленных лицах и событиях, преимущественно с участием волшебных, фантастических сил. 2. Выдумка, неправда, ложь (разг.)» [3, 663]. В Энциклопедическом словаре юного литературоведа сказка определена и как вид, и как жанр: «Сказка - один из популярнейших и любимых жанров в фольклоре и литературе народов мира. Народная сказка - вид устных повествований с фантастическим вымыслом, содержание и формы которого первоначально были связаны с мифами и, художественно преображенные, стали частью фольклорной прозы». И далее: «Литературная (авторская) сказка тесно связана с народной темой. Сюжетом, мотивом, нередко и стилем. В творчестве писателей сказка обрела самостоятельность и художественную неповторимость, хотя и удержала в себе ряд фольклорных особенностей: в жанровых приемах, в трактовке чудес. Возникновение авторской сказки ознаменовало высокий подъем профессиональной литературы и ее движение на пути народности к национальной самобытности» [1, 42].

Особую роль в формировании литературной сказки сыграла фольклорная сказка. Фольклорная сказка – древнейшее культурное наследие, которое сохранило представление наших предков о взаимоотношениях человека и природы. В них отражены нравственные принципы существования общности людей в условиях постоянной борьбы за выживание, определена четкая грань между добром и злом и проявляются выразительные черты национального характера, верований, быта. Для литературной сказки, естественно, понятие фольклоризма является одним из основополагаюших. Так, один из наиболее авторитетных отечественных ученых-фольклористов В.П. Аникин отмечает: «Сказки писателей слились в сознании людей всех поколений со сказками народа. Это происходит потому, что каждый писатель, каким бы оригинальным ни было его собственное творчество, ощущал свою связь с фольклором» [1, 3]. По определению Л.В. Овчинниковой, литературная сказка – многожанровый вид литературы, реализуемый в бесконечном многообразии произведений различных авторов. [1, 342].

Известная исследовательница скандинавской литературы Л.Ю. Брауде в своей статье «К истории понятия «литературная сказка»» пишет: «Литературная сказка - авторское, художественное, прозаическое или поэтическое произведение, основанное либо на фольклорных источниках, либо сугубо оригинальное; произведение преимущественно фантастическое, волшебное, рисующее чудесные приключения вымышленных или традиционных сказочных героев и, в некоторых случаях, ориентированное на детей; произведение, в котором волшебство, чудо играет роль сюжетообразующего фактора, служит отправной точкой характеристики персонажей» [4, 234].

Литературная сказка, в отличие от фольклорной сказки, основываясь на фольклоризме, выполняет помимо дидактической, нравоучительной задачи и дополнительные функции. Во-первых, литературная сказка ставит перед собой цель представить **философское** понимание концепции мира и человека; во-вторых, автор стремится изобразить пороки человека не в застывшей аллегорической, а в **философско-диалектической форме**; в-третьих, в литературной сказке проявляется авторский индивидуальный способ видения мира и человека в нём [5, 9]. По мнению Л.В Овчинниковой, судьба литературной сказки связана с «возможностями художественного синтеза» элементов различного уровня - фольклорных и элементов «**философской** и сатирико-аллегорической прозы» [1, 355].

Литературная сказка свободно совмещает в себе мифологические элементы, традиции фольклорной сказки, а также легенды, предания и т.п., однако развитие сюжета, как и выбор персонажей, подчинены воле автора. Разные исследователи выделяют различные признаки в жанре литературной сказки. Литературная сказка может быть основана на фольклорных, мифологических, эпических источниках. Она может являться плодом воображения писателя и в любом случае подчинена его воле. Чудеса и волшебство помогают выстроить в сказке сюжет, охарактеризовать персонажей, воплотить их идеи и мечты [6]. Автор сказки наделяет героев индивидуальностью, которую в фольклорной сказке встретить невозможно. Для фольклорной сказки скорее характерны постоянство функций, обобщение и лаконичность характеристики героев. Даже закон счастливого конца, очень важный для сказки вообще, в авторском произведении часто становится неоднозначным, с привкусом жизненной горечи.

Литературная и фольклорная сказки различаются по следующим параметрам:

по генезису – литературная сказка создаётся одним автором, фольклорная же представляет собой результат коллективного творчества;

по форме повествования – литературная сказка существует только в письменной форме, в одном строго зафиксированном варианте, фольклорная сказка изменяется даже тогда, когда она пересказывается одним и тем же рассказчиком;

по содержанию – литературная сказка характеризуется большим разнообразием сюжетов, указывающих на её связь с реальной действительностью;

по композиции – литературная сказка характеризуется менее строгими правилами построения, чем фольклорная сказка; по объёму – литературная сказка может быть как

короткой по объёму, так и довольно длинной, тогда как фольклорная сказка, как правило, всегда короткая;

по языку – в литературной сказке редко используются традиционные сказочные формулы, в ней более сложный синтаксис, богаче лексика, встречаются индивидуальные тропы вместо традиционных, характерных для фольклорной сказки [6].

Литературная сказка – совершенно самостоятельное произведение с неповторимым художественным миром, оригинальной эстетической концепцией.

В настоящее время известно несколько вариантов классификаций сказок, предложенных различными литературоведами и исследователями. Существуют различные подходы к классификации литературных сказок:

с точки зрения времени возникновения и, соответственно, особенностей отражения действительности (сказка рубежа веков, советская литературная сказка 30-80-х годов, сказка последнего десятилетия);

с точки зрения взаимодействия с фольклорно-сказочными основами выделяются следующие формы литературно-фольклорного единства: функциональное, стилизованное, перекодированное (например, пародийно-ироническое);

с точки зрения ориентации на «своего читателя»: детская, юношеская, универсальная (или «двуадресная») сказки;

с точки зрения функциональной (развлекательная, дидактическая, познавательно-дидактическая, **философская**, сатирическая и т.д.);

с точки зрения жанрово-родовой принадлежности: сказки-поэмы, сказки-баллады, сказки-пьесы, сказки-повести, сказки-романы, сказки-анекдоты и т.д. [1, 128].

Л.В. Овчинникова классифицирует литературные сказки на фольклорно-литературные (Б. Шергин, С. Писахов и писательские пересказы-переработки известных народных сказок А. Толстого, А. Платонова, Е. Шварца) и индивидуально-авторские сказки (А. Волков, Ю. Олеша, К. Чуковский, Н. Носов, Л. Кэрролл, А. Милн, Дж. Барри).

Прослеживая историю развития литературной сказки, исследователи отмечают, что фольклорная сказка входит в литературную повесть Древней Руси, а в Европе оживает в жанре средневекового рыцарского романа. XVIII век знакомит читателя с авторскими пересказами и обработками фольклорных сказок. Собственно литературная сказка зарождается, а затем и достигает зрелости как жанр в XIX веке (в Европе - в творчестве Ш. Перро, Г.Х. Андерсена, Э.Т.А. Гофмана, В. Гауфа; в России - в творчестве В.А. Жуковского, П.С. Лескова, П.П. Ершова, А.С. Пушкина, А. Погорельского, Салтыкова-Щедрина, Л.Н. Толстого). Литературная сказка становится излюбленным жанром писателей Серебряного века. Среди авторов литературной сказки – А.Н. Толстой, П.П. Бажов, А.П.Платонов, К.Г. Паустовский, Е.Л. Шварц, С.В Михалков, В.В. Бианки, Н.П. Носов, К.Булычёв, Э.Н. Успенский. Из зарубежных сказок в России наиболее известны сказки О.Уайлда, Дж. Родари, А. Линдгрен [6].

Сказки серебряного века в жанровом отношении представляют собой многообразное явление (сказка-новелла, сказка-легенда, сказка-притча, сказка-лирическая миниатюра, сказка-миф и т. д.). Авторы серебряного века обоснованно относили свои произведения к жанру **философской сказки**. Это могут быть произведения **философско-сатирические, философско-лирические, философско-аллегорические** и т.д., но в них доминирует стремление авторов через объединение сказочно-фантастического и реального понять смысл действительности, объяснить устройство мира, возможности его развития и место человека в нем. По мнению русского философа И.Ильина, «…**сказка есть первая, дорелигиозная философия народа, его жизненная философия, изложенная в свободных мифических образах и в художественной форме. Эти философские ответы вынашиваются каждым народом самостоятельно, по-своему, в его бессознательной национально-духовной лаборатории**» [7]. Широко распространенное в литературе XIX - XX жанровое определение «философская сказка» не является отражением понимания философии как науки о наиболее общих законах развития природы, общества и мышления в первом значении термина [8].

К литературным сказкам, которые носят **философский** характер, заставляя читателей задуматься над многими существенными вопросами современной жизни, можно отнести произведения Серебряного века Н.К. Рериха, А.М. Ремизова, Ф. Сологуба, Л. Чарской, М. Кузмина, М. Пришвина.

Так, **философская сказка** является основой художественного мира М. Пришвина и как символ творческих сил мироздания определяет направление творческих поисков писателя. Единство материального и чудесного составляет, по его мнению, основу жизни. В.Д. Пришвина приводит слова писателя: «...если признать законы естественные как необходимые берега, то внутри берегов течет река чудес: надо перенести чудо внутрь закона, и чудо начинает свою собственную жизнь, и музыкальная сказка обращается в самые глубокие законы жизни». Идея единства человека и природы, символом которой в художественном мире М. Пришвина стала сказка, находилась в русле философских исканий XX в. По мнению ученых, она «перекликается с теориями «теокосмического единства» (В.Соловьев, П.Флоренский), «интуиции целостного бытия» (С.Франк), «мира как органического целого» (Н.Лосский), «новой этики творчества» (Н.Бердяев), «концепции абсолюта как всеединства» (Л.Карсавин), ноосферы (В.Вернадский)». Сказка в творческом осмыслении М. Пришвина - объединяющее начало бытия, синоним творческой силы жизни [1, 188-190].

В литературе конца XX фиксируется тяготение к мифологизации повествования, **к приданию художественному тексту глубокого философского смысла.** Для литературы этого времени характерно стремление к осмыслению своего времени в связи с вечностью, в единстве старого и нового. Этим и обусловлено особое отношение к фольклору, в том числе к сказке. «Сказочное» начало по-разному проявилось в творчестве писателей и поэтов, но практически любое обращение к сказке в это время было связано со стремлением авторов к осмыслению общих, глобальных проблем истории, человеческой судьбы, утверждением приоритета бытийных категорий, таких, как любовь, дружба, красота, жизнь, смерть (**усиление философского пафоса**). Общей тенденцией современной сказочной прозы можно считать стремление к перенесению на традиционные сказочные образы и ситуации характерных для современности деталей, усложнение сюжетной модели сказки, углубление психологизма персонажей, стремление к мотивированию их поступков через внешние и внутренние проявления. В литературной сказке, в том числе и **философской**, появляется автор-повествователь, рассказчик, что и предопределяет основную аксиологическую направленность сказки – шутливую, ироническую, сатирическую. Именно вследствие названных факторов (и это далеко неполный перечень) возникает и развивается жанр философской сказки [9].

Среди авторов философской сказки имена таких писателей, как: Л. Кэрролл, А. Милн, А. Линдгрен, Т. Янссон, Т. Теллеген, Т. Собакин, С. Козлов, Г. Остер, А. Иванов, Г. Цыферов и др.

У Г. Цыферова за простым сюжетом сказок много мудрости и глубины, совершенно удивительного чувства жизни, которое даруется только в детстве: чувство, что ты и все, что ты делаешь, все вокруг тебя драгоценно. Философские сказки автора - это размышления о том, зачем ты пришел в этот мир, это мучительные поиски себя и собственного дела, и это имеет отношение ко всем – и к маленьким, и к большим.

Иносказательность и философичность, присущие сказке, создают условия раскрытия «вечной», глобальной не теряющей своей значимости на протяжении длительного исторического времени проблематики. Критиками и исследователями особенности философской сказки отмечались не раз, но составляющих столь яркое отличие, проанализировано до сих пор не было. [8]. Этим и обусловлена актуальность исследования философской сказки.

Литературная философская сказка развивается в XX – XXI вв. в рамках двойственного процесса – присутствует как формальная стилизация под фольклорную традицию, так и смысловая полемика с ней. Стремление приблизить фольклорные каноны к современным

этическим принципам, что создает условия для усложнения сказочного и мифологического конфликтов, в основном, в сфере психологии персонажей является основным направлением развития философской сказки.

Список литературы

1 Овчинникова Л.В. Русская литературная сказка XX века (история, классификация, поэтика): дис. ... д-ра фил. наук. – М., 2001.

2 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х гг. – М., 1991, – Т. 4.

3 Словарь русского языка / Сост. С.И.Ожегов. – М., 1953.

4 Брауде Л.Ю. К истории понятия «Литературная сказка» // Изв. ЛИ СССР. Сер. лит. и яз., г. 36, 1977. – № 3.

5 Кузьмина Е.О. Жанр литературной сказки в творчестве С. Кржижановского // Актуальные вопросы филологических наук: материалы междунар. науч. конф. – Чита: Издательство Молодой ученый, 2011. – С. 9-12.

6 Цикушева И.В. Жанровые особенности литературной сказки (на материале русской и английской литературы) // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2008. – № 1.

7 Ильин И.А. Духовный смысл сказки // Культура здоровой жизни. 2004. – № 1. – С.52-63.

8 Тихомирова А.В. Жанровые особенности философской сказки в русской литературе второй половины XX – начала XXI века: дис.… канд. филос. наук. – Ярославль. 2011.

9 Шевель Е.А. Философская сказка Ф.Искандера «Кролики и удавы»: Феноменология жанра: Автореф. дисс. … к. фил. наук. – Махачкала, 2012.

Мақалада фольклор мен әлем әдебиетіндегі белгілі жанр - ертегілер қарастырылады. Ертегінің жанрлық ерекшеліктері айқындалып, онын әдеби ертегіден айырмашылығы көрсетіледі. Әдеби ертегінің әртүрлі классификациялануы талданады. Философиялық ертегінің қалыптасуы мен дамуы анықталады.

The article is devoted to one of the most popular genres in the folklore and literature of the peoples of the world - a fairy tale. It describes the features of the fairy tale genre, the literary features (the author's) tales. Literary tale is regarded as an independent genre, given the different approaches to the classification of literary tales. Traced the origin and development of the genre of philosophical tale.

УДК 8-882

Е.П. Гаранина, Л.Е. Токатова
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан
kate1917@mail.ru, TokatovaL@mail.ru

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПАВЛОДАР НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Статья посвящена рассмотрению некоторых особенностей современного литературного процесса Казахстана, в частности - его региональной составляющей. Материалом для статьи послужило лирическое творчество современных павлодарский поэтов. Цель работы состоит в том, чтобы выявить специфику образа Павлодара как довлеющего пространственого образа в лирике указанных поэтов. В работе исследуются некоторые черты павлодарского хронотопа, позволяющие говорить об этом образе как об интертекстуальном элементе, переходящем из произведение в произведение, от одного автора к другому.

Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК (договор № 290 от 12.02.2015 г.) по направлению «Фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук».

Ключевые слова: региональная литература, общекультурный ландшафт, художественный образ, пространственная организация текста, культурный код.

Сегодня непросто судить о современном литературном процессе Казахстана в целом и Павлодара - в частности, в том числе - и о литературе, издающейся на русском языке. Это связано с тем, что на данный момент профессиональным научным описанием и изучением современного казахстанского литературного процесса учёные практически не занимаются. Литературно-художественные журналы «Простор» и «Нива», издание книг по государственному заказу, издание книг в местных издательствах, инициативные издания - вот небольшой перечень, по которому можно судить о современном литературном процессе нашей страны. Также журнал «Аманат», который публикует авторов из ближнего и дальнего зарубежья, журналы «Тан Шолпан» и «Тамыр».

Литературный процесс Казахстана по характеру, если допустимо так выразиться, регионален. Литература развивается в городах, а их особенность определяется проявлением человеческих, социальных, экологических и др. проблем. Представления, в том числе и наивно-этические, чувства, ценностные ориентации, система восприятия окружающего мира и свое отношение к нему составляет субкультуру региона, которая по-своему проявляется в литературе. В связи с этим, думается, общеказахстанский литературный процесс нужно изучать в региональном аспекте.

Литература Павлодара - часть общеказахстанского литературного процесса. Она тематически многообразна, содержательна, имеет свое лицо. Литература Павлодара богата своей историей: в ней оставили свой след А.Сорокин, А.Новоселов, В.Иванов, П.Васильев и др. В Павлодаре есть свое Литературное общество, имеющее давние традиции и профессиональных писателей (например, Виктор Семерьянов, Ольга Григорьева, Юрий Поминов и другие). Региональность этой литературы проявляется не только в том, что все перечисленные писатели живут (или жили) в Павлодаре, но, прежде всего, в том, что Павлодар является для их творчества довлеющим пространственным образом.

Судьба Павлодара в литературе выступает индикатором значимых и будничных событий его истории. В этом смысле культурные ландшафты Павлодара несут в себе важную культурологическую функцию. В литературе города отражаются личностные переживания и общественные проблемы. В этом смысле Павлодар многолик, но при этом можно выделить ряд свойств, качеств этого города, которые присущи ему в творчестве многих писателей и, тем самым, составляют павлодарский культурный код.

Во-первых, Павлодар - город трудовой и суетливый:

Мы - плотники. Мы строим дом.
И это песня, а не гром.
Получит город Павлодар
Еще один рабочий дар.
(П. Гусев. Песня молотка) [1, 19].

Или:

До свиданья, жди меня,
Мой завод алюминиевый,
Нынче до понедельника
Я прощаюсь с тобой.
(П. Гусев. Мой завод алюминиевый) [1, 20].

Конечно, приведённые строки выглядят, возможно, несколько наивными и несут на себе явный отпечаток индустриальной романтики, присущей поэзии советской эпохи, но, тем не менее, они отражают важную в исторической перспективе особенность Павлодара -

индустриального города (интересно отметить в этой связи, что и в ономастике современного Павлодара отчётливо заметен этот индустриальный отпечаток - см., например, неофициальные названия районов Химгородки - расположен рядом с нефтехимическим заводом или Алюминстрой - район, построенный для работиков Алиминиевого завода). Во-вторых, специфической особенностью образа Павлодара в творчестве многих авторов является то, что Павлодар как бы не совсем город (или, по крайней мере, город, имеющий сельские черты, черты деревни). Во многом это объясняется тем, что в течение долгого времени Павлодар был (и в какой-то мере продолжает оставаться) провинциальным городом. Деревня и город в русской (в том числе - и русскоязычной) культуре, начиная со времён сентиментализма, - это не только географические, но и нравственные, психологические и духовные понятия. С деревней при таком подходе связаны искренность, открытость, трудолюбие, эмоциональность, простота; с городом - холодность, неискренность, закрытость, блеск, роскошь. Изображение провинциального города в русской литературе имеет в связи с этим особый характер: провинция словно колеблется между городом и деревней, совмещая в себе качества того и другого. Таким образом, провинциализм накладывает особый отпечаток на восприятие и изображение городского пространства, придаёт ему особого свойства эмоциональность.

В творчестве многих авторов сельская периферия Павлодара изображается как родная и близкая, как место родительского дома, как пространство детства, полное искренности и нравственной чистоты:

Поеду в деревню, поеду.
Уеду в родные края.
И там над собою победу,
Быть может, отпраздную я.
Уеду от всяких соблазнов,
Страстей, искушений людских,
Уеду от помыслов грязных
Укрыться в Пенатах своих.
Не слышать бы хама-соседа,
Не видеть бы друга- скупца.
Из города тихо уеду,
В деревню пожить у отца.
(И.Кандыбаев. Поеду в деревню). [2, 43].

В стихотворении Ольги Григорьевой "сельский пейзаж" внутри города - это не просто реальная географическая примета Павлодара, но особое пространство, в котором течёт особая жизнь, не похожая на обычную городскую:

Словно деревеньки лоскут -
Маленьких домишек ряды.
Воду на салазках везут,
Стелется из труб
Белый дым.
Только повернувшись лицом
Видишь - окружил до реки
Город наш
Бетонным кольцом
Эти уголки-островки.
(О. Григорьева. Словно деревеньки лоскут) [3].

В этом стихотворении обыденные детали деревенского быта имеют высокое нравственное значение:

Видишь - окружил до реки
Город наш
Бетонным кольцом

Эти уголки-островки.
Где уж их владельцам скучать!
Как начнет весна
Ливни лить,
Начинают грядки копать,
Скворушкам дома мастерить.
С удочкой шагают на плёс,
А под осень уголь везут.
- Эй, хозяин, вам же под снос!
- Ничего, авось не снесут!
Ничего, авось, не снесут...
Поит грядки рыхлые дождь.
Может, в этом высшая суть -
Не скорбеть о том,
Что уйдешь?
Верить, что не будет конца
Жизни в хороводе забот.
Радоваться пенью скворца
И копать весной огород...
(О. Григорьева. Словно деревеньки лоскут) [3].

В городском культурном коде, как правило, выделяется пространственный образ, который является знаковым, репрезентативным для данного города, его "визитной карточкой". Этот образ может носить как архитектурный (например, Невский проспект или мосты для Петербурга), так природный характер. Для Павлодара можно выделить два таких образа: Баянаул и Иртыш.

Этих гор чудесней нет!
Если не был - побывай,
Где красавица Акбет
Загляделась в Джасыбай,
Где в сказаньях о былом
Столько радужных надежд,
Где уснули вечным сном
Баян-слу с Козы-Корпеш.
(И.Кандыбаев. Баянаул) [2, 50]

Можно сказать, что образ Баянаула в этом стихотворении (как и во многих других) в каком-то смысле двойственный: одновременно природный и культурный. Природная составляющая образа организована через перечисление реальных географических деталей: Акбет (гора), Джасыбай (озеро). Интересно отметить, что ни Акбет, ни Джасыбай, в сущности, в стихотворении не описываются (если не считать эпитета "чудесные (горы)" и "красавица (Акбет)", которые носят самый общий, назывной, а не живописный характер). Образная система стихотворения как бы не нуждается в живописном описании баянаульских гор и озера, потому что произведение внутренне обращено к читателю, который видел их красоту, знает, какова она. Стихотворение таким образом направлено не на то, чтобы вызвать у читателя какие-то чувства (например, чувство восхищения красотой природы), а на то, чтобы оживить уже имеющиеся чувства, оно апеллирует к эмоциональному опыту и воспоминаниям читателя.

Точно так же не нуждается в развёрнутом комментарии и обращение к культурной составляющей образа: подразумевается, что история Козы-Корпеша и Баян-сулу известна всем. Стихотворения об Иртыше есть практически у каждого поэта, пишущего о Павлодаре. Образ реки - это образ, довлеющий над городом, его природное и психологическое сосредоточие, его центральная артерия:

Иртыш у берега хлопочет,

Как спать намерившийся кочет,
И в ожиданьи снов своих,
Иртыш затих.
*(*Т.Окольничья. У Иртыша. Разговор с дочерью) [4, 51-52].

Образ реки - это одновременно и реальная географическая примета, и пространственый образ, и - в то же время - образ времени, образ текущей жизни, постоянной и изменчивой. Недаром образ реки часто связывается с образом прошлого. В стихотворении Ольги Григорьевой "Здравствуй, здравствуй! Ну что тебе написать сегодня?", написанном в форме письма - обращения лирической героини к уехавшему другу, образ Иртыша напоминает не только об оставленном родном городе, но и о чувствах, пережитых на берегах реки - именно этим в композиционном плане объясняется концовка стихотворения:

Здравствуй, здравствуй! Ну что тебе написать сегодня?
Иртыш разлился до горизонта. И, как всегда,
Весна, неряха, эта старая сводня
Собирает влюбленных на берег.
Непременно туда, где вода.
Мне же видно все из окна. Это море до "седьмого аула"
И то, как деревья кричат "караул",
над водой простирая руки.
Но никто не слышит этого безмолвного "караула",
А Богу, видно, смешны неразумные скрипы-звуки.
Он-то знает, какой благодатью
потом наполнится пойма,
А в Иртыш пойдут косяки мальков серебристых.
И кто-то останется жить, а другой будет тут же пойман…
Иртыш разлился.
И солнце целует холодную гладь,
проявляя смелость.
И чтоб вечер этот все длился, и длился, и длился…
И уезжать уже никуда не хотелось.
(Ольга Григорьева. Здравствуй, здравствуй! Ну, что тебе написать сегодня?) [5].

Павлодар молод, но в представлениях павлодарских поэтов имеет свою историю. Эта история связана с историей государства, страны, народа - с одной стороны, с другой стороны, это личная история человека, пишущего о Павлодаре, в психологическом отношении не менее, а может, и более значимая, чем "большая" история.

Так, в стихотворении Т. Окольничьей история города, связанная с индустриальной историей государства, и история человека сливаются в одно, прорастают друг сквозь друга:

Иду к тебе, мой старый Павлодар,
Саманный, деревянный город детства.
Не ведал о заборах наш квартал,
И было близким дальнее соседство:
Тогда тебе не заслоняли сердца
Слои бетона - ты тогда дышал
Свободной грудью степью изумрудной,
Где ветры пряны от дыханья трав
А как гулял по праздникам квартал!
(Т.Окольничья. Городу моему) [4, 46].

А в стихотворении Ольги Григорьевой Павлодар как пространственный образ фиксирует моменты психологической истории лирической героини, становится "картой души", "картой чувств" лирического субъекта:

Мы любим не город, а то, что в нём было.
И, может быть, то, что могло ещё быть:

Встречалось, рождалось, болело, искрило —
И нас вдохновляло всё это любить.
Мы любим не город. Бездушные зданья
Не радуют глаз, как река или лес.
Мы любим ушедшее, воспоминанья,
Кусочек судьбы, заблудившейся здесь.
И всё же — люблю этот город иртышский,
Вобравший дыханье великой реки,
До боли знакомый, до нежности близкий,
Родной, как морщинки любимой руки.
Мне ведома каждая радость и ранка,
Как в детских глазах, растворяешься в нём…
Опять назначаю свиданье «у танка»,
Опять у фонтанов гуляем вдвоём.
И снова, встречая друзей и знакомых,
Найдёшь для бесед сто вопросов и тем…
Вздохнёшь, улыбаясь: «Ну, вот я и дома!».
А к дому любовь не сравнится ни с чем.
(О. Григорьева. Мы любим не город) [5].

Город живет на наших глазах. Его историческое время сопоставимо со временем жизни его жителя:

Живет во мне той радости наследство:
Тех песен и частушек шквал -
Гармонь с домброю по соседству.
(Т.Окольничья. Городу моему) [3, 46].

Или:

Жизнь заплетает судеб кружева,
И расплетает время космы века,
И новый день, проклюнувшись едва,
Рассветом входит в ставней веки.
У каждого окна своя судьба,
Своя душа, и значимость, и тайна.
Пусть в трещинках наличников
резьба -
Родился внук, семья побольше станет.
(Т.Окольничья. Окна) [4, 52-53].

Павлодар - личность, самоидентификация которой связана с подлинностью культурного бытия. В исторической судьбе Павлодара воплощаются смысложизненные понятия, характерные для судьбы отдельной личности и общества:

Он прожил совсем немного:
Двадцать семь недолгих лет,
Но с талантищем от бога -
Удивительный поэт!
Потому рвалась недаром
На простор его душа,
Из степного Павлодара,
От родного Иртыша.
В подпоясанной рубашке,
С чемоданчиком в руке
Уходил Васильев Пашка
В мир суровый налегке.
(И.Кандыбаев. Павел Васильев.) [2, 38].

Или:

Много в горах Баянтау поверий.
Эту легенду придумал не сам.
Как прилетели на озеро пэри,
Где их однажды увидел Асан.
В юности старец джигиту поведал,
Кто ему станет любимой женой.
«Свалится счастье на голову с неба
В образе птицы волшебной одной...»
Так и случилось... Живут молодые,
Только не дремлет завистник-шайтан.
Вот уже мысли полезли дурные,
Вот уже пэри ревнует Асан.
Если супруге отказано в чести,
Если ее обвиняют во лжи,
С мужем таким недоверчивым вместе
Долго она не останется жить.
Вмиг обернулась лебедем пэри,
С криком рванувшись в свои небеса.
И, обезумев от горькой потери,
Каменным сделался бедный Асан.

(И.Кандыбаев. Асан-Кайгы.) [1, 52].

Павлодар имеет историческую миссию в современной отечественной культуре, в формировании поликультурного общества, ведь его рождение - это результат исторических совпадений, когда город возникает на пограничных линиях, тем самым олицетворяя особый путь страны. Павлодар - это не совсем Азия, но и не совсем Европа, это слияние наций и цивилизаций. Павлодар как евразийское пространство - один из ключевых образов в поэзии крупнейшего поэта Павлодарского Прииртышья начала 20 века Павла Васильева. Но такой подход к изображению города можно найти в творчестве современных казахстанских поэтов. «Особость» павлодарского пространства определяется тем, что в нём совмещаются казахские и русские, восточные и европейские детали:

Ты возьми меня с собой,
Белый облак, облак светлый!
Как воздушное такси,
Без границ, без тряски, даром,
Подхвати и донеси
До родного Павлодара!
Где фонтаны в небо бьют
Озорной бурлящей пеной,
Где мечеть – как изумруд
На его одежде белой.
Где плывёт над речкой звон,
Купола призывно светят...

(О. Григорьева. Ты возьми меня с собой) [3].

В процитированном стихотворении Ольги Григорьевой два пространственных образа - мечеть и купола - носят не только и не столько религиозный характер, сколько свидетельствуют о скрещении культур, выступают материальным воплощением особого качества духовности. Интересно заметить, что у Ольги Григорьевой на павлодарское пространство накладываются образы других мест, так что в результате сквозь павлодарский топос как бы просвечивает топос всего Казахстана, а иногда - и мировой. Так, на сопоставлении Павлодара и других городов построено очень известное стихотворение поэтессы «Патриотическое»:

Майскому берегу что-то шепчет волна…
Поймы цветущей такой не найдётся в мире!
Да, Павлодар, конечно, не Астана.
Только река, согласитесь, у нас пошире...
Шпиль телевышки над мокрым пространством крыш,
Эйфеля башня вот так же пронзает тучи.
А Павлодар, конечно, чуть-чуть не Париж.
Ну а художники наши гораздо круче!
(О. Григорьева. Патриотическое) [5].

Но ещё интереснее этот приём реализован в стихотворении «Венеция». В нём в образе Павлодара соединяются пространственные детали казахстанского и итальянского городов:

На берегу Иртыша стоит мой дом.
По вечерам отражает река огни.
Это моя Венеция за окном.
В маленькой лодке с тобой мы плывём одни.
Слышится мягкий, призывный голос валторн.
Не расслабляйся, лодочкой верно правь!
Что из того, что под ногой — балкон.
Я отражения больше люблю, чем явь.
В этом мгновении сходятся сто пластов:
Вспышки разлук и встреч, города, века.
Что из того, что четыреста там мостов,
А в Павлодаре построено два пока…
Это ночная волшебная ртуть реки,
Звёзды смешались с огнями, на нас плывут…
Это Венеция, сказка, мечта, стихи —
То, без чего не прожить. Но, увы, живут…
(О. Григорьева. Венеция) [5].

Отправной точкой такого сопоставления является образ воды - образ реки, который, как уже было сказано выше, является ключевым для Павлодара и, естественно, ключевым и для Венеции. Маленькая лодка, валторны, четыреста мостов - пространственные образы, характерные для хронотопа итальянского города и встроенные в хронотоп Павлодара. Метафора "балкон (на котором стоит лирическая героиня) - лодка" соответствует одновременно и казахстанскому, и итальянскому пейзажу.

Таким образом, можно видеть, что для современных павлодарских поэтов образ родного города является доминирующим пространственным образом, в котором сливаются личное и историческое, восточное и западное, локальное и мировое.

Список литературы

1 Гусев П. Звон подковы. - Павлодар, 2014.

2 Кандыбаев И. После дождя. - Павлодар, 2007.

3 Григорьева О. Стихи о Павлодаре [Электронный ресурс], - http://www.slavcentr.kz/index.php/blogs-menu/blogs/a/437-stihi-o-pavlodare-o-grigorevoy.html. Режим доступа: свободный.

4 Окольничья Т. Золотое мое горенье. - Павлодар, 2005.

5 Григорьева О. [Электронный ресурс], - http://ogrig.ru/tag/pavlodar/. Режим доступа: свободный.

Мақала Қазақстандағы қазіргі әдеби үрдісті, әсіресе, аймақтық кейбір ерекшеліктерді қарастыруға арналған. Қазіргі павлодарлық ақындардың лирикалық шығармалары мақалаға негізгі мәймет ретінде алынды. Жұмыстың мақсаты - аталған ақындар лирикасындағы Павлодар бейнесін кеңістіктік бейне ретінде өзіндік ерекшеліктерін анықтау. Жұмыста

павлодарлық хронотоптың бұл образ туралы бір шығармадан бір шығармаға, бір автордан келесі бір авторға көшіп отыратын интермәтіндік элемент ретіндегі кей ерекшеліктері зерттеледі.

Мақала «Павлодардың жалпымәдени ландшафтысы энциклопедиялық құбылыс ретінде» атты ғылыми жоба аясында жазылды (2015-2017 ж.ж. арналған әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық ғылымдар саласындағы қолданбалы және фундаменталды гранттық қаржыландыру).

The article considers some of the features of modern literary process in Kazakhstan, in particular - its regional component. The material for the article has been the lyrical work of contemporary poets of Pavlodar. The purpose of this paper is to reveal the specifics of Pavlodar image as the dominating spatial image in the lyrics of these poets. We study some features of Pavlodar chronotop, allowing speaking about this image as an intertextual element passing from work to work, from one author to another.

This article was written as part of research project "General cultural landscape of Pavlodar as encyclopedic phenomenon" (grant funding for basic and applied research in the field of socio-economic sciences and humanities in the 2015-2017.)

УДК 347.78.034

А.К. Дилдабекова, М.Б. Амалбекова
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан
Dil.Nara@mail.ru, maraluspen@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО А.НУРПЕИСОВА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЕГО ТРИЛОГИИ «КРОВЬ И ПОТ»

Статья посвящена философскому осмыслению произведения А.Нурпеисова «Кровь и пот». Творчество А.Нурпеисова играет заметную роль в процессе зарубежной рецепции казахской литературы. Трилогия «Кровь и пот» была переведена на иностранные языки и поэтому стала объектом внимания и признания со стороны иностранных писателей и критиков. Авторы приходит к выводу, что художественный перевод является неотъемлемой частью литературного процесса; воспроизведение своеобразия казахской литературы в различных переводах – проблема многосторонняя. Особое внимание обращается на перевод произведения и само творчество писателя, которые играют огромную роль в развитии современных международных связей казахской литературы.

Ключевые слова: художественный перевод, Кровь и пот, казахская литература, культура, переводчик, мастерство, творчество, художественные средства

Творчество Абдижамила Нурпеисова занимает особое место в истории казахской и мировой культуры. Его произведения до сих пор вызывают огромный интерес читателей и исследователей. Благословленный двумя гигантами казахской эпики Мухтаром Ауэзовым и Сабитом Мукановым, А.Нурпеисов вошел в большую литературу.

Казахская литература на протяжении всего времени менялась и развивалась благодаря казахскому народу, веками передавая эпическую и лирическую поэзию. И, наряду с произведениями великих и высоко значимых мастеров казахской литературы, переведенные на многие языки мира и узнаваемые в разных странах, стоят работы А. Нурпеисова.

Внимание многих зарубежных литераторов привлекали как экзотические пейзажи, незнакомые традиции и обычаи, так и психологическое мастерство автора в описании жизни казахского общества.

Один из выдающихся казахских писателей Абдижамил Нурпеисов, участник Великой Отечественной войны, не со слов познавший цену жизни и смерти, много размышляя, писал о человеческих ценностях, о духовности, о силе вечной любви.

Особенности стиля писателя – прямолинейность и строгость в изображении жизни рыбаков, довольно реалистичное описание суровой природы. Но именно в этом и состояла определенная прелесть романа. А.Нурпеисов, уроженец маленького рыбацкого села возле Аральского моря, как ни кто другой показал суровую жизнь бедных рыбаков в своей трилогии «Кровь и пот», которые каждый день, выходя в море, терпели не только «жестокость» стихии, но и местной аристократии-баев. Но, не смотря на все невзгоды претерпеваемые рыбаками, писатель показывает маленькие человеческие радости, которые придавали им силы для выживания. Ежедневная борьба, а, именно, внутренняя, некоторых героев романа (Еламан, Кален, Мунке, Рай) вспыхивало и перерастало в нечто такое, что и привело к революции: сначала это были вспышки гнева, волнения и в конце превратилось в восстание.

Многие критики и литераторы отмечают, что «Кровь и пот» суровое и правдивое произведение. Описывается жизнь его героев, познавшие много крови и пота. Едва ли можно различить тонкую грань между жизнью и смертью, светом и тьмой. В книге много горя: смерть, убийство, драки, голод, унижение, семейные неурядицы, насилие – все это проходит перед глазами читателя. А счастье? Чувствовали ли они вообще его? Что может чувствовать Рай, спрашивая у Мунке есть ли на свете счастливые люди? У Мунке, у которого рождались и через несколько лет умирали дети, или у Еламана, который на протяжении всего повествования был в бегах, или у любого другого, живущего в бедном рыбацком селе, у которых не каждый день была еда.

Да, в книге много горя и каждая трилогия заканчивается трагедией. Но в трагедии этой упорно звучит мотив света, непременно рассеивающего тьму. О своей неколебимой веры в светлое говорит Кален, схваченный людьми мурзы Танирбергена: «Сшибли, гады! Всех сшибают, кто против них. Ну, ничего, погодите! И нам посветит солнце! Раньше смерти и я не умру. На край света загоните – все равно вернусь… А солнце нам еще посветит!» [1,374].

Но, довольно редко, А.Нурпеисов вспоминает о простом семейном счастье, в частности на страницах, посвященных коротким моментам счастья Еламана и Акбалы. Автор не задерживается на этом надолго, так как «болезни и лихорадка, которые уносят жизни молодых и старых, и жалкая судьба женщин занимают его ум больше. Писатель опирается здесь на свой личный горестный опыт, который он описывает с возвышенным чувством сострадания к перенесенным несчастьям: «Моя мать, Балкенже, была неграмотной домохозяйкой… Я был еще совсем мальчишкой, но с детской беспощадной ясностью осознал, насколько тяжелой была ее жизнь… ее юная соперница… прогнала ее из дома. Мать не вынесла горя, заболела, зачахла и умерла на моих руках…» [2, 112].

Не зря были приведены воспоминания из детства писателя. Почувствовав на себе всю горечь судьбы матери, он как настоящий социолог показал зависимость женщины от мужа. В условиях патриархально-феодального быта права женщины были ограничены, не говоря уже о том, что совершенно исключалось ее участие в общественной деятельности.

Нормами казахского обычного права были узаконены такие обычаи, как калым (имущественная сделка между родителями жениха и невесты), аменгерство, многоженство и пр. На примере многих женских судеб в романе показано, как девушка, будучи объектом купли-продажи между ее отцом и будущим мужем или его родителями, нередко против воли выдавалась замуж в другой род. Согласно обычаям, в случае побега девушки, весь род жениха считал себя оскорбленным и принимал участие в ее поиске и возвращении. Это ярко видно на примере замужества Бобек, любившая младшего брата Еламана Рая, за Ожар-

Оспана. Сбежав со своей свадьбы, Бобек была схвачена джигитами жениха, которые сметали и избивали всех на пути в ауле.

Судьбы многих казахских женщин того времени были похожи на жизнь Кенжекей. Она покорная, сносящая все от хозяина-мужа, от старшей жены, от ее детей, от любого сильного человека в юрте и в ответ на унижения готовая все-таки любить, потому что все эти унижения – в пределах «закона». Даже став женой Еламана, и почувствовав на себе ласковый взгляд или услышав ласковое слово от мужчины, она не верила сама себе. Ведь никогда с ней так не обращались. А.Нурпеисов, умевший глубоко проникать в описываемую им эпоху, раскрывал страшную трагедию степной жизни, жестокие феодальные устои которой особенно тяжело отражались на бесправном положении женщины, подавляли стремления молодежи к свободному решению своей личной судьбы.

Все произведения А. Нурпеисова, в том числе и роман «Кровь и пот» пронизаны многочисленными образами с природой, которые соприкасаются с жизнью героев, их чувствах и мыслях; а также и демонстрируют всю бедность, в которой жили рыбаки, весь их быт. Например: «Как орлы на голых скалах, поселились рыбаки на самом ветру, на открытом месте. Землянки их стояли в ряд по обрыву, одна возле другой, и с моря все было видно, кто вышел и куда пошел и где топят печь» [1, 11]. Значительная роль в романе отводится морю. Из романа видно, что рыбацкий аул находился очень близко к морю. Примером тому служат следующие строки: «Не один раз еще с вечера выходил он (Еламан) из дому к морю…» [1, 8]. Все описание моря связано с правильным пониманием мироощущения рыбаков. Благодаря простору моря, Еламан имел возможность остаться наедине с собой, подумать: «Он был одинок здесь, на льду, в море. Других рыбаков он как бы не замечал – с ним была только его привычная работа, небо над головой, и еще с ним были его мысли. И, он думал, что он одинок не только в море, но и в жизни» [1, 8] Или, другой пример: «Когда он уходил в море, ему дышалось свободнее...» [1, 9]. Отсюда видно, что Еламана привлекали просторы, такие как море, небо. На протяжении всего романа Еламан мыслит масштабно. Его интересуют вопросы жизни и смерти, вопросы бытия, взаимопонимания и мира. Возможно, именно поэтому он выделяется из толпы простых рыбаков. В зависимости от мировоззрения, мироощущения море может восприниматься по-разному. Для рыбаков – это работа и нечто большее, ассоциируемое с самой жизнью. В романе рассказывается не только о жизни рыбаков, но и кочевников. В романе автор показывает богатство степных кочевников через думы своего главного героя Еламана: «Он воображал, как она (жена Еламана, Акбала) жила раньше, дома. Он думал о ее юрте, о медленно передвигающихся вдали, волнующихся, переливающихся в степи серых и бурых пятнах. Это были стада, они паслись вдалеке, и только один- два всадника маячили над ними и над степью. Это были верблюды и овцы, и вечером они возвращались к юрте, и в юрте зажигался огонь в очаге, и овцы перхали, а верблюды сопели в темноте и ложились спать, и от них хорошо пахло шерстью и молоком….Конечно, ей трудно было здесь, на ветреном бугре, над морем, в этой скудной жизни» [1, 8]. В другом отрывке из романа автор так выражает мысли героя: «… все эти баи, мурзы, все эти красавцы джигиты, скачущие по степи, загоняющие лисиц и волков, пьющие кумыс вволю и любящие женщин вволю, – все они не оставляли его, не отступали, и это было самое плохое» [1, 8]. Но и степь, для некоторых героев романа стала для них наказанием, смертью. И поэтому они начинают искать утешения и спокойствия в небе. Из романа видно, что три могучие природные образы «море, степь и небо» являлись неотъемлемой частью в жизни казахского народа.

Как уже говорилось выше, многие зарубежные литераторы, прочитав русскую версию «Кровь и пот», и увидев всю красоту описания первобытности казахского народа, но одновременно и актуальность романа по сей день, хотя охватывающиеся события происходили в Казахстане во время 1-й мировой войны 1914-18 и Гражданской войны 1918-20. Поэтому им захотелось, чтобы А.Нурпеисов со своим творчеством был открыт и для своих соотечественников.

Трилогия «Кровь и пот» как и дилогия «Последний долг» были переведены на иностранные языки и поэтому стали объектом внимания и признания со стороны писателей и критиков Франции, Германии, Бельгии, Испании, Болгарии, Словакии, Китая.

Во Франции первая книга трилогии А. Нурпеисова – «Сумерки» вышла в свет в 1967 году, в издательстве «Галлимар». Вторая книга «Мытарства» появилась под названием «Время испытаний» в 1969 году, а третья часть «Крушение» была опубликована в 1976 году под названием «Летний пепел». Перевод на французский язык был осуществлен известной переводчицей Лили Дени. В те годы французская аудитория высоко оценила художественные достоинства трилогии, профессионализм переводчика и книга получила такой же заслуженный успех во Франции, как и в Казахстане.

Говоря о немецкой аудитории, она познакомилась с А.Нурпеисовым в 1971 году, когда была издана первая книга «Сумерки», в 1972 году – вторая книга «Мытарства», а в 1975 году – третья книга «Крушение». Все три книги были переведены Вильгельмом Плакмайером и выпущены издательством «Aufbau» в Берлине.

Появление трилогии Абдижамила Нурпеисова вызвало восторженные отзывы со стороны немецких литературных критиков и писателей. Целый ряд статей появился в популярных газетах и журналах «National Zeitung», «Der Morgen», «Neue Zeit», «Neue Deutsche Literatur», «Berliner Zeitung», «Kulturpolitik-Literatur», «Freie Welt».

«Несмотря на прежние переводы «Кровь и пот» и «Последний долг» на французский, немецкий, испанский, чешский и другие более чем тридцать языков мира, они оставались неизвестными для англоязычного читателя», - сказал в своем выступлении, близкий друг автора, профессор МГУ им.М.Ломоносова Николай Анастасьев. Так же он добавил: «Значимость перевода трудов Абдижамиля Нурпеисова велика, в современном мире для всеобщего признания необходим перевод на английский - международный язык, не менее важно и то, что выпущены они в США. Так было и с книгой самого публикуемого в мире на сегодня Г.Маркеса «Сто лет одиночества», изначально он был известен лишь узкому кругу читателей в своей стране, пока не был опубликован перевод его книги на английский язык. Теперь он на втором месте в мире по популярности испаноязычный автор после М.Сервантеса с его «Дон Кихотом» [3].

В мае 2013 года с успехом прошла презентация романа «Кровь и пот» на английском языке «Blood and Sweat» в Вашингтоне и Нью-Йорке в рамках крупнейшей в Северной Америке книжной ярмарки «BookExpo-2013». Перевод был осуществлен Кэтрин Фитцпатрик и выпущен американским издательством «Liberty Publishing House».

Нужно отметить, что Катрин Фитцпатрик перевела на английский язык не с оригинала, написанного А.Нурпеисовым на казахском языке, а брала за основу авторизованный перевод с казахского Юрия Казакова.

Русский перевод романа адекватен и близок к оригиналу, потому что сам Нурпеисов принимал активное участие в работе переводчика. Но, переводчика не Ю.Казакова, а Герольда Бельгера. Мы можем смело утверждать, что все-таки подстрочный перевод был сделан Г.Бельгером. Он русский, выросший среди казахов, в совершенстве знающий язык и традиции казахского народа, придя еще молодым в журнал «Жулдыз», редактором которого был А.Нурпеисов, сразу попал на глаза своим незаурядным умом и неиссякаемой энергией. Сдружившись, Нурпеисов стал для Бельгера наставником. В своих очерках в «След слова» Геральд Бельгер воспоминал о том, как на берегу Арала они с мэтром подолгу сидели и не могли прийти к единому мнению при переводе одного слова [4]. Потому что «… случайные ошибки, допущенные по незнанию переводчиков, редакторов, корректоров и др., способствуют обыкновенной профанации иноязычного читателя и дискредитации оригинального произведения, а, следовательно, и девальвации национальной культуры, которой принадлежат некачественно переведенное произведение» [5,42]. И нам кажется, что и Г. Бельгер, и Ю. Казаков, добились перевода, который оказал на читателя такое же воздействие, какое оказывает подлинник, пусть даже иными художественными средствами и переводческими трансформациями.

Следует отметить, что роман А. Нурпеисова содержит большое количество средств выразительности и образности, при передаче которых от переводчика потребуется недюжинная сообразительность, фантазия и высокий профессионализм. Такими примерами средств выразительности являются метафоры, сравнительные обороты, повторы (лексические, фонетические, морфемные и так далее), диалектизмы, говорящие названия, имена и фамилии и др.

Передать такие средства на другом языке сложно из-за отсутствия прямых эквивалентов, наличия определенных культурных и иных различий. Это прекрасная возможность для переводчика продемонстрировать свою смекалку и профессиональное мастерство. Переводчик должен обладать широким словарным запасом, в том числе идиоматических выражений и пословиц на языке перевода, уметь правильно подбирать и пользоваться специальными справочниками и словарями. Обладание большим объемом культурной информации о стране и носителях языка перевода - требование, которому должен соответствовать любой профессиональный художественный переводчик.

При переводе на английский язык важной и сложной задаче для переводчика была передача игры слов, юмора, так как казахский язык очень своеобразен и специфичен, иногда труднодоступен для понимания для иноязычного читателя.

Очень важно отметить, что Катрин Фитцпатрик использовала реалии, которые являются одним из компонентов, сохраняющих национальный колорит в переводном произведении. Таковыми являются слова-реалии, использование которых отражает специфику образа жизни, быт казахского народа, т.е. слова, присущие только казахскому языку, например, *baursaki, dastarkhan, jeneshe, kelin, kumys, rahmet, shanyrak, tokal, tyure, sybaga (баурсаки, дастархан, женеше, келин, кумыс, рахмет, шанырак, токал, торе, сыбага)* [6].

Переводчикам, как и писателям, необходим многосторонний жизненный опыт, неустанно пополняемый запас впечатлений. Язык писателя-переводчика, как и язык писателя оригинального, складывается из наблюдений над языком родного народа и из наблюдений над родным литературным языком в его историческом развитии. Только те переводчики могут рассчитывать на успех, кто приступает к работе с сознанием, что язык победит любые трудности, что преград для него нет [7].

Национальный колорит достигается точным воспроизведением портретной его живописи, всей совокупности уклада жизни, бытовых особенностей, трудовой обстановки, внутреннего убранства, обычаев, воссозданием пейзажа данной страны или края во всей его характерности, воскрешением народных обрядов и поверий.

У всякого писателя, если только он подлинный художник, есть своё видение мира, а, следовательно, и свои средства изображения. Индивидуальность переводчика проявляется и в том, каких авторов и какие произведения он выбирает для воссоздания на родном языке [7].

Несомненно, просмотрев какое огромное количество переводов на разные языки имеет произведение А. Нурпеисова «Кровь и пот», понимаешь, какую масштабность и место занимает этот писатель в мире; и, какую заметную роль играет творчество Абдижамила Нурпеисова в развитии современных международных связей казахской литературы.

Подытоживая, хотелось бы привести слова из «Основы художественного перевода» Н.Сагандыковой, где пишет: «…Разумеется, появление подобных произведений является результатом упорного самостоятельного анализа развития общественной жизни своего народа, что и сформулировала его мировоззрение, побудило его музу работать на ниве просвещения своего еще не пробужденного народа [5, 124]. …Не вызывает сомнения то, что в настоящее время, когда суверенная Республика Казахстан самостоятельно выходит на международную арену, особую роль будут играть все виды переводной литературы с государственного казахского языка на языки народов мира. Именно качество этих представлений будет во многом определять отношение иностранцев к нашей Отчизне, к нашему народу, к его духовной культуре и морально-эстетическим ценностям»[5, 7].

Список литературы

1 Нурпеисов А. Кровь и пот.//автор.перевод с казахского Ю.Казакова. – Изд.11-е. – Астана: Елорда, 2000. – 830 с.

2 Маданова М.Х., Машакова А.К. Мир Нурпеисова. – Алматы: Междунар. клуб Абая, 2006. – (Международные связи казахской литературы) – 163с.

3 http://www.madenimura.kz/ru/materials/news/blood-and-sweat/

4 Бельгер Г. След слова: литературные портреты и эссе. – Алматы: Жазушы, 2002. – 231с.

5 Сагандыкова Н. Основы художественного перевода//Учебное пособие. – Алматы, «Санат», 1996. – 208с.

6 Abdi-Jamil Nurpeisov. Blood and Sweat. – New York, Liberty Publishing House, 2013. – 767p.

7 http://moiperevod.ru/info/articles/article_detail.php

The article is devoted to philosophical reflection of work of A.Nurpeisov "Blood and Sweat". Creativity of A.Nurpeisov plays an important role in the foreign reception of Kazakh literature. Trilogy "Blood and Sweat" has been translated into foreign languages and thus became the object of attention and recognition of foreign writers and critics. The authors conclude that a literary translation is an integral part of the literary process; reproduction of uniqueness of Kazakh literature in different translations - a multilateral problem. Particular attention is drawn to the translation of the work itself and the writer's work, which play a huge role in the development of modern international relations of Kazakh literature.

Бұл мақалада А.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» деген шығармасының философиялық түсінігі көрсетілген. А.Нұрпейісовтың шығармашылығы қазақ әдебиетінің шетелдік қабылдауын маңызды рөл атқарады. «Қан мен пот» шетел тілдеріне аударылған және, осылайша, шетелдік жазушылар мен сыншылар назарына және тану объектісі болып келеді. Жазушыдың шығармашылығына және «Қан мен тер» романының аудармасына ерекше назар аударады, өткені, олар қазақ әдебиетінің қазіргі заманғы халықаралық қарым-қатынастарды дамытуға үлкен рөл ойнайды.

ӘОЖ 821.512.122.

Қ.Т. Жанұзақова
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан,
kuralay_zhanuzak@mail.ru

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ РОМАНТИКАЛЫҚ РУХ

Мақалада жыраулар поэзиясының арқауы болған - Қазақ хандығын құраған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі, мемлекетті нығайту, оның жауынгерлік күшін арттыру идеясы романтикалық рух тұрғысынан қарастырылады. Романтикалық арна зар заман әдебиетін туғызған тарихи-әлеуметтік жағдайлармен сабақтастықта сараланады. Осы кезең әдебиетінің тақырыптық, жанрлық, көркемдік ерекшеліктері айқындалады. Қазақ романтизмі ұлттық әдебиеттің өзіне дейінгі дәуірлерінен бастау алатыны, оның көркемдік ойлау жүйесінің түрі ретінде ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктерінен туындайтыны тұжырымдалады. Жыраулар поэзиясында көрініс берген отаршылдыққа қарсылық мотивінің зар заман ақындарының шығармашылығында заңды, көркемдік

жалғасын тапқаны XIX ғ. бірінші жартысындағы Дулат, Мұрат, Шортанбай, т.б. ақындардың шығармалары негізінде талданады.

Кілт сөздер: зар заман әдебиеті, жыраулар поэзиясы, романтикалық рух, отаршылдық саясаты, көркемдік ойлау жүйесі.

Бүгін күн биігінен қазақ әдебиетінің тарихына үңілсек, ақын-жыраулар поэзиясында қазақ хандығының тәуелсіздігі, ел басшысының бір тудың астына халықты біріктіруі, атамекен, туған жер идеялары темірқазық тақырыптардың біріне айналғанына куә боламыз. Жыраулар поэзиясындағы ең басты тақырып Қазақ хандығын құраған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту, оның жауынгерлік күшін арттыру болды. Ал, мұның өзі жыраулар поэзиясында ең мәнді де, маңызды етіп қаһармандықты, елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді мадақтап, көтермелеп жырлау дәстүрін қалыптастырды. Сөйтіп, жыраулар өз шығармаларында тарихи тұлғаларымыздың бейнесін жасады, сонымен қатар адамдар жоқшылық көрмей, бақытқа кенелген кемел қоғамды суреттеді. Өздерінің монолог түрінде айтылатын толғауларында олар маңызды мемлекеттік мәселелермен қатар заман мен қоғам, адам мен заман, тұлға мен тобыр, сондай-ақ имандылық пен қайырымдылық, өмірдің өткіншілігі мен адамның опасыздығы, өлім мен өмірдің қайшылығы сияқты моральдық, этикалық, фәлсалық проблемаларды көтеріп, қоғаммен байланыстыра жырлап отырды.

Жыраулар поэзиясында жауынгерлік пафостың орны айрықша. Бабалардың өміріндегі айтулы оқиғаларға бай өткен тарихымызды бағдар тұту қазақ поэзиясында ерекше оптимистік, қаһармандық рухты тудырды. Жыраулар поэзиясында ортағасырлық жауынгер көшпендінің өр тұлғасы, асқақ рухы, асау серпімді қуаты, ерлік қалпы көрінді. Көшпендінің болмыс, өзін қоршаған орта, тірлік туралы түсінігін, моральдық этикалық қағидаларын бейнеледі. Көшпенділердің «уақытты қабылдаудағы тұтастығы жыраулар поэзиясының басты қаһарманы – дала жауынгері идеалының тұтастығын айқындады.

Жер бетіндегі қызық үшін – өмір сүру, айқас жолында – өлімге бас тігу: көшпенді ұжымның идеалды мүшесінің ұранын біздің ата-бабаларымыз осылай қабылдады және оны олардың замандас-ақындарының бейнелеуі де осылай болды. «Осыдан келіп орта ғасырлардағы поэзиядан өмірдің ыстық демі, арнасынан асып төгілген қуат көзі, жауынгер асау аттардың кісінеуі мен жер тебуі, шайқастың мастық буы, жеңістің қуанышы айқын сезіледі. Өйткені шайқаста бірінші болған құрметтеуге лайық: бабаларымызды аңыз-әңгімелер осылай суреттеді, кейінгі ұрпақтардың санасында да осы бейнеде сақталды» – деп жазады зерттеуші Е. Тұрсынов [1, 41].

Қазақ әдебиетінде де романтикалық лепті елдің тәуелсіздігін аңсаған ірі қоғамдық қозғалыс иелері туғызды. Олардың поэзиясындағы романтизм элементтері дәуірінің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін қозғап, ерлік істерді романтикалық көтеріңкі пафоспен жырлауда көрінді. Жыраулардың шығармаларында осы мәселелер ауқымында қаһармандық пафос, патетика, оқиға динамикасы, ат үстіндегі жауынгерлік өмір жүйесін дәріптеу, оны романтикаландыру жоғары көркемдік деңгейде жүзеге асты.

Жыраулар жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау ісіне атсалысып, ел ішіндегі түрлі деңгейдегі мәселелерді шешіп отырды. Қаһармандық пафос, эмоционалдық көтеріңкі леп, романтикалық көңіл-күй әуені Доспанбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Қазтуған, Махамбет, Жиембет және т.б. жыраулардың поэзиясына тән ерекшеліктер болды. Жыраулар поэзиясында – өзінің «менін» көрсету, кейіпкерді идеалдандыру, жырауды қалың топтың алдында биік, асқақ көрсететін ақтық сөз, әлемнің өткіншілігі мен өзінің жалғыздығын сезіну сияқты романтикалық ойлау жүйесіне тән белгілер әсіресе айқын көріне бастайды.

Қазақ жыраулары ежелгі әдебиетімізден жүлге тартқан романтикалық дәстүрді сақтай отырып, оны өз дәуірінің талап-тілектеріне орай тақырыптық, мазмұндық, түрлік тұрғыдан жетілдіріп, байытып отырды. Бір кездері бүкіл түркі халықтарының тарихында, рухани ғұмырында үлкен орын алған жыраулар өз шығармашылығын орта ғасырлардан бастап бергі

кезеңге, яғни XIX ғасырларға дейін жеткізді [2, 27]. Жаңа мемлекеттің күшті, хан билігінің мықты болуын көздеген қазақ жыраулары маңызды мәселелер бойынша ой толғап, бітімді сөздерін айтты. Бүгін болып жатқан оқиғаларды бейнелеп, оған өз бағасын, көзқарасын білдіріп отырды, бабалардың мазмұнды, тағылымды бұрынғы тіршілігіне, өткенге иек артты, болашаққа барлау жасады. Өз заманы мен өткен уақытты салыстыра толғап, дәуір туралы, қоғам туралы философиялық ой түйді.

Ауыз әдебиетіндегі қаһармандардың айрықша бітімді, ерен қарулы болып бейнеленуі, кейіпкерді дәріптеу, идеалдандыру жазба әдебиет үлгілеріне де әсер етті. Жазба әдебиет поэтикасының қалыптасуы – ауызша халық шығармашылығының құрылымдық-жанрлық эволюциясының жемісі ғана емес. Халық шығармашылығында көрініс тапқан көркемдік ойлау мен сарқылмас рухани қор оның дамуына, мүмкіндіктерінің кеңеюіне септігін тигізді. Қазақ романтизмі ұлттық әдебиеттің өзіне дейінгі дәуірлерінен бастау алады, яғни романтизм көркемдік ойлау жүйесінің түрі ретінде ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктерінен туындайды. Жыраулар поэзиясындағы отаншылдық, патриоттық сарындар, асқақтық, қаһармандық, күшті тұлғаның идеалы, жауынгерлік рухты дәріптеу, романтикалық арна қазақ поэзиясының бағыт-бағдарын айқындады.

Сонымен бірге осы кезең көшпенділер қауымның ыдырауымен сәйкес келді. Көшпенді қауымның дағдарысы, елдің жікке бөлінуі көшпендінің уақыт туралы түсінігінің өзгеруінде шешуші қызмет атқарды: қазіргі заман мен өткеннің арасында алшақтық пайда болды. Жыраулар поэзиясында өзі өмір сүріп отырған дәуірді, қилы кезең табиғатын сынау элементтері бой көрсетеді. Қоғамда жаңа құндылықтар бой көрсетіп, идеал өзгере бастады. Бұрынғыдай көзсіз ерлік, жауынгерлік рух пен адал достық, өмірдегі қуанышты қызықтау емес еңбек, білім, мейірімділік, даналық алдыңғы қатарға шыға бастады. Жыраулық поэзиядан қалған әдеби үрдіс ақындар шығармашылығында көрініс тапты. Қоғамның рухани мәдениетінде әдебиет жеке сала болып өрістейді.

Жыраулық поэзиядағы қаһармандық мәндегі эпикалық сипат бірте-бірте лирикалық сарынға ойысады. Ақындар шығармашылығында адамның сыртқы іс-әрекетінен гөрі оның көңіл-күйі, ойы бейнелене бастайды. XVIII ғасырдың соңынан бастап қазақ әдебиетінде мүлде соны сипаттағы поэзия пайда болды да, ол XIX ғасырда қарқынды дамыды.

Көркемдік ойдың даму тарихында романтизмді қоғам өмірінде болған үлкен өзгерістер, қимылдар тудырып отырады. Махамбет Өтемісұлының төңкерісшілдік рухтағы романтизмі Исатай бастаған ұлт-азаттық көтеріліске байланысты өрістеді. XIX ғасырдағы патшаның отарлау езгісіне қарсы көтерілген Исатай-Махамбет бастаған халық көтерілісінің көшбасшысы Исатайдың бейнесін ақын идеалдандыра, асыра әсірелеп, асқақ пафоспен жырлайды. Оның өлеңдерінде жауынгерлік пафос, күрескерлік рух басым. Ел, халық мұңымен үндескен Махамбет поэзиясы толғау, лирика жанрында қалыптасады. М. Өтемісовтің жалынды жырларына назар аударсақ, ондағы романтикалық қаһарман бойынан әдеттегі адамға тән сипаттармен қатар, ерекше батырға тән өзгеше кесек әрекеттерді де көреміз. Махамбет өлеңдерінде Исатай - асқан батыр ғана емес, замандық бейне. Махамбеттің романтикалық поэзиясы – сарындамалы азаттық жыры. Махамбет көтеріліс жеңілгеннен кейін, мұң мен қайғыға батып, халықтың зарын айтады. Өзінің ақындық тұлғасы да қанасына сыймай, өмір шындығына көңілі толмай, шиыршық атады. Махамбет поэзиясындағы Исатай бейнесін әсірелеу, қимылдың сәтсіздігі жайындағы элегия, Махамбет ақынның өз бейнесін Баймағамбетке қарсы қою, ондағы ерлік, күрес рухы – романтизм белгісі.

Зар заман ақындарының бұрынғы жыраулар шығармашылығынан эстетикалық тұрғыдағы айырмашылығы бұлардың бүкпесіз уағыз бен кемел көрегендік ұстанып, жеке тұлғасын, өзіндік «менін» оқшаулай түсті. Зар заман әдебиетінде отаршылдық дәуір мен көшпелі елдің еркін өмірі тартысқа түседі. Қазақ әдебиетіндегі романтизм арнасы, жалпылай алғанда, елдің тәуелді халінен туған құбылыс болды. Дулат, Шортанбай, Шәңгерей Бөкеев шығармаларындағы романтикалық сарын негізінде орыс отаршылдығына қарсы болған, халықтың рухани болмысына қанағат етпеген мінез аңғарылады. Қазақ әдебиетінде

романтизм ағым ретінде қоғамдағы дүбірлі оқиғалармен, төңкерісшіл рухтағы өзгерістермен, ұлт-азаттық қозғалысымен байланысты құнарлы орта тапты.

XYIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басы Қазақстан үшін тарихи кезең болды. XIX ғасырда қазақ халқы Ресей бодандығын қабылдаған, отаршылдық саясатының бұғауындағы, тәуелсіздігінен айырылған бодан ел болды. Ресейден біртіндеп енген капитализм элементтері де қазақ даласын бірден баурап кете алмады. Түрлі әскери бекіністер, кішігірім қалалар, өндіріс орындары, ішкі Ресейден жер аударылып келген қара шекпенділер, патша өкіметінің ауыр алым-салықтары, жергілікті билеушілердің елді қосыла қанауы, қазақтардың шұрайлы қоныстардан қуылуы, т.б. барлығы жинала келе халық наразылығын тудырды. Осы кезең қазақ даласының Ресейдің қол астына кіріп, дала өмірінің капитализмге тәуелді болған, қазақ жеріне күрт өзгерістер келген кезі еді.

Капиталистік қарым-қатынастардың ішкі заңы, елдің жаппай кедейленіп, орыс отаршыларына тәуелділікке түсуі халық санасында толқу, наразылық рухын тудырды. Зар заман ақындарының шығармашылығында, әсіресе Дулат, Шортанбай, Мұрат, Шәңгерей Бөкеев шығармаларындағы эсхатология моделінде орыс отаршылдығына қарсы болған, халықтың рухани болмысына қанағат етпеген, сол арқылы тәуелсіздік рухын тілеген мінез аңғарылады.

Романтизм өтпелі дәуірлерде туып, халық санасындағы, қоғамдағы ірі өзгерістермен байланысты дамиды. Оның өмірге келуіне отаршылдық қысымға қарсы ішкі наразылықтың күшеюі, отарлық езгіге қарсы рухани күштің бой көрсетуі әсер етті. Романтизмнің орнығуында дәуір ахуалы, тарихи-әлеуметтік факторлар шешуші рөл атқарды. Елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен тарихи тұлғалар мен қайраткерлерді дәріптеу, идеалдандыру, қаһармандық рухты мадақтау, заманына көңілі толмай, өткенге мойын бұру, содан рухани тиянақ іздеу сарыны қазақ поэзиясының өрісін кеңейтті, қазақ топырағында романтикалық дәстүрдің өркен жаюына септесер алғы шарттар жасады. «Бұл мезгілді шартты түрде өтпелі кезең ретінде алсақ, саяси дербестіктен орталық тәуелділікке өтудің өзіне лайық рухани болмысы болатындығы мәлім. Дулат, Шортанбай, Мұрат туындыларының ортақ өзегі – тарихи жеңіліске ұшыраған ұлттық көңіл-күйдің күйзелісті жағдайын терең де дәл ұғынуға меңзей отырып, сапалы, азаттыққа бастайтын жаңа рухани серпіліске жол аршу еді» [3, 3].

Кеңес дәуірінде де қызыл империяның негізгі саясаты өз қарамағындағы елдердің мәдениетін, әдебиетін жоққа шығару болғандықтан, саясат салдарынан кей көрнекті ақындарымыздың туындылары оқулықтарға енгізілмеді. Мәселен, зар заман ақындары патша өкіметінің озбырлық саясатын айыптаушы болғандықтан, керітартпа мистицизм, регрессивті романтизмнің, өкілдері ретінде бұрмаланып айтылды. Бұқарашыл, феодалшыл ақындар тапқа жіктеліп, шығармалар көркемдік ерекшеліктеріне қарай емес, идеялық бағытына қарай XIX ғасыр әдебиетшілері бірнеше топқа жіктеледі. Бұл кезде ақындарының дәстүрлі мектебімен қатар жазба поэзия мектебі қалыптаса бастаған болатын. Махамбет, Шернияз, Мәделі сияқты ақындар бостандық жолындағы күресті жырлау арқылы елдің отаншылдық, патриоттық сезімдерін оятса, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір патшалық Россияның бодандығындағы қараңғы халықтың аса ауыр күйін жырлап, қиындықтан, тұйықтан шығар жол іздестірді. Айналасындағы өмірге, болмысқа көңілі толмау, наразы болу, оны сынға ұшырату – зар заман ақындары туындыларының басты ерекшелігі болды.

Осы кезеңге жаңа қырынан келіп, зар заман ақындарының толғауларын терең зерттеген Б. Абылқасымов зар заман, кейіпкердің өз дәуіріне наразылығы мотиві XIX ғасырда басым байқалатынын «бұған капиталистік элементтердің үстемдік етуінен феодалдық-патриархалдық-құрылыс негіздерінің күйреуі себеп болғанын» жазады. Ғалымның пікірінше, «қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық салалардағы қазақтар өмірінің дәстүрлі нормаларын шұғыл өзгерткен реформалар бұл мотивтің тез белең алуына жол ашты» [4, 36].

Зар заман поэзиясында келешектен қауіп күту сарыны анық сезілді. Қазақ әдебиетінде мәңгілік құтты мекенді, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды аңсау сарыны да, алдағы күнге сенімсіздікпен қарау үрдісі де өте ертеден басталады. Ерте кездегі Қорқыттың

«мәңгілік өмірді», Асан қайғының «Жерұйықты», «идеалды мекенді», адамдар бақытқа кенелетін *утопиялық қоғамды* сарыла іздеуі де романтикалық дүниетаным белгілерін аңғартады. Осы орайда ғалым Ш. Ыбыраев мезгілдік алмасудың заңдылықтарын былайша түсіндіреді: «Адамзат қоғамы дәл өзі өмір сүріп отырған дәуірін еш уақыт толық идеал тұтпаған, өз дәуірінің кемшілігіне, әділетсіздігіне басқа бір қоғамды қарсы қойған. Ол үшін шексіз әділеттілік, мұрат-мақсат, жаппай үйлесімділік, әдемілік, батырлық сияқты ұғымдарын өз ортасынан оқшаулап басқа ортаға, қоғамға апарып теліген» [5, 166].

Европа, орыс әдебиетінде романтиктердің пікірінше, өнер адамгершілік-эстетикалық ықпал ету арқылы қоғамның «ыдырауына», оның өз-өзінде тұйықталған жеке индивидтерге бөлшектенуіне қарсы тұра алып, оның жоғалған тұтастығын қайта әкелуі керек деп түсінді. Романтиктердің буржуазиялық қоғамның адамды рухани-адамгершілік тұрғыдан тұншықтыратын «еркін кәсіпкерлік» рухына, бәсекелестігіне, пайда көздеген болмысына сыни көзқарасы сол тұстағы өркениеттің әсеріне ілікпеген, табиғатпен бірлікте өмір сүретін халықтың өмірін идеалдандырумен қатар жүрді.

Романтизмге «алтын ғасырды» аңсау сарыны тән, онда әлеуметтік қайшылықтар жоқ, адамдарды махаббаттың, туыстықтың, серіктестіктің табиғи байланыстары біріктіретін қарым-қатынастар орын алған. Утопия жасау – романтикалық дүниетанымның өзіне тән элементтерінің бірі.

Зар заман әдебиетін зерттеуші Б. Омарұлы осы кезең поэзиясын антиутопиялық идеялармен сабақтас қарастыра отырып былай дейді: «Қазақ утопиясы – «Жерұйықты» аңсаған Асан қайғыны өздеріне үндес, мұраттас санайды. Асанның жайлы жер іздеп, таппаған қапалы көңіл-күйі зар заман ақындарының шығармаларына көшкен тәрізді. Аласапыран арпалыс пен жойқын шапқыншылықтан шалдығып-шаршаған халық ұғымындағы «Жерұйық» бірте-бірте көмескіленіп, болашақтың келеңсіз бейнесі туралы түсінік қалыптаса бастаған. Міне, өлең-жырдағы сол әуенді зар заман ақындары туындатты. Бір қарағанда «Зар заман» – «Жерұйыққа» қарама-қайшы ұғым, екіншіден, сол «Жерұйықтан» үмітсіздік түрткі болған, туынды идея. Яғни, екеуі де бір-бірімен негіздес, тамырлас атаулар» [6, 59] – дейді.

Утопия адамның өз ортасынан мойны озық, кемел қоғамды аңсаудан, философиялық, қоғамдық мағынада адамдар қауымы қайтсе жақсы болады, қайтсе жақсы тұрмыс құрады деген мақсаттан, ниеттен туындайды, алайда бұл әдемі арман болғанымен, оның жүзеге асуы қиын. Әдебиетке байланысты айтқанда, утопия сол идея, жобаларды шындық өмірде орнатқан қоғам адамдарының тұрмысын суреттеген туындылар ретінде ұғынылады. Адамдардың қиялдағы, ойдағы мақсат-тілегі іске асқанда қоғам, қауым қандай жағдайда болар еді деген арманды меңзейді. Қоғам қайшылықтарын жойып, бәрін ойдағыдай етіп іске асырам деу көркем қиялдан туатын жайт.

Сонау Бұхар жырау заманынан, одан бері де зар заман ақындарының шығармаларынан өз дәуіріне наразылықтың үнін, бодандық бұғауынан босануға үндейтін сарынды айқын сезінеміз. Дулат, Шортанбай өлеңдерінің мазмұнында бітіспес бір қайшылық бар. Онысы – романтизм белгісі, тағдыр мен өмір, адам мен заман тартысы.

Шортанбай, Дулат поэзиясы эпос үлгісінде емес, элегиялық толғау жанрында көрінді. Толғаудың мазмұнында өз дәуірінің «жағымсыз» өзгерістерін, келеңсіз құбылыстарын, отаршылдық пен капитализмді сынаған ащы сатира болды. Сонымен қатар өткен дәуірді дәріптеген романтика басымдық танытты. Олардың элегиялық толғауларында нақтылықтан гөрі жалпылық, шендестіру айқынырақ байқалады. Кеңестік әдебиеттануда Шортанбай, Мұрат шығармаларындағы осы сарындар керітартпа романтизм белгілеріне жатқызылды. Осы орайда капиталистік қарым-қатынасқа, отаршылдыққа қарсылықтан туған зар заман ақындарының шығармашылығы қазақ әдебиетінде романтизмнің қалыптасуына сорап салды.

Қазақ әдебиетіндегі романтизм табиғатын қарастыруда еуропалық өлшемдердің үнемі толық сәйкес келе бермеуі мүмкін. Әр суреткердің романтикалық-философиялық әлемі өзінің ерекшеліктеріне ие. Романтизмнің пайда болуын тек төңкеріс алдындағы қоғамдық

санамен ғана байланыстыру мәселеге тым үстірт қарау болмақ. Көркемдік сана ұлттық ойдың оянуында, отаршылдыққа қарсы күресте айқынырақ көрінеді.

Қазақ романтизмнің ұлттық ерекшеліктері халықтық дүниетанаммен, әдебиетте көркем бейнеленетін ұлттың болмыс-бітімінің даралығы мен психологиялық ерекшеліктермен, әдебиеттегі адам туралы таным-түсінікпен, жеке тұлға концепциясымен тығыз байланысты. Қазақ романтизмінің ұлттық сипаты әдебиеттегі адам туралы таным-түсінікпен, жеке тұлға концепциясынан тамыр тартады. Қазақ әдебиеті көне дәуірлерден бері жоғары патриоттық сезім, руханилық категориясының басымдығымен, халық шығармашылығымен өзгеріссіз дамитын байланыстағы қоғамдық және мемлекеттік құрылым туралы тақырыптарға ұмтылысымен ерекшеленді. Ол өзінің ізденістерінің кіндігі етіп адамды, жеке тұлғаны қойды. Ол оған қызмет етеді, оны бейнелейді, сол арқылы ұлттық болмысты, ерекшеліктерді көрсетеді, оның бойынан өз идеалдарын іздейді.

Романтизм, кез келген басқа әдіс сияқты белгілі бір дәуірдің, қоғамдық формацияның жемісі болып табылады, сондықтан оның ұқсас сілемдерімен қатар, әр халыққа, елге қатысты өзіндік ерекшеліктерінің, дамудағы әртектілігінің болуы да заңдылық. Еуропа елдерінде, қалыптасқан көзқарасқа сәйкес, романтизм буржуазиялық төңкерістің нәтижесінде пайда болды, бірақ Ресейде төңкеріс болмағанымен, романтизмнің буыны бекіп, өркенін жайды. Оның қалыптасуы мен дамуының алғышарттары ретінде XIX ғасырдың басында Отан соғысынан кейін ұлттық сана мен жеке сана-сезімнің оянуы, орыс әдебиетінің жалпыеуропалық әдеби процеске енуі ықпал етті.

Романтизмнің еуропалық әдебиетте тууына буржуазиялық қоғамдағы қарым-қатынастардың шиеленісуі әсер етті. Өтпелі дәуірлерде, ояну мен үлкен тарихи өзгерістер тұсында әркімнің табиғатына сай болмыстың өзіндегі қайшылықтар адам санасындағы қайшылықтарды тудырды. Жеке тұлға, адам, оның еркіндігі мен құқы басты орынға шығады. Қазақ топырағында буржуазиялық төңкерістер болмағанымен, романтизмнің өркендеуіне қазақ даласына буржуазиялық қарым-қатынастардың орнығуы, ұлттық сана мен жеке тұлға сана-сезімінің оянуы, халық рухының, қоғамдық сананың жаңа деңгейге көтерілуі әсер етті. Қазақ романтизмі көркемдік ойлаудың түрі ретінде өзіне дейінгі ұлттық әдебиетіміздің жетістігіне сүйенеді.

XIX ғасырда қазақ әдебиетінде романтизмнің тууына алғышарттар қалыптасты деуге болады. Жыраулар поэзиясында көрініс берген отаршылдыққа қарсылық мотиві зар заман ақындарының шығармашылығында құнарлы орта тауып, XIX ғасырдың бірінші жартысында Дулат, Мұрат, Шортанбай, т.б. ақындардың шығармаларында кеңінен көрінді. Зар заман ақындарының шығармашылығындағы отаршылдыққа деген сын – дәстүрдің бұзылуы, жердің тарылуы, діннің әлсіреуі сияқты кері өзгерістерді бейнелеу арқылы бүгінгі күнге өткен заман қарама-қарсылықта көрсетілді. Кейіннен мұндай қарсылық ағартушылық идеялармен сабақтастықта суреттелді.

Әдебиеттер тізімі:

1 Тұрсынов Е.Д. Түркі фольклорының бастауы. Қорқыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.

2 Қасқабасов С.А. Жаназық. – Алматы: Аударма, 2002. – 584 б.

3 Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мүддесі // Егемен Қазақстан. – 1999. – № 40. – Б. 3.

4 Абылқасымов Б. Жанр толгау в казахской устной поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 120 с.

5 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. –Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

6 Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті (генезис, типология, поэтика). – Астана: Елорда, 2005. – 372 б.

В статье рассматривается основная тема поэзии жырауов – единство, братство и мощь казахского Ханства, укрепление и защита государства в тесной связи с романтическимим мотивами поэзии. Романтическое русло рассматривается в тесной связи с историко-социальным фактором. Выявляются тематические, жанровые, художественно-поэтические особенности поэзии жырауов. В статье делаются выводы, что казахский романтизм берет свое начало из недр богатой национальной литертатуры и самым тесным образом связана с исторической судьбой казахской национальной государственности. Эстетический облик казахской литературы XIX века будет неполным без учета поэзии представителей «Зар заман» таких акынов, как Дулат, Мурат, Шортанбай и т.д. Это течение, существовавшее на протяжении всей второй половины XIX века, было оригинальным идейно-содержательным явлением, оставившим глубокий след в истории казахской литературы.

The article deals with the main theme of poetry zhyrauov - unity, brotherhood and the power of the Kazakh Khanate, ukrepllenie and protection of the state, as well as the works of the romantic spirit. Romantic channel viewed in close connection with historical and social factor. Identified thematic, genre, artistic features of this literature. The article concludes that the Kazakh Romanticism originates from the depths of the rich national litertatury. Ideologically, the representatives of the current poetry "Zar zaman" is closely linked to the historical destiny of Kazakh national statehood. The aesthetic appearance of the Kazakh literature of the XIX century would be incomplete without representatives of poetry "Zar zaman" akyns such as Dulat, Murat, Shortanbay etc. This trend, which existed throughout the second half of the XIX century, was the original ideological and meaningful phenomenon, left a deep mark in the history of Kazakh literature.

УДК 894.342.+(7.031.2.+7.046.)

Н.К. Жусупов, М.Н. Баратова, А.К. Шапауов
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
Павлодар, Казахстан; Кокшетау, Казахстан
nartai1970mail.ru; baratova.muhabbat1970@mail.ru; shapau@mail.ru

СТРУКТУРА ЖАНРОВ В РУКОПИСЯХ МАШХУР ЖУСИПА (МИФ, БЫЛИ, ОБРЯДОВЫЕ ПЕСНИ, ЭПОС, СКАЗКА, ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ, АЙТЫС И Т.Д.)

В данной статье рассматривается структура жанров в рукописях в стихотворениях известного казахского акына, философа, фольклориста Машхур Жусипа (миф, были, обрядовые песни, эпос, сказка, пословицы и поговорки, айтыс и т.д.). Машхур Жусип Копеев не ограничивается только записями рассказов и легенд, исторических сведений, ораторских изречений. Он собирал образцы разных жанровых видов фольклора, таких, как бытовые и обрядовые песни, эпосы, сказки, пословицы и поговорки и айтысы акынов. А также авторы статьей раскрывает исследовательскую искусству Машхура Жусипа.

Ключевые слова: предания, рассказы, мифы, обрядовые песни, эпосы, сказки, пословицы и поговорки, жанровое своеобразие.

Большинство фольклорных образцов, собранных Машхур Жусипом, составляют предания и рассказы. Среди них предания, посвященные: географическим наименованиям («Ой түндік белеңде деген қай жерде» [1] и др.); святым («Шайқы Бұрқы әулие» / «Святой Шайкы Буркы», «Талмас ата әулие» / «Святой Талмас ата», «Болған ана мен Белең ата» / «Мать Болган и отец Белен» [2] и др.); историческим личностям («Асан қайғы» / «Асан Кайгы» [3] и др.); пророкам («Сүлеймен Пайғамбар мен құмырсқа» / «Пророк Сулеймен и муравей», «Сүлеймен Пайғамбар мен байғыз» / «Пророк Сулеймен и сыч», «Нұх пайғамбар мен бір кемпір туралы» / О пророке Нух и одной старушке» [4] и др.). Большинство из них еще не выпущены. Теперь остановимся на некоторых преданиях.

Среди рукописей Машхур Жусипа встречаются и мифы, и религизные повествования. К примеру, в повествовании «Нұх пайғамбар мен бір кемпір туралы» («О пророке Нух и одной старушке») говорится о том, что и пророк может ошибаться, как человек.

Повествование о пророке Нух основывается на сюжетах о всемирном потопе, описанных в Библии и Коране. Мифы о всемирном потопе, о том, что мир остается под морем, известны нам еще из шумерской и вавилонской, а также из древнеиндийской и китайской мифологии. В дрвней мифологии, Библии и Коране говорится о том, что всемирный потоп – это наказание для человека. Следует различить, что в древней мифологии человека наказывают несколько богов, а в Библии и Коране – один: Бог или Всевышний. В этой книге повествуется о том, что Всевышний заранее предупреждает пророка Нух о всемирном потопе и просит его сделать корабль и взять с собой по одному представителю из насекомых. Передадим содержание повествования из рукописей Машхур Жусипа, являющегося одним из вариантов этого сюжета: признаки всемирного потопа определялись по хлебу, испеченному в тандыре. Тандыр изготовлен в городе Куфа. В этом городе пророк Нух двадцать лет мастерил корабль. На его известие о том, что будет всемирный потоп, иноверцы отреагировали с насмешкой. Только одна старушка каждый день доила корову, кипятила молоко, готовила айран и приносила пророку Нух. Также просила пророка Нух, чтобы при потопе он взял ее с собой в корабль. В суматохе пророк Нух забыл о старушке. Тем временем проходит шесть месяцев, двенадцать дней, на земле наступает суша. Однажды старушка пришла к берегу с айраном и снова просила: «Во время потопа возьми меня и мою корову с собой!». Тогда Всевышний был удивлен искренностью чувств старушки и не забыл про нее (хотя пророк Нух забыл). Старушка, подоив корову, легла отдохнуть и уснула. Проснувшись, она пришла к берегу с айраном. Машхур Жусип, приведя это повествование, приходит к мысли, что доброе пожелание никогда не останется без внимания.

Известно, что истоки художественной литературы восходят к легендам о пророках, богах или Всевышних. Однако, под «классовостью идеологии» многие религиозные произведения не могли получить достойную оценку. В настоящее время, на наш взгляд, наряду с преданиями о ханах, биях, батырах, широкого внимания заслуживают литературные образцы о богах и Всевышних, пророках.

Внимания заслуживает также повествование Машхур Жусип Копеева о пророке Сулеймене. Известный ученый-фольклорист С.Каскабасов в своем труде «Казахская несказочная проза» отмечает, что повествование о пророке Сулеймене построено на трех сюжетах и имеет огромное воспитательное значение [5].

А повествование Машхур Жусипа «Сүлеймен пайғамбар мен құмырсқа» («Пророк Сулеймен и муравей») можно считать четвертым сюжетом. В восточных преданиях и рассказах очень много повествуется о повелителе Сулеймене. Ученый А.Кыраубаева отмечает, что в эпической поэме «Рабгузи» есть рассказы такого характера: «*Бұл сияқты мысал әңгімелерде жан-жануарлардың жанды-жансыз нәрселерді бір-бірімен сөйлесу арқылы түрлі мінез-құлықтары ашылады... Фольклорда, қазіргі жазба әдебиетімізде мол тараған ертегі, мысал, әңгіме, өлеңдердің терең тамырлары міне осындай үлгілер деуге болады*» [6], – дейді де, сол аңыздардың ішінде «Сүлейменді сөзбен жеңген құмырсқа» хиқаясына тоқталады [7]. – Перевод: «*В баснях, рассказах такого рода неживым существам придается умение говорить. Через такой прием раскрываются разные качества*

животных... Сказки, басни, рассказы, песни, широко распространенные в фольклоре, письменной литературе, глубоко корнями уходят в образцы такого характера». Выражая такую мысль, ученый останавливается на повествовании «Муравей, словом победивший Сулеймена».

По сюжету это повествование сходится с образцом Машхур Жусипа. Однако образец акына имеет свои особенности. Во-первых, в повествовании айтыс между Сулейменом и муравьем заканчивается разговором о «кольце». Во-вторых, в образце Машхур Жусипа сюжет продолжается «заточением» муравья, освобождением и назначением его советником других повелителей. В-третьих, в «Рабгузи» «разговорные передряги» между Сулейменом и муравьем очень короткие. В рукописи Машхур Жусипа, наоборот, разговор между Сулейменом и муравьем длится долго. Краткое содержание повествования таково: Однажды Сулеймен со своим войском проходит по муравьиному улью. Властелин муравьев приказывает подчиненным спрятаться. Об этом слышит Сулеймен. Он останавливается и приглашает к разговору властелина муравьев. В ходе разговора муравей спрашивает у Сулеймена: «Что дал тебе Всевышний?». Сулеймен отвечает: «Силу, которой владею ветром». Тогда муравей ему говорит: «От этого нет пользы в том мире. Это подобно жизни, унесшей ветром». На вопрос «Еще что дал?» Сулеймен говорит о кольце. Муравей спрашивает: «В чем цена богатства с размером в ноготь?». Затем Сулеймен спрашивает: «Ты лучший или я лучший?», на что муравей доказывает свое превосходство. На вопрос «Кого Всевышний создал сильным?» муравей побеждает своей силой. В конце муравей угощает войска Сулеймена зерном. Сулеймен интересуется, откуда муравей достал зерно. Муравей рассказывает о караване, который остановился здесь на ночлег, с которого высыпалось это зерно. Он также говорит о том, что одно зернышко можно есть семь лет. Сулеймен не верит этому и запирает муравья с одним зернышком на семь лет. Через семь лет он выпускает муравья и видит, что муравей съел только половину зернышка. Сулеймен с удивлением спрашивает муравья об этом, на что муравей отвечает: «Человек, который говорит неправду, никогда не верит другому. Не поверив мне, ты заточил меня на семь лет. Не поверив в тебя, в то, что ты меня выпустишь через семь лет, я оставил половину еще на семь лет».

Таким образом, в основу сюжета повествования Машхур Жусипа «Сүлеймен пайғамбар мен құмырсқа» («Пророк Сулеймен и муравей») легли философские мысли об отношениях природы и человека, об их гармонии. И человек, и животный мир, и насекомые – все является плодом природы. Поэтому они должны жить в согласии и гармонии. Именно эту идею выражает Машхур Жусип в фольклорном образце «Сүлеймен пайғамбар мен құмырсқа» («Пророк Сулеймен и муравей»). В книге «Құран кәрім» («Коран карим») имеется следующее сведение: «Войска Сулеймена собраны из бесов (злых духов), людей, птиц. Когда они подошли к муравьиному улью, один из муравьев предупредил: «Ей, муравьи! Прячьтесь в ульях! Смотрите, чтобы Сулеймен с войском не раздавил вас». Сулеймен, услышав слова муравья, улыбнулся и поклонился. «О, Всевышний! Посчитай меня достойным совершать добрые дела, чтобы довольствоваться тем, что дал ты сам, дали родители...» [8].

Интересуясь тем, от кого услышал и записал это повествование Машхур Жусип, мы обратили внимание на сведение, данное в копиях рукописей Фазыла, хранящихся в «семейном архиве». Что рассказывал Турсынбаю отец Боштай мудреца Издена: «Слово муравья, сказанное Сулейману, стало наставлением для повелителя и помогло ему справедливо занять трон». Машхур Жусип переписал этот рассказ из уст Турсынбая, который, в свою очередь услышал это от отца Боштай мудреца Издена. Здесь также имеются сведения о том, кому адресован этот рассказ (указано имя). Это определяет одну из сторон собирательской деятельности Машхур Жусипа.

Известно, что Машхур Жусип Копеев не ограничивался только записями рассказов и легенд, исторических сведений, ораторских изречений. Он собирал образцы разных жанровых видов фольклора, таких, как бытовые и обрядовые песни, эпосы, сказки, пословицы и поговорки и айтысы акынов. Жанровое своеобразие фолклорных образцов,

собранных Машхур Жусипом, заключается в том, что из уст народа им собрано около 30-40 бытовых и обрядовых песен [9]. Из них только половина, то есть 19 образцов, издано [10], остальные еще не вышли в свет. В материалах, имеющихся под рукой: образец «беташар» (песня, сопровождающая обряд снятия покрывала с лица невесты) составляет 30-31 страниц; «жар-жар» (свадебная песня) – 25; различные бата (пожелания) – 20; «жоқтау» («поминальная песня по умершему») – 30; остальные – 45-50 страниц. Общее количество – 150 страниц. Многие образцы, собранные Машхур Жусипом, например, «Беташар», «Жаңа түскен келінге ақ тілеу айтуы» («Доброе пожелание невесте»), «Келіншекке өсиет» («Наставление невесте»), «Сарғайып атқан сары таң бір беріп көрінеді», «Жоқтау» (оплакивание умершего), «Батырбек дегеннің қызы Балғын өлгенде шешесінің жоқтауы» («Плач матери по умершей дочери Батырбека Балгына»), «Бопының қарындасы күйеуі өлгенде жоқтағаны» («Плач младшей сестры Бопы по умершему мужу»), «Тәтіні жоқтау» («Плач по умершему Тати»), «Кейінгіге аманат» («Поколению наказ»), «Қара өлең» (разновидность стихотворного произведения, относящегося к казахскому народному творчеству), «Ақ бата» (доброе пожелание, напутствие), «Өтірік өлең» (небылицы в стихах), «Қаршығаны мақтағаны» («Восхваление ястреба»), «Азаматтар, шоралар» («Граждане господа»), «Қойкелді» («Койкелди»), «Қожамберді айтты» («О том, что говорил Кожамберди»), «Оу, Шоң биім, Шоң биім» («О, мой Шон би, мой Шон би») [11] созвучны с произведениями, собранными известным ученым-востоковедом В.В. Радловым в книге «Образцы народной литературы тюркских племен», вышедшей в 1870-ом году в Санкт-Петербурге [12]. Впервые эти универсальные признаки определил ученый С.Каскабасов. Он говорил о необходимости исследования этих вопросов. В ходе сравнения, процессе работы мы пришли к такому заключению. На наш взгляд, чтобы определить эти соответствия, возникает необходимость решения следующих вопросов: от кого и когда были получены каждым из них эти материалы. В.В. Радлов в своей книге не указывает, от кого и когда он получил вышеперечисленные образцы. Только в предисловии к книге пишет: «Казахи делят произведения казахской литературы на две части: народные произведения (прозаическая речь) и книжные стихи. Произведения народа составляют стихи и рассказы, переданные из уст народа. Поэтому к ним относятся произведения, не испытавшие на себя влияния религии ислам. Их знали только простые люди, грамотные муллы смотрели на них с пренебрежением. Я не видел и не слышал, чтоб кто-то записывал эти произведения на бумаге. Стихи назывались книжными, потому что сказители не читали их наизусть, а читали с книги. Такие книжные стихи писали муллы, грамотные казахи. В их оборотах явно заметно влияние ислама, книжного языка. Многие из этих стихов, написанных на искаженном книжном языке, вошли и в разговорную речь. Эти книжные стихи я переписывал благодаря помощи простых казахов, предостерегаясь грамматических форм и слов, чуждых казахскому языку. Несмотря на то, что слова, заимствованные с арабского и персидского языков, использованы в рукописи правильно, я старался передать их формами, понятными для простых людей. Эти стихи таким образом получили казахское описание» [13].

Из этого следует: во-первых, казахи классифицировали произведения литературы в два вида, среди них произведения, написанные в прозаической форме, не признавались грамотными муллами. А среди рукописей Машхур Жусипа очень много образцов, написанных в прозаической форме. Во-вторых, имеется сведение о том, что некоторые образцы записаны В.В. Радловым, что в этом ему помогали простые люди. Однако здесь не упоминается то, из чьих уст записаны эти образцы, и кто помогал записывать. В-третьих, когда В.В. Радлов переписывал тексты, он менял некоторые слова. В.Белинский был против текстологических изменений. Беря за основу это утверждение, ученый Б.П. Кирдан [14] замечает, что в сборнике собирателя украинской народной литературы М.Максимовича тексты подвергались изменениям. По этой причине ценность этих произведений несколько снизилась [15].

Список литературы

1 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры, 1177-папка, 45 б.

2 Сонда, 25-26, 46-51 б.

3 Сонда, 874-папка, 1177-папка, әрі "әулеттік архивте" сақталған.

4 Көпеев М.Ж. Сүлеймен пайғамбар мен құмырсқа. Сүлеймен пайғамбар мен байғыз.// Азия, №3, шілде, 1992, 5 б.; Нұх пайғамбар мен бір кемпір туралы. // Қазақстан мектебі, №4-5, 1994, 79 б.

5 Қасқабасов С.А. Казахская несказочная проза. – А., Наука, 1990, 206-207 б.

6 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – А., Мектеп, 1988, 37 б.

7 Сонда, 35-36 б.

8 Құран кәрім /ауд. Рәтбек қажы Нысанбайұлы/. Жазушы, 1991,26 б.

9 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1125, 1170,1176,1177-папкалар; Нұсқалардың біразы "әулеттік архивте" де сақталған.

10 Көпеев М. Ж. Таңд., шығ. II-т., – Алматы, Ғылым, 1992, 19-52 б.

11 Сонда, 22-52 б.

12 Ел қазынасы- ескі сөз. В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері./ – Алматы, Ғылым, 1994, 40-67; 287-293; 408 б.

13 Сонда, 9-10 б.

14 Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии. –М.: Наука, 1974, 96 б.

15 Сонда, 68-69 б.

Бұл мақалада қазақтың белгілі ақыны, тарихшысы, философ Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының жанрлық құрылымы (аңыз, хикая, тұрмыс-салт жырлары, эпос, ертегі, мақал мен мәтелдер, айтыс және т.б.) жан-жақты қарастырылады. Мәшһүр Жүсіп тек қана әңгіме мен аңыздарды жинап қана қоймай, фольклорлық мұралардың көптеген үлгісін, атап айтқанда: тұрмыстық және салт жырларын, эпостарды, ертегілерді, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды және ақындарды жинап, зерттегені жайлы қарастырылады.

In this article the structure of genres is examined in manuscripts in the poems of well-known Kazakh акына, philosopher, specialist in folk-lore Mashkhur Zhusip (myth, were, ceremonial songs, epos, fairy-tale, proverbs and saying, айтыс etc.).

Mashkhur Zhusip is not limited to only the records of stories and legends, historical information, oratorical saying. He collected the standards of different genre types of folklore, such, as domestic and ceremonial songs, эпосы, fairy-tale, proverb and saying and айтысы акынов. And also authors exposes research the article to the art of Mashkhur Zhusip.

УДК 894.342.+(7.031.2.+7.046.)

Н.К. Жусупов, М.Н. Баратова, А.К. Шапауов
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
Павлодар, Казахстан; Кокшетау, Казахстан
nartai1970mail.ru; baratova.muhabbat1970@mail.ru; shapau@mail.ru

СБОР И ИЗДАНИЕ ФОЛЬКЛОРА МАШХУР ЖУСИПА

В данной статье рассматривается сбор и издание фольклорных произведении в стихотворениях известного казахского акына, философа, фольклориста Машхур Жусип

Копеева. Машхур Жусип Копеев акцентируют внимание на то, в какой ситуации, по какой причине возникла та или иная пословица и поговорка, для чего используется в народе, какое значение имеет, с какого времени ее используют. Применяют основные методы сбора. Это свидетельствует о симбиозе собирательской и исследовательской деятельности Машхур-Жусипа.

Ключевые слова: эпосы, поэмы, сказки, пословицы и поговорки, айтысы, цикличный метод, классифицирование.

Известный казахский акын, философ, фольклорист Машхур-Жусип собирал среди народа героические эпосы «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Ер Сайын», «Нәрік ұлы Шора батыр» и др. [1]; лиро-эпические поэмы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алтын бас, күміс аяқ» («Златоглавый, сребреногий») [2, 321-340]; также «Киік» («Сайгак»), «Бозторғай» («Жаворонок»), «Дін үйренетұғын» («Обучение религии») [2, 289-321] и другие произведения. Поэмы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» («Козы Корпеш и красавица Баян») и «Ер Тарғын» («Мужественный Таргын») Машхур-Жусип переписал в 8 лет, в 1866-ом году из рукописи хазрета Камара. Мы являемся свидетелями того, что Машхур-Жусип дает пояснения по поводу лиро-эпической поэмы «Алтын бас, күміс аяқ» («Златоглавый, сребреногий»), что он состоит из 200 строк, что собрал эту поэму В.В. Радлов [2, 358]. Образцы, которые переписал из сборника В.В. Радлова, Машхур-Жусип разместил последовательно. Вместе с тем, в рукописи имеется сведение о том, что объем героического эпоса «Сайын батыр» («Мужественный Сайын») составляет 2000 строк. Из вышеперечисленных фольклорных образцов изданы только «Алтын бас, күміс аяқ» («Златоглавый, сребреногий») и «Сайын батыр» [3] («Мужественный Сайын»), остальные еще не известны читателю.

Машхур-Жусип собирал среди народа и сказки: «Еділ-Жайық», «Көр ақтарған Жаманбай» («Жаманбай, осквернивший могилы») [4, 171-217], «Баһырам патша туралы» («О повелителе Бахрам»), «Есен тентек туралы» («О шалуне Есен»), «Ертеде бір хан болыпты» («В давние времена жил-был хан») [5], «Ақтабан шұбырынды Алқакөл сұлама», «Еңсегей бойлы Ер Есім» («Высокорослый батыр Есим») [6, 86-88, 108-114]; «Алаша хан» («Хан Алаша») [7]; «7 жасар Желкілдек» («Семилетний шалунишка») [2, 173-225]; «Ер Төстік» («Мужественный Тостик»), «Әз Жәнібек және бір ұста» («Мудрый Жанибек и мастер»), «Екі патша» («Два повелителя»), «Әділ би» («Справедливый би»), «Сүйіндік: Олжабай батыр» («Суюндик: Батыр Олжабай») [8]; «Тама Сарыбас мерген» («Стрелец Сарыбас из рода Тама») [9] и др.

Среди собранных сказок такие образцы, как «Алаша хан» («Хан Алаша»), «7 жасар Желкілдек» («Семилетний шалунишка»), «Еңсегей бойлы Ер Есім» («Высокорослый батыр Есим»), «Тама Сарыбас мерген» («Стрелец Сарыбас из рода Тама») [10] изданы именем Машхур-Жусипа. Остальные еще не опубликованы. Машхур-Жусип пытался давать пояснения по поводу того, как и каким образом он собирал сказки среди народа, указывал, из чьих уст он записывал их. К примеру, сказку «Сүйіндік: Олжабай батыр» («Суюндик: батыр Олжабай») Машхур-Жусип записал в 1865-ом году из уст акына Сакау. Свидетельством тому является письмо А.Маргулана Сердалы, сохранившееся в «семейном архиве». В письме дается следующая ссылка: «В 1865-ом году Машхур-Жусип записал из уст акына Сакау». Во-первых, Машхур-Жусип знал, что записанный образец принадлежит к жанру сказки; во-вторых, образец записан из уст акына Сакау; в-третьих, образец записан в 1865-ом году / акыну было 7 лет/. Ясно, что приведенные сведения составляют паспорт данного фольклорного образца. А ссылки, указывающие на то, из чьих уст, когда, каким образом записан материал, являются одним из основных требований, предъявляемых к сбору фольклорных образцов в фольклористской науке.

Сказку «Тама Сарыбас мерген» («Стрелец Сарыбас из рода Тама») Машхур-Жусип записал из уст стрельца Сарыбаса из рода Тама Среднего жуза Карабура. В этой сказке

описываются особенности охоты древних времен. Следовательно, материалы, раскрывающие тайны природы, историю народа подчеркивают значимость произведения. Кроме того, фольклорные образцы, собранные Машхур-Жусипом, были использованы и экспедицией ученого-фольклориста А.Диваева. Потому что среди рукописей в 1062-ой папке сохранилась сказка «Еңсегей бойлы ер Қасым» (вероятно, «Ер Есім» – Н.Ж.). Наряду с вышеупомянутой сказкой, там имеется еще несколько фольклорных образцов. Автограф дан на обложке папки по образцу арабского письма. А внутри папки в конце сказки дается такое примечание: «По словам известного Машхур-Жусип Копеева». Следовательно, фольклорные образцы, собранные в папке, действительно принадлежат Машхур-Жусипу.

Известен факт, что Машхур-Жусип долго собирал образцы народной поэзии, из них пословицы и поговорки. По сравнению с другими фольклорными жанрами сбор пословиц и поговорок требует от ученого-фольклориста длительного времени и неустанного труда и поиска. Потому что пословицы и поговорки не встречаются в готовом виде. Их необходимо записать или из уст самого исполнителя, или записать их из рукописей. Здесь применяются вышеперечисленные основные три метода сбора.

Материалы, вошедшие в книгу «Казахские пословицы и поговорки» («Қазақ мақал-мәтелдері») принадлежат Машхур-Жусипу, но об этом, к великому сожалению, нигде не говорится. С 1930-го года в Центральном фонде рукописей библиотеки Академии наук Республики Казахстан хранится цикл пословиц и поговорок, собранных Машхур-Жусипом, объем которого составляет одну толстую книгу, 2500 строчных рядов. Кроме того, в «семейном архиве» хранятся и другие образцы пословиц и поговорок.

Рукописи Машхур-Жусипа ценны и разнообразием пословиц и поговорок. Здесь встречаются пословицы и поговорки о чертах характера человека, быте его, об обычаях и тардициях, религии и т.д. К примеру, циклы пословиц и поговорок «Ат биеден, алып анадан» («Конь рождается от кобылицы, богатырь – от матери») [11], «Екі қырағыдан су қараңғы» («Из двух прозорливых совершенно слепой») [12, 1-7], «Үйқыда өскен бұзау өгіз болмайды» («Ленивый теленок не станет быком»), «Абылай аспас сары бел» [13], «Ала арқан жоғалды, бір лақ алып табылды», «Пірден емес, мұраттан» [6, 21,61-69] имеют громное значение в познании хозяйственной жизни, религиозных верований казахского народа.

Количество пословиц и поговорок в рукописях Машхур-Жусипа составляет 176 [6, 54-67,69-70,106-108]. В рукописях пословицы и поговорки пронумерованы в определенной последовательности. Пословицы и поговорки пронумерованы на каждой странице, в целом охватывают 13 страниц рукописи. В рукописи также дается список и других пословиц и поговорок [8].

Если при сборе фольклорных образцов автор не указывает, из чьих уст и откуда записаны эти материалы, это характеризуется в науке спешкой исследователя, непризнанием его трудов ученых, которые до него занимались этими вопросами. В своих рукописях Машхур-Жусип указывал, откуда он записывал каждую пословицу и поговорку. Например, пословицу «Байлық мұрат емес, // Жоқтық ұят емес» («Бедность не порок, богатство не предел мечты»), по словам Машхур-Жусипа, «приводил только вчера ушедший из жизни благородный, благочестивый ишан Гайса Бикей». Из его уст записал Машхур-Жусип.

Цикл, начинающийся с пословицы «Байды Құдай атқаны, // Жабағы күнін сатқаны», Машхур-Жусип записал из уст ходжы Шортанбая, а группу пословиц и поговорок, начинающихся со строк «Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды, // Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды» Машхур-Жусип записал из уст Мусы Шормануды [8]. Таким образом, в рукописях Машхур-Жусипа очень часто встречаются пояснения, дополнения, касающиеся паспорта сбора фольклорных образцов из уст народа.

Следует помнить о том, что Машхур-Жусип записывал образцы из уст Абая Кунанбаева [12, 42-43]. Многим собранным пословицам и поговоркам Машхур-Жусип давал определения. Он акцентировал внимание на то, в какой ситуации, по какой причине возникла та или иная пословица и поговорка, для чего используется в народе, какое значение имеет, с какого времени ее используют. Это свидетельствует о симбиозе собирательской и

исследовательской деятельности Машхур-Жусипа. К примеру, в одной из рукописи под рубрикой «Молдалар» («Муллы»), «Құдай сөзі құран айтады», «Пайғамбар сөзі, хадис-шариф мынау», «Хадис-шариф, Алла жаратады», «Шіп Алутин мен Алайман, хадис-шариф» [6, 1-15] даются циклы пословиц и поговорок. В одних рукописях имеют место пословицы и поговорки о муллах, в другие включены пословицы и поговорки из книги «Коран», в остальные – из книги «Хадис-шариф». Значение пословицы «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» казахами не раскрыто: Машхур-Жусип раскрывает значение этой пословицы.

На 45-53-х страницах этой рукописи под названием «Казахские пословицы и поговорки» записано около 15-и пословиц и поговорок. Машхур-Жусип дает пояснение к каждой пословице и поговорке и отмечает, что многие из них встречаются в Коране.

Таким образом, в ходе сбора пословиц и поговорок Машхур-Жусип пользовался книгами «Коран карим» и «Хадис-шариф».

Пояснения, которые дает Машхур-Жусип во время сбора и записи, служат примером того, какой материал откуда записан. Кроме того, Машхур-Жусип сравнивает пословицы и поговорки, которые часто встречаются среди народа, с пословицами и поговорками, даннми в книге. Если они встречаются и там, и тут, то он отмечает это. В подтверждение этому мы находим следующую помету: «Пословица в-точь-точь соответствует айату (стиху Корана) и хадису» [2, 521-532]. Машхур-Жусип также раскрывал значение каждой пословицы-поговорки. Этимологию многих пословиц, не известных до сегодняшнего времени, необходимо искать в Коране и Библии, которые являлись основой науки и культуры.

Примером тому служит этимология пословицы Машхур-Жусипа «Шығасы шықпай, кіресі болмайды» («Без затраты нет дохода») [14]. Историей возникновения данной пословицы является следующий случай: Однажды ветер раздует мешок муки из рук женщины-вдовы. Женщина приходит к хазрету Дауит Галейссаламу, чтобы узнать, почему так случилось. Вместо ответа в первый день он дает ей три пуда зерна, на второй день – пять пудов зерна. По дороге женщину всегда встречает Сулеймен и выражает свое недовольство по поводу того, что она берет зерно. Он отправляет женщину обратно. Хазрет Дауит спрашивает женщину: «Скажи правду, кто тебя учит?». Женщина отвечает, что ее учит тринадцатилетний сын Сулеймен. Сулеймен приходит к отцу и советует ему узнать об этом у самого хозяина ветра. Когда хазрет Дауит приходит в место богослужения, Всевышний посылает ангела, который поясняет отцу Сулеймена, за что ветер раздул мешок муки у женщины-вдовы. Оказывается, мешок муки закрыл щель корабля. Потому что они просили у Всевышнего помощи, чтобы раздать сиротам богатства, которые были на корабле. В конце люди, находящиеся на корабле, отдали полбогатства женщине. Отсюда и возникла пословица «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді» («Без затраты нет дохода»).

Как было сказано выше, недочеты такого характера, как отсутствие сведений о том, из чьих уст и когда записаны образцы, встречаются и среди русских ученых-фольклористов. К примеру, ученый Б.П. Кирдан отмечает, что ошибки собирателей фольклорных образцов П.Лукашевича [15] и М.Максимовича [15, 68-69] в том, что они, во-первых, не указывали, из чьих уст записывали эти материалы, во-вторых, они вносили изменения в тексты. В список тех, кто указывал источник материала, ученый включал Н.Цертелева [15, 38].

Текстологические изменения, по мнению ученого В.И. Чичерова, встречаются и в трудах Богданова [16]. Ученый А.И. Баландин, оценивая труды П.И. Якушкина, пишет: «Записывая самое краткое содержание сказок, Якушкин, как видим, отмечал лишь их основные сюжетные узлы. Потом он подвергал свои записи литературной обработке» [17]. Далее: «... И все же свободный текст уже не был подлинным народным произведением, при такой обработке многообразие содержания произведений сводилось к некоему образцу, совершенно утрачивалось своеобразие мастерства сказителей (певцов), нивелировался под образец язык песен и разрушалась местная песенняя традиция, поэтому Якушкин, наблюдавший песни в их живом бытовании, отказался от этого метода и выбрал иной: печатать наиболее ценный, как ему казалось, текст, а все варианты выносить в примечания...» [17, 69]. Указанные выше недостатки, а именно, отсутствие указаний на то, из

чьих уст записаны образцы, текстологические изменения не встречаются в рукописях Машхур-Жусипа. Это доказывает, что труды фольклориста являются неоценимым сокровищем, способствующим раскрытию природы народной литературы и фольклора, широкому познанию истории казахского народа, истории языка.

Следует отметить, что рассматривая рукописи Машхур-Жусипа, мы выявили некоторые сведения, касающиеся пословиц-поговорок. В сведении говорится: «В 1920-ом году экспедиция А.Диваева собирала копии рукописей Машхур-Жусипа» [12, 1-6]. Во время сбора фольклорных образцов члены экспедиции, организованной А.Диваевым, пользовались рукописями Машхур-Жусипа и они указывали, у кого брали эти варианты. Кроме того, имеется сведение о вымершем роде Катаган: «... Отсюда произошла пословица «Қатағаң ханы хан Тұрсын, қай неткенде ант ұрсын». После этого исчезает название рода – Катаган. Оставшиеся вошли в род Канлы-Шанышкылы» [18]. То есть с исторической сцены полностью исчезает Турсын со своим народом, потомок хана Катаган, предавший высокорослого батыра Есима.

Наряду с этим, в рукописях даются сведения о туркпенах, ногайцах и татарах: «... *Түрікпен дегеннің мәнісі Қондыкер жұрты ауып кеткенде, бұлар мұнда қалғаны үшін, маңайындағы сарт-сауан: «Түрік менде», – деп, – «Түркілерден қалғандар». «Мал – арыстанның аузында, түрікпеннің түбінде» деп айтылатұғындығы түрікпеннің жігіттері аса ер мықты болып, басқа жұртқа мал сіңіртпесе керек. Сол себептен түрікпеннің түбінде (деп) сөйлесе керек дескеді*». – Перевод: «Значение слова «туркпен» выражает название народа, оставшегося после потери земель Кондыкер. Отсюда: «Оставшиеся от турков». Позднее – это слово «туркмен». Пословица «Мал – арыстанның аузында, түрікпеннің түбінде» выражает силу туркпенских джигитов, которые с честью защищали свои земли. Отсюда и выражение «говорить на языке туркпенов».

Беря за основу роль загадок в развитии мыслительных способностей ребенка, формировании сметливости у ребенка, Машхур-Жусип занимался сбором и этого фольклорного жанра. В процессе сбора Машхур-Жусип записывал загадки из уст исполнителя [6], а также пользовался книгами. Приведя примеры загадок в рукописи, Машхур-Жусип сверху делает пометку «Из хадис-шарифа» [19].

Вместе с тем, основываясь на истории возникновения загадок, хорошо владея методикой их сбора, Машхур-Жусип составляет и свои загадки. Так, например, материалы, посвященные обозначениям двенадцати месяцев года, называются «Загадками Машекена» («Мәшекеннің жұмбақтары») [6,121-122].

Кроме того, Машхур-Жусип собирал оригинальные образцы айтыса акынов. В рукописях Машхур-Жусипа песенные состязания, такие, как «Айтыс девушки Улбике и Кудери ходжы» («Ұлбике қыз бен Күдері қожа айтысы»), «Айтыс девушки и акына Жанкел из рода Каракалпак» (Ұлбике қыз бен Қарақалпақ Жанкел ақын айтысы»), «Айтыс девушки Умсин, выходца из Старшего жуза Уйсин и Заман ходжы» («Ұлы жүз Үйсіннен шыққан Үмсін қыз бен Заман қожа айтысы»), «Айтыс Шона, акына Торайгыр акына Сакау из рода Орманшы и Тогжан из рода Каракесек» («Шоң, Торайғыр ақыны Орманшы Сақау ақыны мен Қаракесек қызы Тоғжан айтысы»), «Айтыс слепого Шоже и акына Балта из рода Каракесек» («Соқыр Шөже мен Қаракесек ақыны Балта айтысы»), «Айтыс Камбара Жанака из рода Каракесек и Сабырбая из рода Найман» («Қаракесек – Қамбар Жанақ пен Найман – Сабырбай айтысы»), «Айтыс Камбара Жанака из рода Каракесек и Тубека из рода Найман» («Қаракесек – Қамбар Жанақ пен Найман – Түбек айтысы»), «Айтыс Камбара Жанака из рода Каракесек и акына Сакау из рода Орманшы» («Қаракесек – Қамбар Жанақ пен Орманшы – Сақау ақын айтысы»), «Қуандық – Алтай бір ақыны мен Найман қызы Опан айтысы», «Керей – Тұрлыбике ақыны Үрімбай ақыны мен Арыстанбай ақын айтысы», «Айтыс акына Жамшыбай из рода Кулик и Тубека из рода Найман» («Айдабол – Күліктің Күлігінен шыққан Жамшыбай ақыны мен Найман – Түбек айтысы», «Айтыс девушки Акбала и джигита Боздака» («Ақбала қыз бен Боздақ жігіт айтысы»), «Қыз бен жігіт айтысы»

(«Айтыс девушки и джигита») расположены в определенном порядке, последовательности [20].

В рукописях порядок расположения айтыса таков: во-первых, чтобы не потерять каждый куплет айтыса, Машхур-Жусип пронумеровал их; во-вторых, момент состязаний выражается словосочетаниями «говорит девушка» («не қыз айтады»), «спрашивает девушка» («не қыз сұрайды»), «говорит ходжа» («қожа айтады»), «слово ходжы» («қожа сөзі»), «тогда Улбике говорит» («сонда Ұлбике айтады») и т.д. То есть Машхур-Жусип дает эти выражения, для того чтобы слова акынов, состязающихся по очереди не поменялись местами.

В рукописи акын дает сведения о том, что айтысы «Қыпшақ Өске – Тәтті қыз», «Қолға түскен Алтай жігіт – Найман Опан қыз» состоят из 46 строк, «Айтыс ходжы Шортанбая и акына Арыстанбая» – из 100 строк, айтысы «Девушка и старик» («Шал мен қыз айтысы»), «Шоже и Калдыбай» («Шөже мен Қалдыбай айтысы»), «Жанак и Тубек» («Жанақ пен Түбек айтысы»), «Улбике и Кудери» («Ұлбике мен Күдері айтысы») – из 100 стихотворной рифмы, «Айтыс ходжы Заман и девушки Осы» («Заман қожа мен Осы қыз айтысы») – из 50 стихотворной рифмы, «Айтыс Тогжан и Сакау» («Тоғжан мен Сақау айтысы») состоит из 78 стихотворной рифмы.

Этот прием характеризует отличительные особенности собирательской деятельности Машхур-Жусипа. Только пять образцов айтыса знакомо читателям [21], а остальные еще до сих пор не опубликованы.

Опираясь на вышеприведенные сведения, можно заключить, что Машхур-Жусип собирал образцы айтыса цикличным методом. Мы делаем такое заключение, потому что все варианты айтысов, данные в рукописи, расположены по группам. То есть после айтыса одного акына с другим Машхур дает образец айтыса этого же акына со следующим. После этого он приводит вариант айтыса этого акына уже с третьим. Обычно один акын вступает в песенное состязание со вторым в определенное время. Следовательно, состязания этого акына со вторым или третьим проходят в другое время, при других обстоятельствах. Значит, сбор фольклорных образцов, распространенных в разрозненном виде, требует длительного времени и неустанного труда. Машхур-Жусип записывал собранные образцы не просто так, без систематизации, наоборот, он классифицировал их всех. И это свидетельствует об сообенностях фольклористской деятельности акына.

Список литературы

1 ҚР ОҒК ҚҚ.1178-папка, 45-49 б.; 1170-папка, 148-173, 225-289 б.; 1645-папка, 165-208 б.

2 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1170-папка.

3 Көпеев М.Ж. Таңд. Шығ.жин. II-т., А., Ғылым, 1992, 138-146, 170-216 б.

4 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1175-папка.

5 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1173 "б"-папка, №1 дәптер, 14-20, 26-35, 151-155 б.

6 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1645-папка.

7 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 215-папка.

8 Бұл деректер "әулеттік архивте" сақталған.

9 Көпеев М.Ж. Тама Сарыбас мерген ертегісі. // Зерде, №6, 1992, 27-28 б. /Материалды әзірлеген- Н.Жүсіпов/.

10 Көпеев М.Ж. Алаша хан. 7 жасар Желкілдек. //Таңд. , II-том,А., Ғылым, 148-169 б.; Еңсегей бойлы Ер Есім.—Сонда 146-148 б.

11 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. 1177-папка.90-100,342 б.

12 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1176-папка, 3-дәптер.

13 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1-дәптер, 10-13, 69-72 б.

14 Көпеев М.Ж. Шығасы шықпай, кіресі кірмейді.// Қазақ әдебиеті, 16 тамыз 1991, 4 б. /материалды "әулеттік архивтен" алып даярлаған-Н.Жүсіпов/.

15 Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии. М., Наука, 1974, 142 б.
16 Чичеров В.И. Школы сказителей Заонежья. М., Наука, 1982, 95 б.
17 Баландин А.И., П.И.Якушкин /Из истории русской фольклористики/. М., Наука, 1996, 36 б.
18 "Есім хан" әңгімесі. //Жұлдыз, 10-12, 1994, 201 б./Материалды әзірлеген – Н.Ж./.
19 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1171-папка.
20 ҚР ҒА ОҚҚ. 1170-папка, 67-111 б., 1177- папка, 34-86 б., 1178-папка, 135-158 б., әрі "әулеттік архивте" де сақталған.
21 Ескерту: ақын жинаған "Ұлбике мен Күдері қожа", "Ұлбике мен Жанкел", "Қыз бен жігіт", "Ақбала мен Боздақ", "Шөже мен Балта" атты айтыс үлгілері өзінің "Таңдамалы" жинағының II-томында /А., Ғылым, 1992, 119-137 б./ жарияланды.

Бұл мақалада қазақтың белгілі ақыны, тарихшысы, философ Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының фольклорлық шығармаларды жинауы және жарыққа шығаруы жан-жақты қарастырылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мақал, ауыз әдебиеті жанрының нұсқаларының қайсысын жинаса да, міндетті түрде кімнен естігенін, кімдерден жазып алғанын және қай уақыттан бері халық арасында қолданыста жүргенін негізгі әдістерді қолдана отырып жүзеге асырғаны жайлы зерттелінеді.

This article discusses the collection and publication of folklore Mashkhur Zhusip Kopeev. In this article collection and edition are examined folklore work in the poems of well-known Kazakh акына, philosopher, specialist in folk-lore Машхур Жусип Копеева. Mashkhur Zhusip Kopeev accent attention on that, in what situation, what reason one or another proverb and saying was on, for what used in people, what value has, what time she is used from. Apply the basic methods of collection. It testifies to symbiosis to collector and research activity of Mashkhur Zhusip Kopeev

ӘОЖ 82-93 = 894.342

Г.К. Қажыбаева
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан

М.ЖАМАНБАЛИНОВТЫҢ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ БЕЙНЕЛІЛІГІ

Мақалада қазақ балалар поэзиясын дамытушы М.Жаманбалиновтың суреткерлік шеберлігі, көркемдік ізденістері қарастырылды. Балалар лирикасының бейнелілігі талданды.Кіші жастағы балаларға арналған өлеңдерінің идеялық-тақырыптық, көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалды. Сатиралық, юморлық бейнелерінің сомдалуы анықталды. Ақын шығармашылығының зерттелуі де сарапталды.

Кілтті сөздер: балалар лирикасы,бала психологиясы, сатиралық, юморлық бейне, кейіптеу, дыбыс ойнату әдісі.

Қазақ балалар әдебиетінің жанрлық жағынан толысуына, балалар лирикасының дамуына дербес үлес қосқан ақындардың бірі – «балалар әдебиетінің бәйтерегі атанған» Мүбәрак Жаманбалинов. Оның қазақ балалар әдебиетіне қатысты құнды өлеңдері, тақпақтары, ертегілері, поэмалары, жұмбақтары, жаңылтпаштары, санамақтары, шарадалары, мақал-мәтелдері мазмұндылығымен, бейнелілігімен, ойлылығымен, ойнақылығымен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Алайда ақынның шеберлігін танытатын жүйелі еңбектер сирек. Демек, ақынның балалар поэзиясын талдап, зерттеп, зерделеп, әдеби үдерістегі орнын,

бағытын айқындап, қазақ балалар әдебиетіне әкелген соны жаңалықтарына ғылыми пайымдаулар жасауқажет.

Қазіргі кезеңде ұлттық мектептердің бастауыш сынып оқушыларының, қазақ балабақшасындағы қай ұлттың баласының болсын тілін сындырып, жетілдіруде М.Жаманбалиновтың шығармаларының алар орны айрықша. Сондықтан ақынның жеке шығармашылық лабораториясын ғылыми айналымға түсіріп, зерттеу өзекті мәселелердің бірі болмақ. Қазақ әдебиетіндегі балаларға арналған шығармалар жөнінде әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан ғылыми пікірлер әр жылдары айтылды, әдеби-сын еңбектер, мақалалар, диссертациялар жазылып келді, балалар ақынының жеке шығармашылық процесін арнайы саралаған зерттеу еңбектер де баршылық. Дей тұрғанмен, М.Жаманбалинов поэзиясындағы сатиралық, юморлық образдар, оның көркемдік құндылығы әлі де түбегейлі зерттеуді қажет етеді.

Ақынның балалар әдебиетіне әкелген жаңалығын айғақтайтын бірқатар кандидаттық диссертациялар, ғылыми-сын еңбектер, мақалалар бар. Зерттеуші-ғалым Б.Қапасова «Қазіргі қазақ балалар лирикасы» кандидаттық диссертациясында ақын өлеңдерінің бейнелігін, түрлі жастағы балалардың қабылдауына сай жазылуын балалар ақындарының өлеңдерімен салыстыра отырып, талдау жасаса, «Қазіргі қазақ балалар поэмасы» (Г.Қажыбаева) атты кандидаттық диссертацияда М.Жаманбалиновтың балалар поэмасында фольклордың орнын, ертегі поэма композициясына фольклорлық композициясының әсерін сараланды және ертегі поэмаларда кейіпкер бейнесінің сомдалуына талдау жасалынды, балалар поэмасының көркемдік, тақырыптық-идеялық, стильдік ерекшеліктерін көрсетілді. Ақын шығармашылығы филология магистрі Д. Қажыбаеваның «Қазақ балалар әдебиеті» оқулығында («Арман» баспасы, 2011) зерттелді. Филология ғылымдарының кандидаты А.Бақыраденова ақынның 80 жылдық мерейтойына орай шығармашылық тұлғасын ашарлық еңбек жазды. Зерттеуші ақын өлеңдерінің өзіндік даралығы жөнінде мынадай пікір айтады: «Жалпы балаға жыр арнайтын, балаларға жақын ақындар эмоциясы – ақынның баланы жақсы көру сезімі өлең әуенінен, ырғағынан байқалып тұрады» [1,104].

«Қазақ балалар ақын-жазушылары» атты өмірбаяндық еңбекте (құрас. Қ.Ергөбек) ақынның балалар әдебиетіне келуі, мақсаты, шығармаларының жазылу сипаты берілген. Қазақ балалар әдебиеті жайлы іргелі еңбек – сыншы Қ.Ергөбековтың “Мейірім шуағы” атты әдеби-сын кітабы, «Сөзстан» жинағы және «Арыстар мен ағыстар» еңбегінде де ақынның балалар лирикасына қомақты зерттеулер жслынды. Автор “Мейірім шуағы” атты әдеби-сын кітабында М.Жаманбалиновтың балалар поэмасының жанрлық ерекшелігіне талдау жасай келе, қазақ балалар эпикалық поэзиясын қалыптастырып, дамытуға үлес қосқан қаламгер екендігін дәлелдеді. «Арыстар мен ағыстар» еңбегіндегі «Бәйтерек», «Балалар әдебиетінің бақшасында» атты мақаласында әр жылдары баспадан жарық көрген өлеңдеріне талдау жасайды. Қ.Ергөбек: «Шығармашылық - көз. Туа бітті талант пен жүре қалыптасқан біліммен жазатындар арасын ажыратып тұратын да көре білушілік қабілет. Және қалыптасуына орай, әр ақын әр түрлі көреді. Мүбәрак ақынның объектіге көз тігуі, байқауы барынша сәтті. Ол – суреткерлік көздің ақыны... Мүбәрак Жаманбалинов – айтарын образға бөлеп, өрнекті өлең жазып келе жатқан ақынымыз» -деп балажанды ақынның табиғатының қыр-сырын сипаттайды [2,131].

Әріптестері де шығармаларына баға беріп отырған. Солардың бірі – балалар әдебиетінің классигі Мұзафар Әлімбаев. «Ақындықтың негізгі сыры, басты құпиясы, біздіңше, қиял ұшқырлығында, талант құдіреттілігінде. Шын ақын өрнектеп ойлайды, өлеңмен толғайды. М.Жаманбалинов – нағыз балалар ақыны. Нағыз балалар ақыны – қашанда нақтылықтың жауынгері»- деп ақындық тұлғасына баға береді [3,17]. Ақынның балалар поэзиясының ерекшелігінің бір қыры – өмір көрінісін көркем өрнектеуімен қоса, бала танымына, қабылдауына лайықтауы, образды бүлдіршіндер мен балдырғандардың тәлім, тағылым алу ойымен ұштастырып, тұтастықта алуы, өлеңдеріндегі өмір шындығынан алшақ кетпейтін бала мінезі мен әрекеті, қылығының дөп басып суреттелуі.

М.Жаманбалинов жөніндегі мақаласында А.Бақыраденова: «Назар аударалық сипат – ақын өлеңдерінің қай-қайсысында да қазақтың қара домалақ баласы өз ортасында белгілі бір атпен жүреді. Ол Шимайшыл, бульдозерші Пірімбет, ел мақтайтын шебер Ақтай, сабақтан сасқан Салақбай, одыраңдаған Ожар, қамқор бала Қасым. Өлеңдегі осындай кейіпкерлер балаларға қандай болып өсулері туралы ой тастайды. Ақынның үлгілі мінезді балаларға тартымды есім беріп, ал өзі сын айтатын кейіпкерін сөз-семсерімен түйреп өтуі оқырмандары ойлантпай қоймайды» -деп кейіпкерлер әлеміне баға береді [1,103].

Ақын өлеңдерінің бірінде тәртіпті, тіл алғыш, еңбексүйгіш балалар бейнесі көрінсе, енді бірінде тілазар, тентек, алаңғасар мінезді балалар бейнесі сомдалған. Демек, автор өлеңдерінде балалар бейнесі түрлі қырынан көрінеді. Мұның өзі ақынның бала жанын барлаған психолог ақын екендігінің дәлелі. Тентек балалар бейнесі ашылған өлеңдері үлкен бір шоғыр құрайды. «Мархабай» атты өлеңінде:

Қос қалтасы толғанда,
Сәл жүгірсе терлейді.
Бес қалтасы толғанда,
Мойны июге келмейді.
-Ау, Мархабай,
Хал қалай?
-Қалта бай!
Құлап қалып ақыры,
Ойбайлады бақырып.
Кіріп кетіп біз өткір,
Жамбасына, дыз еттті [4,96].

Өлең қарапайым. Бейнелі сөздердің қолданысы жоқтың қасы. Бірақ тартымды. Неліктен? Себебі, ақын тентек баланың әрекетін қаз-қалпында, боямасыз беруінде. Алаңғасар, шыдамсыз бала бейнесі. Автор осындай балалардың мінез-құлқын дөп басқан. Бір ғана «ойбайлады бақырып» эмоцияға толы сөзінің өзі бала бейнесін аша түскен.

«Марат пен сауысқан» өлеңі жанрына сай қызықты сюжетке құрылған.

-Балалар!
Сауысқанды қараңдар!
Марат диктант жазғанда,
Дәл осылай алаңдар.
Сүйектен сөз өткендей,
Қызарақтап тұр Марат.
Сауысқан мазақ еткендей,
Бір шоқиды, бір қарап [4, 96].

Өлеңде жылы юмор бар. Марат мінезі ақын сауысқанға тән әрекетпен шендестіруі кіші жастағы балалардың қабылдауына сай берілген. Автордың осы өлеңі жөнінде Қ.Ергөбектің пікірін келтірсек: «Марат мінезін сауысқан әрекетімен өлеңнің басында емес, соңында шендестіру өлеңді өткірлей түскен. әсірелеу әр берген, драматизмді асқындырып, күлкіні тұздықтай әшкерелеуге ұластырып әкеткен» -деп өлеңнің өзіндік қырын ашқан [2,136]. ақын «бір шоқып, бір қарап» юморға толы сөз қолданысымен Мараттың мінез-құлқын нақты берген.

«Семірді» өлеңінде де тентек бала бейнесі ашылған. Өлең небәрі алты-ақ тармақ, алайда сол алты тармаққа ақын еліктегіш баланың психологиясын сыйдыра білген:

Едіреңбек:
- Мен қазір семірем,-деп,
Орта шелек су ішті.
Кетіріп сол тынышты,
«Семіріп» алған күйінде,
Бір күн жатты үйінде... [4, 97].

«Үйретті» өлеңінде де өзі ақыл айтып, оны орындамайтын бала бейнесі көрінеді:

«Тіл алғыш бол!» - деп, інісін,
Жүреді Сатан үйретіп.
Інісі жүр оны күн ұзын
Қол шанамен сүйретіп [4,98].

Төрт-ақ тармақ. Ешбір бейнелі сөз жоқ. Бірақ, оқыған кезде көз алдыңа ағасын сүйреткен кішкентай бүлдіршін келе қалады да, еріксіз жымиасың. Автор жылы юмор сыйлай отырып, балдырғандарға үлкен ой жеткізеді.

«Еркегүл» өлеңінде балаларды тазалыққа, ұқыптылыққа баулиды. Ақын бала іс-әрекетіне құрудан сатираның күрделі формасына дейін сатылай өскен. Оқиға күлкіге толы. Жалқау, салақ, олақ бала бейнесі. Өлең кейіпкері – сатиралық образ. Автор мысқылмен балалардың жанына салақтықтың зиянын уытты жеткізеді. «Үрпиіп», «бұртиып», «ұйпаланған», «бырысқан» эмоционалды-экспрессивті сөз қолданысы салақ бала бейнесіні ашуда сәтті қолданылған.

«Қыңыр» өлеңінде әдепсіз бала бейнесі шоғырланған. Өлең эмоциялы. Автор есепшіл бала әрекетін дәл келтірген.

-Әй, ұят-ай, ұят-ай!
Әдепсіз боп кеттің-ау.
Ұстазыңмен, міз бақпай,
Амандаспай өттің-ау!
Қыңыр сонда бұртиды:
-Қорықпаймын мен,-дейді,-
Мұғалім ол былтырғы,
Биыл сабақ бермейді [4, 105].

Бір ғана әрекет бар: ол баланың ұстазымен амандаспай кетуі, себебі келесі жылы биылғы мұғалімнің сабақ бермеуі. Бір сәттік әрекет. Бірақ ақын айтар ой күрделі. Баланың мұндай әдепсіз әрекетіне ақын бей-жай қала алмайды. Ақын ақырын шымшып ғана әдепсіз баланың мінез-құлқын оқырманына жеткізе білген. М.Жаманбалиновтың балалардың түрлі психолгиясын ашатын, бейнелейтін өлеңдері көп. әсіресе, сатиралық, юморлық бейнелер сомдалған өлеңдері басым. Олар: «Сығыз», «Бармақтай бас алдады-ау», «Мақтаншақ», «Таң қалды», «Жылауық», «Қап!», «Қаратөбеде», «Өзі кінәлі», «Есербек», «Екі сумка», «Күнделіктің өкпесі», «Қоңырау кетті үзіліп» өлеңдері. Аталмыш өлеңдерінің бәрінде уытты, сатиралық ой, жылы, юморлық күлкі бар. Мұның бәрі түрлі-түрлі мінезді баланың психологиясын жете меңгерген ақынның шеберлігінің дәлелі. Автор балалар лирикасының тақырып ауқымы кең. Әсіресе, табиғат көркін, жыл мезгілдерін, әр жыл мезгіліне тән табиғат құбылыстарын, жан-жануар, аңдар, құстар, өсімдіктер әлемін айрықша суреттеген.

«Шеберін-ай аяздың!» өлеңінде аяздың суретшілік қырын жандандыра отырып өрнектейді:

Шеберін-ай аяздың!
Әйнектерді қағаз ғып,
Әшекейлеп қойыпты,
Бірнеше ою ойыпты.
Жапырақтардың, гүлдердің,
Сан алуан түрлерін,
Өркештерін өр таудың,
Мүйіздерін арқардың –
Бәрін, бәрін анық қып,
Айнытпай-ақ салыпты.
Суреттерді әр үйге,
Әйнектердің бәріне,
Түнде де салып береді,
Көзі қалай көреді? [4, 75].

Өлеңнің шешімін ойлы сұрақпен түйіндеуі баланың дүниетанымын қалыптастырумен ұштасып жатыр. Ақынның қай өлеңі болмасын, бала танымын, қиялын ұшқырландыру. Демек, бұл өлеңінде де автор осы идеяны іске асырады. Ал «Үскірік» өлеңінде де қыстың «қатал мінезін» жасайды.

Үскірік-ау
Үскірік!
Қалайсың,
Сен қалайсың?
Күні бойы үскіріп,
Бір сәт дамылдамайсың?
Бетті аяз шымшылап,
Сорып бейне жатқандай.
Енді біраз тыншып ал,
Бостан-босқа мақтанбай.
Я болмаса,
тектен-тек,
Ысқыра бер, мейлі, сен,
Сенен қорқып, мектепке
Бара алмайды деймісің! [4,76].

Кейіпкерлер – үскірік пен бала. Автор баланы сөйлету арқылы үскіріктің қаттылығын ашады. Сұрақ қою әдісі де ұтымды шыққан. Табиғаттың әр құбылысының өзіндік ерекшелігі болатындығына бала зейінін аударып, зер салдырады.Табиғаттың қызықты құбылыстарының бірі – дауыл. Автор табиғаттың осы бір құбылысының өзіндік ерекшелігін «Дауыл» атты өлеңінде бейнелейді.

Дауыл,
Дауыл,
Дауылда,
Тыныштық бер ауылға.
У-шу қылып теректі,
Шаң-шаң қылып жер-көкті,
Жұлып-жұлқып қақпаны,
Бар ма сонда тапқаны? [4,24].

Өлеңнің ерекшелігі: еліктеуіш және бейнелеуіш сөздерді образ жасауда сәтті қолдануы, риторикалық сұрақ қойып, баланы ойландыру, дауылдың екпінін динамикалы өрнектелуі. Теректі у-шу қылуы, жер-көкті шаң қылуы, қақпаны жұлқуы көріністерін жинақтау арқылы автор баланың көз алдына жан бітіре «дауылдың бейнесін» жасайды. Табиғат көркін бала қабылдауына жеткізуде өзен, көлдің, бұлақтың ағысын образды суреттеген өлеңдері жеке бір шоғыр құрайды. «Бал- бұлақ» өлеңі бала танымына сай, тілі орамды, оқиғасы жұмыр.

Сылдыр-сылдыр
Сылдырап,
Мөлдір бұлақ ағады.
Былдыр-былдыр,
Бал құрақ,
Көмкереді жағаны [4,79].

Бұлақтың «сылдыр-сылдыр, сылдырап» ағуы – ағыс сипатын, дыбыс ерекшелігін білдірсе, «былдыр-былдыр бал» суретті сөзі құрақтың қозғалысын көз алдыңа әкеледі. «Мөлдір» эпитеті судың тазалығын көрсетеді. Құрақтың жағаны көмкеріп алуы да әдемі сурет. Бұлақ ағысын жағадағы жайқалған құрақтың көркімен үндестіріп, табиғаттағы тіршіліктің бәрінде гармония болатындығына баланың көзін жеткізеді.

Балғын-балғын
Балалар
Саялайды құрақта.

Отырады жағада,
Шомылады бұлақта [4,79].

Табиғаттың әсемдігін өрнектеуде сол табиғат аясындағы балалардың тыныс-тіршілігін пареллель өруі балдырғандарға экологиялық тәлім-тәрбие берумен сабақтасып жатыр. Өлеңдегі «сылдыр-сылдыр», «былдыр-былдыр», «балғын-балғын» сөз өрнектері әуезділікті арттыра түскен. Дыбыс ойнату әдісін сәтті қолданған. «Мөлдіреген» сөзі де судың тұнықтығын көрсетеді. «Күлім-күлім қағуы» кейіптеуі бұлақтың ажарын әрлендіре түседі. Өлең бүлдіршін тіліне орамды, жүрегіне де жылы тиері сөзсіз. «Көлде» өлеңінде де ақын бейнелі суреттермен табиғат құбылыстарын береді:

Тал жағадан қарады,
Дүр сілкініп, таранып.
Аунап-аунап алады,
Осында кеп ала бұлт.
Көк аспанның күмбезін,
Көрікті ғып көрсетпек.
Көп толқындар Күн көзін,
Алып кетті бөлшектеп.
Топ шағала өтті, әне,
Өз көлінде құс та – құт.
Толқындарға кетті олар,
Ақ орамал ұстатып [4,81].

Өлең тартымдылығы: талдың жағадан қарауы, дүр сілкінуі, тарануы тәрізді жансызды жандандыруында. Мұндағы «сілкініп», «таранып» сөзі – іс-әрекет, қимыл түрі. Мұның өзі өлеңге жан беріп, оқиға қарқынын күшейте түспек. Балалар өлеңдерінің басты бір шарты – ойнақылық болса, ақын ойнақылыққа кейіптеу тәсілі арқылы қол жеткізген. Шағаланың толқындарға ақ орамал ұстатуы – көркемдік деталь. «Ақ орамал» – метафора. Ақын баламасы – ұлттық ұғымдағы бейнелі образ. Топ шағала – шағалардың көптігін білдірсе, әрі еркіндіктің символы.

Табиғат тақырыбындағы жырларының бірі – құстар әлемінің суреттелуі. «Қарлығаш» өлеңінде:

Қанаты үп-үшкір,
Ұшындай қияқтың.
Қайшымен тегіс бір,
Қиылған сияқты.
Төсінде жайнаған,
Ал қызыл шуақ тұр.
Әсемдеп байлаған
Галстук сияқты [4,86].

Өлең суретті. Ақын теңеулерді ұтымды қолданған. Кішкентай ғана қарлығаш құсының табиғатын бүлдіршіндер ұғымына сай өрнектейді. Құстың сүйкімділігін арттыра түсіп, бала оқырманды құстарды аялау сезіміне жетелейді. «Тырналар» өлеңінде де құстың әсемдігі паш етілген.

Ұзын сирақ тырнамыз,
Бай келеміз жырға біз.
Оңашаны сүймейміз,
Жиналып ап билейміз.
Ұшқан кезде тізіліп,
Жұрт қарайды қызығып.
Бұлттан әрі асқанда,
Ән шырқаймыз аспанда [4,86].

Ақын тырналардың топтаса ұшуын жырлай отырып, балаларға бірлік, достық туралы да мағлұмат беріп отыр. Ал «Торғайлар қуанышы» өлеңі бала атынан жырланғандықтан,

бала ақылына, балдырған ұғымына тән. Бұл өлеңде кішкентай оқырманын қайырымдылыққа, құстарға қамқор болуға тәрбиелемек.

Бір уыс дән шашып қап,
Шолып едім қашықтан:
Ұшып келіп әрқайдан,
Жапырласты торғайлар.
Қалғандай-ақ ашығып,
Шоқып-шоқып асығып.
Сілкініп те алады,
Қанаттарын қағады.
Секіріп те ойнайды,
Өздерінше тойлайды.
Қарасады айнала:
«Қайырымды қай бала?!» [4,78].

«Жапырласты» сөзі торғайлардың көптігін көрсетсе, «Сілкініп те алады, // Қанаттарын қағады» тармақтары құстың ұшу ерекшелігі мен әсем қозғалысын танытады. Өлеңде табиғат жаратылысының бірі – құстарды аялау, бағалау, сүйсіну идеясы бар.«Сауысқан» өлеңінде автор соны теңеулер, тың метафоралар қолданған. Және тосын да жаңа сөз айшықтары бала өмірімен ұштастырылған.

Киіп алып сауысқан,
Оқушының формасын.
«Тақпақ айтып» дауыстап,
Жаңғыртты-ай кеп дөң басын.
Қалды кенет ұмсынып,
Жазатын бір хат бардай.
Автоқалам – тұмсығын,
Сүйкеп қойып ақ қарға.
Тұрды біраз тәкаппар,
Дүр сілкініп қалды да....
Ақ қағаздай аппақ қар,
Жаюлы тұр алдында [4,89].

Лирикалық кейіпкер адам кейпіне еніп, оқушы формасын киіп алуы, тақпақ айтуы, дауыстап оқуы, дөң басын жаңғыртуы – балаға тән әрекет болса, автор сауысқан әрекетін жандандыру арқылы балаларға бос жүрмей еңбектену қажеттігін ескертеді. Ақын өлеңінің идеясы – еңбекшіл, талапты жасты тәрбиелеу.

Ақынның суреткерлігі өсімдіктер әлемін бейнелеуден де танылады. «Терек жыры» өлеңінде лирикалық кейіпкердің өсіп-өну, дамуы өрнектелген:

Желкілдеген терекпіз,
Біз – саямыз, керекпіз.
Өзен бойлап өсеміз,
Өзен – біздің көшеміз.
«Көшемізге» қараймыз,
Кемелерді санаймыз.
Кейде өсеміз сайда біз,
Сайдың суы – айнамыз.
Айнамызға қараймыз,
Шашымызға тараймыз [4, 85].

Бірлік пен татулық, туыстық пен бауырмалдық идеясы өлеңде ашылған. Терек мінезі де бала мінезімен астасып жатыр. Жылы да шуақты ой бар. Ал «Шілік» өлеңінде лирикалық кейіпкер атынан сөйлету әдісі тиімді қолданылған.

Мен бәріңе білікті,
Солқылдаған шілікпін.

Қаймықпаймын дауылдан,
Күзгі нөсер жауыннан.
Мына мені қайта сен,
Сондай күні байқайсаң!
Өнерімді жұмсаймын,
Акробатқа ұқсаймын:
Мың иілсем, қыңбаймын,
Жүз бұралсам сынбаймын.
Өмір бойы себебі,
Жаттығумен келемін[4,87].

Ақын шіліктің төзімділігі, беріктігін паш ету арқылы балаларды шымырлыққа, шыдамдылыққа баулиды. Шілікті акробатқа ұқсатуы да бейнелі көрініс. Мұнда нәзік бір қимыл-қозғалыс та бар. Автор «шынықсаң шымыр боласың» деген идеяны алға шығарады.

Түйіндер болсақ, ақын өлеңдерінің ерекшелігі: бала психологиясын ұзынсонар суреттеп жатпай-ақ, бірер әрекеті, бірер қимылы, мінезі арқылы ықшамды да жинақы оқиғаны жеткізіп, бала бейнесін ашады. Бала бойында кездесетін олқы мінезді біресе өткір жеткізсе, енді бірде шуақты күлкімен көмкереді. Ақын өлеңдерінде бала бейнесін өрнектеуде де өзіндік көркемдік ізденістердің молдығын байқадық. Әрбір баланың ішкі жан-дүниесіне терең үңілетін ақын тұлғасы танылды. М.Жаманбалинов – қазақ балалар әдебиетінде **сатиралық, юморлық образды өркендетуші ақын.** Уытты да жылы күлкіге толы өлеңдері әлі де зерттеуді қажет етеді.

Ақын рухы табиғатқа өте жақындығы балаларға арналған әрбір өлеңінен сезіледі. Табиғат сұлулығын өрнектеу әдісі негізінде бүлдіршіндер мен балдырғандарды әдемілікке, үйлесімділікке, сұлулыққа баулиды. Өлеңдері эстетикаға толы. Автор сұлулыққа баулуда жалаң ақыл айтпай, табиғат жаратылысының сұлулығын мойындата отырып, әдемілікке жетелейді. М.Жаманбалинов тілі – өте бейнелі. Сонымен қатар ақын – бүлдіршіндер мен балдырғандарды табиғат құбылыстарымен, оның бала біле бермейтін құпия сырымен **алғаш таныстырушы ұстазы да**. Балаларға арналған өлеңдерінің қай-қайсысы болмасын, тақырып қайталау жоқ, әр өлеңіндегі айтар ой тың. Және қай тақырыпта жазылсын, ол – **балаларды қоршаған ортамен таныстырушы әліппе тәрізді**. Өлеңдерінен балалар орман, тоғай, көл, тау, бұлақ, ағаш, хайуанат, жан-жануар әлемі жайлы толық мағлұмат алады. Мұның өзі ақын өлеңдеріндегі бала қабылдауына қонымды келер ғылыми-танымдық сипатты көрсетеді. Академик С.Қирабаев пікірімен оймызды түйіндесек: «Поэзия тек баланың дүние тану мөлшерін кеңейтіп ғана емес, өмірдегі жақсы-жаман әрекеттің бәріне де бала сезімін ортақ етеді, оны ойлантады, шешім қабылдауға үйретеді. Мұның бәрі бала бойында гуманистік сезімді оятуға, оларды ерлік пен ізгі мінезге тәрбиелеуге қызмет етеді» [5, 105].

Әдебиеттер тізімі:

1 Бақыраденова А. Балаларға ғибрат // «III Мәшһүр Жүсіп тағылымы» атты респ. ғыл.-тәж. конф.материалдары. – Павлодар, 2003. –370 б.Б –103-104.

2 Ергөбеков Қ.Арыстар мен ағыстар.-Алматы:Өркениет,2003.-368 б.Б-131.

3 Әлімбаев М.Қалам қайраты.-Алматы:Жазушы,-251 б.Б-1.

4 Жаманбалинов М., Дүйсенбиев Ә. Өлеңдер, ертегілер. – Алматы: Балауса, 1992. –432 б

5 Қирабаев С. Әдебиет және балалар өмірі. // Жұлдыз,1969. №8. Б-105.

В статье анализируется стихотворения М.Жаманбалинова, лирические герои которого с особой точностью передают образы маленьких героев. Идейно-тематические изыскания поэта разнообразны. В них передаются переживания и стремления маленьких героев. Создаются их юмористические и сатирические образы. В статье анализируются также труды других исследователей, посвященные творчеству поэта.

The article analyzes the M.Zhamanbalinova poems, lyrical which precisely shows the images of young heroes. The ideological and thematic surveys of the poet varied. They transferred the experiences and aspirations of young heroes. Created by their humorous and satirical images. The article also analyzes the works of other scholars on the work of the poet.

УДК 821.161.1

А.К. Казкенова
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

РЕФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ ИСТОРИИ И ТИПЫ ПЕРСОНАЖЕЙ (на примере романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»)

Данная статья посвящена вопросу о построении референциальных историй персонажей в романе М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита». В центр внимания были помещены персонажи, чьи имена были введены в текст не сразу (или вообще не введены): Воланд и его свита, Мастер и Маргарита, московские следователи. Анализу подвергались все приемы художественной референции (помимо прямого именования), в том числе приемы, актуализирующие референциальный потенциал грамматических средств русского языка. В статье аргументируется зависимость построения референциальных историй персонажей от художественного замысла автора. В частности, они могут указывать на принадлежность персонажей к тем или иным типам.

Ключевые слова: «Мастер и Маргарита» М.А. Булгакова, художественный текст, персонаж, референция, референциальная история

В статье показывается, как разные стратегии построения референциальных историй используются автором для указания принадлежности персонажей к тем или иным типам, фактически становясь частью характеристики этих персонажей. Анализ референциальных историй персонажей строится на примере романа М.А. Булгакова "Мастер и Маргарита".

Под «референциальной историей» здесь понимается «цепочка анафорических связей между предыдущим и последующим вхождениями выражений, относящихся к одному и тому же референту» [1, 411].

В рамках статьи нас будут интересовать только те референциальные истории, которые связаны с отложенной интродукцией имени персонажа или же авторским отказом от прямого именования (несостоявшимся именованием). В частности, отклонения от непосредственного именования связаны с тремя типами персонажей булгаковского романа: 1. Воландом и его свитой, 2. Мастером и Маргаритой, 3. московскими следователями.

Имея столь нетривиальные референциальные истории, данные персонажи противопоставляются в романе другим – прежде всего большинству жителей Москвы и Ершалаима (количество персонажей романа превышает 500 [2, 475]), для которых характерно введение имени (иногда полного) при первом же упоминании, ср.: Никанор Иванович Босой, Аркадий Аполлонович Семплеяров, Иешуа Га-Ноцри, Понтий Пилат. Вопрос об имени или фамилии неоднократно задается на протяжении всего романа в ситуациях знакомства и идентификации личности. Роль имени в художественном мире романа исключительна, и на этом фоне безымянность также становится маркированной.

По отношению к поименованным героям романа действительно следующее утверждение: «если исходить из того, что персонажи имеют имена и что создатель текста стремится к коммуникативной ясности, то и персонаж, и имя персонажа должны быть

представлены адресату так, чтобы он без затруднения произвел операцию идентификации, построив в своем сознании (хотя бы на момент восприятия текста) «жестко десигнированную» цепочку «имя – персонаж». [3, 101]. В свою очередь это связано с «базисной моделью текста», в соответствии с которой «адресат речи стремится прежде всего вынести из начала повествования подтверждение бытия в некоторой предметной области объекта, о котором будет идти речь, сведения о его принадлежности к определенному классу и о способе его именования» [4, 366].

С другой стороны, противопоставление «обычным героям» определяет сближение трех перечисленных типов персонажей в художественном пространстве романа.

Построение референциальных историй, на которых мы останавливаемся, имеет как сходство, так и различия. Сходство определяется прежде всего тем, что в трех случаях (хотя и по-разному) используются стратегии, в которых обыгрываются способы интродукции имен в текст и безымянность. В этой ситуации приобретают значимость другие способы референции персонажа: приемы указания, описание внешности (в том числе с разных точек зрения), «самопрезентация» героя, формы обращения к нему и т.д. Кроме того, используются многочисленные грамматические средства русского языка, «позволяющие, указывая на объект, обозначить его опосредованно, завуалировать его название намеренно, окутать тайной, представить вообще неизвестным говорящему» [5, 124 – 125].

Тем не менее разные комбинации этих способов, их разная «концентрация» и последовательность использования определяют своеобразие той или иной референциальной истории. Рассмотрим каждую стратегию построения референциальной истории по отдельности.

В случае Воланда и свиты референциальные истории могут быть представлены как переход от описания (дескрипций) к именованию (в значительной степени условному). Причем именованием референциальная история еще не завершается именно в силу условности имени.

Описание Воланда и его помощников каждый раз дается через призму восприятия какого-либо персонажа, жителя Москвы. При этом повествователь активно вносит свои ремарки. Его «осведомленность» компенсирует отсутствие имен персонажей и помогает читателю их идентифицировать.

Первым из свиты в романе появляется Коровьев. Референциальная история данного персонажа начинается с неоднократно повторяющегося описания его внешности. Мы видим Коровьева глазами Берлиоза, Бездомного, Лиходеева и Босого. Портрет Коровьева складывается из следующих примет: длинный, клетчатый, усы-пёрышки, пенсне с одним треснувшим стеклышком... Неоднократное повторение этих примет, как полагает автор, позволяет читателям узнавать Коровьева: *Ах, если бы здесь был Иван Николаевич! Он узнал бы этого субъекта сразу!; За столом покойного сидел неизвестный, тощий и длинный гражданин в клетчатом пиджачке, в жокейской шапочке и в пенсне… ну, словом, тот самый* (здесь и далее цит. по [6]).

Себя Коровьев называет по-разному: «бывшим регентом», «переводчиком», «ихним помощником» *(Маг, регент, чародей, переводчик или черт его знает кто на самом деле − словом, Коровьев*).

Встреча с Никанором Ивановичем Босым интересна тем, что впервые на вопрос Босого произносится фамилия «Коровьев»: *Фамилия моя, − ничуть не смущаясь суровостью, отозвался гражданин, − ну, скажем, Коровьев.*

Примечательно, что для всех представителей тьмы в романе характерна отложенная интродукция имени: имя Воланда звучит только в 7 главе, Бегемота – в 12, Геллы – в 22. Единственный персонаж, имя которого звучит при его первом появлении, – Азазелло: − *Ты не похож на архиерея, Азазелло, − заметил кот...*

С другой стороны, имена этих персонажей (подобно маскам, которыми они прикрываются) условны и изменчивы. Это подчеркивает и Коровьев в предыдущем

фрагменте, и Азазелло: − *Ну хорошо, зовут меня Азазелло, но ведь все равно вам это ничего не говорит*.

Второе имя Коровьева упоминает Воланд на сеансе черной магии: − *Скажи мне, любезный Фагот, − осведомился Воланд у клетчатого гаера, носившего, по-видимому, и другое наименование, кроме «Коровьев», − как по-твоему, ведь московское народонаселение значительно изменилось?*

Более того, сам факт наличия устойчивого имени осмеивается помощниками Воланда:

...Софья Павловна покорно спросила у Коровьева:

− Как ваша фамилия?

− Панаев, − вежливо ответил тот. Гражданка записала эту фамилию и подняла вопросительный взор на Бегемота.

− Скабичевский, − пропищал тот, почему-то указывая на свой примус.

Софья Павловна записала и это и пододвинула книгу посетителям, чтобы они расписались в ней. Коровьев против Панаева написал «Скабичевский», а Бегемот против Скабичевского написал «Панаев»[1].

В конце романа маски исчезают и Маргарита видит героев в их настоящем обличии: *На месте того, кто в драной цирковой одежде покинул Воробьевы горы под именем Коровьева-Фагота, теперь скакал, тихо звеня золотою цепью повода, темно-фиолетовый рыцарь с мрачнейшим и никогда не улыбающимся лицом. Он уперся подбородком в грудь, он не глядел на луну, он не интересовался землею под собою, он думал о чем-то своем, летя рядом с Воландом.*

Вместе с тем однажды ранее Гелла обращалась к Коровьеву в соответствии с его настоящим статусом: ***Рыцарь**, тут явился маленький человек, который говорит, что ему нужен мессир*.

Референциальная история Воланда имеет сходные черты, но построена сложнее. В его обличии нет постоянных атрибутов, как в случае с Коровьевым. Изменчивость внешности породила различия в показаниях свидетелей, о чем повествователь сразу же предупреждает читателей: *Впоследствии, когда, откровенно говоря, было уже поздно, разные учреждения представили свои сводки с описанием этого человека. Сличение их не может не вызвать изумления... Приходится признать, что ни одна из этих сводок никуда не годится.*

При всей изменчивости внешности Воланда постоянными остаются низкий тембр голоса, черный цвет одежды *(...рядом с зеркалом увидел неизвестного человека, одетого в черное и в черном берете; Прибывшая знаменитость поразила всех своим невиданным по длине фраком дивного покроя и тем, что явилась в черной полумаске; Как показалось буфетчику, на артисте было только черное белье и черные же остроносые туфли*), шпага *(... в лунном, всегда обманчивом, свете Ивану Николаевичу показалось, что тот стоит, держа под мышкою не трость, а шпагу; Воланд взял с постели длинную шпагу, наклонившись, пошевелил ею под кроватью…; Воланд оказался в какой-то черной хламиде со*

---

[1] Следует отметить, что в булгаковской Москве также имеют место недоразумения с именами, ср.:

− ...Надел что было, потому что спешил в ресторан к Грибоедову.

Врач вопросительно посмотрел на Рюхина, и тот хмуро пробормотал:

− Ресторан так называется.

− Ага, − сказал врач, − а почему так спешили? Какое-нибудь деловое свидание?

− Консультанта я ловлю, − ответил Иван Николаевич и тревожно оглянулся.

− Какого консультанта?

− Вы Берлиоза знаете? − спросил Иван многозначительно.

− Это… композитор?

Иван расстроился.

− Какой там композитор? Ах да, да нет! Композитор − это однофамилец Миши Берлиоза!

стальной шпагой на бедре). Воланд представляется «консультантом», «профессором», «специалистом по черной магии», его помощники неизменно почтительно называют его «мессир».

Имя «иностранца» постоянно вызывает затруднения. Так, Иван Бездомный не может прочитать его фамилию *(поэт успел разглядеть на карточке напечатанное иностранными буквами слово «профессор» и начальную букву фамилии − двойное «В»*), а в Грибоедове не может вспомнить *(− То-то фамилия! − в тоске крикнул Иван, − кабы я знал фамилию! Не разглядел я фамилию на визитной карточке… Помню только первую букву «Ве», на «Ве» фамилия! Какая же это фамилия на «Ве»? − схватившись рукою за лоб, сам у себя спросил Иван и вдруг забормотал: − Ве, ве, ве! Ва… Во… Вашнер? Вагнер? Вайнер? Вегнер? Винтер? − волосы на голове Ивана стали ездить от напряжения*). В Варьете также не могут вспомнить фамилию (*Как фамилия-то этого мага? Василий Степанович не знает, он не был вчера на сеансе. Капельдинеры не знают, билетная кассирша морщила лоб, морщила, думала, думала, наконец сказала:− Во… Кажись, Воланд. А может быть, и не Воланд? Может быть, и не Воланд, может быть, Фаланд*). Сам герой впервые представляется в романе Лиходееву: − *Профессор черной магии Воланд, − веско сказал визитер...*

В описании встречи Маргариты с Воландом перед балом актуализируются грамматические средства русского языка, позволяющие компенсировать отсутствие имени (местоимения, местоименно-определительное придаточное, субстантивированное причастие): *Взор ее притягивала постель, на которой сидел* ***тот, кого еще совсем недавно бедный Иван на Патриарших прудах убеждал в том****, что дьявола не существует.* ***Этот несуществующий*** *и сидел на кровати.*

Слово *сатана* появляется в тексте нечасто: впервые в ночном разговоре Бездомного и Мастера, позже в названии главы «Великий бал у сатаны». Но с ним коррелирует слово *черт*, настойчиво повторяемое на протяжении всего романа в составе многочисленных фразеологизмов.

Неуловимость облика Воланда подчеркнута и в конце романа: каков он, настоящий, не ясно (при том, что истинное обличие его спутников описано так, как это видит Маргарита). Главная героиня лишь отмечает: *И, наконец, Воланд летел тоже в своем настоящем обличье. Маргарита не могла бы сказать, из чего сделан повод его коня, и думала, что возможно, что это лунные цепочки и самый конь − только глыба мрака, и грива этого коня − туча, а шпоры всадника − белые пятна звезд*[2].

Другой способ построения референциальной истории использован в случае представления Маргариты и Мастера. Референциальная история главной героини романа начинается в печальном рассказе Мастера о своей жизни. Ее имя не названо, облик не описан (упомянуто ее черное весеннее пальто и голос, «низкий довольно-таки, но со срывами»), Мастер ограничивается лишь указанием на героиню: ***Она*** *несла в руках отвратительные, тревожные желтые цветы*. На вопрос Ивана «А кто она такая?» ответом был жест Мастера, *«означавший, что он никогда и никому этого не скажет»*. В сцене свидания с Маргаритой он называет ее *Марго*: *Не плачь, Марго, не терзай меня. Мне страшно, Марго!*

Позже в «объективном» авторском повествовании вводится ее имя – Маргарита Николаевна, указывается возраст (30 лет), дается весьма скудное описание внешности. На внешности Маргариты автор сосредоточен лишь в моменты ее преображения: после использования крема Азазелло, во время подготовки к балу, после смерти.

Имя Маргарита несет большую символическую нагрузку и имеет разветвленные связи с произведениями мировой литературы. Но настоящий смысл имени раскрывается не сразу. В первую очередь оно вызывает ассоциации с Маргаритой из «Фауста» И.-В. Гёте, но, как утверждает Б.М. Гаспаров, Маргарита М.А. Булгакова на самом деле ей противопоставляется

[2] Как предполагает Б.М. Гаспаров, в романе Мастера вездесущий Воланд фигурирует в образец Афрания [7, 61 – 63]. Референциальная история этого персонажа подтверждает справедливость такого предположения.

[7, 67]. В романе выявляется, что она является *прапрапраправнучкой одной из французских королев, жившей в шестнадцатом веке*.

Неслучайность имени главной героини находит такое художественное объяснение: *−Установилась традиция, − говорил далее Коровьев, − хозяйка бала должна непременно носить имя Маргариты, во-первых, а во-вторых, она должна быть местной уроженкой. А мы, как изволите видеть, путешествуем и в данное время находимся в Москве. Сто двадцать одну Маргариту обнаружили мы в Москве, и, верите ли, − тут Коровьев с отчаянием хлопнул себя по ляжке, − ни одна не подходит. И, наконец, счастливая судьба….*

Появление главного героя (ср. Название главы 13 «Явление героя») сопровождается «прономинальными» [8, 231 – 232] номинациями *мужчина, гость*, субстантивированным прилагательным *неизвестный*. Описание его внешности ведется с точки зрения Ивана Бездомного: *С балкона осторожно заглядывал в комнату бритый, темноволосый, с острым носом, встревоженными глазами и со свешивающимся на лоб клоком волос человек примерно лет тридцати восьми*.

Однако главный герой романа остается без имени. Такая безымянность — итог его сознательного выбора: *− Я − мастер, − он сделался суров и вынул из кармана халата совершенно засаленную черную шапочку с вышитой на ней желтым шелком буквой "М". Он надел эту шапочку и показался Ивану в профиль и в фас, чтобы доказать, что он − мастер. − Она своими руками сшила ее мне, − таинственно добавил он.*

− А как ваша фамилия?

− У меня нет больше фамилии, − с мрачным презрением ответил странный гость, − я отказался от нее, как и вообще от всего в жизни. Забудем о ней.

Напомним, что это контрастирует с именованием любого, самого незначительного, единожды встречающегося в тексте романа персонажа.

Как отмечает И.Н. Сухих, «Мастер – самый функциональный и не проявленный из всех центральных персонажей книги» [2, 482]. Однако отсутствие имени (как и отсутствие какой-либо активной деятельности) компенсируется подробным рассказом Мастера о своей жизни (по сути, исповедью). Иван вспоминает историю травли Мастера, фактически идентифицирует его с одним из знакомых ему литераторов, но имя вспомнить не может *(− А, помню, помню! − вскричал Иван. − Но я забыл, как ваша фамилия!*).

Буква «М», по мнению Б.М. Гаспарова, сокращение не только от слова «мастер», но и, возможно, от имени автора *Михаил* или от фамилии *Мандельштам* (описание параллелей жизни Мастера с биографией автора и биографией О. Мандельштама см. [7, 66 – 67]). Кроме того, она вызывает ассоциации с буквой *В*, предшествовавшей появлению имени *Воланд*. Таким образом, не только безымянность героя, но и слово *Мастер*[3], заменившее герою его настоящее имя, и буква *М* становятся в романе многомерными символами.

Как и помощники Воланда, Мастер в конце романа переживает метаморфозы: *Волосы его белели теперь при луне и сзади собирались в косу, и она летела по ветру. Когда ветер отдувал плащ от ног мастера, Маргарита видела на ботфортах его то потухающие, то загорающиеся звездочки шпор. Подобно юноше-демону, мастер летел, не сводя глаз с луны, но улыбался ей, как будто знакомой хорошо и любимой, и что-то, по приобретенной в комнате N 118-й привычке, сам себе бормотал.*

Еще одна группа персонажей без имени – это следователи, которым было поручено распутать темное дело Воланда и его сообщников. Безымянность следователей нельзя объяснить лишь их периферийным положением в системе образов романа, она несет определенную художественную нагрузку.

Пожалуй, впервые следователи появляются, когда Маргарита в сопровождении Азазелло, оба невидимые, проходят в квартиру №50. Отличительной чертой этих людей является не только и не столько безымянность, сколько подчеркнутая безликость: *Маргарита заметила томящегося в ней человека в кепке и высоких сапогах, вероятно, кого-*

[3] В булгаковском тексте слово *мастер* неизменно пишется с начальной строчной буквой.

то поджидавшего... Второго, до удивительности похожего на первого, человека встретили у шестого подъезда.... Третий, точная копия второго, а стало быть, и первого, дежурил на площадке третьего этажа. Ср. также: *большая компания мужчин, одетых в штатское*.

Но подробно о деятельности следователей речь идет в главе 27. Обращает на себя внимание метонимическое обозначение следователей: *Но в это время, то есть на рассвете субботы, не спал целый **этаж** в одном из московских учреждений...; После обеда в пятницу в квартире... раздался звонок, и мужской **голос** попросил к телефону Аркадия Аполлоновича; Николай Иванович не очень удивил **следствие**, выложив на стол шутовское удостоверение о том, что он провел время на балу у сатаны.*

Художественной задаче подчинены и ресурсы грамматики (ср. встречу Маргариты с Воландом). Так, обращает на себя внимание употребление неопределенно-личных конструкций: *В квартире N 50 побывали, и не раз, и не только осматривали ее чрезвычайно тщательно, но и выстукивали стены в ней, осматривали каминные дымоходы, искали тайников;* сложноподчиненных предложений с местоименно-определительными придаточными: *Надо отдать справедливость тому, кто возглавлял следствие. Пропавшего Римского разыскали с изумляющей быстротой;* пассивные конструкции: *Во все города были разосланы телеграммы с запросами о Лиходееве;* ситуативно используемые субстантивированные слова: ***Подымающиеся** по парадной лестнице тем временем уже были на площадке третьего этажа*; существительные с собирательной семантикой: *Там его, к сожалению, также безрезультатно обстреляла **охрана**, стерегущая дымовые трубы, и кот смылся в заходящем солнце, заливавшем город*; неопределённые местоимения: ***Кто-то** на ходу успел набрать телефонный номер пожарной части, коротко крикнуть в трубку...*

Персонифицированный, но безымянный образ следователя представлен лишь однажды: *Дверь Иванушкиной комнаты N 117 отворилась под вечер пятницы, и в комнату вошел молодой, круглолицый, спокойный и мягкий в обращении человек, совсем непохожий на следователя, и тем не менее один из лучших следователей Москвы*[4].

Таким образом, референциальная история следователей строится в направлении от метонимического переноса к обобщенно-безличному, подчеркнуто собирательному обозначению. Столь сложные референциальные истории, игры с именами и безымянностью причудливо объединяют, на первый взгляд, совершенно разные персонажи. Тем не менее такое объединение в художественном пространстве романа не выглядит случайным. Мастер и Маргарита не заслуживают света, но получают лишь покой, дарованный Воландом. В конце романа они, покидая Москву, сливаются с его свитой. С другой стороны, проекцией Воланда в романе Мастера является Афраний, начальник тайной стражи, со своими помощниками. Это скрепляет ассоциации между Воландом и его свитой, с одной стороны, и московским следствием, с другой. Исчезновение людей, проживавших в квартире №50, имело мистические причины, но само исчезновение людей в то время было отнюдь не проявлением «нечистой силы».

Таким образом, стратегии построения референциальных историй определяются художественным замыслом автора и маркируют принадлежность персонажей к тому или иному типу.

Список литературы

1 Булыгина Т.В., Крылов С.А. Референт // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 410 – 411.

2 Сухих И.Н. «Мастер и Маргарита» М. Булгакова: роман-лабиринт // Русская литература XX века: Школы, направления, методы творческой работы. Учебник для

[4] Ср. также с описанием внешности артиста, убеждавшего сдавать валюту во сне Никанора Ивановича: *Из кулис тут вышел артист в смокинге, гладко выбритый и причесанный на пробор, молодой и с очень приятными чертами лица.*

студентов высших учебных заведений / Под ред. С. И. Тиминой. – СПб: Издательство «Logos», 2002. – С. 466 – 487.

3 Васильева Н.В. Собственное имя в мире текста. Изд. 2-е, испр. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 224 с.

4 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.

5 Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории: Учебник для студентов-журналистов и филологов. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 368 с.

6 Булгаков М.А. Мастер и Маргарита // Пьесы. Романы. / Сост., вступ.ст. и примеч. В.М. Акимова: Ил. Е.М. Белоусовой. – М.: Просвещение, 1991. – С. 377 – 762.

7 Гаспаров Б.М. Из наблюдений над мотивной структурой романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» // Литературные лейтмотивы. Очерки по русской литературе XX века. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – С. 28 – 82.

8 Шмелев А.Д. Русский язык и внеязыковая действительность. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.

Мақалада М.А. Булгаковтың «Мастер мен Маргарита» романындағы кейіпкерлердің референциалды тарихының құрылу стратегиясы қарастырылады. Ең басты назарда аттары мәтінге бірден кірмеген (немесе мүлдем кірмеген) кейіпкерлер: Воланд пен оның көмекшілері, Мастер мен Маргарита, мәскеулік тергеушілер тұрады. Талдауға көркем референцияның барлық тәсілдері (тікелей атаулардан басқасы), оның ішінде орыс тілінің грамматикалық құралдарының референциалды әлеуетін жандандыратын тәсілдер де ұшыраған. Мақалада кейіпкерлердің референциалды тарихы құрылуының автордың көркем ойына тәуелділігі көрсетіледі. Атап айтқанда, референциалды тарихының құрылу ерекшеліктері кейіпкерлердің сол немесе басқа да түрлерге жататынын көрсететіні дәлелденген.

The article deals with the strategy of building referential stories of characters in the novel M.A. Bulgakov's "Master and Margarita". The focus is on the characters, whose names have been introduced into the text not right away (or never entered): Woland and his assistants, The Master and Margarita, Moscow investigators. The analysis was all the tricks of the art reference (in addition to the direct naming), including techniques actualizing referential potential grammatical means of the Russian language. The article shows the construction of referential stories of characters from the artistic intent of the author. In particular, it is argued that the characteristics of the construction of referential stories may indicate the characters belonging to the different types.

УДК 82/821(100-87)

Ж.Т. Қобланов
Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
koblanov64@mail.ru

МИГЕЛЬ ДЕ СЕРВАНТЕСТІҢ «ЛАМАНЧТЫҚ ДОН КИХОТ» РОМАНЫ

Мақалада Мигель де Сервантестің «Ламанчтық Дон Кихот» романындағы кейіпкер табиғатын, кезең көрінісін ашудағы қаламгер шеберлігі жан-жақты сөз болады. Сервантес шығармашылығында өз заманының келеңсіз жақтарын көріп, қолына қалам алған болатын. Қаламгер айналасын шырмап алған кемшіліктерге, озбырлықтарға сын

көзбен қарап, адам тағдыры және оның арман-тілегі жайында тереңірек пікір жүргізуге ұмтылады. Романда келеңсіз оқиғаларды бейнелеу, зұлымдық пен соқыр сенімді сынға алу негізгі мәселе болып қалады. Шығармадағы көңілсіз оқиғаларды бейнелеуде жазушы өмірден түңілу сезіміне берілмейді, керісінше ол қайғы құрсауында да өмірге сенім туғызатын оптимистік, образды тәсілдерді табады. Бұл сол қоғамда жаңалықтың ескілік үстінен жеңіске жетуін көрсетуде айқын байқалады.

Негізгі сөздер: реалистік роман, образ, сонеттер, серілік роман, «донкихотшылық», ортағасырлық поэзия, гуманист, дәстүр, қаһарман.

XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың бастарында өмір сүрген испан Қайта өрлеу дәуірі әдебиетінің ірі өкілі, реалистік романның негізін салған гуманист жазушы Мигель де Сервантес Сааведра 1547 жылы қыркүйек айының 29-да Испанияның Алькала де Энарес қалашығында дүниеге келді. Әкесі Родриго де Сервантес Сааведра емшілікпен күн көретін жан еді. Сондықтан ол бір қаладан екінші қалаға жиі қоныс аударып отыруға мәжбүр болды.

Мигель де Сервантес 1557-1561 жылдары иезуиттер мектебінде оқыды. 1561 жылы отбасы Мадридке көшіп барған соң, оқуын осы жерде жалғастырады. Сол жерде бозбала Мигельде өлеңге деген алғашқы құмарлық оянады. Филипп II-нің әйелі Исабелланың өліміне арналған сонеттері жас Сервантестің поэзия саласындағы тұңғыш өлеңдері еді. 1569 жылы Сервантес Римге барып, папаның өкілі Аквавия құзырында жұмыс істейді, 1570 жылдың екінші жартысында Италияда орналасқан испан қосынына қызметке ауысады. Жоқшылық өз отанын тастап кетуге мәжбүр қылады.

1571 жылы Лепанто маңындағы түріктермен болған теңіз шайқасында Сервантес үш рет жараланады. 1572 жылдың сәуір айына дейін Мессино госпиталінде емделеді. 1574 жылдың аяғында әскер ретінде тағы да бірнеше шайқастарға қатысады, 1575 жылы әскери қызметінен босатылып, інісі Родригомен бірге отанына оралады.

1575 жылдың қыркүйегінде жолда келе жатқан Сервантесті қарақшылар тұтқындап, Жазоирге алып келеді. Осыдан соң оның Африкадағы құлдық өмірі басталады. Тұтқында жүрген Сервантес достарын құтқармақшы болып көп әрекеттенеді, өзі де бірнеше рет түрмеден қашпақшы болады. Бірақ бұл әрекеттердің барлығы сәтсіз аяқталады. Сервантестің ата-анасы ақша жинап, ұлдарын тұтқыннан босатуға ұмтылады. Сервантес 1580 жылдың 19 қыркүйегінде азаттыққа шығып, еліне оралады. Бұл уақытта оның отбасы біраз кедейленген, ата-анасының жиған-тергені Родриго мен Мигельді құлдықтан құтқаруға жұмсалған еді. Қартайған әке бұрынғы емшілік кәсібін тастаған болатын.

Сервантес бірер әскери мансапқа ерісу ниетінде Испанияға қосылған Португалияға барады (1581). Бұл жерде жолы болмаған Сервантес Мадридке қайтып келеді. 1584 жылдың желтоқсан айында майда дворян отбасынан шыққан Каталина есімді қызға үйленеді. Әкесі қайтыс болған соң (1585), түрлі шаруашылық істермен айналысуға мәжбүр болады. Сондықтан әдеби қызметі ұзақ уақыт үзіліске түседі. Алдын әскерге азық -түлік дайындаушы интендант (1587-1594), соңынан төленбеген салықтарды өндіруші агент ретінде іске кіріскен Сервантес аңғалдығының себебінен жазықсыз жапа шегеді. 1592 жылы «жиналған астықты қате сараптады» деп айыпталып, түрмеге жабылады. Басқа жұмыстарынан да кемшіліктер табылады. Севилия қаласының банкирі Мадридке өткізілетін ақшаны уақтында жібермейді, мұның үстіне ақшаның құны түсіп қалады. «Өндірілмей қалған салықтар үшін кінәлі» деп Сервантес 1597 жылы тағы да қамалады. Соңырақ бұл оқиғаға қатысты дау-жанжал қайта көтеріліп, Сервантес 1602 жылы үшінші рет абақтыға түседі.

Сервантестің «Дон Кихот» романын жазуы, оның өміріндегі осындай ең қиын, ауыр кезеңдерге тура келеді. 1604 жылы корольдіктің жаңа астанасы деп аталған Вальядолидке келгеннен соң, оның әдеби қызметіне жағдай туады. Осы жерде «Дон Кихот» романының бірінші бөлімі баспадан шығады (1605). Мұнан кейін он төрт хикаяны өз ішіне алатын «Ғибратты новеллалар» жинағы (1613), «Парнасқа саяхат» (1614) поэмасы баспадан шығады.

1615 жылы «Дон Кихоттың» екінші бөлімі жарияланады. Осы жылы оның «Сегіз комедия және сегіз интермендия» атты пьесалар жинағы да жазылады.

Сервантестің соңғы шығармасы «Персилес пен Сигизмунданың саяхаты» романы жазушы дүниеден өткен соң ғана жарияланды. Антик классикалық және Қайта өрлеу дәуірі әдебиетімен жақыннан таныс, әскери қызмет пен шайқастарға қатысқан, бес жыл тұтқында болған, мұнан да өзге едәуір азаптарды басынан өткізген Сервантестің дүниетанымы гуманистік мазмұнда қалыптасты. Бұл жағдай оның ірі реалистік жазушы дәрежесіне көтерілуіне мүмкіндік берді. Сервантестің үздік әдеби таланты оның «Дон Кихот» шығармасында айқын танылады.

«Дон Кихот» романының жазылуы испан мәдени өмірінде өте үлкен оқиға болды. Шығарманың мазмұнында Сервантес серілік романдарды қатты сынға алуды негізгі мақсат етіп қояды. «Дон Кихот» сырттай қарағанда орта ғасырлық серілік романдарға пародия болып көрінгенімен, оның мазмұны өте тереңде жатыр. Шығарма бүкіл феодалдық қоғамды және сол қоғамның әдет-ғұрыптарын, заң-тәртіптерін аяусыз әшкерелеген ащы сатира еді. Поль Лафарг барлық роман жазушылардың ішінде Сервантес пен Бальзакты өте жоғары бағалаған. «Дон Кихоттан» болса, өліп бара жатқан серілік эпосты көрген.

Орыс революцияшыл демократы В. Г. Белинский даңқты «Дон Кихоттың» авторына жоғары баға бере отырып, «ол романның идеал түрде дамуына қатты соққы берді және оны шыншыл бағытқа салды», деп көрсетті [1,24]. Жоғарыда келтірілген пікірлер Сервантес шығармасының маңызын ашуда, әрине, ерекше қызмет атқарады. Шығарманың бас қаһарманы Ламанч қыстағында жасайтын, жасы елулерге келіп қалған, ұзын бойлы, қайратты, бірақ жүдеу, аңшылықты ұнататын, кедейленген дворян Кихона еді. Бұл дворян серілік романдарды қызыға оқығандығы сонша, тіпті аңшылықты да, өз шаруашылығын да ұмытады. Жерінің көп бөлегін сатып, оның ақшасына жаңа роман кітаптар алып, үздіксіз оқуға кіріседі. Ертелі-кеш кітаптан бас алмайтын оның миы зақымға ұшырайды. Кихонаның көз алдынан серілік романдардағы жәдігөйлер, әртүрлі серілер өте бастайды. Ол үшін қияли нәрселер ақиқаттай көрінеді, ал ақиқат болса өз мәнін жоғалтады. Оның ойында сері болу және соларға ұқсап әрқандай әділетсіздіктерге қарсы күресу арманы туады.

Ол серілік романдардағы қағидаларға сүйене отырып, лезде іске кіріседі, ата-бабасынан қалған ескі, тот басқан темір-терсектер ішінен қару-жарақтар тауып, оларды өңдейді. Темір қалпақ та табылады, соңынан арық, ақсақ атына көзі түседі. Оған серілік романдардағы сияқты даңқты Росинант деген ат қояды. Өзіне бір апта ойланып, соңында, Дон Кихот деген есімді таңдайды. Оған туған қыстағының атын жалғап, ламанчтық Дон Кихот деп атауды мақұл көреді. Жорықшы серінің, әрине, махаббаты мен ғашығы болуы керек. Ол Табасо қыстағындағы шошқа бағатын Алдансо Лоресо деген қызды өз тілегіне сай деп таңдайды. Оған да Дульсинея Табасо деп, ханшаларға қойылатын есімді қояды.

Осыдан соң, Дон Кихоттың «жорықтары» басталады. Әділеттік үшін күресіп, ерлік көрсетпекші болған Дон Кихот атқан әр бір қадамында сәтсіздікке ұшырайды.

Шілде айының ыстық күндерінің бірінде Дон Кихот жауынгерлік жаттығулар жасап, қару-жарақтарын асынып, Дульсинеяның есімін қайталап, «тұлпар» Росинантқа мініп, бірінші рет сапарға аттанады, бірақ есіктен шығысымен оны көңілсіз ойлар мазалай бастайды. Себебі, ол серілікке ант бермеген еді, сондықтан серілік қағидалар бойынша біреумен серілік шайқасқа түсуі керек болатын. Енді ол кейін қайтуы тиіс, бірақ оның бойындағы тентектік барлық қағидалардан басым шығады. Жолда бірінші кездескен жолаушының батасымен сері атағын алмақшы болады.

Дон Кихот осы күні, кешке қарай жеткен жері керуен сарайды қорқынышты қапас деп ойлайды, бұл жердегі әйелдер оған сұлу ханымдар болып елестейді, шошқа бағушының сыбызғысының даусын «өзін күтіп алу салтанатына арналған күй» деп қабылдайды. Дон Кихоттың «дұшпанмен» алғашқы қақтығысы осы керуен сарайдың қорасында болады. «Қасиетті орын» деп түсінген сарайды түнімен ұйықтамай күзетіп шығады. Осы кезде малын суаруға келген шопанды «дұшпан екен» деп, оған қарсы шабуылға шығады. Дон Кихот таяққа жығылған жазықсыз малшының достары жаудырған тастардың астында қалады.

Керуен сарай қожайнының Дон Кихот серіге «бата» беруге асығуының себебі, одан тез құтылу еді. Енді «нағыз» сері ретінде жолға шыққан Дон Кихот, қожайны сабап жатқан шопан балаға кездеседі және оны азаптан құтқарады. Дон Кихот өзінің істеген істеріне өте қуанышты еді, өйткені ол «үлкен әділетсіздіктерді жеңген болатын». Бірақ баланың мұнан соңғы тағдыры оны онша қиналдырмайды. Толедо саудагерлерімен шайқас та көңілсіз оқиғалармен аяқталады. Дон Кихот оларды жауынгер серілер деп жолын тосып, дүниедегі барша ханымдардан гөрі, Дульсинеяның сұлу екендігін мойындауға мәжбүрлемекші болады. Өжеттікпен оларға шабуыл бастаған, бірақ таяққа жығылып, орнынан тұруға шамасы келмеген Дон Кихот қайғырмайды, өйткені «жиһангер серінің басында мұндай оқиғалардың болып тұруы табиғи» дейді.

Сервантестің шығарма кіріспесінде «серілік романдардың құлайын деп тұрған іргетасын қирату» дегендегі басты пікірі Дон Кихоттың алғашқы сапары бейнелеген эпизодтарда айқын көрінеді. Серіліктің апатты әсеріне қарсы батыл әрі тынымсыз күрес алып бару идеясы бүкіл оқиғалар барысында жазушының назарынан тыс қалмайды.

Дон Кихот серілік жорықтардан оралып, қатты науқастанып жатқан уақтында, оның кітапханасын көріп шыққан достары, жиені мен қызметші әйел «құрғақ тілмен жазылған, лас әрі мағынасыз», зияннан басқа келтірмейтін кітаптар туралы: «Барлығын жинап, өртеп жіберу керек», «Оларды қоқысқа лақтыру керек» дейді. Бұл жазушының серілік романдарға жиіркенішпен қарауының белгісі еді. Дон Кихот кезекті сапарға шығар алдында Санчо Панса деген қарапайым шаруаны тауып, өзіне жәрдемші-атқосшы қылып алады. Оны бұл қызметтері үшін болашақта бағындыратын аралдардың біріне губернаторлық орынға тағайындамақшы болады. Жолда алыстан көрінген жел диірмендер оған қорқынышты дәулер болып көрінеді.

Дон Кихот бірінші кездескен диірменнің қанатына найза қадайды. Айналып тұрған диірмен қанаттары оны атымен қоса көтеріп, лақтырып тастайды. Санчо Панса ауыр халде жатқан қожайнына бұл өкінішті оқиғаның өз сөздеріне сенбегендіктен болғандығын ескертеді. Дон Кихот болса, кітаптарымен бірге үйін де тонап кеткен дұшпаны, жәдігөй Фрестонның сиқырдың күшімен арпа дәндерін жел диірмендерге айналдырып қойғандығын, бірақ бәрі бір оның аярлығы Дон Кихоттың қылышына төтеп бере алмастығын айтып, өз пікірінен қайтпайды. Екінші күні Дон Кихот пен Санчо жолда екі монах пен олардың қызметкерлеріне кездеседі. Олардан кейінірек, арбада бискайлық әйел де келе жатқан. Бұл жолаушылар Дон Кихотқа «ханшаны» ұрлап бара жатырған қарақшылар болып елестейді. Ол «ханшаны» азат ету үшін шабуылға шығады. Санчо Пансаны тек қана бір нәрсе – жерде созылып жатқан, «жеңілген» адамның заттарын олжалап алу ғана қызықтыратын. Бірақ екі қаһарман да – сері мен оның атқосшысы жолаушылардан қатты тойтарыс алады.

Осы сияқты көңілсіз оқиғалар Санчо Пансаны үмітсіздікке түсіреді. Ол сондықтан қыстағына қайта оралып, шаруашылық жұмыстарымен айналысқысы келеді. Бірақ Дон Кихот оған жеңіс күні жақындап қалғандығын, шыдамды, сабырлы болу керектігін ұқтырған соң, ол Дон Кихотты тастап кете алмайды.

Дон Кихоттың қызметкерінен «мұңды сері» лақабын алуы бекер емес. Оның өзі де өткендегі серілер сияқты осындай атқа тезірек ерісуді тілеп, қалқанына мұңды адам суретін салғызбақшы болғанында, Санчо Панса оған қарсылық білдіріп, бұл нәрсеге уақыт пен ақша жұмсап отырудың тіпті қажеттігі жоқтығын, өйткені аштықтан және тістерінен айрылғандықтан, бетіндегі пердесін ашып тастаса болғаны, оның жүзі онсыз да мұңды әрі аянышты екендігін айтады. Санчоның бұл сөздері әзіл-қалжың сияқты көрінгенімен, ол көп мәселелерге шынайы баға беретін.

Серілік романдарға ес-түссіз берілу Дон Кихотты алаңғасарлық халге түсіргенімен, оның жүрегі таза, пәк, іс-әрекеттері, талпыныстары адал. Бұл пікірді романдағы мына эпизод толық дәлелдейді: «Намысы тапталған және байлардан озбырлық көргендерді қолдау үшін ант ішкен» Дон Кихот жолда қолдары кісенделген тұтқындарға кездесіп, оларды құтқаруға ұмтылды. Табиғат еркін жаратқан адамдарды құлға айналдыру үлкен әділетсіздік, деп оларға бостандық беруді талап етеді. Бірақ, сақшылар оның талаптарын орындамайды. Бұған

ызаланған Дон Кихот шабуылға шығып, жасақ бастығын, жақсы қаруланбаған сақшыларды соққыға жығып, тұтқындарды кісеннен құтқарады. Сервантестің көрсеткеніндей, Дон Кихот «тентекше өмір сүріп, данышпандарша өледі». «Дон Кихот – жомарт әрі ақылды жан, - деп жазады Белинский, - ол бүкіл жан-тәнімен өзі сүйген идеяға берілді. Дон Кихот мінезінің күлкілі жағы оның сүйген идеясы мен заман талабы ортасындағы қайшылықтан туған болатын. Дон Кихот нағыз серілік талаптарды терең түсінеді, ол туралы әділ пікір жүргізеді. Сері ретінде мағынасыз тентектіктермен әрекет етеді; серілік қағидалардан тыс пікір айтқанда, нағыз данышпандық танытады. Міне, сондықтан да бұл күлкілі адам тағдырында қандай да бір қайғы мен аяныш бар...» [2, 94].

Дон Кихот «Серіліктің ауыр істеріне өз өмірін бағыштап», «озбырлық көргендерге жәрдем беру, дұшпандарды, жәдігөйлерді жеңумен» даңқын шығару ойымен жүрсе, Санчо Пансаның ойы мүлдем басқаша. Ол бай болуды армандайды. Уәде қылынған «губернаторлықты атқара алмайды» деген пікірге қарсылық білдіріп: «Мен бір нәрсені жақсы түсінемін,- дейді Панса, - графтықты қолға түсірсем болды, оны қалай басқаруды білемін. Басқаларда қанша жан болса, менде де сонша жан бар, денем тіпті олардан ірілеу, өз мүлкімді корольден жаман басқармаймын», дейді [3, 34].

Жазушы көрсеткендей, «олардың екеуі де (Дон Кихот пен Санчо Панса) тіпті бір қалыпта құйылғандай, қожайынның тентектігі, қызметкердің аңғалдығы болмағанда, шынашаққа да татымас еді»[1, 53].

Олардың бірінде бар қасиет екіншісінде жоқ, біріншісінде жоқ қасиет екіншісінде бар. Сондықтан да Санчо Панса Дон Кихоттың мағынасыз әрекеттерін байқайды. Пайда келтірмейтін азапты, көңілсіз көп оқиғалардан соң атқосшылықтан бас тартып, үйіне қайтпақшы болады, бірақ аңғалдығы мен адалдығы нәтижесінде Дон Кихотты жалғыз тастап кетуге дәті жетпейді. «...Бірақ көрініп тұр ғой, менің тағдырым осы. Оны күзетіп жүруім керек. Барлық әңгіме мынада, біз онымен бір қыстақтанбыз, ол мені бақты, мен оны сүйемін, мұны ол қадірлей біледі. Тіпті, маған сыйлықтар сыйлайды, ең маңыздысы, мен дұрыс адаммын, соның үшін өлімнен басқа ешнәрсе бізді айыра алмайды» [2, 281].

Баратария аралына губернатор болып тағайындалған атқосшы өзін «дон Санчо Панса» деп атауға жол бермейді, өйткені ол дворяндар әулетінен емес, қарапайым шаруалар арасынан шыққан, соның үшін ол мұндай дабыралы атақтардан құтылу жолын іздейді. Губернатор алдына арызбен келгендердің жұмысын (тігінші мен шаруа, екі шал, шопан мен күнahap әйел дауын) әділ шешеді.

Ол «аралды әр қандай алаяқтар, еріншектер мен тоғышарлардан тазартуды», құмарханаларды жабуды, арсыз саудагерлерді қууды және мемлекет құрылысын жақсартуды мақсат етеді. Бірақ, бұл жерде Санчо жалғыз өзі таңертеңнен кешке дейін жұмыс істесе де, дұрыс тамақтанбайды. Губернатор болудан алдын ол «ыстық тамақ жеймін, салқын ішімдіктер ішемін» деген армандаған еді. Соның үшін Санчо, «губернаторлық мансап оны атқарып отырған адамды асырай алмаса, онда ол екі дана бұршаққа да татымайды екен», дейді ызаланып, губернаторлықты тастап өз қыстағына қайтады.

Санчоның «...губернаторлық міндетіне көк тиынсыз келдім, әдеттегі герцогтардың кетуіне мүлдем ұқсамай, одан және көк тиынсыз кетіп барамын», деген сөздерінде терең мағына жатыр. Феодалдарға тән болған қанағатсыздық,, жемқорлық, әділетсіздік пен басқа да көп жаман қасиеттер оған жат болатын. Губернатор Санчо мен феодал– губернаторлар арасында өзгешелік бар. Санчо Пансаның бұл мақсатқа ұмтылудағы ойы - өз тұрмысын жақсарту мен мемлекеттің қалай басқарылуын өз көзімен көру еді. Мұндай қызметті орындауға тура келгенде, ол бұл істі данышпандықпен атқарады.

Санчо Панса образында Сервантес «атқосшының барлық жақсы қасиеттерін жинақтайды». Серілік романдарда атқосшының характері өте аз, әрі жеткіліксіз суреттелетін. «Дон Кихот» романында болса, ауыр сынақтарға төтеп берген Санчо Панса қожайынының тентектік әрекеттерінен тиісті қорытынды шығарып, оған сын көзбен қарай бастайды. Санчо - халық даналығын бейнелеген қарапайым адам образы.

Роман персонаждарының құрамына кірген қарапайым жандар – шаруа мен шопан, студент пен сарбаз, арбакеш пен кәсіпқой, майда дворян мен керуен сарай қожайындары. Олардың алдына қойған мақсат пен әрекеттері жазушының негізгі идеясын ашуда маңызды орынды алады. Әсіресе, әйел-қыздар образы – Дон Кихоттың жиені Антония Кихано, қызметші әйел мен Тереса Панса образы назарға лайық. Тереса ерінің губернаторлыққа ұмтылуы мен қызын бай адамға ұзату туралы кеңесіне қарсы болады. Қызының шаруа жігітпен тұрмыс құруын қалайды.

«Ол графиня болған күні, - деп қарсылық білдіреді Тереса, - мен оны көрге көмдім деп санаймын. Бірақ, мен тағы да қайталаймын: қалай қаласаң, солай істе, біз әйелдердің басына түскен тауқымет осы, мүлде ақылы жоқ болса да, еріңе бағынуың керек». Сервантес орта ғасыр жағдайында жасаған шаруа әйелдің тұрмысы мен арман-тілектерін шынайы көріністер арқылы суреттеп береді. «Бақытты болу байлықта емес, теңдік пен өзара құрметте», деп көрсетті ол.

Өткен дәуірлердегі ірі әдебиет және қоғам қайраткерлері «Дон Кихот» шығармасының терең мазмұны мен оның феодалдық қоғамға қарсы рухын жақсы түсінген. XVIII ғасырда өмір сүрген ағылшын жазушысы Фильдинг Сервантес туындысынан шабыт алып, әдеби қызметінің алғашқы сатысында «Дон Кихот Англияда» атты сатиралық комедиясын жазды. Соңынан шығармашылық талантының толысқан шағында Сервантес әдісінен үлгі ала отырып, «Жозеф Эндрюс пен оның досы Абраам Адамстың басынан кешірген оқиғалар тарихы» романын жариялайды. Мұнда қоғамды гуманистік негізде қайта құру жайында Сервантес ұсынған пікірлерді қорғайды.

XIX ғасырдағы ілгерішіл романтизмнің ірі өкілдері Гюго, Байрон және басқа жазушылар да бұл туындыға жоғары баға берді. Сервантес пен оның «Дон Кихот» романы туралы көптеген құнды пікірлерді айтқандардың бірі Генрих Гейне. Ол Сервантесті Шекспир, Гётемен қатар қояды.

«Оның серілік романдарға ойсырата соққы бергендігі сонша, - деп жазды Гейне, - «Дон Кихот» жарық көргеннен соң бүкіл Испанияда мұндай мазмұндағы кітаптарға болған қызығушылық мүлде жойылды және олардың бірде-бірі мұнан кейін жарияланған жоқ» [3, 149]. Орта ғасырлық поэзиядан нәр ала отырып, серілік оқиғаларды бейнелеген романға төменгі топ өкілінің образын енгізуі, сол арқылы демократиялық пікірлерді баяндауы Сервантестің жаңа романның негізін салуына жағдай жасады.

«Өздерін Дон Кихот және Санчо Панса деп атап, бір-бірін үздіксіз пародия қылатын, сонысы арқылы бірін-бірі толықтырып отыратын екі кейіпкер біріге отырып,- дейді Гейне «Дон Кихоттың» кіріспесінде, - романның шынайы қаһарманын қалыптастырады. Осылайша, автордың көркемдік шеберлігі мен терең ақыл-парасатын дәлелдейді» [3, 149].

Белинский Сервантестің шығармашылығын терең талдай келіп, «Дон Кихот» арқылы өнерде жаңа дәуірдің басталғандығын, қияли жасандылықтарға тосқауыл қойған жаңа реалистік бағыттың туғандығын ерекше атап өтеді.

М. Горький «Еңбекші адамның еркін шығармашылығына ауыр кедергілер қойылған еді, - деп жазады «Өнер туралы» деген мақаласында, - Бірақ әрдайым болған және бүгінгі күнге дейін өмір сүріп келе жатқан Дон Кихоттарда қандай да болмасын сұлу, әдеттен тыс, таңғажайып бір нәрсе жасау сияқты ежелгі арман сөнбеген еді» [4, 89].

Горький Санчо Пансаның қарапайым адамдар арасынан шыққан, халық даналығын бейнелеген тұлға екендігін көрсетіп, кітаптың халықшыл және шынайы характерін ашып, «донкихотшылықты» өткен күндер қиялына берілу нәтижесінде тұрмысты қайта құру сияқты маңызды міндетті түсіне алмаушылықтың салдары, дейді.

Романның негізгі ерекшелігі, Сервантес екі қаһарманды да авантюристік дерттен айығуға мәжбүрлейді. Сондықтан шығарманың соңында үмітсіздік көңіл-күйлер көрінбейді. Дон Кихот Санчоға тән болған өмірге реал түрде қарауды, Санчо болса Дон Кихоттағы гуманизмді игереді. Осылайша, олар халықтың арман-тілегін бейнелеген нағыз қаһармандарға айналады.

Сервантес орта ғасырлық серілік романдарға ойсырата соққы беріп ғана қоймай, сонымен бірге жаңа типтегі реалистік романның да негізін салды. Халық тұрмысын жақсы білуі гуманистік идеяларды бейнелеуге мол мүмкіндіктер берді. Оның реалистік әдісі, жаратқан образдары және көркемдік тәсілдері дүние жүзі реалистік әдебиетінің мұнан соңғы дамуына кең жол ашты.

Әдебиет тізімі

1 Белинский В.Г. Сочинение в одном томе. – Москва, 1950.

2 Сервантес М. Айлакер идальго ламанчалық Дон Кихот. 1-бөлім. Ауд. Қараманұлы Қ. – Астана: «Аударма», 2006.

3 Сервантес М. Айлакер идальго ламанчалық Дон Кихот. 2-бөлім. Ауд. Қараманұлы Қ. – Астана. «Аударма», 2007.

4 Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиеті тарихы. – Астана: «Фолиант», 2012.

В данной статье рассматривается художественное мастерство великого испанского писателя Мигель де Сервантеса в романе «Дон Кихот Ламанчский». Сервантес глубоко раскрывает характер своих героев и осуждает средневековое общество. Но писатель всегда оптимичен, он верит в будущее. Поэтому его персонажи борються за справедливость, за духовную независимость. Автор статьи всесторонно анализирует образы реалистического романа.

In this article art skill of the great Spanish writer Miguel de Servantesa in the novel "Don Quixote Lamanchsky" is considered. Servantes deeply discloses the nature of his characters and condemns medieval society. But the playwright is an optimist, he believes in the future. Therefore, the characters are fighting for justice, for spiritual independence. The author of the article comprehensively analyzes the images of the realistic novel.

УДК 82/821(100-87)

Ж.Т. Қобланов
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
koblanov64@mail.ru

УИЛЬЯМ ШЕКСПИРДІҢ ТАРИХИ ХРОНИКАЛАРЫ

Мақалада Уильям Шекспирдің тарихи хроникаларындағы кейіпкерлер табиғатын, кезең көрінісін ашудағы қаламгер шеберлігі жан-жақты сөз болады.

Шекспир шығармашылығының алғашқы дәуірінде-ақ өз заманының келеңсіз жақтарын көріп, қолына қалам алған болатын. Драматург айналасын шырмап алған кемшіліктерге, озбырлықтарға сын көзбен қарап, адам тағдыры және оның арман-тілегі жайында тереңірек пікір жүргізуге ұмтылады. Шекспир шығармашылығына тән өмір қуанышынан ләззат алу оның хроникаларында да кездеседі. Бірақ оларда келеңсіз оқиғаларды бейнелеу, зұлымдық пен соқыр сенімді сынға алу негізгі мәселе болып қалады. Хроникалық драмаларындағы келеңсіз оқиғаларды бейнелеуде жазушы өмірге сенім туғызатын оптимистік, образды тәсілдерді таба біледі. Автор қаламгердің осы қырларын мақалада толық ашып көрсетеді.

Негізгі сөздер: тарихи хроника, образ, конфликт, монолог, диалог, пьеса, дәстүр, риторика, логика, сюжет,

Шекспир тарихи хроникалар деп аталған драмаларына материалды негізінен, XVI ғасырдағы ағылшын тарихшысы Холиншедтің «Англия, Шотландия және Ирландия хроникаларынан» алды. Көне құжаттарда тарихи оқиғалар ертегі және аңыздармен араласып кеткен болатын. Оларда өзара феодалдық соғыстар және феодалдардың король билігіне қарсы көтерілістері суреттелген еді. Шекспир осы мұраларды үйреніп, тарихи оқиғалардың негізгі тенденцияларын түсініп, оларды баяндау жолдарын табады. Аңыздардан шынайы оқиғалардың мазмұнын ашу үшін пайдаланады.

Он хрониканың сегізінде («Король Жон» және «Генрих VIII»-ден басқасы) феодалдық соғыстар, орталықтанған билік орнату үшін күрес, мемлекет пен халық тағдыры мәселелері бейнеленеді.

Дұшпандар шабуылы өршіп тұрған бір кезеңде ұлттық мемлекет орнату идеясы ілгерішіл идея болатын. Тарихта болып жатқан окиғаларды маңдайға жазылған тағдыр ісі деп емес, ал табиғат заңдылығы ретінде қарап, мемлекеттің даму тенденциясын, жаңалықтың ескілік үстінен, шексіз биліктің феодалдық анархия үстінен жеңіске жетуін стихиялы түрде болса да дұрыс аңғарады.

Соның үшін де Шекспир өз хроникаларында Англияның бірлесуіне кедергі болып отырған феодалдарға қарсы аяусыз күрес алып барушы адамдарды қолдап, жеке бас мүддесіне беріліп кеткен, мемлекетті басқара алмайтын қабілетсіз корольдерді сынға алады [1, 102].

Монархияны феодалдық анархияға қарсы қойған Шекспир «мемлекетке күшті және әділетті, халықшыл король басшылық етсін, егер мемлекетті билеуші басшы өте қабілетті болмаса, тез арада тақтан түсірілуі керек» деген пікірді жақтады[2,58]. «Ричард II» хроникасында қабілетсіз, сотқар, даңққа берілген, залым король көрсетіледі. Ол айналасына арамтамақтарды жинайды, адал жандарды, сонымен бірге жас Болингброкты да қуғындайды. Осындай әділетсіз әрекеттердің себебінен оған қарсы көтеріліс туып, тақтан түсуге мәжбүр болады.

Хроникаларында суреттелген корольдер жазушы ойлағандай жандар емес. Шекспирдің реалистік қаламы оның ойынан біраз ілгері. «Король Жон - қылмыскер, зұлым, Ричард II - атаққұмар, қабілетсіз, Генрих IV - өзімшіл, жауыз. Елді Генрих V сияқты билеушілер басқаруы керек», деп Шекспир оны барша корольдерге үлгі етіп көрсетеді. Алғашқы пьесаларының қатарына жататын «Генрих VI» мен «Ричард III»-де мемлекетті апатқа алып келген феодалдық соғыстар айыпталады.

«Ричард III» драмасы

«Ричард III» (1592) драмасының сюжетін Шекспир Холиншедтің «Англия, Шотландия және Ирландия хроникаларынан» (1577) алып, оны көркемдік тұрғыдан қайта өңдеді. Шығарманың бас қаһарманы даңққұмар Ричард таққа отыру үшін ешнәрседен қайтпай, жолында кездескен тосқауылдардың бәрін жеңеді. Алдын ол науқас король Эдуард IV-нің екі ұлын өлтіреді, соңынан корольдің інісі герцог Георг Кларенстің де көзін жояды. Мұнымен де қанағаттанбаған Ричард III ағасының жас ұлы мен қызын өлтіреді.

Жазушы орта ғасырдағы мистерия дәстүріне сүйене отырып, болған оқиғаларды ізбе-із хикаялайды. Бірақ Шекспир бас қаһарманның бейнесін шығарма идеясына байланыстыра ашу сияқты жаңа әдісті қолданады. Ричард епшілдігі, өткір ақылы, батылдығы мен қаталдығы арқылы алдын жазылған хроникалардағы қаһармандардан ерекшеленіп тұрады. Табиғатынан жыртқыш, «қатал адам» алдында барша жан әлсіз және қорғансыз еді. Атаққұмар король Эдуард та, жылпос фасадшы Кларенс те, Елизавета ханымның жақын туыстары мешкей, тәкаппар Риверс, Дорсет, Грей, билік сүйгіш Бекингем, надан Хестингс және тағы басқалар да қарсылық көрсете алмай, оның алдында масқара болады. Елизавета ханым, король Генрих VI-ның әйелі Маргарита, Эдуардтың әйелі леди Анналар оны айлакер, қылмыскер, қанішер деп айыптайды. Ақылды, парасатты және батыл Маргарита ғана

Ричардпен ашық тартысқа түседі. Бірақ оның қолынан ешнәрсе келмейтін еді, өйткені, уақыт өткен, оның айналасындағылар болса күреске қабілетсіз, жігерсіз, қауқарсыз адамдар болып, оған медет бола алмайтын. Ричард үшін «жұдырық» ардың орнына, «қылыш» күштің орнына жүреді. Бірақ ол бұл мақсатта қатып қалмайды. Жағдайға карай қимылдайды. Ричард Кларенс және Хестингспен ашық түрде айқасса, Аннаны жылы сөздермен алдайды, Елизавета ханыммен болса дөрекі түрде қатынас жасайды.

Аңғал Аннаның «назарын» өзіне аудару үшін Ричард III оған «ғашықтығын» білдіреді. Анна көп қиындықтардан соң «жауыз, залым» деп атаған адамының тілегіне көнуге мәжбүр болады. Қорланған, ары тапталған Анна да өлтіріледі...

Ричард соңында жалғыз өзі қалады. Жалғыздық оның өз күшіне сенімін жоғалтады. Өз қателігін түсінеді, бірақ енді оны түзетудің жолы жоқ еді, ол қатты жан азабын шегеді. Сонда да кері шегінгісі келмейді. Бірақ оның дәуірі өткен еді. Ричард шайқаста Ричмондтан жеңіліп, мерт болады.

Ричардтың өзіне тән ерекшелігі сонда, қылмыстарының санын ұмытқан бұл қанішер өлімі алдында «ешкім мені сүймейді, өлгенімнен соң ешкім маған ашынбайды» деп өкінеді [3, 26]. Шекспир Ричард образы арқылы йорктар әулетінің абыройы үшін күресуші адамның өз мүддесін ойлап, таққа отыру үшін ұмтылған қанішер қылмыскерге айналғандығын, феодалдық қатынастар құлдырап бара жатқан дәуірде өзін халыққа қарсы қойған озбыр билеушінің мерт болуы сөзсіз екендігін көрсетеді. Драмадағы орталық образ болған Ричардтың барша қасиеттері толық ашылған. Ричард «күші, жігері» жағынан Кид пен Марло қаһармандарына ұқсағанымен, олардан көп қырлылығымен ерекшеленеді. Ричард ақылды, епті, бірақ қылмыскер, жауыз. Ол орта ғасырлардың аңғал адамдарындай емес, капитал салтанат құра бастаған дәуірде жетілген адам сипатында аяр, әрі айлакер. «Ричард III» драмасы - Шекспирдің шығармашылық өсу, яғни хроникадан трагедияға өту сатысында жазылған шығарма. Ричард образы монументал Яго, Макбет және басқа образдардың жаратылуындағы алғашқы тәжірибе болды.

«Генрих IV» драмасы

Хроникалар жанрының ең биік шыңы саналатын «Генрих IV» тарихи драмасы екі бөлімнен құралып, біріншісі 1598 жылы, екіншісі 1600 жылы баспадан шыққан. Драма тұтас бір идеяны баяндауға қызмет ететін екі дербес көрініске жоспарланған пьеса. Шығармадағы негізгі тартыс (конфликт) орталықтанған ұлттық мемлекет орнатуға ұмтылған король мен оған қарсы шыққан феодалдар арасындағы күреске құрылған. Тартыс әсерлі реалистік бояулармен ашылады. Шексіз билікті орнатушы Генрих IV кіршіксіз, әділ билеуші бола алмайды. Өйткені ол Ричард II-ні өлтіріп, оның тағына отырады. Ол жан азабын, ар азабын тартады. Таққа отыруға жәрдемдескен феодалдар Вустер, Нортемберланд және басқалар Генрихқа көптеген талап қойып, оның тәуелсіз саясат жүргізуіне кедергі болады. Бірақ Генрих IV оларды өзіне бағындыру үшін барлық күш-жігерін жұмсайды. Бұған қарсы олар Генрихтың бұрынғы дұшпандары – Ричард II тағының мұрагері Мортимер, Шотландия азаттығы үшін Англияға қарсы күрескен Дуглас және жауыз феодал Глендаурмен одақ құрады. Сақталып қалған деректерде Генрих IV-нің жеңісін қамтамасыз еткен себептер беймәлім қалған. Бірақ Шекспир күресуші күштердің саяси бейнесін шынайы суреттейді және ол «мемлекеттің бірлігін тілейтін топтардың жанкешті күрестері бейбастақ феодалдарды жеңіліске ұшыратты» деген қорытындыға келеді [4, 201].

Хрониканың бірінші бөлімінде Генрих IV көтерілісші феодалдарға қарсы белсенді күрес алып барған болса, екінші бөлімде оның өмірінде едәуір өзгерістер болады, ауруға шалдығады, сол себепті енді ол мемлекет істеріне араласа алмай қалады. Хроникада бейнеленген әр екі дұшпан топтың өз ішінде де қайшылықтар мол. Бұл кемшіліктер драмада жанды образдар арқылы ашылады. Мәселен, Глендаур мен Хотспер, король Генрих IV мен шахзада Генрих V, Фальстаф пен шахзада ортасында күрделі наразылықтар бар. Жас Генрих өз ортасынан қашады, сарай және мемлекет қызметін ұнатпайды, ескіше өмірден бас тартып, маскүнемдікке салынған сері Фальстаф сияқты адамдармен араласады. Олармен ойын-сауық құрады, кешке қарай жол торып, олжа табуға ұмтылады. Бірақ шахзада Генрих мұндай

жағдайда ұзақ уақыт қалып қоймайды. Өзінің жеке және қоғамдық борышын аңғарады. Әкесі ауырып, мемлекетті басқара алмай, қауіп төнген сәтте жас Генрих ойын-күлкіні тыйып, ашық шайқасқа шығады, дұшпаны Хотсперді жеңеді. Әкесі қайтыс болған соң таққа отырған (II-бөлім) жас король туралы хабар сері Фальстафты шексіз қуанышқа бөлейді. Ол енді бақытты өмір сүруге мол мүмкіндік туды деп ойлайды. Бірақ король Генрих өзін құттықтауға келген ескі досын суық жүзбен қарсы алады. Оның әзіл аралас сөздеріне дөрекі жауап қайтарады. Өйткені онымен бірге өткізген жылдар жастық шақтың бейғам сәттері екендігін түсінеді. Жас Генрих тез өзгереді. Енді мемлекетті басқару сияқты маңызды борыштың өз мойнына түскендігін сезеді. Қарт корольдің «өзімнен соң мемлекетте тәртіп болмайды-ау» деген күдігі орынсыз болып шығады. Генрих әміршілерге тән қимылға көшіп, мемлекетте қатал тәртіп орнатады.

Шекспир өткенді суреттегенде әрдайым өз заманын назарда ұстайды, феодалдық қоғамның індеттерін әшкерелеумен бірге, туып келе жатқан буржуазиялық биліктің келеңсіз жақтарын да айқын көрсетеді.

Генрих IV-нің феодалдарды жеңу себебі, оның күшті тұлға екендігінде емес, ал дербес ұлттық мемлекет орнату үшін жанкешті күрес алып барғандығында. Шекспир «Генрих IV» хроникасында саяси оқиғаларды, өзара қырғын соғыстарды суреттеумен шектеліп қалмай, әлеуметтік мәселелерге де ерекше көңіл бөледі. Джон Фальстафтың өмірінде, іс-қимылына қатысты көріністерде жазушының бұл образды тұлғаландырудағы реалистік шеберлігі айқын көрінеді.

Күрделі және күлкілі элементтерді өзара байланыстыру, сарай тұрмысын масқаралап, қарапайым адамдар өміріне аянышпен қарау - драманың негізгі ерекшеліктерінің бірі. Жазушы Фальстафтың дөрекі әзілдері арқылы Қайта өрлеу дәуірінің көтеріңкі рухын бейнелейді. Фальстаф жаңа қоғамдық қатынастар әсерінде ескі феодалдық тәртіптерден, атақ-даңққа ұмтылатын серілік қағидалардан бас тартады. Шайқасқа кіруге тура келгенде оның жалғыз тілегі, қалай да аман қалу болады. Сондықтан оның әрбір әрекеті көрерменге еріксіз езу тартқызады. «Епті қонақ тойдың басына, жігерсіз әскер шайқастың соңына асығады», - дейді Фальстаф.

Сері Фальстаф - орта ғасырлық өмірден бас тартқан, сыншыл ойларға қабілетті адамның бейнесі. Ол өзін әрқашан жас сезінеді. Қартайып бара жатқандығын байқамайды. Ақшасыз қалған уақыттарында ғана ол біраз өзгереді, бірақ бұл көңілсіздіктер де өткінші. Сыртқы келбеті ебейдейсіз, бірақ өзі сөзге ділмар. Ішімдікті жақсы көреді, оның пікірінше, «шарап адамды епті, көңілді қылады, қанды ойнатады, адамға батылдық береді». Фальстаф өзінің күлкілі қасиетін өзгелерге де жұқтырады. Фальстафтың өлімі де символдық мағынада суреттеледі. Ол сағат түнгі 24 пен 1-дің ортасында, яғни теңіз суы қайта бастаған кезде көз жұмады. Күш қайраты мен сезімдерге толып-тасқан адамның өлімі теңіздің төмендеуімен байланысты түрде берілуі Қайта өрлеу дәуірі дүниетанымында басталған дағдарыс арпалысын көрсетуге болған ишарат деп түсінеміз.

«Генрих V» драмасы

Шекспир абсолюттік монархияны ілгерішіл күш ретінде алғаш рет «Генрих V» (1599) драмасында көрсетеді. Генрих V мемлекет халқын сыртқы және ішкі дұшпандарға қарсы күреске үндейді.

Шығармадағы оқиға орайында Англия мен Франция ортасындағы соғыс баяндалады. Генрих V өзіне дейін билік құрған корольдерден ерекшеленіп тұрады: мемлекетті басқаруда әкесі Генрих IV яки Ричард III-ге ұқсап айла жасамайды, опасыздық танытпайды. Франциямен байланысты болған жанжалды да бейбіт жолдармен шешуге ұмтылады. Өзіне тиісті заңды жерлерді қайтарып алғысы келеді. Француз ханшасы Екатеринаға қарапайым қатынаста болады. Ол өзін ғашық қылып көрсетпейді, жасанды сөздер айтпайды, оған үйленудегі мақсаты екі мемлекет ортасында одақ орнату екендігін жасырмайды. Азинкур маңындағы шайқас алдында король әскердің көп бөлігін құраған шаруалар құзырына қарапайым дворян киімінде барып, олардың көңіл-күйін біледі. Ол өз әскерлерін мемлекет үшін батыл шайқасқа үндейді, жазушы оны заманасының саяси- ілгерішіл идеяларын өз

бойына жинақтаған әділ билеуші, батыл қолбасшы, өз халқымен тіл табыса білетін кішіпейіл жан сипатында бейнелейді. Идеал монарх туралы иллюзия бұл шығармада белгілі дәрежеде өз көрінісін тапқан.

Тарихи Генрих V мұндай жоғары қасиеттерден ұзақ тұрған король еді, әрине. Бірақ жазушы Генрих V-ні халық балладалары мен ертектеріндегі әділ билеуші образы сияқты бейнелеуге ұмтылып, онда өзінің гуманистік көзқарастарын жинақтайды. Бірақ Шекспир Генрих V-нің әлсіз жақтарын да көрсетті, ол тек өзін жалғыз билеушімін деп білген, адамгершілік сезімдерден мақұрым қалған жан болғандықтан идеал мемлекет қайраткері бола алмайтын еді.

Әдебиет тізімі

1 Белинский В.Г. Сочинение в одном томе. – М., 1950.
2 Шекспир В. Таңдамалы. 2 т. Ауд. Ерғалиев Х. – Алматы, «Жазушы», 1982.
3 Шекспир В. Таңдамалы. 1 т. Ауд. Әуезов М. – Алматы: «Жазушы», 1987.
4 Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы: «Дәуір», 2011.

В данной статье рассматривается художественное мастерство великого английского драматурга Уильяма Шекспира в жанре исторической драмы. Шекспир глубоко раскрывает характер своих героев и осуждает средневековое общество. Но драматург всегда оптимичен, он верит в будущее. Поэтому его персонажи борються за справедливость, за духовную независимость при этом высмеивая алчность и предательства. Автор статьи всесторонно анализирует образы некоторых исторических драм и оценивает роль великого драматурга в развитии этого жанра в мировой литературе.

This article examines the artistic skill of the greatest English playwright William Shakespeare in the genre of comedy. Shakespeare deeply discloses the nature of his characters and condemns medieval society. But the playwright is an optimist, he believes in the future. Therefore, the characters are fighting for justice, for spiritual independence while satirizing greed and betrayal. The author of the article comprehensively analyzes the images of some comedies and appreciates the role of the greatest playwright developing this genre in world literature.

УДК 821.512.122.

Б.Ш. Қожекеева, Б.С. Бегманова
ҚазМемҚызПу
Алматы, Казахстан
Bekzada61@mail.ru

КЕСЕК ТҰЛҒАЛЫ АҚЫН – ШАРҒЫН ӘЛҒАЗЫҰЛЫ

Жетісу өңірінде дүниеге келген, ел қамын ойлаған жанашыр, ақын, қоғам қайраткері, кесек тұлғалы ақынның бірі – Шарғын Әлғазыұлы. Шарғын Әлғазыұлының Қытай елін паналауына себеп болған 30-жылдардағы ашаршылық тауқыметі еді. Кіндік қаны тамған туған жер топырағын қанша қимаса да амалсыз тау асып, бас сауғалаған заман көшіне ілесті. Шарғынның Кеңес мектебінен алған ақындық мектебі Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтар жолы. Шарғын ақын поэзиясы жан-жақтылығымен ерекшеленеді.Туған жер, табиғат, ғибраты мол ақыл-нақылға толы өлеңдері, толғау, дастан, өсиет, жоқтау, қоштасу өлеңдері, мысал, әзіл-оспақ, айтыс-қағытулары ақынның өресінің биіктігінен хабар беретін мол мұра, асыл дүниелер.

Кілт сөздер: қоғам қайраткері, поэзия, туған жер, ашаршылық кезеңі, жат жұрт, ел ертеңі.

Жетісу өңірінде дүниеге келген, өмірдің ащы дәмін бір адамдай татқан ел қамын ойлаған жанашыр, қоғам қайраткері, кесек тұлғалы ақынның бірі – Шарғын Әлғазыұлы (1903-1988). Ол 1903 жылы қазіргі Алматы облысы, Үйғыр ауданының Тиірмен (бұрынғы Жетісу облысы, Жаркент уезінің «Қожбанбет» болысында) деген жерінде дүниеге келіп, алғашқы сауатын да осында ашқан. Айдархан деген ауыл молдасынан арабша тіл сындырған. Содан соң әйгілі домбырашы, әнші Мақсұт Додабайұлынан Кеңес мектебінде білім алады. Содан да болар өлеңге, өнерге жаны құмар болып өседі. Бұл дәуір – қазақ халқының маңдайына небір асыл жауһарларын төге салған ғажап ғасыр. Бірақ, амал не маңдайға сыймаған небір дүлділ, атамекенімен жылай-жылай қош айтысып, басқа ел, бөтен өлке, жат жұрт құшағына жұтылып кете барды. Осыған дейінгі ақындарымыздың ел ауа көшуіне себеп 1916 жылғы үркіншілік болса, Шарғын Әлғазыұлының Қытай елін паналауына себеп болған 30-жылдардағы ашаршылық тауқыметі еді. Кіндік қаны тамған туған жер топырағын қанша қимаса да амалсыз тау асып, бас сауғалаған заман көшіне ілесті. Қолдан жасалған қызыл қырғын аштықтан зардап шекпеген адам кемде-кем еді: «1932 жылғы февраль айында жүргізілген Бүкілодақтық мал санағы бойынша, 1923-29 жылдардағы 40мл. бас малдан – Қазақстанда санақ барысында 5.397 мың бас қана малдың қалғаны, яғни мал санының 85,5 процентке қысқарғаны мәлім болды» [1, 17].

XX ғасырдың отызыншы жылдары келген зауалды шақпен теңесер кездің бола қоюы мүмкін емес. Сталиншілдер мен голощекиншілердің «асыра сілтеген», қолдан жасалған зобалаңынан қазақ халқының сүйегі жол бойында шашылып, көмусіз қалды. Қазақ ССР Халық Комиссарлары Советінің Төрағасы Ораз Исаевтың Сталинге жазған хатынан үзінді келтірсек: «…1931 жылы ерекше етек алған жаппай қонысынан ауу, басқа өлкелермен республикаларға кету қазір де тоқталмай отыр. Көптеген қазақ аудандарында 1929 жылмен салыстырғанда халықтың жартысы да қалмаған» [2, 24]. Міне, елінен көрген осындай теперіштерден Шарғын Әлғазыұлы Шығыс Түркістан жеріне қоныс аударды. Оның осы кездің күйінен сыр шертетін өлеңі:

Болмайды өз еліңдей кісі жері,
Басыңа үйседағы дүниені.
Қаншалық ойланбайын десеңдағы,
Көңілге келтіреді бірдеңені – деп айтылатын еді [3, 172].

Бұл елде де қазақ халқы зорлық-зомбылықтың, қанаудың құрсауында өмір сүріп жатқан еді. Шарғын ақын келе сала оқу-ағарту, халықты сауаттандыру ісіне қызу кірісіп те кетеді. Алғашында мұғалім, кейін келе мектеп директоры, аудандық оқу бөлімінің, мәдениет бөлімінің меңгерушісі, халық өкіметінің хатшысы, Іле қазақ автономиялы аймақтық комитетінің жауапты хатшысының орынбасары қызметтерін атқарады.Сол жолда халықтың қиын халіне қанатымен су сеуіп дегендей қол ұшын беріп жүрген Таңжарық ақын Құлжа қаласының үлкен ағартушыларының бірі Дәулеткелдімен танысады. Таңжарықпен бірігіп, тізе қоса жүріп азаттық алу жолындағы қиыншылықтармен бірге күресті. Шыңжаң Жазушылар одағының толық мүшесі болып сайланады. Өлеңдері Шыңжаң өлкелік «Шыңжаң малшылары», «Іле», «Іле жастары», «Іле пионері» газеттерінде, «Шыңжаң әдебиет-искусствосы», «Шұғыла» журналдарында жарияланып тұрды. Өлең жинақтарында да ақынның өлеңдері жарық көрді. Ақынның ақындық өнеріне, басқарушылық қабілетіне бас июші жерлесі, ұзақ жылдар ағартушылық саласында еңбек еткен, елді басқарудағы басқа да көптеген істің басында жүрген абзал азамат Т.Сақалов естелігіне құлақ түрсек: «Шәкеңді 1941 жылы Іле аймағына қарасты Текес ауданының орталығы Қызылкүреде ашылған орталау мектептің бесінші класында оқып жүргенде, тұңғыш рет көрдім. Бір күні мектепке ұяң (тексеруші) келеді деп мұғалімдер де оқушылар да мазасыздана бастады. Мектеп, мұғалім, оқушы, әр класс реттеліп, күндегіден жинақталып қалды. Біздің класс та тексерушіні асыға, жүрексіне күттік. Өзгеге өтірік, өзіме шын, бір кезде Тілеуберді Тәшіруұлы деген мұғалім

жағрапия сабағын бастай бергенде, залда аздап қозғалыс болып, класқа басында қара барқыт тақиясы бар, шоқша сақалды, әдемі, сұйықтау мұртты, толық денелі, дөңгелек жүзді, үстінде тік жағалы қазақша бешпеті бар, аяғында былғары етік, сымның балағын қоныштың сыртына салған, меніңше түр-тұлғасы Абайдан аумайтын қара торы кісі баяу басып кіріп келе жатты… Менің атым Шарғын, әкемнің аты Алғазы. Сендердің мектептеріңе келіп, оқуларың қалай екен, соны біліп қайтайын деп келдім. Отырыңдар!», – деді [4]. Т.Сақалов Кенес өкіметіне келгеннен кейін де Шарғын ақынмен ара қатынасын үзбей, араласып тұрады.

Шарғынның Кеңес мектебінен алған ақындық мектебі Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтар жолы еді. Сол жолмен жазған, халықты азаттық жолындағы күреске үндеген өлең жолдары:

Қамы үшін бір басыңның қайғы жеме,
Еліңнің басыңды тік керегіне.
Кіші менен үлкенді құрметтегін,
Жетесің сонда азамат дегеніңе.
От басы, ошақ қасы жан боласың,
Мәз болсаң ішкенің мен жегеніңе.
Қанат қақ қыран құстай биік шыңға,
Көз таста дүниенің көлеміне.
Адам деген атыңа кір қоспағын,
Наданның тірісі не, өлгені не?! [4], – деп келеді.

Шығыс Түркістандағы (қазір Шыңжаң деп аталады. «Жаңа жер» деген сөз) қазақтардың Қытай отаршылдарының таптауы мен талауына түскендігі соншалық, надандықтың, сауатсыздықтың қалың құрсауына түсіп бара жатқан болатын. Дінін де, ділін де жоғалтып бара жатқан ел қамын ойлау көзі қарақты осындай ақындардың еншісінде еді. Себебі, қандай да бір ақын елінің ертеңін, болашағын ойлаумен өмір сүрер болар. Халықты басып-жаншып ұстауда небір құйтырқылықтарға баратын Қытай билеушілері енді ел ішіндегі бас көтерер адамдарды ұстап, түрмеге жауып, азаптап, айуандықтың небір түрлеріне барып қинай бастады. Кеңес елінде ел ішіндегі бас көтерер азаматтарды халық жауы деп ұстап әкетіп жатқан қалың науқан Қытай жеріне қырқыншы жылдарда Шың-Щицай лаңымен келіп жетті Шарғын ақын Құлжа түрмесіне тар қапасқа қамалды. Таңжарық ақын Үрімші түрмесіне жабылды. «Қамауда» деп аталатын ақын өлеңі сол кезден хабар берер айғақ тәрізді:

Қытайдың қалдық міне қамауында,
Тұрады екі сақшы қарауылда.
Бізді енді босататын емес сірә,
Қалған соң бір ілініп қармағына.
Тіл ұқпас түстік міне дүлей жауға,
Шатады неше түрлі басты дауға.
Қаныпезер, қанқұйлы, озбыр екен
Дайын тұр келе сала жалмауға да.
Зымиян алдарқатып күлген болып,
Ұста екен амал қылып алдауға да.
Шама жоқ қолдан келер, іш қайнайды,
Күшіне зорагердің амал бар ма? [5, 60].

1944 жылы Іле төңкерісі басталып, Іле, Тарбағатай, Алтай аймақтары гоминдаң әскерінен тазартылғаннан кейін ғана азаттық таңы атып, елде тыныштық орнағандай болады. 1949 жылы Қытай халқы толық азаттыққа қол жеткізеді. Әдебиеттің, мәдениеттің белең алып дамуы да сол жылдардың жемісі. Көптеген әдеби іс-шаралар мен көркемөнерпаздар сайыстары жандана бастайды. Осындай игі істердің бел ортасында Шарғын ақын да бар еді. 1957жылы Шыңжаң Жазушылар одағы құрылуына орай осы аймаққа арнайы сапармен барған Ғ.Мүсіреповпен кездесіп, әңгімелеседі. Ақынның елге оралуы 1959 жылға тура келеді. Басқа мемлекетке бел асып келген адамдарға ол кезде үлкен сенім көрсетіле

қоймайтын заманда Шарғын ақын қарапайым өмір сүруге мәжбүр болды. Колхоздың қара жұмысына жегіліп, бақташы болып қарадүрсін күндері өтіп жатты. Көңілге медет тұтары туған елге, жерге оралуы. Бірақ өмірінің соңғы минуттарына дейін өлеңінен ажырамады. Көңілінің жұбанышы да, алға апарар үкілі үміті де – осы өлең. Өлеңімен жастарға, болашаққа бағыт-бағдар сілтеді, ғибрат берді, өсиет қалдырды, елімен қоштасты:

Қаншалық өмір сүріп шаттансаңда,
Аяғы соғады екен мұңға барып.
Қоштасып ел-жұртыммен бір қалайын,
Сексен беске келгенімде бір қарманып. [6, 80].

1988 жылдың қазан айының 12-сінде дарынды ақын Ш.Алғазыұлы дүниеден озды. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Д.Ахметбайұлының естелігінен үзінді келтірсек: «Шарғын ақындығын былай қойғанда ақылдылығымен, кең пейілділігімен, алғырлығымен ел-жұртына қадірменді болған қария еді. Сондықтан ол кісінің намазына Іле бойынан тартып ауданның әр ауылынан қара қорым жұрт жиналды. Әлі күнге өкінемін. Ең болмаса солардың алдында ақын атаның өлерінен бір апта бұрын жазған «Ел жұртпен қоштасуы» да оқылмады. Ол тұрғыда ешбір ниет те болған жоқ. «Қытайда үлкен ақын болыпты» деген гу-гу әңгіме ғана құлақта әлі күнге дейін тұр. Бірақ «мұнда келгенде де ақындық биігін аласартпаған ақиықтың бірі осы Шарғын» деп дауыс көтерген ешкім болған жоқ. Неге?

Бұл сұрақтың тамыры терең. Қытайға барып елуінші, алпысыншы жылдары елім, жұртым деп қайта келгендерге қиғаш қарау, сенімсіздік көрсету күні кешеге дейін бәсеңдеген жоқ қой. Бұл әсіресе ол жақта тәуір қызмет істеп, мәртебесі көтерілген кейбір азаматтарға оңай соққан жоқ. Солардың қайсыбіреуі моральдік жақтан соққыға ұшырады. Төменшіктеп, жасқаншақтап, тартынып қалды. Мен Шарғын ақынның басында да осындай күй болмады деп айта алмаймын» [7] – деп көкірегі қарс айырыла жазған еді. 2008 жылдың қараша айында ақынның өмірден озғанына 20 жыл толуына байланысты ақынын еске алып, ас берілді. «Абызы қара өлеңнің Шарғын ақын» атты жыр мүшайрасы өтті. Ақынның ұлы Тілеухан Алғазиев пен аудандық оқу бөлімінің бастығы Қуат Жанбаев, Шалкөде орта мектебінің директоры Нұрлан Құлмұханбетов, Шарғын атындағы әдеби бірлестіктің жетекшісі Әмина Әлімжановалардың басқаруымен өтті. 90 жылдық жыр мүшайрасы да өткен болатын. Аудандық оқу бөлімінің бастығы Қуат Жанбаев осы күнді жыл сайын ақын атындағы жыр мүшайрасын өткізуге арнауға уәде берді. Ш.Алғазыұлының өлеңдері өзінің өмір сүрген өлкесінде ақынның көзі тірісінде жария бетін көрген жоқ. Ол түсінікті де еді. Ақын өмірден өткеннен соң ғана 1992 жылы Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Дәулет Ахметбайұлы Желдікбаевтың құрастыруымен Көш-керуен (1992) Атамекен (2005) өлеңдер жинағы шықты. Ақын шығармалары мен өмірбаяндық деректері туралы әр жылдардағы баспасөз беттерінде 1988 жылы ақын өліміне байланысты Хантәңірі газетінің ақын Ш.Алғазыұлының шығармашылығына араналған арнаулы басылымында жазушы Құрманбек Толыбаевтың «Артында сөзі қалған» деген мақаласы, Т.Сақаловтың «Армандап өткен ақын» атты мақаласы мен ақынның «Ала жүр елім, есіңе» атты елімен қоштасуы жарияланып, Шарғын ақынның Нәсілханмен, жеңгесі Күлшарханмен, Таңжарықпен айтыстары, «Өзіне айтып кеткен жоқтауы» тағы да бірқатар өлеңдері жарияланды Д.Ахметбайұлының ,Ж.Айдарханұлының, Ә.Тарақовтың, К.Сағымбеков еңбектері баспасөз беттерінде жарияланды. Ақынның тұқым-жұраты бұл күнде Алматы қаласы мен қала маңайындағы елді мекендерде. Баласы Тілеухан Алғазиев мектепте математика пәнінің мұғалімі, ұлағатты ұстаз, Алматы қаласы, Өжет аулында тұрады. Тілеухан ағамен сөйлескенімізде Шарғын ақынның әлі де көптеген шығармаларының басылмай үйде сақталып тұрғанынан хабардар болдық. Қолжазбалары арабша төте жазумен жазылғандықтан оны осы күнгі әлпбиімізге көшіріп, жариялау ойында бар екен. Шарғын ақын поэзиясы жан-жақтылығымен ерекшеленеді.Туған жер, табиғат, ғибраты мол ақыл-нақылға толы өлеңдері, толғау, дастан, өсиет, жоқтау, қоштасу өлеңдері, мысал, әзіл-оспақ, айтыс-қағытулары ақынның өресінің биіктігінен хабар беретін мол мұра, асыл дүниелер. Мысалы: «Қазақстан даласы», «Алатаудың баурайы», «Жетісу», «Ел мен жерім-мақтағым», «Шалкөде-жырдың жайлауы»,

«Айқайтас», «Тұзкөл», «Атамекен», «Текестің салалары», «Құпия сырларым көп білінбеген», «Өмір жолы», «Сақтаныңдар менмендіктен», «Жас ұрпаққа», «Жақсыдан сөз қалады», «Ғибрат», «Қыз ажалы (аңыз)», «Көк ат пен Шарғын ақын», «Мысал», т.б.

Таңжарықпен, Нәсілханмен, жеңгесі Күлшарханмен айтысы таныс. Ақынның албаннан шыққан Итбала батыр туралы дастаны мен Ақсұлу дастаны жарияланбай қалған. Ақын шығармаларын толық зерттеп, зерделеу, ғылыми айналымға қосу кезек күттірмейтін істің бірі. Бірқатар қолжазбалары Ғылым академиясында, Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақтаулы.

Әдебиеттер тізімі

1 Зауал: Мақалалар, естеліктер. Құраст. Б. Қойшыбаев. – Алматы: Жазушы, 1991. – 272 б.

2 Қазақ қалай аштыққа ұшырады: (Қасіретті жылдар хаттары). Құраст. С.Әбдірайымов, И.Н.Бухонова, Е.М.Грибанова, Н.Р.Жағыпаров, В.П.Осипов. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 208 б.

3 Мәсімхан Д. Сарап. Әдеби зерттеу мақалаларының жинағы.– Астана: Елорда, 2001. – 240 б.

4 Сақалов Т. Армандап өткен ақын // Хантәңірі. – 1990. – 16 тамыз.

5 Алғазыұлы Ш. Атамекен. – Алматы: Өлке, 2005. – 128 б.

6 Алғазыұлы Ш. Көш- керуен. Өленңдер, поэмалар және айтыстар. – Алматы, 1992. – 228 б.

7 Ахметбайұлы Д. Өленңнің туын тіккен Шарғын ақын // Советтік шекара. – 1990. – 16 тамыз.

8 Айдарханұлы Ж. Шарғын ақын // Алатау нұры. – №1 (260).

9 Тарақов Ә. Шабыты шалқар Шарғын ақын // Жас алаш. – 1991. – 29 қазан.

10 Сағымбеков.К Тағдыры талқыда өткен // Жетісу. – 2008, сенбі,8 қараша.

В этой статье рассматривается жизнь и творчество казахского поэта, с Жетысуского края - Шаргына Альгазыулы. Его творчество как анкета, где ярко отражена вся жизнь поэта, по нему можно точно определить его пройденный, тернистый, жизненный путь. Главный лейтмотив поэзии поэта –свобода родного народа, бунтарскиий дух стремящиеся к свободе. Жизненное кредо и поэтическая сила акына всесторонне расскрыта при художественном анализе его стихов. Поневоле оказаться в Китайской Народной Республике стала причиной великий голод на казахской земле в 30-е годы. Основной поэтической школой которой следовал Шаргын были пути таких поэтов как Магжан Жумабаев, Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов.

This article explores the life and work of Kazakh poet, from Zhetysu region - Shargyn Algazyuly. His work as a profile which vividly reflects the entire life of the poet, by them it is possible to accurately define his past and thorny life. The main leitmotif of the poetry of the poet are: freedom of nation and the rebellious spirit tending to freedom. Life credo and poetic force of poet is fully disclosed in the artistic analysis of his poems. The main reason of his relocation to People's Republic of China was the cause of a great famine in the Kazakh land in the 30s. A poetical school of the poet which he followed, were the ways of poets like Mağjan Jumabayev, Ahmet Baitursynov, Myrzhakyp Dulatov.

УДК 82.02

К.Б. Кубдашева
Алматинский университет энергетики и связи
Алматы, Казахстан
karget@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПЕЙЗАЖНЫХ ОПИСАНИЙ В РАССКАЗАХ О. БОКЕЕВА И Ю. ГЕРТА

В статье рассматривается описательный уровень структурно-семантического комплекса рассказов «Жасын» О. Бокеева и «Политанский» Ю. Герта. Описательный уровень включает анализ окружающей обстановки, пейзажа, портрета. Пейзаж в рассказе «Жасын» играет главную роль в развитии сюжета, являясь тем самым участником событий. Внутренний портрет героя заменяет собой изображение извне. В рассказе Герта пейзаж является только фоном изображаемых событий. Портретная характеристика персонажей в произведении Ю. Герта развернута.

Ключевые слова: описательный уровень, внешний портрет, внутренний портрет, номинация, пейзаж.

Модель структурно-семантического комплекса состоит из следующих уровней: идейно-тематического, сюжетно-композиционного, пространственно-временного, описательного и речевого.

В данной статье рассматривается описательный уровень рассказов казахстанских писателей О. Бокеева и Ю. Герта.

Описательный уровень включает анализ портрета персонажей, окружающей обстановки, пейзажа.

Изображение человека является важной нравственно-эстетической проблемой литературы. Литературный герой имеет внешний и внутренний облик.

Важнейшим средством индивидуализации героя является номинация. Номинация (от лат. nominatia – наименование) – конкретное соотнесение имени собственного с личностью героя.

«Значимость имени персонажа и, следовательно, его метафорической сущности развертывается в действии, составляющее мотив; герой делает только то, что семантически сам означает» [1, 223]. Имя собственное выполняет идентифицирующую функцию, служит раскрытию художественного замысла писателя. Номинация, будучи элементом формы, является одним из средств, создающим художественный образ. В произведении имя собственное передает информацию о социальном, национальном, возрастном положении литературного героя, подчеркивает характеристику образа.

Другим важным средством создания в художественном произведении образа персонажа является портрет. Портрет (от фр. portrait – портрет, изображение) в литературном произведении – изображение внешности героя, его лица, фигуры, одежды, манеры держаться. Из этого определения, данного в «Словаре литературных терминов», видно, что портрет – это не только описание внешнего облика персонажей, но и воссоздание в художественном произведении движений внутреннего мира героев.

В художественном произведении портрет героя может быть дан с различных позиций: прямая портретная характеристика от повествователя, глазами других персонажей, глазами самого героя. Портрет с разных точек зрения помогает выявить авторское отношение к героям, симпатию или антипатию, отношения персонажей между собой, а также глубже проникнуть во внутренний мир героев.

Пейзаж обладает в художественном произведении многофункциональностью. Может быть фоном, указывающим на время и место для основного действия, раскрытия душевных

переживаний героев, служит для передачи авторского отношения к происходящему, а также помогает более глубоко раскрыть личность главного героя. Пейзаж может выполнять символическую функцию, воплощая философские взгляды автора. Пейзаж подчеркивает или оттеняет душевное состояние персонажей, характер происходящих событий.

Интерьер (от франц. intérieur — внутренний) играет важную роль в характеристике героя. Ведь окружающая обстановка, вещи и предметы, находящиеся в помещении, тесно связаны с характером, внутренним миром обладателя. Интерьер также может служить фоном в произведении, дать информацию о месте нахождения персонажа.

Описательный уровень начнем с портретной характеристики рассказа «Жасын». Главный герой Киялхан – сирота, ему тридцать лет, после окончания философского факультета работает учителем в средней школе. Автор не дает внешнего портрета героя, больше акцентируя внимание на его внутреннем мире. В рассказе дан развернутый психологический портрет Киялхана. Имеется одна деталь портрета: когда бы не будили его, средь ночи или рано утром, он всегда без запинки выпаливал одно и тоже: *Екі тонна көмір 22 сом тұрады, ал екі тонна көмірді шелекпен тасысаң айына қатесіз 150 шелек шығады* (*Две тонны угля стоят 22 рубля, а если будешь таскать две тонны угля ведром, то в месяц выйдет точно 150 ведер*) [2, 184].

Имя «Киял» означает – воображение; грезы, мечта, утопия, фантазия, вымысел [3, 286] что соотносится с личностью героя. Это – философ, который мечтает найти средство от войн, от убийств. Киялхан по сути своей альтруист. Он романтик, готовый ради мира, счастья на земле пожертвовать своей жизнью. Честный, добрый, отзывчивый, великодушный Киялхан ценит духовное богатство человека превыше всего.

Хронотоп героя пересекается также с хронотопами других персонажей рассказа. Это Тойганбай, женге, скирдовальщики, дядя, бригадир и Гульгуль. Каждый персонаж по мере развития событий, по мере передвижения главного героя вводится постепенно один за другим. Тойганбай (*тойган* с каз. перев. *насытившийся*), ленивый, жадный – коллега Киялхана, олицетворяющий собой другой, противоположный тип характера, мировоззрения. Киялхан, объявляя войну Тойганбаю, в его лице объявляет войну всем людям тойганбаевского склада мышления и образа жизни. Недаром он называет их *қарны тойғанға қанағат қылған тоққүлкі адамдар (люди, довольствующиеся сытым животом)*. Он не принимает и презирает таких людей, которые живут такой ограниченной жизнью и думают только о себе и об удовлетворении своих примитивных потребностей.

В рассказе параллельно встречается множество вторичных харáктерных наименований главного героя. Наименования, обозначающие родственные узы (*қайным – деверь*); профессию *(мұғалім – учитель);* уважительное отношение (*Қиеке*); пренебрежительное, ругательное (*жарты ес, жынды, ол – құтырық кі*сі – *полоумный, ненормальный, он - сумашедший)*. Самыми добрыми и ласковыми словами Киялхана называет Ак – апа: ұлым (сынок), балам (дитя мое), қарағым (милый мой), шырағым (голубчик мой), құлыным (жеребенок мой). В ойнерическом пространстве дерево обращается к нему: *Адам (Человек), азап-адамсың (человек-страдалец*), так как он символизирует собой все человечество.

В рассказе «Политанский» номинация главного героя представлена только фамилией – Политанский. Сам герой так же загадочен, как и его фамилия. И поэтому вызывает много догадок и домыслов в отношении своей персоны.

Автор-наблюдатель полно и всесторонне дает портрет главного героя. Портрет Политанского рассеян по всему тексту.

Статический портрет: *бледное лицо с тонким носом и бескровными губами; узенький лобик; маленькая, щупленькая ручка* .

Динамический портрет, мимические характеристики: *счастливо зажмурился; восторженно и сладко улыбаясь; сладостно щурясь; с осторожной улыбкой; узенький лобик пересекли тонкие частые морщинки; он зажмурился* и т.д.

Походка и пластика тела: *вся его фигурка застыла в смиренной позе; просеменил ко мне; весь пришел в движение; напряженно озирающую фигурку; сутулой, съежившейся спине* и т.д.

Одежда: одет он был аккуратно, во все черное; *Его черный костюм, который он носил с такой аккуратностью, ботинки, пальто, галстучек в белую крапинку, туго повязанный на шее, - все это было потерто, зачищено до блеска* [4, 66].

Статья, которую он написал, поддавшись минутной слабости, общему настроению, принесла ему тревогу и раскаяние в содеянном. Что он переживал, какие душевные муки испытывал, какие думы передумал известно лишь ему. Страх, который испытывал Политанский, передан автором рассказа через портретные описания. Мы не знаем, о чем думает Политанский, что переживает, но через внешние телесные проявления можем догадываться, что происходит у него внутри. День за днем мы видим изможденного собственными думами человека, который, боясь последствий, перестает вести привычный образ жизни.

Страх и трусость героя за свой поступок ярко выражаются в его эмоциональном состоянии, сильно проявившемся на внешнем облике. Автор мастерски воссоздает телесную экспрессию Политанского. В первый день: *встревоженный, озирающийся, весь налитый беспокойством* [4, 74], говорил *очень тихо, совсем тихо, глядя куда-то вбок, без всякого выражения, устало*. Весь внешний вид говорит о неуверенности действий. На второй день: *Лицо его не то что пожелтело, - оно потемнело, землистый оттенок лежал на его щеках, нос заострился, глаза глубоко запали* [4, 76], говорил «глухо», «тяжело дыша», «забормотал», «голос у него вздрагивал». На третий день, последний: он возбужден больше обычного, «бледен, глаза его сверкали злым, колючим огнем», «покраснел».

Автор-наблюдатель передает то, что доступно его взору. Но он и активное действующее лицо, поэтому описывает свои ощущения, чувства, эмоции и мысли. Повествователь ничего не знает о жизни главного героя. Наблюдая за ним, за его внешностью, предполагает, что это человек, еле-еле сводящий концы с концами, что, вероятно, у него есть семья, дети и его очень много обижали в жизни. Очевидно, что рассказчику Политанский напоминает какого-то звереныша. Он гладит волосы не рукой, а «лапкой». Ходит он «крадущимися шагами» и т.д.

В описании внешности героя автор употребляет уменьшительные суффиксы: фигурка, ручкой, голосок, смешком, волоски, галстучек. У него даже не информации, а уменьшительно-презрительное - «информашки». Автор также употребляет очень много определений: восторженно, сладко, сладостно, осторожной, тоненький, жиденький и т.д., которые еще ярче и глубже характеризуют персонаж.

Перейдем к пейзажному описанию в рассказах.

В расказе «Жасын» картины природы, богатые динамикой, сменяют одна другую. Главный герой Киялхан изображается на фоне природы, которая гармонирует или противостоит испытываемым чувствам, мыслям героя. Бушующая гроза находит отклик в душе Киялхана. Природа не только фон где разворачиваются события, но и она является основной силой, движущей сюжет.

Мир природы в рассказе О. Бокеева «Жасын» дан в динамике. Явления природы персонифицируются: *күлімсірей қарады (посмотрел улыбаясь), күліп шығып, ұялып бататын күн (солнце, являвшееся по утрам с улыбкой и со смущенным видом уходящее вечером), айнаға қарап шашын тарап сыланған (прихорашивалась, смотрясь в зеркало расчесывала волосы), қан тамырындай сызықтар пайда болды (появились линии, похожие на кровеносные сосуды), найзағай болса екі санын сабалап, қарқ-қарқ күліп мазалайды (а молния, колотя себя по ляжкам, беспокоит своим хохотом)* и т.д.

В произведении описание открытого пространства природы дано во всем многообразии. Это и рассвет, и ночной пейзаж, и описания гор и лесов. При передаче красот природы автор использует различные тропы – метафоры, сравнения, параллелизм, олицетворения. Национальное своеобразие природы проявляется в уподоблении молнии –

огненной камче, елей – сарбазам (ханским воинам), серой тучки – потнику, белоснежные облака описываются как «қаспақ-қаспақ бұлттар». Слово «қаспақ» с казахского переводится как «накипь от молока на дне посуды».

Киялхан, оставшись один на один с природой, с восхищением и страхом наблюдает за явлениями природы. В какой-то момент явления природы ассоциируются у героя с войной: градинки - с пулями, гром – с взорвавшейся бомбой. Бокеев не только персонифицирует природу, но и одухотворяет ее. *Ағыл-тегіл жыласа, жаны тазарады. Жаны тазарса, қабағы ашылып, зобалаң тиіп жүдеген әлемді шуаққа бөлейді* [2, 198] (*Если плакать очень сильно, то очистится душа. Когда очистится душа, то откроется ее веко и мир, уставший от тягот, окунется в солнечный свет)*. Одухотворение природных явлений связано с языческими представлениями казахов о природе. Животворящая сила природы, дающая жизнь всему живому - это мать-природа. Автор сравнивает состояние, явления природы со схватками, родами у женщины.

Величественно и захватывающе описание грозы в рассказе. Автор не только дает описание природы в момент грозы, но и перед грозой, и после. Сравнивает явления природы с жизнью людей *Жүдеп-жадаған әлем дастарқанын қайта жайып, маңдайы жіпсіп шайын ішеді. Өзен-бұлақтар той жасайды. Моншаға түсіп шыққан орман бұрқырап бусанады* [1, 401] *(Измученный мир вновь расстилает свой дастархан, пьет чай, а на лбу проступают капельки пота. Реки и родники ликуют! Над лесом, искупавшимся в бане, клубится испарина)*. Гроза в рассказе описывается подробно и разносторонне, ее описание обладает большой реалистической силой.

Рассказ «Жалын» полон звуковых образов: «күркірей бастады» (начал греметь), «күркүрі күшейп» (загремел еще больше), «дабылын қағып» (барабанит), «алапат қуатпен ақырғанда» (когда заорал изо всех сил), «қарқ-қарқ күліп» (хохоча), «аса қатты үн шыққанда» (когда раздался очень сильный звук), «қуана күліп жіберіп еді» (радостно засмеялся).

В произведении одновременно сосуществуют два мира. Реальный и сновидный. Сновидный мир в рассказе так и называется «жұмбақты дүние» (загадочный мир). Природа здесь отличается и даже противостоит пейзажу реального мира. Все тут необыкновенно и необычно. *Әлде ақ сары ма, әлде құлакер ме; әйтеуір, өзгеше бояулы таулар (либо пестрые, либо разноцветные, как бы то ни было горы имеют своеобразный цвет), жер бетіндегі ең жабайы ағаштар мәуелеп жеміс беріп, ошаған мен қышымадан хош иісті әтір аңқиды* [2, 182] *(самые дикие деревья на земле плодоносят, от репейника и горчицы исходит благоухающий аромат)*. В этом мире всегда прозрачное, ничем не омрачаемое голубое небо, спокойствие которого нарушают только шелест крыльев белых голубей и белых ангелочков. Голуби символизируют мир и спокойствие. Здесь есть все цвета кроме черного. Этот мир, где нет черного цвета, цвета горя, печали, смерти, символизирует собой мир и спокойствие. В этом мире природа обладает человеческими качествами: горы поют, сосна ведет диалог с Киялханом. Этот мир населен – чарующе поют сороки, вороны, осел, подобно тулпару, встает на дыбы.

Описание природного мира в рассказе отличается конкретностью. Зрительно-обонятельно-слуховой пейзаж в рассказе неотделим от образа главного героя. Портретная характеристика помогает раскрытию внутренней сути персонажей, их характеров. В рассказе «Политанский» представлен также такой вид художественного описания как интерьер. Интерьер редакции состоит из письменного стола, старого, скрипучего и широченного дивана. Пейзаж и окружающая обстановка в рассказе являются фоном где происходят события. Ю. Герт большое внимание уделяет портретной характеристике персонажей. В рассказе использован весь арсенал приемов изображения для наиболее полной передачи внешнего и внутреннего портрета героя.

1. О. Бокеев не дает внешнего портрета, сосредоточившись на внутреннем мире героя. У Ю. Герта портрет героя дан во всем его многообразии, где статический и динамический портреты помогают раскрытию характера героя.

2. Пейзаж в рассказе «Жасын» играет главную роль в развитии сюжета, являясь тем самым участником событий. В рассказе Ю. Герта пейзаж является только фоном изображаемых событий.

Список литературы

1 Магазаник Э.Б. Имена собственные в художественной литературе // Русская речь. – М., 1968. – № 3. – С. 23-24.

2 Бөкей О. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 2003. – Т. 2. – 390 б.

3 Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. – Алматы, 2001. – 704 с.

4 Герт Ю. Листья и камни. Рассказы и повести. – Алма-ата: «Жазушы», 1979. – 384 с.

Мақалада О. Бөкейдің «Жасын» және Ю. Герттің «Политанский» әңгімелерінің құрылымдық-семантикалық кешенінің сипаттау деңгейі қарастырылған. Сипаттау деңгейі айналадағы жағдай, пейзаж, кескін талдауынан тұрады. «Жасын» әңгімесіндегі оқиға желісінің дамуында пейзаж басты рөл атқарады. Кейіпкерлердің ішкі кескіні сыртқы кескініне қарағанда көбірек суреттелген. Герт әңгімесінде пейзаж тек қана оқиғаны бейнелеу фоны болып табылады. Ю. Герттің шығармасында кейіпкерлердің кескін сипаттамасы толық берілген.

The article discusses a descriptive level of structural-semantic complex stories "Zhasyn" of O. Bokeev and "Politanski" of J. Herth. The descriptive level includes the analysis of the environment, landscape and portrait. The landscape in the story "Zhasyn" plays a major role in the development of the plot, thus serving as a participant in the events. The inner portrait of the hero replaces the image from the outside. In the story of Herth landscape is only a background of the represented events. Portrait characteristics of characters in the work of J. Herth is unfold.

УДК 82.02

К.Б. Кубдашева
Алматинский университет энергетики и связи
Алматы, Казахстан
karget@mail.ru

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ УРОВЕНЬ РАССКАЗОВ О. БОКЕЕВА И Ю. ГЕРТА

В статье определены составляющие пространственно-временного уровня, а также в сопоставительном аспекте рассматривается пространственно-временной уровень рассказов «Жасын» О. Бокеева и «Политанский» Ю. Герта. Пространственно-временной уровень структурно-семантического комплекса определяет категорию времени и пространства в художественном произведении. Хронотоп в рассказах играет существенную роль в раскрытии образа персонажа. Различные пространственно-временные типы образов помогают выявить особенности построения рассказов «Жасын» и «Политанский».

Ключевые слова: пространственно-временной уровень, хронотоп, виды пространства, виды времени, персонаж.

Одними из важных компонентов структурно-семантического комплекса выступают пространство и время. Пространственно-временном уровень определяет категорию времени и пространства в художественном произведении.

Хронотоп воспроизводится и изображается в художественном произведении, где время и пространство являются категориями, при помощи которых художественно отображается жизнь и через них становится возможным воплощение и раскрытие эмоциональных переживаний. В прозаическом тексте хронотоп не является прямым отражением реального пространства и времени, он относится к художественно условной категории и является многофункциональной категорией.

Реальное пространство и время воспроизводятся в художественном произведении в трансформированном виде в соответствии с авторским видением действительности. «Преобразование действительности связано с идеей произведения, с теми задачами, которые художник ставит перед собой. Мир художественного произведения – результат и верного отображения, и активного преобразования действительности» [1, 75].

В отличие от реального времени, которое может двигаться только в одном направлении, художественное время может течь в обратном направлении - от настоящего в прошлое.

Пространство и время в художественном тексте подразделяются на обобщенное и конкретное. Обобщенность времени и пространства обусловлена вневременной сутью конфликта, характерного для мифов, сказаний, сказок, басен и т.д. То есть это произведения, где конфликт универсален, и не связан ни с конкретным историческим временем, ни с определенным топонимом. Конкретным являются пространственно-временные картины, которые отражают представления об определенной эпохе, имеют датировку и связаны с топографическими реалиями, которые отделяют их от других художественных миров.

В изображении жизни персонажей хронотоп в художественной литературе играет важную роль. Попробуем отделить категории пространства и времени друг от друга, чтобы рассмотреть их поближе.

Благодаря соотнесенности событий, действий в художественной литературе мы замечаем время. В художественном произведении аспект времени становится объектом изображения. Время, изображенное в произведении, может охватывать длинный или короткий промежуток периода, протекать медленно или быстро, быть разорванным, тесным, последовательным и непоследовательным.

В.В.Савельева выделяет различные виды художественного времени: циклическое, историческое, линейное, бытовое, время человеческого бытия, объективное и субъективное, сновидное, фольклорное, фантастическое, вечность [2].

Художественное время может быть изображено как линейное во всех его проявлениях: настоящее, прошлое, будущее, а также в различных сочетаниях. Линейное время в произведении помогает лучше понять характер, поступки героев. Настоящее время может дробиться, так художник не воспроизводит весь поток времени, а останавливается на отдельных, значимых моментах в жизни героев, что несет важную смысловую нагрузку и придает тексту динамизм. Прошедшее время персонажей может отсутствовать или присутствовать в виде воспоминаний. С разрешением конфликта вырисовывается будущее героев.

Циклическое время измеряется природными ритмами. Восприятие сезонных и суточных циклов зависит от культурных традиций и мифологических верований, поэтому они несут в себе некий символический смысл.

Время человеческого бытия или биологическое время изображает различные стадии жизненного цикла человека от рождения и до завершения жизненного пути.

Объективное время – это время, не зависящее от воли человека, его сознания. Объективное время отмеряется ходом часов, выражающееся в секундах, минутах, часах. Также измеряется календарем (годы, месяцы, недели, дни).

Сновидное время (ойнерическое) отличается от других видов времени тем, что возникает во время сновидного состояния сознания. «Использование приемов сновидения привлекало писателей прежде всего неограниченными возможностями для символического обобщения, возможностями приобщения к таинственно-загадочным явлениям бытия, и ни счем не сравнимой художественно-смысловой емкостью освоения реалий» [1, 41]

Фантастическое время – это выдуманное время фантастического характера, созданное сознанием человека в литературе.

Фольклорное время – это время, которое измеряется событиями коллективного бытия.

Вечность в литературе определяется как «остановленное время, которое не имеет прошедшего и будущего» [2, 53].

Одной из форм изображения действительности, связанного с психологическим состоянием героя, является изображение субъективного времени. «Субъективное время – это время, данное через восприятие человека» [3, 52]. В художественном произведении, благодаря тому, что возможны различные интерпретации времени, изображается многообразие субъективного восприятия времени.

К этой временной типологии добавим еще один тип времени – ситуативный. Ситуативное время – это время, связанное с хозяйственным укладом, бытовыми проблемами и заботами. Ситуативное время также может указывать «точное время через то событие, к которому оно отнесено, например, қас қағымда – моргнуть глазом, шевельнуть бровью» [4, с. 241].

Каждый человек ощущает время по-разному. Для кого-то оно может «бежать», а для кого-то «тянуться». Ярче это ощущение происходит во время эмоционального напряжения, душевного переживания. Когда время может «остановиться», а длинный промежуток времени – «промелькнуть».

Ретроспекция играет немаловажную роль в движении сюжета. Воспоминание – это выпадение из реального времени и восстанавливающее прошлое в памяти.

Пространство в отличие от времени является косвенной категорией и воспринимается ассоциативно. Пространство в художественном произведении служит изображению фона событий. Функция художественного пространства не ограничивается воспроизведением картины местности, окружающей обстановки, где происходят события, действуют и перемещаются герои, оно несет также и символическую нагрузку, помогающую глубже проникнуть в характер героя для морально-нравственных оценок персонажей. Исследователи выделяют следующие виды пространства, представляющие собой оппозицию: открытое - закрытое, правое – левое, далекое – близкое, свое – чужое, верх – вниз, горизонтальное – вертикальное.

Рассмотрим пространственно-временную архитектонику рассказов. Хронотоп в рассказе «Жасын» конкретный. Действие происходит в маленьком горном ауле, прошло тридцать лет со дня окончания войны. В рассказе представлены линейное время (прошедшее, настоящее, будущее), историческое, циклическое (таңертең, таң алдында, кешке) (утром, перед рассветом, вечером), бытовое, субъективное, сновидное время героев.

В рассказе автор, описывая явления природы, пейзаж, вводя диалог персонажей, размышления героя, замедляет движение времени. А также убыстряет временной поток: «десять дней стояла такая погода», «прошло три дня» и т.д., вводит ретроспекцию.

В тексте произведения упоминаются реальные исторические события – Актабан шубырынды, Великая Отечественная война.

В рассказе-воспоминании «Политанский» автор использует конкретный вид линейного времени – прошедший, а также циклический. Хронотоп рассказа обобщенный. В рассказе слова «однажды», «тогда», «спустя пару дней» указывают на неопределенность времени. «Но однажды… Я теперь не помню, с чем именно это было связано, что, собственно, так повлияло на Политанского, - да это и не важно, в конце концов» [5, 69].

В рассказе «Жасын» возможно выделение следующих видов пространства: внешнее и открытое (аул), внутреннее и закрытое (дом), статическое (горы, лес), динамическое (река), воображаемое, горизонтальное и вертикальное.

В рассказе горизонтальное пространство находится между двумя мирами – реальным и воображаемом.

Реальное пространство представлено маленьким аулом и окружающей природой. Природное пространство в рассказе дается во всем многообразии. В реальном пространстве природный мир состоит из верхнего пространства и нижнего. К верхнему относятся солнце, луна, звезды, тучи, ветер, гроза с молнией, к нижнему - земля, река. Ночное небо, звезды отражающиеся в реке, напоминая герою влюбленных, сливаются в страстном объятии, образуя тем самым единое пространство.

Центром реального пространства является река с растущей на берегу сосной. «Сосна – жизненная сила, плодовитость, сила характера, молчание, уединение. Будучи вечнозеленой, символизирует бессмертие» [6]. Возле реки вспоминает Киялхан про свой сон, любуется красотами природы, размышляет о несовершенстве людей. К реке он идет мыться, очищая себя от грязи и освобождаясь от утопических мыслей.

Оппозиционным реальному пространству является воображаемое пространство. Сноподобное пространство также представлено природным пейзажем, его можно разделить на верхнее и нижнее. Верхнее пространство – это ослепительно чистое, прозрачное, голубое-голубое небо без единой тучки, где среди белых голубей порхают ангелочки. Нижнее – это золотая река с серебряными волнами, а вкус воды напоминает мед.

Центр воображаемого пространства – это река, на правом берегу которой стоит одинокая сосна. Сосна в отличие от сосны в реальном пространстве, говорящая. В мире сновидений сосна выступает судьей человечества. Обличает человеческую подлость, коварство, ханжество, пороки. Дерево для казаха священно. В мифопоэтическом сознании тюрков дерево представляет собой связь между тремя мирами: верхним, средним и подземным. Следы почитания дерева прослеживаются и в народном фольклоре. В эпосах «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Огуз наме» герои не только поклоняются дереву, считая ее священной, но и обращаются к ней за советом, помощью [7]. В рассказе Киялхан просит у дерева священный жасын, при помощи которого он хочет сохранить мир в этом мире. В ойнерическом пространстве Киялхан также встречается с девушкой, о которой мечтал, и она же помогает ему избавиться от несбыточных надежд и мечтаний.

В литературе, как известно, смена суточных циклов имеет определенное значение. А.Б. Есин пишет: «в мифологии многих народов, в особенности европейских, ночь всегда имела определенный эмоциональный, символический смысл: это было время безраздельного господства тайных, чаще всего злых сил (особая мистическая значимость приписывалась полуночи), а приближение рассвета, возвещаемое криком петуха, несло избавление от власти нечистой силы» [8, 53].

В рассказе «Жасын» циклическое время суток имеет мифологический смысл. Новый аульный день начинается с трудовых будней. *Үркердей үйірілген шағын ауылдың қыбыр-жыбыр тірлігі осы, күн шыға басталып, қас қарая аяқталатын* [9, 180] (*Расположенный как созвездие маленький аул, начинал свое шевеление с восходом солнца и заканчивал с наступлением ночи*). В рассказе ночь – это время злых людей с нечистой совестью, людей, помышляющих темные дела, которые *жарасымды тыныштықты қалай бұзудың амалын іздейді (думают о том, как бы нарушить это спокойствие)*. Автор называет их *жарғанаттар (летучие мыши)*, которые неподвижно сидят днем и выходят только ночью. Но есть и другая категория людей, которая не спит по ночам, это те, которые мечтают сохранить мир и спокойствие людей. Поэтому ночь – это еще и время напряженных раздумий о благе человечества.

Пространственно-временной уровень рассказа «Жасын» расширяется благодаря введению в ткань повествования ойнерического хронотопа. Действие рассказа просходит, таким образом, в двух пространственно-временных измерениях: реальном и сновидном.

Пространственная организация рассказа «Политанский» в отличие от рассказа «Жасын» имеет только горизонтальную структуру. В рассказе «Политанский» закрытому пространству редакции противостоит открытое пространство улицы. Пространство редакции располагалось «во флигельке длинного кирпичного барака». В редакции работал дружный коллектив, состоящий из молодежи, который пытался строить светлое будущее и верил в справедливость и в свои силы. Это пространство наполненное, здесь постоянно находятся, перемещаются люди. В пространстве редакции происходили жаркие споры, рождались обличительные статьи, боролись за правду.

В пространстве редакции кроме постоянно хлопающих дверей был свой звук, свойственный только ему. Этот звук рассказчик сравнивает со звуком органа в Домском соборе, и издавал его взбугренный, выпирающий пружинами широкий диван.

Оппозиционным *живому* пространству редакции является безлюдное пространство улицы. Улица, где постоянно льет дождь, напоминает болото, везде грязь, слякоть. Болото, грязь на улице символизируют нежелание людей менять устоявшийся образ жизни.

Хронотоп героя пересекается с хронотопами других персонажей. Это молодые работники редакции, сам рассказчик. Общение с этими людьми сподвигает Политанского сделать первый решительный шаг в своей жизни по преодолению себя, своего страха перед другими.

В пространственно-временном уровне рассказа можно выделить следующие виды хронотопов: индивидуальный, обобщенный.

1. Хронотоп рассказа «Жасын» конкретный, рассказа «Политанский» - обобщенный.

2. В рассказе «Жасын» представлены линейное время (прошедшее, настоящее, будущее), историческое, циклическое, бытовое, субъективное, индивидуальное, сновидное время героев. Ю. Герт в произведении использует конкретный вид линейного времени – прошедшее, а также циклическое.

3. В первом рассказе обнаруживаются различные виды пространства: внешнее и открытое, внутреннее и закрытое, статические, динамическое, воображаемое. Во втором рассказе закрытое пространство противостоит открытому.

4. Пространственная организация рассказа «Жасын» имеет горизонтальную и вертикальную структуру. Рассказ «Политанский» - только горизонтальную.

Список литературы

1 Лихачев Д.С. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы. – 1968. – № 8. – С. 74-87.

2 От художественного текста – к художественному миру. Теория. Методика. Практика: учебно-методическое пособие / под. ред. В.В. Савельевой. – Алматы: «Фонд 21 век», 2000. – 252 с.

3 Садыков Х.Н. Теория литературы: Учебное пособие. – Алматы, 2002. – 236 с.

4 Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. – Алматы, 2001. – 576 с.

5 Герт Ю. Листья и камни. Рассказы и повести. – Алма-ата: «Жазушы», 1979. – 384 с.

6 Словарь символов // http://dic.academic.ru/dic.nsf/simvol/820

7 Қаирбаева К.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: филолог. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2004. – 138 б.

8 Есин А.Б. Время и пространство // Введение в литературоведение: Литературное произведение: Основные понятия и термины. – М., 1999. – С. 47-62.

9 Бөкей О. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 2003. – Т. 2. – 390 б.

Мақалада кеңістік-уақыт деңгейінің құрастырушылары анықталған, сондай-ақ салыстырмалы аспектіде О. Бөкейдің «Жасын» және Ю. Герттің «Политанский» әңгімелерінің кеңістік-уақыт деңгейі қарастырылған. Кеңістік-уақыт деңгейі көркем

шығармада уақыт пен кеңістік категорияларын анықтайды. Әңгімелерде хронотоп персонаждың бейнесін ашуда басты рөл атқарады. Бейненің түрлі кеңістік-уақыт типтері «Жасын» және «Политанский» әңгімелері құрылымының ерешеліктерін табуға көмектеседі.

The author identifies the components of the space-time level and in a comparative aspect examines the spatial and temporal level stories "Zhasyn" of O. Bokeev and "Politanski" of J. Herth. Spatial-temporal level of structural-semantic complex determines the category of time and space in fiction. The chronotope in the stories plays a significant role in creating the image of the character. Different spatio-temporal image types help to identify the features of construction stories "Zhasyn" and "Politanski".

УДК 81.243

Г.И. Кульдеева
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
mironbek@mail.ru

РОЛЬ ПЕРЕВОДЧИКА В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье говорится о переводческой деятельности в контексте межкультурной коммуникации. Автор рассматривает различия восточной и западной ментальности. Он также говорит о казахстанской модели мультикультурализма. Автор отмечает большое значение образования как культуры. Предпринимается попытка определить значение образования для современного общества, проследить связь образования и культуры.

Ключевые слова: переводческая деятельность, Восток. Запад, язык, образование, культура, мультикультурализм

«Перевод в аспекте межкультурной коммуникации — это и контактирование двух систем со своими национально-культурными особенностями, и контакт представителей лингвокультурных общностей, каждый из которых со своим мировоззрением и определенным фондом культурного наследия». [1, с. 123]

Г.Д. Томахин

I.
Образование как культура

У Востока и Запада совершенное разное ощущение образования. Это понятно. Запад – это ментальность рационального отношения к миру, а Восток – чувственного. Для Востока образование - это часть культуры, для Запада – «it is way to make money», как сказал однажды во время своей лекции один британский профессор, определяя понимание роли образования среднестатистическим европейцем

Несмотря ни на что современный мир через разновекторные взаимодействия стремительно движется к некоему единству. Что объединяет людей в мире, причём разных людей в единое сообщество, в человечество? «Прежде всего, …общечеловеческая культура, возникающая на основе целостного мира» [2, 305]. Что же такое целостность мира? Как она достигается? Достижима ли она?

«Целостность мира – это взаимосвязь и взаимозависимость людей и народов, появившаяся как следствие развития производства в мировом масштабе и возникновения

глобальных проблем» [2;365]. При диагностике поставленной сегодня проблемы можно отметить наличие обоих факторов, определяющих целостность мира: и «взаимосвязь и взаимозависимость людей и народов, появившаяся как следствие развития производства в мировом масштабе», и «возникновение глобальных проблем».

При этом в данное время как-то по-особенному остро встает вопрос самоидентификации цивилизаций и культур, и в то же самое время усиливается борьба за свободное мировосприятие, стремление к синтезу философских культур, которые имеют свое значение в решении глобальных проблем современности. Это процесс глубинный и напряженный. В худшем случае, он проявляется в виде различных межэтнических конфликтов, военных столкновений на религиозной и политической почве, неприятия элементов чуждой культуры или утери цельности социальной и этнокультурной самооценки. В лучшем случае – определением консенсуса в самых разных сферах деятельности Человека.

«Мир, в котором мы живем, имманентно системен, и любая деятельность – маленькая подсистема, без которой не может существовать вся гиперсистема мира. Эта гиперсистема не может существовать без связей между наполняющими её подсистемами: ***необходима система коммуникаций м***ежду отдельными элементами»[3; 5].

II

Межкультурная коммуникация

Системой коммуникаций в современном мире, позволяющей найти точки соприкосновения странам с различными историко-культурными, политическими, социальными укладами, этнической ментальностью ***является система межкультурного общения***. Межкультурная коммуникация – это коммуникация между представителями различных культур и народов, и осуществляется она только тогда, когда все участники диалога культур изучают и уважают нормы поведения друг друга.

Актуальность проблем межкультурной коммуникации подтверждается тем, что в условиях глобализации в процесс межкультурного общения вовлечены практически все страны.

На фоне активной межкультурной коммуникации практически во всех странах мира сегодня неравнодушно обсуждается политика так называемого мультикультурализма, её положительный и отрицательный опыт. Страны Европы в последние десятилетия относятся по большей части к группе разочарованных результатами своего «мультикультурного» поведения, в то время как в Канаде, где собственно этот термин и появился в 70-е гг. XX века, как обозначающий реалию межкультурной внутренней политики государства, все относительно спокойно. Между тем, явления мультикультурализма и межкультурной коммуникации напрямую связанные между собой факты современной социально-политической действительности. Это надо признать, надо об этом думать и надо над этим работать. Одними призваниями доброго кота Леопольда из известного нам детского мультфильма: «Ребята, давайте жить дружно!», не обойтись.

Мы живем в эпоху, когда наши политические, научные, экономические, культурно-гуманитарные и личные контакты стремительно расширяются. В этом контексте – межкультурная коммуникация – это своеобразная этика**,** которая пытается разработать методы для улучшения взаимопонимания и межкультурного обмена. «Обобщая различные подходы к исследованию межкультурной коммуникации, можно предложить следующее, достаточно общее, определение данного явления. Межкультурная коммуникация – это сложное, комплексное явление, которое включает разнообразные направления и формы общения между отдельными индивидами, группами, государствами, относящимися к различным культурам» [4,10].

К примеру, говоря сегодня о казахстанской культуре, как важной составляющей евразийской и мировой культур, необходимо обратить внимание на характерную особенность ментальности казахского народа, заложенную в нем историческими, религиозными, социальными предпосылками. Особенность эта – готовность к диалогу,

стремление к существованию в гармонии с окружающим миром, способность организовать связь между людьми различных культур и плодотворно ее развивать. ***Можно утверждать, что гипотетический казах, как представитель своего этноса, обладает межкультурной компетенцией.*** Безусловно, многие успехи современного суверенного Казахстана на международной арене базируются именно на этом своеобразии ментальности казахского народа.

III

Казахстанский мультикультурализм

Мы думаем, что ***сегодня можно говорить о казахстанской форме мультикультурализма***, основполагающим принципом которой является принцип толерантности. Эта форма отличается от мультикультурализма, к примеру, Канады, которая также является разнородной в культурном, лингвистическом, религиозном и этническом плане страной. Население Канады составляют в большинстве своем англо-канадцы и франко-канадцы. Был момент, когда одна из самых крупных ее провинций - франкоговорящий Квебек - стала источником сепаратизма. Понимая всю опасность такого явления, канадские федеральные власти с середины 60-х гг. занялись решением данной проблемы, используя для этого не грубую силу, а современные цивилизованные формы и способы. Было провозглашено равенство английского и французского языков: Канада официально определяет себя как многокультурное общество, покоящееся на англо-французском двуязычии. На уровне Конституции за Квебеком был закреплен статус провинции с языковой и культурной спецификой. Принят специальный закон о многокультурности. Благодаря этим и другим мерам остроту проблемы сепаратизма, межкультурной напряженности удалось существенно ослабить. При этом не следует забывать, что как для англоязычных, так и франкоязычных канадцев земля североамериканского континента, на которой сегодня находится государство Канада, не является исторически родной. Можно предположить, что данный факт позволил договориться сторонам о государственном двуязычии и о закреплении за Квебеком статуса провинции с языковой и культурной спецификой. *Политики умалчивают о положении коренного населения этой страны, состоянии его культуры и языка.*

Казахстанская форма мультикультурализма, безусловно, отличается и от мультикультурализма США**,** по своей этнокультурной структуре представляющего собой одно из самых сложных обществ в мире. Население этой страны исторически сложилось, по меньшей мере, из пяти основных элементов, таких как коренное население - индейцев; потомков рабов, массы которых завозились из Африки; первой волны колонистов, очень неоднородной по своим религиозным и культурным истокам; политической и экономической элиты англосаксонского происхождения; последующих волн иммигрантов, представляющих собой выходцев не только из европейских, но и из латиноамериканских и азиатских стран. В США традиционно провозглашается концепция «плавильного котла», результатом которой видится некий единый американский народ.

Современному казахстанскому обществу удается проводить как интравекторную, то есть внутри государства, так и экстравекторную, то есть вне государства, стратегию межкультурной коммуникации. Межкультурная коммуникация возведена в ранг политических стратегий государства, что приводит к реальным положительным результатам.

В современном мире в эпоху интеграции, культурного обмена, в период формирования новой «планетарной» культуры наступившего тысячелетия для социума любого государства, в том числе и казахстанского, межкультурная коммуникация имеет очень важное значение. Она осуществлляется на разных уровнях и вовлекает в процесс общения значительную аудиторию.

«С провозглашением независимости Республики Казахстан в качестве основного направления развития страны был избран демократический путь развития. ....

Политические реформы, направленные на утверждение демократии, в Казахстане проводились в относительно спокойной обстановке.... ***Нахождение консенсуса*** по целому ряду проблем политического развития общества при сохранении толерантных отношений между различными социальными и этническими группами было в Казахстане не «спасительной соломинкой» лишь в условиях возникновения критических ситуаций, а стало перманентной целенаправленной политикой государства. Именно эта политика во многом обеспечила решение наиболее острых социально-экономических проблем и наблюдаемые сегодня успехи в развитии экономики»[5, 10]

IV

Деятельность переводчика

И вот здесь, в этой точке, в точке пересечения Востока и Запада, Севера и Юга большое значение имеет образование как культура, образование в восточном его понимании.

В первую очередь возникает вопрос: «***Как установить и поддерживать диалог между культурами, говорящими на разных языках***?». Понятно, что между языками также должна существовать какая-то система коммуникации – транслятор. Наиболее ***простым конструктивным решением такой межязыковой транслирующей системы вполне можно признать деятельность переводчика***

Нидерландский ученый Йохан Хейзинга, создавая свою теорию появления и развития культуры, делает простой вывод о том, что если проанализировать любую человеческую деятельность, и в частности языковую, до самых истоков познания, она окажется не более чем игрой. «Все мы вовлечены в какую-либо деятельность-игру. Мир, в котором мы живем, имманентно системен, и любая деятельность-игра – маленькая подсистема, без которой не может существовать вся гаперсистема мира. Эта гиперсистема не могла бы существовать и без связей между наполняющими ее подсистемами: необходима система коммуникаций между отдельными элементами. И такой системой является *язык с его коммуникативной функцией, играющей координирующуб роль во всеобщей игре человечества*». [6, 8]

Многие сложнейшие проблемы перестали бы существовать, если бы люди могли свободно общаться между собой, как они делают это в своей семье. Диалог – вот к чему мы стремимся в самых разных ситуациях. Но создавая человечеству проблемы коммуникациии и одновременно порождая, территориально распространяя и развивая уникальные культурные достижения, на нашу землю вместе с сетью параллелей и меридианов проецируется сеть национальных языков, диалектов и наречий.

Повторим ещё раз наш проблемный вопрос: «Как установить и поддерживать диалог между культурами, говорящими на разных языках?»

Такая деятельность требует особых правил. В данном общении-взаимодействии участвуют не двое, а по меньшей мере трое, *и для третьего не должно быть никаких исключений из правил.*

Необходимо создать прочные отношения в мире без границ, людям разных стран нужно многому научиться, и прежде всего научиться вести диалог и правильно понимать друг друга, перодолевая все лингвоэтнические барьеры. Эта цель важнее всех других проблем, которые возникают перед теми людьми, которые ответственны за формирование и воспитание профессиональных переводчиков во всем мире. Девизом воспитательной деятельности могло бы стать старое изречение о том, что никакая самая блистательная победа не может сравниться с повседневными победами простого учителя над элементарной безграмотностью, когда его ученик узнает алфавит и начинает читать и писать.

Предоставление возможности аналитического сопоставления зарубежной культуры с культурой своей страны в естественных условиях языковой среды со всеми реалиями, свойственными живому языку, - необходимое условие профессиональной подготовки переводчика – человека, обязанного обладать широким кругозором.

Совершенно очевидна огромная значимость роли переводчика в межъязыковой коммуникации. Переводчик обладает высокой коммуникативно-языковой компетенцией. В данное определение - «коммуникативно-языковая компетенция» -входит набор профессиональных качеств, которые должны быть привиты переводчику и *воспитаны* в переводчике в ходе поэтапного и планомерного расширения его кругозора в языковой среде разных культур. Речь идет именно о *воспитании* этих качеств, так как простых академических знаний, которые в состоянии дать аудиторные занятия, на практике оказывается недостаточно. Подготовка-воспитание переводчика с широким кругозором, обладающего высокой коммуникативно-языковой компетенцией, - задача общая для всех стран мира.

«Для ее решения может быть только один путь – предоставление в распоряжение молодого человека, входящего в профессиональную переводческую деятельность, всего богатства интергрированной культуры. Учебника по такому предмету не существует. Вместо него могут и должны быть использованы уважительное, доброжелательное и познавательное созерцание и восприятие нацинальных культур. Что, собственно, и составляет процесс интеграции культур. И в этом процессе основное внимание должно быть уделено двум аспектам – национальному и интернациональному» [6; 11].

Как позитивное, так и негативное критическое отношение к любым культурным традициям возможно только на основе свободного владения общечеловеческими и общепризнанными культурными нормами и ценностями. Всё это возможно осуществить при соблюдении одного условия – необходимо помнить, что образование – это культура.

V

Некоторые выводы

Таким образом, миру, в котором мы живем, причем для того, чтобы быть целостным, постоянно «необходима система коммуникаций между отдельными её элементами». Все мы понимаем, что этой системой коммуникаций, позволяющей найти точки соприкосновения странам с различными историко-культурными, политическими, социальными укладами, этнической ментальностью является система межкультурного общения.

Сегодня можно говорить о казахстанской модели мультикультурализма. Думаем, что казахстанская модель мультикультурализма является примером эффективного использования методов осуществления межкультурной коммуникации в отдельно взятом государстве. Именно межкультурная компетенция каждого отдельно взятого человека в обществе позволяет строить гармоничные отношения, давая возможность миру быть по-настоящему целостным и укрепляя и развивая общечеловеческую культуру.

В этой ситуации трудно переоценить возможность осуществления межкультурной коммуникации. «Как установить и поддерживать диалог между культурами, говорящими на разных языках?». Она осуществляется благодаря языку. Язык с его коммуникативной функцией играет координирующую роль «во всеобщей игре человечества».

Безусловно, между языками существует определённая система коммуникации – транслятор. Конструктивное решение межъязыковой транслирующей системы - деятельность переводчика. Совершенно очевидна огромная значимость роли переводчика в межъязыковой коммуникации и, соответственно, в межкультурной коммуникации.

Мы должны воспринимать перевод как акт межкультурной коммуникации**.**

Именно переводчик обладает высокой коммуникативно-языковой компетенцией. В понятие коммуникативно-языковой компетенции входит широкий набор профессиональных качеств, которые должны быть привиты переводчику и воспитаны в переводчике в процессе поэтапного расширения его кругозора в языковой среде различных культур. «Речь идет именно о воспитании этих качеств, так как простых академических знаний, которые в состоянии дать аудиторные занятия, на практике оказывается недостаточно»[6;12] Подготовка-воспитание переводчика с широким кругозором, обладающего высокой

коммуникативно-языковой компетенцией, - задача общечеловеческая. И здесь большое значение имеет образование как культура.

Список литературы

1 Томахин Г. Д. Пособие по страноведению: учеб. пособие – М.: Высшая школа, 1988.

2 Культурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений - Изд-во «Феникс», 1996.

3 Семёнов А.Л. Основы общей теории перевода и переводческой деятельности:учеб. Пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2008.

4 Межкультурные коммуникации: основные направления и формы. Коллективная монография. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011.

5 Абдыгаппарова С.К. Американские и казахские культурные ценности. Монография - Алматы: «Білім», 2004.

6 Семёнов А.Л. Основы общей теории перевода и переводческой деятельности: учеб.пособие – М.: Издательский центр «Академия», 2008.

The article under consideration is about a translator's activities in the context of cross-cultural communication. The author discusses and analyses distinctions of eastern and western mentality. Kazakhstani model of multiculturalism is also considered here. The author underlines a great importance of education as culture. The author of the following article tries to define value of education for the modern society and trace connection of education and culture.

Мақала мәдениетаралық қатынастар мен аудармашының қызметі сараптауға арналады. Автор Шығыс және Батыс дүниетанымдардың айырмашылығын зерттейді. Сонымен қатар мақалада мультикультурализмның қазақстандық моделі қарастырылады. Автор қазіргі қоғам үшін білім беру саласының маңыздылығын білдіреді. Мақалада білім беру саласы мен қоғам мәдениетінің тығыс байланысы көрсетіледі.

УДК 801.8

Н.П. Локтионова, Г.В. Забинякова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
nploktionova@mail.ru, galinazabinyakova@mail.ru

МИР ДЕТСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье освещается одна из актуальных проблем методики преподавания литературы – организация чтения, формирование читательской самостоятельности у школьников при изучении произведений современной литературы. Авторами предлагаются методические рекомендации к проведению уроков тематического цикла «Мир детства в произведениях современной литературы». При изучении предложенных произведений уделяется большое внимание автору, мыслям и чувствам, которыми он хочет поделиться со своими читателями, а также особенностям художественного слова, значению детали в контексте целого.

Ключевые слова: мир детства, организация чтения, читательская самостоятельность, авторская позиция, художественное слово, диалог писателей.

Одна из главных целей изучения литературы в школе – воспитание восприимчивого, думающего читателя, формирование у школьников читательской самостоятельности. Решению этой проблемы может способствовать обращение учащихся среднего звена к интересующим их темам. Юных читателей привлечет подборка произведений современных писателей о детстве, школьники станут «свидетелями» диалога писателей о роли детства в жизни человека и сами, в свою очередь, примут участие в этом диалоге.

Тема детства в современной литературе включает в себя разные произведения: озорные, веселые, серьезные, печальные, а подчас и трагические. Но объединяет их мысль о том, что детство – лучшая пора жизни человека. Когда он вступает во взрослую жизнь, то многое утрачивает: «чистоту нравственного чувства», умение жить в ладу с собой и быстро восстанавливать гармонию с окружающим миром.

Мир детства, внутренний мир ребенка - ключ ко многим волнующим проблемам нашей жизни. Открытие таинственного "племени" детей, живущего в мире взрослых по своим собственным законам, имеет важные теоретические и практические последствия. Творческие, интеллектуальные, нравственные возможности ребенка неисчерпаемы.

Произведения, где показан мир детства, могут стать материалом для чтения и обсуждения на уроках литературы в среднем звене, а также на уроках внеклассного чтения. Это будут произведения В.Распутина, В.Астафьева, В.Солоухина, Ф.Искандера, Ю.Яковлева, В.Драгунского. Вовлечение юных читателей в мир, близкий ему и хорошо знакомый, станет отличной мотивацией чтения. Анализируя психологические ситуации, предложенные писателями, постигая сложные душевные переживания героев, учащиеся развиваются как читатели, но в первую очередь они учатся понимать окружающий мир, людей, разбираться в самом себе.

Сквозной мотив предложенного тематического цикла произведений – становление личности человека. Школьники вместе с учителем будут размышлять над вопросами: кто и что оказывает влияние на формирование характера ребенка, что такое настоящая дружба и первая влюбленность, как отличить подлинный героизм от мнимого, как преодолеть в себе чувство обиды и мщения и уметь простить обидчика. Эти и многие другие вопросы не могут не волновать подростков. И учитель должен помочь ученикам найти ответы на них в произведениях литературы.

Для младших подростков характерно наивно-реалистическое восприятие, которое отличается отождествлением произведения искусства и жизни, повышенной субъективностью. Поэтому при изучении предложенных произведений мы уделяем большое внимание автору, особенностям художественного слова, значению детали в контексте целого. Учащиеся учатся соотносить свое понимание произведения с авторской позицией. В книге отражается личность писателя, его жизненный опыт, мысли и чувства, которыми он хочет поделиться со своими читателями. Задача учителя – настроить детей на вдумчивое, неторопливое чтение. Все произведения невелики по объему, что позволяет углубиться в текст, обратить внимание на то, что может ускользнуть при беглом чтении.

У С.Я.Маршака есть замечательные слова: «Счастлив учитель, которому удается легко и свободно перейти с учениками от простого чтения к изучению и анализу художественного произведения без потери того наслаждения, которое дает человеку искусство» [Цит. по: 1; 6]. Как же этого добиться? Как научить юных читателей вступать в диалог с писателем? Данная статья – попытка ответа на эти вопросы. Мы предлагаем разные варианты работы над текстом, что, на наш взгляд, позволит юным читателям ощутить художественное богатство русской прозы современности.

Память детства… Что это? Какие-то дорогие сердцу вещи из далеких детских лет, оставшиеся в памяти картины природы, запахи и звуки, запомнившиеся детские чувства, переживания и, конечно же, близкие люди. Почему писателям, уже взрослым людям, так дороги воспоминания о детстве, почему они вновь и вновь обращаются к этой теме? Пусть этот вопрос станет определяющим, ответ на который мы и будем искать в течение всех уроков.

У Владимира Солоухина есть прекрасный сборник рассказов о детях и для детей. К сожалению, школьные программы редко обращаются к творчеству этого замечательного писателя. Мы выбрали рассказ «Мститель» о сложности человеческих взаимоотношений, о внутренних переживаниях подростка, об умении дружить и прощать.

Уместно предварительное чтение рассказа школьниками дома, в таком случае урок полностью можно посвятить обучению элементам анализа, выразительному чтению, беседе на нравственные темы. После обмена первыми впечатлениями о рассказе переходим к обсуждению главных героев, основного конфликта, особенностей авторского повествования. Рассказ ведется от лица подростка, участника описываемых событий. Начинается все с описания погожего сентябрьского дня, когда школьников освободили от занятий, чтобы копать картошку на пришкольном участке.

– Какие краски использует автор в описании осеннего дня? Как эти

краски меняются в восприятии героя и почему?

Находим по тексту, что день был сделан «из золотого с голубым», а ниточки паутинок были «серебряные». Но после коварного удара в спину комком земли, который запустил Витька Агафонов, на душе у героя-рассказчика стало «черно от обиды и злости», хотя, «наверное, небо по-прежнему было голубое, а солнышко красное».

У героя возникает «мысль отомстить Витьке», которую он вынашивает несколько дней. Интересно, что сам он называет свой план мести «затаенным коварством», «злодейским замыслом».

Предлагаем ребятам проследить за внутренним состоянием «мстителя».

«Я волновался. Даже в горле стало сухо, отчего голос сделался глухой и вроде бы чей-то чужой. А руки пришлось спрятать в карманы, потому что они вдруг ни с того ни с сего задрожали».

«В горле опять остановился горький комок, и даже нижняя губа вроде бы начала подрагивать, – значит, я накалился и готов к отмщению».

– Почему же в итоге сорвался «план мести»? Ожидали ли вы такой конец рассказа?

– Проследите по тексту, как меняются чувства и настроение главного героя.

В душе героя происходит борьба. С одной стороны, он понимает, что должен отомстить обидчику, с другой – внутренне сопротивляется своему же выработанному плану. В рассказе Солоухина эта душевная борьба показана очень убедительно, поэтому учитель имеет возможность, опираясь на текстуальные примеры, раскрыть суть понятия «внутренний конфликт».

Обратимся к тексту. «Под ложечкой у меня начинает ныть и сосать»; «что стоит развернуться и стукнуть»; «это очень не просто ударить человека, который доверчиво идет впереди тебя»; «да и злости я уж не слышу в себе»; «мне делается легко от принятого решения не бить Витьку».

Очень выразителен портрет Витьки Агафонова, хотя рассказчик нигде не дает его подробного описания. Общее впечатление складывается благодаря отдельным художественным деталям. Учитель объясняет, что деталь в литературном произведении – одно из средств художественной выразительности. Деталь может воспроизводить отдельные черты внешности, пейзажа, обстановки или переживания героя с целью эмоциональной оценки. Ребята с удовольствием поработают с текстом, находя эти выразительные детали, некоторые из которых повторяются неоднократно. Запоминаются «оттопыренные уши» Витьки, «соломенные волосенки», улыбка «от уха до уха», «глазища по чайному блюдечку». Следует уточнить, какую эмоциональную окраску, на взгляд юных читателей, несут эти детали.

– Каковы характеры мальчишек? Кто из них тебе ближе?

О характере Витьки мы узнаем в рассказе больше, поскольку он дан глазами героя-рассказчика. Он очень добродушный, открытый, большой выдумщик. «Если вдуматься, Витька этот не такой плохой мальчишка…» Сложнее будет охарактеризовать героя-повествователя, но тем интереснее будет для учеников эта работа. Нужно показать, как

ранимость и желание мести постепенно уступают в нем место прощению, чувству товарищества. Обратим внимание, что большую роль в примирении мальчишек сыграла окружающая природа. Она объединяет людей, смягчает душу: «Все под руками у нас в деревне: лесок так лесок, речка так речка… Сквозь воду видно речное дно – камушки, травинки, песочек. Травинки стелются по дну и постоянно шевелятся, как живые… Так хорошо на душе после этой теплинки, после этой речки!»

– О чем же рассказ Солоухина «Мститель»?

– Чему научила эта история главного героя и тебя, читателя?

В рассказе утверждается идея прощения, человеческого великодушия, победы добра над злом.

В заключение, если сам рассказ и атмосфера урока вызовут ребят на откровение, предложим задуматься над вопросом:

– Знакомы ли тебе чувства, переживаемые героем-рассказчиком? Можешь ли ты вспомнить ситуацию, когда в тебе шла борьба противоположных начал – желания мести и прощения?

Разговор о сложных отношениях между подростками, об истинных и ложных ценностях можно продолжить, обратившись к творчеству Фазиля Искандера. Для программного изучения и внеклассного чтения предлагаются обычно такие рассказы, как «Тринадцатый подвиг Геракла», «Рассказ о море», «Мученики сцены», «День Чика», «Защита Чика», «Вечерняя дорога», «Первое дело», «Запретный плод».

Ф.Искандер один из тех авторов, кто ведет беседу с незримым, но всегда предполагаемым слушателем. Живой меткий язык, доверительная интонация писателя привлекают к нему широкий круг читателей как среди взрослых, так и детей. Неподражаем Искандер и как мастер смеха, автор многих юмористических произведений. В детских рассказах этот смех добрый и веселый. Рассказчик описывает все с непременной легкой иронией по отношению к себе самому и окружающим. В то же время в небольших смешных и трогательных рассказах писатель ставит серьезные нравственные вопросы: что такое честь и бесчестие, достоинство и трусость, правда и ложь, в чем состоит коварство, как выражается предательство? Обращение к детству не снижает важности этих вопросов, а лишь делает их более близкими читателю.

Отличает Ф.Искандера и мастерство художественной детали в литературном произведении. В его книгах очень важны детали портрета, окружающего предметного мира, различные оттенки в переживаниях героя с целью эмоциональной оценки. Все эти художественные особенности можно показать на примере рассказа «Мученики сцены». Детям он очень нравится: герои рассказа близки им по возрасту, описанные события очень веселые и смешные. Задача учителя – показать оригинальность прозы Ф.Искандера, силу и обаяние его юмора, выявить нравственную проблематику рассказа.

В начале урока попросим ребят определить настроение, вызванное рассказом, назвать наиболее смешные эпизоды. В ходе разбора нужно как можно чаще обращаться к тексту, чтобы звучало живое слово писателя.

Повествование в рассказе ведется от лица мальчика-подростка, который был приглашен в школьный драматический кружок играть главную роль Балды в сказке Пушкина. С присущей подросткам самоуверенностью он убежден в своем таланте и превосходстве над другими ребятами, но в ходе репетиций вдруг начинает осознавать, что громкость голоса и самоуверенность еще не являются признаками таланта. В итоге перед самой премьерой руководитель драмтеатра отдал главную роль неказистому на первый взгляд Жоре Куркулия, а герою-рассказчику пришлось исполнять «роль задних ног лошади». Участие в веселом спектакле неожиданно заставило героя взглянуть на себя со стороны, сравнить себя с ровесниками и сделать кое-какие выводы.

В связи с этим особое внимание следует уделить образу героя-рассказчика. Выделим эпизоды, поступки, слова героя, наиболее яркие для его характеристики. Например, чувство превосходства над другими ребятами сочетается в нем со способностью на самокритику,

умением признать свою бездарность. Так, свою игру в драмтеатре он называет «деревянной, скованной, фальшивой». «Я продолжал громогласностью… прикрывать бездарность и даже недобросовестность своего исполнения». У героя хватает чувства юмора, чтобы посмеяться над самим собой: «Он (руководитель театра) посмотрел на меня, и я как-то притаил свою сущность под личиной Балды».

Очень важен для характеристики героя момент, когда он вспоминает давний эпизод со старушкой из библиотеки. Это «было однажды, когда я увидел входящую в наш двор и спрашивающую у соседей, где я проживаю, старушенцию из нашей городской библиотеки. Я потерял книгу, взятую в библиотеке, и она меня дважды уведомляла письмами, написанными куриным коготком на каталожном бланке с дырочкой. В этих письмах со свойственным ей ехидством (или мне тогда так казалось?) она уведомляла, что за мной числится такая-то книга, взятая такого-то числа и так далее. Письма эти были сами по себе неприятны, особенно из-за куриного коготка и дырочки в каталожной карточке, которая воспринималась как печать. Я готов был отдать любую книгу из своих за эту потерянную, но необходимость при этом общаться с ней, и рассказывать о потере, и знать, что она ни одному моему слову не поверит, сковывала мою волю.

И вдруг она появляется в нашем дворе и спрашивает, где я живу. Это было похоже на кошмарный сон, как если бы за мной явилась колдунья из страшной сказки».

Обратимся к классу с вопросом:

– Почему герой, рассказывая о репетициях, вдруг неожиданно вспоминает историю со старушкой-библиотекаршей? Что сближает эти две, казалось бы, совершенно разные ситуации?

– В каких словах и выражениях проявляется отношение героя к случившемуся?

Чувство вины, стыда, которое не дает подростку покоя, можно ощутить в следующих фразах: «сердце у меня екнуло»; «было ужасно неприятно видеть все это»; «письма эти были сами по себе неприятны». Появление старушки во дворе «было похоже на кошмарный сон».

Как мы уже сказали, Ф.Искандер – мастер детали в литературном произведении. Попросим ребят найти портретные детали, отличающие того или иного героя. Например, запоминаются несколько выразительных деталей в портрете Жоры Куркулия: «толстенькие ноги», «большие выпуклые глаза», «жалкая, но совершенно необиженная улыбка». Сами по себе эти детали не очень привлекательные, но, как ни странно, в целом создается образ очень симпатичного мальчишки. Мы чувствуем, как меняется отношение к Жоре руководителя театра, и это отношение передается и читателю.

– Как же получилось, что в итоге герой-рассказчик и Жора Куркулия поменялись ролями в инсценировке? Какой урок извлек для себя герой?

Учитель предлагает подумать вместе над смыслом названия рассказа – «Мученики сцены». У рассказа великолепный юмористический финал. На спектакль пришла тетушка главного героя, желая увидеть любимого племянника исполнителем главной роли, а у него не хватило смелости раскрыть ей правду об актерских заменах. Каков же был ужас, когда после спектакля все вышли на поклон, и нужно было снимать маски. «Евгений Дмитриевич снял с нас картонный круп лошади, и мы предстали перед зрителями в своих высоких рыжих чулках, под масть лошади.

Как только глаза мои привыкли к свету, я взглянул на тетушку. Голова ее теперь не только покачивалась по-старушечьи, но и бессильно склонилась набок.

А вокруг все смеялись, и даже мой сумасшедший дядюшка пришел в восторг, увидев меня, вывалившегося из лошадиного брюха».

Герою хватает юмора, чтобы закончить свой рассказ следующей фразой: «Но стоит ли говорить о том, что я потом испытал дома? Не лучше ли:

– Занавес, маэстро, занавес!»

Объясним школьникам, что подобные финалы называются «открытыми», когда автор создает эффект незавершенности, оставляя читателю возможность домыслить ситуацию.

Предложим ребятам представить и написать возможное продолжение этой истории, сохраняя стиль героя-рассказчика.

Подростковый возраст – это и пора первой влюбленности и первых разочарований, когда маленькому человеку трудно самому разобраться в своих новых чувствах, и тогда он ищет ответа в книгах о своих сверстниках. Учитель принесет на урок рассказ Виктора Драгунского «Девочка на шаре» - произведение, с одной стороны, веселое и радостное, а с другой стороны, лирическое и грустное по своей тональности. Герой рассказа – мальчик-подросток, в котором впервые пробуждается чувство влюбленности. Автор раскрывает внутренний мир подростка, зарождение искренних чувств в душе ребенка.

Драгунскому было уже около пятидесяти лет, когда стали выходить его книжки для детей, веселые, тонкие, поучительные, написанные с добрым юмором. Это и не удивительно, ведь пришел он в литературу из цирка. Когда младший сын Драгунского начал подрастать, писатель решил записывать его выдуманные детские истории, а потом вместе с сыном сочинять незамысловатые рассказы для детей. Так была создана главная его книга – «Денискины рассказы». В героях этих повествований можно было увидеть черты самого автора и Дениски – сына писателя.

Герой рассказа «Девочка на шаре» по возрасту уже старше Дениски. Он умен и романтичен, по-рыцарски благороден и вместе с тем по-детски наивен.

После чтения рассказа спросим учеников, какой эпизод им запомнился больше всего. Чаще всего они называют сцену выступления девочки-эквилибристки. И это неудивительно – так ярко и выразительно передана автором эта сцена, с такой любовью и теплотой описана героиня!

«И вдруг на арену выбежала маленькая девочка. Я таких маленьких и красивых никогда не видел. У нее были синие-синие глаза, и вокруг были длинные ресницы. Она была в серебряном платье с воздушным плащом… Она стояла на шаре… Я таких девочек никогда не видел. Все они были необыкновенные, а эта какая-то особенная. …И оркестр заиграл тихую музыку, и было слышно, как тонко звенят золотые колокольчики на девочкиных длинных руках. И все это было как в сказке. И тут еще потушили свет, и оказалось, что девочка вдобавок умеет светиться в темноте, и она медленно плыла по кругу, и светилась, и звенела, и это было удивительно – я за всю свою жизнь не видел ничего подобного», – так рассказывает о волшебном мире детства В. Драгунский.

Попросим ребят описать словами внешность девочки, какой они ее себе представляют. Обратим внимание на детали, которые помогают воспроизвести портрет героини, красоту ее движений, несут в себе эмоциональную оценку. Самое главное, что портрет дается глазами мальчика, от лица которого ведется повествование. Он испытывает «чудное мгновенье», потрясение, которое останется с ним на всю жизнь. Слова и выражения раскрывают его отношение к героине. Ему кажется, что девочка увидела его с арены и «ему одному помахала и улыбнулась».

Наступает новый этап в жизни героя – взросление. Его больше не смешит «глупый» клоун «с красным носом», потому что отвлекает от необыкновенной девочки. И в антракте он не побежал, как все зрители, в буфет, а «тихонько спустился вниз и подошел к занавеске, откуда выходили артисты». И эпитет «длиннющая неделя» до следующего представления тоже хорошо передает состояние томительного ожидания новой встречи. Предложим детям пофантазировать и придумать, как могла бы состояться новая встреча героя с «девочкой на шаре». Обсуждаем разные версии этой возможной встречи. Ведь герой тоже надеялся, что встреча состоится, что папа пригласит девочку в гости, и тогда он подарит ей свой любимый пистолет-браунинг и нарисует «корабль на всех парусах». Влюбленный мальчишка чувствует себя окрыленным, готовым лететь «на всех парусах».

Но писатель поступил по-другому. Встреча героев не состоялась.

Прочитаем по ролям диалог между контролершей, папой и мальчиком.

– Почему мальчик захотел уйти из цирка, не досмотрев представление до конца?

Герой так описывает возвращение домой в финале рассказа: «Папа прибавил шагу и крепко сжал мою руку. Мне стало даже больно. Он шел очень быстро, и я еле-еле поспевал за ним. Отчего он шел так быстро? Почему он не разговаривал со мной? Мне захотелось на него взглянуть. Я поднял голову. У него было очень серьезное и грустное лицо».

– Понял ли отец своего сына? Почему в конце рассказа у папы «было очень серьезное и грустное лицо»?

– Какие новые для себя чувства испытал юный герой рассказа?

– Как вы думаете, почему у рассказа такое необычное название – «Девочка на шаре»?

В.Драгунский показывает первую душевную потерю своего героя, психологически достоверно изображает недоумение мальчика, разочарование и грусть – новые чувства, до сих пор не известные ему. Писатель рисует героя в тот момент, когда от него уходит детство, сочувствует ему и грустит по этому поводу.

На примере всех рассмотренных произведений мы учим детей постигать душу человека, проникать в его внутренний мир, разбираться в непростых человеческих отношениях.

У писателя Валентина Распутина есть маленький рассказ «Мама куда-то ушла», в котором говорится о первой встрече ребенка с одиночеством. Наверняка наши дети уже испытали в жизни какие-то похожие чувства, поэтому им должны быть близки и понятны переживания мальчика. На уроке учитель поможет учащимся проникнуть во внутренний мир героя, понять его поведение. После чтения рассказа и обмена первыми впечатлениями нужна хорошая работа с текстом, призванная обратить внимание ребят на те художественные детали, которые могли остаться незамеченными при начальном восприятии. Состояние испуга, страха, которое переживает маленький мальчик, неожиданно оставшийся дома без родителей, автор усиливает описанием окружающей его обстановки. Так, например, тишина в доме становится враждебной, зловещей, как бы ожившей: «тишина вобрала в себя его крик и сразу сомкнулась»; «мальчишка подождал, но тишина не прошла»; «все вокруг прислушивалось к нему, и все молчало».

При изучении всех произведений мы постоянно обращаемся к художественной детали и ее значению в литературном произведении. В частности, ранее предлагалось найти в тексте характерные детали портрета. Теперь следует продолжить эту работу, обратив внимание учащихся на выразительные детали интерьера в рассказе В.Распутина. Читатель видит комнату глазами испуганного мальчика, и все детали обстановки подчеркивают его одиночество: «Кресло пустовало, стол стоял один, на книжных полках, как всегда, были книги, но их разноцветные корешки смотрели грустно и слепо». Пусть дети найдут прием олицетворения, помогающий автору точно передать настроение мальчика: «Тишина по-прежнему все так же медленно раскачивалась из угла в угол»; «разноцветные корешки книг смотрели грустно и слепо».

Очень важно объяснить поведение мальчика в состоянии страха, одиночества: сначала он пытался играть с игрушечным зайцем, чтобы занять время, пока не пришла мама, но потом неожиданно «швырнул его на пол, спрыгнул с кровати и, бросившись на зайца, стал его пинать». Такое поведение может быть не совсем понятно ученикам, поэтому следует обратиться к ним с вопросами: как вы думаете, любил ли мальчик свою игрушку? Почему он стал так грубо обращаться с зайцем? Почему человек иногда ведет себя так в сложной психологической ситуации?

С точки зрения психологии это объяснимая реакция на пережитую ситуацию, когда у человека происходит выплеск отрицательных эмоций. Возможно, ребята вспомнят, что подобные действия бывали и у них в каких-то трудных случаях, и теперь попытаются объяснить свое состояние в тот момент. На литературном примере дети рассматривают непростую психологическую ситуацию, постигают сложный внутренний мир человека, учатся разбираться в поведении людей, в самом себе. И маленький мальчик в рассказе тоже открыл для себя какую-то истину: он вдруг остановился и долго смотрел на плачущего зайца.

«И он услышал этот плач». Мальчик почувствовал не только боль внутри себя, но и чужую боль.

В конце рассказа автор дает такую деталь: кинувшись к двери, мальчик больно ударился о кресло. Но такая физическая боль ему была знакома и раньше. А сегодня он впервые узнал, что такое внутренняя боль, чувство одиночества. Автор пишет: «И тогда мальчишка снова заплакал. Он плакал от боли и одиночества. Что такое боль, он уже знал. С одиночеством он встретился впервые».

Это чувство было для мальчика новым, незнакомым, и пережил он его очень тяжело.

– Как вы думаете, изменилось ли что-то в нем, в его душе после этого случая?

– А вы в жизни переживали чувство одиночества? Попробуйте описать свое внутреннее состояние в тот момент.

Подобные вопросы необходимы, они учат детей «вслушиваться» в себя, контролировать свое поведение, анализировать свое внутреннее состояние.

Рассказ В.Распутина приоткрыл одну из граней психологии человека, дал первоначальные представления о способах изображения внутреннего мира героев в литературном произведении.

В. Астафьев создал цикл рассказов о своем детстве, о тех впечатлениях, что были вынесены им из той далекой поры. Глазами мальчика мы видим окружающий мир, взаимосвязь человека и природы, сложные человеческие отношения. Край тайги – это родина В.Астафьева и его героев. Тайга красива и величественна, но в ней действуют суровые законы, несоблюдение которых может грозить смертью.

Рассказ «Васюткино озеро» дает учителю возможность обратиться к очень важным нравственным вопросам о поведении человека в сложной жизненной ситуации, о преемственности старшего и младшего поколений, о единстве человека и природы. После прочтения рассказа и обмена первыми впечатлениями можно переходить к анализу наиболее важных моментов. Очень важно при этом вести текстуальные наблюдения, которые помогут ученикам войти в глубь строки, почувствовать красоту художественного слова.

Какие чувства испытал Васютка, когда осознал, что потерял затеси и заблудился в тайге? Наблюдаем по тексту за состоянием героя: «Сердце Васютки сжалось, на лбу выступила испарина…», «страх начал давить еще сильнее», «бодрости хватило ненадолго», «с замирающим сердцем бежал он к дереву», «отчаяние охватило его, и сразу не стало сил», «ему захотелось плакать».

Вид беспомощной, попавшей в паутину мухи подсознательно натолкнул Васютку на сравнение: ведь и он попался в капкан, не зная выхода из тайги. Окружающая природа напоминает враждебную невидимую силу, она подобна живому существу, нагоняющему страх и отчаяние. Просим учеников найти олицетворения, сравнения в описании тайги.

Какие советы взрослых помогли Васютке успокоиться, собраться с силами, искать выход из создавшегося положения? Васютка вспомнил законы тайги, о которых говорили дедушка, отец, рыбаки: тайга «хлипких не любит», «всякая таежная дорога начинается с затесей», бери в тайгу запасы еды, спичек, соли, умей развести огонь, береги в ружье порох и дробь.

Какие трудности стоят на пути Васютки? Это резкое наступление осени с холодами и дождем, сокращение запаса спичек, постоянное чувство голода, постепенная потеря сил, моменты отчаяния и страха. Возможно, дети сами заметят, что рассказ «Васюткино озеро» чем-то напоминает произведения устного народного творчества. Попробуем вместе найти убедительные примеры, доказывающие эту мысль. В рассказе Астафьева герой так же, как в сказке, попал в приключение, столкнулся с силами природы и вышел победителем. Перед ним тоже стоял вопрос выбора, как перед Иваном-царевичем у развилки трех дорог. Темный лес, наполненный враждебными силами, путь-дороженька – это традиционные сказочные образы. Васютка разговаривает с животными, просит их о помощи. Сказочные герои путешествуют не только в пространстве, с места на место, но и меняются внутренне, приобретая в скитаниях храбрость и мудрость. Подобный путь проходит и Васютка.

Следует найти те изменения, которые происходят в герое по ходу рассказа. Мальчик повзрослел на наших глазах: он не дает волю своим эмоциям, много думает, оценивает ситуации, внимательно всматривается в окружающую природу, чтобы найти выход из тайги к людям. Тринадцатилетний мальчишка понял, что теперь надеяться не на кого и его жизнь зависит только от него самого. Постоянно находясь в состоянии выбора, он научился принимать правильное решение, стал самостоятельным, ответственным за свою жизнь.

Как и сказочные персонажи, герой рассказа Астафьева проявляет находчивость, терпение, смекалку. Например, найдем по тексту, какие факты говорят о наблюдательности Васютки. Он замечает мельчайшие перемены в погоде, соотнося их с народными приметами. По веткам дерева он может определить, где север и юг. Найдя утром утку, подстреленную им вечером, Васютка делает правильный вывод о том, что озеро проточное. Благодаря советам старших и собственной наблюдательности, мальчик познает законы природы, учится понимать ее «язык». И в итоге поначалу враждебно настроенная тайга становится для него проводником к людям.

Почти пять дней шел Васютка по тайге один, без помощи. Каким вы представляете себе этого мальчика? Чему бы хотели у него научиться? Размышляя над подобными вопросами, дети соотносят себя с литературным героем, ставят себя на его место, мысленно проигрывают какие-то ситуации. Именно в такие моменты делается установка на определенный тип человеческого поведения. Таким образом, уроки по рассказу В.Астафьева несут большой воспитательный заряд: учащиеся наглядно убеждаются, как нужно вести себя в сложной жизненной ситуации, не поддаваться своим слабостям, как важно помнить заветы старших.

Судьбу мальчика, оставшегося один на один с суровой природой, можно сравнить с пребыванием Робинзона Крузо на необитаемом острове. В меру своих возможностей герои сопротивлялись обстоятельствам, искали выход из создавшегося положения. Поэтому рассказ Астафьева «Васюткино озеро» иногда называют «современной робинзонадой». Почему озеро стали называть Васюткиным? Только потому, что его нашел Васютка? Размышляя над этим вопросом, можно прийти к выводу, что озеро стало для людей напоминанием о стойкости маленького человека, сумевшего найти в себе силы, преодолеть все трудности и спасти свою жизнь.

В заключение можно обратиться к значению слова «затеси» в творчестве Виктора Астафьева. В прямом смысле затесь – это метка, зарубка, по которой люди искали в тайге тропы, дороги. Но слово затеси можно понимать и как места, события, которые врезались в память писателя. Не случайно в народе говорят: заруби себе на носу, т.е. запомни навсегда. Любая дорога, любой жизненный путь начинается с каких-то очень важных «зарубок» в памяти: как нужно вести себя в той или иной ситуации, какие жизненные законы соблюдать, чтобы не сбиться с пути, не совершить ошибок. Немного изменив выражение В.Астафьева, можно сказать: всякая жизненная дорога начинается с затесей.

Завершая тематический цикл произведений, попросим ребят ответить на вопросы обобщающего характера:

– Кто из героев прочитанных произведений оказался тебе ближе? Почему? Какие нравственные ситуации, описанные в произведениях, затронули тебя больше всего? Бывают ли трудности, с которыми ты сталкиваешься в жизни? Что радует и что беспокоит тебя и твоих ровесников? Расскажи о своих взаимоотношениях с родными, с окружающими.

Следует также вернуться к перспективному вопросу, который был поставлен на первом уроке: почему писателям, уже взрослым людям, так дороги воспоминания о детстве?

Все прочитанные произведения по сути воспоминания, вынесенные из детства, из того мира, который И.С.Шмелев назвал когда-то «маленькой вселенной» [2; 19]. Обращаясь к детям, писатели объясняют ценность того возраста, в котором они находятся, значимость мира детства с его тягой к прекрасному, к гармонии и согласию, с неприятием вражды и ненависти. Именно в детские годы формируются нравственные ценности, которые становятся опорой во взрослой жизни. Изучение предложенных произведений может стать

часами размышлений над жизнью. Об очень важных вещах писатели рассказывают занимательно, доступно, увлекательно. Они ставят перед детьми и взрослыми вопрос, очень актуальный сегодня: с чего и как следует маленькому человеку начинать свою жизнь.

Список литературы

1 Гулидина О. Праздник слова // Литература. – 2007. – № 16.

2 Выдрина Н. Огромность «маленькой вселенной» И.С.Шмелева // Литература в школе. – 2003. – № 2.

Мақалада әдебиетті оқыту әдістемесінің өзекті мәселесі – мектеп оқушыларының қазіргі кездегі әдебиет шығармаларын оқып білуде, оқуды ұйымдастыру, дербес оқырман ретінде қалыптасуы қарастырылған. «Қазіргі әдебиеттік шығармалардағы балалар әлемі» атты тақырыптық цикл бойынша сабақ өткізуде авторлар әдістемелік нұсқаулық ұсынып отыр. Ұсынылған шығарманы оқыту барысында жалпы шығарманың маңыздылығын, және әдеби сөздің ерекшелігін, ойы мен сезімін өз оқырмандарымен бөліскісі келген авторға көп көңіл бөлінген.

The article considers one of the actual problems of the methodology of literature - organization of reading, formation of pupils' reading independence in the process of studying the composition of modern literature. Authors offer methodological recommendations for lessons of the thematic cycle "The world of childhood in the composition of modern literature". In the process of studying of the offered compositions, great attention is paid to the author, thoughts and feelings that he wants to share with his readers, and also to the peculiarities of word of art, the value of the components in the whole context.

ӘОЖ 82.08.081 (5К)

Ж.А. Махыметова
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
zhadyra.1984@mail.ru

Е. МЫРЗАХМЕТОВТІҢ «КӨГАЛДАЙДЫҢ КӨКШАҚПАҒЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚТЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Мақалада бүгінгі әдеби процестегі мәселенің бірі тарихи тұлғалардың ғұмырының көркемдігі әдеби шығармаларда бейнелену жолдарын меңгерудің тәсілдерін қарастыру болып табылады. Халықтың өткені көптеген тарихи романға таусылмас деректеме береді. Ол – бүгінгі тұстастарымыздың түсінігі мен танымының тарихи қалыптасу сипатын көрсететін жәй. Кеңестік дәуірде дүниеге келген тарихи роман бүгінгі таңда өзгеше және байсалды, тереңірек үңілуді талап етеді.

Тірек сөздер: тарихи факті, өмірдерек, проза, драма, зерттеу еңбектері, туынды.

Әдебиет – өмір шындығының көркемөнердегі айнасы болғандықтан, сол дәуірдің тарихи-саяси ақиқат қалпы әдеби туындыларында өз көрінісін тауып жатты. XX ғасырдың 20-шы жылдарында әдебиет тарихын сөз еткен алғашқы М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы еңбектері мен Ә. Бөкейханұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, Қ. Кемеңгерұлы,

М. Тынышбайұлы, т.б. мақалалары, жазбаларында XIX ғасыр әдебиеттің тарихилығы принципінде, әдебиет дамуын халық тарихымен байланыста қарастыра бастаған.

Қаламгер Естай Мырзахметовтің мол мұрасын саралауға жылдар жұмсалар, бәлкім ғасырлар керек шығар. Бүгінгі біздің айтпағымыз – қазақ руханиятының туы мен топырағы, яғни мақтанышы мен мектебі болған және бола да беретін Естай Мырзахметұлының еңбектерін бүгінгі дамыды деп жүрген ғылым, білімімізбен ұштастыру, қазіргінің қажетіне жарату. Біздің ойымызша, саралы болар бұл бағытта тілтанушылар мен әдебиетшілер, тарихшылар, саясаттанушылар мен мәдениеттанушы ғалымдары Естай Мырзахметовтің мұрасын игілікке жарату ісінде атқарар еңбектері орасан зор деп білеміз. Әсіресе, әдебиетшілер бұл тарапта Естай Мырзахметовтің көркем әдебиет, әдеби аударма, журналистика саласындағы туындыларын, оның әдеби-теориялық құнарлы ойға, бағалы ғылыми байламдарға толы публицистикалық мақалаларын қажетке жаратпай жүргендей әсер қалдырады.

Ұлттық әдебиетімізге өзіндік үнімен, суреткерлік қолтаңбасымен, соны ізденісімен жаңа сипаттар әкелген қаламгерлер-жазушы Естай Мырзахметовтің тарихи роман жанрына қалам тартуы әдебиеттану ғылымы үшін бір арнаның бастау көзіндей болып табылады.

Тарихи роман жанры қазіргі қазақ әдебиетінде өз алдына бір жүйе болып қатар түзе бастады. Әрбір дамыған халықтың көркем әдебиет саласында тарихи роман жанры бұрыннан қалыптасқан, методологиясы мен теориясы жетілген.

Бүгінгі әдеби процестегі мәселенің бірі тарихи тұлғалардың ғұмырының көркемдігі әдеби шығармаларда бейнелену жолдарын меңгерудің тәсілдерін қарастыру болып табылады. Жеке адам концепциясы - өзекті, басты, ешқашан сарқылмайтын проблема. Адамның жан дүниесін танытудың қазіргі әдебиетте түрлі жолдары көркемдікпен игерілуде. Жазушыларымыздың адамның жан дүниесін диалектикалық қайшылықтарымен жеткізудің соны тәсілдерін табуға ұмтылуының сыры осында.

Естай Мырзахметовтің «Көгалдайдың көкшақпағы» атты тарихи романына арқау болған тақырып пен идея, характерлерді талдай отырып, заман шындығы мен көркем шындығының арақатынасын таразылау үшін тарихи романдағы автор ұстанған шығармашылық концепциялардың ара қатынасына талдау жүргізе отырып, автордың суреткерлік қолтаңбасының өзіне тән көркемдік ерекшелігін айқындап, жазушы шығармасындағы тарихи тұлға мен тарихи кезеңнің өмірлік шындық пен көркемдік шындыққа қатысын көрсетіп, өмірлік деректі көркемдік әдіс-тәсіл арқылы көркем шығармаға айналдыру процесін автордың қалай жүзеге асырғанын талдап, шығармалардағы өмірлік шындықтың негізгі кезеңдерін сұрыптап берудегі суреткерлік шеберліктерді көркемдік таным тұрғысынан бағамдауды қажет деп білеміз.

Жазушы үшін тарихи фактілер, болған оқиғалар, тарихи тұлғалар алғашқы негіз ғана. Ол туралы көркемдік әдістерден, шартты түрде суреттеу тәсілдерінен бой тарта отырып, өмірдің өзіндегідей етіп жазғанының өзіне ол тарихта болғандағыдан өзгеше болып шығады. Ол тарихи шындықты қалпына келтіре отырып, оны көркем түрде қайта туғызады.

Көркем шығарма қашанда қалам иесінің өмір тәжірибесімен астасып жатады. Алтын бесік туған жердің тау-тасын, әр шоқысын, сай-саласын автордың бес саусағындай білетіні туындының поэтикалық әрін арттыру үстінде қазақ елінінің тағдырына тікелей қатысты зор тарихи оқиғалардың шынайы суреттелуіне аз қолқабыс еткен жоқ.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Құнпия Алпысбаевтың айтуынша: «Халықтың өткені көптеген тарихи романға таусылмас деректеме береді. Ол – бүгінгі тұстастарымыздың түсінігі мен танымының тарихи қалыптасу сипатын көрсететін жәй. Кеңестік дәуірде дүниеге келген тарихи роман бүгінгі таңда өзгеше және байсалды, тереңірек үңілуді талап етеді. Ол бабалар тұлғасынан пайымдап, ұмытылмас бейнесін, лайықты ерлік істерін – салыстыруға мүмкіндік береді, қазіргі және болашақ ұрпақтарды тәрбиелеу үшін қызмет етіп өмір сүреді. Тарихи тақырыпты игерудегі көркемдік сипаттың бірі де осы»[1, 49].

Әдеби теориялық және эстетикалық бағының даму барысында қалыптасқан теориялық категориялар көркем қиял және көркемдік болжам өнердің әр дәуірдегі даму процесінде күшті өзгерістерге түсетін құбылыс екені белгілі. Өнертанушы мамандардың айтуынша, қиял – суреткердің шынайы (реальды) шындықты дәл өмірдегідей, өмірді қаз-қалпында суреттеуден ауытқу құралы. Ал болжам - тарихи шындықты көп әсерлемей, негізін сақтай отырып суреттеу тәсілі.

Әдебиет жайлы айтылған пікірлердің тарихына көз салсақ, сонау қайта өрлеу кезеңінен бастап, өнер танушылардың әлемдік өкілдерінің пайымдауынша көркем образ жасаудың бірден-бір тәсілі – сол қиял. Бұл орайда тарихи романдардың дүниеге келуіне байланысты көркем қиял мен болжам жөнінде арнайы әңгіме ету – уақыттың еңшісінде. Ол жөнінде пікірталастар әлі күнге толастаған емес. Дүниеге келген әрбір нағыз көркем шығарма өзінше әлем, әрі суреткер көркем қиял мен болжамды пайдаланудың өзінше үлгісін жасамақ. Осыған байланысты әр шығарма жөнінде сөз еткен кезде зерттеушілер өзінше жаңа бір әлемге кез болып, жаңа ойлар айтады, тың тұжырымдар қорытады. Мұны тарихи роман жөніндегі зерттеулердің байыпталарына көз салғанда байқауға болады. Яғни, оларда шығармадағы көркем қиял мен тарихы шындықтың арақатынасы мәселесіне ылғи да назар аударылып отырады. Тарихи шындықтың іргетасы, құрылыс материалы – ең әуелі факт.

Көркем шындық дегеніміз эстетикалық жолмен игерілген өмір шындығы. Бейнелемек дәуір шындығының фактілерін, құбылыстарының ең маңыздысын, елеулі сипаттарн іріктей отырып, өткен заман шындығының көркемдік шешімін табуға керек. Ал ондай шешім дәуірдің ерекшеліктерін, әр жақ, бер жағын, елдің ішкі-тысқы үдістерінің заңдылықтарын жете ұғынудан бас алады яни тарихилық принциптен. Тарихилық - күрделі ұғым. Көркем шығармада бұл – суреткердің тарих заңдарын, ағымын қаншалықты терең түйсінуінің таразысы, құбылыстардың мазмұнын елдің кешегі, бүгінгі мен болашағы тұрғысынан аша білудің дәрежесі, өлшемі деп білеміз.

Жазушы сурет нысанасына алған тарихи кезеңді жетік біледі, бұрынғы өмірдің бүгінге өмірімізге пайдалы, залалды жақтарын кейіпкерлерінің сан түрлі харекеттерін суреттеу барысында әсерлі де айшықты көрсетіп отырады.

Бұл жетістігі аспаннан түсе қалған жоқ. Ол ізденудің ұзақ жолынан өтті. Тарихи мағлұматтарды, деректерді жинап теру бейнетімен қатар мемлекеттік мұрағаттардан, тарихи институттардан, республикалық кітапханалардан тапқан ұлан-асыр материалдарды дұрыстап екшеп қорытудың нәтижесінен пайда болған дүние. Тарихи шындық пен көркемдік шындық арақатынасынан туындайтын ақиқат. Фактілерге, табылған материалға жан бітірудің сыннан өткен әдеби тәсілдердің бірі – ойдан қосу. Белгілі тарихи фактіні, оқиғаны я болмаса кейіпкер әрекетін басынан аяғына дейін тәптіштей бергеннен гөрі, ойдан қосу тәсілімен жасалған ұтымды деталь, лепті суретке жететін нәрсе жоқ.

Көркем қиял – дүниені өнерде, өнер әлемінде бейнелі түрде танудың өзіндік құралы. Шығарма жазуда жазушы өзінің творчестволық қиялында жүйелі образ туғызуды, содан соң барып оны көркем бейнелеуге қажетті тәсілді таңдайды. Айталық жазушы өзінің шығармасына өмірде нақты болған тарихи тұлғаны кейіпкер етіп алып, жазып отырған күннің өзінде, сол тарихи адамның сипатын шығармаға өмірде болған күйде көшірмейді, оның басты қасиеттері, өміріндегі үлкен әрекеттерін негіз ете отырып, өз прототипін көркемдік құралдың құзырына бағындырып, жаңа әдеби тұлға жасайды. Көркемдік болжам тарихи шығарма табиғатына етене жақын, алайда, көбіне құжаттық шығармаларға тән болып келеді. Бұл категориялар жайында белгілі әдебиетші А.П. Александрова өз ойын былайша білдіреді: «Көркем қиял шығармаға тарихта болмаған жеке эпизодтар мен кейіпкерлердің іс-қимылы арқылы енеді, сонымен қатар романның құрылымы, оның образдарының жүйесі типтендірудің мәні объективті шындықтың субъективті бейнесін жасауға бағынады. Көркем қиял жазушының шығармашылық қиялының негізінде жатыр, мұнда көркем болжам бар және соңымен қоса жалған әлемнің мәнін айқындауға бағынады. Автордың реалды шындықтың кейбір фактілерден ауытқуы (олар жайлы сөз қозғамау, жанама фактілерді суреттеуде хронологиялық тізбекті өзгерту т.б.) бұл тарихи кейіпкердің мінезіндегі кейбір

қырларын күшейту, не бәсеңсіту, тарихи құжатқа шығармашылық жағынан жақындау – мұның бәрін көркем болжам деуімізге болады»[2, 33].

Тарихи романдар тәжірибесінде құжаттарды пайдаланудың екі тәсілін айырықша айтуға болады. Бірінші тәсілде құжаттық факті композициясы элементіне айналып, суреттеліп отырған дәуірдің кең картинасын бедерлеуге қызмет етеді. Тарихи романды басқа құжатқа негізделген басқа өнер шығармаларынан, сондай-ақ ғылыми еңбектерден ерекшелейтін тәсіл де осы болып табылады. Екінші тәсілде де құжат таза күйінде немесе сәл көркем қорытылып шығармаға енгізіледі де композиция элементі ретінде қызмет атқарады. Осы тұрғыдан келгенде көркем шығармаларға пайдаланған тарихи деректер мен қаламгер қиялы арқылы өзгеріске түсіріп немесе жетілдірген көркемдік шеберліктің жігін ажырату әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселенің бірі болып табылады. Тарихи шығармадағы тарихилық пен көркемдіктің арақатынасын пайымдау, ол – жазушының шеберлік қырын ашу.

Естай Мырзахметов тарихи романында белгілі бір тарихи кезең яғни 1916 жылғы көтерілісті толық қамтыған.

Сондай-ақ Балуан Шолақтың балуандығы мен өмірі туралы қазақтың академик жазушысы Сәбит Мұқанов, зерттеуші Дәулет Қасымжанов, жазушы Жайық Бектұровтар Балуан Шолақ туралы жақсы деректер береді. Бұл кісілердің зерттеулері де құндылығымен адамды сүйсіндіреді және тарихи шығарма жазуда ерекше рөл атқарады.

Жазушы-зерттеуші Естай Мырзахметовтың болашақ зерттеулерге түрткі боларлықтай құнды деректер жазып қалдырғанын есте ұстауымыз керек. Оның айтуынша, Балуан Шолақ туып-өскен «елдің бұрынғы жайлауы Айқайқабақ, Үйжығылған сықылды кең даланы», «осы күнгі Ақмола облысының Астрахан, Мариевка (Амантай), Журавлевка (Қылыш), Макинка (Бұланды қарағайы) аймағын басып, Бурабайға өтетін тас жол, темір жол бойындағы бұрынғы қазақ елінің шұрайлы қонысы», күллі «әдемі жерлерді» келімсектер иемденген. Үкімет тартып алған бұл жерлерге қоса, қолдағы біразын – «Қайрақты, Мат өзендерінің, Қандықарағай, Ақсу, Айдабол жайлауларының кең өрісін» жергілікті қазақ алпауыттары «патша әкімдеріне, орыстың кулактарына ...сатқан». Мұндай әрекеттерге Балуан Шолақ наразы болып, отаршылдарға қарсы күрескен. 1916 жылғы қазақ ұлт-азаттық көтерілісінің Көкше өңірінде кең өрістеуіне осы жәйт мықты тірек болды деп есептейді қаламгер. Балуан Шолақ туып-өскен Көкше өңіріне – қазіргі Ақмола облысының Бұланды ауданына – іргелес жатқан Ақкөл ауданындағы Моншақты, Салқынкөл деген жерлерде орын алған қозғалыстардың, сонау Салқынкөл көтерілісінің табиғаты мен туу себептерін, сондай-ақ оған қатысушыларды, әсіресе, Естай Мырзахметов зерттеу-мақаласында жазғандай, Балуан Шолақтың көтеріліске тигізуі ықтимал ықпалын анықтаңқырап, терең қарастыру қажет-ақ. Патшаның тақтан құлауы, одан кеңес өкіметінің орнауы Балуан Шолақтың бұл орайдағы белсенділігін арттыра түсті. Рас, оның революция мұраттарын қолдағаны жайында жалпылама түрде айтылады, соны нақты деректермен толықтыру мәселесі зерттеушісін тосып тұрғандай. Одан кейінгі төңкеріс жылдарында орын алған оқиғаларды, Алашорда, кеңес өкіметі кезіндегі ахуалды саралау, сондай зерттеулер негізінде күрескер әншi-сазгер-палуан өмірінің соңғы сәттерін жаңғырту орынды болмақ.

Ал, Сәбит Мұқанов «Балуан Шолақ» туындысында осы жайтқа ұқсас көрініс беріледі. Халыққа ауыр тиген реакцияшыл саясаттың бірі – жер аударылған орыс келімсектеріне қазақтың құнарлы жерінің зорлықпен алып берілуі еді. Жер мәселесі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында қазақ халқы үшін ең бір ауыр, жанға тиген, арға салмақ салған әлеуметтік теңсіздік мәселелерінің бірі ретінде көрінгені мәлім. Ел үшін аса бір ауыр жағдайға айналған бұл мәселе – XIX ғасырдың өзінде «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті» беттерінде кейде бүркемеленіп, кейде ашық көрініп отырды. Сонымен қатар бұл мәселе XX ғасыр басында «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті тарапынан халықтың «жан айқайы» ретінде жеткізіліп жазылғаны тағы да белгілі. Расында, бұл кезең қазақтың өз жеріне өзі ие бола алмай қалған, содан да мейлінше қорланған сәті. Қазақ халқы үшін әлеуметтік теңсіздіктің асқан көрінісі болған бұл мәселе жөнінде, кезінде

жер проблемасын елдік проблемамен сабақтастыра көтеріп, көкейкесті ойлар айтқан Тележан Шонанұлы мынадай пікір тербеген болатын: «Қазақ жерінің отарлануын және қазақ даласының талануын тарихи мақсатына, уақытына, отарлаған еліне қарай екіге бөлуге болады. Әуелгі дәуір орысқа бағынғаннан бастап XIX ғасырдың 80 жылдарының басына дейін. Бұл – атты қазақтардың пайдасына, әскерлік кісілердің пайдасына деп жер алу дәуірі. Екінші дәуір – өткен ғасырдың 80 жылдарының аяғынан патшашыл өкімет құлағанға дейінгі дәуір. Бұл қара шекпендер үшін жер алу дәуірі»[3, 75]. Ел билеген би-болыстар патша әкімдерімен бір болып, кедейлердегі шұрайлы, құнарлы жерлерді көшіп келгендерге беріп, жергілікті халық тіршілікке қолайсыз, құнарсыз аймаққа ығыстырылды. Осы жайларды көзбен көріп, біліп өскен Сәбит Мұқанов кейін жазушы болып қалыптасқанда өз шығармаларында оны айтпай, үндемей қала алмады. Өзінің «Өмір мектебі» мемуарлық шығармасында да, «Балуан Шолақ» романында да жер, «переселен» мәселелерін қайта-қайта оралып суреттейтін себебі де осыдан. Жоғарыда келтірілген эпизодтардан байқалғандай, ол шындық мемуарлық шығармада көзбен көрген оқиға ретінде сипатталса, ғұмырнамалық туындысында кейіпкерлер арасындағы тартысты өрістетін әлеуметтік теңсіздік оқиғасы ретінде суреттеледі. Айтылған жайларды «Балуан Шолақ» шығармасының жазылу тарихы тұрғысынан қарасақ, бұл жерде жазушы бала жасында көрген, естіген-білген өмір оқиғаларын көркем шығармада кейіпкерді тұлғалайтын жинақталған көркемдік шындық ретінде пайдаланғанына көз жеткіземіз. Еліміз тәуелсіздік алған кезеңге дейінгі тарихи туындылар мен ғылыми-зерттеу еңбектерінде Қазақ елінің Ресейге қосылуы, орыс шаруаларының Ресейден көшіріліп келіп қоныстандырылуы прогресшіл маңызды роль атқарды деп насихатталып келген болатын.

Сөз зергері Естай Мырзахметов – өмірдің қат-қабат шындығын көркем шығарма өзегіне айналдырған жазушы. Тақырыпты ашуға автор үлкен дайындықпен келгендігін, ел аузындағы әңгіме, естелік материалдарды зерттегенін байқатады. «Балуан Шолақ» – әлеуметтік астарлы шығарма. Балуан Шолақ өміріне қатысты оқиға деректерін суреттей отырып, сол дәуірдегі қоғамдық жағдайлардың шындығын ашқан.

Балуан Шолақ 1919 жылы наурыз айының орта шенінде қайтыс болған. Жағдайды нақты білетін кісілердің естеліктеріне сүйене отырып, Естай Мырзахметов осындай қорытынды жасайды. Ақпан айының соңына қарай Балуан Шолақ кіші ұлы Құдайбергенді ертіп Атбасар жағындағы құдаларына қарай шығады. Алайда межелі жерге жетпестен кері оралуға бел буады. Қайран қалған баласына мұнысының себебін түсінде «Аққошқарының аян бергенімен» түсіндіреді. Тездетіп қайтпаса болмайтынын, «ажал шіркіннің соңына түскеніне үш жылға айналғанын», содан, «ақыры, міне, қуып жеткенін» айтады. Үйге келген соң «ішінің жанып әкетіп баратқанын» айтып, төсек тартып біраз жатады. Сосын бәйбішесі Қанықей мен ағасы Төлеубайды оңашалап қасына алады да, сырын ашады және ақтық аманатын естіртіп, «Барамын алыс сапар қайтып келмес... Тұрыңдар дұға қылып, құрбы-құрдас!» деп келетін ел-жұртына арнаған қоштасу өлеңін айтады. Бірер күнде көз жұмады. Бәйбішесі, ағасы және Сабыр қажы батырдың «өсиетін айтқанындай орындайды». Ақтық аманатының мазмұны бертінге дейін белгісіз болып келген. «Ерінің өмірден өту құпиясын Қанықей бәйбіше қырық құлыптың астына сап аса берік сақтаған, жат тұрмақ өзінің қара құрсағын қақ жарып шыққан Исажары мен Құдайбергеніне, жан дегенде жалғыз қызы Бәтеніне де ашпаған күйі, 1948 жылы өзімен бірге қара жер қойнына ала түседі», – дейді Естай Мырзахметов[4, 160].

Балуан Шолақ туралы жазған көптеген жазушы-зерттеушілердің тарихи ғылыми еңбектерін бір-бірімен салыстыра отырып оқыған кісі өмірде болған жайдың шындығы мен қоспасын айырып, тарихи шындықтың көркем шындыққа қалай айналғанына көз жеткізері анық. Тарихи шындық пен көркемдік шындықтың ара қатынасы қаншалықты маңызды болса да, бұл жерде шындық жазушы шеберлігі мен шығармашылық қарымы ғана емес, белгілі уақыттағы мүмкіншілігіне де тікелей байланысты.

Естай Мырзахметов «Балуан Шолақ» туындысына түрткі болар әсерді көбіне санасында сақталған естеліктер негізінде тапқан. Балуан Шолақ – болашақ жазушы

көңілінде айырықша әсер қалдырған тұлға. Естай Мырзахметов жас шағынан Арқаның атақты өнер иелері Ақан сері, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай сынды сал-серілер өнері туралы көптеген зерттеу мақалаларын жарыққа шығарды. Аталмыш мақалаларда мәліметтердің деректік маңызы бар. Классик жазушы А.М. Горький былай деп жазады: «Көркем шығарма өмір шындығынан туады. Бірақ тіршілік бетінде шашырап жатқан құбылыс өздігінен тізіліп бас құрамайды. Әдебиеттің қадірлі мүлкі саналатын туындылар өмір байланыстарын жан-жақты зерттеудің, жеке адамдар тағдырын үлкен қоғамдық даму заңцылықтарымен ұштастырудың нәтижесінде ғана пайда болады. Бұл мәселенің сыртқы, обьективті жағы болса, болмыстық факторларын біріктіріп, оларға қан жүргізетін, ерекше қуаттандыратын нәрсе– суреткердің өз басын қатты толқытқан аңсар, идея. Көркем туынды суреткер белгілі бір идеялармен жалындап, көкірегіне ұялаған сырын айтпауға болмайтындай халге жеткенде ғана жазылуға тиіс»[5, 86].

Шындық құбылыстарды типтендіре жинақтау арқылы жазушы болашақ образдың жалпы бітімін, тұлғасын қалыптастырумен қатар оның ішкі ерекшелігін ашып, мінезін даралайды. Әрбір әдеби тұлғаны өз ортасынан адам ретінде бөлек оқшау танытып тұратын оның тек өзіне ғана тән өзгелерде жоқ ерекшеліктері болуы – заңдылық. Суреткердің өмір шындығын жинақтау әрекеті әрқашан адам мінезін даралау әрекетімен ұштасады. Қаламгер Естай Мырзахметов тарихи тақырыпты өзіндік игеріп, өмірлік деректі өз дүниетанымы тұрғысында баяндап, мұрат тұтқан образ арқылы көркем шығарма жазып, өз концепциясын білдіреді. Қандай жазушы болсын алған тақырыбын мұқият зерттейді. Естай Мырзахметов та «Балуан Шолақ» туындысын жазуды мақсат тұтқан соң өнерпаздың өмірі мен шығармашылығын терең зерттегені сөзсіз. Балуан Шолақ туралы көркем шығарма жазу үшін суреткер бұрыннан білетіндерін ізденіспен толықтырып, көп еңбектенген. «Балуан Шолақ» (1987 жылы жарық көрген)– тарихи тұлғаның өмірі қазақ халқының тіршілігімен сабақтастырыла суреттелген туынды. Тарихи және көркемдік шындық арасындағы ара қатынасты ескере отырып тарихи тұлғадан қаһарман бейнесін сомдау – әдеби процестегі ежелгі дәстүр. Көркем шығарманың негізгі арқауы – қазақтың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында өмір сүрген асқақ әншісі, ақыны, балуаны, өнерпазы Нұрмағамбет Баймырзаұлының өмір жолы. Балуан Шолақ – сал-серілік дәстүрді жалғастырып, қазақтың ұлттық мәдениетінің дамуына өзіндік үлес қосқан тарихи тұлға. Белгілі өнер зерттеушісі, профессор Ахмет Жұбановтың Балуан Шолақ жайлы зерттеулері оқырманға белгілі. Өнер адамының бейнесін жасауда қаламгер үшін оның өмірбаяндық мәліметтерімен бірге өзі қалдырған әдеби мұраның маңызы зор. Естай Мырзахметов шығарманы жазу барысында тарихи дерек ретінде жиналған естелік, әңгімелермен бірге Балуан Шолақтың өз өлеңдеріне сүйенгені белгілі. Балуан Шолақ шығармаларының бір ерекшелігі – өмір-тарихы, шыққан тегі, өзінің табиғи бітімі, тұлғасы, мінез ерекшелігі өлеңдерінде көрініс тауып отыратындығында. Жазушы Балуан Шолақ өлеңдерін пайдаланғанда онда қамтылған өмір деректеріне сүйене отырып, ол шығарма арқылы әдеби тұлғаның эмоциялық көңіл-күйін, психологиясын ашады. Суреткер-жазушы батыр балуанның бейнесін жасау барысында негізгі тарихи мәні бар деректерді Балуан Шолақтың ән-өлеңдері өзінің басынан кешірген оқиғаға, сол дәуірдегі әлеуметтік, қоғамдық жағдайға байланысты туған. Естай Мырзахметов – өмірлік дерекке аса жауапты қараған жазушы. Жинақтап айтсақ, Балуан Шолақ ғұмырнамасы Естай Мырзахметов ойына тақырып ретінде өмірдің өзінен келген. Ал, тақырыпты көркем шығармаға айналдырып жазу жолында жазушы көптеген материалдар пайдаланған. Көркем шығарманың жаратылысына қарап отырып оны біз: 1) ел аузындағы естеліктер, 2) архивтік деректер, 3) әнші-ақынның өлеңдеріндегі, әндеріндегі психологиялық сәттерге бойлау деп үш салаға жүйелей айтамыз. Демек, жазушы туындысының негізгі объектісінде тарихи тұлғаның болуы үлкен міндет жүктейді деген сөз. Басты кейіпкердің әрекетінен автордың да үні естіледі, яғни суреткер өзінің азаматтық позициясын білдіреді. Қаһарманның көңіл-күйі, жүрек соғысы жазушы бітімімен сабақтас. Жазушының «Балуан Шолақ» туындысында баяндалған эпизодтық

оқиғалар, кейіпкерлердің табиғи болмысы мемуар деректерімен байланысып жатыр. Әйгілі сазгер-композитор, айтулы ақын, жел көрік әнші, түкті жүрек батыр, теңдесіз балуан, құралайды көзге атқан мерген, ат үсті ойындарының асқан шебері, ақ сұңқар сипатты сері, кеудесіне балтаның дүмімен немесе жарты пұттық гірдің тасымен ұрғызғанда дақ та түспейтін болат сүйек, білегінің бұлшық етін тісі қанжардай жігіттерге тістеткенде із де қалмайтын көк құрыш, қалшылдаған қаңтардың қан жалаған аязында бәстесіп, басына тымақ кимей Шортан қаласынан Қотыр қаласына дейін жалаңбас барғанында тек салт қамшының сабымен екі құлағын кезек-кезек қағып-қағып қойып тарта берген ғажап берік жаратылысын, қыран жанарлылығын, іңір қараңғылығында да кешкі ала кеугім шақтағыдай көретін ғажайып қасиетін сырттағы «тышқанның тықырын» сезіп отыратын әлемет сезімталдығын, басқа да санап тауысқысыз қасиеттерін айта берсек таусылмас.

«Қай халықтың да бақталайына туған мақтаныш, мерейі болуға лайық осындай ғажайып жанның өмірінен бүгінге өсер ұрпақ үшін көңілге көлегейлі жайлар тым көп. Айталық Балуан Шолақтың ата-тегі мен туып өскен жері, сондай-ақ жоғарыда айтып өткенімдей оның өмірден өтуі туралы қара орман халқымызға оншалықты аян емесі анық. Соның салдарынан көп жағдайда ақиқаттан алшақ кете сөйлейтін кезіміз жиі ұшырасады», - дейді Естай Мырзахметов. Мысалы, жазушы академик Ахмет Жұбановтың былай жазыпты: «Хан тауын мекен еткен Ұлы жүздің Дулаттан тараған Сәмбет деген руы болған. Сол Сәмбет ішінде Баймырза деген кісіден Балуан Шолақ туады»[6, 38].

Қазақ Совет энциклопедиясынының екінші кітабында Балуан Шолаққа қатысты берілген дерекке де өзек болған және де бұл күндері әрікімдердің аузынан шығатын осы сөзді Ахмет Жұбанов кімнен естіді? Оған кім және қалайша айтты? Ол арасы бізге беймағлұм. Ал бірақ соның өзі шындықтан ауылы тым-тым алыстау, жаңсақ айтылған сөзге жататыны өз көңілімізге кәміл.

Сол сияқты, Сәбит Мұқанов «Балуан Шолақ» повесінде де ұлы ұшқыр қиялы қисынсыздан қиыстырған, сөйтіп мән-жайға қанықтығы кем былайғы жұртты жаңылыстырып, жадынан орныға орын алған да біраз кінәраттар баршылық.

Шығармада баяндалған фактілерді соған сәйкес құжаттармен, тарихи деректермен салыстыру – белгілі дәрежеде тарихи шығармалардың обьективт негізін негізін ашуға мүмкіндік беретін сипат. Алайда ол қыруар еңбекті қажет ететін, тарихи деректі образ әлеміне айналдырудағы жазушының қиял қарымын байыптау, оның өзінің айтайын деген түпкі ойына бағындыру, шеберлігін айқындай білуді керек ететін нәрсе. Бұл орайда әңгіме тарихи шындықтың көркемдік шындыққа айналудың авторға тән ерекшелігін саралауда болып отыр.

Естай Мырзахметовтің «Балуан Шолақ» шығармасындағы суреттелетін негізгі оқиғалар, басты қаһармандар тарихта болған, белгілі деректерде сақталған. Шығарма табиғатынан бір айқын аңғарылатын нәрсе, жазушы шығарма жазуға үлкен дайындықпен келгендігі. Яғни, ол әр кезеңдегі Балуан Шолақ туралы тарихи деректер мен мағлұматтарды мол жинап, ғалымдар еңбектерін барынша оқып танысқан, саралаған, тереңдей зерттеген. Шығармада Балуан Шолақтың «шолақ» атануы, мыңдағын жарыс күрестеріне қатысқаны туралы үзінділер келтірілген. Естай Мырзахметов ақтарған тарихи деректердің оқырманға бірден белгілі болып, айқындалып тұрған бөлігі осы болса керек. Шығармада жан толқытар сыршыл ойлар мен жаңа шындықтарға көз жеткіземіз. Көркемдігі келіскен, өмір мен аңыз астасқан, тарихи өресі биік, шебер соғылған мүсін шығарма дер едік.

Сонда бұл шығарманы жазуға қаламгер құштарлығы басым болғаны ғой. Неге? Бұл жай дүние емес. Аспанымызда сөнбес сәуледей болып қалған, аңыздағы «Көгалдайдың көкшақпағының» жарқылындай халқымыздың асыл азаматтары Балуан Шолақ пен Сабыр Шәріпов жайлы сыр сандық, күтпеген, аңғармаған жай, өткен қиын-қыстау кезеңнен беймәлім бір сыр ақтарған. Сабыр Шәріповтің Балуан Шолақпен жібі қалайша жалғасып жүр. Сол жай жазушы туындысының көркем желісін түзеген сияқты.

Балуан Шолақтың өмір жолы Сәбит Мұқановтан бастап Естай Мырзахметов, Әнес Сарай, Дулат Исабеков, Серік Тұрғынбеков, т.б. сөз шеберлерінің шығармашылығына арқау

болып, олардың қаламынан туған прозалық, драмалық, поэзиялық туындылар жұртшылыққа қажет рухани азық қорын толықтыруда. Көптеген зерттеушілер, публицистер, балуаншолақтану саласына қызықты ізденістерімен өз үлестерін қосуда. Дала серісі, халқымыздың мақтанышына айналған Балуан Шолақтың әншілік-ақындық мұрасын насихаттау, оның қаһармандық бейнесіне мұқият назар аудару – баршамыздың парызымыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары. Оқу құралы.1995
2 Александрова А.П. Основы теории литературы. М., «Просвещение».1966
3 Кәкішев Т. Дәуір дидары. А., «Жазушы». 1985
4 Мырзахметов Е. «Көгалдайдың көкшақпағы». Көкшетау. 2008
5 Лизунова Е.В.Современный казахский роман. А., АН ССР 1964
6 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. «Жазушы» 1975.

В данной статье раскрывается важная особенность литературного процесса – раскрытие действительности и правды жизни через художественное восприятие. В произведениях писателя земляка Е.Мырзахметова, конкретно в повести «Көгалдайдың көкшақпағы» о легендарном батыре казахского народа Балуан Шолаке (Нурмагамбет Баймурзин).

The artice deals with an important feature of the literary process – disclosure reality and truth of life through artistic perception in the works of the writer countryman E.Myrzahmetov, specifically in the story «Көгалдайдың көкшақпағы» about the legendary beoples batur B.Sholak (Nurmaganbet Baymurzin)

ӘОЖ 812.512.122.09

Қ.Қ. Мәдібай, Г.Т. Оспанова
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
Maryama70@mail.ru, Kapi-51@mail.ru

Г. ПРӘЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӘУЕЗОВТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада филология ғылымдарының докторы, профессор Гүлзия Пірәлінің 2 кітаптан тұратын «Қазіргі мұхтартану» монографиялық зерттеуінің негізінде қазіргі әуезовтану мәселелері сараланған. Г. Прәлінің пайымдауы бойынша алдағы уақыттағы әуезовтану мәселелері және кейбір ғылыми нәтижелердің мәні байыпталады. Автор тарапынан санқырлы М.О. Әуезовтің мұрасын заманауи тұрғыда зерттеу бойынша бірнеше ұсыныстар ұсынылған.

Түйін сөздер: абайтану, әуезовтану, әдеби үдеріс,қолжазба,монография, жолжазба.

Қазіргі кезеңдегі әуезовтануда қозғалып отырған түбегейлі мәселелер тұрғысында Мұхтар Әуезовтің мемориалдық музейі үйінің Бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Гүлзия Пірәлінің 2 кітаптан тұратын «Қазіргі мұхтартану» («Елтаным» баспасы, 2014 жыл) (1) атты зерттеу еңбегінің теориялық та, практикалық та мәні бар.

Осы еңбектің құрылымдық жүйесі, мұхтартану мәселелерін қозғаудағы өзіндік тың ұстанымы мұхтартанудағы жаңа бағыттағы формалық, қисындық ізденістерді көрсетеді. Соңғы кезеңде Тұрсын Жұртбайдың бірнеше зерттеуі, Бақытжан Майтановтың «Мұхтар

Әуезов және ұлттық әдеби үдерістер» (2009) монографиясы, Әдебиет Молдахановтың «Абай, Шәкәрім, Әуезов дәрістері» оқулығы (2011), Елемес Күзембаев, Ұлықбек Күзембаев, Жамбыл Күзембаевтың «»Мұхтартану» оқу құралы (2007), Нұржанат Рахмановаңың «Әуезовтану дәрістері» оқу құралы (2010), т.б. зерттеулер жазылып, жарық көрді.

Қай-қайсысының да әуезовтануға түбегейлі пайымдау, тиімді жаңа зерттеу тәсілдерін аңлау бағытында өзіндік тың лебі бар, мән-мақсаты бар. Жұмыла еңбектену, шұқшия зерттеу жандана түскені қуантады.

Әуезовтанудың XX ғасырдың 30-жылдарынан бергі тарихында да ел басынан өткен қилы тарихтың табы қалды.

Ендігі заман көшіндегі рухани-танымдық бетбұрыстар баянды ұлттық қазына – Мұхтар Әуезов мұрасын игеріп, сіңірудің толымды, кешенді зерттеулермен жалғаса беретін толассыз міндеттерін жүктеп отырғандығын барлығымыз да сезінеміз.

Құтты шаңырақ – «Әуезов үйінде» қызмет ету екінің біріне бұйыра бермейтін абыройлы міндет қой. Мекемтас аға Мырзахметұлы осында өзінің ғылыми бағытын түбегейлі негіздеп көрнекті абайтанушы, әуезовтанушының мәртебесіне көтерілді. «Әуезов үйінде» көрнекті сыншы Зейнолла Серікқалиев қажетті, қайырлы еңбек жасады.

Тұрсын Жұртбай шығармашылық зертхананы барлауда жақсы мағынасындағы қайдағы-жайдағыны қозғап ой қопарып, ой оятып жазу машығын орнықтыра түсті.

Бақытжан Майтановтың Әуезов әлемін барлау өнегесі озық ғылыми үрдістер ауқымында назар аударған.

Гүлзия Жайлауқызы – қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті ортадағы білікті маманның бірі. Тындырымды, еңбекқор, кәсібіне адал ғалым. Соңғы жылдары өзінің «туған» психологиялық күйдің көркем шығармадағы көрініс табу тәсілдері тұрғысында жаса келе жатқан мәнді зерттеулерінен тыс толып жатқан жұмыс атқарды. Кітаптан кітап шығарды. Барлығы да қажетті, қазіргі әдебиеттанудың зәру болып отырған, жоғары мектептің базалық пәндеріне де, таңдауы бойынша өтетін курстарға да ауадай қажет деректік, дәйектік қоры мол еңбектер.

Гүлзия Пірәлиеваның «Әуезов үйіне» келген бетте әлі де қозғаусыз, игеріле қоймаған қыруар шаруаға белшеден батып, ыждаһатпен құныға кірісіп кеткенін үстіміздегі жылы қатар жарық көрген «Қазіргі мұхтартану» атты 2 кітаптан тұратын монографиясынан көрдік.

Бұл екі кітапта Мұхтар Әуезовтің қилы заман, қиын тағдырға қажырлы еңбегімен төтеп берген азаматтық өмір өнегесі, шығармашылық алуан сырлары, ғылымдағы мектебі, қоғам қайраткерлігі, XX ғасырдың 50-жылдарынан бергі жазушының шығармашылық ғұмырбаянын зерттеу бағытында жасалған еңбектердің негізгі нәтиже-ұстанымдары, қисынды тоқтамдар жинақы, ұтымды тәсіл, оңтайлы құрылымдық жүйеде барланып, бағаланған.

Әуезовтанудағы негізгі зерттеулерден қажет тұста мәтіндік дәйексөздер кіріктіріп отыруы орынды көрінді. Гүлзия Жайлауқызы «Әуезов үйіндегі» қолжазба қорда сақталған қойын дәптер жазбаларды айналымға тартып, жазушының нақты бір сәттегі көңіл ауанынан, өмірлік жағдаяттардан сыр ашуға ден қояды.

Бірінші кітапта әсіресе басымдау пайдаланылған аса мол құжаттық деректер, мәтін жазбалар баршаға қымбат адамның – Мұхтар Әуезовтің қайталанбас кісілік қалпын, мызғымас ұлтжанды бағытын, қилы уақыттардағы жан толқындарын сезінуге өз септігін тигізеді.

Гүлзия Жайлауқызы қашанда зәрулігі даусыз Әуезов өміріне, әуезовтану мәселелеріне арналған жаңа бір үлгіде мазмұндалған осы екі кітаптан тұратын еңбекті жүрек қызуымен, көзге ұрып тұрған шығармашылық құштарлықпен жазған.

Г.Пірәлиева әлемдік әдебиеттанудың жеке шығармашылық тұлға мұрасын танып, игерудегі озық зерттеу әдістерін назарда ұстайды.

Еңбек қазіргі әуезовтанудың көкейтесті мәселелерін құлаққағыс етіп отырып, күн тәртібіне шығару бағытымен де, Мұхтар Әуезовтің шығармашылық ғұмырбаянын зерттеуде

әлі де қағаберіс қалып келе жатқан маңызды фактілерге зер салған аңғарымпаздығымен де ұтымды жазылған.

Гүлзия Пірәлі Мұхтар Әуезовтің 1932 жылға шейінгі шығармаларының қолжазба нұсқаларын сақталмағандығын бірнеше дереккөздерді атап отырып айтады. Оның Мұхтар Әуезовтің шығармашылық тағдырындағы тағы бір шырғалаң елуінші жылдардың басындағы орыс тілді басылымдардан қолдау көру фактісіне зер салуы – ойлантады. Жаңа зерттеу міндеттер жүктейді.

«Ата-анасының ұлдан жалғызы, Алаш арыстарының аманатын жалғыз жалғастырушысы М. Әуезовтің әр кезеңде белең алып тұрған саясаттың соққысынан аман қалуына дәнекер болған орыс қаламгерлерінің шығармашылық өмірбаянында алар орны ерекше. Өйткені, осы 1950-60 жылдары баспасөздерде жарық көрген зерттеулері, шығармалары, баяндамалары, мақалалары, түрлі тапсырыстармен орындаған пікірлері бәрі-бәрі де осы мәскеулік, яғни одақтық ірі басылымдарда жарық көрген дүниелер. «Қолда барда алтынның қадірі жоқ» дегендей, Әуезовтей кемеңгердің бағасын біз емес, өзгелер білді. Өкінішті. Орыс басылымдарында осы он жыл көлемінде жарық көрген мол мұраны талдап, түгендеп жату мүмкін де емес. Дегенмен, жазушының шығармашылық өмірбаянына тікелей қатысты деген дүниелерді жалпы шолып өтіп, зертхананың кейбір тәжірибелеріне тоқталып отырамыз» [1, 28].

Гүлзия Пірәлі жазушының әр жылдардағы, әр жағдайда жазылған хаттарына байланысты да ыждаһатпен жұмыс істеген.

Ұзақ жылдардағы қаяу көңіл серпіліп, шалқар игіліктерге кенелген жақсы бір жылдардағы Мұхтар Әуезовтің Үндістан, Жапония, АҚШ жолсапарларына қатысты күнделік, жазбалардың ғибратына кенелудің бақытымен оқушысын ортақтастырады.

Бірінші кітаптың бірінші бөлімінде жазушының түрлі басылымдарда жарық көрген әдеби-сын толғамдары, қарбалас өмір ағысындағы маңызды сәттер, қатысқан жиын, сөз ұстаған ортасы, жұмыс есебін беріп отыру дағдысы туралы толымды танымдық, тағылымдық тоқтамдар жасалған.

Жазушының сөз байыту, тіл дамыту өнегесіне нақтылы шалқар сөзжасамдық фактілермен қайырылып отыруында қазіргі әуезовтанудың көптен ой қозғалып жүргенімен, біршама іс атқарғанымен әлі де түбегейлі, арнаулы бағыт түзе алмай отырған «Әуезов тілі» жүйелі тілтанымдық, Рәбиға Сыздық айтатын лингвистикалық-стилистикалық тұрғыдан жөн ғылыми арнаға түсуі керектігіне тоқталады. Әуезов тілін зерттеуде Зейін Шашкин талдауындай сергек, сезімтал, ұтымды байқампаздық қажет дейді.

«Әрбір халықтың тілі – қисыпсыз қазына. Оның бәрін меңгеру, түгесу мүмкін емес. Сөзді, бейне шахмат фигуралары сияқты мыңдаған қалыпта, сан түрде қолдануға болады. Әуезов бұл салада өзінің асқан білгірлігін, тілші, ғалымдығын таныта білді. Сөйлемдердің бірыңғай көмекші етістіктермен аяқталуы оны жұтаң тартқызып, қарабайырлап жібереді. Әуезов сөйлемдері ондайдан мейлінше таза. Ол етістіктерді өткен шақ формасына бере білді, сөйтіп көмекші етістіктер өз-өзінен түсіп қалып отырды. Әуезов қазақ тілінде сиреп бара жатқан заттанған етістіктерге қайта жан бітірді. Әуезов қазақ тіліне етістік сөйлемдер әкелді. Рас, мұндай жаңалық нышандары тілімізде бұрын да болған. Бірақ, ғалым, жазушы соны түбегейлеп ғылыми, әдеби системаға айналдырды.

Түркі тілдеріндегі сөйлемнің зат есімнен басталып, етістікке аяқталу нормасын Әуезов бұзып-жарып жаңаша қолданды. Ол зат есімдерді, көбіне, сөйлем ортасына апарды.

Мұхтар Әуезовтің шығармасы жайлы көп жазылып, көп айтылар. Менің өз басым «Абай» романының сансыз оқырманының бірі ретінде, Мұхтар Әуезовтің қазақ тіліне енгізген жаңалықтары жайлы айтуды мақсат тұттым».

Автор «Өскен өркен» романы мен жазушы жолжазбаларындағы ұлттық мүдде» атты 2 тарауда Мұхтар Әуезовтің «Өскен өркенді» жазу бағытындағы елеулі, мәнді шығармашылық толғаныстарын иланымды баяндайды, жан қозғап, ой түлетіп отырады.

«Көркем шығармалары мен әдеби зерттеулерінде алаштық рухтан арылмаған Мұхтар Әуезовтің ұлттық мүддені басты назарда ұстап отырғанын осы «Оңтүстік күнделіктері

(«Өскен өркен» романының деректері)» деген жолжазбасы тағы бір дәлелдейді. Оған көз жеткізу үшін жолжазбадағы 139 беттегі сандар сырына үңілейік:

«... цех бастығы жалғыз-ақ қазақ. Қобдабергенов. Сауық, кружок, қазақтан мүлде жоқ. Оларды ешкім тыңдамайды дейді... Киоскаларда «Қазақ әдебиеті» жоқ. Сейфуллин кітабын қырғын очередпен алдық. Қазақ тілінде ешкім сөйлемейді ... сөйлесе аудару жоқ. Жас кадрды тәрбиелеу, өсіру жоқ...», деген үзік-үзік ойлар кім-кімді де ойландырары хақ».

«Асығыс түскен тіркестерді, өзі кеңестік кезеңдегі отаршыл саясаттың салқынын, жергілікті жұрт пен жазушы жүрегіне түскен салмақтың қаншалықты ауырлығын сездіреді.

«Малдан басқа ешбір еңбек түріне үйрене алмай жүрген қазақ» жазушының жан алаңы. Мұхтар Әуезов ел шаруасына енді-енді араласа бастаған XX ғасырдың 20-жылдары осы күйге алаңдайтын. 50-жылдардың аяқ шенінде ле бәз-баяғы қалпынан қазақ қаншалықты ілгерілеген?

Қазіргі арба сүйреткен базардағы құл бала – сол баяғы бағыныштылықтан басылып қалған, салғырт, самарқау, санасы уланған, бақытсыз қазақтың сарқыны.

100 беттен асатын жолжазба «Оңтүстік күнделігін» егжей-тегжейлі қарастырған Гүлзия Пірәлінің тоқтамдары тағы да ойлантады.

«Екі жылға жетер-жетпес уақытты қамтитын Оңтүстік сапарында өзі көріп, куә болған тағдырлар тарихы қаламгер қиялының қазанында қайнап, «Өскен өркенде» өмір шындығынан өнер шындығына өріс алады. Романның көркемдік құндылықтарын құрайтын ұлттық кадр мәселесінің құпия қалтарыстары мен жасырын жай-жапсарлары жазушы мұрағатындағы 362, 363, 364, 538, 539, 543, 544, 545, 562, 564-бумаларда түйіліп тәуелсіздік күні туғанша шаң басып шешілмей жатқаны да шындық» (120 б.).

1-кітаптың III тарауы «Үндістан, Жапония, Америка қазақ жазушысының көзімен» деп аталған.

Кітап авторы жолсапар күнделіктегі өте мол мағлұматты жалықпай ыждаһатпен талдап, танымдық, тағылымдық өреде ой қорытып отырған. Жазушының асыққанның өзінде шимайсыз таза жазатын жұмыс істеу мәдениетін байқайды.

Мұрағатта сақталған жолжазба мен басылым көрген очерктерді салыстыра отырып қалып қойған, ұтқырлана түскен, ойып-ойып алынған тұстарына зер салады. Қажеттіні қалт жібермей, құнын түсірмей, қауқарын кетірмей екшеп жеткізу оңай ма? Ой алыбы, жазу өнерінде қазақта алдына жан түспеген жүйрік Мұхтар Әуезов көз көрген жайдың әсерін өшірмейді. Шебер.

«Тәуелсіздік тұсындағы мұхтартану» атты IV тарауда 1991-2015 жылдар аралығында жарияланған еңбектер зерттеушінің нысанаға алған ғылыми мақсаты жөнінде толық ақпарат беріліп отырып мазмұндалған.

Автор әрбір зерттеу еңбектің дара мәнін, қандай да бір жаңашыл өзіндік түйін-тоқтамын қалдырмай, қажыр-қайратын аямай айтып жеткізуді көксейді. Белгілі фактілердің өзін қайта сезінтіп, жан қозғап, ой туғызып, кен қопарғандай олжаға кенелтіп білікті кәсіби өреде зердеге тартады.

2 кітапта әуезовтануға арнайы зерттеулер, жеке зерттеуші еңбегі сараланған.

Г.Пірәлі осы еңбегінде қазақ әдебиеттануы, мұхтартанудағы мұрағат құжатын айналымға қосып отыру дағдысын, дәстүрге айналып келе жатқан үрдісті ұтымды шығармашылықпен қолданады.

Әр зерттеуші еңбегін тақырыптық кеңістігін кеңіте түсер ой-болжаммен әдіптеп, әуезовтану атты шалқар танымға ұласа қосылған ағынды ағыстардың тұтастығын ескере отырып жасалған авторлық тұжырымдамалар, күн тәртібіне қойылған әуезовтану мәселелері 2 кітаптан тұратын «Қазіргі мұхтартануды» теориялық та, практикалық та мәні бар, тұлға мұрасын игерудегі құнды еңбектер қатарына қосып тұр.

Әуезовтану мәселелеріне бағытталған бүгінгі дәстүрлі жиында нақтылы бірер мәселеге тоқталсам деймін.

Белгілі әдебиеттанушы, профессор Серік Мақпырұлы «Қазына» атты [2,340] зерттеу, әдістемелік еңбегіндегі «Мұхтар Әуезовтің кейбір әдеби-теориялық байыптаулары» мақаласында әуезовтануда мәні бар фактіге зер салған.

Серік Мақпырұлы Мұхтар Әуезов 1930 жылы Әлкей Марғұлан, Бейімбет Майлыұлымен бірлесіп әзірлеген «Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған программа және түсінік хат» атты әдістемелік құралдағы нұсқаулардың қазақ әдебиетінің пәндік негізін, оны оқыту әдістемесін түзудегі мәніне тоқталады.

Әдіскер маман Серік Мақпырұлы Мұхтар Әуезов мұрасын зерттеудегі елене бермеген мәнді жайды қозғаған.

Біздің көпшілігіміз алдыңғы толқын, ардақты ағалардың әдебиет оқулықтарын жазуға, нұсқалық-хрестоматиялар құрастыруға XX ғасырдың 20-жылдарынан былай қарай араласып отыру, соның ішінде Мұхтар Әуезовтің де 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» шыққаннан кейін де әдеби мұраны оқытуға қатысты еңбектер жасағанын, кейінде 1933 жылы Әлібек Қоңыратбаев, Молдағали Жолдыбаевтармен бірігіп 7 кластың «Қазақ әдебиеті» оқулығын жазғанын, 1937, 1938 жылдары «Әдебиет хрестоматиясын» жариялағанын біле тұра Мұхтар Әуезовтің әдеби мұрасы зерттеудің түбегейлі бағыттарын айқындауымен бірге әдебиетті оқытудың әдістемесімен де түпкілікті шұғылдану дәстүріне негіз салғанына көңіл бөлмей келгендейміз.

Әдебиеттануда дәстүр және жаңашылдық бағытында да тыңға түрен салған зерттеушінің бірі Мұхтар Әуезов болатын.

Осы тұрғыда Серік Мақпырұлы тағы да мәнді байламдарға барған. Мұхтар Әуезовтің әдеби мұраны игерудегі кешенді, келелі ұстаным-тоқтамдарын арқау ете отырып өзіндік байламдар жасауы – негізді.

«Орыс тіліндегі «Киргизский героический эпос» – «манас» деп аталатын (1938) көлемді зерттеу еңбегінің «Краткий анализ содержания и формы поэмы» деген тарауында Мұхтар Әуезов жырды тақырыптық тұтастығы және сюжеттік құрылымы, образдар жүйесі, көркем-поэтикалық тәсілдер. Өлең құрылысы тұрғынан талдаған. Өзі бұрынғы мақалалары мен еңбектерінде маңыздылығын әлденеше рет атап айтқан мәселені (... көркем шығарманы мазмұн мен түр бірлігі тұрғысынан құрастыру) бейне қалай талдау жолдарының үлгісін көрсеткісі, соған түрткі болғысы келгендей».

Мұхтар Әуезовтің Абай өлеңдерін Шығыс әдебиетіндегі дәстүрлі үлгілермен көркемдеу тәсілдері, құрылымдық ерекшеліктер тұрғысында талдау, саралау тәсілдеріне тоқталуында да Серік Мақпырұлы мәселенің зерттелу әдістерімен астасып жатқан оқыту, танысу жолдарын ескеруге меңзейді.

Мұхтар Әуезов ғылыми әдебиетте дәйектемеге сүйенудің жөн-жобасы мен ғылым әдебі туралы да ұғындырып, тарқата түсіндірген.

Бағдарламада оқытудағы баланың жас ерекшелігін ескеру, тапсырма беру, тақырып қисындаудағы пәндік тұғыр, салыстырмалы оқыту тәсілі, бала танымының өсу бағытына орай жеңілден күрделіге ойысу, түрлі жазба, ауызша әңгіме, пысықтау жұмыстарының берілуі, оқуға жаттығу, жазуға жаттығу, шығармашылыққа баулу талап-міндеттерінің жүйені ғылыми-педагогикалық негізде қисындалуы Мұхтар Әуезовтің қазақ әдебиеті пәнін мектепте оқытудың классикалық, академиялық ғылыми-әдістемелік концепциясын қалыптастырудағы бастамашылдық еңбегін, кәсіби біліктілік алымын, шынайы ұлт қамқорының азаматтық белсенділік, әлеуметтік сергектігін айғақтай түседі.

Әдебиет пәнін оқытудағы Мұхтар Әуезов әдістемесі қазіргі кезеңдегі мектеп оқулықтарын жазуда ескеріліп жүр ме? Ол – өз алдына өзекті мәселе. Ескерілгені аса жөн болар еді.

«Мұхтар Әуезов» энциклопедиясында [3,13] М. Әуезовтің оқу-ағарту, білім беру бағытындағы елеулі қызметі аталып өтеді.

«Әуезовтің 1925 ж. «Қазақ тілі» газетінің 40 санындағы мақаласында: «Ескілікті тірілтудің зор керегі – мектеп үшін. Әрбір мектеп нағыз ұлт мектебі болу үшін екі діңгекке тіреледі. Біреуі – сол елдің тілі, екіншісі – тарихы. Осы екі тараудағы білімнен әрбір

мектептің бір ұлтқа тиісті пішіні құралады» деп, көрегендікпен айтқан ғибрат сөзінің құны бүгінде артпаса, кеміген жоқ.

... Қазақ әдебиетінің пән ретінде қалыптасуына Әуезовтің де тікелей қатысы бар» (Б.Әрінова). Мұхтар Әуезовтің әдебиеттану терминдерін түзу бағытындағы, жалпы ғылыми термин туралы ұсыныс, байламдары негізінде, ұғым атауларын қисындау тәжірибесін ескеріп зерттеулер жасалды ма? Осы уақытқа шейінгі, қазіргі кезеңдегі Мұхтар Әуезов ғылыми зерттеу Орталығы атқарған, қолға алып отырған заманауи жаңа бағыттар бізді қуантады. Аса көрнекті қаламгердің бай мұрасын әлі де игерілмей жатқан мұрағат материалдарын көпшілікке ұқсатып ұсыну, жазушы кітапханасының библиографиясын түзу, тың бағыттардағы кешенді зерттеу жұмыстары, т.б. қыруар қайырлы істің беталысында ойға ой қосу мақсатында айтар ұсыныстар да бар. Әуезовтанудағы еңбектердің нұсқалық-хрестоматиялық көптомдығын шығару қолға алынса. Мұның өзі бардың бағасын білумен бірге, келешек зерттеу бағыттарын айқындауда да нақтылы деректік-дәйектік негізде септігін тигізер еді.

Сонымен бірге Мұхтар Әуезовтің жаңа дәуірдегі толық академиялық ғұмырбаяны жазылса. Әуезовтану тарихын жүйелеп жазу да қажет. Бұл бағытта жұмыс істейтін ғылыми кадр қазіргі уақытта бар.

Әуезовтанудағы көп қозғалмаған арнаның бірі – Шәкәрім және Әуезов бағыты. Бұл әңгіме шәкәрімтануда да қажетінше, тиісінше көтеріліп жүрген жоқ. Және бір тақырып: Мұхтар Әуезовтің көркем шығармаларындағы қазақ әдебиеті тарихының мәселелерімен тоқайласып жатқан арқаулар. Бұл тұрғыда «Абай жолы» роман-эпопеясы – абайтану мәселелері астасып жатқан ғылыми-көркемдік сабақтастық Мекемтас Мырзахметұлының «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» монографиясында кең қамтылып, нақтылы зерттелді.

Соның өзінде Мекемтас Мырзахметұлы мәселенің әлі де күн тәртібінде қалып отырған қырларын осыдан 35 жылдай уақыт бұрын еске салған болатын. «Осы тұрғыдан қарағанда, төрт рет қайта жазылған Абай өмірбаянының барлық нұсқалары мен «Абай жолы» эпопеясындағы өзекті творчестволық ішкі байланыстардың сырын ашу үшін арнайы кең көлемдегі ғылыми зерттеу жұмысын жүргізуді талап етеді» [4,318]. Соңғы 65 жыл уақытта абайтану Абай өмірбаянының Мұхтар Әуезов жазған төрт нұсқасынан (1933, 1940, 1945, 1950) басқа да дерек-дәйектермен толыға түскенін де ескерсек, мәселе тіптен жоталана түседі.

Мұхтар Әуезовтің 9лт бітімімен тұтасқан ұланғайыр мұрасын ыждаһаттап отыруда жазушы шығармаларының орта мектепте, жоғары мектепте оқытылу бағыты да ғылыми негізде, әдістемелік негізде пысықталып, жүйелене түсу қажеттілігі де ескеретін шаруа. Мұхтар Әуезовтің әдебиет тарихын зерттеудегі методологиялық ұстанымдар түзу өнегесінен де монографиялық зерттеулер, оқу құралдарын, дәстемелік нұсқаулар шығару шаруасын да ұмытпасақ. Келесі жылы Мұхтар Әуезовтің қайтыс болғанына 55 жыл толады. Арғы жылы XX ғасырдағы қазақтың азат ойлы асыл ұлдарының бірі – Мұхтар Әуезовтің туғанына – 120 жыл. Мерейлі тұстарда әдеттегіден гөрі қаурыт, қызу қимылдайтын дағдымызбен бірқатар шаруаның басын қайтарып тастауға болатын сияқты.

Іске сәт!

Әдебиеттер тізімі

1. Пірәлі Г. Қазіргі мұхтартану. 1, 2 кітап. – Алматы: Елтаным, 2014.

2. Мақпырұлы С. Қазына. – Алматы: Арыс, 2004. – 340 б.

3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 2011.

4. Мырзахметұлы М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 318 б.

В статье рассмотрены вопросы современного ауэзоведения на основе монографических исследований доктора филологических наук, профессора Г.Ш. Пралиевой «Современное мухтароведение». Отмечены некоторые научные результаты, проблемы

дальнейщего ауэзоведения, намеченные Г.Пралиевой. Изложены некоторые рекомендации со стороны авторов по вопросам современного изучения многогранного наследия М.О.Ауэзова.

In article questions of a modern auezovedeniye on the basis of monographic researches of the Doctor of Philology, professor G.Sh.Praliyeva "A modern mukhtarovedeniye" are considered. Some scientific results, problems of a further auezovedeniye planned by G. Praliyeva are noted. Some recommendations from authors concerning modern studying of many-sided heritage of M.O. Auezov are stated.

ӘОЖ 821.512.122.09

М.С. Оразбек, Р.М. Муталиева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова
Астана, Казахстан
Павлодар, Казахстан
makpal_zere@mail.ru, aimanmen-79@mail.ru

АРХЕТИП ОБРАЗДАР ЖӘНЕ АВТОРДЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМЫ

Мақалада идея мен архетиптің өзара жалғас ұғымдар болып табылатынына мән берілді. Автор санасында пайда болған идея, белгілі бір символдық бейнелер негізінде заттанып, нақты мәнге, тіпті белгілі бір характерге ие болатыны, ал ондай символдардың бастау көзі архетип образдар болып табылатынына көз жеткізілді. Архетип образдар немесе кескін, фигуралар, символдардың астарына үңіліп, нәтижесінде қазақ жазушыларының шығармаларында кесек кейіпкер, анық адам образы немесе соған тең келерлік аң-құс, жан-жануар образдары мен мифологиялық кескіндердің жоғары эстетикалық идеал тұрғысынан суреткерлік таным-таразысын айқындағаны анықталды.

Кілт сөздер: автор, шығармашылық процесс, шығармашылық психологиясы, сана және бейсаналық.

Автордың өзіне тән айрықша индивидумы көркем шығарманың сюжеттік мазмұнына немесе кейіпкерлер характеріне жалпылама мән беріп, сырттай мазмұндап шығудан әсте анықталмайды. Онда тағы да сюжеттік оқиғаны құр ғана қызықтаудан аспаймыз. Ол үшін автордың көркем шығарманы тудыруға себеп болған о бастағы идеясының образдарға айналу барысына, өзекті оқиғалардың емін-еркін өрбуіне негіз болған авторлық фантазиясына, психологиялық жағдайына, шығармашылық көңіл ауанына барынша мән беруге тура келеді.

Көркем шығарма мазмұнын субъективті ой-қиял дүниесінен өрбіткен автордың нақты адамдық жаратылысында жұмбақ жайлар мол болғандықтан, әсіресе философ-психолог ғалымдар осы жұмбақтың шешуін суреткердің психологиясы мен психикалық күйінен, сана-сезімі мен жан-дүниесінен тануға талпыныс жасады. Олар әдебиетшілерге қарағанда көркем шығарма табиғаты мен кейіпкерлер характеріне жоғары мән беру арқылы автордың шығармашылық болмысын субъективтік қырынан көрсетуге күш салды.

“Ақиқатына келсек, шығармашылық тұлға – жұмбақ, осы жұмбақтың шешуін табуға қаншама ізденіс жасалғанмен, көбіне сәтсіз... Әрбір дарынды творчество адамы – бұл біршама екіжақтылық немесе таңғаларлық қасиеттің синтезі. Бір жағынан, бұл жеке адамға тән жайды анықтаса, екінші жақтан, жеке бастықтан гөрі адамдық процесс... Суреткер

барлық ресми қайшылықты өз бойынан көрсетсе де, бәрібір бұл екі жайдың арасында құпия үйлесім бар. Яғни, арнаулы шығармашылық психологияда жеке бастыққа жатпайтын ұжымдық нәрсе бар, немесе суреткер үшін өнер тап бір инстинкт сияқты туғандықтан ол оны барынша меңгеріп, өзінің қаруына айналдырған. Сондықтан да ол индивидтен гөрі ерікті субъекті ретінде ең бірінші болып шығармаға қатыса алады. Индивид ретінде өзіндік қылық, тілек, жеке мақсаты болғанмен, суреткер ретінде ең жоғары ұғымдағы "Адам", адамзат жанына бейсаналық әрекетпен әсер ететін, жеткізетін және ене алатын ұжымшыл адам" [1, 115–117]. Демек, автор бойында түрлі қадір-қасиет пен қарама-қайшы мінез-құлықтың тоғысып жататыны оның шығармашылық психология астарында "ұжымшыл адамға" тән "бейсаналық" қасиеттің де анық танылатынына кепіл болады.

Фрейд суреткер болмысындағы шығармашылықтың бастау көзін балалық шақтан іздеді. Ол бала өзінің арманы мен қиялын әр түрлі ойын ойнаған кезде үлкендердің көз алдында жайып салатынын, тек өсе келе қиял-фантазиясы ұлғайып, оны басқалардан жасыра бастайтынын, ал мұндай фантазия өнер адамдарында шығарма тудыруға себеп болғанын меңзейді. "Балалардың ойынан гөрі үлкендердің қиялын бақылау әлдеқайда қиын. Бала жалғыз-жарым немесе басқа балалармен ойнаған кезде ойын мақсатына қарай ұйымдастырған құпия психикалық ойларын үлкендерге көрсетпесе де, олардан ешқандай жасырмайды. Ал үлкендер өз фантазиясынан ұялады және оны басқалардан жасырады; аса қымбат құпиясы ретінде сыртқа шығармайды" [2, 190].

Әрбір адамның психикасында жасырын жатқан ой-фантазия бар. Ал осы фантазия өнер адамдарында оның шығармасына міндетті түрде ықпал етеді. Көркем шығарма тікелей қиялдан туатындықтан, тіпті жазушы өмірде бар, болған нәрсені суреттесе де, тікелей өз қиялынан өңдей өріп отыратындықтан, ішкі әлеміндегі "аса қымбат, жасырын ойларын" еріксіз өнер дүниесі арқылы ағытатынын анық аңғарамыз.

Автордың жан-дүние қатпарында жасырын жатқан аса астарлы "құпия", шынайы болмыс туралы сөз қозғағанда, шығармашылық тұлға мен шығарма арасындағы *қатынасқа* байланысты басты авторлық позиция жайында түсінуіміз керек. "Өзінің шығармасына деген романистің нақты позициясы туралы ойланайық, – дейді Ж. Маритен. – Ол адамдардың шиеленіскен әлсіздігін жария етуші Құдай сияқты. Ол өзі жасаған персонаждар әлемімен бірге бола отырып, кейде олардың өзінен күштірек екенін сезінеді. Бірақта олардың еркіндігі – қиялдағы ғана бостандық.

Романистің Құдайға ұқсамас кереғарлығы да сонда, ол өзі жасаған кейіпкері арқылы зұлым бола алуы. Роман табиғатында "жатқан" зұлымдық [қасиетті апостол Ионна айтуынша да, біздің әлем "зұлымдық ішінде жатыр"] біздің реалды өмірдегі шын жауыздықпен таңқаларлық жақындықтан тұрады. Бұл дегеніміз образ немесе ақиқат зұлымдықтың белгісі... Романистің анық табиғатын жан-дүниесімен және шығармасымен арадағы қарым-қатынастағы контексте қарастырсақ, сондай-ақ бөгде біреудің жан-дүниесі тұрғысынан қарастырсақ та, бәрібір өзінікі екені; яғни Мариак айтқандай: " Автор қасиетті [таза адам – *М.О.*] болуы керек... онда бірақ роман жазбайсың [Надо быть святым... но тогда не напишешь роман]" [3, 195-196] дейтіні орынды. Өйткені автор қаншалықты адамгершілікті биік орынға қоятын, көркем шығарманы тудыруда адамгершілік позицияны басты қағида ретінде ұстанатын шығармашылық тұлға болғанмен, кемшілікті пенде екені хақ. Сондықтан автор қиялынан туған көркемдік әлемде адамгершілік пен зұлымдық атаулы, жақсылық пен жауыздық алмаса суреттеліп, дәл бір өмірдің өзіндегідей шынайылықпен бейнеленіп, автор *санасымен* саралана, "*бейсаналық*" түйсікпен сезіне суреттеледі.

Авторда шығармашылық сезім басым болғандықтан шынайы шығармашылық тұлға көптің арасындағы адамгершілік пен зұлымдық жайын терең түйсініп, басқаларға жеткізу, сол арқылы ескерту, сабақ алу, тіпті сақтандыру тұрғысынан суреттейді.

Ал психолог әрі философ ғалымдар Э. Нойманн, К. Юнг т.б. көркем шығарманың тууын, идея мен символдардың жанды суретке айналуын, адам санасының терең түпкірінде жасырын жатқан, күллі адамдардың туа біткен жаратылысында болатын архетип образдардан іздейді [4]. Олардың түсіндіруінше, шығармашылық адамына белгілі бір жай

өте қатты ықпал еткенде, бейсаналы, яғни санадан тыс тұрақсыз деңгейде, әр түрлі кескінде оянады. Бірақ ол әрбір өнер адамының интеллектісіне де тікелей қатысты.

Творчестволық процесс барысындағы автордың "айрықша күйін" немесе суреткерлік ерекше қабілетін психологиялық жақтан К. Юнг пен Э. Нойманн "Психоанализ және өнер" атты зерттеуінде барынша ашуға тырысты. "Бағзы [первобытный] образ немесе архетип – адам немесе демон кескінді фигура, бұл тарих қойнауында пайда болып, үнемі қайта туындап отыратын процесс барысында творчестволық фантазияның [шығармашылық қиял] өзін-өзі танытуы"[5, 24-26].

Шығарманы жаратушы суреткердің қиялында пайда болған "архетиптік" абстрактылы образдар жүйесі, яғни шығармашылық тұлғаның ой-санасындағы "бағзы образдан" бастау алған процесс бірте-бірте күшейіп, автордың шығармашылық әрекетінде ерекше тудырушылық мән-мазмұнға ие болады. Демек, "әрбір осы образдар бойында адам психологиясы мен адам тағдырының бөлшектері өмір сүреді".

Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды да кемелділікпен бейнелейді. Сондықтан да көркем шығармадағы кейіпкерлердің адамды таңқалдырарлық іс-әрекетін оны жазып отырған авторға бағынбай, автордың еркінен тыс әрекеттерге барды деп қабылдаймыз.

Ал мұндай күрделі процесті К.Юнг былай түсіндіреді: "Шығарма өзімен бірге өзіне тән ерекше форма әкеледі, ол автордың қосқысы келгенін қосқызбайды, ал алып тастағысы келгенін керісінше қайта туындатады. Бұл кезде авторлық саналы ой осы бір феноменге сырттан таңғала қарап тұрады; ал автор болса бұрын ешуақытта өз еркімен туындай қоймаған ой тасқыны мен ешқашан бейнелеуге ұмтылмаған образдар шырмауында қала береді. Бұл дегеніміз, автордың көркем шығарма мазмұнында ерекше шеберлік шыңына көтерілгенде, өзінің жекеменшік "мені" [собственное "я" – К.Юнг], яғни жекеменшік ішкі табиғатының өзіне ашылғаны" [5, 18].

Автор көркем шығармадағы түрліше кейіпкерлердің адам баласына тән "жұмбақ" жан-дүниесінің терең қатпарына шығармашылық процесс барысында бойлағанда, "бұрын ешуақытта өз еркімен туындай қоймаған ой тасқыны мен ешқашан бейнелеуге ұмтылмаған образдар шырмауында қалып", сол соны образдардың ерекше іс-әрекеті мен сезім-сырын шеберлікпен суреттейді.

Юнг шығармашылық процесс кезіндегі автордың көптеген зерттеушілер шешімін таба алмай жүрген "жұмбақ" күйін, оның творчестволық тұлғасындағы "архетип образдардан бастау" алып, соның ырқында барлық басқа дүниені ұмытып, о баста өзі ойламаған кейіпкерлерді тудырып, сұмдық ситуацияларды *кейіпкерінің бейсаналық ырқында* суреттеп кететінін түсіндіріп берген.

Шындығында, көркем шығарма өмірдегі шындық оқиғалардың дәл сол қалпындағы көшірмесі емес. Тіпті өмірде болған тарихи оқиғалардың өзі көркем шығарма мазмұнына арқау болғанмен, ондағы тарихи кейіпкерлер мен қиялдан құрылған персонаждардың бір-бірімен қарым-қатынасы, жан-дүниесіндегі өзек жарды ойлары – автордың шығармашылық фантазиясына, субъективті ой-танымына тәуелді.

Осы бір субъективтік санаға қатысты әралуан құбылысты суреттеу барысында автор "...өз еркімен саналы түрде тудырам дей отырып, бөгде біреудің "жат еркінде" кетіп бара жатқанын сезінгендей болады" [5, 18-19]. Автор шығармашылық жұмысқа берілу барысында, оның рухани бай болмысы санасындағы шығармашылық қиял күшінің ырқына ерік береді. Соның нәтижесінде "бөгде біреудің "жат еркі" сияқты күйге түсіп, архетип образдардың бой көтеруіне жол береді. Бірақ бұл дегеніміз, автор мүлде өз-өзіне ие бола алмайды, немесе архетип образдардың жетегінде кетіп, өз шығармасына басшылық жасай алмайды деген сөз емес. Керісінше автор өзінің рухани болмысынан туындаған, бөгде біреудің "жат еркі" сияқты болып көрінетін *творчестволық әрекетті* саналы түрде реттеп, бүкіл шығармашылық процесті бақылап, басқарып отыратын шығармашылық тұлғаға айналады. Сөйтіп автордың субъективті табиғаты шығармашылық процесс барысында

ашылады және шығармашылық тұлғаның *тудырушылық процесс* кезіндегі “жат ерік” тектес психологиялық күйі анықталады.

Көркем өнер дүниесі, оның ішінде, әсіресе әдеби көркем шығарманың табиғаты күрделі, психологиялық қатпары өте терең, адам баласына жұмбақ болып келетін өнердің айрықша бір түрі. Сондықтан да психолог ғалымдар көркем шығарманы туғызушы автордың психологиялық қырларын ашып, автор тұлғасының шығармашылық ерекшеліктерін [особенности] анықтауға ұмтылды.

Лейбниц, Кант, З.Фрейд, К.Юнг, Э.Нойманн, К.Абрахам, О.Ранк, Г.Закс, Гегель, орыс ғалымдары Л.Выготский, М.Арнаудов, Л.Т.Левчук, Г.М.Ленобыль, А.Н.Лук, Б.С.Мейлах, Е.Я.Басин т.б. ғалымдар автордың шығарманы жасау, туғызу барысындағы көңіл күй, сезім, жан-дүниесіндегі өзгеге құпия, тіпті кейде өзіне де беймәлім әрекеттеріне үңіле отырып, олардың шығармашылық тұлғасын айқындауға күш салды.

Список литературы

1 Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество. Автор. //В кн.: Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.

2 Фрейд З. Поэт и фантазия. //В кн.: Современная книга по эстетике. Антология. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 604 с.

3 Маритен Ж. Ответственность художника. Гл. IV. Поэзия и совершенство человеческой жизни. //В кн.: Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.

4 Нойманн Э. Леонардо да Винчи и Архетип матери. //В кн.: К.Юнг, Э.Нойманн. Психоанализ и искусство. – М.: REFLbook, К.Ваклер, 1996. – 304 с.

5 Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. – М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1998. – 304 с.

В статье придается значение единству идеи и архетипа. Исследователь убедилась, что идея, возникшая в сознании автора, материализуясь в какие-то значимые символы по-настоящему вечные, формируется в известный типический характер, такие символы берут начало в образах архетипов. Достоверно выясняется, что, всматриваясь глубоко в образы архетипов или их изображений, фигур, символов, крупных героев в творчестве казахских писателей, ясный человеческий образ или подобные им образы птицы, звери, животные с мифологическими чертами, изображены точки зрения высокого эстетического идеала.

In the article is given importance to the unity and the idea of the archetype. The researcher was convinced that the idea originated in the mind of the author, materialized in any meaningful symbols truly eternal, is formed in the well-known typical character, such symbols originate in images of archetypes. Is authentically turns out that, peering deep into the archetypes images or their images, figures, symbols, major characters in creativity Kazakh writers, clear human image or the like the images of birds, animals, animals with mythological traits are depicted terms of high esthetic ideal.

ӘОЖ 821.512.122.09

М.С. Оразбек
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Астана, Казахстан
makpal_zere@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЗАМАНДАС БЕЙНЕСІ НЕМЕСЕ ТИПТІК ҚАһАРМАН

Мақалада «замандас бейнесі» ұғымы талданды, яғни XX ғасыр соңындағы қазақ әдебиетіндегі типтік қаһарман бейнесі қарастырылды. Сондықтан тип және типтендіру мәселесін жаңаша қарастыруға мүмкіндік туды. Автордың типтендіре бейнелеу нәтижесінде қоғамдық-идеологиялық қағидаларды басшылыққа ала отырып,өздерінен талап еткен замандас бейнесін жасауға ұмтылғанына мән берілді. Типтендіре суреттеу нәтижесінде көптеген қаламгер шығармаларында бір-біріне ұқсас, біркелкі кейіпкерлер болмысының пайда болу жолдары қарастырылды.

Кілт сөздер: қазақ әдебиет, автор, замандас бейнесі, типтік қаһарман.

XX ғасырдың II жартысында қазақ жазушылары шығармаларында негізінен типтік образдарды сомдауға тырысты. Себебі сол кезде қоғам шындығын замандас бейнесі арқылы көрсету идеясы орын алған болатын. Замандас бейнесі арқылы социалистік қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың кемшілігі мен жетістігін бейнелеу жазушыларға қойылған міндет болды.

Әдеби шығарманың барлық жанрында қаламгерлер көбінесе қоғам мен партия міндетіне сай қағиданы ұстанды. Сол кездегі шығармалардың басым көпшілігінде кейіпкерлерді автор қоғамдық қалыпқа салып, қаһарман табиғатын саналы түрде жалпы әлеумет образына икемдеп, даралықтан жұрдай етіп жасағандықтан, оқырман олқысынды. Әсіресе, көркем шығармада бейнеленген партия, кеңес қызметкерлері, хатшы бейнелері мен өндіріс қызметкерлері, ауыл, қала басшылары, мал шаруашылығындағы қарапайым адамдар бейнесін сомдауда таптаурын тақырып, бірін-бірі қайталайтын белгілі бір сюжеттік желілер мен автордың әлсіз идеясынан, жалтақ позициясынан туған кейіпкер болмысы қалың оқырманды жалықтырып, көркем әдебиеттегі кейіпкер ұғымын жайдақтандырып жіберді. Р.Сейсенбаевтың “Өмір сүргің келсе”,“Ешқайда бастамайтын баспалдақ” [1980], Ә.Таразидың “Тасжарған” [1980], “Мейірім” [1985], “Кен” [1986], Д.Досжановтың “Жолбарыстың сүрлеуі” [1984], Қ.Найманбаевтың “Көктөбеде” [1984], Ү.Шойбековтың “Парыз” [1985], Ө.Ахметовтың “Конвертор” [1984], “Заңғар” [1989], Р.Ниязбековтың “Қызылүй”, Ұ.Доспанбетовтың “Шың мен шыңырау” [1986], С.Сматаевтың “Мәңгілік бастау” [1987], Б.Қойшыбаевтың “Дүние – кілт”[1987], Ж.Молдағалиевтың “Кісіге көп керек пе?” [1987], Қ.Қамбаровтың “Ашыну” [1987], Ә.Әзиевтің “Мыс ошақ”, С.Еркебаевтың “Жел өті” [1989], А.Мекебаевтың “Дауылды жер” [1989], Ж.Шаштайұлының “Біздің заманның Аязбиі” [1997], О.Сәрсенбайдың “Шеңбер” [1998], С.Жұбатырұлының “Абыржы” [2000] т.б. толып жатқан роман кейіпкерлерінің табиғатынан кейіпкерді бір арнаға салып, өз ырқына бағындыра сомдауға, яғни замандас бейнесін жасауға ұмтылған авторлардың әрекетін байқау қиын емес.

Бұл жерде кейіпкерді бір арнаға салып, өз ырқына бағындыра сомдауы дегеніміз, автордың қоғамдық қағидаларды басшылыққа ала отырып, өздерінен талап еткен замандас бейнесін қалай да жасап шығуға тырысқанын айтып отырмыз. Аталған шығарма кейіпкерлері көбіне ұнамды және ұнамсыз бейне ретінде кеңестік әдебиетте әбден қалыптасқан сарыннан арыла алмағаны байқалады. Адам өмірінің қай қырын суреттемесін, қайткен күнде не жақсы адам, не шектен шыққан жағымсыз адам образын көрсетуге тырысқандығын анық байқатады.

“Әдеби қаһарман термині арқылы адам образына тән тұтастық ойға келеді, яғни образдың болмыс-бітімі, ой-санасы, мінез-құлқы және жан-дүниесі. Оған жақын термин – “характер”... егер кең мағынасында емес, тар аяда алсақ, онда ол ішкі психологиялық тұрғыдан табиғатының жарылғанын танытады” [1, 195].

Олай болса, әдеби қаһарман тұтас адам бейнесі ретінде өзінің ішкі жан-дүние құбылысы мен сыртқы кісілік кейпін айқын, нақты адамдық бірегей болмысын танытуы тиіс. Ал жоғарыда аталған шығармаларда жалпылық, яғни автордың белгілі бір **дара позициясынан** гөрі кейіпкерлер табиғатынан *қоғамдық келісімпаздық* пен *үгіт-насихат*, құрғақ *дидактикалық мораль* айқын сезіледі.

С. Еркебаевтың “Жел өті” романы еңбек адамдарының тұрмысын, күнделікті өмірін суреттеуге арналған. Автордың түпкі позициясы барлау экспедициясының жұмысын, геолог-бұрғышылардың өмір жолын, қиындыққа толы сәттерін бейнелеуді көздейді.

Автор санасынан бастау алған негізгі ой-идея өте тартымды. Қазақ қоғамында XX ғасырдың екінші жартысынан бастап нақты қалыптаса бастаған өндіріс мамандарының көпке беймәлім өмір-тіршілігін көркемдік әлеміне арқау еткен автордың бағыт-бағдары құптарлық құбылыс. Бірақ көркем шығарманың сюжеттік желісінің ұзақтығы мен оқиғалардың шұбалаңқылығы романның көркемдік құрылымына нұқсан келтірген.

Геолог-барлаушылар өмірін өзек еткен автор олардың сан-алуан қиындыққа толы тағдырын табиғи түрде кейіпкерлердің жанды бейнесі арқылы суреттесе, кесек кейіпкердің кесек қимылы мен ой-сезімі автордың позициясына жетекшілік роль атқарып, есте қаларлықтай оқиғалар сілемінде айрықша образдар тудырып, суреткер мақсатының орындалғанын анық байқатар еді. Автор бірақ ондай үдеден шыға алмай, геологтардың әдеттегі қарапайым өмірін, ұсақ-түйек жайларды егжей-тегжей баяндауды ұстанып, кейіпкерлері болымсыз оқиғалардың илеуінде көрінеді. Оқиғалардың өзі кейіпкерлердің арақ ішу сәтімен, арақ іздеу, содан төбелес шығып жанжалдасу тәрізді мән-мағынасыз тіршіліктен тұрады.

Роман уақиғасының мәнсіздігі – автор сомдап отырған кейіпкерлер табиғатына тікелей қатысты. Өйткені романдағы Жәнібек, Коля, Қойлыбай, Балтакескен, Нәби, Демиденко т.б. кейіпкерлердің барлығы – бірінен-бірі аумайтын жандар: не қылмыскер, не ішкіш, не болмаса отбасы, бала-шағасын тастап кеткен алаяқтар.

Автор, бәлкім, мұндай ойсыз образдар арқылы өндірістегі қиыншылық пен қиюы қашқан тіршілікті, адам тағдырының талмау сәттерін көрсеткісі келген де шығар. Бір жағынан, автор қазақ елінде қанат жайып келе жатқан өндіріс ошақтарының ұлт мінезіне, тұрмыс-тіршілігіне кері әсерін тигізе бастағанын суреттеуді негіз еткен деуге болады. Себебі өндірістегі әр түрлі ұлттардың бос уақытында бірігіп алып “бас жазуының” салдарынан көптеген қазақтың ішкіштікке салынып, моральдық жағынан азғындауын жиі суреттеуі авторлық позицияның астарлы мәнін байқатады. Қоғамда етек алған моральдық құлдырауды жинақтауға, өмірде жиі кездесетін келеңсіз әрекеттерді бірыңғай көрсетуге автордың саналы түрде ұмтылғандығынан деуге болады.

Кеңестік әдебиеттану ғылымының теоретигі Л.И.Тимофеев: “...образ – адам өмірінің нақты, сонымен бірге жинақталған суреті... Нақты да, типтік те жиі кездеспейді, кең тараған да емес. Типтік бейнеде заңдылық бар дегенде, біз оны қоғамдық тұрғыдан салыстырамыз [бірақ өмірде сирек немесе жиі ұшырасуына байланысты салыстырмаймыз]” [2,47] деп тұжырымдаған еді.

Демек, образды дара немесе типтік бейне ретінде қарастырғанда, оның эстетикалық табиғатына тереңірек мән беру керек екені анық айтылған. Өкінішке қарай, Кеңес заманындағы қаламгерлердің көбі образ жасауда мәселенің бұл қырынан келмей, ғалым ерекше ескертіп отырған “қоғамдық тұрғыдан салыстырғанда” толымды кейіпкер жасамай, керісінше **жеңіл кейіпкерлер** ықпалында қалып қойды. Осындай жүрдім-бардым кейіпкерлер арқылы күнделікті өмірді күйкі тірлік тұрғысынан бейнелеп, тым **ұсақ кейіпкерлер** сомдап, оларды дара немесе типтік образ тұрғысынан тар аяда, суреткерлік шектеулі таным аясында таныды. Сондықтан уақытпен бірге өз мәнін жоғалтатын

шығармалар, жасанды образдар – жағымды, жағымсыз атауды ғана иеленген *характер нөпірі* басып кетті.

Ал қоғамның тереңінде тұнып жатқан әлеуметтік мәселелер мен адамның жан-дүниесіндегі адамгершілік құндылықтардың күрделі қатпарларын ашатындай толыққанды образ жасауға келгенде, бірен-саран суреткерлер болмаса, көбісі терең ізденістерге бара қоймады. Қоғамның күңгейі мен көлеңкесін дара тұрғыдан сезіне білген, айқын болмысты дара қаһарман немесе жиынтық образға тән типтік характер, типтік қаһарман суырылып шыға қоймады.

Мұның өзі авторлардан қоғам табиғаты мен қаһарман табиғаты арасындағы қым-қиғаш күрделі қарым-қатынасты ашатындай, қоғамға телуліліктен гөрі жалпы әлеуметтен биік образды танытатындай эстетикалық батылдықты талап етті. Бірақ оқырман қауым, тіпті сол қоғамның өзі күткен ондай соқталы образ, соны қаһарман тумады. 50-жылдардың ішінде жазылған “Өскен өркен” романындағы “биік интеллект адам” [Әуезов] деген Нил Карпов образын айтпағанның өзінде, 60-жылдардағы Т.Ахтановтың “Боран” романындағы Қоспан образына теңдес, кеңестік қоғам мен адам арасындағы рухани һәм әлеуметтік ширығуды танытарлықтай, **кесек қаһарман** кейінгі әдебиет арнасында айқын шалына алмады. Рас, 80-жылдары Ә.Нұрпейісовтың “Сең” романындағы Жәдігер образы сол кездегі оқырман көңілін аулай алды. Роман толық аяқтала қоймағандықтан ол туралы сол уақта барлау пікірлер ғана айтылды...

Қазақ әдебиеттануында ғалым З.Қабдолов та: “Жазушының өмірдегі ұсақ-түйек, кездейсоқ жайлардан аулақ биік талғамы арқылы жинақтау және даралау әрекетінен әдеби бейне туады” [3,97-98] деп, көркем образ тудыруда суреткер “өмірдегі ұсақ-түйек, кездейсоқ жайлардан аулақ” болуды ескерте келіп, сонда ғана “биік талғамы” қалыптасып, сонда ғана “*жинақтау* және *даралау* әрекетіне” бара алып, айқын образ тудыратынына терең мән береді. “Әдеби бейненің өмірдегі модельдерін өзгерте, құбылта, құлпырта келгенде суреткердің шығармасындағы әр кейіпкерлердің болмыс-бітімінде бір адамның емес, бір алуан адамның сыр-сипаты жатады. Сонда бұл белгілі бір әлеуметтік ортадағы бір топ адамның өкілі ретінде танылады. Тип сыры осында” [3,98 б.] дейді. Образдың тип ретінде танылуында бір кейіпкердің “болмыс-бітімінде бір адамның емес, бір алуан адамның сыр-сипаты” жинақталып, “белгілі бір әлеуметтік ортадағы бір топ адамның өкілі ретінде танылатынына” ой сала келіп, өз түйінінің түп негізін әлеуметке арқа сүйеген күрделі қоғам сырына байлайды.

“Заңғар” романындағы жеңілтек әйел [Зейнеп] пен біреудің отбасын ойрандаушы еркек [Есімхан] бейнелері мен “Жел өті” романындағы Жәнібек, Коля, Қойлыбай секілді шарапқұмар, нәпсіқұмар бейнелер арасында *рухани байланыс* бар. Екі автор да күнделікті өмір қалыбында жиі кездесетін жағымсыз құбылыстарды жинақтап көрсетуге күш салғанымен, образ характерлерінің ашылуы, жеке-дара сомдалуы тұрғысынан типтік биіктікке тән деңгейге көтеріле алмаған. Кейіпкерлерінің типтік характер ретінде танылу үшін авторлар оқырманға оқиғаларды әсер етерліктей етіп таңдамай, кейіпкерді күрделі мінез-құлқымен, адамды тебірентерлік, ойлантарлық іс-әрекет ауқымында бейнелемей, жеңіл мотивтер мен дайын шаблондарды пайдаланғаны байқалып отырады. Сондықтан кейіпкерлер өзіне тән логикалық табиғатынан айырылып қана қоймай, автордың қуыршақ кейіпкеріне айналып, өз табиғатына тән емес, автор талабын ғана қанағаттандырушы мақсатты кейіпкер боп шыққан. Әрине, бұдан кейіпкердің табиғи болмыс-бітімі бұзылады.

Шығармада суреттелетін уақыт пен мезгіл кейіпкер психологиясымен ұштастырыла өрбуі тиіс. Автордың ойындағы сол қоғам мен уақытқа байланысты қорытқан, жинақтаған терең ойлары мен көзқарасына типтік характер тікелей жауапты болып, авторлық позиция типтік бейненің әртүрлі қақтығыс, тартыс, ой-сезім, түрліше психологиялық көңіл күй астарынан танылғанда ғана ұтымды шықпақ.

Көркем мазмұнда типтік бейне өзінің жан-жақты ашылған көркемдік тұлғасымен бой көтеріп, күллі оқиға желісінде ең негізгі жетекші роль атқарып, өзіне тән бірегей бітім-болмысы арқылы өзін тудырушы автордың да шығармашылық тұлғаға тән айрықша

табиғатын әйгілейді. Ал автордың шығармашылық тұлғасы болымсыз, бас қаһарман да, басқа кейіпкерлер де өмірдегі ұсақтыққа бой үйретіп, күнделікті қызықсыз, мәнсіз оқиғаларды, өмірде шын мәнінде жиі кездесетін [маскүнемдік, тұрақсыздық, қылмыскерлік т.б. немесе тым елпілдек, көнбіс, еңбекқор, еш жамандық жуымайтын, жуытпайтын адал т.б] бірыңғай құбылыстар ығында көрініп, көркем шығарма әлемі тек қоғамдағы жоқ-барды термелеумен шектелсе, әрине, мұндай туындыда толыққанды образ да, дара қаһарман да, тип те өмір сүрмейді.

"Прообразға, натураға, анық кескінге, шындық өмірдегі типке қатысты адам образын, характерді алғанда, айрықша және жаңаша сапада қарауымыз керек. Әдебиет теориясы осы бір образға байланысты ерекше сапаны үнемі түсінуге, тануға тырысып келеді" [4,313]. Өйткені қоғамдағы сапалық өзгеріске қарай, әдебиетте де образ табиғатын сомдауда сапалық өзгеріс алдыңғы кезекке шықты. Бұл, әсіресе, типтендіруге байланысты кең етек алып, әдебиет кеңістігін емін-еркін билеп алды. Ол жеке-дара қаһарман табиғатын ығыстыруға тырысты. Кеңестік әдебиетте типтік бейне таптық, революциялық тұрғыдан бой көтерсе де, қоғамның дамуына қарай өндіріс пен шаруашылықтағы адамдардың істеген кәсібі мен мамандығына сай жинақталған образ ретінде танылуға көшті.

Жалпы, типтік бейнені көркем шығарма мазмұнынан қарастырғанда әр түрлі қырынан мән беруге тура келеді. Сондай-ақ типтендірілген образдың өзі болмысы жағынан *біртұтас образ* болғандықтан формальды мәнге де ие. Өйткені автордың мақсатты түрде қоғамда жиі кездесетін мінез-құлықты, адамдар арасындағы қарым-қатынастың түрін, белгілі бір кезең, дәуірге сай қалыптасқан ортақ қасиетті бір қаһарманның өне-бойына жинақтау деген ұғымды тудырады. Және ол солай да. Сондықтан типтендірілген бейне көркем шығарманың көтерген тақырыбы мен терең мазмұнына, автордың көздеген идеясы мен авторлық позициясына қызмет ететін, мақсатты түрде жинақталған қаһарман екендігін де жасыра алмаймыз. Мұның айқын дәлелі – С.Мұқановтың Ботагөзі мен Итбай образдары. Типтендірудің бастауында С.Көбеевтің "Қалың мал" романы тұрғаны да рас.

Әсіресе, кеңестік шындық ерекше көтерген, әрі жаңа мазмұнға ие болған *тип ұғымы* аса күрделі. Тип ұғымы реалистік әдебиетпен тығыз байланысты. Өйткені реализм қоғамдағы әлеуметтік жағдайлар мен тарихи оқиғаларды, адамдардың соған сай қалыптасқан хал-ахуалын қаз қалпында көркемдікпен бейнелеуді негіз еткендіктен, автордың қоғаммен рухани байланысын танытатын ортақ өкіл – көркем өнерде тип ретінде қаралып келгені де шындық.

Тип, типтендіру ұғымдарына әдеби энциклопедиялық сөздікте де: "Әдебиет пен өнердегі тип – белгілі бір әлеуметтік орта характеріне тән адамдық дарашылдықтың жинақталған образы" [1,440] деп түсіндірілген. Ақиқатында автор белгілі бір әлеуметтік ортада жаппай қалыптасқан мінез-құлық пен жай-жағдайды бір кейіпкердің болмыс-бітімімен көрсетуге күш салуы типтендіру әрекетіне әкелері сөзсіз. Демек, "...суреткердің творчестволық тұрғыдан бір адам образына бірнеше реалды адамның типтік кескін-келбетін жинақтауын [синтездеу] типтендіру деп жүрміз" [1,440].

XIX ғасырда әдебиетте ғана емес, жалпы көркемөнерде реалистік бағыттың өріс алуына байланысты типтендіру ұғымы алғаш рет В.Г.Белинский, И.Тэн т.б. көркемөнерді зерттеуші еңбектерінде пайда болып, кейінірек А.И.Ревякин, В.Кожинов, С.Г.Бочаров, Г.Н.Поспелов т.б. зерттеушілердің еңбектерінде тереңдетіле қарастырылды. Сондай-ақ, типтік бейне кеңестік дәуірде әлеумет өміріне сай *идеологиялық* басым *мәнге* ие болды. Жалпы, типті *идеализациялау* процесі XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап ерекше үстемдік алды.

Орыстың белгілі жазушысы, қоғам қайраткері М.Горький "ССРО жазушыларының I съезінде жасаған баяндамасында [17 тамыз, 1934 ж.]": "...Біз кітаптарымыздың негізгі қаһарманы етіп еңбекті, былайша айтқанда, еңбек процесі ұйымдастыратын адамды, елімізді техника күшімен мейлінше қаруландырып отырған адамды..., еңбекті өнер дәрежесіне көтеруші адамды таңдап алуымыз керек" [5,127] деп көркем шығарманың бас қаһарманы етіп еңбек адамдарын жасауға шақырды, ал әдебиеттегі жеке-дара қаһарман туралы: "XIX ғасырдағы Европа әдебиеті мен орыс әдебиетінің негізгі тақырыбы – қоғамға, мемлекетке,

жаратылысқа қарсы қойылған жеке адам болды" [5, 127] деп түсіндіріп, әдебиеттегі жеке-дара **индивидум-қаһарманның** рөлін төмендетіп, қаһарманға идеологиялық көзқарас тұрғысынан тип ретінде қарауға баса мән берді.

Қазақ әдебиетінде де: "...әдебиеттегі бір байдың образы өмірдегі бірнеше байдың, бір кедейдің образы бірнеше кедейдің ең елеулі ерекшеліктерінен құралады да, тип болады"[3, 99] деген тұжырым-түсінік қалыптасты. Нәтижесінде шығарма мазмұнына арқау болған типтік характерге таптық, идеологиялық тұрғыдан баға беріліп, ғылыми көзқарас орнықтырылды.

Жалпы, типтік образдың өзі әуел бастан-ақ қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарға байланысты туған ұғым болатын. Сондықтан көрнекті орыс зерттеушісі Г.Н.Поспелов типтік бейненің әлеуметтік мәніне терең үңіле отырып:"...Типтік характерлер – жай ғана жеке тұлғалар емес, әлеуметтік өмірде өзін толық жүзеге асырған тұлғалар. Бұл – әлеуметтік характерлер" [6,198] деген еді. Сондықтан қазақ әдебиетінде де типтің *әлеуметтік характер* үрдісіндегі сыр-сипаты басты назарға алынып, автордың кейіпкерді әлеуметтік-қоғамдық характер тұрғысынан қаншалықты ашылғанына жоғары мән берілді.

Жоғарыда көңіл аударылған шығармаларда авторлар кейіпкерлердің әлеуметтік характерін жасауға, қоғамдық-әлеуметтік жайларды топтастырып, жинақтап беруге тырысты. Әрқайсысы әр қилы жолмен, әр түрлі тәсілмен танытуға күш салды.

Список литературы

1 Литературный энциклопедический словарь. – М., Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

2 Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов. Изд. 5-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 548с.

3 Қабдолов З. Сөз өнері. – А.: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.

4 Бочаров С.Г. Характеры и обстоятельства. В кн.: Основные проблемы в историческом освещении. Образ, метод, характер. – М.: Изд. Акад. наук СССР, 1962, – 452 с.

5 Горький М. ССРО Жазушыларының I съезінде жасаған баяндамасынан [17 тамыз, 1934 ж.] Кітапта: Әдебиеттануға кіріспе. – А.: Ана тілі, 1991. –184 б.

6 Поспелов Г.Н. О природе искусства. – М.: Искусство, 1960. – 204 с.

В статье сделан анализ понятие «образ современника», рассмотрен типический герой в казахской литературе конца XX века. Поэтому появилась возможность по-новому рассмотреть проблему типов и типизации. Придается значение стремлению автора при типизации образов, беря во главу изображения общественно-идеологические нормы, создать требуемые от них современные образы. Рассмотрены пути появления в итоге типичных изображений в произведениях многих писателей похожих друг на друга образов, однотипных героев.

The article provides an analysis of the concept of "image of a contemporary", examined a typical hero in the Kazakh literature of the end twentieth century. Therefore, the opportunity to consider anew the problem types and of typification. Attaches importance to aspiration of the author when of typification images, taking in the top the image of social and ideological norms required of them to create modern image of. The ways in the eventual emergence of typical images the works of many writers similar to each other images.

УДК 82-31

А.Б. Темирболат
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
alua_t@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ РОМАНА А. НУРПЕИСОВА «ПОСЛЕДНИЙ ДОЛГ»

Статья посвящена исследованию романа А. Нурпеисова «Последний долг». Объектом исследования становятся особенности пространственно-временной организации данного произведения. Раскрываются представления писателя о мире, человеке. Большое внимание уделяется художественному своеобразию произведения. Устанавливается, что содержание романа «Последний долг» пронизано мифологическими мотивами и образами. Писатель широко включает исторические, литературные реминисценции, которые существенно раздвигают горизонты повествования и границы пространственно-временного континуума произведения. Устанавливается, что основным принципом построения романа становится противопоставление. В ходе повествования писатель постоянно соотносит прошлое и настоящее, рассуждает о вечном и преходящем, духовном и материальном.

Ключевые слова: образ, сюжет, роман, произведение, время, пространство, повествование, построение, автор

Имя Абдижамила Нурпеисова широко известно читателям. Его творчество – одна из наиболее ярких страниц в истории казахской и мировой литературы. Произведения А. Нурпеисова, пронизанные размышлениями о вечных и общечеловеческих проблемах, наполненные лиризмом и драматизмом, вызывают огромный интерес общественности, критики. По мотивам его романов сняты фильмы. Творчество писателя часто обсуждается на литературных конференциях, круглых столах.

Художественный мир А. Нурпеисова характеризуется сложностью, многогранностью. Его прозу отличают пристальное внимание к внутреннему миру человека, его взаимоотношениям с окружающими людьми, с природой. Отсюда сложность построения произведений писателя. Описываемые им события обычно разворачиваются на стыке трех временных планов – прошлого, настоящего и будущего. Примером тому служит роман «Последний долг».

Повествование в данном произведении начинается как бы с конца. Вначале автор характеризует внутреннее состояние главного героя романа, описывает место и время развития действия. Затем объясняет причины, заставившие Жадигера покинуть рыбацкий аул и прийти к морю.

Роман строится в форме воспоминаний. В основе его повествования лежит судьба Жадигера Амиржанова. Стремясь осмыслить своё настоящее, герой обращается к прошлому. Вследствие чего время в романе движется как бы в обратном направлении. В процессе воспоминаний герой постепенно перемещается из настоящего в прошлое. При этом время движется не линейно, а по возрастающим кругам. Ибо, размышляя о своей жизни, событиях, происходящих в действительности, пытаясь разобраться в причинах своего душевного разлада, герой углубляется в своё прошлое. Так, оказавшись на льдине, Жадигер вначале вспоминает о своей свадьбе с Бакизат, о студенческих годах. Затем, вернувшись к событиям настоящего, он погружается в размышления о своём детстве, о школьных годах. В результате перед взором читателя предстаёт целостная картина жизни Жадигера, изображённая в ретроспективном плане.

Такое построение повествования позволяет писателю рассматривать описываемые им явления и события с двух точек зрения: с позиций прошлого и настоящего, и тем самым

проследить изменения, произошедшие в окружающей героя действительности. Индивидуальное время-пространство Жадигера накладывается на пространственно-временной план мира, в котором он живёт. Вследствие чего прошлое и настоящее героя становится своеобразной призмой, сквозь которую отражаются и преломляются прошлое и настоящее окружающей действительности. Так, например, вспоминая о Бакизат, Жадигер размышляет о том, какой она была раньше и какая сейчас. С позиций прошлого и настоящего автор описывает Аральское море, крутояр, рыбацкий аул.

Повествование романа строится на основе диалога автора с героями произведения и прежде всего с Жадигером. Вследствие чего его пространственно-временная позиция постоянно варьируется. То он описывает происходящие события с точки зрения стороннего наблюдателя, то становится их непосредственным участником. Нередко пространственно-временная позиция автора совпадает с пространственно-временной позицией героев романа (Жадигера, Азима и др.). Такая форма построения повествования, с одной стороны, позволяет дать более адекватную оценку описываемым событиям, с другой – создаёт впечатление близости автора и читателя. Обращаясь к героям романа во втором лице, автор как бы одновременно обращается и к читателю, заставляя его (читателя) задуматься над проблемами, поднимаемыми в произведении. Благодаря чему возникает эффект сокращения пространственно-временной дистанции между автором и читателем, между читателем и героями романа. Читатель как бы встаёт на пространственно-временную позицию героев произведения, превращаясь в непосредственного участника происходящего.

Пространственно-временной континуум произведения охватывает несколько пространственно-временных измерений: реальное, историческое, сказочно-мифологическое, которые тесно взаимосвязаны между собой и постоянно пересекаются на протяжении всего повествования романа.

На уровне реальном автор воссоздаёт современную действительность. Рассказывая о судьбе Жадигера Амиржанова, окружающих его людей, Аральского моря, писатель раскрывает проблемы, стоящие перед человечеством, размышляет о будущем Земли. Соответственно границы реального времени-пространства то сужаются до пределов частной жизни, то раздвигаются, достигая планетарных, вселенских масштабов.

В повествование романа автор широко включает легенды, предания, в которых описывается история Приаралья. Их использование обусловлено, с одной стороны, стремлением писателя воссоздать картины прошлого, найти истоки, причины процессов, явлений, наблюдаемых в современной действительности; с другой – показать единство пространства духа. Ибо, передаваясь из поколения в поколение, легенды и предания выступают своеобразным связующим звеном между людьми различных эпох.

Описывая быт рыбаков, автор указывает, что прошлое всегда незримо присутствует в настоящем. Наиболее чётко данная мысль выражается в следующих строчках: «Умирали одни, старились другие, приходили следующие поколения, но и при них с тем же неизменным благоговением чтилось и продолжало посещаться пепелище предков на крутояре» [1, 149].

В романе наблюдается оппозиция «верх» – «низ». Верх – это мир неба, мир красоты, мир гармонии, мир грёз, мир будущего. Он неразрывно связан с образом Бога, который вершит и определяет судьбы людей. Поэтому верхний мир, как и всю структуру романа, характеризует двойственность. С одной стороны, люди устремляются ввысь в минуты счастья. Испытывая радость, они словно парят над землёй (смотрите, например образ Жадигера. Как пишет автор, после свадьбы он «точно в небеса взвился, земли под собой не чуял» [1, 5]). С другой – человек обращается к Богу, оказавшись на грани отчаяния, в безвыходной, трудной ситуации (например, переезжая реку по тонкому, хрупкому льду, Жадигер «снова и снова обращался к Создателю земли, небес, воды, всего подлунного мира…» [1, 59]). Эта двойственность обусловлена наличием двух начал в жизни людей. Первое из них – духовное. Оно заключает в себе мечты человека и ведёт его ввысь. Второе – повседневная жизнь людей, их быт. Оно связано с нижним миром. Ибо низ – это мир земной,

эта реальность, в которой живут люди. Соответственно бытие человека имеет два направления – вертикальное и горизонтальное.

В романе немало сказочных реминисценций. Так, например, во время разговора о судьбе Аральского моря Жадигер сначала называет Азима чудовищем Кок-Огузом, а затем сравнивает его с Ходжой Насреддином. Обращение к сказке обусловлено стремлением писателя постичь законы бытия, осмыслить явления, наблюдаемые в действительности, и показать извечный характер выдвигаемых им проблем.

Интересна композиция произведения. Роман состоит из двух книг. Первая из них носит название «И был день», вторая – «И была ночь». Тем самым писатель уже в заглавии указывает тот временной промежуток, в течение которого разворачиваются описываемые в романе события. Более того, в названиях книг, с одной стороны, содержится противопоставление, которое характеризует всю структуру произведения; с другой – в них заключено глубокое символическое значение.

День воплощает собой жизнь. Именно поэтому в первой книге главный герой романа вспоминает о своём прошлом, размышляет о настоящем. Он как бы подводит итоги прожитой жизни, о чём свидетельствует эпиграф, написанный к данной книге: «Я не чинил людям зла… Я не убивал… Я не преграждал путь бегущей воде…» [1, 5]. Ночь символизирует закат жизни. Поэтому в качестве эпиграфа ко второй книге автор берёт следующие строки: «Пой, сердце, припомни все свои мечты, Пой, в нескончаемой тревоге» [1, 225]. Ибо в ожидании завершения жизненного пути человек обычно вспоминает о своих мечтах, неосуществившихся надеждах, планах. Так поступают и герои романа: Жадигер, Бакизат, Азим.

Названия книг несут в себе авторское мироощущение. День – это бытие людей, их повседневная жизнь, это настоящее. Ночь – это то, что ожидает человечество, если оно не изменит своего отношения к окружающему миру и не встанет на путь духовного возрождения.

Принцип двойственности характеризует пространственно-временные позиции героев произведения. Практически все персонажи романа занимают промежуточное положение. Они живут на стыке двух миров: прошлого и настоящего, реального и воображаемого, чем обусловливается также многомерность их индивидуальных времен и пространств. Ярким примером тому служит образ Жадигера Амиржанова. Его индивидуальное время-пространство включает воспоминания, размышления, биографическое время. Более того, образ Жадигера выступает своеобразным центром. На уровне его сознания пересекаются несколько пространственно-временных планов: реальный, исторический, воображаемый и онейрический. В плане реальном судьба Жадигера переплетается с судьбою окружающих его людей: его матери, тёщи, Бакизат, Азима, рыбаков, жителей аула. При этом его хронотоп как бы вбирает в себя индивидуальные времена и пространства остальных героев романа. Ибо именно через размышления Жадигера раскрываются характеры окружающих его людей. Такой подход писателя обусловлен стремлением показать единство судеб человеческих.

Онейрическое пространство охватывает сны героя, которые по сути являются зеркальным отражением реальной действительности. Через них Жадигер осмысляет события, происходящие в его жизни. Более того, сны способствуют раскрытию внутреннего мира героя, его душевного состояния. Так, сон, в котором Жадигер «с трудом поднимается по ступенькам на второй этаж заметного здания в центре районной площади и всякий раз застревает на полпути», свидетельствует о неопределённости его жизненного пути, о невозможности достижения им подлинного смысла бытия. Постоянно возникающий в его видениях образ Кок-Огуза, выпивающего озеро, воплощает собой беду, надвигающуюся над Аральским морем.

Сны значительно раздвигают границы индивидуального времени и пространства Жадигера. Благодаря им он не только осмысляет настоящее, но и совершает путешествие в прошлое и будущее.

Воображаемое пространство проявляется на уровне грёз Жадигера. Так же, как и онейрическое пространство, оно способствует выходу героя за пределы его индивидуального времени-пространства. На уровне воображения Жадигер получает возможность заглянуть в будущее и увидеть события, происходящие в настоящем, в ином измерении, в их перспективе.

Историческое время-пространство входит в повествование романа через размышления Жадигера о прошлом. Глядя на гибнущее море, заброшенные лачуги рыбаков, герой часто вспоминает о том, каким был Арал в былые времена. Проводя параллели между прошлым и настоящим, он пытается найти причину происходящих в современном мире процессов.

Примечательно, что реальное, онейрическое, воображаемое, историческое время и пространство, пересекаясь на уровне сознания героя, соединяют его образ с образом моря. Вследствие чего судьба Жадигера оказывается в неразрывном единстве с судьбою Арала. Более того, связь образа главного героя с образом моря осуществляется через образ автора. Вступая в диалог с Жадигером, рассуждая вместе с ним о явлениях, наблюдаемых в действительности, комментируя описываемые события, он тем самым подчёркивает взаимозависимость судьбы человека и судьбы окружающего его мира.

Через весь роман проходит мысль о том, что счастье людей зависит от их отношения к природе. Только живя в гармонии с ней, человек может обрести подлинный смысл бытия. «Само существование человечества в будущем, – пишет А. Нурпеисов в романе, – в прямой зависимости от того, быть или не быть здоровой и чистой природе» [1, 119]. Отсюда трагизм судьбы главного героя произведения. Гибнет море, а вместе с ним гибнет и человек, хотя, казалось бы, это два разных мира – мир людей и мир природы, – которые существуют параллельно и изначально противостоят друг другу. Но в то же время они тесно взаимосвязаны. Ибо деяния людей влияют на состояние природы, которое, в свою очередь, определяет будущее человечества. В этом плане индивидуальное время-пространство главного героя романа предстаёт как одно из звеньев во всеобщем пространственно-временном потоке жизни моря.

Следует отметить, что образ Жадигера занимает пограничное положение. Вся его жизнь протекает на стыке двух миров: реального (внешнего) и духовного (внутреннего), прошлого и настоящего, воображаемого и действительного. Причём границы между ними настолько зыбкие, что герой легко переходит из одного измерения в другое, а иногда они даже сливаются. В результате чего воображаемое предстаёт как реальное, прошлое – как настоящее, сон становится явью, а явь превращается в сон.

Примечательно, что, вступив в диалог с Жадигером, размышляя о его судьбе, автор не сразу называет его имя, а лишь спустя некоторое время. Тем самым он даёт понять читателю, что судьба главного героя романа – одна из многих человеческих судеб. Вследствие чего границы индивидуального времени-пространства Жадигера раздвигаются до общечеловеческих масштабов.

Заслуживает внимания и тот факт, что в своих размышлениях Бакизат называет мужа Передовиком Труда. И это не случайно. Ибо, называя Жадигера Передовиком Труда, она фактически подчёркивает единство его судьбы с судьбою рыбаков – тружеников моря.

Интересна пространственно-временная позиция Азима и Бакизат. Азим – по сути антипод Жадигера Амиржанова. В отличие от Жадигера, который живёт мыслями о прошлом и настоящем и устремлён в будущее, он довольствуется лишь настоящим. Более того, Азим фактически отрекается от своего прошлого. Своеобразным символом его отречения становится та невидимая граница, которую он устанавливает между собой и жителями аула.

Следует отметить, что, характеризуя Азима, автор подчёркивает отсутствие в нем духовного, человеческого начала. Герой напоминает некую машину, действующую по определённой, четко разработанной программе. «Он и садился, и вставал, заранее рассчитывая каждое слово. Даже смеялся не по надобности, а опять-таки исходя из точно

выверенной внутренней необходимости» [1, 239]. Поэтому Азим обречён. И его жизнь проходит бесследно, в то время как душа Жадигера сливается с вечностью.

Бакизат занимает промежуточное положение. В ней как бы борются две стихии, чем и объясняется противоречивость её поступков. Духовно она устремлена к Жадигеру. В реальном же мире стремится быть рядом с Азимом. С этой точки зрения обоих героев можно рассматривать как две различные ипостаси Бакизат.

Более того, будучи женщиной, она воплощает собой начало, является носительницей жизни. Соответственно образы Жадигера и Азима приобретают общечеловеческое значение. Они символизируют собой два пути человечества, один из которых устремлён ввысь, в будущее, другой – движется в горизонтальном направлении, имея лишь настоящее. Именно поэтому в финале романа Жадигер как бы уходит в вечность. После его гибели продолжает жить его душа, перевоплотившись в маленькую птичку, которая улетает в небо. Азим бесследно исчезает. На льдине остается одна Бакизат, которая, наконец, совершает свой окончательный выбор в пользу Жадигера. Такой финал романа не случаен. Образ Бакизат, оставшейся на льдине, воплощает надежду автора на возрождение мира, человечества.

Среди эпизодических персонажей романа следует отметить прежде всего образы юной девушки и секретарши Жадигера Зауре. Прекрасная юная девушка, повстречавшаяся Азиму на одной из улиц Алматы, воплощает собой единство небесного и земного начал. Ибо будучи рожденной на земле, она в то же время заключает в себе гармонию, присущую небу, – красоту. Образ Зауре выступает своеобразным связующим звеном между двумя мирами – верхним и нижним. Хрупкая, нежная, чуткая, чистая душой, она как бы возвышается над той зловещей действительностью, которая её окружает. Именно поэтому в сознании Жадигера Зауре ассоциируется с лунным зайчиком, который, в свою очередь, является символом душевных устремлений героя, символом теплоты. Причём теплоты неземной, ибо на земле не осталось тепла. Весь мир превратился в ледяное поле. Более того, Зауре является олицетворением надежды автора, его веры в будущее. Об этом свидетельствуют следующие строки: «И каждый раз, неслышно переступив порог, прижав к груди какую-нибудь папку, она несмело и в то же время с *детским* ожиданием распахнув глаза, взглядывала быстро и чутко туда, где в глубине кабинета за столом сутулился… мужчина…» [1, 207]. В Зауре есть что-то детское. Она похожа на ребёнка. Дети же, как известно символизируют будущее.

Принцип двойственности, присущий произведению, проявляется на уровне образов-двойников. Так, Азим похож на своего дядю – «прославленного строителя». Их сходство наблюдается в манере поведения, в речи героя. Дочь Жадигера, с одной стороны, – копия его тёщи, с другой – напоминает куклу, которая продаётся в магазине. После встречи с Азимом, Бакизат начинает «думать точь-в-точь», как он, фактически став его духовным двойником.

Введение образов-двойников обусловлено стремлением автора, во-первых, подчеркнуть, что герои романа – обыкновенные люди, которые часто встречаются в действительности, в повседневной жизни; во-вторых, показать процесс деиндивидуализации личности, присущей современному обществу; в-третьих, дать возможность героям взглянуть на себя как бы со стороны, ибо двойники по сути являются зеркальным отражением друг друга. Разница лишь в том, что при этом отражается не столько их внешность, сколько их внутренний мир. Соответственно возникновение двойников является результатом слияния пространственно-временных измерений различных героев произведения вследствие их духовной близости.

Интересен образ сына Бакизат. Как отмечает героиня, он с самого рождения был копией Жадигера. Сходство отца и сына объясняется не только их родством. Добродушный, но значительно отставший в развитии, сын Жадигера фактически является олицетворением его будущего, непонятного, сложного и безысходного.

В романе нередко происходят перевоплощения героев. Например, Жадигер в видениях Азима и Бакизат предстаёт в образе чудовища, которое, по мнению его жены, ниспослано к ним свыше в качестве небесной кары. Соседская девочка, с которой Амиржанов играл в

детстве, является к нему во сне в образе лисёнка, козлёнка, рыжего чертёнка. Бакизат в видениях Жадигера принимает облик лисы и его секретарши Зауре.

Перевоплощения героев – это, с одной стороны, проявление двойственности их внутреннего «я»; с другой – отражение их подлинной сути, их душевного состояния (пространства души). Жадигер, облепленный снегом, воспринимается Бакизат как небесная кара в силу того, что она ощущает свою вину. Её перевоплощения на уровне сознания мужа объясняются противоречивостью её внутреннего мира. Как и Зауре, она несёт в себе чистое, светлое, духовное начало. Но в то же время, подобно лисёнку, пытается «обмануть судьбу». Обличья, которые принимает подруга детства Жадигера, являются отражением её характера. Следует отметить, что на уровне перевоплощений пространственно-временные планы Бакизат и девочки пересекаются, что объясняется их духовным родством.

Примечательно, что имя жены ассоциируется у Жадигера с раскалённым угольком. Это также указывает на двойственность внутреннего мира Бакизат. Ибо раскалённый уголёк, с одной стороны, обжигает, делает человеку больно; с другой – является источником тепла. Так и Бакизат, хотя и наносит мужу немало душевных ран, в то же время где-то в глубине души она жалеет его и даже любит. Через образ раскалённого уголька происходит материализация внутреннего мира героини.

Двойственность проявляется и в описании Азима. Характеризуя его, автор указывает, что во время разговора герой нередко замыкается, «скрываясь под непроницаемой маской». В результате чего происходит разделение индивидуального времени-пространства Азима на два измерения – внутреннее и внешнее. Причём внешнее выполняет роль своеобразной стены, которая отгораживает его от окружающего мира. Значительное место в романе отводится образам детей. Столь пристальное внимание к ним писателя объясняется его стремлением показать, какое будущее ожидает людей, если они не изменят своего отношения к природе. Как пишет автор, «…в ауле всё больше дебильных, неполноценных детей, подвергшихся болезням ещё во чреве матери; и эти убогие тоже, хоть и ничего не понимали, крутились у всех под ногами; безрукие, безногие детишки, как лягушата прыгали, подскакивали, стуча костыликами…» [1, 77]. Больные дети – результат вторжения человека в природу, его бездумного и жестокого отношения к ней. Изображая их, писатель проводит мысль о том, что люди обречены на безбудущность, ибо они фактически отреклись от своего прошлого, воплощением которого в романе является Аральское море.

Доказательством этому служит также сон матери Бакизат, в котором она теряет свою внучку. Потеря внучки символизирует, с одной стороны, безбудущность самой героини, которая живёт лишь настоящим и стремиться к материальным ценностям; с другой – безбудущность всего человечества. Более того, на уровне сна матери Бакизат автор показывает единство частной судьбы с судьбой исторической, с судьбой общества. Он подчёркивает, что индивидуальное время-пространство человека неразрывно связано с пространственно-временным потоком окружающего его мира. Мысль об угрожающей людям катастрофе проходит и через сон Жадигера Амиржанова, в котором он слышит пронзительный крик ребёнка. Именно поэтому, проснувшись, герой испытывает сильный страх, и «резкая свежесть морского ветерка, дохнувшая в лицо», кажется ему «жутким прикосновением могильно-холодных глубин» [1, 174]. Пронзительный крик ребёнка отражает кризисное состояние современного общества.

Жестокость людей, их варварское отношение к природе являются причиной болезни не только детей, но и самого главного героя произведения. В романе неоднократно подчёркивается, что Жадигер не здоров. Внешним проявлением его болезни служит то, что он постоянно косится *влево*. Автор не случайно акцентирует внимание на этой детали. Жадигер косится *влево*, потому что у него болит сердце, болит душа, будучи не в силах вынести то, что происходит в окружающем его мире.

В таком аспекте природа предстаёт как символ прошлого, Жадигер Амиржанов – настоящего, дети – будущего. Соответственно болезнь главного героя романа и болезнь аульских ребятишек, или кризис настоящего, невозможность будущего, являются следствием

того, что люди оторвались от своих корней, своей истории, своего прошлого, хранительницей которых выступает Мать-природа.

Идея единства прошлого и настоящего реализуется и через женские образы. На протяжении всего повествования автор указывает, что все женщины – дочери Праматери Евы.

Следует отметить, что при описании героев произведения писатель обычно проводит параллели с миром природы. Так, например Жадигера его тёща и Бакизат называют Чёрным Дромадером (Каранаром), его мать сравнивается с верблюдицей. Дядя Азима Заика ассоциируется с филином. Использование подобных сравнений объясняется стремлением автора показать единство мира людей и мира природы. Этим обусловлено своеобразие структурной организации произведения. Описываемые в романе события параллельно разворачиваются в двух пространственно-временных планах – в мире людей и в мире природы. Мир природы представлен образами Аральского моря, рыб, волка, верблюдицы, птицы. Примечательно, что, изображая животных, автор как бы переходит на их пространственно-временную позицию. Это позволяет ему не только раскрыть движение их чувств, их отношение к происходящему, но и взглянуть на мир людей как бы со стороны, дать объективную оценку поступкам и деяниям человека.

Взаимосвязь двух миров выражается в эпизоде, в котором описываются следы Жадигера и маленькой птички. Автор не случайно акцентирует внимание на том, что их следы, оставленные на льду, идут параллельно. Тем самым он проводит мысль о том, что и человек, и птица равны перед Матерью-природой, и каждый из них оставляет свой след на земле.

Тема единства человека и природы получает развитие на уровне сна Жадигера, в котором он ощущает себя рыбой и плывёт вместе с косяком по морю в поисках чистой воды. Более того, описывая рыб, привидевшихся герою, автор сравнивает их с людьми. Так он пишет: «Ошалев от радости, бросаются навстречу, восторженно взбивают воду хвостами, машут плавниками – радуются, совсем как люди» [1, 176]. Сон Жадигера – по сути отражение реальной действительности. Гибель же маленькой белой рыбки – предупреждение о надвигающейся катастрофе. Через сон Жадигер осмысляет процессы, происходящие в окружающем его мире. Следовательно, сон – это особое пространственно-временное измерение, неразрывно связанное с пространством души, сознания человека, существующее параллельно реальности и отражающее её как бы изнутри.

Через всё произведение проходит мысль о том, что с обмелением Аральского моря обмельчали души людей. «С тех пор, как море стало мелеть, лишая рыбачьи аулы их исконного промысла, – пишет А. Нурпеисов в романе, – стали мельчать душой и люди. Как сорная трава на заброшенном поле, непостижимым образом стали оживать всюду, где пока что оставались люди, забытые обряды, всякие поверья. Бывшие активисты, любившие грозно обрушиться на всякого, кто не отрёкся в своё время от Аллаха, от религии, теперь сами благоговейно дремлют на ритуальных трапезах рядом с доморощенными муллами в засаленных старых чалмах» [1, 26]. Обмеление моря и обмеление души людей предстают в романе как взаимосвязанные процессы. И это не случайно. Ибо человек – часть природы, а его индивидуальное время-пространство – одно из звеньев её пространственно-временного потока. Соответственно обмеление моря и обмеление души людей – результат утраты изначально заложенной в них гармонии. Разница лишь в том, что гибель природы является следствием разрушительной деятельности человека. Обмеление души людей обусловлено их неуемной алчностью, желанием стать «царями мира». Следовательно, природа выступает критерием нравственности человека.

Интересно сравнение Жадигера. В его сознании море ассоциируется с тяжёло больным человеком. В этом сравнении заложена идея не только о гибели Арала, но и состоянии современного общества. Люди больны, утверждает писатель на страницах своего произведения. Ибо нельзя назвать здоровым человека, который утратил чувства любви, доброты, милосердия, гармонии. Трагическим же следствием болезни общества является

рождение детей, лишённых жалости. Их образы автор неоднократно изображает в романе, предупреждая людей об ожидающей их участи, показывая безбудущность человечества.

Следует отметить, что принцип двойственности, лежащий в основе построения произведения, характеризует и образ природы. Автор постоянно проводит параллели между морем и степью (например, «мелеющее море – что выгоревшее в засуху пастбище» [1, 31]), рыбаками и земледельцами. Тем самым он показывает, что пространственно-временной континуум природы включает множество самостоятельных миров, имеющих своё пространственно-временное измерение: мир людей, мир животных, мир растений, мир моря, мир суши и т.д. Однако, данные миры, хотя и существуют параллельно и даже в чём-то противопоставлены друг другу, тесно взаимодействуют между собой и образуют единое целое.

В повествовании романа встречаются чужие цитаты, афоризмы, реминисценции (например, «Под боком спит законная жена, а мысль уводят пылкие красотки» и т.д.). Их использование объясняется стремлением автора показать единство пространства духа. На страницах романа писатель поднимает целый ряд философских проблем. Обращение к ним значительно раздвигает пространственно-временные границы изображаемого им мира.

Размышляя над судьбами героев произведения, автор стремится понять, в чём заключается смысл бытия, каковы место и роль человека на земле. В поисках ответа на данные вопросы он обращается к истории народа. Сравнивая прошлое и настоящее, автор приходит к выводу, что всё в мире относительно, преходяще. Меняются поколения, меняется мир, меняются ценности. Поэтому бытие человека непредсказуемо. Оно заключает в себе некий тайный смысл, имеет скрытую «подкладку». В понимании автора бытие человека складывается из двух пространственно-временных измерений. В первом из них живут люди, строя свои планы, стремясь к счастью. Оно включает их индивидуальные времена и пространства. Второе связано с некой силой, предопределяющей судьбу человека, довлеющей над ним. Время в этом измерении бесконечно, а пространство не имеет границ. Но тем не менее жизнь человека, несмотря на свою сложность, противоречивость несёт в себе определённый смысл, который, по мнению А. Нурпеисова, состоит в достижении человеком счастья. Ибо «…всё на свете, – пишет он в романе, – имеет… значение лишь в счастье» [1, 91].

Счастье, согласно концепции автора, переменчиво, призрачно. Сегодня оно манит человека, «кружит голову, а завтра исчезнет бесследно, оставив после себя лишь горький осадок» разочарования [1, 260]. Рассуждая о счастье, писатель сравнивает его с миражом, с пугливой птицей, тем самым он раскрывает глубинную суть данной категории. Но в то же время, как указывается в романе, счастье – это то, что наполняет жизнь человека смыслом, вдохновляет и окрыляет его. Именно поэтому в минуты радости люди устремляются ввысь, к небу. Счастье и небо, хотя и разные, но в то же время взаимосвязанные понятия. Счастье воплощает прекрасное. Небесный мир в представлении писателя – мир гармонии. Более того, небо столь же недостижимо, как и счастье. Тема счастья в романе тесно переплетается с темой природы, памяти, долга. Так, размышляя о судьбе Аральского моря, автор отмечает, что «с того времени, как море стало мелеть и уходить от своих берегов, жителей приморья счастье стало стороной обходить» [1, 161]. Тем самым писатель напоминает людям об их неразрывной взаимосвязи с окружающим миром. Человек – часть природы, утверждает А. Нурпеисов, а его жизнь – «временный дар своенравной природы И потому всё самое драгоценное, чем обладает человек – всего лишь долг, который следует в предписанный срок вернуть» [1, 150]. В этих строчках звучит мысль о том, что люди должны помнить о своём прошлом, дорожить своей историей и историей своей земли, бережно относиться к природе, сотворившей их.

Значительное место в романе отводится теме любви. В процессе повествования писатель неоднократно указывает, что в этом непредсказуемом, зыбком мире неизменным всегда остается лишь одно светлое, прекрасное чувство – любовь. Ибо «только она в

состоянии стать против безжалостного всепоглощающего бега времени» [1, 151] и преодолеть пространственно-временные границы, разделяющие людей.

Любовь сравнивается в сознании Жадигера с растением. Размышляя о своём отношении к Зауре, он задаётся вопросом: «Неужели то неотвратимо меркнущее в положенный срок чувство, чьи былые корни ещё не успели отмереть, сейчас уже распускает новые юные побеги?» [1, 198]. Данное сравнение позволяет не только материализовать столь абстрактную категорию, придать выразительность описанию этого чувства, но и раскрыть глубинную суть любви. Подобно растению, зародившись однажды в душе человека, любовь то угасает, то разгорается с новой силой.

В романе неоднократно звучит мысль об одиночестве людей в современном мире. Например, характеризуя главного героя произведения, автор называет его «одиноким человеком». Описывая внутреннее состояние Жадигера, писатель отмечает, что его пронизывает «холод одиночества». Причиной одиночества людей является их взаимоотчуждение, отсутствие между ними духовной близости. Стремясь к власти, к роскоши, к комфорту, каждый из них замыкается в собственном мире. Вследствие чего происходит сужение индивидуального времени-пространства человека. И он постепенно утрачивает связи с окружающим миром, с природой, с историей, с прошлым. Поэтому «чувство сиротского одиночества» настигает человека «даже среди скопища людского» [1, 111].

Большое внимание писатель уделяет проблеме «человек и эпоха». Размышляя над явлениями, наблюдаемыми в современной действительности, он пытается найти причину их возникновения. С этой целью А. Нурпеисов сравнивает прошлое и настоящее, ушедшие поколения и нынешние. В итоге автор приходит к выводу, что люди в процессе исторического развития не изменились. «Люди тех времён были точно такими же, как и нынешние», – жестокими и алчными. Говоря же о современной эпохе, А. Нурпеисов называет её страшной, поскольку с каждым днём усиливается разрушительное воздействие человека на природу. Земля, как отмечает писатель, превратилась в сплошной полигон, в огромное поле сражения людей, стремящихся получить власть, установить своё господство над миром.

XX век, по словам матери Жадигера, – «век железа», ибо человек, поглощённый развитием науки и техники, направленных на удовлетворение его личных интересов, утратил чувство милосердия. Железо символизирует собой жестокость, бездушность людей. Размышляя о жизни человека, о судьбах различных поколений, автор указывает, что над миром довлеет некая сила. Она управляет событиями, происходящими на земле, поступками людей, о чем свидетельствуют следующие строки: «О, знать таков удел всякой горемычной души, которая, казалось бы, даже вымолив у Бога счастья, хотя бы с ноготок, в решительный момент, однако, не может пойти напропалую, не в силах переступить *неведомую роковую черту*» [1, 243]. Соответственно одним из ведущих мотивов романа является мотив рока.

В содержании романа постоянно ощущается какая-то недосказанность, некая тайна, придающая двойственность повествованию и проявляющаяся, во-первых, на уровне пространственного континуума произведения: описывая мир, окружающий героев, автор использует такие существительные и прилагательные, как «туман», «дымка», «мгла», «муть», «пелена», «мираж», «запотевший», «зыбкий», «смутный», «мутный», «призрачный», «мглистый», «сумеречный». Во-вторых, на уровне восприятия героями событий. Например, размышляя об одном из своих снов, Жадигер приходит к выводу, что «всё это привиделось *неспроста*». Вспоминая о своём наваждении, в котором Бакизат предстала перед ним в образе лисёнка, он ощущает, что «за этим кроется *тайна*». Внезапный приезд Азима вызывает *недоумение* у жителей аула, а Жадигеру кажется *загадкой*. Вследствие чего складывается впечатление, что мир, изображаемый в произведении, помимо внешней, «поверхностной» стороны, имеет другую, «скрытую», «глубинную» сторону – особое пространственно-временное измерение, невидимое обычному взгляду.

Таким образом, художественный мир романа А. Нурпеисова характеризуется многогранностью, противоречивостью. События произведения разворачиваются в

нескольких пространственно-временных планах: реальном, сказочно-мифологическом, историческом. Большое внимание писатель уделяет снам, видениям. Через них герои романа осмысляют явления, процессы, происходящие в их жизни, в окружающем их мире. Сон в концепции писателя – это особое измерение, оказавшись в котором, человек получает возможность, с одной стороны, заглянуть в своё прошлое и будущее; с другой – лучше понять настоящее, посмотрев на него как бы со стороны.

Список литературы

1 Нурпеисов А. Последний долг. – Алматы: Атамура, 2000. – 383 с.

Мақала А. Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» романының зерттелуіне арналады. Аталған шығармадағы кеңестік пен уақыт ерекшеліктері зерттеу нысаны болып табылады. Жазушының әлемге, адамға деген көзқарасы айқындалады. Сонымен қатар, шығарманың көркемдік ерекшелігіне назар аударалады. «Соңғы парыз» романының мазмұнына мифологиялық мотивтер мен образдардың енуі қалыптастырылады. Қаламгер шығарманың кеңестік пен уақыт континуумы шектелімінің баяндау бағыттарын ажырататын тарихи, әдеби реминисценцияны кеңінен енгізеді. Роман құрылымын қарама-қарсы қойып салыстыру негізгі принцип болып қалыптастырылады. Баяндау барысында автор үнемі өткен мен бүгінгіні салыстырып, мәңгі мен өткінші құбылысты, руханилық пен материалдықты талқылайды.

The article is devoted to research of A. Nurpeisov's novel «Last Duty». Object of research are the features of existential organization of this work. Concepts of the writer about world, person are revealed. The great attention is given to artistic originality of the work. The content of the novel is penetrated by mythological motives and images. The writer widely includes historical, literary reminiscences which essentially move apart horizons of a narration and border of the work's existential continuum. The main principle of the novel's construction is opposition. During narration the writer constantly correlates the past and the present, argues about eternal and passing, spiritual and material.

ӘОЖ 82:81-26(092)(=512.122)

А.Е. Турысбекова
Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған, Қазақстан
as.turysbekova @ qmail.com

«КҮТУМЕН КЕШКЕН ҒҰМЫР» РОМАНЫНДАҒЫ ӨНЕРГЕ ҚҰРМЕТ ПЕН ҰЛТТЫҚ МІНЕЗДЕГІ КЕРАҒАРЛЫҚТАР

Ұлттық менталитеттің теориялық, тарихи-философиялық, этнопедагогикалық негіздерін шынайы өмірдің арнасынан сүзіп алған Б.Нұржекеев әңгіме, повесть, романдарындағы кейіпкерлер болмысынан тауып, олар оны қалай бейнелегенінің сырына қанықтыру. Ұлттық менталитеттің уызын тал бойына сіңірмей нағыз қазақты көз алдыңызға елестете алмайсыз. Өмір – күрес. Сол сұрапыл күрес айдынында ұлттық сипатқа айналған дәстүріміз бен дүниетанымымызды, әдетіміз бен әдебімізді, арманға жету жолында қайыспас қайсар қаһармандық ұстанымымызды, даламыздай дархан бітімімізді айғақтап тұрар ерекше ұлттық мінезіміз, тұлғамыз дараланып, оқшау бітімімен бұлтты жарып, жаһанды жадыратар нұрын төгіп шыға келмек.

Кілт сөздер: Бақайесеп, тобанаяқтық, дипломатиялық, тактикалық алғырлық.

Қазақ жазушыларының ішінде ұлттық менталитетті өзінің кез-келген шығармасында басты тақырыбы ететін жазушының бірі - Бексұлтан Нұржекеев. Өйткені, тисе терекке, тимесе бұтаққа қаламын тербеп жүргендер-нысанасынан жаңылып, оңай олжа іздеп, ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүруге кәнігіленіп кеткендер. Ал нағыз қаламының қамау тері алынып, алысқа шабатын дарындар ең көкейкесті, басты тақырыпты көздеп, халқының арман-аңсарын темірқазығы етпек. Ғалым М.Неведомский: «Толстой спокойно и уверенно вводит нас в душу каждого своего героя, и мы вместе с ним глядим изнутри этой души на окружающий мир, глядим-глазами героя, слушаем-его ушами, ощущаем каждое движение его мускулов, каждое движение его нравов. Нет тайн. Все ясно, все известно, до последней психологической черты. Толстой вводит в нашу художественную литературу особый прием-трактовать каждую сцену с точки зрения интересующего в данный момент лица» [3, 73], - деп ұлы жазушының қолы жеткен биік шеберлігіне тәнті болады.

Сол айтпақшы, қазақ жазушысы ұлттық кейіпкердің бойындағы ұлттық өнерге деген құлшыныcты, сол ұлттық өнерден қалың тыңдарман тыңдағанда әннен алған әсерлері әлемет, құдды, ұлы Абай жырлағандай: «шырқап, шалқып, сорғалап, тамылжиды, жүрек тербеп оятар баста миды, бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда, ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды»... Қазақ филормониясы, қазақ концерті, Опера және балет театры, драма театрлары жоқ заманда жалпақ жұртты халық арасынан шыққан әнші-сазгер, ақындары олқының орнын толтырып, бір өздері қаншама өнердің басын қосып, барған жерлерін әнмен де, күймен де бөлеп, артистік шеберлікпен орындап, думанға қарық қылған. Соның бірі әрине, «Күтумен кешкен ғұмырдағы» Әтіке-әнші, сазгер, ақын. Қазақ әншілік өнерді жоғары бағалаған. Сал – серілерді еркелетіп, олармен қауышуды асыға күтіп, кездестіруді үлкен мәртебе, қол жетпес арман санаған. Сондықтан, олардың халқымен қауышуының сән-салтанаты, көрсетілетін құрмет, жұртына жасар еркелігіне қарай сал және сері деп жіктеп, екеуінің арасына айтарлықтай қошамет-құрметтің түрлерін де халық өзі ойлап тапқан. Өнер де - маңдайдың терімен келетін киелі құбылыс.

Соны ескермеген ыстық суға тоғытылған тасбақадай өзін өзі жоғалтып алары кәдік. Қапал, Баркөрнеу, Аққайқы өңірінен басқа жерге аты шықпаған өнерлі жігіт Әтіке жолы түсіп албандардың арасына барып қайтады. Барша албан жасы, жасамысы, кәрісі бар жиырма беске толмаған күміс көмей әншіні жатырқамай, бір жеті құмары қанғанша тыңдап, Айсары болыстан бастап аяғынан тік тұрып құрметтеген. Сол сәтті Бексұлтан: «Қонақ еткен ауылдар, қошамет көрсеткен қыз-қырқын, батагөй қарттар мен сауыққой жігіттер есіне солар түссе, бүйрегі бұлк етіп бір қозғалып кеткендей болады: оларды еске алғанның өзі соншалық рахат. Көзін жұмса-ақ бәрі қаз-қалпында көз алдына дөңгеленіп келе қалады... Қазаққа көш жердегі ауылға дейін көрші, олардың бас-аяғы жиналғанша, мал сойылып, одан қазан көтерілгенше әнге де, әңгімеге де уақыт кең-молынан жетеді... «Әнші келіпті», - дегенді естіген жұрт дәп біреу тегін ақша үлестіріп жатқандай ентелейді. Соншалық құрметке бөленіп отырып, ондайда салмаған ән өзі де әдіре қалсын» [2, 5], - деп бейнелейді. Әншіге керегі – қошамет. Күллі ауылдың қоғадай жапырылып, ұлықтан әрман күтіп, әннің әуезін, сөздің шырынын сіміріп, кірпік қақпай, аузын ашып беріле тыңдауы Әтікенің арқасын онан арман қоздырып, әсіресе жас қыздар мен қасы-көзі қиылған албанның кермаралдай керілген сұқсыр келіншектерінің найзадай кірпіктері әлдебір сезімнің кілегейін шайқаса жас әнші ол ыстық сәттерді қалай сөндіре салмақ?.. Қазақ үшін «өмірдің алды – ыстық, арты – суық, алды ойын, арт жағы мұңға жуық, жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен, өмір сәуле көрсетер судай тұнық» (Абай).

Сондықтан жұртымыз қарын тойдырып, тәннің талабымен хайуанша күйсегеннен, рухани ағзасын тойдыратын, алпыс екі тамырына ағыс беріп, қатып қалған тамырларына қуат-күш, ыстық толқын ойнатып, түлететін, «құлақтан кіріп бойды алатын, жақсы ән мен тәтті күйді» аңсаған. Тыңдарман «Әнші келді» деген ұзынқұлақ жеткенде, күнделікті

таусылмайтын қу тірлікті доғара тұрып, әншіні көзбен көріп, жүздесіп, тыңдағанша сабыры қалмаған. Өзін аңсап, әнін көктемгі ағысқа қарсы жүзген балықтай толқынға мінип жеткен халыққа Әтіке қалай еміренбесін, «көңілге түрлі ой салар» отты, назды әндерін қалай шырқамасын! Әнмен табысу, әншімен табысу – қазақ үшін Қызыр баба ауылына қонғанмен бірдей, мал сойылып, қазан көтеріліп, қымыз ақ бұлақтай ақтарылмақ, өйткені, «әннен bahpa алудың» сәтінен қазаққа қымбаты жоқ.

Көрнекті жазушы К.Федин: «Чтобы понять характер, надо понять его рость, понять из чего этот рост складывался. В какой семье жил, в каком доме, школе, обществе, государстве формировался герой... это не значит, что мы должны непременно биографически рассказывать о каждом герое все, что сложило его биографию, но это не значит, что мы можем понять его в данную секунду, не зная, как он формировался, чтобы прийти к этой секунде» [4, 28], - демекші, Б.Нұржекеев «Күтумен кешкен ғұмыр» романында баскейіпкер ретінде бейнеленетін Әтікені Суанның Солтанқұл бұтағынан шықты деп мәлімет бергенімен, нағыз өнер адамдары руымен емес, шыққан өңірінің намысын жыртуымен аты шыққан. Өңірі, кейін атағы күллі қазақ даласын шарлағанда елі боп әспеттеп, мақтанған. Әзірге Әтікені туған өлкесінің сөзін ұстаған, ешкім алдын кесе өтпеген, ауыл ардагері Байтарақ қария: «Егер шындап өнер қуам десең, ел арала, жақсылармен жолық, жайсаңдармен жүздес; үйренерсің, ой түйерсің, әйтеуір, есейіп қайтасың» [2, 6],-деп кеңес береді. Өйткені, Әтіке Қапал өңірінен сонау Кеген аймағы, Қарқара жайлауы асып Албандарды ән бұлағымен суарғанда, өнер десе ішкен асын жерге қоятын, ояу, жаны жомарт Айсара болыс Әтікенің өнеріне құлап, Қапал уезінен көшіп кеп, Қарқараға қоныс тебуін өтінеді.

Осы жақтың қызына үйлендіретінін, басына үй көтеріп, алдына мал салатынын айтып, жік-жапар болады. Бірақ, «ит тойған жеріне, ер туған жеріне» деген ата-баба өсиетіне берік әнші жігіт жайсаң, жақсы ағаның ыстық ілтипатына ерігенімен, өтінішіне келісе алмай еліне оралады. Жоғарыдағы Байтарақ қарияның өнерпаз, қанатты інісіне ел арала, жер көр, кеудесі алтын сандық қариялармен, ел қамын жеген жақсылар, халық мүддесін ойлаумен шашын ағартқан жайсаңдармен әңгіме дүкен құр, жаның жаңарады, жүрегің нұрланады, қаның асылданады, сөйтіп, рудың сойылын соғатын, ұрдажық, оспадар, тар ойлап, кем пішетін мысық тілеушіліктен, халқыңның мұратын армандаған биік, тұлғалы азаматқа айналасың, әкенің емес халықтың ұлы боласың деуі тегін емес. Жүйріктің алдына қара салмай қарақшыға жетуін қосқан елі үздіге тілегенімен, даңқы қызғаншақ Күнес әншінің күншілдігін қозыдырып, аңдыған жендет шың басында алаңсыз өзімен-өзі сырласып тұрған біртуар талантты құзға құлатады. Жабы Сальери тұлпар Моцарттың түбіне осылай жетеді. Сондықтан үздік талант, даусыз жүйрік жалғыз жүрмей, қасына өнері өнерімен үйлес, жаны жанымен мұңдас, азаматтығы досының сырын шашпайтын, басына іс түссе, кеудесін оққа төсеуден де қашпайтын сыңарын бірге ерте жүргені жөн. Аузы дуалы, көзі қырағы Байтарақ қария Әтікеге: «Бірақ тыныс та, Жүнісбекті де қасыңа ертіп сапарыңа қайта шық. Айсары дұрыс айтыпты: «Жүйрікті жүйріктермен ғана жарыстырып сынайды. Бекер адам болыс болмайды, балам. Тәтті қылығы, алдайтын тілі бар болғасын болады. Сыйлапты, бағалапты – бәріне рахмет. Өлеңіңе қызығып қия алмаған шығар, қасыма ертіп барып жәрмеңкеде ән шырқатсам деп қиялдаған шығар, оның несі сөкет» [2, 17] – деп бағын ашайын деп тұрған сапарына жалғыз аттанбай, бала күнінен бірге өскен, өңірге аты, өнері мәлім Жүнісбекті ерте кетуге кеңес береді. Тегі, қазақ қарияларының ерекшелігі аулындағы бітімі бөлек жасты бөтенсінбей бауырына тартқан, жұрты үшін жаралған аймаңдай ұлды баулып, жамандықтан жасқап, құдды бір жеміс ағашындай түзеп, өміршеңдікті бойына сіңіруден жалықпайтын дарқандығы дер едік. Бұл да – ұлттық менталитет. Жаугершіліктен, бөтеннің қырыс қылығынан көп таяқ жеген халық ұрпақ тәрбиесінде өзінікі, өзгенікі деуден аулақтау жүргенді жөн санаған. «Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ, ең болмаса кеттің ғой мал баға да алмай» (Абай), - деп ұлы ақын налығаны жөн шығар, ал Байтарақ қария еңбекке де, мал бағуға да икемді өнер десе жанып тұрған жасты бөтеннің ызғарлы қабағынан, ішітарлардың

тырнағынан, ағайынның табасынан, құздың тайғанақ жағасынан сақтандырады: «Күні бұрын күпінбей іштей әзірлен.

Әйгілемей, бәйге әндеріңді құпия сақта. Жиын-той-жігітке сынақ. Көпшілік отырып-тұрғаныңа дейін талғайды. Ән арасында әзіл сөз – ол да жұрттың жүрегін табады. Тапқыр қалжың – танымайтындардың өзін бауырға тартады. Батыр, балуан емессің, озбыр сөйлеуден аулақ бол. Сызылған әніңе ондай оспандарлық үйлеспейді» [2, 17] – деп ғұмырына жетерлік ақыл-кеңесін қосады ақылман қария Байтарақ. Егер мұхит топаның тасталқанын шығарса, жер бетін топан су қарап қылары анық. Күллі жұртты аспан астына жинап, ләззатқа бөлеп отырған ән, оның сөзі адамның қан тамырын қуалап, жүйкесін құрт қосқан сорпадай жібітіп, ақиқатқа имандай ұйытпаса, онда өнердің құны көктиын. Өнер ешқашан қайталанбас сазы, сөзі, орындау шеберлігімен, философиялық тереңдігімен, тапқырлығы, жан-дүниеңді жібек орамалмен сипағандай жайлы әзіл-қалжыңымен, шешендік үйірімдерімен баурауы қажет. Ал, бөтен сөзбен бұлғанып, жаныңды өтпес пышақпен қинап, дөкір мінез-әрекеттерімен, қимылымен намысыңа тиіп, заңды ашу-ызаңды тудырса, ондай әншісымақтардан жұрт теріс айналып, көктемді дәметіп, аязды қыстан жаурап оралғандай жиреніште сезімге бөленбек.

Байтарақ қария Әтікенің әні эстетикалық биіктен табылуын «көңілге түрлі ой салар» дәрежеден төмендемеуін өлшеу етеді. Сол «өлшеу еткен» әнді орындау үстіндегі Әтіке әншінің психологиялық жан құбыласын Б.Нұржекеев: «Әтікеннің ең ажарлы кезі ән салғанда сияқты. Ақ сұр реңі алакүрең тартып, жүдеу жүзіне жұқа қызғылт әдемі жарасады. Көз шарасы қарашыққа ғана толып, жанарын жалт аударғанда, жел шайқаған тұнық көл құсап, кемерінен асып төгіле жаздағандай әсер қалдырады. Қас қағымның ішінде көз жанарының аясында қиямет өзгерістер болып өтеді. Ән сазымен септестіріп қойған өзгермелі сурет құсап бет келбеті де әуенге орайлас құбылады. Сақпанның тасындай көкке зырлаған дауыс шырқау биікке барып әсем, дірілдеп, көпке дейін төмендемей тұрып алды»[1,45-46-б],-деп поэтикалық бояуын келістіре жағып, әнші мен әннің гармониялық үйлесімінен тұратын сәтті Нұржекеев дәл ұлы Абайдың: «Көбінесе ән басы келеді ащы, «Кел тыңда!» деп өзгеге болар басшы, керім толғап, тауысар қаңғыр-күңгір, сол жеріне ойыңмен араласшы» деген өлшемін айнытпай жүзеге асырғандай. Қазақ әнді-көңілдің ажарына балап, әнсіз ғұмырдың мәнсіздігін ежелден-ақ ұққан дана халық.

Тек ұйып тыңдауды місе тұтпай, әншінің мерейін өсіріп, төккен теріне лайық бағасын беріп, қоштап, делебесін қозыдырып, шабыттандыра, аруақтандыра түскен. Әтікенің өзі шығарған «Баркөрнеу» әнін тыңдап болып, көзі шоқтай жанып, ойға батқан Байсиқ шал бастасы Байтарақ қарияға қарап басын шайқай: «Ән емес, ақыл ғой айтқаны. Жақсылар дейміз, садаға кетсін бәрі! Бүтін елді бұтарлап қалай бөліп аларларын білмей, өзді-өзі өлісе жаздап жүрген жоқ па, түге. Білген құлға бұл әніңнен артық не айтарсың. Бәрі осы Баркөрнеудің бауырында туса да, әрқайсысы өз алдына жеке Баркөрнеу болғысы кеп жүрген мына бауырларың тағы бір тыңдасын, қайта бір айтшы, айналайын!.. «Мына» дегенде, неге екенін, иегі Жайту жақты меңзеді» [2, 47], – деп әннің сазына да, әсіресе сөзіне риза болып, толқиды. Қуатты да үнді, кең тынысты даусына таңқалады.

Қазақтың менталитетіне қатысты тағы да бір сұңғылалығы - ол қарсыласының күші асса, өнері асса мойындап, қошемет көрсетуге тайсалмайтын кісілігінен де көрінеді. Үмбетей қажы жасаған аста-төк тойда жиналған жұрттың алдында әншілігімен көзге түскен Әтікеннің қайталанбас қабілетіне осы қуанышқа алыстан ат арытып Теріскейден арнайы шақыртумен келген екі әнші Сақан мен Түсіп қатысып, Алла бойларына дарытқан дарынына Жетісулықтарды таң-тамаша етпек еді. Алайда Әтіке жарыста соңына қара ертпей, дарабоздығынан жаңылмады. Атақты әнші Түсіп өзінің «күндесі» Әтікеннің өнерін мойындап, «астыңа мінгізген атым болсыншы» деп қақпақ бетін сүйекпен өрнектеген домбырасын сыйлады. Екінші мықты әнші Сақан да ағасының мәрттігінен үлгі алып, «бәйге берсеңдер, Әтікеге беріңдер!» деп атадан келе жатқан жолдан жаңылмайды. Бірақ Сақан да, Түсіп те одан кішірейіп қалған жоқ, қайта өнерді өнерпаз ғана мойындайтын алыптығына жұртты бір теңселтіп алады. Француз жазушысы Ф.Ларошфуко: «О достоинстве человека

нужно судить не по его великим дарованиям, но по тому употреблению, которое он делает из них» [5, 295], - демекші, Әтікенің сазгерлігі, ақындығын елемеген күнде, тек әншілігімен –ақ топ жарды, ал қалған екі қырын үстемелеп қосса жұлдызы онан да жоғарлап, жарығы маздап жанары ешкімге күмән қалдырмады. Қазақ ұрпағына тастан сарай салып, Қытай қорғанын жүргізіп, өнер-білім бар жұрттардай сусыздан сусын ішкізіп, мың шақырым жерлерден жылдам хабар алғызбағанымен, бай ауыз әдебиетін, мәңгі өлмес, құлалас қазына қалдырып кетті. «Баркөрнеу» әнін бастағаннан-ақ Байсиық шал мұндай кереметті тудырған жігіттің жаралған топырағының басқаларға ұқсамайтынын бірден мойындайды. Ел соңынан ерді деп санайтын Жайту, Байту, Үмбетей қажы, Жұмабек, су жұқпас Сүлеймен, Елшібек Темірәлі, Дастарбек, Нүсіпбек, Темірәлі, Құдайберді, Бекмұқан т.б. «бүтін елді бұтарлап», «ортақ өгізден оңаша бұзау артық» деп билікке таласып, басына моншақ көтерген жұртын алатайдай бүлдіріп, қажының тойын ырың-жырыңға айналдырып, соңын бітіспес кекке, таусылмас дауға ұластырып, өшіруі қиын өрт тастап кетті. Қазақты қазақ етпей жүрген қасиетсіз қылықтар да романда бой көрсетеді. Үйгентастың белінде отырған Үмбетей қажы өзінің қуанышын алыс-жақында тұратын ағайын-туған, құда-жекжаттарымен бөлісу үшін үлкен бір той жасауды көңіліне алады.

Ас беру, той өткізу үрдісі сонау сақ заманынан келе жатқан көшпенді бабаларымыздың жомарттығын көрсететін әдемі, елді ынтымақ-бірлікке шақыратын әдеті. Көптің басын қосатын той ырың-жырыңсыз өтуіне мазасызданған Үмбетей қажы өзінің ең жақын, сенімді жігіті Жұмабекке: «...біз-тойдың иесі, түзік жүрсін. Дау-дамайсыз өтер деймісің, біз бірақ бәріне ара ағайын: бәйгіге таласпаймыз, билікке араласпаймыз. Ашу үстінде әлдекімнің тілі тисе, төзіңдер, қол жұмсаса, оған да көніңдер. Кішік боп құрдай жорғалап атқарыңдар. Кеткен еселерің болса, кейін де қайтарып аларсыңдар. «Қажы той жасағанда төбелес болып, бәленше басын жарып еді, түгенше таяқ жеп еді», - дегенді атақ қып аңсамай-ақ қойдым», - деп қонаққа шақырып, қол қусарған елдің ұстанатын ұстанымын қатал ескертеді. Бірақ сырттай көлгірсіп, беттері жылтырағанымен, қойнына тыққан тастары да бар ру жуандары көп жиылған жерде қай бір ұры қалтасын көрсетпей қалсын.

Жайтудың арамза ойы Елқонды шалдың намысын оятады – оның арты белгілі, аралары онсыз да сыздаған жараға толы ағайынның арасы ырсиып ашылап кетеді. Абай айтқандай: «... бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр» [6, 4], - дегенге келіп тіреледі. Жайту – бұл өңірдегі шонжарлардың қолтақпағы. Тек қара күшіне сеніп, біреуге жасаған зорлығынан ләззат алатын Жайтудың, тойында топалаң ұйымдастыратын Үмбетей қажы-туған інісі Байтудың әйелі Әуес сұлудың әкесі, мұның құдасы. Жайтудың ендігі көксегені: «Дәурені жүріп, тасы өрге домалап тұрған салтанқұлдардан есесін қайтару үшін Әтікедей айтулысының, атақтысының жағасына жабыспағанда, кімге жабыспақпын енді». Бұл өлкедегі жуандардың ішінде төңірегіне сөзі жүретін тереңі, нәрі бары Достарбектің пайымдауынша бар пәленің басы, елді ынтымаққа емес, іріткіге бастап отыратын Жайту емес, қысқа күнде қырық жерге қойма қоятын залым, сұмы Жұмабек екенін дәл анықтайды. «Осы даудың арғы төркінін қуап қарасам Жұмабекке барып тірелетін сиқы бар... Жайтудың қолтығына су бүркіп сүпектеп жүрген – осы. Үмбетей де осыған бола қырсығып отыр, әйтпесе қызын қайта әкеп салудан ұялып отыр ғой деймісің. Монтайымсып, жәбір көріп жүрген немедей Жайтудан кеп паналай қапты бүгін. Бір қарын майды шіріткен бір құмалақ құсаған кісілігіңді ұрайын ит! Ана қара дақ мұның мұрнында ғана емес, ішінде де бар» [2, 79-80], – деп оны атарға оғы жоғына күйінеді. Жер дауы, жесір дауы, ердің жарылған басының дауы, билік дауы өршіп, төңіректі бықсыған шала тұншықтырып, сұрапыл өртке айналар шақта да Жұмабек осы өлкенің тізгінін ұстап, байлығын қолына жинаған «ауқаттыларды» уездік қалада тұратын ұйғыр Құрбан саудагердің үйіне жинап, қарнын тойдырып, сыбағасын қолтығына тығып, баталасуға шақырады.

Сонда «баталасудың» мақсаты, тоқетер түйіні мынау: «Мен иісі суанның алдына жүгінбекпін. Өйтпесем, біздің Тұрлымбет болысында Қарабектің сөзі сөз болудан қалды.

Болысымыз – Қайымбөлек – ақша, төбе биіміз Досқали – Солтанқұл. Ханкелдінің екі баласы ханнан кем болып тұрған жоқ. Маған мына сендердің сөздерің керек. Оған көнбеген қазаққа заңды мен өзім-ақ іздеп тауып алам. Ағайынның алдында арылып алғым келеді тек» [2, 72], – деп тамағынан асын өткізіп, нәфақасын түгендеп берген соң Суанның сүбелілеріне міндеттей, шіріне үкім айтады. Бір Суанның балаларын біріне бірін айтақтап сап, атыс-шабыс, жаға жыртысумен есеңгіретіп, өз қолдарымен өзін өзіне буындыртуға Жұмбек қорқау қымсынбайды. Керісінше, өзіне мүйізін шайқайтын Әтікені, Жайтудың өз інілері Сәдірбекті, Әлжанды, Досқали бидің інісі жылқышы Төребекті, ұры Нұрғалиларды тападай тал түсте көзін құртып, Суанның бар билігін қолына алуға айла-шарғысын, ақылын сарқуда. Қазақ қоғамын артқа тартып, елдің қайғысы мен қасіретінен байлық жиып, шен-шекпен киіп, билік жүргізуді өмірлік мақсаты, мұраты санайтындардың қылығы, құлқы қай заманда да ұлтымызды тұралатқан жазылмас дерт. «Қызылшыл семіз, жас қымыз – бір үлкен борыш басында. Жуасты мін де айран іш, жоқ немеге шатылма, ұры, залым құларға, нысанаға шаншылма!», - дейді ұлы Абай.

Басында миы, өзінде ойы жоқ, еңбекке қырсыз, біреу берген бақырға әкесін сатып жіберетін бойкүйез нақұрыстарды тегін ет жегізіп, жас қымыз ішкізіп ұры, қорыға айналдыратын зұлымдардың тұзағынан сақ болуға үндейді қазақтың бас ақыны. Тек жүрсең, тоқ жүресің, қымызы сатулы айлакердің тұзағына шырмалып, шынжырлы төбетке айналғанша, үйіңдегі айраныңды ішіп, «жоқ немеге шатылмай», айылыңды қыса тартып, төрт аяғыңды тең басып, алшаңдап жүргенің несіп емес пе? Шаруасын баққан момын елді қораға түскен көк бөрідей бөрліктірген ел басы, пысық төрелер, билер Қапал, Жәркент өңірін онан әрі қайтерін кім білген? Тек тындырғаны 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы өкпеден оқтай қадалғанда өздері де үйірлі қасқырдай ұйлығып көзіне қан толған, ызалы арыстан орыс империясының жазалаушы, мұздай қаруланған әскеріне көрсетер лажы болмай, барын алып, бақанын сүйретіп, жанын сағалап, ұлап-шулап шекара асып жатты. Отаршыл езгіге патша өкіметінің қаһарлы маусым жарлығына қарсы халықтың басын қосып құрулы зеңбірекке жолбарысша атылған Елқонды қария, Әтіке әнші, Сейітбаттал, кешегі ел жуандары бастарын бәйгеге тіккен жылқышы Төребек, «ұры» Нұрғали, албан Айсары болыстар қилы кезеңнің бар ауыр жүгін арқалап, азаттық, тәуелсіздік жолындағы қасиетті шайқастың бел ортасында жүріп, халық намысы, кегін қолынан бермей арпалысты. Қолға түскені жаудың қаһарына ілікті, қайыспай ерлерше өлді, татар дәмі таусылмағандар тажалдың аранына жұтылғаннан гөрі, Жоңғар асып, әзірше бой тасалмай тұруды қалады. Сол ажалсыз, аржаққа асқанның бірі - Әтіке әнші еді...

Қазақ – батыр халық, ұйымшыл, бауырмал, етек-жеңі кең, даласындай дархан халық. Жерін жат жаудан қорғау үшін «мың өліп, мың тірілген» халықты осындай кіріптарлық күйге түсірген қарапайым, ержүрек, еңбекқор халық емес, көшбастаушысы, ру, тайпа көсемдері кінәлі. Ашкөздігі, алауыз, надандығы, ел басқаруда ақыл-парасаты кем соғып, стратегиялық ой жүйесінің тобанаяқтығы, дипломатиялық, тактикалық алғырлық, біліктің қанына дарымай, іштарлық, бақайесеп, күншілдік кеселі бойларын жайлап, еме-жемге келгенде елін, жерін, Отанын сатып кететін опасыз, сатқындығынан, дүниеқоңыздығынан. Мәселен, ел басына күн туған 1916 жылғы маусым жарлығынан кейін басталған орыс империясының жазалау шаралы кезінде сол Жұмабек төре, Байту, Теміріәлі, Дастарбек, Нүсіпбек, Құдайберді, Бекмұқан бастаған топ, «ел жақсылары» Қытайға асып кетіп, бастарын сауғаласа, жергілікті жұрт ақтардың да, қызылдың да таяғын аз жеген жоқ. Ал, атақты әнші, батыр жігіттер Әтіке мен Жүнісбек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде патшаның маусым жарлығына наразы көптің жағында болып, жан аямай күресіп, жазалаушы отрядтың жендеттерімен жазықсыз халық кекшілдерін арашалай жүріп, мұздай қаруланған отаршылдармен айқаста қарап болып, артынан ергендерден айырылып қалмас үшін Қытай асып кетуге мәжбүр болады. Тегі, қазақ рухын бойына жинаған өнерпаз ұлдары жан сақтаудан гөрі өзін оққа байлап, ізгілік, бостандық жолында күресуден қайтпаған қайсар, күрескер жандар санатында тұрған ғой.

Құрманғазы, Махамбет, Біржан, Балуан Шолақ, Қожамберді жырау, Нысанбай, Естай, Абай ақындардың арпалысқа толы тағдыры соны еске салады. «Түзетпек едім заманды, өзімді тым-ақ зор қылып» (Абай) демекші, олар кешегі ұлы жыраулардан қалған жырымен заман сөзін айтып, әділдік жолында ханмен де «тепсінісуден» тайсалмай, халық басына қаралы күн туғанда «тебінгінің астынан ала балта суырысып», қанды көбе киінген, қабағына қан қатқан батырға айналған, отты жыры мен алмас қылышты қатар ұстанған. Қазаққа Ұлы Даланы берген Хақтағалла сол даласын кірпік қақпай қорғайтын батыр әрі жайшылықта елдің сыйқын кетіріп, бас-басына би болған өңкей қиқымдармен қырандай айқасқан от ауызды, орақ тілді ақын, әнші, күйші, сазгер-рухани көсемдерді де аз жаратпаған. Соның бірі «Күтумен өткен ғұмыр» романының бас кейіпкері - Әтіке әнші. Әтікенің бұрын ауылынан аспаған атын Үмбетей қажының Ұлы жүз, Орта жүздің басын қосқан тойы жалпақ қазақ даласының біраз жеріне жайып кетті. «Әтіке ән шығарыпты, өзіміздің Баркөрнеуді әнге қосыпты. Әні мен сөзі бірінен бірі өтеді!» [2, 168], – деп тыңдаған жұрттың аузының суы құрыған.

Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған. Әтікенің сыртқы дене бітіміне, өнері үйлескенде бұл төңіректегі бойжетіп отырған қыз, ажарлы келіншектердің көңіліне құрт түскен. Әтіке «Баркөрнеуді» қырық құбылтып, тоқсан толғап, аспандағы аққуға үнін қоса шырқаған түні, әнді ауыздарын ашып, көзін жұмып, алпыс екі тамырлары иіп, есі кете тыңдап отырған ығайлар мен сығайларға күміс ожаумен күміс кесеге күлімсіреп қымыз құйып отырған сұлу келіншек, Үмбетей қажының оң қолы саналған Жұмабек төренің туған әпкесінің ұлы Байтуға былтыр ұзатқан қызы, Әуес арбалып қалады. Сылқым, қылықты, асқан көрікті жас келіншек Әтікенің де қырағы көзіне шапшаң ілігеді.

Сұлу келіншек пен өнерлі, келісті жігіттің табысуы да алысқа ұзамайды. Тұла бойы майысып, қамшының өрімінше бұратылған Әуес арты әшкереленіп қалатын Әтікемен ыстық табысудан кейін: «Соғып өткен самалдай сен кетесің, сені іздеп, өзімдікінен жиреніп, бірақ соны сездірмеу үшін, артымды жауып абыройымды сақтау үшін көлгірсіп, күліп, аярлықпен, жаным қалмай оған да жалпыштанам-ау ертең. Құдайым-ай, неткен қараң қалғыр өмір еді?! Ешкіммен жарасып жұрт көзінше жүре алмайсың, сәл қуансаң, оның да өзі жырақта емес, мынадай таса мен түнекте» [2, 49],-дейді қазақ қыздарының соры-қалыңмалмен сүймеген адамы Байтуға қосақталғанына күйінген сұлу келіншек. Бақыты ашылмаған сол сорлы Әтікемен кездесемін деп қолға түсіп қалып, күйеуі үйінен қуып шыққаннан кейін бір жеңгесі арқылы Әтікеге: «Бетімнің ажары басыма азап болды. Біреуді сүйіндірсем, біреудің ішін күйдірдім. Қолы жетпегендер өз үлесінен айырылғандай-ақ ашынады. Сондайлар менің сөзге іліккенімді тілейді. Сен әніңмен елден ассаң, мен көркіммен көзге түстім. Әйел деп сен намыс етпесең, жетектеп мейілің жердің түбіне әкет, итің боп еріп кетуге бармын. Ауыр өсекке іліккен басымыз, алып қашып аруағымды бір асырып кет! Қалған ғұмырымда қалтқысыз сыйлаймын. Антым да осы, айтарым да осы!» [2, 68], – деп жалынып та, жалбарынып та, аяғына жығылып та Әтікеге ақыры тәні қосылған соң жанын да қосуға жылап тұрып өтінген. «Аузы күйген үріп ішеді». Әнші жігіт жұмыртқадан жүн қырыққан Жұмабек қылыш пен найзаға ғана сеніп, қанішерлігі жағынан алдына жан салмайтын, біреудің соңына түссе басын алмайынша, не намысын таптамайынша тоқтамайтын терісазу Жайтудың «алда-жалда қажының қызы Әтікемен қашып кететін болса, қашан айттың демеңдер, жердің жеті қабат түбіне кіріп кетсе де тауып алып, ат құйрығына сүйреп өлтірем», - деп кіжінуі оған көп ой салады.

Ұстамды, сөзіне, уәдесіне берік жігіт шындығында да Әуестің сұлулығы, мінезі, қылығы, тәкаппар, қайсарлығын іштей ұнатып, құптағанымен Әтіке Жайтудың қоқан-лоқысынан емес, қазақтың ағайын алауыздығынан безетін, ел бірлігін бәрінен жоғары қоятын салтынан аттай алмады. Жігіттік желігімен біреудің ақ некелі төсегін былғағанын арлы жігіт өзіне кешпейді. Оның үстіне әр нәрсеге терең маңыз беретін абыз Байтарақ қарияның сүйікті інісі Әтікеге сыз қабақпен: «Ұнаса болды үйреніп ала қоятын әйелдерді де ән деп жүрмісің, батшағар. Әдемінің бәрінен ауыз тие берсең, айуан боп кетпеймісің. Әйелге әуестікпен аброй тапқан еркекті өз басым әлі естіген емеспін. Өнерге деген отыңды өйтіп

пышыратқанша, бір шүйкебас тауып алып тыныш жүрсеңші, - деп шиырлы соқпақтан, абыройсыздықтан сақтандырады. Саясаттанушы Н. Сейдін: «Үлкенді сыйлау – біздің этномәдениетіміздің Темірқазығы, одан ажырау ұлттық тұтастыққа, ұлттық ұйымдасуға селкеу түсіреді» [7, 2], - деуі көкейіге қонады. Жақсы көретін, жаны ауыратын, жаратылысы бөлек қылшылдаған өткір жігітті ел ағасы жалынан сипап, кекілін тарап, оппадан сақтандырса есті Әтіке қалай бұра тартып, буыршындай бұйдасын үзбек. Оның бір көргеннен құлап, серттескен сұлуы да бар. Бірақ оның да басы бос емес, Жайтуың інісі Сәдірбекке айттырылып қойған Қайнықешпен қайтсе де қосылуға, үміт еткен арудың қансыраған жүрегін емдеп, көз жасын құрғатуы қажет.

Үмбетей қажының тойында Әуес сұлумен ұсталып қалған, арты үлкен дау-дамайға ұласып, әйелдің күйеуінен қашып кетуі, Әтікенің басы жарылып, өз қылығына күйінген әнші азаматтың шеккен рухани азабын Қайнықеш Жайту мен Байтудың туған қарындасы, жақын жеңгесі Жамалханнан естіп, қатты күйзеледі. «Сорлы асық сағынса да, сарғайса да, жар тайып жақсы сөзден жаңылса да шыдап» кешпеске, көнбеске лажы жоқ. Оның үстіне айттырған адамынан айнып, Әтікенің өнері, кісілігі, азаматтық тұлғасын ұнатып, неге болса да басын тіккен асау бойжеткен Қайнықеш, әлгінде ғана Әтікесімен кездесіп, ол бар болған жайды өзі айтып беріп, арылады. Ұры иттей ұрлығын жасырып, қылмаңдайтын Әтіке ме, турасын айтып, «ірі турап», өзінің тек Қайнықешпен ғана тағдыры бірлігін мойындап, алып қашатын уақытын белгілеп, сертін «күрмеп байлып» кетті... Осы әр минуты жылға татитын ауырда, ләззатты кездесуден оралған жаны бай, сезімі сергек, махаббатқа опалы, кең ойлап, кеңінен пішетін барынша ұстамды, қайсар, қиялшыл ару: «Үйіне сақтықпен кіріп, Қайнықеш жастыққа басын жаңа қойған. Ауылдан ұзап шықпай жатып Әтіке шырқап қоя береді. Сол-ақ екен, тәтті бір толқын қыздың денесін шымыр-шымыр қуалай жөнеледі. Өне бойы еріп балқып, әлдеқандай сығынды шырын тақ жүрегінің басына тырс-тырс тамшылап тұрған сияқтанды. Әлгі шырын тырс-тырс тамған сайын қыз өзін азайып, көрпенің ішінде еріп бара жатқандай сезінді.

Ән бірте-бірте алыстай береді...» [2, 68], – деп қыздың аңсаған махаббатын тапқанда шеккен көңіл күйін жазушы оның рухани жан байлығын сараптау арқылы кестелеп береді. Бірақ «адамның басы – Алланың добы», адамның ойы Алланың бұйрығынан шыққан ба? Қайнықешті алып қашып нағашы жұртына түнделетіп келе жатқан Әтікеден бақытты жігіт жоқ еді. Сүйгені құшағында, күндей қыздырып, қараңғы түнді айдай ажарландырып, жаны теңіздей буырқанған Әтіке қалың орманды кешіп келе жатып қалыңдығын құшып, отқа өртеңгісі бар... Бірақ сүйгеніне опалы Қайнықеш, ары тазалығын некелі төсегінде дәлелдегісі келіп, жігіт құшағында қанша күйіп-жанып, қорғасындай балқығанымен өзін берік ұстап, Әтікені сабырға шақырады. Бірақ Жамалхан жеңгесінің опасыздығынан Жайту қашып бара жатқан Әтіке мен Қайнықештің бағытын, жүрер жолын, қайда баратынын біліп алып, дереу қол жинап, барар жеріне таяу, орман сыртында тосып тұрады. Көпке топырақ шашсын ба, Әтіке таяққа жығылады, қызды Жайту сұм Әтікемен әуейі болып, үйіне кетіп қалған Әуес сұлудың өтеуіне Байту інісінің қолына әкеп беріп, «айырылып қалма» деп қатты тапсырады. Әйелінен айырған Әтікені атарға оғы болмай жүрген, өз тірлігі жоқ Байту, құдай оңдап «тозғанын жаңалап, әпкесін жіберіп, сіңлісін алды». Қайнықештің суарылған тұлпардай, түлеген сұңқардай Әтікесіне сақтап жүрген «қымбаты» нәжісін домалатқан қара қоңыздай Байтуға бұйырды, жер қаптырды. Қасиетті нәрсесі қасиетсізге қор болады. Әтікені таяққа жығып, қалыңдығын тартып әкетіп, Байтуға зорлатқан Жайтудың қысасын кешпеген арлы, аптал азаматтар зорлықшының соңынан қуып, оны өлтіріп кек қайырғанмен, Қайнықешті қорқаудың тырнағынан есі кіресілі – шығасылы қалпында ажыратып алады, тілдерін тістейді. Не қалың малын толық төлеген айттырған жеріне бару бұйырмаған, әрі Әтікенге қарарға беті жоқ Қайнықеш, өлі мен тірінің арасында күн кешіп жүріп, «ары төгілген», «бағасы түскен», бірақ жұрт аузында мақталып жүрген қызға сөз салушылар көбейген тұста ол «кіммен қарайсаң, сонымен ағар» деп Байтуға қосылуды жөн санайды. Алайда, Қайнықеш ұшыраған бақытсыздыққа, оны қорғай алмаған амалсыздығын өзіне кешпеген Әтіке тартқан азап сүйгенінікінен де зілбатпан еді. Кейін табысайын десе

«Байтудың құшқаны көкірегіне қара тікенше қадалады да тұрады, удай тырнақ осып өткендей кейде көкірегі сыздап ашиды. Қимайды, өкінеді, аяйды, бір сәт бәрін де ұмытып баяғысынша аймалағысы келеді.

Бірақ қанша әуреленсе де өз көңіліне билігі жетпейді, жиіркеніш тәрізді жұқалтым бірдеңе кілкіген құсықтай жүрегін ылғи қобалжытады да тұрады» [2, 125], – деп Әтікенің Қайнықешті қанша жақсы көрсе де, жақындата беріп, кері шегіндіріп жіберетін, кешірмейтін себебін алдыңызға тосады. Басқа ұлт өкілдері қыз арының тазалығына онша мән бермеуі де мүмкін, ал бір-бірін риясыз сүйген, бірін-бірі жете танып, екі жарты бір бүтін боп кеткен қыз бен жігіт жан тазалығына, көңіл тазалығына, ұждан тазалығына, ниет тазалығына, құлық тазалығына, ең бастысы, сезім тазалығына қатты мән береді. Сезім таза болса, өзінің бойындағы барын мөп-мөлдір қалпында сүйгеніне ғана сыйлайды. Демек, өлуге барғанмен, тазалығын жоғалтып, сүйгеніне көлгірсуге, алдауға бармаған.

Қайнықеш те солай істейді. Жанына, арына, өміріне балаған Әтікеге тазалығынан айырылып қалған соң, «сүйемін», «мен сендікпін» деп айтуға ұят-ары, шын мәніндегі мөлдір махаббаты жібермейді. Сондықтан, Қайнықешін «жоғалтып» алған Әтікені соның ызасы, кегі жетелеп 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына әкелді, өлмеді, енді көзге күйік Қайнықешін көрмеу үшін көз көріп, құлақ естімес Қытай ауып кетті. Хабар-ошарсыз жоғалды.

Қайнықеш «пәктігінен айырылған соң, құнсыз екен ғой қыз сорлы» екенін сезініп, сол күйге түсірген Жайтуды да, оның қатыгез, зорлықшыл інісі Байтуды да іштей қанша қарғап-сілегенімен, зорлықшылдан 3 ұл, 1 қызды дүниеге әкеледі. Текті махаббат тілегімен тілін сорғызып, жүрегін иітіп, сүйек-сүйегін балқыта отты құшағына көмген, беріле сүйіскен он сегіз жасындағы асықтық отының жалыны, он сегізінде құлағымен естіп, алпыс екі тамырына құйылып, мәңгі жанын сыздатып келе жатқан сыйқырлы әні жадынан өшер емес. Қытаймен арадағы шекара ашылып, үркіншілік күндері арғы жаққа ауып кеткендер оралып жатыр... «Ел өтіп жатыр» деген хабарды құлағы шалғалы жетпісті алқымдап қалған Қайнықеш мұнан 15 жыл бұрын ар жаққа ауып кеткен күйеуі Байтуды емес, «ішсем де бейнет сусынын, асау жүрек алқынар» (Абай) дегендей, тілінен бал сорғызып, «жалын шоқ боп майдай еріткен» тұңғыш та, соңғы махаббаты Әтікені аңсап, іздейді. Өткен күннің тәтті елесімен сыздаған кәрі жүрегі ар жақтан өтіп жатқандардың арасында Әтікенің бар-жоғын сұрастырып, жақсы хабардан күдері үзіле бастаған соң, енді о жақта Әтікенің әндерін үйреніп, бұ жаққа алып келгендер ұшыраспай ма екен, енді кәрі құлағын соған тіге бастайды. Ұзынқұлақтан Әтікенің әнін ар жақтан оралған Әнес деген әнші айтады екен сықпытты хабар жетісімен, Қайнықештен маза кетіп, әншіні іздеп, кездестіре алмай, сарсаңға түседі. «Не Әтіке жоқ, не Әтікенің әнін айтатын адам жоқ, үміт қуып бұл күнді күткеніме қырық жылға аяқ басты» [2, 184], – деп көзінің тірісінде Әтікесін бір көре алмай, әнін соңғы рет тыңдаудың маңдайына жазылмағанына күйзеледі. «Теңізден таудай толқын соқса дағы, жағадағы жартасты жыға алмады» (Абай). Иә, әйел жігітті беріліп сүймесін деңіз, сүйсе айдын-шалқар көліңіз де, асу бермес асқар тауыңыз да әйел махабатына бөгет емес, бөгет неғұрлым қиындаған сайын оның сезімі өршіп, мәңгі сөнбейтін алауға айналады, «жартасың» қақ жарылып жол береді. Шалқар айдын, асу бермес асқар тауларың қырық жыл түнде түсінде, күндіз ойынан кетпей аласұра іздеудің қасында не тәйірі. Бірақ шыдамның да шегі бар, Әнес әншінің әкесі Ақыштан Әтікенің қайтыс болғанын естігенде Қайнықеш: «Мұнша жыл жүріп, мұнша жыл үміттеніп, содан өзіне әл-қуат алып жүрген қария жүрек біресе жиілеп соғып, біресе тоқтап қала жаздап, жүрісінен жаңылған жорғадай, шоқырақтап кетті...» [2, 188], – деп «сүйгенінің күнәсін» Әтіке енді көтере алмай, шет ел асып кетіп, араға жылдар салса да қайтып оралуға дауаламай, ақыры махаббат азабымен қиналған кәрі денеге топырақ туған даласынан да бұйырмады. Жат жерде Әтікенің асау жүрегі мәңгілік тыным табуын бұл жақта ғұмыры күтумен өткен Қайнықештің қасіретті хабарды көтере алмай, бақиға суыт аттанып кетуін де түсінген жөн... Қазақ әйелі – итжанды. «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу». Сүйген адамын өмір бойы күтіп, соның жолына өзін құрбан етуден,

шаңырағын құлатпай, нәпсісін тиып, о дүниеде онымен арына дақ түсірмей қауышуға пейілді.

Сонымен, Б.Нұржекеев «Күтумен кешкен ғұмыр» романында басқа халықта ұшыраса бермейтін өнерге деген ыстық ықылас, қызығушылықты, ішкен асын жерге қоятын құштарлықты Әтіке әншіге деген құрметтерінен көрсетуге тырысқан. Әнші, батырды жаугершілік заманда халық төбесіне көтерген, өйткені ақын-жазушы - өз заманының рупоры, идеологі, жорыққа бастаушы қолбасшысы. Өнерді сүю керек, оны сүйгеннің басқалардың көңіліне тартқан алтын көпірі бар; өнерді сүймейтіндердің қойнына тыққан қол шоқпары бар. Ұлтымыз ұлттық тәрбиенің нәрін бойға сіңірген ақын, жазушыларға, жыршы, әншілерге төрін тосатыны романда тартымды бейнеленген. Жас келіншектер өзі сұлу, өзі талантты жігіттерді ұнатып қалғанына бола, бірін-бірі аңдыған әумесер топтың әлегі ауылдағы ұлан-асыр тойдың соңын кек алу майданына айналдырған сормаңдайлықты сынайды. Сол арқылы халқымызды неше ғасырлар бойы надандық шырмауы астында ұстаған ағайын арасындағы келіспеушілікті рулық алауыздыққа ұластырған ақсүйектердің жиіркеніште қылығын жеріне жеткізе әшкерелейді жазушы.

Өнер тек той-томалақтың ажарын кіргізетін, жұртты кіріктіретін құдіретті күш деу аз, ел басына күн туғанда жыраулардың отты, өршіл жырлары күллі халықты аяғынан тік тұрғызып, бақайшағына шейін көк темірге малынған қатігез жауды сілікпесін шығара туған жерден қуып шықпасаң, мойныңа құлдықтың темір қамытын кигізіп, есігіндегі итіне айналдыратынын қаныңды қайната жырлайды. Қазақ отты маздатып намысты, қоздыратын шоқтай уытты жырларын жорық үстінде нөсерлете төгіп, тыңдаушысын алынбас, жеңілмес берік қамалға айнаналдырып, өліспей беріспейтін шайқасқа тоғытып жібереді. Сондай-ақ романда Б.Нұржекеев халық басына төнген аласапыран, жер бетінен жойылып кету қаупі төнген тұста «арыстандай айбаттанып, жолбарыстай қайраттанып» орыс империясының зеңбірегіне жалаң қылыш, сойылмен ұмтылған шынайы халық кекшілдері, батырларының ата-бабадан келе жатқан ел қорғау салтын, ел мақтаған жігітті қыз жақтаған қасиеттерін, қазақ табиғатына тән сабырлық, ұстамдық, сезім тазалығы, мінезділік, қазақ қыздарының ар тазалығы жолындағы арпалысы, мәрттігі, сүйген жігітіне деген асықтық сезімін мәңгі жүрегінде сақтайтын тектілігі, инабаттылығынан айнымай, ғашық жүректің талабынан таймайтын беттілігін қаламгер тебірене бейнелеген.

Әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. 143-б.

2 Нұржекеев Б. Таңдамалы. 1, 2 том. – Алматы: Жазушы, 1993. – 395б.

3 М.Неведомский Зачинатели и продолжателеи. Пг., 1919, С.73.

4 Владимирқызы С. Қазақтың кейбір салтын күйеуімнен жақсы білемін // Айқын № 5, 2010.

5 Ф.Ларошфуко Мысли, изречения и поучения. – М., 1901. XL, стр. 295.

6 Құнанбаев А. II-сөз. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. ҚМКӘБ. – Алматы, 1961.

7 Сейдін Н. Жоғарғы технологиялар дәуірі // Қазақ әдебиеті № 2, 2010.

Найти в героях рассказов, повестей, романов Б. Нуржекеева проявление национального менталитета, раскрытых писателями на основе теоретических, историко-философских, этнопедагогических взглядов. Целью своего исследования мы ставим анализ того, как они в своем наследии раскрыли национальный менталитет. Для достижения этих целей мы формулируем следующие задачи: найти генезис проявления национального менталитета в национальных обычаях и нравах, традициях и обрядах, показанных в произведениях писателей, рассматриваемых в данной работе, придать особое значение их усвоению; определить художественно-значимую роль института родства в формировании солидарности и единства семьи в рассказах, повестях, романах Б. Нуржекеева.

To find in heroes of stories, novels of B. Nurzhekeev display of the national mentality, opened by writers on the basis of theoretical, historico-philosophical, ethnopedagogical sights. The purpose of the research we put the analysis of, how they in the heritage have opened national mentality. For achievement of these purposes we formulate following problems: to find genesis of display of national mentality in national customs, traditions and the ceremonies, shown in the novels of writers, considered in the given work, to attach special significance to their mastering; to define an art-significant role of institute of relationship in formation of solidarity and unity of a family in the stories of B. Nurzhekeev.

ӘОЖ: 82-2

Б. Шалабай
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
bshalabai@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАЛДАУ

Көркем мәтінді талдаудың әдістемесі оның алдына қойған мақсатына байланысты болады. Талдауда жазушының көркем ойының қозғалысы, шығарманың бейнелі құрылымы, автордың көркемдік әлемі ашылуы ләзім. Ол үшін мазмұны мен форма тығыз бірлікте қаралады.

Көркем мәтін идеясын ашуға онда қолданылған тірек сөздердің мағыналық қабаттасуларын, ассоциативті образдар жүйесін анықтау көмектеседі: Абай Құнанбаевтың өлеңі осы тұрғыдан талданады.

Кілт сөздер: көркем мәтін, стилистикалық талдау, мазмұн, форма, көріктеуіш тәсілдер.

Көркем емес мәтіндерге қарағанда, көркем мәтіндерді стилистикалық талдау, әрине, күрделі.

Шындықтағы байланыстар мен қатынастардың табиғи болмысын бейнелейтін логикалық құрылымдар көркем мәтінде эмоционалды көркем құрылымдардың кірігуімен күрделі өзгерістерге ұшырайды. Сондықтан көркем туындыда форманың мәні артады. Көркем шығарманың идеялық мазмұнын өзгертпей, оның бір сөзін, бір тұлғасын да өзгертуге болмайтыны осыған байланысты.

Көркем мәтінді, көркем шығарманы тұтас түрде стилистикалық талдаудың әдістемесі мен әдіснамасы қандай болуы керек? Бұл сұраққа өткен ғасырдың бас кездерінде орыс ғалымдары Л.С. Выготский, В.В. Виноградов , т.б. жауап іздеді.

Көркем мәтін құрылымы автордың шеберлік көрігінен шыңдалып шығады. Сондықтан оның мазмұны да даралық сапа-қасиеттерге ие болады.

Көркем мәтінді талдаудың басты мақсатына жазушының көркем ойының қозғалысын, шығарманың бейнелі құрылымын, автордың көркемдік әлемін, күрделі ассоциативті образдар қатарын т.б. ашу, яғни шығарманың терең ендіктегі мән-мазмұндық қабаттарын анықтау жатады.

Нағыз көркем туындының мазмұны мен формасы бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста, оларды ажыратуға болмайды. Ондай шығарманың мазмұны да формасы арқылы анықталады, көркем мазмұн өзінің формасынан тыс өмір сүре алмайды. Демек, көркем шығарманың мазмұнын формасы арқылы ғана ашуға болады. Көркем туындыны талдауда осы ескерілуі тиіс.

Көркем мәтінді талдаудың ұсынылып отырған әдістемесінде көркем пішін арқылы талдау алдыңғы орынға шығады. Бұл тұрғыдан зерттеушінің көңіл бөлетіні мына мәселелер болмақ: шығарманың көркемдік жүйесінің құрылымы, мәтіндегі тірек сөздердің мағыналық қабаттасулары, олардың өзара әсерлесуі және сол арқылы туындайтын ассоциативті бейнелер, өлең шығарманың ырғақтық, дыбыстық ұйымдасу жағы, т.б. Міне, шығарманың пішіндік жағын осындай көпқабатты, әр бағыттағы талдаулар оның мазмұнының тереңде жасырын жатқан қыртыстарын ашуға көмектеседі, шығарманы барлық күрделі болмысымен толық түсінуге алып келеді.

Кезінде Л.С.Выготский көркем туындының мәні неде екенін анықтау мақсатында түрлі эксперименттік талдаулар жасап, қорытындысында мынадай шешімге келген: «Көркемдіктің эстетикалық реакция беру мүмкіндігі оны эмоционалдық тұрғыдан қабылдауда және одан алған әсерленуде жатыр»[1, 156].

Эмоционалды қабылдау әр кезде екі бөлек әртүрлі, кейде тіпті қарама-қарсы бағыттағы эмоциялардың түйісуінен туындайды.

Ол И. Крыловтың мысалдарын эмоционалды қабылдаудағы қарама-қарсы екі бағыттылықты мысалға ала келе (қарға мен түлкі, т.б.) мынадай қорытынды жасайды: «Мы видим планомерно развернутую систему элементов, из которых один все время вызывает в нас чувство, совершенно противоположное тому, которое вызывает другой... Истинный смысл басни... заключается в противоборстве и сопоставлении двух противоположных планов, в которых развивается басня, причем развитие и нарастание каждого из этих планов одновременно усиливает эффект другого... Аффективное противоречие, вызываемое этими двумя планами басни, есть истинная психологическая основа нашей эстетической реакции» [1, 184].

Осы талдау-тұжырымның негізінде Л.Выготский эстетикалық ләззат беретін эмоционалдылық үдерісін *эстетикалық қабылдаудың негізгі психологиялық заңы* ретінде анықтайды.

Егер осы заңды басшылыққа алатын болсақ, кез келген көркем шығарманы талдауды осындай қарама-қарсылықты эмоция тудыратын «полюстерді» іздеуден бастау керек. Ол контрасты бейнелер, не эмоционалдық жағынан қарама-қарсы мотивтер, не уақыт пен мекен кеңістігіндегі базбір жағдайлар, оқиғалар, көзқарастар қақтығысы болуы мүмкін.

Мәтіндегі тірек сөздердің тура мағынасы арқылы берілетін үстіңгі (бірінші, қарапайым) мазмұндық қабаты болады. Оны анықтау – талдаудың бірінші деңгейін құрайды. Бірақ бұл - жазушының (ақынның) көркем ойының дамуына түрткі болатын негіз ғана. Ал талдаудың міндеті жазушының көркем ойының ары қарайғы қозғалысын бақылау – шығарманың терең қабатында жатқан мәнді жайларды анықтау болып табылады. Бұл жерде бізге психикамыздың тағы бір маңызды ерекшелігі – ассоциативті ойлау қабілетіміз көмекке келеді. Әдетте, ассоциацияның тууы зат, құбылыс, бейнелердің ұқсастықтарына, қарама-қарсылықтарына немесе қандай да бір белгілерінің жақындықтарына қарай болатыны белгілі. Одан өзге солар тудыратын эмоцияның ортақтықтарына қарай да бола береді. Ондай ассоциация көркем мәтінді қабылдау кезінде туады. Оны Л.Выготский «қиялдың эмоционалды шындығы заңы» деп атайды. Қиялдың көмегімен автор сомдаған бейнелер өмірдің өзіндегідей болмаса да, бірақ сол арқылы туындаған эмоция шындықтың нағыз өзі болып табылады. Көркем бейне неғұрлым күшті жасалған болса, оның біздің ой-қиялымызға эмоционалды әсері соғұрлым жоғары болады және біздің өз өміріміздің әр түрлі саласынан тудыратын ассоциялары да көп болады.

Міне, осы ассоциативті бейнелер қатарын түзіп шығу – көркем мәтінді талдаудың келесі кезеңі. Мұнда мәтіндегі тірек сөздердің айналасындағы лексикалық қатарларға, олардың мағыналарына көңіл бөлінеді. Солар арқылы көркем мазмұнның терең қабаттарын, жазушының (ақынның) көркемдік әлемінің небір құпияларын анықтауға болады. Бірақ бұл да көркем мәтінді талдаудың бітіп болған жері емес.

Келесі сұрақ: сол бейнелерді, көрініп тұрған, көрінбей тұрған бейнелерді сомдау арқылы, оларды бір-бірімен салыстыру, қарама-қарсы қою арқылы жазушы (ақын) бізге не айтқысы келді?

Ол үшін шығарманы талдап отырып, біз автор жүріп өткен жолды ойымызда қалпына келтіреміз: оның ассоциялар тізбегін жасап, ең қажетті сөзді тауып, белгілі бір образды жасаған кезде нені сезінгенін, нені ойлағанын, басынан не кешкенін табуымыз, ең болмаса соған жақындауымыз керек.

Осы жерде ескеретін бір жай: әртүрлі эмоциялар (қызғаныш, қуаныш, қайғы-мұң, ләззат т.б.) түрліше түйсіктерден туындайды. Соған сәйкес, өзара қатынастағы заттар мен құбылыстардың арасындағы ассоциативтік байланыстардың шексіз мөлшері нақты бір адамға, оның жеке эмоциясына байланысты болады.

Әр адам – қайталанбас тұлға, әркім тек өзіне тән ассоциативті образ тудырады, сондықтан көркем шығарманы абсолютті бірдей түсіну мүмкін емес. Әр адам көркем шығарманы оқығанда оған өзінің жеке өміріне, эмоционалды тәжірибесіне сәйкес өзінше бір түсінік қосады, өзінше бір түйін түйеді. Бұл, әсіресе, бізден алыс кезеңдегі оқиғаларды бейнелейтін көркем туындыларға тән болып келеді. Алыс кезең адамдарының ойлау түсінігі, ол кезеңнің тарихи шындығы бізге таныс емес. Дегенмен, біздің міндетіміз неғұрлым автор ойлаған түсінікке, ой-түйініне, жалпы алғанда, оның көркем ойының даму-қозғалысына жақындау.

Оны ашуға көркем туындының кейбір көзге ұрып тұрмайтын көмекші детальдары, еленбей тұрған элементтері көмектеседі (дыбыстық не синтаксистік т.б. ерекшеліктер). Оны табудың жолын мәтіннің өзі көрсетеді: қандай да бір көркем детальдың маңыздылығына нұсқап тұрады. Сол арқылы көркем туындының бүтіндей бір ой-түйіні, басты идеясы ашылады.

Сонымен, көркем туындыны талдағанда оны кең тұрғыдан алып қарау оның мазмұнын түсіндіруді тереңдетеді, оны танып-білудің мүмкіндігін арттырады.

Жоғарыда айтылғандарды түйіндей келе, талдау сатыларының негізгі кезеңдерін, яғни талдау алгоритмін былайша құруға болады:

1.Мағыналық талдау (тілдік құралдардың мағыналық жағын анықтау).

– Эмоционалдығы жағынан қарама-қарсы болатын негізгі басты бейнелерді анықтау. Олардың бір-біріне әсері, «күресі» арқылы шығарманың динамикасы, эмоционалдық «толымдылығы» жасалады. Олар кейде мәтінде тікелей аталса, кейде мәтін астарында жасырын тұрады.

– Осы негізгі бейнелермен сәйкесетін лексикалық тізбектерді анықтау.

– Сол арқылы негізгі бейнелердің мағыналарын тереңдететін не дәлдейтін қосымша бейнелерді анықтау.

– Мәтін мазмұнының тереңіне бастайтын мағыналық реңктерін, олардың түрлі деңгейлерін қамтитын барлық ассоциялар қатарын түзу.

2.Көріктеуіш құралдарды талдау.

– Басты бейнелерді жасап, олардың мағыналарын кеңейтетін бейнелеуіш құралдарды анықтау: теңеу, эпитет, метафора, ұлғайту, кейіптеу, шендестіру, қайталау, синтаксистік құрылымның ерекшеліктері т.б.

– Өлең мәтінінің бейнелілігін жасайтын, өлең техникасына қатысты көріктеуіш тәсілдер; дыбыстық, айтылымдық ерекшеліктер; олардың өлең мағынасына, көркем бейнені жасауға қатысын анықтау.

3.Көркем мәтінді контекстер аясында талдау.

– Автордың жалпы шығармашылығының контексі аясында талдау. Белгілі бір көркем мәтінді талдағанда ондағы бейнелерді, көркем ойларды автордың басқа шығармаларындағы сондай бейнелермен, көркем ойлармен салыстырып, олардағы ұқсастық, өзгешіліктерді анықтау, егер өзгешеліктері болса олардың себептерін түсіндіру, сол арқылы мәтінталдауды одан әрі тереңдету.

– Көркем мәтінді ұлттық әдеби үдеріс аясында қарастырып талдау. Автордың шығармасын онымен бір мезгілде не басқа уақытта өмір сүрген қаламгерлердің шығармаларымен салыстырып талдау арқылы әр автордың көркемдік әлемінің ерекшеліктерін терең әрі айқын анықтаймыз, жалпы көркем бейнелердің, көркемдік ойлардың даму тенденцияларын байқаймыз.

– Одан әрі әлемдік әдеби үдеріс контексі аясында қарастырып талдау. Ол үшін қандай да бір мазмұндық не көркемдік өлшемдері жағынан салыстыруға келетін авторларды алуға болады. Мұндай салыстыру автордың қандай да бір көркемдік шешім жасаудағы жекелік қана емес, ұлттық ерекшелігін де көрсетеді әрі әлемдік мәдениеттер диалогындағы орнын анықтайды.

Көркем мәтінді талдаудың бұл көрсетілген түрлері, әрине, барлық көркем мәтіндерді талдауда бірдей қолданылады, бәрі осылай болу керек дегенді білдірмейді. Бұл тек талдаудың басты ұстанымы қандай екенін анықтайды: талдау пішіннен мазмұнға, сөзден, оның тура мағынасынан көп мағыналылығына, бейнеге қарай жүру керек екенін көрсетеді. Бұл ұстанымды мәтіннің өзі, оның көркем құрылымы нақтылайды: бір жағдайда талдауға мәтіннің тақырыбы түрткі болса, екінші жағдайда өлеңнің ырғағы жағынан ұйымдасуы, оның интонациялық өрбуі талдаудың өзегі болуы мүмкін, яғни көркем мәтіннің кез келген элементі автордың көркем ойын (мақсатын) ашудың кілті бола алады. Жалпы ұстаным – пішіннен мазмұнға қарай талдауды сақтай отырып, талдаудың әдіс, тәсілдерін түрлендіруге болады.

Сөз соңында Абай Құнанбаевтың бір-екі өлеңінің талдау үлгісі берілді.

Абай Құнанбаевтың «Малға достың мұңы жоқ, малдан басқа» өлеңінде [2] адамның адамдық болмысына оның хайуандық болмысы қарама-қарсы қойылады.

Өлеңдегі осы идеяны беретін негізгі тірек сөздер: *мал, шошқа, ит* және оған қарама-қарсы қойылатын *қайрат, ақыл, жүрек* сөздері.

Өлеңде малға айналған адам болмысы терең ашылады. Ол үшін ақын *алдау, қалтақ қағу, көзге шұқу, ар сату* етістіктері мен *шошқа, ит, сорпа-су, сүйек* есім сөздерінің семантикасы мен дыбыстық ерекшеліктерін шебер пайдаланады. Оған қарама-қарсы адамның адамдық болмысын айғақтайтын тіркестерге: *қайрат, ақыл, жүрек* сөздерінің алдындағы метафоралы эпитеттер: *ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек* сөздері мен *еңбек сату* тіркесінің семантикасы жатады.

Ал «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінде [2, 51] адамның өткен өміріне көз жүгіртіп баға беруі бейнеленеді. Ол баға – негізінен, өкініш. Алғашқы шумақта және екінші шумақтың алғашқы екі жолында табиғаттың бейуақ (кешкі) мезгілі беріледі. Ол мезгіл бекер алынбаған: адамның өткен өміріне сын көзбен қарап баға беретін мезгілі – өмірінің соңғы шағы осы күннің бататын кезімен астас келіп отыр.

Өлеңдегі қарама-қарсы эмоция тудыратын жай: жақсылық үшін жаратылған адам болмысына қарсы жасалатын жауыздық әрекеттер. Өлеңдегі басты образ – жауыздықтың барлық уытынан зардап шеккен жалғыздық, өмірдің барлық белесінен өтіп, енді артына қарап түңілген ақын болмысы. Сондықтан ол жалғыз өзі бейуақпен сырласады.

Өлеңнің қарапайым мазмұнын беруге қатысып тұрған негізгі (тірек) сөздер: көлеңке басының ұзаруы, күннің қызарып батуы, бейуақ және өткен өмір, қу соқпақ, өкіну, тыныш өлу.

Бұл қарапайым мазмұн – шығарманың алғашқы үстіңгі қабаты болса, оның тереңде жатқан қабатын күрделі ассоциативті ойларды туғызатын бейнелі сөздер құрайды: *күңгірт көңіл, сұрғылт тартқан бейуақ, өткен өмір – қу соқпақ, сорлы жүрекке у себу*. *Күңгірт, сұрғылт тартқан* эпитеттерінің ауыспалы мағыналары адам бойындағы жабырқаулыққа, көңілсіздікке меңзесе, соңғы метафоралар да осы көңіл-күйді одан әрі күшейтеді, олардың қолданысындағы сонылық ерекше эмоционалдылық туғызады.

Соны сөз қолданысының ерекше шарықтау шыңына ой сөзінің күрделі эпитеті болып келген *адасқан күшік секілді ұлып жұртқа қайтқан* тіркесі жатады. Көз алдыңызға адасқан күшіктің көшіп кеткен жұртқа қайтып оралып келіп ұлуын елестетіңізші!

Құлазыған көңілдің образын бұдан артық беру сірә да мүмкін емес шығар. Ақын көңілі қалай құлазымас?!

Қоғам өміріндегі ең келеңсіз жайт: адамдардың бір-бірін алдауы, арбауы, жақсылыққа кедергі жасауы – ол қоғамның өсуіне де кедергі ғой. Келеңсіз қоғамда жақсылық жасаймын деп алға ұмтылсаң да, ол алдыңнан жамандық болып шығып отырады, бұны ақын *«ермен шықты, ит қылып, бидай шашқан егінге»* жолдары арқылы меңзейді.

Адам бойындағы осы түңілу жайдан-жай емес, айналасынан опа таппаған көңіл аласұрады, жарық дүние сәулесін іздейді, бірақ өкінгенмен шара жоқ, жол жоқ, оны іздеп әуреленбе, енді өзгелерге кеселіңді тигізбей тыныш қана өміріңнің ақырын күт.

Өлеңнің бұл идеясы, әрине, басқаларға, кейінгілерге үлгі болса жарар еді.

Список литературы

1 Выготский Л.С.Психология искусства. – Москва, 1968. – С.156

2 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы,. – Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005. – 336 б.

Методика анализа художественного текста теснейшем образом связана с целью его проведения. Если ставится цель раскрытия художественной структуры произведения, то анализируется языковое мастерство писателя, так как художественная форма и содержание произведения не отделимы друг от друга. Через языковые средства, путем расскрытия глубинных смыслов раскроется идейное содержания произведения. В таком плане анализируются несколько стихотворений Абая Кунанбаева.

Methods of the analysis of a literary text is closely connected with the aim of product analysis. If the goal is art disclosing structure of the work, the author analyzes the language skills, for the art form and the content of the work is not inseparable apart. Through linguistic means by disclosure depth meanings revealed the ideological content of the work. The article analyzes the some poems of Abai Kunanbaev.

УДК 82-31

Ш.А. Шортанбаев
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
shokhan69@mail.ru

ҰЛТ КӨСЕМСӨЗІНІҢ ҰЙЫТҚЫСЫ

Мақалада ұлттық көсемсөздің қалыптасып, дамуына өлшеусіз еңбек сіңірген Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Әуезов, С. Мұқанов т.б. қаламгерлердің қатарында Ғабит Мүсірепов те бар екені айтылып, ұлт көсемсөзінің дамуына қосқан үлесі айшықталады. Мүсірепов көсемсөздерінің қыр-сыры, табиғаты, көркемдік әлемі З. Қабдолов, Т. Кәкішев, Ә. Нарымбетов, Х. Әдібаев, А. Сүлейменов, С. Жұмабеков, Р. Нұртазина және т.б. белгілі әдебиеттанушы ғалымдардың, сыншылардың еңбектерінде ғылыми тұрғыда жүйеленіп, жан-жақты қарастырылғаны да қамтылған.

Мақала авторы Ғ. Мүсірепов көсемсөздерінің тақырыбы ауқымды, сан қырлы екеніне тоқталған. Ұлы даламыздың ірі тұлғалары, заман тынысы, ақын, батыр тұлғасы, өнер мұраты, келешек келбеті, ұлт, тіл, мәдениет тағдыры тіпті қазақ футболындағы ұлттық

кадрдың жай-күйі т.т. толып жатқан мәселелер көзі қырағы, көңілі сергек Ғабит қаламынан, назарынан тыс қалмағанын атап өтеді.

Түйін сөздер: Көсемсөз, көркем әдебиет, әдебиеттану, тіл, шығармашылық, мақала, жанр.

Қоғамдағы толғақты мәселелерге дер кезінде үн қосып отыру, санаға серпіліс тудыру, өткір мәәселелерге ел назарын аудару т.б. жайттар ең алғаш мерзімді басылым беттерінде орын алғаны белгілі. Алаш арыстарының мүлгіп жатқан ой-санаға серпіліс беріп қана қоймай, халықтың қоғам алдындағы сан міндетін ұқтырып, өміргедеген сенімін, қызығушылығын оятып, жаңа тұрпатты қоғамдыық көзқарастың туып-қалыптасуына, қазақ әдебиеті мен мәдениеті үшін тосын, тың жанрлардың өркендеуіне де қосқан үлестері өлшеусіз. Ояну дәуірін бастан кешіп жатқан халыққа мерзімді басылымның қажет екенін ескеріп, бұл мәселені оңтайлы шешу жолында көп күш-қайрат жұмсаған алаш белсенділерінің іс-әрекеті де өз нәтижесін берді. Әсіресе, «Айқап» пен «Қазақтың» ұлттың қоғамдық ой-санасының қалыптасуына, рухани, мәдени һәм әдеби жағынан жетіліп-өсуіне көп жол ашқаны ақиқат. Сөз өнері үлгілерінің, әдеби таным-талғамның, кәсіби сынның, қоғамдық ой-танымның кең жолға қойылуына, жедел өріс алуына мол септігі тиіп, бұл өз кезегінде кейінгі басылымдарға сара жол ұсынып, соны соқпақ болды. Осынау үрдісті «Садақ», «Абай», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Сана», «Таң», «Шолпан» т.б. мерзімді басылым авторлары іліп әкетіп, алашқа қатысты ақ-адал ойларын, халқына арнаған ақжарма пікірлерін көркем дүниелеріне, келелі көсемсөздеріне, ойлы очерктеріне арқау еткені тарихтан мәлім. Аталған басылымдардың ұлт көсемсөзін дамытуға қосқан үлестері өз алдына бір төбе. Ұлттық көсемсөздің қалыптасып, дамуына өлшеусіз еңбек сіңірген Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхамеджан Сералин, Халел Досмұхамедов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов т.б. қаламгерлердің қатарында Ғабит Мүсірепов те бар.

Алыптар тобының өкілі, көрнекті қаламгер, академик-жазушы Ғабит Мүсіреповтің алаш әдебиетіндегі әңгіме, очерк, көсемсөз, повесть, роман, драма жанрларының қалыптасып, дамуына қосқан өзіндік үлесі мол. Сондай-ақ, әдеби сын мен әдебиеттану, аударма саласындағы еңбектерінің өзі жоғары бағаланып, көпшіліктің ықыласына бөленгені шындық. Сөз зергері Ғабит Мүсіреповтің есімі мен шығармашылығы күллі әлемге танылып, адамзаттың игілігіне айналғаны қашан. «Қай заманда, қай қоғамның, қай ұлттың тарихында болмасын, өзін елі мен жерінің шын перзенті санаған, айбарына, айдарына балаған суреткердің арқалар жүгінің жеңіл болған тұсы жоқ. Әсіресе, емген малына, емген жеріне қоса сөз еміп өскен қазақ үшін сөз қайраткері атқарар шаруа қыруар. Сондықтан да, жазушы қол қатқан тақырыпқа, сол тақырып аясынан бауырынан жарған өзекжарды ойларға қоғам мен қауым ділгір болуға керек десек, Ғ.Мүсіреповтің әр кезде жазылған шығармалары осының куәсі» [1, 151]. Белгілі жазушы, сыншы Асқар Сүлейменовтің қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, сарабдал суреткер, академик-жазушы Ғабит Мүсіреповтің шығармашылығына қатысты бұл пікірін Ғабеңнің көсемсөздеріне қарата айтсақ, ақиқаттан аттамасымыз анық. Ұлтының мұңын мұңдап, жоғын түгендейтін, рухын оятып, санасын тазартатын, тарихтан тағылым таратып, болашаққа үмітпен қарауды үйретететін, ұшқыр ойға, көркем тілге, ұлттық мүддеге негізделген очерк-көсемсөздер қаламгердің шығармашылығынан берік орын алған туындылар болып қала бермек. Өткен ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының шығармашылығынан бастау алған бұл жанрдың көркейіп, кемелденуіне, елдік, ұлттық мүддеге суарылған туындыларымен жұртына ой салып, ойлантуға мұрындық болғанын, кеңестік кезеңдегі сөзі дуалы, ойы өрелі, танымы тұғырлы, тұжырымы тиянақты тұлғаларымыздың қатарынан ойып алар орны барын мақтан тұтамыз.

Көсемсөздің мақсаты – қоғамдағы келелі, өзекжарды тақырыптарды көтеріп, өз кезеңіндегі қоғамдық ойға, замана тынысына, ықпал ету, әсерін тигізу болса, Ғабең де өмірінің соңғы сәтіне дейін жазушылықпен қатар қоғамдағы күрделі, көкейкесті мәселелерге

дер кезінде үн қосып, көзқарас-пікірін білдіріп отырған. Зиялының әлеуметке айтар сөзі, түсіндірер мәселесі қай дәуірде де аз болмағаны белгілі. Өткен ғасырдың басындағы ұлт басылымдарында өзекті ой, қоғамдық санаға шырақ жаққан келелі пікір ұлтты ұйытуға, топты топтастыруға аз ықпалы болмағаны шындық. Көсемсөздің ғылыми анықтамасы да алаш зиялысы Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде тұңғыш рет тиянақталды. Ахаң жанр табиғатының ғылыми негіздемесін ұсынып қана қойған жоқ, өзі де осы салада қыруар еңбек тындырып, ұлт көсемсөзінің туып-қалыптасуына өлшеусіз үлес қосты.

Ғабең көсемсөздерінің қыр-сыры, табиғаты, көркемдік әлемі Зейнолла Қабдолов, Тұрсынбек Кәкішев, Әбділхамит Нарымбетов, Хасен Әдібаев, Асқар Сүлейменов, Сайлаубек Жұмабеков, Бауыржан Жақып және т.б. белгілі әдебиеттанушы ғалымдардың, сыншылардың еңбектерінде ғылыми тұрғыда жүйеленіп, жан-жақты қарастырылды.

Мүсірепов көсемсөздерінің тақырыбы ауқымды, сан қырлы. Ұлы даламыздың ірі тұлғалары, заман тынысы, ақын, батыр тұлғасы, өнер мұраты, келешек келбеті, ұлт, тіл, мәдениет тағдыры, тіпті қазақ футболындағы ұлттық кадрдың жай-күйі т.т. толып жатқан мәселелер көзі қырағы, көңілі сергек Ғабең қаламынан, назарынан тыс қалмаған. Ойға кең, образға бай, сөзге сараң Ғабең көсемсөздері қай тақырыпты қамтымасын, қандай тақырыпты сөз етпесін, негізгі тірегі, тіні – қарапайым, жасампаз адам, оның өрлігі мен ерлігі, қажымас қажыр-қайраты, іс-әрекеті болып табылады. Сөз зергерінің қаламынан әр жылдары «Батыр-большевик Аманкелді», «Қорғасын алыбы», «Жеңілген Сыр», «Шегінбелік бір адым да», «Батырдың анасы», «Намыс та біздің қолда», «Барлық адам баласы атынан», «Қымбат қазына», «Белден белге», «Кездесулер», «Аспанда болған жекпе-жек» т.б. көсемсөздері дүниеге келген.

Ғ. Мүсірепов көсемсөздерінің бір шоғыры өз заманының қаһармандары – замандастарының әр алуан кесек тұлғаларын, әдеби портреттерін, қажырлы еңбегін, ғажайып талантын танытуға арналған. Әсіресе, әдебиеттің болашағын тәрбиелеу, ана тілді қадірлеу, жастарға үнемі қамқор көңілмен өнеге көрсету және т.б. мәселелерге қатысты ой-тұжырымдары, ағалық ақыл-кеңестері, жазушылық қамқор көңілі, азаматтық сыр-толғаныстары – осы сөздеріміздің дәлелі.

«Айтыс қатарға қосылды» деп аталатын мақаласында 1943 жылы Қарағанды облысында өткен ақындар айтысына тоқтала келе, осы өнердің арғы-бергі тарихына, ірі өкілдеріне тоқтала келе, майдан шебінде жүрген жауынгерлерге ақын өлеңінің қаншалықты қуат, серпін беретініне тоқталады:

«Халықтық поэзияның алыбы Жамбыл мен оның үзеңгілес серіктестері Нұрпейіс, Доскей, Шашубай, Нартай тағы басқаларының айбынды жырлары майданның алдыңғы қатарында жаумен жағаласып, ал елде еңбек адамдарын қолтықтап, өндіріс істеріне дем беріп жүр. Ақындар айтысы – қазақ халқының дәстүріне атам заманнан бері сіңісіп кеткен, ел ісіне үлкен әсер ете алатын, жақсылықты көтеріп, жамандықты мықтап міней алатын нәрсе» [2, 177].

Тіл – халықтың бастан кешкен тарихы, ғасырлар бойы қалыптасқан ортақ қазынасы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, тыныс-тіршілігі, ар-ұяты. Сондықтан да тіл мәселесі қашанда толғақты, көкейкесті сауалдардың бірі болып қала беретіні баршамызға аян.

Ғабеңнің ана тіліміздің тазалығын сақтау, ардың ісі әдебиетке деген адалдық, туған тілге деген құрмет үнемі назарында болғанына, «тіл – аса қадірлеп ұстайтын байлығымыз екендігіне» оның «Әдебиет – кәсіп емес, өнер», «Әдебиет тілі жайында», «Асқындырып алмайық, достар», «Әдеби тіліміз – кең арналы тіл», «Авгийдің атқорасынан бастайық» және т.б. мақалаларын оқығанда көзіміз анық жетеді.

Тіпті, сонау 1984 жылы өзі бастама көтеріп, Қазақстан Жазушылар Одағында тіл мәдениеті туралы үлкен мәслихат өткізіп, төрт сағатқа жуық баяндама жасағаны ерлікпен пара-пар емес пе?

Қаламгердің «Авгийдің атқорасынан бастайық» дейтін әйгілі мақаласындағы өткір ойлары, жан толғаныстары, көркем тілдің тазалығы үшін шырылдаған жанайқайы ешкімді

бей-жай қалдырмасы анық. «Қай халықтың болса да қоғамдық өсу-өркендеу жолында көтеріле алған биігі мәңгілік болып ана тілінде сақталып отырады. Қай халықтың болса да ақыл-ой тереңдігі, сана-сезім сергектігі көп салалармен тармақтана, молыға келіп, тағы да сол ана тілінің алтын қорына қосыла береді. Ана тілі қорлана береді, ажарлана береді.

Ана тілін тек өгей ұлдары ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана аяққа басады»,- дегені бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда да өзекті. Қаламгердің ана тілін ұмытқан адам турасында айтқаны, оның ел өткеніне мән бермей, болашағына алаңдамай өсетіні, мән бермейтіні де бұл күнде көзіміз көріп, көңіліміз алаң күй кешкен шағымыздаи да алдымыздан сауал болып шығып тұрғаны ақиқат. «Тілін білмеген – түбін білмейді. Ондай адам күлдірем деп күйдіреді, сүйсіндірем деп сүріндіреді, білдірем деп бүлдіреді, қуантам деп қуартады, келтірем деп кетіреді, жұбатам деп жылатады»[2, 157] – деп тілін білмеудің ащы зардабы болатынын алға тартады.

Ұлтымыздың дара тұлғалары, әдебиет пен өнер саласында ерекше құбылыс саналып, өшпес із қалдырған талантты ұл-қыздары, әлем әдебиетіндегі өзге де өкілдері хақында сөз қозғап, олардың осынау табысқа жету жолындағы өзгеге ұқсамайтын қырларын, оқшау, дара сипаттарын жіті аңғарып, сұлу сөзбен сипаттайды. Сырлы сөзбен, терең түйсікпен толғап, әрқайсысының өзгеше болмыс-бітімін, қасиет қонған тұлғасын өзінің қаламына ғана тән машық-мәнермен жырлайды. Бұлардың қатарына жазушы қаламынан туған «Абай», «Біздің Биаға», «Феномен-Феникс», «Чудо!», «Қос жұлдыз», «Ақын туралы сөз», «Назым Хикмет», «Екі Мұхтар», сондай-ақ, замандастары, үзеңгілес іні-қарындастары М.Шолохов, М.Горький, А.Фадеев, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин, М.Шаханов, А.Сүлейменов, Ф.Оңғарсынова т.б. шығармашылығы хақындағы аса құнарлы ой толғаныстарын, толымды толғауларын жатқызуға болады. Қаламгердің ұлы Абай туралы, оның ақындық әлемі, орыс достары, ол туралы жазылған Мұхтар Әуезовтің романы хақында айтқан, жазған пікірлері, ой-толғаулары өміршеңдігімен, тарихи құндылығымен ерекшеленеді. Абайтану ілімі өркен жайған қазіргі кезеңде де оның ақындық қуаты мен ойшыл танымын парықтаған тұжырымдары бүгінгі оқырманды қуаттандырып қана қоймай, рухтандыратынын да сезінеміз. «Абай – қазақ халқының поэзиясын,тілін, жпн-жақты көркем өнерін оң жолға түсірген, тарихи еңбегі бар асқан дана, ұлы ұстаз, қазақ халқының ойын өсіру, сезімін тереңдету, ар-намыс, адамгершілік қасиеттерін шыңдау осы ұстазымыздың қолыынан өтті. Қазақ ақын-жазушыларының ана сүті мен қанына тараған деп айтарлық тәрбиесі Абайдан келеді»[2, 125], - деген тұжырымы халықтың ойынан шыққан, оқырманның көңілін дөп басқан.

Автор өзінің «Феномен-Феникс» очеркінде қазақтың ұлы ақыны, әнші-композиторы Жамбыл Жабаев шығармашылығының қыр-сырына терең бойлап, Абайдың ақындығымен сабақтастықта қарастырып, тоқсанға келген ақынның жүрегінде қайта тірілген тұнық сырды, жырды мәңгі өлмейтін Феникс құсқа теңеп, символдық рең береді. Жамбыл-жыр туралы Ғабеңе дейін де талайлар айтқан, Ғабеңнен кейін де ақынның ақындық алымы мен қарымы, таланты мен тағдыры туралы аз жазылған жоқ. Бәрібір Мүсіреповтің тануында Жамбыл дара, оның талантын бағалауында басқалардан өзгеше сара көрінетіні даусыз. Талантты танудағы, биіктікті бағалаудағы, құдіретті сезінудегі ерекше түйсік-танымы Ғабеңнің өзін де, суреткерлік шеберлігін де даралай түсетінін, ерекшелендіріп тұратынын сеземіз.

«Ақын Жамбылдың екі рет туғаны да, түрлі заманда жасағаны да, өмірінің ең соңғы он жылында бүкіл дүние таныған атақ алуы да – феномен. Сирек кездесетін, себебін осы күнге дейін ғылым таба алмай қойған сыр. Әсіресе тоқсан жас пен жүздің арасындағы еселеп шарықтап кетуі дүниежүзілік даналардың өмірінен де кездескен емес. Сондықтан да мақаланың аты «Феномен-Феникс» қойылды»[3].

Өнер адамының, өнерпаз тұлғасының көркем әдебиетте бейнеленуі тұрғысынан келсек, ауыз толтырып айтарлықтай дүниелеріміз баршылық. Бұл мәселеде Ғабеңнің де ерекше орын алатынын білеміз. Бір Ақан серінің ұмытылмас бейнесі, көркем сомдалған кейпін айтсақ та жетеді. Өнердің өзіне тән тылсым құдіретін сезіну, оны танып-бағалау, өнерпаздың асқан шеберлігін, күллі адамзатты мойындатқан талантын аз сөзге көп мағына сыйғызу арқылы

таныту, жалпақ әлемге паш етіп тамсандыру таланттың, Ғабиттей өнертанудың биігіне шыққан зергердің ғана қолынан келетінін айтуға тиіспіз. «Чудо!» очеркінде таңғажайып талантымен талайды тамсандырған бұлбұл-әнші Күләш Байсейтованың теңдессіз шеберлігін, ән өнеріндегі асқан құдірет-даусын оқырман қауымға бір ғана сөзге үлкен мағына сыйғыза отырғызып жеткізеді. Автордың ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасы, ойды жеткізу мәнері, өзіне лайық стилі еріксіз тәнті етеді. Көрнекті ғалым, қоғам қайраткері, филология ғылымдарының докторы, профессор Мүсілім Базарбаевтың пікіріне сүйенсек, «Өз шығармасын ұқсату, әдемілеу, шын көркемдік дәрежеге ұмтылу Ғ.Мүсірепов жауапкершілігінің бір жағы болса, екінші жағы әдебиетке, көркемөнерге жанашырлықпен қарау еді. Мүмкін болса, оған үлес қосу, молайту, байыту» [4, 415б] болып табылады.

«Автор шағын жанрдың әлеуметтік-көркемдік мүмкіндіктерін шебер пайдаланғандықтан, бұл туындылардың басым дені, көлемі шағын, эпикалық түрдің нағыз классикалық үлгілері дәрежесіне көтерілген еді. Бұлар шын мәнінде «Еш нәрсені қосуға да, еш нәрсені алуға да болмайтын»(С.Моэм) нағыз шедеврлер еді. Суреткер үлылығы, суреткер құдіреті дегеніміз де осы емес пе?» [5, 44] – дейді бұл турасында белгілі сыншы С.Жұмабеков.

Жазушының қазақ халқының ұлттық дәстүрі, мәдениеті, тарихы, әдебиеті мен тілі туралы ой-толғаныстары да өз алдына бір төбе. Құнды пікір болып қала бермек. Ұлт үшін өзекті болып саналатын бұл мәселелер кеңес заманындағы әкімшіл-әміршіл жүйеге, мүддеге көп қабыса бермейтінін ескерсек, қазақ жұртының рухани кеңістігін, ақтаңдақ беттерін толтыруға, толықтыруға қаншалықты серпін бергенін іштей сезініп, жан-жүрегімізбен қабылдаймыз.

«Ана тілін көркейте беруде әліппе, еміле, оқыту, үйрету, сөйлеу, жазу — бәрінің де үлкен орны бар. Тіл, әдебиет қайраткерлеріне қандай үлкен талаптар қойылатынын тереңірек ойлансақ деймін.

Егер ана тіліміз үлкен талаптарды көтере алмайтын, өспеген олақ тіл болса, бұл мақаланы жазбаған болар едім. Жоқ, бұл бай тіл! Оралымды, ырғақты, теңеу-бейнелері ерте туған тіл»[6, 47], - деп ағынан жарылуы туған тіліне деген шын жанашырлықтан, үлкен жүректен ғана шығатын сөз. Күні бүгінге дейін арамызда жүрген, туған тілін менсінбейтін дүбара қандастарымызға қарата айтылған сөз - үкім деуге болады.

«Біз біріміздің жазғанымызды біріміз қадағалай оқымайтын салтқа бой үйретіп алдық. Әсіресе, ұшырасып қалатын кемшіліктерге бей-жай қараймыз. Қай қоғам болса да, өз кемшіліктеріне өзі ие бола алуға міндетті. Олай етпесек, асқындырып алар кез алыс емес сияқты!»[6, 53].

Мақаланың жазылғанына отыз жылдан аса уақыт өтсе де, дәл бүгінгі күнге арналғандай. Қазір күнделікті баспасөзде кездесетін осындай жайларға автордың дер кезінде үн қатуы, сергектік танытуы бәріміз үлгі аларлық, үйренерлік-ақ іс.

Әдеби тіліміздің жай-күйіне алаңдауы, қазақ тіл білімінің тілші-ғалымдарымыздың өзі жүрексініп бара бермейтін мәселелерді тереңнен талдап, таразылауы – ұлтын сүйген жүректің, асқан жауапкершіліктің белгісі. Мәселен, жайлы, оңтүстік, солтүстік, салауат, ғазауат, т.б. толып жатқан сөздерге қатысты өзіндік ой-толғаулары, болжам-байламдары әлі күнге дейін толық шешімін таппай, күн тәртібінен түспей келе жатқан көкейкесті мәселелер.

Иә, тіл тазалығын сақтауда, тіл мәдениетін үйренуде Ғабеңнен үйренетін, үлгі алатын тұстарымыз мол-ақ. Тілдің қадір-қасиетін, қоғамдағы маңызын, әлеуметтік мәнін терең түйсініп, бар болмысын көркем шығармаларында зергерлікпен пайдаланып, қара сөздің қас шебері, сөз зергері атанған қаламгердің асқан жауапкершілігін, ұлтқа, тілге қызмет етудің айрықша үлгісін көрсеткеніне, тіл мәселесі кейінге шегеріле беретін кеңестік кезеңде айтқан кесімді пікірлеріне қайта оралуымыз заңды, қай буын өкіліне болмасын үлгі етуіміз қажет секілді. Үлгі алар ұрпаққа, үйренер талапкерге пікірлері бүгін де құнды, көшелі ойлары қазір де құнарлы.

Сөз соңында, алыптар тобының белді өкілі, көркем сөздің хас шебері Ғабит Мүсіреповтің әдебиеттің сан алуан салаларымен қатар, елгезек жанр болып есептелетін

көсемсөз жанрында да өнімді, мәнді еңбек еткенін, оның соны идеяға, терең мазмұнға, шебер суреткерлікке толы көсемсөздері жанрдың жетілуіне, кең қанат жаюына үлкен септігін тигізгенін айтқымыз келеді.

Әдебиет тізімі

1 Сөзстан. 1-кітап. -Алматы, 1980.- 151 б.
2 Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. - Алматы, 1970.- 177 б.
3 Мүсірепов Ғ. Феномен-Феникс. «Қазақ әдебиеті» газеті, 1971, 22-қазан.
4 Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. - Алматы, 1997. - 415б.
5 Жұмабеков С. Ғабит Мүсірепов. - Алматы, 1989. - 44б.
6 Мүсірепов Ғ. Әдебиет – кәсіп емес, өнер. -Алматы, 1984. - 47б.

В статье раскрывается вклад в национальную публицистику Габита Мусрепова, который находится в одном ряду с писателями, трудившимися во благо фомирования и развития национальной публицистики, таких как: А. Бокейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Ауэзов, С. Муканов.

Своеобразие, природа, художественный мир Мусрепова рассматриваются подробно и систематизировались с научной точки зрения в работах известных ученых литературоведов, критиков: З. Кабдолова, Т. Какишева, А. Нарымбетова, Х. Адибаева, А. Сулейменова, С. Жумабекова и др. Автор статьи считает, что названия публицистики глубокие и многосторонние. Он также отмечает, что многие проблемы, такие как: известные личности Великой степи, жизнь эпохи, личности акынов, героев, цель искусства, картина будущего, судьба нации, языка, культуры, даже положение национального кадра в казахском футболе и др. - не остались без внимания Габита.

In the article the contribution to national journalism of Gabit Musirepov who is in the same row with the writers, working for the formation and development of national journalism such as A. Bokeykhanov, A. Baytursynov, M. Dulatov, S. Seyfullin, B. Mailin, M. Auyezov, S. Mukanov reveals.

The originality, the nature, the art world of Musirepov are considered in detail and are systematized from the scientific point of view in the works of famous scientific literary critics as Z. Kabdolov, T. Kakishev, A. Narymbetov, Kh. Adibayev, A. Suleymenov, S. Zhumabekov, etc. The author of the article considers that titles of publicistic works are deep and multilateral. He also notes that many problems such as celebrated personalities of the Great steppe, life of an era, the identity of akyns, heroes, the art purpose, a future picture, destiny of the nation, language, culture, even the provision of a national shot in the Kazakh football, etc. didn't remain unaddressed by Gabit.

УДК 81’44:34:81’2

М.Л. Анафинова, Б.К. Оралбаева
АО «Университет КазГЮУ»
Астана, Казахстан
mad-anafinova@mail.ru, banu.oralbay@gmail.com

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕРЕВОДЧИКОВ

Одной из основных особенностей предлагаемой статьи является рассмотрение сущности развития лингвистических и страноведческих компетенций, отвечающих современным требованиям, обновления методики подготовки будущих специалистов. За основу исследования взят принцип интеграционного, междисциплинарного подхода в подготовке будущих переводчиков Университета КазГЮУ.

Ключевые слова: переводчик, компетенции, Казахстан, реалии, перевод, экстралингвистика.

Обучение переводу сугубо гуманитарная наука ориентированная, прежде всего, на решение социально-практических задач, связанных с реализацией актуальных потребностей общества. В данной статье проанализированы некоторые аспекты определения сущности лингвистических и страноведческих компетенций, отвечающих современным требованиям, обновления методики подготовки будущих специалистов.

Кардинальные изменения социально-политической структуры казахстанской государственности за последние десятилетия вызвали небывалый всплеск в развитии языков. Наряду с развитием государственного языка, возрос интерес не только к европейским, но и к языкам наших азиатских соседей. Многовекторная внешняя политика, провозглашенная Лидером Нации Н.А. Назарбаевым на заре Казахстанской независимости, дает свои плоды во всех сферах: политической, экономической и культурной.

Лингвистический термин "межкультурная коммуникация", затертый прошлой идеологией до неопределенности, приобрел в современном обществе, и в науке совершенно новое значение. Раньше этот термин, как правило, использовался в узком значении - односторонне. При подготовке будущих специалистов-языковедов и переводчиков в рамках "межкультурной коммуникации", как правило, предполагалось ознакомить студентов с культурой, историей, обычаями и традицией стран изучаемого языка. Правильно ли это? Бесспорно. Однако до сих пор не редки случаи, когда молодые специалисты прекрасно владея тем или иностранным языком, историей и культурой страны изучаемого языка, практически не могут изложить подобные аспекты, касающиеся своей родной страны.

Современная лингвистическая наука Казахстана развивается, предлагая разнообразные пути и подходы к подготовке будущих переводчиков. Как подготовить специалистов, способных быть не только прекрасными переводчиками, но и патриотичными гражданами, способными в международной коммуникации представить страну, ее специфику, культуру, историю, способствуя формированию положительного имиджа Казахстана? Этот вопрос сегодня явился вызовом для преподавателей-переводоведов.

Университет КазГЮУ уделяет первостепенное внимание развитию междисциплинарного мышления с широким спектром вопросов связанных с развитием современного Казахстана, кардинально меняются учебные программы, пособия. Но, вместе с тем, существует серьезная проблема в обеспечении и обновлении теоретического и

практического материала. Так например, дисциплина "Практика письменного перевода" основывается на теоретической основе курса Т. Голиковой, разработанного в советское время, содержащего основательный теоретический материал, но практические упражнения содержат устаревшие источники. И таких примеров немало. Возникает разрыв между теорией и практикой преподавания. Каким образом изменить ситуацию? Как сделать так, чтобы практический материал побуждал у студентов интерес к переводу, мотивировал их на глубокую самостоятельную работу, развивал компетенции? Как развивать компетенции студентов в нужном направлении?

В различного рода исследованиях содержание собственно переводческой компетенции многократно подвергалось анализу. А.Д. Швейцер понимает под переводческой компетенцией саму способность переводить, рассматривает ее как сложную и многомерную категорию, включающую особое «переводческое» владение двумя языками, способность к «переводческой интерпретации» исходного текста, владение технологией перевода, знание норм языка перевода [1, 28]. Р. Штольце отмечает, что переводческая компетенция объединяет рецептивную компетенцию понимания (способность понимания исходного текста); продуктивную компетенцию формулирования (способность создания текста на языке перевода); жизненный опыт переводчика, который фигурирует в качестве фонового знания; идиоматическое владение языком перевода; элементы двух соприкасающихся в процессе перевода культур [1, 25]. Л.К. Латышев считает, что под переводческой компетенцией принято понимать совокупность знаний, умений и навыков, позволяющих переводчику успешно решать свои профессиональные задачи. Эта совокупность может быть подразделена на две части, причем каждая из частей, в свою очередь, состоит из двух составляющих – базовой части, включающей концептуальную и технологическую составляющие и прагматической части, состоящей из специальной и специфической [2, 12-13].

Развитие компетенций довольно сложный процесс, связанный с ценностями человека, с его мышлением, включающий анализ компетенций в личных, трудовых, образовательных контекстах, в соответствии с задачей образовательного процесса. Правильное развитие компетенций повышает интерес студентов к процессу обучения. Студент должен постоянно отвечать на вопрос: зачем мне это надо и как мне это пригодится в моей работе? Преподаватель же, в свою очередь способствует развитию компетенций посредством мотивационных, когнитивных и метакогнитивных стратегий обучения. К обучению нужен комплексный подход, при котором обеспечиваются и создаются ресурсы для стимулирования развития студента на основе построения проекта своего будущего, его возможностей и социальных ожиданий [3].

В связи с этим разрабатывается комплекс практических заданий для студентов-переводчиков 3 курса КазГЮУ, где в качестве эксперимента для практических занятий по практике письменного перевода предлагается перевод аутентичных текстов об истории, юриспруденции, экономике Казахстана. Основной принцип подбора литературы состоит в том, что источники должны быть написаны носителями языка, тексты не адаптированы, и содержат широкий спектр стилей и жанров, различную терминологию. Цель эксперимента - не только ознакомить обучающихся с основными проблемами перевода и сформировать практические навыки обработки текстов при переводе с английского языка на русский, но побудить у них интерес к истории родной страны, чувство гордости и патриотизма.

В первом семестре за основу взята книга Джона Уилфорда Уордела "В Киргизских степях" (John W. Wardel "In the Kirgiz Steppes") [2]. Автор книги Джон Уордел фиксирует для истории начало индустриального развития казахских степей, а именно Атбасарских копий Акмолинского края, описание Петропавловска, Караганды, Павлодара. Британская компания Уолтера Дж. Перкинса занималась разработкой проектов для Компании Спасские рудные месторождения с большими рудными концессиями в Сибири. Эти проекты включали модернизацию медеплавильных фабрик на Спасском заводе, установку добывающей и

перерабатывающей фабрики в Сары Су для Спасска, и оборудование добывающих и плавильных работ новых Атбасарских месторождений этой же самой компании.

История казахской земли и народа Казах насыщена событиями и волнует многие поколения. В книге описываются события столетней давности, непростые годы в истории казахского народа, когда в результате политики царского правительства Казахи были вынуждены начать вести оседлый или полуоседлый образ жизни. Описание истории Казахстана того периода пронизано ощущением тепла и терпимости к незнакомому быту и непривычной цивилизации, с которыми английский инженер описывает Казахстан в начале 20 столетия. Стилистически и жанрово произведение, предложенное студентам, представляет сложную задачу, так как наряду с художественным описанием Казахстана, некоторые главы, посвященные индустриальному и аграрному развитию страны относятся к специальным текстам и содержат большое количество технических терминов.

В процессе перевода анализировались авторская концепция книги, стилистические, лексико-грамматические, морфологические приемы. Цель данного эксперимента заключалась в том, чтобы студенты оттачивали мастерство перевода, используя полученные теоретические знания в Университете. Необходимым условием правильной интерпретации текста является наличие у студентов экстралингвистических знаний. Задача и сложность состоит в том, что при переводе исторических документов необходимо сохранить не только идею, но и исторический факт. Особое внимание в процессе тренировочного перевода уделяется анализу лексических единиц, реалий, несущих в себе черты национального и социального своеобразия народа, которые в текстах по истории Казахстана встречаются часто: "the game of Baigoo" (байга), "kuraltai" (курултай), "koumiss" (кумыс), "dumbra" (домбра), "curds" (курт), "airan" (айран) и т.п.

По окончании работы будущие переводчики подводят итоги, написав эссе с элементами критического мышления, в котором они описывают процесс перевода, анализ структуры текста, композиционные (архитектурные), стилистические и другие признаки, а также отдельные разновидности этого ряда, относящиеся к разным функциональным стилям и подсистемам языка.

Во втором семестре в курсе "Профессиональный перевод и терминология" как пример официально делового стиля, студентам предлагаются переводы копий архивных материалов об истории Казахстана, привезенные из Британского национального архива и Британской национальной библиотеки. Большой интерес у студентов вызывают материалы с грифом "секретно". В последующем, в задания по СРСП для перевода предлагаются отрывки из книги Вирджинии Мартин "Закон и обычаи степи. (Казахи Среднего Жуза и Российский колониализм в XIX веке)". (Virginia Martin "Law and Custom in the Steppe. The Kazakh of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century") [4].

Книга исследует один из аспектов социально-культурной истории Казахстана - судебные традиции Среднего Жуза, юридическую культуру в колониальном контексте. Так как согласно программе, курс "Профессиональный перевод и терминология" включает изучение функций юридической и экономической терминологии, предложенная книга является возможностью ознакомить студентов с историческими юридическими терминами. К интерпретации реалий, в данном случае казахских: "qazaq qaghidasi", "adat", "biy", "barymta", "Zheti Zharghi", "Shariat" и т.п., будущие переводчики должны относиться с высокой ответственностью, поскольку они в языке перевода осуществляют этнокультурную и этно-коммуникативную функции, способствуют передаче образного мышления и мироощущения казахского народа. Реалии обозначают черты культуры, общественной жизни, материального быта и особенности общения людей. Они играют значительную роль в создании определенного национального фона [5, 64].

Сложность переводческого процесса состоит в правильной интерпретации реалий - элементов языка и культуры, зачастую хранящих в себе имплицитные смыслы. К реалиям, помимо явлений, которые носят национальный характер и материализуются в безэквивалентной лексике, также относятся явления, специфичные для определенной

культуры, которые «закрепились» в словах самых «обычных», однако связанные с ними ассоциации носят культурно-специфичный характер [6, 88].

Знание переводчиком действительности, правильное представление о самих вещах, должно быть предпосылкой для их верной передачи, в связи с этим студентам приходится много работать с дефинициями, справочным материалом не только по Истории Казахстана, но юриспруденции и экономике. Таким образом осуществляется принцип интеграционного, междисциплинарного подхода в подготовке будущих специалистов.

Одним из необходимых компонентов фоновых знаний, для понимания иноязычного текста являются реалии. К языковой некомпетенции, непониманию сравнений, исторических ссылок важнейших исторических событий, неверному осмыслению роли крупнейших политических и исторических деятелей приводит недостаточное знание истории страны. Недостаток фоновых знаний может также послужить причиной буквализма в переводе из-за неумения увидеть реалию (особенно фразеологизм) за внешне прозрачным словосочетанием. Для предотвращения чисто языковых ошибок необходимо знание культуры, выступающей в качестве фона языковых конструкций, в противном случае переводчику необходима помощь не только консультанта по реалиям страны, филолога широкого профиля [7, 18-20].

При переводе происходит адаптация текста к новому получателю, которая является причиной изменений в информации, содержащейся в исходном тексте. Учет функциональной роли, которую играет реалия в том или ином сообщении, является важнейшим принципом прагматического аспекта перевода. Возможно, например, устранение реалии, если она несущественна.

В целом, результаты первого этапа эксперимента показывают, что аутентичные материалы об истории Казахстана, юридические и экономические тексты не только мотивируют студентов, но и вызывают у них глубокий интерес, чувство патриотизма и гордости за родную страну. По итогам первого этапа эксперимента проведено анкетирование, в котором студентам предложено ответить на ряд вопросов. Результаты показали, что тема довольно актуальна для студентов. Так, из 22 студентов группы ПД(Р)-303, в первое анкетировании участвовало 17 человек. На вопрос: "Считаете ли Вы наличие знаний (лингвострановедческие компетенции) по истории, юриспруденции, экономике Казахстана необходимыми для переводчика?" 14 человек ответили положительно, 3 - затруднились ответить. 15 человек отметили востребованность исторической тематики в переводческой деятельности, 2 - затруднились ответить, 1 респондент считает, что историческая тематика не востребована вообще. В то же время, в результате анализа установлено, что предложенная система формирования лингвострановедческой компетенции будущих переводчиков имеет существенные недостатки и требует доработки. Так на вопрос: "Как Вы оцениваете предложенную преподавателем систему формирования лингвострановедческих компетенций?" 6 человек ответили как очень эффективную, 3 - достаточно эффективную, 6 - требует доработки, 2 респондента сочли систему не эффективной. Кейс-стади по данной тематике все еще продолжается, но нет сомнения в том, что работу в этом направлении необходимо не просто продолжать, а рассматривать вопрос гораздо шире.

При переводе текстов об истории Казахстана любая номинативная единица, обозначающая явление, характерное для казахской культуры, может стать основой образной характеристики. Однако не всегда представляется возможным сохранить реалию или заменить ее эквивалентом в другой культуре. Особенно часто это наблюдается при передаче реальных, конкретных ассоциаций с опосредованным предметом, составляющих специфику лексического значения слова. Вместе с тем, игнорирование реалий при декодировании текста снижает художественную ценность перевода по сравнению с оригиналом, отражая специфику национальной культуры, реалии могут иметь коннотации, создающие яркий образ, не всегда доступный представителю иноязычной культуры. Важнейшая задача лингвострановедческого аспекта в обучении языку – раскрыть его во всей полноте национально-культурных ассоциаций.

Следует предостеречь и от подмены иноязычных реалий в процессе перевода. Иногда переводчики интерпретируют содержание оригинала как бы сквозь призму собственного языка и собственной культуры. Но такого рода перевод приводит к искажению исходного сообщения и должен рассматриваться в теории перевода как явление нежелательное [8, С.18-20].

Так, при разработке курсовых, дипломных работ и магистерских диссертаций все еще превалируют темы не актуальные, зачастую из далекого советского прошлого. За годы Независимости Казахстан стал открытым для зарубежных исследователей различных отраслей со всего мира, появилось большое количество англоязычных материалов о Казахстане: книги, монографии, очерки, эссе, статьи, другие официально-документальные источники. Это прекрасная возможность ввести их в учебный процесс и научный оборот в качестве исследования для написания научных студенческих и дипломных работ, магистерских диссертаций.

Список литературы:

1. Швейцер А.Д. Теория перевода (статус, проблемы, аспекты). М., 1988. – 215 с.

2. Латышев Л.К. Технология перевода: Учеб. пособие для студ. лингв. вузов и фак. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 320 с.

3. Ваня Рока Уриосте**.** Pedagogical innovation. – Universidad Catolica, Boliviano "San Pablo", 2014.

4. John W. Wardel. In the Kirgiz Steppes. – London. Gallery Press, 1961.

5. Virginia Martin. Law and Custom in the Steppe. The Kazakh of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. – Curzon Press, Richmond, Survey, 2001.

6. ФедоровА.В. Основы общей теории перевода. – М.: Высш. шк., 1984. – С. 60-97.

7. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1976. – С. 20-28, 60-88.

8. Томахин, Г.Д. Реалии-американизмы. – М.: Высшая школа, 1988. С.18-20.

Бұл мақалада болашақ аудармашылардың оқыту әдістемелерін жаңарту, қазіргі заманғы талаптарға сай лингвистикалық және өңірлік географиялық біліктілігін арттыру маңыздылығы қарастырылады. Зерттеудің негізіне болашақ аудармашыларды оқытуда ҚазГЮУ университетінің тәжірибесіне сүйене отырып интеграциялық, пәнаралық тәсіл қағидаты негізге алынды.

This study aims to consider the essence of development of the linguistic and regional geographic competences meeting the modern requirements, updating a technique of training of future translators and interpreters. The principle of integration, interdisciplinary approach in training of future translators in the case of University KAZGUU is of taken as a basis of the research.

ОӘЖ 378.147 (5Қ)

А.К. Кожантаева
Астана қаласының №1 мектеп-лицейі
Астана, Қазақстан
ainurkk@mail.ru

ДИАЛОГТІК ОҚЫТУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН САБАҚТАР ЖАЙЛЫ БІРЕР СӨЗ...

Бұл мақалада автор біліктілігін арттыру курсы бойынша алған теориялық білімін тәжірибе барысында қолдана отырып жүргізген сабақтары туралы өз ой тұжырымдарын ашуға тырысқан. Оқушының білім деңгейінің өсуіне және зертеушілік қабілетін күшейтуге арналған тәсілдің бірі – диалогты оқытуға тоқталған. Л.С.Выготскийдің пайымдауынша,

диалог білімгердің танымдық қабілетін арттыруда маңызды рөл атқарады. Осы орайда, автор диалогтық оқыту бойынша тізбектелген сабақтар топтамасын жасаған. Сонымен қатар диалогтық оқытуды тәжірибеде қолдана отырып, қандай нәтижелерге қол жеткізуге болатындығы сөз еткен. Әрі оның қазіргі заманауи әдіс-тәсілдер қатарына жататындығын ескере келіп, оның тиімділігін түрлі тәсілдерді қолдана отырып, дәлелдеген.

Тірек сөздер: диалогтық оқыту, әңгіме дебат, кумулятивтік әңгіме, зерттеушілік әңгіме, түрткі болу, сынақтан өткізу және қайта бағыттау.

Қазіргі білім беру жүйесі ұстаздардан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етеді. Осы тұрғыдан келгенде, ұстаз заман талабына орай оқушылардың қызығушылықтарын арттыру үшін сабақтарын жаңа әдіс-тәсілдермен түрлендіруі тиіс. Бұл ретте, диалогтік оқытуға негізделген сабақтар топтамасына нені және қалай енгізілу туралы мәселе өзекті болмақ. Сондықтан бағдарламаның жеті модуліне сүйене отырып, негізгі мәселе бойынша ұсынылған жаңа идеяларды оқу үдерісіне енгізу әрі оларды сабақтарымда қалай қолданғандығым туралы ой бөлісуді жөн таптық. Таңдап алған мәселенің тиімділігін таныту мақсатында «Вокзал», «Әуежай», «Ауылда», «Ауылдағы еңбек» атты тізбектелген тақырыптар модулі бойынша толық мағлұмат бере отырып, оқушылардың ауызекі сөйлеуін дамытып, ойларын еркін айтуға машықтандыруды мақсат еттік.

Аталмыш мәселенің тарихына келетін болсам, диалогтық оқытудың негізі Сократтан бастау алады. Ұлыбритания сыныптарында әңгіме үрдісі негізінен проблемалармен байланыстырылса, Александр оны балалардың білім алуына толық көлемде ықпал ететін түбегейлі тың тәсіл деп қарастыруды ұсынады [1]. Мерсер мен Литлтон өз еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар олардың білім деңгейлерінің өсуіне де үлес қосатынын атап көрсетсе [2,39], Выготкий ЖАДА жұмыс істесе диалог жақсаратынына тоқталады. Барнс сыныпта тіл қаншалықты қолданылса, оқушылардың оқуына соншалықты әсер ететінін айтса [3], Мерсер мен Ходжкинсонның сыныптағы оқушылардың бірлескен сұхбаты үлкен пайда келтіретіндігін көрсетеді [4]. Атап айтсақ, оқушыларға тақырып бойынша сөйлеуге мүмкіндік беруге; басқа адамдарда түрлі идеялардың болатындығын оқушылардың түсінулеріне; оқушылардың өз идеяларын дәлелдеуіне; оқыту барысында мұғалімдерге оқушыларының қандай деңгейде екендігін түсінуге көмектеседі. Десек те, Александер оқытудағы әңгімелесу – қарым-қатынас бірсарынды үдерісі емес, керісінше, идеялар екіжақты бағытта жүреді және осының негізінде оқушының білім алу үдерісі алға жылжып отырады деп тұжырымдайды [1].

Яғни, жаңа тәсілдердің ең маңыздысы- диалогтік оқыту болмақ. Оған себеп, сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратындығы. Оны Мерсер былай сипаттайды: «Білімді бірлесіп алуда немесе пікір алмасу оқушылармен диалог құру арқылы іске асады, оны оқушылар бірлескен зерттеу барысында анықтай алады» [5]. Әрі диалогтік оқытуда мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасында диалогтік оқыту көрініс табады. Мерсер оқуда қолданылатынын әңгімелесудің *әңгіме-дебат, топтық әңгіме, зерттеушілік әңгіме* сияқты түрлерін атап өтеді [4].

Қалай оқу керектігін үйрету «Оқуды үйретудің» қозғаушы күші **«метатану»** болып табылады [6]. Басқаша айтқанда, оқу бар, бірақ сонымен бірге оқуды үйрету де бар. «Қалай оқу керектігін үйрену» модулінің атауы «өзін-өзі реттеу» үдерісіне жатады. Метатану үдерісі арқылы оқушылар түсіну, бақылау және оқу тәжірибесіне қадағалау жүргізу қабілеттерін дамытады. Тақырыпты түсінуіне қол жеткізу үшін төмен дәрежелі және жоғары дәрежелі, яғни ашық және жабық сұрақтарды қолданады. Бұл ретте, сұрақтар қойылғаннан кейін оқушыларға жауап беретін уақытты және мүмкіндігінше кейінгі сұрақтардың жауаптарын олардың сөздеріне орайластырып қойғызған дұрыс сияқты. Оқушының білім алуын қолдау үшін сұрақ қоюдың *түрткі болу, сынақтан өткізу және қайта бағыттау*

сияқты әртүрлі техникаларын пайдалануға болады. Талқылау мен диалог өзінің танымдық әлеуметімен ерекшеленеді. Диалог барысында оқушыларға баламалы мүмкіндіктер беріліп, басқа адамның көзқарасын өзінің тұжырымдамалық түсінігін тереңдетіп, дамуын ынталандыратын әдістермен алмастыру ұсынылады. Бұл- диалог пен ауызекі немесе интерактивті оқытудың арасындағы айырмашылықты логикалық және ұтымды дәлел ретінде қолданылатын «диалектика» элементі саналады.

Жоғарыда айтылған мәселелерді түйіндей келсек, сабақ барысында жеті модульдіі дұрыс, жүйелі ықпалдастыру нәтижелі болатынын аңғардық. Нәтижеге бағытталған сабақта мұғалім оқушыға бағыт - бағдар беруші, жөн сілтеуші қызметімен алмасады. Осы тұрғыдан келгенде, оқушыны өз бетімен білім алуға жетелеу көзделеді. Білім алу барысында оқушының қалай оқу керектігін үйренуіне, білімді меңгеруде ізденіс, талдау, жинақтау қабілеттерінің артуын бақылауға, оқушының өзін көрсете білуіне ықпал жасау қажет. Тәжірибенің нәтижелі болуы білімді меңгертуде қолданыс тапқан әдіс - тәсілдер, стратегиялардың қолданылу тиімділігіне байланысты болады. Ол үшін оқыту тәсілдерінің төмендегідей түрлерін қолдану қажет:

- ой, зейін, ес, қабылдау, қиялды жақсарту тәсілдері;
- мәселелі жағдаят тудыруға көмектесетін тәсілдер;
- оқушылардың сезімдеріне әсер ететін тәсілдер;
- жеке оқушылар арасындағы қарым-қатынасты басқару тәсілдері.

Бұл ретте, мұғалім сабақтың тақырыбы мен мақсатын, оқу материалының мазмұны мен көлемін, оқушылардың дайындық дәрежесіне сәйкес сабақтың құрылысы мен оқу әдісін ұдайы толықтырып отырады. Сондай-ақ, оқыту әдісін таңдауға ықпал ететін шарттарды да ескеруі керек.

1. Оқыту әдістерін оның мақсат-міндеттеріне, оқушылардың жас және таным әрекетінің ерекшеліктеріне сай қолдану;

2. Мектептің материалдық-техникалық негізін ескеру;

3. Мектептің орналасқан жерін ескеру. Мысалы, қала мектептерінде оқушыларды өндіріс орындарына экскурсияға, ауыл мектептерінде мектеп жанындағы учаскелерге, табиғатқа, ауылшаруашылық өндірісіне апару;

4. Мұғалімнің шығармашылығы және шеберлігі. Оқытудың нәтижелі өтуіне негіз болатын сабақ мақсатының айқындығы. Себебі оқу материалын баяндауда оның негізгі идеясын немесе оқушылардың іс-әрекетін анықтап алмай, оқыту мақсатына жету мүмкін емес. Осындай ғалымдардың пайымдауларын басшылыққа алу тиімді. Сол себепті қазіргі заман талабы мен бағдарламаның мазмұнына сай өз сабақтарымды жаңаша ұйымдастырып, жаңа мазмұнға, жаңа әдістер жүйесіне негіздей отырып, жүргізген тиімді деп ойлаймыз. Оны мектепте жүргізген тәжірибе барысында байқадық.

Аталған мәселе бойынша 4 «Б» сыныбымен жұмыс жүргізу барысында байқағанымыз, оқушылардың ауызекі сөйлеу тілін дамытуда, сөздік қорларын байытуда, ойларын ашық жеткізе білуге дағдыландыруда диалогтік оқыту модулі тиімді болды. Жалпы сыныпта 18 оқушы бар, олардың деңгейі әртүрлі. Диалогтік оқыту модулін таңдау себебіміз – оқушылардың қызығушылық қабілеттерін арттырып, ойларын еркін айта алатындай дәрежеге көтеру. Осы орайда, бірінші кезекте курста алған теориялық білімді сабаққа кіріктіріп, 4-сынып оқушыларының қызығушылық, танымдық қабілеттерін арттыру мақсатында олардың білім деңгейі мен жас ерекшелігін ескеріп сабақ жоспарын құрастырдық. Оқушылардың қызығушылықтарын арттыру үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді таңдап алдық. Оқушылардың дұрыс сөйлеуі мен дұрыс ойлауын және дұрыс түсінуін қалыптастыруға ықпал еттік.

Оқыту мен оқудың жаңа тәсілдерін әр сабақта кіріктіріп, бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдандық. Сол себепті мектептегі тәжірибе кезінде тиімді қолданған модул «Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер». Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдердің ішіндегі ең тиімдісі, басымдыққа ие болғаны ол - диалогтік оқыту.

Диалогтік оқытуға бірінші сабақ топтамасынан дәлелдеме келтіретін болсақ, оқушылар АКТ көмегі арқылы кез-келген сұхбатты тыңдау арқылы өздері меңгеріп жатқан тақырыпқа диалог құрастырып әрі бір-бірлеріне сұрақтар қоя отырып, мәтінді әр топ өз ішінде әңгімелей білді. Оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып, көңіл-күйлерін көтеру мақсатында түрлі тренингтермен бастауды әдетке айналдырдық, баяғы өткізіліп жүрген дәстүрлі сабақтарға қарағанда оқушылардың көңіл-күйлерінің жоғары болатынын байқадық. Сабақта қолданылған тренингтер: «Сағат бойынша достар», «Молекула», «Кемедегі капитан». Кейінгі сабақтарда түрлі-түсті стикерлермен сандар арқылы оқушыларды топқа бөліп, топпен жұмыс бастадық. Оқушыларға бәрінен де қатты ұнаған топқа бөліну тәсілдері.

«Вокзал» тақырыбында түрлі - түсті қағаз арқылы топқа бөлдік. Кейіннен бүгін топқа қалай бөлінеміз деп сауалды оқушылар тағатсыздана күтіп отыратын болды әрі сабаққа деген дайындықтарын, қызығушылықтарының арта бастағанын байқадық. Алғашқы сабақтарымда топтық жұмысты жарыс деп қабылдайтын, кейінгі сабақтарымда топта бір-біріне көмектесіп, түсіндіріп жатқанын, өзгергендерін байқадық.

Сабақ барысында оқушыларды топқа бөліп, сабақтың тақырыбын ашу үшін әртүрлі сұрақтарды әр топқа бөліп, миға шабуыл ретінде бірінші сабақта «Қазір қай сабақ?» деген тапсырма бере отырып сұрақтың түрткі болу техникасын және «Сіз мысал келтіре аласыз ба?» дей отыра қайта бағыттау техникасын пайдалансақ, үшінші сабақта «Жол жүретін қандай жерлерді білесіңдер?» сынақтан өткізу техникасын пайдаландық. Төртінші сабақта «Басқа қалаға қалай жылдам жетесің?» деген түрткі болу сұрақтарды тастап отырдық. Қандай көліктерді білесің? деген ашық сұрақтар қойдық. Сол тақырыптың мазмұнын ашуды да оқушылардың міндетіне сілтейтін кездер болып отырды. Топпен жұмыс жасатуды да күнделікті қолданатын әдіс-тәсілдер қатарына қостым, сынып оқушылары бір-бірімен тең жұмыс жасауы үшін топтық жұмыстың оң әсері сыныпта байқалуда. Негізі тәжірибеде көбінесе оқушылардың бір-бірлерімен бірлесіп, ұйымдасып, топтасып отыруларына көңіл бөлдік. Оқушы бірлесіп жұмыс жасауда, кішігірім топтармен, жұппен жұмыс жасауға, ортақ проблемаларды талқылағанда жаңа пікірлерге шығармашылықпен қарау тұрғысында жаңалықтар ашу барысында көп жұмыс істедік. Шамалары келгенше ментальдік карталарын қорғап шығуға тырысты. Сынып оқушыларын топқа бөлу барысында оқушылардың бойынан бұрын байқамаған, бұрын көрмеген, бұрын білмеген қасиеттерді танып, көре алдық. Мысалы, мен көп шулайды деп жүрген Айбол деген оқушым топ мүшелерін тәртіпке шақырып, топ ережесіне бағынайық, қазір ұрсысып тұрғанда уақытты өткізіп аламыз деп, өз тобын тәртіпке шақыра отырып, көшбасшылық қасиетін таныта білді. Дәл осындай топтық жұмыстың нәтижесінде бұрын дарынды деп жүрген Марпия деген оқушым тек жаттанды білімнің иесі екенін аңғардық, керісінше Алианың құнды идеяларының бар екенін көрдік. Және дәстүрлі сабақтарда үндемей отыратын Балхашев Әлихан топтағы талқылау барысында өзінің ойын жеткізіп, дәлелдеп жатқанын байқадық. Топпен жұмыс жасау кезінде сынып оқушылары кеше шықпаған оқушыны тақтаға шығарайық деген шешімге де келіп үлгерді, бұрын жаттай алмаған, мазмұндай алмаған оқушылардан тақтаға шығуды, өздерін еркін ұстап плакат бойынша қорғауды үйрене бастағанына көңіліміз толды. Топпен жұмыс барысында, бұрын тани алмаған, бұрын жұмбақ болған оқушылардың жан дүниесіне үңіле бастадық. « Кім қайда кетті?» кестесін толтыруда Ахметова Аружан деген оқушының қойған сұрақтарға жауап беріп, кестені бірлесе отырып толтырып жатқандарын көріп зерттеушілік әңгіменің көрініс тапқанын аңғардық. Топпен жұмысты жасаудағы кедергі – оқушылардың - бастапқыдағы шуы, бір-бірін тыңдамағандықтары кейінгі сабақтарда түзеле бастады. Бірақ біз шуға сыни көзқараспен қарадық, себебі оқушылар тапсырманы орындау барысында, жұмыс барысын талқылау мақсатында бір-бірінің шешіміне келіспеушіліктің салдарынан туындаған шуды дұрыс деп есептей білдік. Топпен жұмыстың салдарынан оқушылар арасында тең дәрежелік пайда болды деп есептейміз, бұрынғы үндемей отырған оқушылар тақтаға шыққанда, өздерін білімдіміз деп есептейтін оқушылар басқа оқушылармен тең дәрежеде екендерін немесе мен білмеймін деген оқушылар өздерінің білім

деңгейлері жоғарылағанын, ойларын ашық айта алатындарын сезінді, сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптаса бастады.

Жалпы, көп қолданған тәсіл – жұппен жұмыс. Сондықтан сабақ үстінде бір тапсырманы міндетті түрде жұппен орындауға қалдырдық, бұл тәсілді сабақтың ортасынан соңына ауғанда тапсырамыз, жұптар жұптық жұмысты бірге орындайды, әсіресе қасындағы оқушыға түсіндіре отырып орындайды, бір-бірімен пікір алмасады. Сол арқылы оқушылар бір-біріне көмектесуді үйренді.

Диалогтік оқытудың топтық және зерттеушілік әңгіменің көрініс тапқанын тағы да атап өткіміз келеді. Осы әдістің ұтымды болған жақтары: оқушылар бір-біріне көмектесуді үйренеді және достық қатынас орнайды, сынып оқушыларының ішінде үлгермей қалған оқушы болмайды.

Десек те диалогтық оқытудың кері әсерін де байқадық. Мысалы, тапсырманы орындау барысында баяу орындайтын серігі үшін ашуланатын оқушылар кездесті, неге мен көмектесуім керек деген сияқты реніштері болды, мұндай жағдайда оқушыларға сені әдейі көмектессін, түсіндірсін деп отырғыздық, достар бір-бірінен жақсы қабылдайды деп екеуін де жігерлендіріп отырдық. Бастауыш сынып оқушылары үшін мұғалімнің дұрыс, әділ көзқарасы, жылы сөзі керек. Тәжірибиелік зерттеу сабақтарда оқушылардың жас ерекшеліктерін де ескеруді басты назарда ұстадық. Оқушылардың жас ерекшелігіне мән бере отырып, төмендегі элементтерді пайдаландық:

- оқушыларға білімді меңгерту үшін, көрнекі құралдарды, АКТ-ны қолдандық.
- оқу материалдарын бөліктерге бөле отырып түсіндірдік.
- пәнаралық және өмірмен байланыс жасап отырдық.
- бұрынғы материалдарды жиі қайталатып отырдық.
- оқушылардың өз ойларын қалай айтқандарын қадағаладық.
- оқушылардың қателерін әдеппен түзеттім және өз қатесімен жұмыстар жасаттық.
- өз беттерімен жұмыс жасауға бағыттадық.
- сабақты оқушылардың көмегімен қорытындыладық.

Тәжірбиелік зерттеу кезеңімде сыни тұрғысынан ойлауға үйрету стратегиясының кейбір элементтерін де қолдандық. Әсіресе болжау, ассоциация стратегияларын, венн диаграммасын қолданғалы өзіме деген сенімім, сыныбыма деген сенімім арта бастады. Сабақтан соң кері байланыс жасау үшін, смайликтерді, қолдан ұшақ жасап бір-біріне жақсы тілек айтып оқушылардың сабақтан алған әсерлерімен бөлісетін болдық. Өз-өздерін бағалауды қолданысқа енгіздік. Бағалау критерийлерін жасап, топ мүшелерімен бағалауды әдетке айналдырудамыз. Кейіннен оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерді пайдалану кезінде:

- оқушылар бір-біріне көмектесетіндерін;
- білімге деген құштарлықтарының артатынын;
- өз беттерінше ізденуге бейімделетінін;
- өздерінің жаңа қабілеттерін көрсете алатынын;
- сабақта өздерін еркін ұстайтындарын байқадым.

Қорыта келгенде, әр оқытушы қазіргі заман талабына сай өзін-өзі жетілдіру, дамыту мәселелерімен айналысуы тиіс. Сондықтан да біліктілікті арттыру курсының бағдарламасында қарастырылған заманауи технологияларды игеріп, өз іс-тәжірибемізге енгізуді мақсат еттік. Бұл ретте, курс дәрістерінен алған теориялық білім мазмұнын бетпе-беттік машықтықтану тәжірибелері негізінде бекітіп, оқу үдерісіне енгізу жолдарын игердік деп есептейміз.

Бүгінгі ұстаз рухани дамыған, шығармашыл, кәсіби дағдыларды, рефлексия қабілетін меңгерген, жаңалыққа ұмтылғыш, білім құндылығын түсінетін, мәдениетті, өз пәнін, оны оқыту әдістемесін терең білетін, жеке тұлғасын әрі қарай дамыту мотивациясы қалыптасқан болуы тиіс. Қазіргі заманғы инновациялық білім беру педагогтың жауапкершілігін арттырумен қатар, кәсіби шеберлігі мен біліктілігін өсіруді міндеттейді.

Әдебиеттер тізімі
1 Alexander, R.,. Towards dialogic teaching: rethinking classroom talk. [Диалогтік сөйлесуді оқыту: сыныптағы әңгімелесулерді қайта түсіну.] Cambridge: Dialogos UK. 2004.
2 Mercer, N. and Littleton, K., Dialogue and the development of thinking. A sociocultural approach. [Диалог және ойлауды дамыту. Әлеуметтік мәдени тәсіл.] NY: Routledge. 2007. – 39 б.
3 Barnes, D. Language and Learning in the Classroom. [Сыныптағы тіл және білім беру.] Journal of Curriculum Studies, 3(1), 1971. – 27–38.
4 Mercer, N., (2000). Words and Minds: how we use language to think together. [Сөздер мен сана: бірлесіп ойлану үшін тілді қалай қолданамыз?] London: Routledge. 2000.
5 Mercer, N., and Hodgkinson, S. Exploring talk in school: inspired by the work of Douglas Barnes. London: Sage. 2008
6 Мұғалімге арналған нұсқаулық. 3 деңгей. – Астана, 2012. -306 б.

Один из методов обучения влияющий на исследовательскую способность и повышающий уровень знания ученика это- метод диалогового обучения. По мнению Л.С.Выготского, диалог играет важную роль в повышение познавательной деятельности ученика. В данной статье автор пытается изложить полученные теоритические знания на курсах повышения квалификации по методу диалогового обучения. В связи с этим привела к примеру ряд уроков посвященный методу диалогового обучения. Изложила достижения обучения и полученные результаты учащихся.

This article is devoted to some problems of dialogue learning. It is one of the methods to enhance research abilities and knowledge of students. According to Vygotsky L.S., dialogue learning plays an important role in increasing students' cognitive abilities. In the article the author outlines theoretical knowledge on the method of dialogue learning. In connection with this the author introduced lessons devoted to the method of dialogue learning. Achievements and results of learning based on method of dialogue learning have been set forth in the article.

ӘОЖ 37.015.3. (5қ)

М.Т. Кошанова, Т.Н. Жүндібаева
Ш. Уәлиханов атындағы КМУ; Көкшетау, Қазақстан
Абай атындағы ҚазҰПУ; Алматы. Қазақстан
turarkhan.2011@mail.ru

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУЫ

Мақалада болашақ кәсіптік білім беру педагогтарының бойында кәсіби өзін-өзі анықтауды қалыптастырудың алатын орны мазмұндалған. Кәсіби өзін-өзі анықтауда оқу процесінің орны мен оған негіз болатын факторлар көрсетілген.
Студенттердің кәсіби біліктілігін өзін-өзі жетілдіруде теориялық білімі мен психология, педагогика және арнайы пәндердің практикалық сабақтарының маңызына түсінік берілген.

Тірек сөздер: ақпараттық–коммуникативті, тұлғалық-дамытушылық, кәсіби өзін-өзі анықтау, субъективті-объективті қатынастар.

Білім сапасын арттыру және нәтижеге бағытталған үлгіге беталуы барысында мұғалімдер мемлекеттік стандарт берілген жетістіктерге жетуде кәсіби шеберлікпен меңгерген зерттеу біліктері мен дағдыларының қорытындысы проблеманың шешімін таба

алатын, ақпараттық–коммуникативті мәдениеті жоғары тұлғалық-дамытушылық функцияны атқарады. Қазіргі заман адамның осы құзыреттілікті меңгере отырып тек «кәсіби икемділігін оңтайландыруды қамтамасыз ету ғана емес, іске асырылу мүмкіндігін» үнемі оқып – үйрену және өзін-өзі жасау талабын қалыптастыра алады

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың жетістігі болашақ педагогтың қабілетінің арасында тепе-теңдікті сақтауға арналған мамандыққа қойылатын талаптардың субъектінің құндылық бағыттылығының арасындағы мамандықты таңдау мен нақты кәсіби ортаның ерекшеліктерімен анықталады.

Кәсіби өзін-өзі анықтау процесін екі жолмен жүргізуге болады. Атап айтсақ:

1. Теңесу (шешілетін проблемалардың жиынтығы, іс-әрекет цикілінің толықтылығының оларды шешуге бағытталғандығын және орындалған функциялардың жиілігі).

2. Маманды біріншіден маңызды функционалды байланыстардың кең түрдегі жиынтығына тарту немесе оның кәсіби іс-әрекетін жүзеге асыруда толығымен барлық параметрлер бойынша іс-әрекетке ұқсастықты тәжірибелі мамандар көбінесе демонстрациялайды, сонымен бірге масштабтың әр түрлілігімен яғни, еңбектегі пән шекараларымен.

Болашақ кәсіби әрекеттің мамандығы мен сипатына қарамастан, кез-келген жас маман іргелі білім мен кәсіби білік, дағдыларды меңгеруі қажет екені белгілі. Мұндай білім, білік, дағдыларды игеру барысында белгілі бір кәсіби проблемаға бағдарланған өзіндік ұстанымын айқындауға мүмкіндік беретін шығармашылық, зерттеушілік және өзіндік әрекеттер тәжірибесінің болуы айтарлықтай маңызды рөл атқарады.

Болашақ жас маманның жеке басының қасиеттерін зерттеу арқылы балаларды оқытып, тәрбиелеуде оның шеберлік таныта алуына қай қасиеті көмектесетінін білуге болады. Мұндай деректер болашақ ұстазды тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеудің бағдарламасын белгілеуге көмектеседі. Демек, кәсібилілікті жетілдіру болып нақты жетілумен механизмдердің жүзеге асырылуымен барлық деңгейлерінің өзара байланысы болып келеді. Себебі, қазіргі кезде кәсіби іс-әрекет табысты нәтижелерімен бағаланады. Ал бұл білім беру саласында ерекше маңызды, өйткені бұл жерде табысты нәтиже – ол өз орынын тапқан тұлға.

Болашақ кәсіби мамандарға білім беруді әр мамандықтың өзіндік ерекшелігіне қарай ұйымдастырудың қажеттілігі анық, соның ішінде педагог кадрларды даярлаудың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық және технологиялық негіздерін нақтылау міндеттері тұр.

Оқу процесін ұйымдастырудың негізгі психологиялық проблемаларын шешу: «оқу білімді табу, шығармашылық меңгеру ретінде үш факторға тәуелді: нені оқытады, қалай оқытады, кімді оқытады» деген [1, 56]. Осы факторлар талдауы мен оларды есепке алу сабақтың өнімділігі мен табыстылығын қамтамасыз етуші тиімді құрал болып табылады.

Бірінші фактор: оқыту процесіне әсер етуші – бұл оқу пәні, оның өзгешелігі.

Екінші фактор: білімдерді меңгеруге әсер етуші мұғалімнің даралық-психологиялық және кәсіби ерекшеліктері.

Үшінші фактор: шәкірт тұлғасы, оның жастық және даралық-психологиялық ерекшеліктері, оның ақыл-ойының дамуы, эмоционалдық-еріктік реттелінуі, оның бейімделігі мен қызығушылықтары, оның оқуға қатынасы, оқу материалын меңгеру ерекшеліктері.

Іс-әрекет құрылымындағы өзін-өзі бақылау, өзін-өзі анықтау ролдерінің маңыздылығы былайша себептеледі: ол сыртқының ішкіге, интерпсихикалықтың интропсихикалыққа өтуінің ішкі механизмін ашады (Л.С. Выготский), яғни, мұғалімнің өзін-өзі бақылау, өзін-өзі анықтау әрекеттері оқушының өзін-өзі бақылау, өзін-өзі анықтау әрекеттеріне өтеді.

Педагогикалық мамандық бойынша білім алушы жастарды педагогикалық іс-әрекетке үйретудің қазіргі заманғы көзқарастары бұған дейін қалыптасып қалған түсініктерге жаңаша қарауды ұсынады. Іс-әрекет құрылымындағы өзін-өзі бақылау, өзін-өзі анықтау ролдерінің маңыздылығы былайша себептеледі: ол сыртқының ішкіге, интерпсихикалықтың

интропсихикалыққа өтуінің ішкі механизмін ашады (Л.С.Выготский), яғни, мұғалімнің өзін-өзі бақылау, өзін-өзі анықтау әрекеттері оқушының өзін-өзі бақылау, өзін-өзі анықтау әрекеттеріне өтеді.

Педагогикалық мамандық бойынша білім алушы жастарды педагогикалық іс-әрекетке үйретудің қазіргі заманғы көзқарастары бұған дейін қалыптасып қалған түсініктерге жаңаша қарауды ұсынады.

В.А. Сластенин, Г. Ильин, В.И. Загвязинский: «қазіргі заманғы мектептегі педагогикалық іс-әрекет оқу материалын да, тіпті, оқушыны да объект ретінде қарастырмайды. Ол оқушының тұлғалық қалыптасуы мен дамуының заңды кезеңдерін, факторларын, жағдайларын қамтитын күрделі жүйе...». «Оқушылар: білім берудің мазмұны» түсінігі бойынша білім беруді тек субъект-объективтік қатынастар түрінде қарастыруға болғанымен, М.М.Бахтин адамды объект ретінде зерттеуге болмайтындығын, оны өзін еркін сезініп, өз ойларымен бөліскенде ғана танып-білуге болматындығын ескертеді.

Оқу іс-әрекетінің, ең алдымен, танымдық қажеттілік әрекеттің жалпыланған тәсілінің өндіруі болып табылатын іс-әрекет затымен «кездескенде» және онда «заттану» барысында анықталынады, яғни оған ішкі түрткі себеп болады және де сонымен бірге ол сан алуан түрлі сыртқы түрткілермен анықталынады, мысалы, өзін-өзі бекіту, абыройлылық, парыз, қажеттілік, жетістік және т.б. түрткілері. Студенттердің оқу іс-әрекетін зерттеу материалы негізінде көрсетілген ереже, социогендік қажеттіліктердің ішінде тиімділікке неғұрлым көп әсер ететін жетістікке деген қажеттілік, оның астарында адамның өз іс-әрекеті нәтижелерін жақсартуға ұмтылуы түсініледі. Оқуға қанағаттану осы қажеттіліктің қанағаттандырылу дәрежесіне тәуелді. Бұл қажеттілік студенттерді оқуға неғұрлым зейінді болуға мәжбүр етеді және сонымен бірге, олардың әлеуметтік белсенділігін арттырады.

Кәсіби өзін-өзі табу үрдісін зерттей отыра айта кетерлік мәселе, кәсіпті дұрыс таңдағанына сенімді студенттер, оқу үрдісі кезінде өздерінің қызығушылықтарын іске асырады, олардың вербалдық (сөздік) ой-өрісінің, танымдық бағыттағы көрсеткіштерімен, радикализм және тұлғаның доминанттығының корреляциясында болады, дәл сол уақытта кәсіби жағынан өзін-өзі әлі таппаған (күмәнданып отырған) студенттердің вербалдық ой-өрісінің көрсеткіштері радикалиум мен тұлға доминаттылығымен корреляцияда болмайды. Өзін-өзі анықтау үшін өз әрекеттеріне корреляция жасай алу, яғни, нәтиже қойылған талаптармен сәйкес келу үшін өз әрекеттерін қалай өзгертуге болатынын елестету маңызды болып табылады.

Е.М. Павлютенков оқушылардың педагогикалық кәсіпті таңдаудың үш ахуалын сипаттайды: жақындау-ахуалы (ұстаз кәсібін таңдау мотивтері, оның әрекетінің мақсаттары және оған жету тәсілдері түйіседі). Жақындау-алыстау ахуалы (студент педагогтың қоғаммен балалар үшін маңыздылығын түсінеді, бірақ нақты мамандықты ұнатпайды); алыстау-ахуалы (мотивте, мақсатқа жету тәсілдері де ұстаздық объективтік мақсатымен түйіспейді). Оның деректерді бойынша, екінші ахуал (жақындау-алыстау) күрделі және шешім әр кезде орын алмайды, студенттің ЖОО-дан жиі шығуын әкеледі. Үшінші ахуал (алыстау-алыстау) педагогикалық ЖОО-ның студенттерінің ұстаз әрекетінің элементтерін игеруге үшін талпыныс та жасамайды: филология факультетінің студенттері «жазушы» болғысы келеді, шетел тілі студенттері – «аудармашы» және тағы сол сияқты болғысы келеді. Нәтижесінде, студенттерде кәсіби өзін-өзі табу тұрақты болмайды.

Мамандық таңдауды не анықтайды деген сұраққа жауап бере отырып, Е.А.Климов негізгі сегіз факторды ұсынады:

1) үлкендер, отбасы позициясы;
2) құрдастар позициясы;
3) мектептегі педагогикалық ұжым позициясы (мұғалімдер, сынып жетекшілері және т.б.);
4) жеке өмірлік және кәсіби жоспарлар;
5) қабілеттер және олардың көрінулері;
6) қоғамдық танушылыққа ұмтылу;

7) қандай да бір кәсіби іс-әрекет жайлы ақпаратты болу,

8) бейімділік [2, 121-128].

Бұл факторлар, сөзсіз, педагогикалық іс-әрекетті мамандық ретінде таңдау үшін де маңызды. Алайда, дәл осы мамандықты таңдауды анықтайтын ерекше факторлардың бірі – балаларға деген сүйіспеншілік, оларға тәжірибені игеруге көмектескенге бейімділік.

Жоғарғы мектептегі оқу үрдісін талдай отыра, С.И.Архангельский үрдісті басқару, студенттер қызметінің психикалық және физиологиялық мақсатты белсендетуін, үрдісті жетілдірудің жағдайларын жасауды қарастырады. Басқарушылық «оқытушы-студент» жүйесіндегі оқытушылар мен студенттердің ортақ қызметінің, мақсаттардың үлесімділігін, мазмұнын және түрлерін қамтамасыз етіп, барлық құраушы, бақылаушы, түзетуші ықпалдардың жоспарларды оңтайландыру керек. Кез-келген қызметке басқарушылық әдіс, басқару объектісін тануды, стратегияны, бағдарламаны жасауды және оны бірте-бірте қарастырады [3, 87].

Теориялық және практикалық міндеттерді шешу процесінде жеке адамның еріктік құрылымы қалыптасады, ол міндеттердің қалай қабылданатынын да, олардың қалай жүзеге асырылатынын айқындап беріп отырады.

Қоғамдық ортаның ықпалдары организмнің физиологиялық жүйесінің бұзылуын ғана емес, психикалық күйлердің өзгерісіне алып келеді, бұл жеке тұлғаның субъективті қарым-қатынасқа сәйкестігі арқылы толықтырылып, бірнеше жолдармен соның ішінде мамандықпен айналысу процесіндегі психикалық тәсілдермен кәсіптік және әлеуметтік-психологиялық аспектілердің үдерісінің физиологиялық механизмдерінің психологиялық көріністерін анализдеуді жоққа шығармайды. Адамзат кез-келген кәсіптік жағдаяттарға (егер адам өзін-өзі анықтаса) төселеді және тұтас құрылым ретінде өзін танытады және белгілі бір организм және жеке тұлға ретінде де.

Кәсіби өзін-өзі анықтау үдерісін қарастыру үздіксіз, бірақ, «еңбек субъектісі – кәсіби орта жүйесіндегі келіспеушіліктен туады, ол мұндай жағдайларда активтендіріледі.

Психолого-педагогикалық аспектілерде кәсіби өзін-өзі анықтау кәсібті таңдаудағы адамның бейімділігі мен қабілетінің сәйкестілігі және тұлғаның дамуы. Кәсіби өзін-өзі анықтауды іс-әрекеттегі индивидтің әлеуметтенуі белсенді тұлғалық процес ретінде және осы процестің кәсіби өзін-өзі анықтау – «жас маманды өнеркәсібке кіріктірудің белсенді процесі, қоршаған ортаның жаңа әлеуметтік ортасына еңбек шарттары» ретінде қарастырылады.

Кәсіби өзін-өзі анықтаудағы тұрақтылық кәсіпті дұрыс таңдауда басты құбылыс болып саналады сонымен қатар барлық кәсіптік бағдар жұмыстарындағы эффективті бағасы.

Кәсіби өзін-өзі анықтау қорғаумен және болашақта нақты кәсіби іс-әрекетке бейімділігінің дамуымен, еңбек мотивациясының тұлғалық және қоғамдық байланысы әлеуметтік төселудегі бірлікті жүзеге асыруда өте маңызды.

Әдістер диагностикалық бағалау, әр түрлі, белгілі бір ақпаратты беретіні белгілі, сонда да олар «пассивті» топқа жатады. Әрине, ол студенттің өзін-өзі бағалау қызметін реттейді, рефлекстік ойлауды басқарып отырады және адамның профессионалды түрде қоғамдағы орнын белгілейді.

Дегенмен бұл әдістер сыртқы факторлардың әсерінен, жекелік тұрғыдан қоршаған адамдардың кәсіби түрде қоғамдағы орнын анықтау кезінде тұлғаның өзін-өзі бағалауын, дамуын, жете тексере алмайды.

Осы тұрғыдан алғанда мынадай сұрақтар туындайды: қай жағдайда және қандай әдістерді қолдану арқылы профессионалды тұрғыда өзін-өзі бағалауын дамытуға болады, яғни жай ғана «атап қою» дәрежесінде қалып қоймай, өзін жетілдіру сатысына көтерілу.

Өзін-өзі бағалаудың адекваттық жағынан маңызы - тұлға өзін жан-жақты, нағыз тұлға ретінде бағалай алуында. Ал мұндай қасиеттерді дамыту үшін студентке топтағы бір оқушының немесе оқытушының портреті беріледі. Студенттің мақсаты сол суретті үлгі тұтып, өзінің ойын, қиялын, фантазиясын пайдалана отырып жаңа автопортрет жасайды.

Сонымен қатар студент бұл тапсырманы орындауда теориялық және практикалық біліміне жүгінуіне де болады. Бұл әдісті Н.Е.Шафажинский қолданысқа енгізген.

Студент «суретші» ретінде өзі қалаған және өзіне ыңғайлы этюдтарды, пантомималарды, мүсіндерді тапсырмада қолдана алады. Сонымен бірге, «портрет» жасау үшін аппликация, эпиграмма, тіпті болмаса өзі ойынан өлең жазуына да болады.

Тапсырманың ең қызығы берілген суреттегі адамның сыртқы көрінісі емес, ал оның жеке қасиеттері, тұлғалық көрінісі жұмбақ болуы керек, яғни белгісіз болуы шарт.

«Суретші» портретін оқу кезінде студент біліміне, іскерлік пен дағдысына кәсіби тұрғыда баға бере алуын қамтамасыз етеді.

Психологиялық портрет жасай отырып «суретші» адамның жеке қасиеттерін, ерекшеліктерін аша отырып, толығымен көрсетуі керек.

Бұл тапсырманың қиын жері студенттердің бірін-бірі жете, толық білмеуі, бір-бірінің жеке қасиеттерін танып білмеуі, бірін-біріне жеке тұлға ретінде баға бермеуі. Дегенмен де, әрбір студент өзінің жан дүниесін ашып, көрсете алмайды. Сонымен бірге студенттің мамандығына қатысты, не мақсатпен осы мамандықты таңдағаны туралы және жоғары оқу орнына түсуінің мақсатын анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіби жағынан өзін-өзі жетілдіруде (мамандыққа қатысты көзқарасы жағымды ма немесе теріс па, студент пен оқытушының ара қатынасының маңызы қандай, біріншіден, өзін-өзі ашып, әрбір қатысушының өзін-өзі жетілдіруі; екіншіден, студент болған жағдайды қабылдауы, басқа адамдармен жақсы қарым-қатынас орнату, бағалау; үшіншіден, ортақ қызығушылықтары бар жағымды атмосфераны сезіне білу. Ал ең бастысы - әрбір студенттің «Мен»-ін қалыптастыру болып табылады.

Педагогикалық жоғары оқу орнының ең басты мақсаты – психологиялық-педагогикалық дайындық барысында өз бетімен білім алуға, жетілуге, қоғамда өз орнын белгілеуді іске асыру.

Студенттердің жоғары оқу орнында алған білімдері олардың қоғамда, басқа да белгілі жерлерле тез арада бейімделуге, жекеленген психологиялық құбылыстарды өз бетімен танып білуге, қазіргі заманауи технологияларды меңгеруде, оқушыларды тәрбиелеуде, педагог мамандығының қыр-сырын ұғынуға мүмкіндік береді

Студенттердің кәсіби біліктілігін өзін-өзі жетілдіруде теориялық білімі мен психология, педагогика және арнайы пәндердің практикалық сабақтары маңызды болып табылады.

Өзін-өзі танып білуде, өзін-өзі дамытуда кемшіліктерді жою, оқушылардың ерекшеліктерін зерттеу және арнайы мінездеме жасау олардың белсенділігін арттырып, студенттердің арасындағы қарым-қатынас атмосферасы біраз жақсарады.

Өзін-өзі бағалау, жетілдіру, кәсіби тұрғыда қарым-қатынасты жоғарылату, ұстаздық жауапкершілікті сезіндіру мақсатында ең қарапайым «Кеңес» (Ақыл) тест ұсынуға болады.

Бұл тестің бірнеше вариантары бар:

1. Сіз өзіңізді «мұғалім» ретінде санаңыз. Ертең сіз мектепке ұстаз ретінде барасыз. Сіз өзіңізді қалай көрсетер едіңіз, қандай қасиеттеріңізді көрсетер едіңіз?

2. Өзіңізді «студент» деп ойлаңыз (топтағы бір студенттің аты-жөні айтылады). Ертең мектепке сынып жетекші және мұғалім болап барасыз. Сіз қандай ақыл айтар едіңіз? Мұғалім қандай қасиеттерімен ерекшелінеді?

3. Сіз өзіңізді «оқушы» деп есептеңіз. Сізге оқытушы немесе сынып жетекші келеді, яғни ол – сіз. Оқушыға сізбен оқып, білім алғысы келеді. Неге?

4. Сіз ата-анасыз және сіздің балаңыз мектепке барады. Осы курстағы немесе топтағы қай студентке өз балаңыздың білім алуымен, тәрбиесін сеніп тапсыра алар едіңіз? Неге?

5. Сіз – мектеп оқушысыз. Сіз осы курстағы немесе топ студенттерінің қайсысында оқығыңыз келеді? Кім сізге ұстаз бола алады? Неге?

6. Топтағы әрбір студентке арнап қысқаша тілек, пікір жазыңыз (болашақ мұғалім үшін олар қандай қасиеттерінен арылып, қандай жақсы қасиеттерді иемденуі шарт).

Студенттерге осындай психологиялық-педагогикалық этюдтарды «шешкізу» арқылы, олар берген жауаптарын қадағалау керек. Яғни, оқытушылық мамандыққа деген көзқарасы

қандай екен, жеке қасиеттері мен кәсіби тұрғыдан өзін бағалай білуіне басты назар аудару керек.

Білімге ізденіс барысында студенттің өзіне баға бере алуы сонымен қатар белсенділік танытып өзінің жеке тұлға болып үнемі ізденіс үстінде индивидуалдылық ерекшеліктерімен рухани-этикалық кәсіби өзіндік шешім қабылдай алады.

Студенттерді тұлға ретінде даярлау индивидуалдылық стратегиясын қорытындылау барысында кәсіби сенімділік ауқымды қолданысқа ие болады.

Әртүрлі мақсаттағы жұмыстарды атқару барысында ең алдымен мақсат-міндеттеріне басты назар аударылады. Педагогикалық мамандықтың қыр, сырын ұғынуда, берілген жұмыстарды атқаруға студенттерді жұмылдыру мақсатында психологияның қызықты тренингтерін қолдануға болады. Мысалы: студенттердің белсенділігін, әдістердің маңызын арттыру мақсатында әлеуметтік-психологиялық тренингтер өткізіледі. Біріншіден, бұл студеттердің творчестволық құзіреттілікті жетідірудің практикалық тұрғыдағы логикалық жалғасы. Екіншіден, бұл тренингтерге студенттерде қызығушылық мол, ол қатысқысы келіп тілек білдіріп отырады. Мұндай сабақтарда кәсіби жағынан өзін-өзі жетілдіру, мотивтерді қамтамасыз етуге қажеттілік оянады. Үшіншіден, үнемі ұжымда болу арқылы студенттердің арасында достық қарым-қарым, жолдастық қарым-қатынасты нығайтады. Мұндай дәрістер студенттердің білімін кеңейтеді. Сабақ кезінде табиғи ситуация құрастыру, оны шешу арқылы сабақ атмосферасын жеңілдетеміз. Нағыз өмірге біршама жақындаймыз. Бұл өмірде ешнәрседен қорықпау керек, жасап көруге талпындырады, сонымен қатар «жеңіліс» табудан қорықпауға үйретеді**.** Соған байланысты үш этапты ерекше атауға болады:

1. Ең алғашқы этапта басты назар аударатын жағдай студенттің өзін-өзі тәрбиелеуі.
2. Өз бетімен білім алуына көңіл бөліп, тренингке қатысушы әрбір студенттің белсенділігін арттыра отырып, қызығушылығын ояту.
3. Студент анализ жасауға өзі үйренеді, яғни осының алдында болған эксперимент нәтижелеріне сүйене отырып ары қарай білім алуын жалғастырады.

Е.Т. Конюхованың пікірінше, белсенді түрде өзін-өзі дамытып, жетілдіруге қатысса, бұл адекваттық баға берудің талаптарының бірі болып табылады. Бұл талаптарды басшылыққа алғанда студенттің оқу процесінде де белсенділігін арттыруына септігін тигізеді.

Студенттердің таңдамалы мамандықтарында түрлі мақсаттарға жету, мәселелерді шешу барысында көбінесе ұжымдық әңгіме, диспуттар, маңызды қызмет атқаратын стратегиялар мен әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылады.

Ұжымдағы әңгімені ұтымды жүзеге асыру үшін талқыланатын мәселенің өзекті, қызықты болуымен қатар, таңдауды студенттердің өздері жасағаны маңызды екенін ескерген жөн.

Осындай әңгімелер жалпы студенттер арасында қызу талқыға түсіп, жан-жақты қарастырылып, түрлі көзқарастармен пікірлерден кейін белгілі шешімге келері сөзсіз.

Таңдауды студенттер жасағанда, біріншіден, студенттер ұжымы үшін қызықты, оларға жат емес тақырыпқа таңдау жасалса, екіншіден, олардың арасындағы өзекті тақырып сараланып, талқыланып белгілі бір тұжырымға келері даусыз. Оқытушының кәсіби өзін-өзі анықтауы, болашақта студенттердің білімді игеруге бағытталған оны әрі қарай өз бетімен білім алуды қажетсінуге, өзі дербес және шығармашылық түрде ойлануына ықпал етеді.

Нәтижесінде, ол: берілген тапсырмаларға шығармашылық таныта отырып, жүйелі түрде жұмыс жүргізе отырып, одан әрі курстық және дипломдық жұмыстарды дайындап қорғауға, керекті әдебиеттерді іздеп табу мен оларды зерттеп, проблемаларды қоя білу мен оларды шеше отырып, өздігінен шеше білу қабілетін дамытады. Сондықтан мұғалім студенттерге кәсіби өзін-өзі анықтауға бейімдей отырып, оларды өздігінен жұмыс істеуге тәрбиелей отырып, болашақ маман ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ғылыми-зерттеу жұмысы көрсеткендей олардың қызығушылығы мен белсенділігі, танымдық ізденімпаздығы, болашақ мамандығына деген сенімділік немесе сенімсіздік қалыптасып, өзін-өзі анықтайды.«Мен» деген біреу болғанымен, осылардың тиісті жағдайларға байланысты неше

түрлерін кездеседі: 1. «Мен шынында кіммін?» (шындықты көздейтін «мен»); 2. «Мен»-өзімді өзгелер қалай бағаласын деп ойлар едім? (эмпатикалық «мен»); 3. «Менің»-тілегім бойынша қандай болғым келеді? (тілек, яғни фантастикалық «мен»); 4. «Мен» келешекте кім болғым келеді? (болашақ «мен»).

Сонымен, өзін-өзі анықтай отырып студенттер өзін-өзі сыни көзбен қарап, өзінің мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай біледі, өз мақсатын нақтылап, ойын түйіндеу қабілеттілігіне ие болады. Өзін-өзі анықтау болашақ маманға өзінің кәсібіне деген сенімін арттырып, рухани үйлесімдігін дамытады, өзіндік сана- сезімі қалыптасады, яғни болашақ маман ретінде *біріншіден*, бұлар өзі қоршаған әлеумет ортасынан соның ішінде жеке адамдар арасында кездесетін неше түрлі қарым-қатынастың мәнін түсініп, әр бір нәрсенің себебіне және одан шығатын нәтиженің мәніне түсініп, әр бір нәрсенің дүниеде себепсіз нәтиже болмайтынын ұғына бастайды; *екіншіден*, егер бұл кезеңде ересек уақытының көбін мұң, фантазия сияқты нәтижесіз объектілерге жіберетін болса, енді сол фантазиядан нәтиже шықпайтынын біліп, күші мен жігерін шындық нәрсені меңгеруге жұмсайды. Бұл оның өзін-өзі анықтауын дамытып, жеке тұлға ретінде қалыптасып өмірде өз орнын табуға негіз болады.

Список литературы

1 Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. М., 1976ж. 152с. С.56

2 Леднев В.С. Содержание образования. – М.: Высш. шк., 1991. – 224с. С.121-128.

3 Архангельской С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы. – М.: Высш. шк., 1980 – 368с. С.87.

4 Практика применения интерактивной методики обучения в вузах. Учебно-методическое пособие. -Алматы: КазНПУ им.Абая, 2011. -179с.

В статье рассматривается роль формирования профессионального самоопределения будущего педагога. В профессиональном самоопределении показаны важность учебного процесса и факторы, которые являются его основанием. Также рассматриваются такие вопросы как роль теоретического знания и практических занятий дисциплин как психология, педагогика и специальные предметы в саморазвитии профессиональных навыков студентов.

This article provides an uncommon interpretation of a role of forming professional self-determination of a future teacher of professional education. The author shows the importance of educational process and factors which are its basis in the professional self-determination. The author of this article touches the question of a role of theoretical knowledge and a practical training of disciplines such as psychology, pedagogics and special subjects in self-development of professional skills of students.

УДК 159.923:37.015.3

А. Ж. Наурызбекова, Д.Г. Аипова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
aisulushka82@mail.ru, dily47@mail.ru

МЕТОДЫ АКТИВИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО И ЛИЧНОСТНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ В СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Актуальность темы заключается в возникновении противоречия между необходимостью реализации личностно ориентированной парадигмы профессионального образования и методики преподавания иностранного языка на неязыковых специальностях недостаточно разработанном личностно-ориентированным подходом в диагностике профориентационной направленности. Проблема исследования заключается в поиске методов активизации профориентационной работы среди учащихся в плане разработки личностно-ориентированного подхода к психодиагностике профессиональной ориентации учащихся. Результатом исследования является вывод о том, что тип направленности личности определяет характер профессиональных склонностей и мотива выбора профессии, лежащие в основе личностно-ориентированного подхода профессиональной ориентации, что гарантирует оптимальный выбор профессии.

Ключевые слова: профориентационная работа, личностное и профессиональное самоопределение, профконсультирование, направленность личности.

Важнейшей частью процесса обучения иностранным языкам на неязыковых специальностях является контроль уровня овладения навыками и умениями иноязычной лексики. Профессионально организованный контроль знаний обеспечивает качество преподавания в целом. В зависимости от проведения контроля знаний учащихся и владения иноязычной лексикой, а также умения выражать мысли с использованием средств языка обеспечивает вхождение обучающихся в процесс обучения.

Следует отметить, что не все учебники по иностранному языку дают исчерпывающую информацию по данной дисциплине, поэтому преподаватель дает дополнительный материал, который обеспечивает знакомство обучающихся с терминологией изучаемой специальности.

В последнее время особенно усложнилась проблема выбора профессии для юношей и девушек, что характеризуется противоречиями, которые возникли между требованиями общества в экономико-политической и социально-культурной ситуации и отсутствием полноты представлений значительной части молодёжи о востребованности профессий [1]. Работа приносит удовлетворение в жизни только в том случае, если человек увлечен своей профессией. Работа желанна тогда, когда она выбрана верно. На наш взгляд, в качестве фактора, обеспечивающего сбалансированность выбора профессии и дальнейшее профессиональное становление, выступает направленность личности юношей и девушек. Направленность личности задаёт основной путь развития личности в целом и профессионального становления в частности. В работе служб профконсультирования этот момент очень часто не учитывается, в результате чего юноши и девушки совершают определенные ошибки: выбор профессии «за компанию», выбор под влиянием родителей, друзей, учителей, увлечение и внешней стороной профессии или её престижностью, недооценка собственных психологических особенностей и способностей.

Таким образом, возникает противоречие между необходимостью реализации личностно ориентированной парадигмы профессионального образования, предполагающей развитие личности (её направленности, компетентности, профессионально важных качеств), и практически разработанности данной проблемы в психологической науке.

Необходимость разработки структуры, содержания, форм и методов профориентационной работы в процессе трудового обучения объясняется тем, что еще многие учителя труда не достаточно полно используют большие возможности трудового обучения учащихся для подготовки их к профессиональному самоопределению. Как показывают исследования многих ученых, пока только 10–15 % учащихся считают, что на выбор профессии оказали влияние уроки трудового обучения. А ведь именно эти уроки в школе располагают необходимыми возможностями выявления и развития профессиональных наклонностей личности, ознакомления с наиболее распространенными сферам материального производства, формирования наиболее важных профессиональных качеств личности [2].

Центром профориентационной работы с абитуриентами служит средняя общеобразовательная школа, которая призвана растить, обучать и воспитывать молодые поколения с максимальным учетом тех общественных условий, в которых они будут жить и работать. Решение этой задачи возможно только при обеспечении высокого уровня общего и политехнического образования молодежи, воспитания в ней психологической готовности трудиться. Необходимо сформировать уже у учащихся старших классов общетрудовые умения и навыки, создать условия для осознанного выбора профессии.

Политехническое образование абитуриентов обеспечивает ознакомление их с техникой и технологией производства на основе естественнонаучных знаний, полученных при изучении основ наук. В результате работы по профессиональной ориентации учащиеся знакомятся с миром профессий. Таким образом, политехническое образование и профориентация составляют неразрывные части учебно–воспитательного процесса в школе. Именно политехническое образование служит основой профессионального самоопределения школьников[3].

В содержание профориентационной работы среди абитуриентов входит:

1. формирование мировоззрения, положительного отношения к труду, общественной государственной собственности, воспитание интереса к рабочим профессиям;
2. широкое ознакомление учащихся с различными отраслями народного хозяйства, наиболее распространенными массовыми профессиями в процессе изучения основных наук, трудового обучения, внеклассной и школьной работы;
3. всестороннее изучение подростков, выявление, изучение и развитие их интересов, склонностей и способностей, а также физических и психологических возможностей;
4. помощь школьникам в приобретении умений, навыков, необходимых для выполнения различных видов трудовой деятельности, как в школе, так и в производственных условиях, с учетом их интересов и склонностей;
5. ознакомление учащихся с требованиями, которые предъявляют конкретные профессии к объему знаний общеобразовательных предметов, умениям и навыкам, а также с характером работы будущих специалистов;
6. консультации учащихся в отношении профессий, информация об учебных заведениях, в которых можно овладеть соответствующими специальностями, и т.д. [4, 11-12].

Проводимые исследования, обобщение передового педагогического опыта показывает, что на большинстве уроков в школе должна осуществляться целенаправленная профориентационная работа с учащимися.

Существуют различные подходы к определению профессиональной ориентации. Так в Положении о профессиональной ориентации и психологической поддержке населения в Республики Казахстан дается следующее определения профессиональной ориентации: профессиональная ориентация – это обобщенное понятие одного из компонентов общечеловеческой культуры, проявляющегося в форме заботы общества о профессиональном становлении подрастающего поколения, поддержки и развития природных дарований, а также проведения комплекса специальных мер содействия человеку в профессиональном самоопределении и выборе оптимального вида занятости с учетом его потребностей и возможностей, социально-экономической ситуации на рынке труда [5].

В психологическом словаре дано такое определение профориентации: профессиональная ориентация – система мероприятий по включению индивида к миру труда.

Рисунок 1. – Система мероприятий профориентации

По результатам проведенного исследования определены основные методы активизации профессионального и личностного самоопределения учащихся в средней общеобразовательной школе:

повышение уровня информированности родителей и родственников об особенностях профессионального отбора в различных сферах профессиональной деятельности;

активизация воспитательной работы со старшеклассниками в плане осознания своих возможностей, способностей, склонностей и свойств личности;

проведение дополнительных мероприятий профориентационной направленности (конкурсы, олимпиады, смотры);

организация проведения факультативных занятий в плане досуговой педагогики (кружки, секции, факультативные занятия);

организация проведения круглых столов по теме выбора профессии с участием психолога, классного руководителя, социального педагога, учащихся и их родителей и представителей различных профессий (сварщики, строители, агрономы, экономисты, юристы и т.д.);

организация взаимодействий школ и специализированных учреждений, занимающихся профориентацией, по вопросам выбора профессии учащихся выпускных классов;

сопоставление престижности профессии, и ее материальная сторона (оплачиваемость труда)

повышение уровня осведомленности учащихся школ и абитуриентов о сервисных специальностях;

формирование у учащихся личностных и общественно-значимых мотивов выбора профессии;

создание условий для осознанного профессионального самоопределения;

На основании результатов исследовательской работы разработаны и внедрены следующие мероприятия по активизации профориентационной работы с учащимися выпускных классов средней общеобразовательной школы [6].

Методы активизации мероприятий, ориентированные на профориентацию школьников:

Дни и Недели открытых дверей, экскурсии на предприятия и в организации;

организация тематических конкурсов, победители которых получают гранты на обучение;

профильные кружки и клубы («Юный эколог», «Юный бухгалтер», «Юный экономист», «Юный менеджер», Лаборатория творческой деятельности журналиста, Антропологический кружок и т.п.);

классы допрофессиональной подготовки – профильные классы с привлечением преподавателей высшего и специального учебного заведения, дополнительные обучающие программы;

довузовские центры и подготовительные курсы на базе профильных учебных заведений;

«трудовые пробы» (практическое введение старшеклассников в профессию);

содействие временному трудоустройству во время каникул;

мастер-классы от специалистов;

тренинги, семинары и другие формы практических занятий;

конкурсы профессионального мастерства студентов (обязательно приглашение старшеклассников);

организация профессиональных конкурсов «Лучшая профессия» среди учащихся;

тематические Интернет – конкурсы, фестивали, предметные олимпиады, спартакиады и викторины для старшеклассников;

КВН и интеллектуальные игры, слеты школьников;

участие в праздновании казахстанских профессиональных праздников;

«открытые уроки», выступления на «классных часах» и родительских собраниях в школах, встречи специалистов местных предприятий и организаций со школьниками;

презентации учебных заведений в школах, на профильных выставках, ярмарках профессий (совместно с Центрами занятости);

агитационные акции в школах, по набору обучающихся в учреждения профессионального образования («Найди себе ученика»)

Достаточный охват профориентационной работой свидетельствует о том, что введение профильного обучения в школах – одна из целей реформы образования, которая проводится в настоящее время в Казахстане. Для того, чтобы молодой человек мог правильно выбрать себе профиль, основываясь не только на своих желаниях, но и на своих возможностях, он должен пройти те или иные профориентационные мероприятия, чтобы впоследствии развивать свои способности гораздо успешнее с помощью профиля, которые ему действительно подходит [7]. Социальное положение семьи учащихся также может влиять на выбор профессии учащихся, дети специалистов, руководителей и предпринимателей в обеих группах больше ориентированы на получение высшего образования. Кроме того, они чаще других прислушиваются к мнению родителей при выборе своей будущей профессии или идут по их стопам. Так же, они больше других ориентированы на материальную сторону профессии. Следовательно, выбор молодым человеком своей будущей профессии зависит и от его социального положения. После проведения профориентационных мероприятий с использованием методов их активизации участвующие в формирующем эксперименте учащиеся были не уверены в правильности своего выбора профессии без рекомендации психолога. Данные профориентационные рекомендации и работа психологов помогли старшеклассникам сделать правильный и осмысленный выбор своей будущей профессии.

Таким образом, профессиональная ориентация в общеобразовательном учреждении представляет собой научно-обоснованную систему мер, способствующих профессиональному самоопределению личности и формированию будущего профессионала, умеющего с наибольшей пользой для себя и общества применить в профессиональной деятельности свои склонности и способности, свободно ориентироваться и быть конкурентоспособным на рынке труда.

Список литературы:

1 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы, 11.04.2004г., № 1459

2 Информационно-методический бюллетень «Учительский журнал», 2/2008

3 Божович Л.И. Психологические особенности личности старшего школьника. Комсомол в школе. – М., 1972

4 Профессиональное образование. Тест Дж. Холланда. – 5/2004.

5 Государственный общеобязательный стандарт начального, основного среднего, общего среднего образования Республики Казахстан ГОСО РК Утвержден и введен в действие приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 22 ноября 2007 . № 566/1

6 Чистякова С.Н. Профессиональное самоопределение и профессиональная карьера молодежи. – М.: Просвещение, 1997. – 284 с.

7 Румянцева Т.Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии // Вопросы психологии. 2001. № 1

Тақырыптың өзектілігі кәсіби білімнің жеке бағдарланған парадигмасын өткізу қажеттілігі аралығында қайшылықтың пайда болуы және жеткіліксіз игерілген жеке – бағытталған кәсіби бағдар диагностикасының тәсілдері қосылады. Зерттеудің мәселесі оқушылар арасында кәсіби бағдар жұмысын жандандыру әдістерін әзірлеу жоспарында әр оқушыға бөлек кәсіби бағыт беруде жүйке диагностикасын іздестіру. Зерттеудің нәтижесінде жеке тұлғаның бағытының негізіне жататын мамандықтың кәсіби таңдауының себебін анықтау және мамандықтың оңтайлы таңдауын кепілдік берген кәсіби бағыттың бағдарламасының тәсілі зертеудің қорытындысы болып табылады.

Relevance of a subject consists in contradiction emergence between need of realization of personally focused paradigm of professional education and insufficiently developed personal the focused approach in diagnostics of a proforentatsionny orientation. The problem of research consists in search of methods of activization of professional orientation work among pupils in respect of development personal the focused approach to psychodiagnostics of vocational guidance of pupils. Result of research is the conclusion that the type of an orientation of the personality defines nature of professional tendencies and motive of the choice of profession, underlying personal the focused approach of vocational guidance that guarantees optimum choice of profession.

УДК 004.9

Д.В. Сизов, Н.А. Бекбалакова, А.Ә. Ботабек
Карагандинский государственный медицинский университет
Караганда, Казахстан
sdmitrijd-1577@mail.ru

ФАРМАЦЕВТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ [1, 6-10]: КВАНТОВАННЫЙ УЧЕБНЫЙ ТЕКСТ С ЗАДАНИЯМИ В ТЕСТОВОЙ ФОРМЕ ДЛЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ

В статье в качестве образца квантованного текста по дисциплине «Латинский язык» представлен квантованный учебный текст для студентов медицинских вузов специальности «Общая медицина» «Фармацевтическая терминология», соответствующий третьей подсистеме при изучении медицинской терминологии.

В работе авторы приводят различного вида технологичные задания в тестовой форме с выбором одного или нескольких правильных ответов для объективной проверки знаний обучающихся: фасетные, характеризующие, на установление правильной последовательности и др., которые можно применять для организации самостоятельной работы студентов с использованием компьютера.

Ключевые слова: квантование учебных текстов, задания в тестовой форме, фармацевтическая терминология, глагол, грамматические категории, словарная форма

В настоящее время учебный процесс требует постоянного совершенствования, так как происходит смена приоритетов и социальных ценностей. В современных условиях развития общества всё больше возрастает потребность в нестандартно мыслящих творческих личностях. На данный момент, традиционная подготовка специалистов-выпускников, что ориентируется на формирование знаний, умений и навыков в какой-либо области знания, всё больше отстаёт от предъявляемых современных требований. Иными словами, фундаментом современного образования должны быть не столько учебные дисциплины, сколько способы мышления и деятельности самих студентов.

Современные технологии в образовании рассматриваются как средство, с помощью которого может быть реализована новая образовательная парадигма. Тенденции развития образовательных технологий напрямую связаны с гуманизацией образования, способствующей самоактуализации и самореализации индивида. Так, в вузе остро стоит задача актуализации содержания и методов обучения за счет активного использования в учебном процессе результатов и технологий научного поиска, повышения эффективности самостоятельной творческой работы студентов, развития познавательной деятельности, творческих способностей, создании ситуации успеха, организации встречных усилий преподавателя и студентов [2, 9].

На наш взгляд, задача любого высшего учебного учреждения в настоящее время состоит не только в подготовке конкурентоспособных высококвалифицированных и востребованных специалистов, но и включение их уже в процессе обучения в разработку принципиально новых технологий, их адаптация к реальным условиям профессиональной производственной среды. При этом, в процессе обучения, важно развивать у обучающихся такие способности, как «системное научное мышление, информационная культура, творческая активность, высокая нравственность» [3, 87]. Приобретение таких навыков во многом зависит от содержания и методики обучения будущих специалистов, от применения новой педагогической технологии.

Так, например, В.А. Сластенин рассматривает педагогическую технологию как «последовательную взаимосвязанную систему действий педагога, направленных на решение педагогических задач» [4, 89]. В этом определении видится основное отличие педагогической технологии от методики преподавания, состоящее в том, что любая педагогическая задача может быть решена только с помощью адекватной технологии, реализуемой педагогом-профессионалом.

Безусловно, что аудиторное обучение обеспечивает социальное взаимодействие, которое востребовано людьми и от которого они получают удовлетворение, имея возможности напрямую общаться с преподавателем; предлагает знакомые и привычные для обучающихся методы; создает интерактивное образовательное пространство, в котором каждый обучаемый может проверить свою позицию, выбор или реакцию на себе равных и получить незамедлительную обратную связь от преподавателя относительно правильности ответов. Но электронное обучение (e-learning), часто используемое в последнее время в учебном процессе, позволяет менять темп, время, место обучения; предлагает максимальные уровни гибкости и удобства для обучающихся; дает возможность своевременной актуализации наполнения содержания, что, в свою очередь, резко расширяет роль самостоятельной работы студента (СРС).

Так, например, в последнее время, средством новой образовательной технологии становится использование квантованных учебных текстов и заданий в тестовой форме. Квантование создает лучшие условия для понимания содержания учебных текстов, а тестовый компьютерный самоконтроль обеспечивает усвоение знаний, содержащихся в таких текстах.

На основе квантованных текстов преподаватели-предметники разрабатывают не тесты, а задания в тестовой форме, отличающиеся краткостью, технологичностью, правильностью формы, логической формой высказывания, одинаковостью правил оценки ответов, правильностью расположения элементов заданий, одинаковостью инструкций для всех испытуемых и адекватностью инструкции форме и содержанию задания [5, 27].

При квантовании учебного материала проводится компрессия (сжатие) учебно-научных текстов, в результате чего, преподаватель преследует одну основную идею - стремление сделать текст короче, понятнее, доступнее, интереснее, запоминающимся для большинства студентов.

Квантование учебных текстов, дополняемое проверкой усвоения знаний посредством заданий в тестовой форме, активно внедряется и в Казахстане. Квантование учебных текстов означает их сокращение и разделение на небольшие части, что облегчает усвоение смыслов, содержащихся в каждом кванте учебной информации. К каждому кванту даются свои определенные подзаголовки.

Рассмотрим пример квантования учебного текста по латинскому языку и систему заданий в тестовой форме к нему.

Определение. Фармацевтическая терминология (греч. φάρμακον - Pharmakeia (фармация) – создание и применение лекарств) – одна из трёх основных подсистем медицинской терминологии, оформляющаяся на латинском языке.

Базовые понятия фармации. К определяющим понятиям фармации относятся:

Лекарственное средство – это вещество или смесь веществ, предназначенных для медицинского применения.

Лекарственное вещество - это химическое соединение, применяющееся в фармацевтической практике.

Лекарственная форма – это удобное для применения лекарственное средство.

Лекарственный препарат - это лекарственное средство в виде определённой лекарственной формы.

Лекарственное растительное сырьё – это части растений, используемые в лечебных целях.

Список латинских названий лекарственных форм и препаратов составляет Международную фармацевтическую номенклатуру.

Глагол. Глагол используется в рецептурной части фармакологии. Глаголы изменяются по лицам, числам, временам и наклонениям. Глаголы имеют спряжение (изменение формы глагола по лицам, числам и временам).

Грамматические категории глагола. Глаголы имеют неопределённую форму – Infinitivus, три лица (persona prima / persona secunda (altera) / persona tertia). Изучается только третье лицо.

Два числа – numerus singularis et numerus pluralis. Шесть времён – tempus praesens (настоящее время), tempus imperfectum (прошедшее время несовершенного вида), tempus perfectum (прошедшее время совершенного вида), tempus plusquamperfectum (прежде прошедшее время), tempus futurum primum (будущее первое время) et tempus futurum secundum (будущее второе время). Из перечисленных времен изучается только praesens.

Три наклонения (modus indicativus (изъявительное), modus imperativus (повелительное), modus conjunctivus (сослагательное), два залога – действительный (genus activum) и страдательный (genus passivum).

Словарная форма глагола. В латинском языке словарная форма глагола включает четыре основных элемента, но в фармацевтической терминологии принято считать

словарной формой глагола только неопределённую форму глагола (инфинитив), которая служит исходной формой для конструирования глагольных формулировок, встречающихся в рецептах. По окончанию инфинитива различают четыре типа спряжения глаголов.

Определение спряжения.

Пример	*Перевод*	*Окончание инфинитива*	*Спряжение*
dāre	выдавать	āre	I
miscēre	смешивать	ēre	II
recipĕre	брать, хватать	ĕre	III
audīre	слушать	īre	IV

Глаголы IV спряжения в рецептурных формулировках не употребляются.

Основа глагола. Основа глагола определяется путем отбрасывания от формы инфинитива окончания – re у глаголов I, II, IV спряжений и – ĕre у глаголов III спряжения.

Спряжение	*Инфинитив*	*Основа (инфекта)*
I	dāre	dā -
II	miscēre	miscē -
III	recipĕre	recip -
IV	audīre	audī -

Повелительное наклонение (Imperativus). В латинском языке существуют две формы повелительного наклонения: 2-е лицо единственного или множественного числа. В рецептурных формулировках употребляются только формы Imperativus Singularis. Повелительное наклонение единственного числа (Imperativus Singularis) образуется от неопределённой формы глагола путём отбрасывания окончания – re во всех спряжениях.

Спряжение	*Инфинитив*	*Императив*	*Перевод*
I	dāre	Dā!	Выдай!
II	miscēre	Miscē!	Смешай!
III	recipĕre	Recipĕ!	Возьми! (Хватай!)
IV	audīre	Audī!	Слушай!

Сослагательное наклонение (Conjunctivus). Приказание в рецептурных формулировках можно выразить не только повелительным наклонением, но и формой 3-го лица настоящего времени сослагательного наклонения (Conjunctivus praesentis passivi).

Глаголы I спряжения образуют Conjunctivus путем замены конечной гласной основы – а на – е и добавлением окончания – tur для 3-го лица единственного числа и окончания – ntur для 3-го лица множественного числа.

Глаголы I, II и IV спряжений образуют Conjunctivus путём прибавления к основе суффикса – а и окончания – tur.

Инфинитив	*Основа*	*Конъюнктив*	*Перевод*
dāre	dā -	Dētur!	Пусть будет выдано. (Выдать!)
miscēre	miscē -	Misceātur!	Пусть будет смешано. (Смешать!)
repetĕre	repet -	Repetātur!	Пусть будет повторено. (Повторить!)
audīre	audī -	Audītur!	Пусть будет выслушано. (Слушать!)

Необходимо запомнить (NB). Глагол *выдавать* (dāre) употребляется в форме единственного и множественного числа. В форме множественного числа – dentur употребляется только в формулировке «Выдать такие дозы (числом)» (Dentur tales doses (numero).

Все другие глаголы I спряжения и остальных спряжений употребляются в конъюнктиве только в форме 3-го лица единственного числа.

Употребление глаголов в рецептах. Существует одна рецептурная строка, в которой всегда используется императив: Возьми – Recipe. Этой стандартной записью начинают латинскую часть каждого рецепта. Употребление формы императива и конъюнктива с помощью глаголов I – III спряжений равноценные и зависят от желания составителя рецепта.

Примеры употребления глаголов в рецептах

Imperativus		*Conjunctivus*	
Da. Signa.	Выдай. Обозначь.	Detur. Signetur.	Пусть будет выдано, обозначено. = Выдать! Обозначить!
Misce. Da. Signa.	Смешай. Выдай. Обозначь.	Misceatur. Detur. Signetur.	Пусть будет смешано, выдано, обозначено. = Смешать! Выдать! Обозначить!
Da tales doses numero…	Выдай такие дозы числом…	Dentur tales doses numero…	Пусть такие дозы будут выданы числом ... = Выдать такие дозы числом…
Repete	Повтори	Repetatur	Пусть будет повторено = Повторить!
Repete bis	Повтори дважды!	Repetatur bis	Пусть будет повторено дважды = Повторить дважды!
Sterilisa	Простерилизуй!	Sterilisetur	Пусть будет простерилизовано = Простерилизовать!

Глагол fiĕri в рецептурных формулировках. Глагол fiĕri считается неправильным потому, что его неопределённая форма заканчивается на – ri. В рецептурных формулировках используются формы конъюнктива singularis et pluralis: fiat (пусть образуется, пусть получится) и fiant (пусть образуются, пусть получатся).

Данные формы употребляются всегда в формулировках, которые начинаются словом Misce (Смешай).

Форма fiant употребляется только при выписывании сборов (species), в остальных случаях употребляются формулировки с fiat.

Примеры употребления глагола fiĕri в рецептурных формулировках

Misce, fiat…	1. Смешай, пусть получится…
Misce, ut fiat…	2. Смешай, чтобы получился…
Misce, fiant…	3. Смешай, пусть будут образованы…
Misce, ut fiant…	4. Смешай, чтобы были образованы…
Misce, fiat pulvis (unguentum, linimentum, pasta, suppositorium rectal (vaginale)	5. Смешай, пусть образуется порошок (мазь, жидкая мазь, паста, свеча ректальная (вагинальная)
Misce, fiant species	6. Смешай, пусть получится сбор (мн.ч.)
Recipe: … quantum satis ut fiat … / fiant …	7. Возьми: … сколько нужно, чтобы получился / получились …

Задания в тестовой форме к учебному тексту. *Вашему вниманию предлагаются задания, в которых могут быть один, два, три и большее число правильных ответов. Нажимайте на клавиши с номерами всех правильных ответов:*

1. ФАРМАЦЕВТИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ – ЭТО
   1) основной подраздел латинского языка
   2) вторая система в курсе изучения дисциплины
   3) понятие в системе наименований, применяемых в науке
   4) терминологическая база для всех клинических дисциплин
   5) одна из трёх основных подсистем медицинской терминологии
   6) подсистема терминологии, оформляющаяся на латинском языке
   7) система словообразующих элементов, обладающих стабильным значением

ОТ ГРЕЧЕСКОГО PHARMAKEIA (ФАРМАЦИЯ)

1) аптечное дело
2) растительное сырьё
3) лекарственное средство
4) лекарственная субстанция
5) создание и применение лекарств
6) фармацевтическая номенклатура
7) организация и экономика фармации
8) комплекс наук и знаний по лекарствоведению
9) сфера профессиональной деятельности фармацевтических работников

БАЗОВЫМ (-И) ПОНЯТИЕМ (-ЯМИ) ФАРМАЦИИ ЯВЛЯЮТСЯ

1) лекарство
2) лекарствоведение
3) лекарственная форма
4) лекарственное средство
5) лекарственное вещество
6) лекарственный препарат
7) лекарственная субстанция
8) фармацевтический препарат
9) лекарственное растительное сырьё

2. ЛЕКАРСТВЕННОЕ СРЕДСТВО В ВИДЕ ОПРЕДЕЛЕННОЙ ФОРМЫ

1) смесь
2) вещество
3) растение
4) препарат
5) лекарство
6) субстанция
7) соединение
8) растительное сырьё

3. МЕЖДУНАРОДНУЮ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКУЮ НОМЕНКЛАТУРУ СОСТАВЛЯЮТ ЛАТИНСКИЕ НАЗВАНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ

1) форм
2) семян
3) драже
4) масел
5) смесей
6) средств
7) веществ
8) растений
9) препаратов
10) субстанций

4. ЛЕКАРСТВЕННОЕ {Средство, Сырьё, Форма, Вещество}

1) эфир
2) слизь
3) отвар
4) спирт
5) капля
6) драже
7) тальк
8) ревень
9) корень
10) камфора
11) глицерин
12) папаверин

5. ЛЕКАРСТВЕННАЯ ФОРМА

1) мазь
2) тальк
3) раствор
4) экстракт
5) настойка
6) парафин
7) пластырь
8) коллодий
9) суспензия
10) хлороформ

6. ЛЕКАРСТВЕННОЕ СЫРЬЁ

1) трава
2) бузина
3) цветок
4) рыльце
5) полынь
6) тимьян
7) эликсир
8) камфора
9) облепиха
10) корневище

7. В ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ИЗУЧАЕТСЯ

1) infinitivus	7) tempus perfectum
2) persona tertia	8) modus indicativus
3) persona altera	9) numerus singularis
4) persona prima	10) modus conjunctivus
5) genus activum	11) tempus imperfectum
6) tempus praesens	12) tempus futurum primum

8. {Времена, лица, наклонения, залоги} ГЛАГОЛА В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

1)	genus passivum	6) persona altera
2)	persona secunda	7) numerus pluralis
3)	modus imperativus	8) modus indicativus
4)	tempus futurum secundum	9) numerus singularis
5)	tempus plusquamperfectum	10) tempus imperfectum

9. ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ

1) infinitivus
2) modus imperativus
3) plusquamperfectum
4) существуют две формы
5) грамматическая категория
6) употребляются только формы imperativus singularis
7) образуется от infinitiva путем отбрасывания окончания -re
8) для I спряжения употребляются формы единственного числа
9) в рецептурных формулировках употребляется со словом Misce
10) для II-III спряжений употребляются только формы множественного числа

10. СЛОВАРНАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА В ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИ

1) genus	7) singularis
2) tempus	8) perfectum
3) persona	9) indicativus
4) supinum	10) conjunctivus
5) praesens	11) imperfectum
6) infinitivus	12) futurum primum

11. ГЛАГОЛ (-Ы) {I, II, III, IV} СПРЯЖЕНИЯ

1)	dāre	7) munīre
2)	audīre	8) adhibēre
3)	signāre	9) refrigāre
4)	miscēre	10) custodīre
5)	recipĕre	11) decoquĕre
6)	repetĕre	12) conspergĕre

12. ОСНОВА ГЛАГОЛА MISCĒRE

1)	miscē	6) misc
2)	miscēo	7) miscēr
3)	miscēte	8) miscēbis
4)	miscēre	9) miscēatur
5)	miscēbat	10) miscēantur

13. СОСЛАГАТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ

1)	dā	7) audī
2)	dāre	8) dētur
3)	repet	9) miscēre
4)	miscē	10) audīātur
5)	audīre	11) repetātur
6)	repetĕre	12) misceātur

АНАЛОГОМ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ СЛУЖАТ

1) выдать
2) слушать
3) повторить
4) смешивать
5) пусть будет смешано
6) пусть будет повторено
7) смешать
8) выдавать
9) повторять
10) выслушивать
11) пусть будет выдано
12) пусть будет выслушано

14. В ФОРМУЛИРОВКЕ «СМЕШАЙ, ПУСТЬ ОБРАЗУЕТСЯ СБОР» УПОТРЕБЛЯЮТСЯ ГЛАГОЛЫ

1) fiat
2) fiĕri
3) fiant
4) miscē
5) fiatur
6) miscēte
7) miscēre
8) miscēntur

ОДИН ИЗ НИХ ЯВЛЯЕТСЯ НЕПРАВИЛЬНЫМ, ПОТОМУ ЧТО

1) флексия –te
2) заканчивается на –ri
3) имеет окончание tur / ntur
4) образует только конъюнктив
5) употребляется с глаголом «смешивать»
6) применяется при выписывании сборов
7) используется только в единственном числе

15. ЕСЛИ ДАЁТСЯ ГЛАГОЛ MISCĒRE, ТО КОНЪЮНКТИВ ОТ НЕГО

1) miscē
2) miscit
3) miscēt
4) miscēte
5) miscēat
6) miscētur
7) miscēatur
8) miscēantur

16. ПРИ ИЗУЧЕНИИ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗУЕТСЯ СЛОВАРЬ

1) рецептурный
2) фармакологии
3) фармацевтический
4) энциклопедический
5) лекарственных средств
6) медицинских терминов
7) лекарственных растений
8) международной фармакопеи

АВТОР ЭТОГО СЛОВАРЯ

1) Окатова Л.М.
2) Глазкова Л.В.
3) Казачёнок Т.Г.
4) Васильева Л.И.
5) Чернявский М.Н.
6) Орманов Н.
7) Чекман И.С.
8) Харкевич Д.А.
9) Дворецкий И.Х.
10) Машковский М.Д.

17. НАЗВАНИЯ МЕСТНООБЕЗБОЛИВАЮЩИХ СРЕДСТВ ВКЛЮЧАЮТ ЧАСТОТНЫЙ (-ЫЕ) ОТРЕЗОК (-КИ)

1) - dol -
2) - alg -
3) - sed -
4) – ster -
5) - cain -
6) - myco -
7) – mycin -
8) - aesthes –

18. {Успокаивающие, Болеутоляющие} СРЕДСТВА

1) Trisedyl
2) Seduxen
3) Senadexin
4) Undevitum
5) Prochodolum
6) Barbamylum
7) Rubomycinum
8) Testosteronum
9) Nitrofunginum
10) Hypothiazidum
11) Hydrocortisonum
12) Desoxycorticosteronum

19. УКАЖИТЕ НЕДОСТАЮЩИЕ БУКВЫ В РЕЦЕПТЕ

Возьми:	Кислоты ацетилсалициловой 5,0	Recipe:	Acidi acet…lsal…c…lici 5,0
	Цинка оксида 25,0		Zinci ox…di 25,0
	Талька 50,0		Talc… 50,0
	Смешай, пусть получится порошок		Misce, fiat pulv…
	Выдай. Обозначь.		Da. Signa.

1) y / i / y / y / i / is
2) i / i / y / y / i / is
3) y / i / i / y / i / e
4) y / i / y / y / i / i
5) y / i / i / y / i / is
6) y / i / y / i / i / e
7) y / i / i / i / i / is
8) i / i / y / y / i / e

Установите правильную последовательность:

20. НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ СОСЛАГАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ 3-ГО ЛИЦА ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА

□ — passivi
□ — praesens
□ — singularis
□ — praesentis
□ — conjunctivi
□ — conjunctivus
□— persona tertia
□ — personae tertiae
□ — numerus singularis
□ — tempus futurum primum

21. ЛЕКАРСТВЕННЫЙ ПРЕПАРАТ

□ — лекарственная форма
□ — в виде определённого
□ — лекарственное средство
□ — удобное для применения
□ — лекарственная субстанция
□ — части растений
□ — химическое соединение
□ — вещество или смесь веществ
□ — применяющийся в фармации
□ — используемый в лечебных целях

22. СОСТАВЬТЕ РЕЦЕПТ, УСТАНОВИВ ПРАВИЛЬНУЮ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ

Возьми:	Мази «Пимафукорт» 60,0	Recipe:	… … 60,0
	Выдай в тюбиках		Da in …
	Обозначь.		Signa.

□ — vitro
□ — tubulis
□ — Unguenti
□ — Unguenta
□ — Unguentum
□ — cum
□ — Pimafucorti
□ — Pimafucorto
□ —«Pimafucort»
□ — Unguentorum

23. ПОРЯДОК ПЕРЕВОДА РЕЦЕПТУРНОЙ СТРОКИ «ТАБЛЕТКИ СУХОГО ЭКСТРАКТА ВАЛЕРИАНЫ, ПОКРЫТЫЕ ОБОЛОЧКОЙ»

□ — sicci
□ — sicca
□ — siccus
□ — siccum
□ — extracti
□ — obducta
□ — extracta
□ — obductas
□ — obductae
□ — tabulettis
□ — Valeriana
□ — tabulettas
□ — tabulettae
□ — extractum
□ — Valerianae

В заключение, отметим, что преимущества инновационных методов сложно переоценить, так как они играют значительную роль в формировании личностных качеств будущего специалиста. Инновационные методы помогают студентам обучиться активным способам получения новых знаний, позволяют овладеть более высоким уровнем социальной активности, также стимулируют творческие способности обучающихся и помогают приблизить учебу к практике повседневной жизни.

При использовании инновационных методов обучения на занятиях, студенты проявляют инициативу в учебном процессе, которую стимулирует преподаватель с позиции партнера-помощника, фасилитатора, наставника. Процесс и результат получения знаний приобретает личную значимость для каждого студента, что позволяет развить способности самостоятельного решения проблемы. Необходимо переориентировать традиционный подход получения знаний на работу со студентами, что позволяет их активно привлекать к

самостоятельному мышлению, развитию умственных способностей, умению анализировать, делать выводы.

Для успешного внедрения эффективных форм обучения, преподавателю необходимо обладать комплексным набором навыков и знаний, основанных на использовании современных инновационных методов работы со студентами.

Таким образом, квантование учебных текстов, на наш взгляд, считается приоритетным направлением повышения качества образования; чем больше правильных ответов на задания, тем обоснованнее предположение об овладении обучающимися предложенного учебного текста. Квантованные тексты и технологичные системы заданий составляют качественный педагогический контент - содержание новой системы образования. Так, в заданиях в тестовой форме число прилагаемых ответов больше, чем в заданиях с выбором одного правильного ответа. Мы солидарны с мнением В.С. Аванесова, отмечающим то, что «преимущество таких заданий – в практической невозможности угадать одно правильное сочетание всех правильных ответов, из множества возможных сочетаний. Что сводит вероятность угадывания всех правильных ответов очень близко к нулю. Обучающиеся не знают точное количество правильных ответов, что делает такие задания труднее. Помимо радикального снижения вероятности угадывания, повышения трудности и технологичности, задания в тестовой форме позволяют проверить знания полнее, глубже и точнее» [6].

Список литературы

1 Глазкова Л.В. Пособие по латинскому языку: Фармацевтическая терминология. – Караганда: Карагандинская медицинская академия, 2004. – 130 с.

2 Современные технологии обучения в вузе (опыт НИУ ВШЭ в Санкт-Петербурге): Методическое пособие / Под ред. М.А. Малышевой. – СПб., 2011. - 134 с.

3 Бушкова А.В. Использование информационных технологий в процессе подготовки студентов в филиале ФГОУ ВПО СИБАГС В г. Усть- Илимске // Новые образовательные технологии в вузе: Сборник докладов V Международной научно-методической конференции. В 2-х ч. Ч. 2. - Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2008.

4 Педагогика: Учеб. пособ. для студентов / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 4-е изд. – М.: Школьная пресса, 2002. – 512 с.

5 Аванесов В.С. Проблема соединения тестирования с обучением // Педагогические измерения. - 2013. - № 3. – С. 16–28.

6 Аванесов В.С. Применение тестовых форм в новых аттестационных технологиях // http://dropdoc.ru/doc/549004/primenenie-testovyh-form-v-novyh-attestacionnyh

7 Аванесов В.С. Теория образования и обучения // Образовательные технологии. – 2014. - №2. – С. 14-26.

8 Рыбанов А.А. Количественные метрики для оценки качества квантования учебной информации // Педагогические измерения. - 2013. - №4. - С. 3–12.

9 Трофименко А.С. Инновационные методы обучения в высшем образовании // http://sci-article.ru/stat.php?i=1408380616

Мақалада «Латын тілі» пәні бойынша кванттық мәтін үлгісі ретінде медициналық ЖОО-ның «Жалпы медицина» мамандығы студенттеріне арналған медициналық терминологияның үшінші жүйесіне сәйкес келетін «Фармацевтикалық терминология» кванттық оқу мәтіні берілген. Еңбекте авторлар студенттердің білімдерін жан-жақты анықтау үшін бір немесе бірнеше дұрыс жауаптар бар тест түріндегі әр түрлі технологиялық тапсырмалар берген. Компьютер көмегімен студенттер өздік жұмысын ұйымдастыру үшін фасеттік, сипаттайтын, дұрыс жүйелілікті таңдау сияқты тапсырмалар көрсетілген.

As a quantized sample of the text on the discipline «Latin language» is presented a quantized training text for the students of medical Universities on the specialties «General Medicine»,

«Pharmaceutical terminology» corresponding to the third subsystem in the of terminology is given in this article. The authors illustrate the different types of technological tasks in the test form by selecting one or more correct answers to check the students' knowledge faceted characterizing the establishment of the correct sequence, etc., which can be used for the organization of the students' independent work with using of computer in their work.

ӘОЖ 811:38.1=512.122

Д.В. Сизов, А.Ә. Ботабек, Н.А. Бекбалақова
Қарағанды мемлекеттік медицина университеті
Қарағанды, Қазақстан
sdmitrijd-1577@mail.ru

ОҚЫТУШЫ МЕН СТУДЕНТТІҢ ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРЫ - КРЕДИТТІК ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ БАСТЫ АСПЕКТІСІ

Мақалада кредиттік жүйемен оқыту барысында аудиторияда өткізілетін оқытушы мен студенттердің өздік жұмысы (ОСӨЖ) және студенттердің өздік жұмыстарының (СӨЖ) негізгі түрлері сипатталады. Өздік жұмыстар көмегімен студенттер білімдерін жетілдіреді және оқыту процесінде белсенді қатысушы болады, сұрақтарға жылдам жауап бере алады, әр түрлі жағдайларды шешу үшін оқыту, біліктілік және құзыреттілік дағдыларын дамытады; кредиттік оқыту жүйесіндегі аталған жұмыс түрлері студенттерге өзіндік стиль мен философия қалыптастыратын білім берудегі оқытудың негізгі түрі болып табылады.

Тірек сөздер: өздік жұмыс, білім, жүйе, қалыптастыру, әдістеме, үрдіс, дамыту, міндеттер, оқытушы, студент.

Студенттің өздік жұмысы мен оқытушымен бірге жасалатын өздік жұмысы – бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызығушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған оқу - әрекетінің ерекше бір түрі.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасында: «Қазір педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа моделін құрудың, сынақтан өткізудің ауқымды міндеттері тұр. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды-машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке - ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады», - деп көрсетілген [1].

Кредиттік жүйемен оқытуға көшудегі басты мақсат – білім жүйесін әлемдік білім кеңестігімен кіріктіру және өндіріс пен нарықтық жағдайдың өзгеріп тұратын заманында кәсіби мамандардың әлемдік сұранысқа, бәсекеге қабілетті болуына мүмкіндік жасау болып табылады.

Кредиттік жүйемен оқыту – студенттердің жоғарғы оқу орны қабырғасында білім алуын жеке жоспарлауына беріліп отырған мүмкіндік. Ол білім берудің демократиялығымен сипатталып, әр студенттің жеке бас ерекшелігі мен қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды. Жаңа жүйенің басты ерекшелігі – студенттердің білім кеңістігін қалыптастыру еркіндігі, яғни жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандартының мамандар дайындаудың сапасына қоятын талаптарына сәйкес, білім алудағы өзінің ерекшелігі мен қалауына сай қалыптастыра алады.

Бакалавриат бағдарламасы бойынша студенттің орындайтын өздік жұмыстарының ауқымы көбейді. Өздік жұмыс екі түрге бөлінеді – студенттердің оқытушының қатысуымен жүргізілетін өздік жұмысы (СОӨЖ) және студенттердің өздік жұмысы (СӨЖ).

Р.А. Низамов өздік жұмысты студенттердің аудиторияда және аудиториядан тыс жекеше, топпен орындайтын танымдық әрекеттерінің түрлері деп сипаттайды [2]. Ал П.И. Пидкасистый өздік жұмысты оқу үрдісінде студенттің өздік әрекетін басқару және ұйымдастыру құралы ретінде қарастырады [3].

Оқу үрдісі барысында студент пен оқытушы арасында өзара жаңаша байланыс қалыптасып, студентке өзінің әр оқу пәні бойынша жеке дайындығына көп уақыт бөліп, оқу үрдісіне белсенді түрде қатысуы және алға қойған мақсатқа жетуге деген тұрақты қызығушылығының болуын талап етеді.

Кредиттік жүйемен оқыту студент пен оқытушы арасында жаңа білімді игеру барысында, сенімді қарым - қатынастың қалыптасуын талап етеді. Оқытушы студент үшін тек ақпарат көзі ғана емес, ол студенттің қажетті ақпаратты іздеп тауып, саралап іс жүзіне пайдалануға үйретуші болуы керек. Оқытушы білім беріп қана қоймай, қалай оқу керектігіне, білімді алуға, дағды мен іскерлікті алып, өз бетімен практикада қолдануға үйретеді. Сондықтан оқытушылар оқу пәніне деген жауапкершілігін арттырып, өзінің біліктілігін жоғарылату жолында үздіксіз ізденісте болуы тиіс [4].

Студент пен оқытушының өздік жұмысында (СОӨЖ) алынған тапсырмалар студенттің дүниетанымын кеңейтіп, ғылымға, тіл тарихына деген қызығушылығын арттырады, логикалық ойлау жүйесін дамытады. Кредиттік оқу жүйесінде білім алушы студенттің жеке тұлға ретінде өзін-өзі дамытуға мүдделі субъект ретіндегі болмысы ғылыми негізде теориялық тұрғыдан дәлелденеді.

Студент пен оқытушының өздік жұмысын (СОӨЖ) ұйымдастырудың амал-тәсілдері әртүрлі. Өздік жұмыс арқылы студент өзіне қажетті білімді игереді. Білім, білік, дағдыларын жетілдіреді. Өздік жұмыс студентті жүйелі түрде жұмыс істеуге, дербес ойлауға, өзіндік стилін қалыптастыруға көмектесетін оқытудың формасы болып табылады. Оның басқа оқу формасынан ерекшелігі студент өз әрекетін алдына қойған мақсат-міндеттеріне байланысты өзі ұйымдастыра алады. Жоғары оқу орнында өздік жұмыс – студенттің өз белсенділігін көрсете алатын іс-әрекет болып саналады. Оның ұйымдастырылуына қарай студенттің кәсіби дайындығының нәтижесі көрінеді. Студентке берілген СӨЖ тапсырмасы оқытушының тікелей және белсенді қатысуымен өткізілетін СОӨЖ сабақтарында тексеріледі. СОӨЖ-дің екінші мақсаты материалды игеру барысында қиындық сезінетін студенттерге кеңес беруді көздейді. СОӨЖ аудиториялық сабақ түріне жатады, ол лекциялардың СОӨЖ-і мен практикалық сабақтардың СОӨЖ-і болып бөлінеді.

Студенттің өзіндік жұмысы – болашақ мамандарды даярлаудың және білім сапасын арттырудың ең басты резервтерінің бірі. Осыған орай жоғары оқу орындарында әр білім алушыдан ой еңбегінің ұтымды әдістерін білуі, яғни аз уақыт кетіріп қажетті ақпаратты іздеп және меңгеруді, фактілер, теорияны, тұжырымдамаларды жүйелеп және жіктей білуді, өз көзқарасын нақты айтып және дәлелдей білуді, түрлі күрделі сұрақтарды шығармашылықпен шеше білуді үйренуі талап етіледі.

Студенттің өзіндік жұмысы – бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызығушылығы- ның қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің ерекше түрі.

Студенттің өзіндік жұмысы – жоғары оқу орнының оқыту үдерісінде студенттердің өзіндік әрекетін ұйымдастыру мен басқарудың ерекше бір құралы. Олай болса кредиттік оқыту жүйесінің жоғары мектепке енгізілуі және СӨЖ-дің үлесінің артуы оны белсендіруге баса көңіл аудартады. Жаңа оқыту технологиясының енгізілуіне сәйкес ЖОО-дағы оқу-тәрбие үдерісін жаңаша ұйымдастыру, оқыту технологиясын және оның әдістемелік жағынан қамтамасыз етілуін өзгерту қажеттілігі туындады.

Студенттің өзіндік жұмысы логикалық ойлауды дамытуды, шығармашы- лық белсенділікті, оқу материалы негізінде зерттеушілік ықпалды қамта- масыз ететін

практикалық тапсырмаларды жүзеге асырумен байланысты. Студенттің өзіндік жұмысы аудиторлық жұмыспен бірге, оқыту процесінің негізгі бөлігі болып табылатын СӨЖ-нің жүйелі түрде орындалуы мұғалімнің жоспарлау және бақылау қызметі нәтежесінде қалыптасады. Оқытушының басқаруымен студенттің өзіндік жұмысы - оқытушының тікелей қатысумен өтетін бірақ, оқытушының тапсырған жұмыстары және әдістемелік басқаруымен орындалатын студенттің жоспарланған жұмысы.Студенттің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудағы қызметі - өз әрекетін өзі ұйымдастыру, өз бетімен ізденіп, шығармашылық әрекет жасау.

Силлабус бағдарламасында әр аптада жүргізілетін СОӨЖ, СӨЖ түрлері сағат санына қарай нақты бөлінеді. СОӨЖ-де оқытушының басшылығымен орындалатын жұмыстарды студенттің ұтымды игеруіне мүмкіндік тудыра отырып, жоғары нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік туады. СОӨЖ жұмыстарын ұйымдастыруда әдістерді сұрыптап алудың мәні өте зор.

Оқу үрдісі барысында студент пен оқытушы арасында өзара жаңаша байланыс қалыптасып, студентке өзінің әр оқу пәні бойынша жеке дайындығына көп уақыт бөліп, оқу үрдісіне белсенді түрде қатысуы және алға қойған мақсатқа жетуге деген тұрақты қызығушылығының болуын талап етеді.

Кредиттік жүйемен оқыту студент пен оқытушы арасында жаңа білімді игеру барысында, сенімді қарым - қатынастың қалыптасуын талап етеді.

Кредиттік технологияны енгізу білім берудің барлық идеологиясын қозғайды. Оқытудың кредиттік технологиясының жетістіктері:

- мамандарды әлемдік стандарттар деңгейінде даярлау мүмкіндігі;
- білім алушылардың өзіндік білім алуға және өзіндік дамуға қабілеттерін дағдыландыру;
- білім алушылардың өз бетімен шығармашылығын игеруге дағдыландыру;
- білім алушылардың біріккен оқуын ұйымдастыру;
- сырт елдердің жоғары оқу орындарымен серіктес қарым-қатынас орнату болып табылады.

СОӨЖ-ге арнайы сағат бөлінген, яғни СОӨЖ-ң көлемі пәнге бөлінген практика, семинар сағаттарының толық көлемінен кем емес. Студенттердің оқытушының жетекшілігімен өткізілетін жұмыстардың уақыты көрсетіліп, оқу кестесіне енгізілген және сабақтан соң арнайы аудиторияда өтеді.

Жоғары оқу орындарында студенттердің өздік жұмыстарының қарапайым және қолайлы түрі – коллоквиумдар болып саналады, ол белгілі бір тақырыптағы баяндама немесе деректі мәселені талқыға салатын ғылыми жиналыс түрінде ұйымдастырылуы мүмкін. Бұған оқытушылардың да шығармашылық әдіс-амалдары мол болуы қажет. Мысалы, студенттердің жазған мазмұндамасын, шығармасын, эссе және рефераттарын әдеттегідей қабылдай салмай, әр түрлі ғылыми пікірталас ұйымдастыру арқылы қабылдаған әлдеқайда тиімді. Студенттердің өздік жұмыстарын өздері қадағалаудың тәсілдері де үлкен нәтиже береді. Өзін бағалай және қадағалай білуді, өзіне баға беруді қалыптастыру – оқушының қызығушылық көзқарасын және белсенділігін арттыратын сенімді тәсіл. Әр пәнге арналған өзіндік жұмыстар студенттердің өз күштеріне сенімділігін және жауапкершілігін арттырып, өзіндік баға беру қабілетін қалыптастырады. Өзіндік жұмыстың нәтижесін көру үшін ұйымдастыру-әдістемелік шараларының анық жоспарланған жүйесі болуы тиіс. Өзіндік жұмыстың керекті нәтижесін алу үшін қойылатын негізгі шарт – студенттерді оқу-әдістемелік және анықтама-нормативтік материалдармен толық қамтамасыз ету қажет. Қарқынды оқыту талабына сай студенттердің өздік жұмыстарына көбірек уақыт беру арқылы оқушының өздігінен ойлау қабілетін кеңейтіп, ізденісін арттыру керек. Білім беру барысында оқытушы пәнге деген қызығушылықты тудырып, оқушы содан қанағат алатындай жағдай жасауы керек. Сабақ өткізу кезінде іскери ойындар ұйымдастыру да үлкен жетістікке жеткізетіндігі жаңалық емес. Ойынның мақсаты оқу жоспарының мағынасына, студент-ойыншылардың құрамына, олардың дайындығына, ойынға кететін уақытқа және сабақтың

тақырыбы мен мәніне байланысты шешіледі. Ойын пікірталасқа негізделген мағыналы, ақпаратты және берілген сабақтың тақырыбын ашатын нақтылы болуға тиісті. Ойынға қатысушы студенттер нақтылы жағдайды өз беттерімен қарастырып, ойынның мақсатына өз жетістіктерімен жетулері тиіс. Ең бастысы – оқытушы ойынды студенттердің өздері ұйымдастыруына ерік беріп, оларды қанағаттандырып отыруы керек. Студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру мақсатын тиімді шешудің және бір түрі – үйренген оқыту әдісінен өзге, қазіргі кезге сай ғылыми дәйектелген және жете зерттелген оқулықтар мен әдістемелік оқу құралдарымен оқыту үрдісіне енгізу. Студент оқулықты жете түсініп, жеңіл қабылдауы үшін, сабаққа өздігінен дайындалу барысында қолданатын әр пәннің лекциялық курстары, оқулықтары және оқу құралдары міндетті түрде оқу жоспарына сәйкес болғаны жөн. Сонымен қатар барлық қажетті оқу-әдістемелік және анықтама материалдары баспа түрінде де, электронды түрде де жеткілікті және қол жеткізерліктей болуы міндетті.

Кредиттік жүйемен оқытудың басты ерекшелігі — әлемдегі білім берудің ең үздік технологиялық тәжірибелерін қолдана отырып елімізге қажетті мамандарды сапалы дайындап шығару. Мұнда бұрыннан қолданылып жүрген оқытудың әдіс-тәсілдерімен қатар, студенттің ізденуіне, жаңаша көзқарас тұрғысынан келіп, сапалы білім алуына жағдай туғызу қарастырылған. Кредит сөзінің мағынасы – сенім, яғни студентке сенім білдіру арқылы оның білімін көтеруіне, өзіндік ізденісіне, әрбір өтілген тақырыпты шығармашылықпен меңгеруіне жол беру. Оқытушы әрбір өтілетін тақырыпты жіктеп түсіндіріп, студенттен сол материалдарды қалай меңгергенін сұрау арқылы оның білімін бағалауды мақсат етпейді. Әрбір өтетін тақырып төңірегінде сол тақырыптың ерекшелігі жайлы, студент аталған тақырыптан қандай мәселелерд меңгеруі керектігі жөнінде бағыт-бағдар береді. Оқытушы өзі дайындаған силлабуста студентке берілетін білім мазмұнын, әрбір модульдік бақылау барысында студенттің нені білу қажеттілігін және көрсетілген тақырыптар бойынша пайдаланылатын әдебиеттің тізімдерін жан-жақты көрсетуі керек. Бір сөзбен айтқанда,студент үшін силлабус білім алудың, ізденіс жұмыстарын жүргізудің басты бағдарламасы болмақ.

Білім беру жүйесінде әр пәннің өзіндік ерекшеліктері өзіне тән қиыншылықтары болады. Студенттің сапалы білім алуына, сол пәннен алынатын міндетті білім дағдыларын меңгеруіне дұрыс бағытта жол ашу үшін, әр пән оқытушысы сол пәннің өзіне тән ерекшеліктеріне, сол пәнге тән оқытудың принциптеріне баса көңіл бөлгені жөн. Оқу орыс тілінде жүретін топтарда қазақ тілін оқитын студент өзіне таныс емес тілдің дыбыстық құрамын, дыбыстардың айтылу нормасын, дыбыстық заңдылықтарды, оның грамматикалық құрылысын игеруге, ойын еркін жеткізуге, басқаның сөзін түсінуге, жеткілікті дәрежеде сөздік қорын меңгеруге тиісті және қазақша сөйлеуге жаттығып, қазақ тілінде қарым-қатынас жасай алуы қажет. Тыңдаушыны мұндай дәрежеге жеткізу үшін, оқытудың өзіндік тәсілдері мен амалдары, жолдары сан-алуан. Басқа ұлтқа қазақ тілін оқыту әдістемесі қазақ тілін үйренушінің ана тілінің ерекшелігін ескере отырып, оны үйретудің тиімді жолдарын көрсетудің маңызы зор. Тілдерді оқыту әдістемесінің байланыстылығы, жалпы ортақ мәселелердің көптігі соңғы кезде лингводидактика ғылымын туғызды. Қазақ тілін орыс аудиториясына оқыту әдістемесінің ғылыми тұрғыдан зерттелу тарихы ұзақ емес. Сондықтан оқыту әдістемесі бұрыннан қалыптасқан шет тілдерді оқыту, орыс тілін оқыту әдістемелерінен оқып, үйренеріміз көп. Қазақ тілін басқа тілді аудиторияларда оқыту барысында қазақ тілінің өзіндік басты ерекшеліктерін назарда ұстауымыз қажет. Қазақ тілі сөз жасау жағынан жалғанбалы (агглютинативті) тілдер тобына жататындығы бәрімізге белгілі. Сол себептен де қазақ тілінде жұрнақ түрлері көптеп саналады, сонымен қатар төрт түрлі жалғаудың беретін өзіндік мағынасы, сөзге жалғану кезіндегі вариантты да жеткілікті.

Қазақ тілін оқытуда жақсы нәтижелерге жету үшін, мынадай басты бағыттарда жұмыс түрлерін жүргізген тиімді: ең бастысы, студенттің қазақ тілінен тілдік қорын молайту, ол үшін сөздік жұмыстарын үнемі жүргізу керек. Қазақ тіліндегі сөздер көп мағыналы және синонимдер мен омонимдерге бай. Сөйлемде осындай сөздердің мағынасын ажырата білуге,

оларды тиімді қолдана білуге үйрету студенттің тілдік қорын байытуда оң нәтижелер береді. Қазақ тілінде сөйлемде сөздердің орын тәртібі тұрақты екенін ескеріп, берілген сөздер арқылы сөйлем құрап үйренуге баулу қажет. Жалғау түрлерін, олардың сөзге беретін мағынасын меңгеру арқылы сауатты түрде өз ойын ауызша және жазбаша жеткізе алу дағдыларын қалыптастыру. Қазақ тілінде сөйлемді тиянақтап, айтылған, ойды тұжырымдап тұратын сөйлем мүшесі – баяндауыш, баяндауыш негізінен етістіктен болады. Сондықтан, студенттерге етістіктің шақтарын, оның жасалу жолдарын меңгерту олардың өз ойын жүйелі түрде жеткізе алуына негіз болады. Орыс тілді студенттерге қазақ тілін үйретуде пән бойынша жүргізілетін студенттің өзіндік ізденіс жұмыстарын тиімді ұйымдастыра білудің де маңызы зор. Қазақ тілінен өздік жұмыстарын ұйымдастыру студенттің білімін тереңдетуге, ой-өрісін кеңейтуге, олардың тілді үйренуге ынтасын, қызығушылық сезімін оятуға көмектеседі, олардың жан-жақты қабілеттілігі мен шығармашылығын дамытады және алған білімдерін іс жүзінде қолдана білуге жәрдемін тигізеді. Тіл үйренуші аудиториядағы сабақ үстінде ғана білім алып қоймайды, өзіндік ізденіс жұмыстарын орындау арқылы да білім деңгейін кеңейтіп отырады. Студенттің өзіндік ізденіс жұмыстарын ұйымдастыру мынадай мақсаттарды жүзеге асыруды көздейді:

- студенттердің қазақ тілінен алған теориялық және практикалық білімдерін бағдарламадан тыс материалдармен толықтыра, жетілдіре түсу;
- қазақтың әдеби тілі туралы, оны жасаған халықтың тарихы туралы қосымша әдебиеттермен таныстыру;
- қазақ тілі пәнінен түрлі үйірме, пән апталығы, конкурстар ұйымдастыру және студенттерді ғылыми-практикалық конференцияларда баяндамалар жасату арқылы олардың тілді үйренуге деген белсенділігін арттыру.

Студенттердің өздік жұмысын жүргізу барысында мынадай білімділік дағдылар іске асады:

- өткен материалдарды бекіту, нығайту;
- студенттердің алған білімін кеңейту және тереңдету;
- студенттердің логикалық ойлауын дамыту, жазбаша және ауызша сөйлеу тілін қоса дамыту;
-орфоэпиялық, орфографиялық және пунктуациялық білімдерін қалыптастыру, тілді үйрену қабілетін дамыту;
- орыс тілді студенттерге тілдік орта жасау, тілдік ситуациялар туғызу, олардың қазақша сөйлеуіне толық жағдай жасау;
- студенттердің қазақша тілін дамыту, сөйлеу белсенділігін арттыру, қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыру.

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру кезінде берілетін тапсырмалардың тәрбиелік мәні де маңызды болуы қажет. Онда мынадай міндеттер қарастырылады:

- қазақ мәдениеті, салт-дәстүрі, әдебиеті жайлы берілетін тапсырмалар арқылы, олардың қазақ халқына деген сүйіспеншілігін ояту, қазақ халқын сыйлауға тәрбиелеу;
- қазақ тілінің байлығын таныстыру арқылы тілге деген қызығушылығын арттыру, тілге деген сүйіспеншілік сезімін тудыру, оны қалыптастыру.

Қазақ тілі пәні оқытушысының тілді үйрету ынтасы, тапқырлығы студенттің өздік жұмысын дұрыс ұйымдастыруға көмектеседі. Студенттерге өздік жұмыстарының тақырыптарын іріктеп беруде оны сөйлесіп үйренуге қажетті тілдік материалдармен байланыстыруға ұмтылу қажет. Сонымен бірге студенттердің сұранысын, қабілетін есепке алып отыруға тиіс. Студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыруда мынадай жұмыс түрлерін жүргізуге болады. Оқу жылының басында, студенттердің тілді білу деңгейін анықтаған соң, олардың тілді меңгеру дәрежесіне қарай әр түрлі тапсырмалар ұсынылады. Силлабуста аудиториядан тыс жүргізілетін студенттердің өзіндік жұмыстарының тақырыптары беріледі. Бұл тақырыптарда қазақ халқының ұлы тұлғалары, олардың өмірі мен шығармашылықтары, қазақтың салт-дәстүрлері, қазіргі қоғамымыздың даму бағытындағы өзгешеліктері жайлы бағыт ұсталынуы тиіс. Алайда бұл тақырыптарды тілді бастауыш

деңгейде білетін студенттердің орындауы қиындық келтіретіні даусыз. Сондықтан, бұл тақырыптар тілді біршама меңгерген, бірақ сөйлеу және жазбаша тілінде кемшіліктер кездесетін студенттерге берілуі керек. Бұл жұмыс түрін ұсынудағы негізгі нысана: белгілі бір тақырыптарды зерттеу, саралау барысында студенттердің қосымша әдебиеттермен жұмыс істей білу дағдыларын қалыптастыру, өз ойын тиянақты, тұжырымды жеткізе білуге үйрету. Мұнда тапсырманы міндетті түрде реферат, шығарма түрінде ғана жазу көзделмеуі керек, сол тақырып бойынша әдебиеттерден конспект жазу, тезис жаза білуге үйрету басты нысана болмақ. Бұл жұмыстардың нәтижесінде студенттер күрделі, көркем шығарма жаза алмағанмен, сол тақырып туралы түсінігі қалыптасты, қазақ тілінің сөз оралымдарына көзі үйреніп, сөйлемдегі сөздердің қолдану мағынасы жайлы білімдері кеңейеді. Қазақ тілін біршама меңгерген студенттер берілген тақырыпты жақсы аша біліп, өздерінің әдебиетпен жұмыс істей алу қабілеттерінің қалыптасқанын көрсете алады. Студенттерге әр түрлі тақырыпта қазақ мақал-мәтелдерін жаттатып, оның орыс тіліндегі ұқсас нұсқасын тапқызып үйрету, олардың тіл байлығының қалыптасуына өз ықпалын тигізеді. Студенттің өзіндік ізденуіне викториналық сұрақтар ойынын ұйымдастыру да өз әсерін тигізеді. Сұрақтарға дұрыс жауап беру үшін студенттің көп оқуы, ізденуі қажет. Себебі бұл – жарыс. Мұнда студенттің логикалық ойлау қабілеті шыңдалады әрі өз ойын шапшаң жеткізу үшін сөздерді, сөз тіркестерін тиімді пайдалану дағдысы дамиды. Студенттердің өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыруда басқа да жұмыс түрлерін, білім берудің көптеген әдіс-тәсілдерін қолдануға болады. Бұл үшін қазақ тілін өзге тілді аудиторияда жүргізетін оқытушының шеберлігі, ізденімпаздығы, ең бастысы, өз тіліне деген сүйіспеншілігі басты орында тұруы қажет.

Педагогикалық пәндерден білім беру барысында ұйымдастырылатын өзіндік жұмыстың түрінің көптігіне қарамастан, олардың бәріне ортақ мақсат – студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру, құзырлылыққа жетуге талпыныс тудыру тұрғысында даярлау, кәсіптік іс-шаралар ұйымдастыруға, оның жүргізу жолдарын білуге, орындаудың әдіс-тәсілдерін меңгеруге жаттықтыру мәселелері қарастырылады. Өзіндік жұмысты орындауда студент психологиялық тұрғыдан қызмет атқарады. Ол әрбір жағдаятты түсіну, қабылдау, сырттан әсер ететін ақпараттарды іріктеу, өңдеу, керегіне қарай жүйелеп пайдалану жұмыстарын атқарады. Мұндай жағдайда оған қабылдау, еске түсіру, назар аудару, ойлану сияқты психологиялық үрдістер қатысады, ал бұндай жұмыстарды атқаруда студентке оның жігері мен шешімділігі көмектеседі.

Студенттің өздік жұмысының маңыздылығына мән беріп, зерттеген ғалымдар С.И. Архангельский, С.И. Зиновьев, Р.А. Низамов, В.А. Сластенин, Ж.Е. Сәрсекеева, С.Г. Тәжібаева, Р. Шаханова, Н. Шадиева т.б. өздік жұмыстың көп аспектілі құбылыс екендігін айтады. Қазіргі білім – азаматтық қоғамдағы әлеуметтік талаптарға бағытталған күрделі де жан-жақты қоғамдық құбылыс, оқыту және тәрбиелеу түріндегі педагогикалық әрекеттің тұтас жүйесі. Кез келген кәсіптегі маманды қалыптастыруда мамандыққа сай білім алу қаншалықты өткір мәселе болса, “жеке маман тұлғаны” өзіндік дамытуда оның шығармашылықпен іргетасын қалау соншалықты маңызды болмақ.

Білім жүйесінің мазмұны өмірдің түрлі жағдайларында әрекет ете алатын «тұлғаны» дайындау. Осы мақсатта оқу жоспарын оқушыларға азаматтық білім беруге бағыттау керек. Бірінші кезекте әлемдегі болып жатқан өзгерістерге байланысты білім жүйесін ұлттық модульде құру және ол үшін өркениетті елдерде берілетін біліммен ортақ көзқарастарын табуға ұмтылу қажет. Қазіргі қоғамдық сұраныс – өз ісіне мығым, жұртшылықпен араласуда жеке басындағы барлық шынайы жағымды қасиеттерін байқата алатын бүгінгі студент, ертеңгі маманды тәрбиелеуді талап етеді. Ал, әлеуметтендіру тәрбие берумен тікелей байланысты.

Бүгінгі күні бүкіл дүние жүзілік білім беру тәжірибесіне жүгінетін болсақ, жылдам қарқынмен оқыту үрдісінің сапалы да жемісті жолы аудиториялық сабақтардың көлемін тиімді қысқарту арқылы студенттердің өздік жұмыстарына уақытты көбірек беріп, олардың шығармашылық қабілетінің өсуіне жағдай жасалуда. Осыған байланысты, өздік жұмыстарын орындау үшін әр студентке оқу-әдістемелік құралдарын көрсетіп, өздік жұмыстарына

семестрдің басында дұрыс тапсырма беру қажет, соған байланысты әр тапсырманың ұйымдастыру-әдістемелік материалдары болуы тиіс. Сонымен, студенттердің өздік жұмыстарының ішкі мазмұны – оқытушының қатысуынсыз немесе көмегінсіз дайындалу ғана емес, студенттің әрекеті алған ақпаратты өз бетінше қолдана білу функциясы мен сол қызметті басқара білу функциясының үйлесімділігінен тұрады немесе олардың өздерінің алдарына қойған мақсаттарына жету үшін құрған амалдарын білдіреді десек те болады.

Қорытындылай келгенде, еліміздің болашақ мамандары қоғам талабына сай жан-жақты қаруланууы үшін төмендегі міндеттерді әрбір оқытушы орындауы қажет:

- әрбір оқытушының өз пәнінің білікті, білімді шебер маманы екенін көрсете білу;
- студенттің актуальды және маңызды даму деңгейін дәл анықтауға бағыт беріп, болашаққа деген сенімін қалыптастыру;
- студенттің әрбір пәннің мамандыққа қатысты мәселелерін ынтымақтастықпен шешу қабілеттерін дамыту;
- студенттің кәсіби білікті, білімді шебер тұлға болып қалыптасу қасиеттерін санасына құйып, дүниетанымын кеңейту.

Әдебиет тізімі

1. ҚР-ның 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. -2003. -26 желтоқсан, -№ 332-333 (23632).

2. Низамов Р.А. Дидактические основы активизации учебной деятельности студентов. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1975. - 302 с.

3. Пидкасистый П.И. Процесс и структура самостоятельной деятельности учащихся в обучении: Дисс. док. пед. наук: 13.00.02. - М., 1973. - 263 с.

4. Ильясова М.Т. О роли кредитной технологии в совершенствовании учебного процесса в вузе // Қазақстан Республикасында жоғары білім беру сапасын жетілдіру және дамыту перспективаларының өзекті мәселелері: Жоғары оқу орын арал, ғыл.-әдіст. Конф. материалдары. 16 наурыз 2004. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2004. – С. 301-302.

В статье рассмотрены основные виды работы в аудитории при кредитной системе обучения - самостоятельная работа студента с преподавателем (СРСП) и самостоятельная работа студента (СРС). С помощью самостоятельных работ студент приобретает необходимые знания, развивает умения и навыки развития квалификаций и компетентностей, учится быть активным участником в учебном процессе и быстро реагировать на поставленные вопросы, разрешать различные ситуации; данные виды работы при кредитной системе являются основополагающей формой обучения, помогающей студенту сформировать своеобразный стиль и философию.

The article describes the main types of work in the classroom with the credit system of education - independent work of students with the teacher (IWST) and independent work of students (IWS). With the help of independent work the student acquires the knowledge and develops skills of qualifications and competences, learning to be an active participant in the learning process and quickly respond to questions, resolve different situations; these types of work under a credit system yavlyayutcya fundamental form of learning, help students form a unique style and philosophy.

УДК 37.012:372.874

Н.М. Стукаленко, И.В. Бурдыга
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

ТЕХНОЛОГИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье рассматриваются аспекты технологизации учебного процесса в вузе. Авторами анализируется насущная проблема использования различных педагогических технологий в процессе обучения иностранному языку. Развитие этнической толерантности является одним из важных аспектов содержания обучения иностранному языку. Особенно это необходимо для формирования поликультурной компетенции студентов. Для успешного развития этнической толерантности у студентов в процессе изучения иностранного языка, необходимо внедрение современных педагогических технологий в образовательный процесс.

Ключевые слова: технологизация образования, педагогическая технология, этническая толерантность, межкультурная компетенция.

Современное образование претерпевает значительные перемены. Одна из самых важных задач образовательной политики Республики Казахстан в достижении качества образования - его соответствие актуальным и перспективным потребностям личности и общества, а также вхождение в мировое образовательное пространство [1]. Главное стратегическое направление развития системы образования лежит во внедрении инновационных подходов и технологий обучения, так как модернизация образования – это обновление содержания и технологического процесса его усвоения.

Проблема использования технологий в образовательном процессе является чрезвычайно актуальной и насущной. Традиционное обучение сегодня характеризуется слабой управляемостью учебной деятельности, неопределенностью обучающих операций, слабостью обратной связи и субъективностью оценки достижения целей. В связи с этим возникла необходимость внедрения новых технологий обучения в образовательный процесс. В данное время происходит усвоение технологического опыта обучения, так как именно в основе педагогической технологии обучения лежит идея полной управляемости учебным процессом.

Технологизация образования – это управляемое образование, в котором учитывается мотивация преподавателей и студентов, которое начинается с диагностики и заканчивается полученным, запланированным, качественным и повторяющимся результатом. Технология является тем инструментом, с помощью которого преподаватели могут обучать всех студентов качественно и эффективно. При технологическом построении образовательный процесс организуется с целью совершенствования качества образования и может приобретать проблемный, исследовательский, развивающий, интегрированный, модульный характер.

Многие исследователи считают, что технология обучения связана с оптимальным построением и реализацией образовательного процесса с учетом целей обучения. В.П. Беспалько определяет ее как содержательную технику реализации учебно-воспитательного процесса [2] . Точка зрения Н.Ф. Талызиной заключается в том, что в настоящее время современная технология обучения состоит в определении наиболее рациональных способов достижения поставленных целей [3]. Таким образом, технологический подход к обучению – это постановка учебного процесса с помощью заданных исходных установок (образовательные ориентиры, цели и содержание обучения).

Современное образование характеризуется вариативностью и многообразием, как в содержании, так и в технологиях, используемых в образовательном процессе. Технологизация образовательного процесса может быть рассмотрена в трех направлениях:

1) создание и внедрение новых систем обучения, отвечающих принципам технологизации;

2) применение общепринятых и инновационных технологий в учебном процессе;

3) комбинированное применение технологий.

Нормативными регламентирующими документами проектирования технологий должны являться учебные программы по предмету и государственные стандарты дисциплины.

Первое направление является основополагающим. Создание новых систем ориентировано на хорошо известные педагогические технологии. В этом плане педтехнологии должны быть трансформированы и адаптированы к особенностям обучения по разным предметам. Кроме того, обучение не может строиться на одной какой-то технологии, поскольку оно должно включать обучающихся в разнообразную деятельность, в решение разных задач обучения. В процессе обучения следует применять разнообразные технологические приемы, комбинируя их в соответствии с целями обучения и строя на их основе разнообразные модели предметного обучения.

Условиями на этапе реализации технологии обучения выступают:

1) планирование и разработка методик обучения, соответствующих принципам технологизации процесса обучения;

2) материальное и техническое обеспечение учебного процесса;

3) выполнение требований оптимизации обучения и гуманизации этого процесса;

4) постоянная рефлексия и работа над изменениями в технологическом процессе.

Вторым направлением технологизации образовательного процесса является использование уже имеющихся известных технологий в учебном процессе, которые активно применяются в системе высшего профессионального образования:

1) технологии развивающего обучения включают: проблемное, дискуссионное, обучение учащихся научно-исследовательской работе и пр.;

2) информационно-педагогические технологии включают: программированное, алгоритмическое, компьютерное обучение и медиатехнологии;

3) технологии, основанные на индивидуально-дифференцированном подходе: технология полного усвоения, дифференцированное обучение, концентрированное обучение, модульное, технология адаптивных систем обучения и др.;

4) технологии сотрудничества: игровые, коллективного взаимообучения и др.;

5) технологии укрупнения дидактических единиц: блочно-модульное, цельноблочное обучение, технология интегративного обучения Н.П. Гузика и др.

Третьим направлением технологизации образовательного процесса является использование в методике преподавания различных методов, приемов и элементов из разных технологических систем. Наиболее результативно они направлены на обучение предмету в том случае, если включены в детально разработанную методическую систему, включающую в себя развернутые тематические планы по всему курсу, следовательно, позволяют использовать их систематически и видеть динамику обучения.

Главным моментом применения педагогических технологий является определение общих и частных целей обучения. В соответствии с целями определяется структура содержания учебного материала, последовательность его изучения, методическое обеспечение учебного процесса. Также необходимо на всех этапах согласно целям и содержанию учебного материала определить характер взаимосвязанной деятельности педагога и обучаемых [4].

В настоящее время существует достаточно большое количество педагогических технологий. Критериальным подходом при выборе технологии обучения является ее соответствии по эффективности достижения планируемых результатов обучения,

диагностичности содержания обучения и прогностичности развития. Выбор той или технологии обучения целиком и полностью зависит от педагога в соответствии с поставленными целями и задачами конкретной учебной дисциплины.

Одной из целей преподавания такой дисциплины, как иностранный язык, является, в первую очередь, знакомство учащихся со спецификой иноязычной культуры, формирования не только языковой, но и поликультурной компетентности. Целью преподавателя не является насаждение студентам точки зрения о той или иной культуры, но те знания, которыми они владеют, могут помочь молодому поколению обрести себя, выработать способность приспособиться к сложным общественным переменам, выработать определённые жизненные правила, которые помогут найти своё место в постоянно изменяющемся мире.

Обучение иностранному языку нацелено на формирование творческой, гармонично развитой, гуманной и толерантной личности. Какие же педагогические технологии будут способствовать эффективному преподаванию данной учебной дисциплины?

Прежде всего, необходимо обратиться к таким ведущим технологиям как: личностно-ориентированное обучение, педагогика сотрудничества, игровые технологии, проблемное обучение, этнопедагогические технологии, интерактивные методы обучения, метод проектов, витагенное обучение. Рассмотрим применение данных технологий в каждом конкретном случае.

Обучение иностранному языку - это межкультурное взаимодействие, где происходит формирование межкультурной компетенции. Целью обучения иноязычной культуре является формирование человека не столько как носителя знаний, сколько как человека культуры, развитие его духовных сил, способностей, воспитание его морально ответственным и социально полезным человеком. В этом плане эффективно будет применение личностно-ориентированного обучения и педагогики сотрудничества, так как эти технологии способствуют доверительному диалогу педагога и обучаемого. Ведущие принципы данных технологий — это обращение к личности каждого студента и гуманизм в общении. При гуманистическом подходе к обучению исчезают характерные для учебного процесса познавательные барьеры, снижающие мотивацию учащихся. Именно на уроках иностранного языка легче всего обратиться к диалогу культур, когда в классе присутствуют представители разных наций. Поэтому использование выше названных технологий является одним из важнейших средств воспитания толерантности на уроках иностранного языка. Необходимо донести до студента, что чужая культура – не хуже и не лучше его собственной культуры — она просто другая, и нужно терпимо относиться к этим различиям. Диалог культур – это обмен мнениями и опытом, постижение ценностей и традиций других людей. Очень важно научить учащихся умению самостоятельно выяснять, узнавать интерпретировать культурные ценности, соотносить существующие стереотипы с собственным опытом и делать адекватные выводы, а не пассивно получать информацию от учителя [5, 20].

Этнопедагогические технологии способствуют знакомству студентов с этнокультурным компонентом содержания обучения. Обучение иностранному языку в многонациональной группе подразумевает формирование у студентов представлений об особенностях менталитета, национального характера, об идеалах, моральных принципах и элементах бытовой культуры представителей разных национальностей. Такие темы, как «Семейно-бытовая культура народов Казахстана и стран изучаемого языка», «Национальная кухня народов Казахстана и стран изучаемого языка», «Этнические ценности мировых религий», «Этикет и обычаи народов Казахстана», способствуют сравнительно-сопоставительному анализу студентами различных аспектов собственной культуры и культуры стран изучаемого языка. Обучение на основе национальных и духовных традиций и обычаев подразумевает постоянный диалог, для организации которого требуются креативные качества педагога и его открытость культурному разнообразию. Для воспитания толерантности к людям другой культуры одной из целей обучения иностранным языкам в современных условиях становится воспитание уважения нравов, норм, специфики поведения

представителей других культур. Культура не существует вне своего живого носителя – индивид усваивает её через язык, образование, общение. Несомненно, познакомившись с обычаями разных этносов, студент не сможет сразу выработать толерантное отношение к ним, но полученная информация позволит ему без стереотипов, по-новому оценить культуру другой народности. Повышению уровня развития этнической толерантности у студентов в процессе обучения иностранному языку способствует решение следующих задач: формирование положительной мотивации к освоению культуры страны изучаемого языка и потребности в развитии этнической толерантности для профессиональной деятельности; формирование позитивной этнокультурной идентичности, развитие эмпатии; повышение межкультурной информированности; формирование навыков толерантного межкультурного взаимодействия [6].

Специфика изучения иностранного языка отличается коммуникативной, диалоговой направленностью, что отражается в методах и формах занятий. Особенно эффективно будет применение интерактивных технологий на уроках иностранного языка. Предлагается разрабатывать ролевые игры, моделирующие определённые ситуации, как правило, объединённые сюжетом. Это будет соответствовать этике межнациональной коммуникации и способствовать проявлению уважения и внимания к участникам образовательного процесса. На таких уроках удается достичь самых разных целей методического, педагогического и психологического характера, которые можно суммировать следующим образом: осуществляется контроль знаний, навыков и умений учащихся по определенной теме; обеспечивается деловая, рабочая атмосфера, серьезное отношение студентов к учебному занятию; предусматривается минимальное участие в уроке преподавателя.

Метод проектов приобрел в последнее время большую популярность. Эту технология также можно использовать при обучении иностранному языку. Он направлен на то, что бы развить активное самостоятельное мышление обучающегося и научить его не просто запоминать и воспроизводить знания, которые дает образовательное учреждение, но и уметь применять их на практике. Проектная методика отличается кооперативным характером выполнения заданий при работе над проектом, деятельность, которая при этом осуществляется, является по своей сути креативной и ориентированной на личность студента. Она предполагает высокий уровень индивидуальной и коллективной ответственности за выполнение каждого задания по разработке проекта. Совместная работа группы учащихся над проектом неотделима от активного коммуникативного взаимодействия учащихся. Проектная методика является одной из форм организации исследовательской познавательной деятельности, в которой учащиеся занимают активную субъективную позицию. Тема проекта может быть связана с одной предметной областью или носить междисциплинарный характер. При подборе темы проекта преподаватель должен ориентироваться на интересы и потребности студентов, их возможности и личную значимость предстоящей работы, практическую значимость результата работы над проектом. Готовый проект может быть представлен в самых разных формах: статья, рекомендации, альбом, коллаж и многие другие. Разнообразны и формы презентации проекта: доклад, конференция, конкурс, праздник, спектакль. Главным результатом работы над проектом будут актуализация имеющихся и приобретение новых знаний, навыков и умений и их творческое применение в новых условиях. Работа над проектом осуществляется в несколько этапов и обычно выходит за рамки учебной деятельности на учебном занятии: выбор темы или проблемы проекта; формирование группы исполнителей; разработка плана работы над проектом, определение сроков; распределение заданий среди учащихся; выполнение заданий, обсуждение в группе результатов выполнения каждого задания; оформление совместного результата; отчет по проекту; оценка выполнения проекта. Работа по проектной методике требует от студентов высокой степени самостоятельности поисковой деятельности, координации своих действий, активного исследовательского, исполнительского и коммуникативного взаимодействия. Роль преподавателя заключается в подготовке студентов к работе над проектом, выборе темы, в оказании помощи при планировании работы, в

текущем контроле и консультировании студентов по ходу выполнения проекта на правах соучастника. Основная идея метода проектов заключается в том, чтобы активизировать мыслительную деятельность студентов в ходе совместной творческой работы, а также способствовать появлению хорошего микроклимата и терпимого отношения к своим сокурсникам [7].

В процессе преподавания иностранного языка также необходима опора на жизненный опыт студентов. Наиболее полно роль жизненного опыта личности в образовательном процессе отражена в теории витагенного обучения А.С. Белкиным [8, 34]. Витагенное обучение – это направление в дидактике, построенное на актуализации информации, отражающей витагенный жизненный опыт личности с последующим использованием его в образовательных целях. В своих исследованиях многие ученые сделали вывод о том, что учет жизненного опыта учащихся может служить целенаправленному руководству процессом формирования научных понятий, способствовать преодолению и корректировке имеющихся неверных представлений и житейских понятий, совершенствованию методов интеллектуальной деятельности учащихся.

Таким образом, процесс технологизации обучения является важным этапом модернизации современного образования. Его успех во многом определяется грамотной и умелой деятельностью, а также компетентностью и творчеством педагога.

Список литературы

1 Концепция высшего педагогического образования РК. – Астана, 2006 г.

2 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989. - 192 с.

3 Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М.: Изд-во МГУ, 1975. -141 с.

4 Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М.: ИПРО, 1995.

5 Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания. Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996. – С. 7–23.

6 Вакаев В.А. Этнопедагогический подход к совершенствованию технологии обучения. – Астана, 1990. - С.5-17.

7 Селевко С.Г. Современные образовательные технологии.- М.: Народное образование, 1998. –253 с.

8 Белкин А.С. Теория и практика витагенного обучения. Голографический подход// Образование и наука. - 1999. - №2. - С.34-40

Бұл мақала жоғары мектепте оқу процесін технология аспектілерін талқылайды. Авторы шет тілін оқыту процесінде түрлі педагогикалық технологияларды пайдалану өзекті мәселені талдайды. Этникалық төзімділік дамыту шет тілін оқыту мазмұнының ең маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Бұл студенттер көпмәдениетті құзыреттілігін қалыптастыру үшін, әсіресе қажет. Шет тілін оқыту процесінде студенттердің этникалық төзімділік табысты дамуы білім беру үрдісіне қазіргі заманғы оқыту технологияларын енгізу қажет.

This article deals with the aspects of technologizing educational process at the university. The authors analyze the urgent problem of the use of different teaching technologies in the process of teaching a foreign language. The development of ethnic tolerance is one of the most important aspects of foreign language teaching content. This is particularly necessary for the formation of a multicultural competence of students. The successful development of ethnic tolerance of the students in the process of teaching a foreign language is necessary to introduce modern teaching technologies in educational process.

УДК 37.012:372.874

N. Stukalenko, R. Lavrick.
Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan

FEATURES OF AN INDIVIDUAL APPROACH IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

This article explores the scientific-methodical aspects of using an individual approach in the process of learning a foreign language. The authors analyzed the ways of perfection of the examined process in pedagogical theory and practice. The peculiarities of teaching using an individual approach are revealed, the methods of the development of motivation and the use of various techniques and methods of skill development of students based on the individualization of foreign language teaching are described.

Keywords: foreign language teaching, an individual approach in learning, individualization of learning.

An important goal of foreign language teaching is to teach the student to apply their knowledge in everyday life. The motivation in this case is very important, because only well-motivated student is capable of learning efficiently, regardless of the marks it receives for a well-done work, regardless of the opinions of others about himself and his knowledge. A well-motivated student starts to develop a desire to acquire knowledge independently without external pressure and then apply it in practice. But there are not enough students with a high level of motivation, with a desire to independently acquire knowledge. To address this issue we identified the most significant methods to increase motivation of learning a foreign language. We can highlight several factors that increase motivation: students' level of concern about achieving success, positive emotions in the process of learning a foreign language, feeling of success, cognitive interest, positive results, internal and external motivation. Let us look at each of them in more detail.

Thus, the students' level of concern about the quality of teaching and their desire to succeed in learning a foreign language is extremely important. It used to be that concern and stress have a negative impact on educational activity of students, however, the practice of teaching shows that a mild anxiety is beneficial, it mobilizes the student, causing him to make every effort to succeed. Further, the experience of teaching foreign languages show us that the feelings and emotions in the learning process are also of great significance. The amount of effort made in studying depends on how a student feels in the classroom. The teacher should create a favorable atmosphere in class, to create for a student the conditions for success. Enthusiasm allows to achieve high results, and if the learning activity has a positive emotion, it is an additional motivating factor for a new, more intense activities. The feeling of success, according to psychologists [1], also plays a big role. The more students succeed in learning activities, the more likely they perform new tasks. Even if the risk of failure rises, those students who succeeded in performing their tasks in the past keep trying, and the more often they fail, the less they are willing to risk again, such students often fall into the group of "unmotivated". Therefore, the teacher should apply an individual approach and make the tasks so that they are feasible for each student.

These three factors have a combined impact. Great attention should be paid to the development of cognitive interest of students in learning foreign language. There are two ways of developing this quality. The first is to attract materials from the life of the student, using examples from his own life, the positive reviews of his work in class and his abilities. The second way is to interest – to highlight something new and interesting from a vast amount of materials. Nothing can remain new for a long time, the teacher should manage to use attention reflex in order to teach a student a material during this time and so that this material began to have an independent significance for him. The knowledge of results is a kind of a feedback, which helps students to learn about their successes or failures. Motivation will increase if students know the results of their work, specified information about what needs to be changed or fixed, modified. The positive results particularly encourage and stimulate them. External and internal motivation, taking into account all the

above factors, is able to improve the quality of education. External motivation, which has factors of the external world at it's basis, expressed in various forms of encouragement: appraisal, praise, threat, result (certificate, medal), shifts to the internal motivation, based on personal desires and needs of students (satisfaction with process and results, the need for self-improvement, desire to learn new things, etc.).

The teacher needs to be aware of the incentives that resonate with the motivational factors and that may stimulate learners. Such incentives include: the incentive of trust, the incentive of interest (for students' tasks to acquire the interesting status, they should be easy to understand for both strong and weak students), the incentive of importance (the teacher should highlight all the important points, pointing to their importance in a particular task), incentive of control (ensures a stimulating learning situation, encouraging students to systematically prepare their tasks, follow all the teacher's instructions, exercises will), incentive of liability (creates a responsible attitude to learning, the teacher can awaken this responsibility assigning the student some responsibilities for group work), incentive of time (the students should be limited in time to develop a "sense of time"). The simultaneous use of incentives makes the learning process interesting, and educational working process - productive. Developing the motivation, the teacher can move from intuitive and random selection of pedagogical techniques to usage of motivational factors in learning activities. Ultimately, students will move from a purely external motivation to internal. Over time, the success of students will provide the teacher a higher internal motivation and, as a result, a steady professional growth. Next, the ways of enhancing internal motivation of students. Exclude awards and prizes for correctly completed tasks, limit them only to assessment and praise. Accustom students to the analysis and comparison of their own results and achievements. The situation of the competition can be switched on to the gaming activities. Try not to impose educational goals, group work with students to develop goals and objectives may prove to be more effective. You must also remember that the penalty for a wrong solution to the problem is extreme and the least effective measure that always causes negative emotions and affects the student's attitude to learning activity. Try to avoid setting time limits where possible, as this not only suppresses creativity, but also prevents the development of internal motivation. You need to ensure that learning activities are in line with not only age-related capabilities, but also have the optimal level of complexity, encourage the manifestation of skills and competence of students. Adjust the level of task complexity, increasing it each time, to give the students the right to choose, without limiting their freedom. It is preferable to select learning tasks with an element of novelty that contributes to the formation of the internal interest in the process of doing them.

For successful academic work in teaching a foreign language it is important to have an idea about the real level of development of independence, motivation, knowledge and skills of students in this subject. The teacher should know and take into account the levels of motivation:

- high – characterized by a high educational activity, the desire to do all the tasks given, appears less dependent on strict requirements and standards while answering questions, such students study with pleasure, they are driven by internal motives;
- intermediate - positive attitude towards school, but the school attracts more on the extra-curricular side, such children feel good at school but often go to school to socialize with friends and students; internal motivation of these students are formed to a lesser degree than students with high level of motivation;
- low – students with low motivation attend school reluctantly, prefer to skip classes, have significant difficulties in learning activities, internal motivation is almost not formed.

Components of a complex process of learning a foreign language is extra-curricular and classroom learning activities. While extra-curricular (home) work is a necessary preparatory stage of the language, classwork is a speech stage that logically concludes the formation of speech skills. The necessity of homework is caused by the formation of skills of independent work and students' preparation for self-education. Often, the home work remains out of sight of researchers, and its importance in the process of learning is underestimated and it has not been given due attention. The reasons of this situation are low efficiency, pedagogical, and psychological errors of organization and control of homework. Typical tasks for homework are still of reproducing nature, aiming on only reinforcing and revising the material learnt in class. Meanwhile, as B. Okon notes [2], depending on the aim the homework can be divided into several groups: a) the new knowledge acquisition; b) the reinforcement of previously learned material; c) the development of skills and abilities; d) the development of independence and creativity of students.

As practice shows, the lack of individual approach to teaching student, to the determination of the amount and aim of homework is an important factor reducing the motivation of doing the homework thoroughly. Homework in this case is not only not beneficial but even harmful. The necessity of an individual approach follows from the very nature of homework, the homework depends entirely on the individual characteristics, abilities, organization and the level of independence of students.

In educational practice, there is the teachers' violation of standards of maximum workload of students. Often teachers simply do not reflect on the diversity of features and capabilities of homework, do not appreciate their role and importance in the field of education and training and give large amounts of homework. However, this approach to homework is not beneficial. It leads to an overload, loss of interest in academic work, and, consequently, to inner opposition to the fact that it needs to be done. And the lack of organized homework leads to the fact that learners fail to do it. "There is often not enough time for the explanation of the homework, it is answered in a hurry. Teachers seldom guide students in the challenges they can face while doing homework, they do not indicate the ways to overcome them. As a result, homework is often uncontrollable and is not very effective", - noted I. P. Podlasiy [3].

There is an issue of monitoring and evaluation of homework. Pedagogical experience teaches us: make sure that when you give homework you will be able to check and evaluate it [4]. The more often and more thoroughly the homework is checked, the more systematically and thoroughly it is done. However, the homework check is not a goal in itself and according to the methodological requirements should not take more than 5-7 minutes. The lack of a variety of forms of control leads to the fact that in such a short period of time, teachers simply do not have time to monitor and evaluate all students. The negative consequences of not checking homework should be expected especially when a student does the work thoroughly, with dedication. "It is also necessary to have an environment where the students never had any doubts about whether they must do homework. Each unprepared homework, with which the student managed to get away, adds to irresponsibility," note the experienced teachers [5].

In addition, the standard errors of the teachers in setting objectives and tasks for students are: substantial inaccuracy and uncertainty of the aim of the assignments, the lack of variability and diversity of tasks, the failure to comply with psycho-pedagogical requirements of homework checking, and the formality of the approach to the assessment of the answer. Thus, there is a paradoxical contradiction between the increased awareness of the importance of academic work and disregard of the role of homework. Homework is a link that combines education and self-education, "forms the will and the character of students, develop the consistency and accuracy, initiative, ingenuity, strengthens faith in their own power, brings a positive attitude to work" [6].

The most vulnerable area of homework – the organization of feedback. Traditional oral forms of supervision - individual, general and combined questioning have a number of disadvantages and as Pidkasistiy P. says, "using verbal control it is impossible to monitor all students" [7]. Assistive feedback and written surveys also are not a way out, because the teacher must constantly work on the development of linguistic culture and students ' thinking, abilities to give a detailed, complete, coherent and reasoned response. In order to resolve the issue of feedback the ideas of E. Passov can be used about giving the students in class the tasks similar to their homework as the way of checking, and that homework should serve as the basis for more difficult types of tasks [8]. If a student prepares homework independently, then a task given by a teacher most likely will not cause difficulties. Thus, it solves the problem of combining the homework checking with the teaching, developing skills and acquisition of new knowledge.

Basic requirements and recommendations for the organization of homework can be formulated on the basis of the above-mentioned drawbacks and shortcomings of its organization. It is, firstly, the integrity of the classes and homework as a unified process of learning and the development of students. Homework, being a supplement and the continuation of the work in class, deepens the knowledge of students and teaches them to think independently, teaches the ability to apply the acquired knowledge, to prepare the task given to him independently and creatively. Secondly, homework must be differentiated and have a feasible size and complexity. It is important that teachers choose appropriate tasks for the students. They should be within their understanding and not take up too much time. The tasks should be differentiated by complexity and amount, and be broken down to the necessary minimum (the standard for "satisfactory"), tasks on "good" and "excellent". The system of exercises done at home allows a student to prepare for the testing.

Thus, the tasks are individualized and has a manageable amount and difficulty. Thirdly, the tasks should be varied, flexible and creative. Fourthly, the clear organization of homework preparation is needed. Assignments must be commented on and the students must have methods for their preparation. Fifthly, homework should be systematically checked and evaluated, but not just for the sake of checking. "The objective is that the questioning was directly involved in teaching, organically joined one of the types of academic work and were not so much for control purposes, but for the development of skills and acquisition of new knowledge" [9]. The above shows that to increase motivation and to organize different types of academic work: homework, class work, extracurricular activities, the engagement of an individual approach is needed.

Home reading can be a very effective method of learning because it is very important to introduce students to cultural values of the nation - native speakers. The use of authentic materials (drawings, texts, sound recordings, etc.) would therefore be of great importance. Acquaintance with the life of other countries occurs mainly through the text and illustrations to it. In the context of new approaches and changes in the methods of teaching foreign language, home reading of literary works of the country of studied language is becoming an important and integral aspect of the learning process. Thus, the concept of "home reading" requires a new interpretation, and its implementation as a substantial component of teaching needs the development of a number of provisions associated with its organization and methodology support. This method is able, on the one hand to provide a more lasting formation of all kinds of communicative competence, on the other hand to solve in the process of learning a foreign language challenges that require special teaching and content-related context. Home reading is one of the types of students' work on a foreign language, which purpose is to impart the skills of conscious reading and understanding without translation reading. It is an additional source of information that will broaden the overall outlook of students, helps the teacher to form their identity. However, both reading and speaking have their own specifics, and each of them has its own peculiar sphere of functioning. Abundant reading to oneself, which is most often carried out in the course of reading at home, gives the option to run through the mind of a student a considerable number of language combinations, grammatical structures and word combinations in a unit of time. This method can help to ensure that reading turns from educational activity to fun activity, becomes naturally motivated, that the students have formed the habit and need to read literature in a foreign language. At the same time it develops linguistic thinking of the students, helps not only to revise and reinforce the learned lexical material and grammatical structures, but also to increase their potential vocabulary. In addition, the text enables students to be systematically in the atmosphere of a foreign language as inner speech while reading is also a form of communication in the target language (with author, characters), contributing to the formation of strong communicational skills. For the successful organization of students' work on home reading, the teacher should arouse students ' interest to the information they can get by reading a particular book. Here you need to take into account individual interests, aptitudes and hobbies. If a student takes more interest in traveling, the teacher can recommend him to read books about travels. For fiction lovers - adapted edition of the works of progressive writers; for those interested in the exact sciences - related publications in the scientific literature or in the press.

To make the reading process really motivated, to avoid a mechanical and mindless repetition, a text analysis can be used. The analysis of the content of the text reflects perceptual and logical-semantic levels of processing information and expressing its understanding. The task for students to analyze the text encourage them to read closely, to pay attention to details and vocabulary. Also, the teacher can use literature, literary translation, as means of positive motivation and development of creative activity of students. At an early stage of language learning, the materials for literary translation may be quatrains, stories and adapted texts. At later stages poems, newspaper articles, works of art can be used. The work on a piece of art consists of several stages: first of all, you need to work with lexical material: semantization of words, each with its own characteristics and difficulties of comprehension; the initial listening of the work performed by the teacher or recorded; testing of the content understanding; discussion of the content of the poem (what thoughts, feelings do you have?); literary-stylistic analysis occupies a special place in the work; the analysis of the representational resources of the language; reading (recitation) of the poem by students; students' literary translation to the Russian language (in verse form); if there is a well-known professional translation we can introduce the students to them. The work on the poems is very exciting for the students. Poetry teaches us to

see the beauty of the world, nature, feelings, and relationships. It has an enormous potential impact on feelings and emotions, develops imagination, increases interest in the subject, enables us to make a foreign language lesson and the academic work aim at motivation.

In terms of learning a foreign language outside the language environment, well-organized understandable reading can give a great psychological effect - give students a sense of progress and success in a foreign language acquisition. It also creates an opportunity to experience reading as a real speech activity in school - mediated communication, literature and culture of the people, the language of whom the students acquire. Such reading requires a deeper consideration, it is able to make the desired changes to the hierarchical structure of motivational sphere of educational activity of students of a foreign language acquisition, to the development of personal qualities of students, because reading "sharpens the intellect and sharpens the senses" [10]. The success in this activity, in particular, depends on how pedagogically and methodologically reasonably will be formulated the functions and tasks of foreign language teaching and the ways of their implementation.

Thus, in teaching a foreign language the teacher must develop the cognitive interest of students, choose adequate didactic objectives and the most effective methods of teaching, great importance should be given to the selection of educational material, using an individual approach.

References

1 Zimnaya I. A. Psychology of teaching a foreign languages in school. – M.: Education, 1999. – p.245 .

2 Okon V. Introduction to general didactics. - M.: Higher school, 1990.- p.382 .

3 Podlasiy I.P. Pedagogy. In 3 books. Book 2. Theory and technology of teaching. 2-nd edition – M.:Vlados, 2007. – p.575.

4 Rabounski E. S. Differentiation of teaching as a form of organization of educational process // Theory and practice of education in modern world: materials of the II Intern. Scientific Conf. - SPb.: Renome, 2012. - p. 132-136.

5 Selevko G. K. Pedagogical technologies based on activization, intensification and effective management of educational process: methodological material. - M: Research Institute of school technologies, 2005. – p.288 .

6 Elkonin D. B. The educational environment of the school. - Riga, 2001.- p.292 .

7 Pidkasistiy P. I. The problems of modern didactics. – M.: Vlados, 1999. – p.360.

8 Passov E. I. Methods of teaching reading without translation in a foreign language. – Vladimir, 1991. – 187 p.

9 Solovyeva E. N. Methods of teaching a foreign languages, - M.: Education, 2002. – p. 239.

10 Rakhmanina M. B. Typology of teaching methods of a foreign languages. - M., 1998. – p. 210.

Мақалада шет тілін оқыту үдерісінде тұғырды қолданудың ғылыми-әдістемелік аспектілерін қарастырады. Авторлар педагогикалық теориясы мен тәжірибеде сынақ үдерісін жетілдіру жолдарына талдау жасаған. Шетел тілін оқытуда оқушылардың жеке қабілеттері негізінде және дағдыларын дамыту әдістерін, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданып, әдістемелік тәсілдердің даму мотивациясын қолдану жайлы айтылған, арнайы жеке оқытудың ерекшелігін атады.

В данной статье рассматриваются научно-методические аспекты применения индивидуального подхода в процессе обучения иностранному языку. Авторами проанализированы пути совершенствования исследуемого процесса в педагогической теории и практике. Раскрываются особенности обучения с учетом специфики индивидуального подхода, описаны методические приемы развития мотивации, использования различных приемов и методов развития умений и навыков учащихся на основе индивидуализации обучения иностранному языку.

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

М.А. Бурибаева

РЕЦЕНЗИЯ
НА УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ «ҚАЗАҚ ТІЛІ ӘЛЕМІ»

Авторы: М.К. Жапарова, Н.Ж. Шаймерденова, А.Е. Байгожина, Г.А. Тезекбаева, К.К. Кошерова (Астана, 2015. – 260 с.)

Учебное пособие «Қазақ тілі әлемі» посвящено 20-летию Ассамблеи народа Казахстана и предназначено для самостоятельного изучения казахского языка или под руководством учителя. Оно содержит богатые сведения о казахской культуре и литературе сквозь призму казахского языка. Пособие уникально тем, что оно рассчитано на полиязычную аудиторию, а метаязыком в нем выступают казахский, русский, английский языки. Таким образом, тот, кто изучает казахский язык по данной книге, может выбрать удобный для него язык и без труда овладеть основными закономерностями языковой системы казахского языка, научиться вести диалоги, читать и пересказывать тексты.

Читатели знакомятся с культурой казахского народа, традициями, обычаями, классической литературой, современными песнями и стихами, городами Казахстана. Весь материал подобран с учетом современных требований к овладению языкам и технологий подачи материала: мир казахского языка представится читателю яркими иллюстрациями из сказок, художественных текстов, газетных публикаций, казахских мелодий и песен, ссылок на электронные ресурсы – все это непременно способствует лучшему усвоению грамматики казахского языка.

Обучающее издание охватывает все языковые навыки: аудирование, говорение, чтение, письмо. В нем материал представлен с учетом степени освоения языка и охватывает такие задания, как овладение новой лексикой, обозначенное условным знаком «Новые слова», умение строить диалог и полилог (условные знаки «Диалог» и «Говорим вместе»), овладение грамматикой (условный знак «Грамматика»), задания для письменного выполнения (условный знак «Письменная работа»), овладение языком через игровые стратегии (условный знак «Игра!») и мн. мн. др.

Сам обучающий материал состоит из 16 уроков казахского языка, которые построены с учетом грамматических конструкций, разработанных в рамках проекта «Тілдарын» и представленных в учебном пособии «Қазақ тілі. Тілдарын» для уровня А1, А2. Все уроки обеспечиваются ситуативно-тематическим подбором языкового материала таким образом, что лексический и грамматический материал нового урока является продолжением предыдущего. Безусловно, такой подход к изучаемому материалу, многочисленные диалоги, тексты, различные типы упражнений, формы проверок усвоения материала, приведенный лингвострановедческий и общекультурный материал будут способствовать быстрому усвоению казахского языка.

Названия уроков и грамматических тем, задания в учебном пособии представлены на казахском, русском и английском языках, что намного облегчает для читателя процесс понимания и восприятия материала.

Авторы пособия учитывают преемственность методики обучения казахскому языку и демонстрируют бережное отношение к трудам и методическим разработкам предшествующих ученых. Так, в пособии активно используются таблицы, разработанные в 1991 г. доктором филологических наук Ж.К. Туймебаевым и впервые опубликованные в виде грамматического справочника для более быстрого усвоения правил правописания («Қазақ тілі. Грамматикалық анықтағыш». Алматы, 1991). Кроме того, авторы предлагают в качестве дополнительного материала обратиться к таким авторитетным источникам по изучению казахского языка, как:

1. Suleimenova E., Lekic M., Akanova D., Kadasheva K. Central Asian News Broadcasts. Kazakh Language: Modul № 1-3. – Washington, 2000-2012. –На каз. и англ. языках. – http://www.cenasianet.org

2. Suleimenova E., Lekiĉ M., Akanova D., Aldasheva A. Windows on Central Asian Culture. Kazakh Language: Modul № 4-11. – Washington, 2000-2012. – На каз. и англ. языках. – http://www.cenasianet.org

3. Тасибеков Канат. Ситуативный казахский [об изучении языков]. – Алматы: Изд-во «Ценные бумаги», 2012. – 262 с. / www/sitkaz. кz.

Импонирует в данном пособии то, что при изучении казахского языка читателю нет необходимости заучивать объемный теоретический материал: грамматические конструкции, предложенные в таблицах, позволяют легко усвоить сложные грамматические правила.

После каждого урока представлен раздел «Сөздік. Словарь. Vocabulary», помогающий закрепить и систематизировать усвоение новых слов и выражений, а весь лексический материал представлен в конце учебного пособия.

Безусловно, вызывает положительные эмоции и симпатию к данной книге слова-обращения к обучающимся. Например: «Помните, что когда Вы обращаетесь к новому языку, мозг начинает сопротивляться и упрямо не принимает специфические звуки, к примеру, казахские **ә [æ], і [i], ы [y], е [e], ү [u], ұ [u], ғ [g], қ [k], ң [ng], h [kh],** но Вы при многократном прослушивании попытайтесь различать их в звуковом потоке и, главное, полюбить». Или: «Помните, чтобы выучить язык надо на некоторое время стать музыкантом, который восторженно слушает себя и всех, кто говорит на этом языке. Вслушивайтесь в произношение и запоминайте!», «Много слушайте тех, кто говорит на казахском языке, телепередачи, радио, аудиокниги. Сделайте себе подборку песен на казахском языке и слушайте везде: дома, в машине, на пешей прогулке, в фитнес клубе».

Итак, учебное пособие «Қазақ тілі әлемі» предназначено для всех, кто интересуется вопросами полиязычия и желает не только выучить казахский язык в минимальные сроки, но и ознакомиться с культурой казахов, больше узнать о городах и заповедниках Казахстана, казахской прозе и поэзии, традициях и обычаях. И все это преподносится с ориентацией на современную реальность.

Курс учебного пособия рассчитан на 72 аудиторных часа и включает самостоятельные задания для выполнения дома. При этом преподаватель имеет возможность варьировать задания в зависимости от условий обучения, уровня подготовленности обучающегося. Для облегчения изучения казахского языка, усвоения мелодики казахской речи к книге прилагается аудиоприложение с записями фрагментов каждого урока.

Считаю, что в данном обучающем пособии представлена уникальная авторская методика преподавания казахского языка и инновационный подход в обучении языку. Несомненно, настоящее издание будет полезно преподавателям вузов, студентам, учителям, туристам и всем, кто желает преподавать или овладеть казахским языком. Таким образом, учебное пособие имеет важную практическую значимость для изучении казахского языка как государственного, второго или иностранного.

Разработчики данного пособия вносят заметный вклад в осуществление языковой политики Казахстана и реализацию проекта «Триединство языков», Государственной программы развития и функционирования языков на 2011-2020 гг. И лишь остается надеяться, что данное пособие будет издано большим тиражом и распространено в вузах и школах Республики Казахстан.

А.К. Курманова, Г.С. Бөкен

ЕР ЕСІМІ – ЕЛ ЕСІНДЕ...
(«Мәлік Ғабдуллин феноменін зерттеу және зерделеу мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы туралы)

Ағымдағы жылдың 25 қараша күні Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі, Ақмола облысы әкімдігі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты және Көкшетау қалалық Мәлік Ғабдуллин атындағы мұражайдың ұйымдастыруымен Алаштың арда ұлы, Кеңес Одағының Батыры, академик, жазушы, филология ғылымдарының докторы, қазақ елінің мақтанышы Мәлік Ғабдуллиннің 100 жылдық мерейтойына арналған «Мәлік Ғабдуллин феноменін зерттеу және зерделеу мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы болып өтті. Мерекелік шара Мәлік Ғабдуллин ескерткішіне гүл шоқтарын қою рәсімінен басталды. Конференцияның пленарлық мәжілісін Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің ректоры, профессор Әбжаппаров Әбдімүтәліп Әбжаппарұлы кіріспе сөзімен ашып, келелі ғылыми мәжілістің тізгінін өз қолына алды.

Алғашқы баяндамашы ҚР ҰҒА М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Қалижан Уәлихан «Батыр тағдыр, ғылыми ғұмыр» атты тақырыпта Мәлік Ғабдуллиннің ғылыми-шығармашылық мұраларына тоқталып, тың мағлұматтарымен жиылған қауымды елең еткізсе, «Западная Сибирь и Казахстан в Великой Отечественной войне» тақырыбында сөз алған Ресей Ғылым академиясы Орал бөлімшесінің ғылыми қызметкері, жас ғалымдар кеңесінің төрағасы, тарих ғылымдарының кандидаты А.А.Валитов Ұлы Отан соғысы кезіндегі ерлікті ту еткен сахара оғланының ұрпағы ретінде батыр бабамыздың көрсеткен ерліктерін тілге тиек етті. Қазақ педагогикалық білімінің қарашаңырағы Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Б.Ө.Сманов «Қаһарман ғалым, ұлағатты ұстаз» атты баяндамасында өр халқымыздың рухы, арман-тілегі жинақталған халық ауыз әдебиеті үлгілерін ғылыми саралап, білім беру жүйесіне енгізудегі ер Мәліктің педагогикалық ізденістеріне тоқталды. Көкшелік ғалым, аймақ тарихының бірегей зерттеушісі профессор Қ.Қ.Абуов «Мәлік аға туралы сөз» баяндамасында академик М.Ғабдуллиннің қоғамдық қайраткерлігін, ұстаздық болмыс феноменін айқындаса, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. С.Н.Жәмбек Мәлік Ғабдуллиннің

«Ата-аналарға кеңес» атты еңбегінің адамзат тарихының толқынында өшпес орны бар қазақтай өр ұлттың болашақ ұрпаққа оқу-тәрбие беру ісіндегі құндылық сипаттарын, ғалымның педагогикалық көзқарастарының мән-маңызын көпшілік қауымға насихаттай түсті.

Конференция барысында ҚР қоғам қайраткері, ақын-сазгер Иран Тасқара «Батыр Мәлікке» атты өзінің арнауын оқыған соң, батыр бабаның 100 жылдық мерейтойына орайлас шәкірт інісі, профессор С.Негимовтің «Мәлік Ғабдуллин» атты зерттеу еңбегінің тұсаукесер рәсімі өткізілді.

Конференция жұмысы «Мәлік Ғабдуллин және әлемдік фольклортану мен қазіргі филология ғылымының өзекті мәселелері», «Мәлік Ғабдуллин және заманауи білім беру талаптарына сай болашақ педагогтарды даярлаудағы кәсіби құзыреттілік: қазіргі жағдайы мен болашағы», «Мәлік Ғабдуллин және қазіргі гуманитарлық ғылымдардың даму үрдістері» айдарымен үш секциялық бағыттағы отырыстармен жалғасты.

«Мәлік Ғабдуллин және әлемдік фольклортану мен қазіргі филология ғылымының өзекті мәселелері» секциясын ф.ғ.д., профессор Б.Шалабай жүргізді. Секцияға Абакан (Ресей) және Көкшетау, Алматы, Астана, Павлодар, Петропавл қалаларынан 28 мақала ұсынылған. «Мәлік Ғабдуллин және заманауи білім беру талаптарына сай болашақ педагогтарды даярлаудағы кәсіби құзыреттілік: қазіргі жағдайы мен болашағы» секциясын п.ғ.д., профессор Б.Б.Жахина басқарды. Аталған секцияға Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті оқытушыларының ғылыми-әдістемелік 8 мақаласы, ал т.ғ.д., профессор Қ.Қ.Әбуев жүргізген «Мәлік Ғабдуллин және қазіргі гуманитарлық ғылымдардың даму үрдістері» секцияға Абакан (Хакасия), Көкшетау, Павлодар, Петропавл қалаларынан барлығы 22 мақала берілген. Жалпы алғанда, барлық баяндамалар тыңдалып, қатысушылар өзіндік сауалдарын қойып, тұщымды ғылыми диалог орын алды, өзіндік көзқарастар мен ұсыныстар да айтылды. Мәселен, ф.ғ.д., профессор Б.Шалабай «Көркем мәтіндегі автор бейнесі» мақаласы қазіргі тіл біліміндегі мәтінтанудың өзекті мәселелеріне арналды. Автор «Абай жолы» эпопеясы мәтін құрылымының болмысы тілдік тұрғыдан сараланды.

Екінші секция бойынша, аға оқытушы Ж.Қ.Мұқытованың «Болашақ педагогтарды даярлауда М.Ғабдуллиннің педагогикалық мұраларының рөлі» баяндамасы мәжіліске қатысушыларды елең еткізбей қоймады. Өз мақаласында ұстаз-ғалымның «Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес» бірегей педагогикалық еңбегінің маңыздылығын баяндай келе, адамгершілікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу мәселелерін, педагогтың отбасы тәрбиесі, соның ішінде ата-аналарға ғибрат тәрбие беру барысында жазған кеңестерінің жастарға, студенттерге білім беруде әлі де өз маңыздылығын жоймағанын ерекше атады. М.Ғабдуллиннің педагогикалық еңбектеріне байланысты жинақталған материалдар негізінде 2 кредитке шақталған арнайы элективтік пәнді педагогикалық мамандықтардың оқу үдерісіне енгізу қажеттілігін ұсынды.

Қарт ұстаз А.Ы.Есмағұловтың «Мәлік Ғабдуллин және қазақ фольклортану ғылымы» мақаласы да тыңдарман көпшілікке ой салды. Баяндамашы өз сөзінде педагог ғалым, қоғам қайраткері, Кеңес одағының батыры М.Ғабдуллин өнегелі өмірі мен жемісті шығармашылық мұрасына тоқтала отырып, қазақ фольклортануына қосқан үлесін жан-жақты зерделеді. Атап айтқанда «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты классикалық филологиялық еңбектің мән-маңызын тілге тиек етті. Сонымен қатар ғалымның соңғы жазған және көзі тірісінде жарық көрген мақаласының бірі – «Қазақ фольклористикасының даму жолдарына» ерекше тоқталып, халқымыздың ауыз әдебиеті туралы тұшымды көзқарастарын қозғады. М.Ғабуллиннің Ұлы Отан Соғысы кезіндегі жауынгерлік ерлігін де бүгінгі өскелең ұрпақтың санасына сіңірудің қажеттілігін атады. Соғыстан кейінгі жылдары «Қобыланды батыр» туралы зерттеуін қайта толықтырылғанын, жырды Марабай, Мерсенбай, Біржан, Нұрпейіс, Мұрын жырау, Көшеген нұсқаларын салыстырып, конференцияға қатысушыларды тарихи маңызы зор, мағыналы деректермен хабардар етті.

Асылы, Арқа өңіріне, үш жүздің басын қосып, ел бірлігіне ұйытқы болған Абылай ханның құтты ордасына, кешегі Ақан сері мен Біржан салдың әні әуелеген, Үкілі Ыбырай

мен Көкеннің көк нөсерлі жыры төгілген, Сәкен серінің ізі қалған киелі Көкше елінде біртуар Алаштың арда ұлы, Кеңес Одағының Батыры, академик, жазушы, қазақ елінің мақтанышы Мәлік Ғабдуллиннің 100 жылдық мерейтойына арналған «Мәлік Ғабдуллин феноменін зерттеу және зерделеу мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы жоғары деңгей ұйымдастырылып, батыр бабамыздың мұрасы жас ұрпаққа барынша насихатталғаны – «Ерім деген елі» бар екендігінің дәлелі.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1 **Аипова Диляра Галимжановна** – магистр образования, ст.преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)

2 **Айсұлтанова Қарлығаш Әбдіқалыққызы** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан**)**

3 **Амалбекова Марал Бимендиевна** – доктор филологических наук,., профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)

4 **Анафинова Мадина Латыповна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

5 **Анищенко Ольга Александровна** – доктор филологических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)

6 **Әбдуалиұлы Бекжан** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)

7 **Бадагулова Галия Мултаевна** – кандидат филологических наук, доцент Алматы Менеджмент Университета (Казахстан)

8 **Байгутова Динара Нышановна** – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)

9 **Байниязова Бахыт Турсынбековна** – преподаватель русского языка и литературы Медико-технического колледжа (Казахстан)

10 **Баратова Мұхаббат Нұржауқыз** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова (Казахстан)

11 **Бегалиева Рауан Нармахановна** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)

12 **Бегманова Б.С.** – кандидат филологических наук Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

13 **Бекбалакова Нуржамал Абушахмановна** – старший преподаватель Карагандинского государственного медицинского университета (Казахстан)

14 **Бейсембаева Жанна Алибиевна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

15 **Бескемер Ақерке** – магистр гуманитарных наук, преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Казахстан)

16 **Бисембаева Айгуль Амантаевна** - магистр ст. преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)

17 **Бокен Гульназ** – докторант Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)

18 **Болтрик Елена Викторовна** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

19 **Боранбаева Айымгуль Сайлауовна** - магистр, старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)

20 **Борибаева Гулнара Абдикасимовна** - магистр гуманитарных наук, докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан**)**

21 **Ботабек Алмагүл Әнуарбекқызы** – преподаватель Карагандинского государственного медицинского университета (Казахстан)

22 **Бурдыга Ирина Владимировна** – магистрант Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)

23 **Бурибаева Майнура Абильтаевна** – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан).

24 **Гаранина Екатерина Петровна** – магистр филологии, преподаватель Павлодарского государственного педагогического института (Казахстан)

25 **Дилдабекова Анар Кулбаевна** - докторант PhD Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

26 **Ескиндирова Маншук Жумабаевна** – докторант PhD, старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

27 **Жақыпов Жантас Алтайұлы** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)

28 **Жанұзақова Құралай Темірбекқызы** – доктор филологических наук, доцент Казахского государственного педагогического иститута (Казахстан)

29 **Жандаева У.Ж.** – старший преподаватель Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова (Казахстан)

30 **Жаркынбекова Шолпан Кузаровна** – доктор филологических наук, профессор, декан филологического факультета Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

31 **Жундыбаева Турархан Нурмухановна** – кандидат педагогических наук, доцент Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)

32 **Жусупов Нартай Қуандықұлы** – доктор филологических наук, профессор Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова (Казахстан)

33 **Забинякова Галина Валентиновна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)

34 **Кабылов Адилет Дыбысович** – кандидат филологических наук, доцент Каспийского государственного университета технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова (Казахстан)

35 **Қадыров Жанбай Тұраруұлы –** кандидат филологических наук, доцент Северо-Казахстанского государственного университета имени М. Козыбаева (Казахстан)

36 **Қажыбаева Гүлден Кеңесқызы** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

37 **Кажыбай Аян Тулегенович** – кандидат филологических наук Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

38 **Казкенова Аимгуль Каирбековна –** кандидат филологических наук, доцент Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)

39 **Каирбекова Ибагуль Сулейменовна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

40 **Каирова Меруерт Калиевна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

41 **Касенов Сапар Негметович** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

42 **Қобланов Жоламан Таубайұлы** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Каспийского государственного университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова (Казахстан)

43 **Кожаева Асель Турсыновна** – магистр филологии, старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

44 **Кожантаева Айнур Курмановна** – учитель казахского языка школы-лицея №1 города Астаны (Казахстан)

45 **Қожекеева Б.Ш.** – кандидат филологических наук Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

46 **Кокеева Дарига Молдагалиевна** – кандидат филологических наук Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

47 **Кошанова Мараш Тулегеновна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

48 **Кубдашева Карлыгаш Баянкуловна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Алматинского университета энергетики и связи (Казахстан)

49 **Кульдеева Гульнара Ильясовна** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

50 **Курманова Айнаш Курмановна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

51 **Кызырова Асем Манарбековна** – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

52 **Лаврик Руслан** – магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

53 **Локтионова Наталья Петровна** – кандидат педагогических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

54 **Мадиева Гульмира Баянжановна** - доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан**)**

55 **Мәдібай Қанипаш Қайсанқызы** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

56 **Махыметова Ж.А.** – магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

57 **Мейрманова Карлыгаш Сейтжановна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

58 **Мустафаева Анар Абдикадиевна** – PhD, доцент Казахского университета имени аль-Фараби (Казахстан)

59 **Муталиева Раушан Мамырқызы** – кандидат филологических наук, профессор Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова (Казахстан)

60 **Мухамеджанова Айнагуль Тастемировна** – кандидат филологических наук, доцент Северо-Казахстанского государственного университета им.М.Козыбаева (Казахстан)

61 **Мухамеджанова Гульмира Тастемировна** – докторант PhD Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)

62 **Наурызбекова Айнур Жаскайратовна** – магистр образования, ст.преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

63 **Омарова Нурлугуль Галыевна** – магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

64 **Оразбек Мактагул Социалкызы** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)

65 **Оралбаева Бану Келисовна** - магистр гуманитарных наук, преподаватель, Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

66 **Оспанова Гүлмәрия Тұрысбекқызы** – магистр гуманитарных наук, преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

67 **Рысбаева Гүлдархан Қалиқызы** – кандидат филологических наук, профессор Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

68 **Сагадиева Замзагуль Мухтархановна** – магистр гуманитарных наук, преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

69 **Сапарбаева Қарлығаш Жылқыбайқызы** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)

70 **Сатенова Сериккуль Купешбаевна** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

71 **Сердәлі Бекжігіт Кенжебекұлы** – кандидат филологических наук, доцент Университета им. Ахмеда Ясави (Казахстан)

72 **Сизов Дмитрий Владимирович** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Карагандинского государственного медицинского университета (Казахстан)

73 **Сулейменова Бахыт Наурызбаевна** – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

74 **Стукаленко Нина Михайловна –** доктор педагогических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

75 **Таласпаева Жанар Серкешқызы** – кандидат филологических наук, профессор Северо-Казахстанского государственного университета имени М. Козыбаева (Казахстан)

76 **Токатова Людмила Ербулатовна** – кандидат филологических наук, доцент Павлодарского государственного педагогического института (Казахстан)

77 **Темирболат Алуа Берикбайкызы** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени Аль-Фараби (Казахстан)

78 **Турысбекова Асем Ериковна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова (Казахстан)

79 **Фаткиева Гульнара Тагировна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

80 **Хухуни Георгий Теймуразович** – доктор филологических наук, профессор Московского государственного областного университета (Россия)

81 **Шалабай Бердібай** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

82 **Шапауов Әліби Қабыкенұлы** – кандидат филологических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

83 **Шортанбаев Шохан Амангелдиевич** – старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан).